

KAMAL
ABDULLA

Kamal Abdulla

SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ

Seçilmiş Əsərləri

V
CİLD

7 cildə

894.361/809
ABD

Elmi nəşrlər

KAMAL ABDULLA

Seçilmiş İşərləri

7 cildə

Bakı
MÜTƏRCİM
2020

Oxucuya sevgi ilə,

K. Abdurrahman

KAMAL ABDULLA

Seçilmiş əsərləri

V

CİLD

Elmi əsərlər

Tərtibçilər:
*Şəlalə Nəqşani, Cavid Zeynallı,
İrina Tyaqay, Elçin İbrahimov*

Buraxılışa məsul:
Sərraf Balaxan

Texniki redaktor:
Rita Müslüмова

Dizayner:
Cavid Kişiyev

Korrektor:
Günəl Əliyeva

Üz qabığının dizaynı Gövhər Mehdi qızı Abdullayevaya məxsusdur.

Kamal Abdulla. Seçilmiş əsərləri: 7 cildə. V cild: *Elmi əsərlər*.
– Bakı: Mütərcim, 2020. – 728 səh.

Bu kitaba Kamal Abdullanın Azərbaycan mətn dilçiliyində yeni istiqamətin bünövrəsi sayılan “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı fundamental tədqiqat əsəri, “dilçi olmayanlar üçün” yazılmış “Dilçiliyə səyahət” elmi-bədii əsəri, Azərbaycan dilçiliyində mifolinqvistika xəttinin ilkin rüşeymlərini özündə ehtiva edən “Mifolinqvistikaya giriş” plan-prospekti, akademik Azad Mirzəcanzadə ilə birgə Bakı Slavyan Universitetinin magistrantları üçün oxuduğu mühazirələri və dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemlərinə dair yazdığı elmi, elmi-publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələri daxil edilib.

ISBN: 978-9952-28-514-7

© Kamal Abdulla, 2020
© Mütərcim, 2020

Tərtibçilərdən

Xalq yazıçısı, akademik Kamal Abdullanın “Seçilmiş əsərləri”nin V cildi müəllifin dilçiliyə dair yazdığı fundamental elmi əsərlərin, məqalə və tezislərin bir qismini əhatə edir. Bu cildə Kamal Abdullanın Azərbaycan mətn dilçiliyində yeni istiqamətin bünövrəsi sayılan “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı fundamental tədqiqat əsəri, “dilçi olmayanlar üçün” yazılmış “Dilçiliyə səyahət” elmi-bədii əsəri, Azərbaycan dilçiliyində mifolinqvistika xəttinin ilkin rüşeymlərini özündə ehtiva edən “Mifolinqvistikaya giriş” plan-prospekti, görkəmli alim, akademik Azad Mirzəcanzadə ilə birgə Bakı Slavyan Universitetinin magistrantları üçün oxuduğu mühazirələri və dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemlərinə dair yazdığı elmi, elmi-publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələri daxil edilib.

Bu cildə daxil edilmiş “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyada Azərbaycan dili sintaksisinin indiyə qədər tədqiqat obyektı olmamış bir sıra nəzəri və eyni zamanda bəzi praktik məqamlar təhlil obyektinə çevrilmişdir. Müəllif bu tədqiqatda öz elmi qənaətlərini üç böyük sintaktik vahidin – sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövün öyrənilməsi üzərində qurur. Onları bir-birinə bağlayan izomorfizim prinsipinə əsasən bu vahidlərə bütöv və sistemli bir sintaktik baxış müəyyənləşdirir. Monoqrafiyada bəzi hallarda linqvistikada artıq müəyyənləşmiş anlayış və təsvirlər yeni interpretasiyada təqdim olunur. Sadə cümlənin monopredikativ quruluşu, aktual üzvlənmə, mürəkkəb sintaktik

bütöv (mətn), onun sərhədləri, kompozisiyası, tərkibi, tədqiqinin əsaslandırılması kimi problemlər Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə geniş sistemli sintaktik təhlilə cəlb olunur. Bir sıra dilşünas alimlər bu monoqrafiyanı Azərbaycan dilçilik elmində mətn dilçiliyinin parlaq tədqiqi (professorlar Fəxrəddin Veysəlli, Aydın Ələkbərov) əsas sütunlarından biri hesab edirlər. Tədqiqat əsəri öncə 1999-cü ildə nəşr edilmiş, daha sonra bu nəşrin yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş variantı 2016-cı ildə Bakıda "Maarif" nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür.

Azərbaycan dilçiliyinin sütunları Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadənin xatirəsinə ithaf olunmuş, onların müqəddəs ruhlarına dərin ehtiramla qələmə alınmış "Dilçiliyə səyahət" adlı kitabı da bu cildə özünəməxsus yer tutur. Akademik Kamal Abdulla bu kitabda Zalxa və Əhməd kimi bir-birini sevən gənclərin birbaşa iştirakı və vasitəsilə dilçiliyin dolanbac yollarına gəmi ilə səyahətə çıxır və hər bir dilçilik problemini bir adaya bənzədərək onun kəşfini, açmasını həm nəzəri, həm də praktik şəkildə ortaya qoyur. Kitab dilçi olmayanlar üçün nəzərdə tutulsa da, əslində, dilçiliyin müxtəlif problemlərinə daha populyar və oxunaqlı bir üsulla müraciət edərək onları dilçiliyi sistemli öyrənmək istəyən dilşünaslar üçün daha asan şəkildə şərh edir. "Dilçilik həyatımızda nədir?" sualına əsər boyu cavab axtaran müəllif bu əsərlə dilçilik elminin ölkəmizdə daha da populyarlaşmasına böyük töhfə vermişdir. Əsərdə yaradılmış bədii obrazlar vasitəsilə və ya onların hərəkətlərini, davranışlarını izləməklə dilçilik elminin bir çox problemlərinə nəzər salındığına görə əsəri Azərbaycan dilçilik elminin ilk romanı (akademik İsa Həbibbəyli) adlandıranlar da var.

Akademik Kamal Abdullanın rektor olduğu (2000-2014) Bakı Slavyan Universitetinin magistrantları və tələbələri üçün böyük Azərbaycan alimi, akademik Azad Mirzəcanzadə ilə birgə oxuduğu mühazirələrin mətni də bu cildə daxil edilmişdir. Mühazirələr dəqiq elmlər və bu elmlərin ortaya qoyduğu qanun və qanunauyğunluqların humanitar elmlərin, xüsusən ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyin tədqiqat obyektlərində istifadə olunmasının şərhinə həsr edilmişdir. Ədəbiyyat və incəsənətdə mövcud tədqiqat modellərini dəqiq elmlərin tədqiqat modelləri ilə qarşılaşdıran müəlliflər dəqiq və

humanitar elmlərdə təsadüf və zərurət hesab edilən halları müəyyən edir, təbiət hadisələrinin, yaxud təfəkkür məhsulu olan sənət nümunələrinin kəmiyyət və keyfiyyət prizmasından təhlilini aparırlar. Birgə müəllifliklə 2003-cü ildə rus dilində kitab şəklində nəşr edilən bu mühazirələr Azərbaycan təhsil tarixində dəqiq və humanitar elm xadimlərinin bir auditoriyada ilk tandemidir. Əsər Azərbaycan dilində ilk dəfə çap olunur.

Akademik Kamal Abdullanın Azərbaycan dilçiliyində hələ ki, ən son araşdırma istiqaməti mifologiya ilə dilçiliyin kəsişdiyi nöqtələrdir. Müəllif bu sahədə Azərbaycan dilçilik elmində mövcud olan böyük boşluğu doldurmaq məqsədilə mifoloji təsəvvürlərin dilimizdə, onun ayrı-ayrı qatlarında bu gün də yaşaması və dilimizin mifoloji təsəvvürlərimiz üçün verə bildiyi arsenal haqqında olduqca maraqlı elmi qənaətlərini “Mifolinqvistika giriş” adlı plan-prospektdə toplamışdır. Şübhəsiz, yaxın gələcəkdə fundamental tədqiqat əsərinə çevriləcək bu araşdırmanın hələlək əsas konturları, plan və perspektiv istiqamətləri bu vəsaitə daxil edilmişdir. Əslində, bu plan-prospekt Azərbaycan filologiyasında yeni bir elmi istiqamətin formalaşmasının başlanğıcı hesab edilə bilər.

Müəllifin “Seçilmiş əsərləri”nin bu cildinə daxil edilmiş məqalələrin hər biri ya Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan hansısa problematik məsələyə müəllifin məxsusi elmi yanaşmasını, yaxud da Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri olan müxtəlif bədii əsərlərin dilinin sintaktik təhlilini özündə ehtiva edir. Azərbaycan mifologiyasının dil və ədəbiyyat kontekstində sistemli bərpası, miflərin əhatəsində yaşayan talelərin özünüdərk problemi, “müəllif-əsr-oxucu” üçgənində baş verən təbəddülatlar, yaşanmamış talelərin bədii əsərlərdə göz aldadan ilgimi və başqa bu kimi son dərəcə maraqlı məqamlar bu məqalələrin əsas qayəsidir.

Akademik Kamal Abdullanın bu kitaba daxil edilməyən “Azərbaycanda rus dili” (İlyas Həmidovla birgə) (Bakı, 2005), “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” (dilçi alimlər ilə birlikdə) (Bakı, 2012), “Azərbaycanca danışmaq” (Paris, 2008; Buxarest, 2010; Budapeşt, 2011; Abu-Dabi, 2012), “Sintaktik paralelizm (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində)” adlı əsərləri, müxtəlif elmi jurnallarda çap edilən tezisləri, məqalələri, elmi

rəyləri də vardır. Müəllif dilçiliyə aid onlarla namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına elmi rəhbərlik və opponentlik etmişdir. Aydınır ki, bütün bunlar da akademik Kamal Abdullanın dilçiliyə aid elmi irsinə daxildir.

Bu əsərlər hamısı bir yerdə müəllifin türkoloq dilçi kimi, sözün geniş mənasında filoloq kimi müasir dünya dilçiliyində özünəməxsus yer tutmasına əyani sübutdur.

Azərbaycan dili
sintaksisinin
nəzəri problemləri

GİRİŞ

Azərbaycanda dilçiliyin sintaksis sahəsi artıq kifayət qədər özünün ən müxtəlif istiqamətlərində ciddi təcrübə yığmışdır. Bununla əlaqədar, bu elmin inkişafı boyu müəyyən ənənələr də formalaşmışdır ki, bu ənənələrə görə Azərbaycan sintaksistlərini yaxın və xarici türkologiyada tutduqları mövqelərinə görə yaxşı tanıyırlar. Uzun zaman Azərbaycan dilçiliyinin aparıcı şəxsiyyətlərindən biri olan akademik M.Ş.Şirəliyev keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində belə yazırdı: “Azərbaycan dilinin sintaksisinin öyrənilməsi nəzərə çarpan dərəcədə irəli getmişdir. Bu hər şeydən əvvəl tədqiqinə görə Azərbaycan dilçilərinin türkologiyada böyük nailiyyətlər qazandığı cümlə və söz birləşməsi haqqında təlimə aiddir. Respublika dilçilərinin budaq cümlə, feili-bağlama, feili sifət, məsdər tərkibləri nəzəriyyəsinə gətirdikləri yeniliklər həm sovet, həm də xarici türkoloji elmdə layiqincə qiymətləndirilmişdir. Xüsusilə, Azərbaycan dilçiliyində öz təbiətinə görə ilk dəfə qeyri-predikativ tərkiblə budaq cümlə arasındakı köklü fərq açılmışdır. Türk dillərində təktərkibli cümlələrin tədqiqində də birincilik Azərbaycan dilçilərinindir”.¹

Doğrudan da, XX əsrin axırını onillikləri Azərbaycan dilçiliyində sintaksis sahəsindəki nailiyyətlərlə səciyyələnir, 40-cı illərin sonundan başlayaraq, xüsusilə, 60–70-ci illərdə, Azərbaycan dilinin sintaksisinin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, mövcud təsnifata münasibət, sintaktik vahidlərin incə nüanslarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər N.Z.Hacıyevanın, Ə.Ab-

¹ Ширалиев М.Ш. Развитие азербайджанского языкознания за последние годы – “Вопросы языкознания” журналы. 1972, №5, сәһ. 114 – 115.

dullayevin, Z.Tağızadənin, H.Bayramovun, Y.Seyidovun, H.Mirzəzadənin, M.Cəfərzadənin və başqalarının işlərində öz əksini tapmışdır.²

70-ci illərdə bir sıra monoqrafiya və dissertasiya işləri də yazılmışdır ki, onlar sintaktik yarusun iyerarxik nizamdan və təsnifat quruluşundan kənar qalan bir sıra vacib hadisələrinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Təbii ki, bu hadisələr nitq fəaliyyətinin, kommunikativ ünsiyyətin bütün sahələrini, bütün pillələrini əhatə edirlər. Konkret olaraq Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin sıralanması qanunauyğunluqlarına Ə.Cavadovun həsr etdiyi doktorluq işini,³ M.Adilovun sintaktik təkrarların sistemə həsr edilmiş tədqiqatını,⁴ F.Ağayevanın cümlələrin və başqa sintaktik quruluşların intonasiyasına həsr etdiyi elmi işi,⁵ N.Abdullayevanın sintaktik sinonimliyə həsr etdiyi tədqiqatı⁶ göstərmək olar.

Bu dövrdə sintaksisin başqa dilçilik sahələri ilə sərhəddində yaranan tədqiqatlara da diqqət yetirilir. Sintaksisin və üslubiyyətin qovuşuğunda aparılan tədqiqatlardan Ş.Yusiflinin "Üslubi sintaksis"ini qeyd etmək olar.⁷

Sintaktik tədqiqatların bu cür intensivliyi və sıxlığı, sahələrin müəyyənlişdirilməsi, təsnifat və deskriptiv təhlil təcrübəsi, təəssüf ki, Azərbaycan dilinin konkret sahələri ilə kifayətlənmiş, ümumi nəzəri problemlərin bütün sintaktik səviyyə üçün xarakterik olan ümumi bazasının, nəzəri özülünün müəyyənlişməsinə az diqqət yetirilmişdir. Təbii ki, Azərbaycan dili sintaksisinin aktual, sırf nəzəri problemləri ilə bağlı bir iş adı çəkmək çox çətinidir. Nəzəri – metodoloji məsələlər sintaksis ilə əlaqədar olaraq dilçilərin diqqətini az cəlb etmişdir. Bir faktı qeyd edək. Nəzəriyyənin zəifliyi

² Вах.: Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении). М., 1963; Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1964; Tağızadə Z. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, 1966; Bayramov H. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1960; Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966; Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1968 və başqaları.

³ Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977.

⁴ Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.

⁵ Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.

⁶ Abdullayeva N. Azərbaycan dilində sintaktik sinonimlik. Bakı, 1978.

⁷ Юсифли Ш.В. Стилистический синтаксис современного азербайджанского художественного языка. Докторluq dissertasiyasının aotoreferatı. Bakı, 1973.

özünü əyani sürətdə onda göstərir ki, EA-nın buraxdığı “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” adlı kollektiv əsərin cümlənin əlamətlərinin müəyyən-ləşməsinə həsr olunmuş nəzəri hissəsində (elə o biri hissələrdə də) müra-ciət edilən, münasibət bildirilən elmi əsərlər çox nadir istisnalarla əsasən 50-ci illərdə nəşr olunan əsərlər olmuşdur. Təbii ki, onlardan çoxu da rus dilinin quruluşu ilə bağlı olan tədqiqat işləridir.

Beləliklə, bir növ ikili bir ayrıntı müşahidə olunur. Azərbaycan dili sintaksisinin praktik sintaktik təsviri ilə sintaktik nəzəriyyənin arasında müəyyən fərq özünü göstərir. Bir tərəfdən sintaksisin normativ təsviri yaradılmışdır və bunlar sxemlər üzrə tədqiq edilmişdir. Ayrı-ayrı sintaktik vahidlərin yeri dəqiqləşdirilir, bunların hər birinə tədqiqlər həsr olunurdu, yəni, sintaksisin ayrı-ayrı sahələri inkişaf edirdi. Digər tərəfdən isə bu xüsusi sahələr öyrənilməyə, aydındır ki, onların nəzəri bazası yaranmalı idi, müəyyən nəzəri problemlər ortaya çıxmalı və onların həlli yolları müəy-yənləşdirilməli idi. Öyrənilmiş xüsusi sahələrin ümumi sintaksis səviyyə-sindəki yeri, bir-biri ilə münasibəti, bütöv bir sistem daxilindəki işləm mə-qamları aydınlaşdırılmalı idi. Yəni, hər bir xüsusi tədqiqat, müəyyən mənə-da, ümumi nəzəri tədqiqatın işığında aparılmalıdır. Bu isə arzu edilən şə-kildə deyil. Bir çox mübahisəli məsələlərin yaranması, həll edilməmiş qal-ması və diqqəti heç cəlb etməməsi Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri sə-viyyəsinin kifayət qədər möhkəm əsaslara söykənməməsinə gətirib çıxarır.

Maraqlısı odur ki, yığılıb qalmış bir çox məsələlər, sadəcə olaraq, bir sintaktik təhlil konteksti içərisində götürülsə və ən azından yanaşı qoyulsalar öz-özlüyündə onların bir-biri ilə uyğun gəlməyən cəhətləri həll edilə bilər.

Təqdim edilən bu dərs vəsaitinin əsas məqsədi odur ki, Azərbaycan dili sintaksisinin həll edilmədən yığılıb qalmış bir çox məsələlərinə yeni-dən, sintaktik quruluşların bir sistem daxilindəki işığından baxsın və boş-luq yaratmış bu məsələlərin həll edilməsinin konkret nəzəri-metodoloji yol-larını göstərsin. Kitabın məqsədi Azərbaycan dili sintaksisinin ən çox mü-bahisə yaradan problemlərini alıb müasir sintaktik nəzəriyyə aspektindən onları ümumi sintaktik təhlil içərisində əritmək və eləcə də, Azərbaycan dili sintaksisinin tamlığı, bütövlüyü naminə onun yeni istiqamətlərini orta-

ya çıxarmaq, sintaktik vahidlər arasında bəzi sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirməkdir. Belədə, Azərbaycan dili sintaksisinin təsviri daha dolğun, daha tam və vahidlərin bir-biri ilə üzvi surətdə təbii əlaqəsi şəklində ortaya çıxar. Misal kimi yeni istiqamətlər dedikdə cümlənin aktual üzvlənməsini (sadə və mürəkkəbliyindən asılı olmadan), mürəkkəb sintaktik bütövləri, tabesiz və tabeli cümlələrin mürəkkəblik baxımından yenidən dərk və qəbul edilmələrini qeyd etmək olar.

Bu kitabda ortaya çıxan və təhlil edilən problemlər üç böyük sintaktik quruluşun fonunda götürülür. Təbii olaraq kitab üç hissədən ibarətdir. Sadə cümlə ilə bağlı sintaktik problemlər birinci hissədə, mürəkkəb cümlə ilə bağlı sintaktik problemlər ikinci hissədə və mürəkkəb sintaktik bütövlə bağlı problemlər üçüncü hissədə öz əksini tapır. Onu da qeyd edək ki, mürəkkəb sintaktik bütöv mətn dilçiliyinin vahidi kimi Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə sintaktik tədqiqata cəlb edilir.

Əslində, bu kitabı mürəkkəb quruluşların sintaksisi də adlandırmaq olardı. Belə ki, sadə cümlə özü də, müəyyən mənada, mürəkkəb quruluşdur. Və sintaksisi bu şəkildə sadə sintaksis və mürəkkəb sintaksis deyə iki hissəyə bölmək, sadə sintaksisə, ümumiyyətlə, cümləyə qədərki vahidlərin daxilindəki elementlər birliyi kimi yaxınlaşmağın özü də faydalı və aktual görünür. Bu işıqdan yanaşsaq, mürəkkəb sintaksisə aid vahidlərin bir-biri ilə müəyyən mənada “izomorfizm”də olduğu da aydınlaşa bilər və mürəkkəb sintaktik vahidlər təbii şəkildə sintaktik səviyyənin iyerarxik quruluşunda özlərinə məxsus və özlərinə layiq yüksək yerlərini tutar. Çünki onların hər biri nitq fəaliyyətində həm müstəqil, həm də bir-biri ilə bağlı şəkildə iştirak edirlər.

Digər tərəfdən nitq fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən, ümumiyyətlə, sintaktik quruluşları iki yerə ayırmaq, bəlkə də, daha məqsədəuyğun olardı. Yəni, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütöv – ünsiyyət vasitəsinin bu iki amili – biri nitq prosesinin əsası (cümlə) kimi digəri onun yaradıcısı, reallaşdırıcısı (mürəkkəb sintaktik bütöv) kimi müəyyən mənada həm qarşı-qarşıya qoyula bilərdi və həm də biri digərini tamamlayan vahidlər kimi nəzərdən keçirilə bilərdi. Cümlə daxilindəki sadə və mürəkkəb ayrılımlar isə, prinsip

etibarilə, nitq fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyət kəsb etmir. Amma bu ayrılma dil strukturu nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir. Və məhz bu kitabda təqdim edilən şəkildə ayrılma (mürəkkəb cümləyə və tabeli mürəkkəb cümləyə) bizə belə gəlir ki, sintaktik səviyyənin dil aspektindən dolğunluğunu təmin edir.

Bu dərs vəsaitində bəzi hallarda dilçilikdə artıq müəyyənləşmiş anlayış və təsvirlər yeni bir interpretasiyada təqdim olunmuşdur. Bu o məqsədlə belə edilmişdir ki, hər hansı bir təsvirin yeni bir məqamı varsa, o məqam bütün əvvəlki təsvirin üzərinə də yeni bir işıq salmamış və onun indiyədək görünməyən tərəflərini də üzə çıxarmamış deyil. Məsələn, konkret desək, Azərbaycan dilində sadə cümlənin quruluşu monopredikativ quruluş kimi çıxış edir. Əslində, bu çox adi bir həqiqətdir. O deməkdir ki, Azərbaycan dilində sadə cümlə bir xəbərdən ibarətdir. Amma bununla belə, monopredikativlik anlayışının sadə cümləyə bu münasibətdə tətbiq edilməsi öz ardınca polipredikativlik, kvazipredikativlik anlayışlarının da sadə cümləyə tətbiqini şərtləndirir və tamam yeni bir baxış rakursunun əmələ gəlməsini ortaya qoyur. Sadə cümlənin yaranmasına baş vurmanı, onun təkamülünün hansı istiqamətlərdə getdiyini öyrənməyi bir məqsəd kimi qarşıya qoyur. Eyni zamanda sadə cümlənin təkamülü dedikdə heç də ədəbi dildəki sadə cümlənin inkişafını nəzərdə tutmur. Təəssüf ki, bəzən dil tarixi ilə ədəbi dil tarixini qarışdırır və ədəbi dil mütəxəssisini dil tarixi mütəxəssisi kimi qəbul edirlər. Bu, tamamilə yanlış bir yanaşmadır və dil ilə nitq qarşılaşdırılmasının ilkin prinsiplərinin yumşaq desək, unudulması nəticəsində özünü göstərir.

Sadə cümlənin təkamülü dedikdə bu prosesi izləmək üçün ədəbi dil materiallarından daha qədim bir dövrə atılan fərziyyələr və ehtimallar hesabına yaradılan nəzəri, abstrakt körpü nəzərdə tutulur.

Cümlənin monopredikativ quruluşu malik olması ideyası öz-özlüyündə bu monopredikativlikdən əvvəl polipredikativ bir quruluşun olmasına olan gümandır. Sonrakı inkişaf zamanı polipredikativliyin zəifləməsi və bunun ardınca kvazipredikasiyanın meydana çıxması, nəhayətdə, sonda, yəni, ədəbi dil tarixinin başlanğıcında bir güclü monopredikativ nöqtə-

nin qalması müşahidə olunur. Ən qədim dil abidələrinə sadə cümlə quruluşu bu şəkildə gəlib çıxmışdır. Başqa sözlə desək, sadə cümlənin monopredikativliyini ortaya qoyarkən ondakı polipredikativliyi və kvazipredikativliyi biz məntiqi-tarixi üsul və vasitələrlə ədəbi dil formalaşmasından çox-çox əvvəlki dövrün məhsulu kimi bir növ bərpa etmiş oluruq.

Hansı quruluş hansından yaranıb, sadə quruluş mürəkkəb quruluşa keçib, yoxsa mürəkkəb quruluş sadələşməyə başlayıb? Bu suallara cavab vermək çox çətindir. Hər iki təkamül prosesinin xeyrinə məntiqi dəlillər tapmaq olar. Amma sistemin bütövlüyü naminə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün atomar sintaktik vahidlər, “bütün yuxarı qalxan” sintaksislər, “aşağıdan yuxarı gedən vahidlər” tədqiqatı, yəqin ki, bir vaxt gələcək, öz yerini “yuxarıdan aşağı gələn vahidlər”ə, onları öyrənən üsullara verəcək. İlkən səs siqnallarından tutmuş dəqiq, cilalanmış sintaktik vahidlərə qədər gələn bir təkamül yolu hansı mərhələlərdən keçmişdir, hansı prinsiplərə, hansı faktorlara əsaslanaraq cilalanmışdır? Bu suallar Azərbaycan dilinin nəzəri sintaksisinin, ümumiyyətlə, nəzəri dilçiliyin təəssüf ki, hələlik ortaya qoymadığı suallardır və inanmaq istərdik ki, bu kitabda öz əksini tapan məsələlər, onların həlli yolları bu sualların da cavablarını yaxınlaşdırmağa imkan verəcək.

Tədqiqat üç böyük sintaktik quruluşu ehtiva edir. Bunun, özü əslində, dilçilikdə mövcud olan “cümlə qrammatik analizlə ən yüksək vahididir” tezisini dolayısı ilə inkar edir. Və bu inkar öz-özlüyündə mürəkkəb sintaktik bütövün sintaktik vahid kimi öyrənilməsinin meyarlarının axtarılıb tapılmasını, əsaslandırılmasını tələb edir. Onun struktur sxeminin müəyyənləşdirmək məsələsini qarşıya qoyur, başqa sözlə desək, mürəkkəb sintaktik bütövü həm nitq vahidi kimi, yəni, “etik” səviyyəyə məxsus vahid kimi, həm də dil səviyyəsinə, “emik” səviyyəyə aid bir vahid kimi ortaya çıxarır.

Təbii ki, bütün bu məsələlər bir tədqiqat daxilində öz həllini tapa bilməz. Və biz burada oxucunun da görəcəyi kimi, məsələlərin qoyuluşu ilə yanaşı, diqqəti həm də onun həllinin ən ümdə cəhətlərinə yönəltməyə çalışırıq. Prinsip etibarilə, bu məsələlər sistemli şəkildə mürəkkəb sintaktik quruluşlar səviyyəsində indiyədək qoyulmamış məsələlərdir. Bu quruluşların

kommunikativ funksiyaları, aspektləri, işləm məqamları ilə bağlı problemlər Azərbaycan dili sintaksisində indiyədək diqqət mərkəzində olmamışdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, mütəxəssislər, adətən, sintaktik quruluşların struktur təşkili ilə maraqlanmışlar. Onların nitq prosesindəki mövqeyinə isə demək olar ki, fikir verilməmişdir. Elə bilir ki, bu kitab həmən quruluşların həm nitq, həm də dil aspektindən nəzərdən keçirilməsinin yeni təcürübəsi olacaq. Bu irəli sürülən meyar və prinsiplər həmən quruluşların bir-biri ilə əlaqəsini daha aydın şəkildə göstərməyə xidmət etməklə yanaşı, eyni zamanda o quruluşların təbiətinə daha effektiv şəkildə nüfuz etmə imkanı verir.

Dediklərimizi ümumiləşdirsək, nəzərdən keçirdiyimiz problemlər toplusu, prinsip etibarilə, bir tərəfdən mürəkkəb sintaktik quruluşların təbiətini, özəlliklərini daha aydın şəkildə üzə çıxarmağa imkan yaradır, digər tərəfdən tədqiqatı bu quruluşların bir-biri ilə nitq prosesi zamanı dərin, gizli və sıx əlaqəsini müəyyənləşdirməyə yönəldir. Tədqiqatçı hər iki istiqamətdə doğma dilimizin sintaksisi üçün, onun öyrənilməsinin, təsvirinin dərinləşməsi, dolğunlaşması üçün çox şey edə bilər.

I HİSSƏ

SADƏ CÜMLƏ

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ CÜMLƏNİN MONOPREDİKATİV QURULUŞUNUN TƏŞƏKKÜLÜ

Məntiqi-grammatik hadisə sayılan predikativlik dilçilikdə cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarlarından biri kimi qəbul edilir. “Tərkib və quruluşundan asılı olmayaraq hər cümləyə predikativlik, yəni, gerçəkliyə aidiyyət xasdır ki, bu da onu fikir bildirmə və formalaşdırma vasitəsi edir”.⁸

E.Benvenistin belə bir mülahizəsini də yada salmaq olar ki, predikativlik cümlənin elə bir halıdır ki, onunla müqayisədə bütün digər hallar ikinci plana keçir.⁹

⁸ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 138.

⁹ Вах.: Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа. Общая лингвистика. М., 1974, с.138. Нəт-çини: Цейтлин С.Н. Категория предикативности в её отношении к высказыванию и предложению. Мəсти: Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975, с. 168; Чесников П.В. О предикативности как свойстве предложения. Нəтəп тəстиə. Л., 1975, с. 171.

N.Z.Hacıyeva bu müddəanın türk dilləri üçün də keçərli olduğunu söyləyir: “Predikativlik cümlə üçün əsas qrammatik şərtidir”.¹⁰

Bununla belə, onu da qeyd etmək vacibdir ki, dilçilər arasında predikativliyin əsas əlamətlərinin nədən ibarət olması barədə fikir eyniliyi yoxdur. Bu barədə müxtəlif, bəzən bir-birinə yaxın, bəzən bir-birindən uzaq mülahizələr mövcuddur. Bizim fikrimizcə, cümlənin bilavasitə səciyyəsinə dönən predikativlik, yəni, modallıq, zaman və şəxs ideyaları vasitəsilə reallaşan bu qrammatik-kommunikativ hadisə, eyni zamanda, sırf formal səviyyədə feili və ya ismi formanın mübtədə ilə onlar üçün ümumi subyekt ideyasının təmsilçisi olan şəxs əlamətində birləşməsindən yaranır. Bu hal isə hökmən təkrar momentini ortaya çıxarır. Təkrar momentinin mahiyyəti bu halda özünü onda göstərir ki, ilkin mövqedəki subyekt ideyasının təmsilçisi olan mübtədə son mövqedə feili xəbərdəki və ya ismi xəbərdəki şəxs sonluğunun varlığı ilə təkrara uğrayır, beləliklə də, müəyyən mənada sistemi (bizim halda cümlə sistemini) qapayır. Təkrar momentinin birinci komponenti, başqa sözlə desək, subyekt ideyası ikinci komponentin şəxs sonluğu (əlaməti, şəkilçisi) olur. Bu hal türk dillərində çox aydın şəkildə öz qrammatik təzahürünü tapmışdır.¹¹ Feili xəbərlə və ismi xəbərlə cümlələrdə sintaktik qapanma yalnız və yalnız ilkin mövqeni “yadasalma” nəticəsində baş verir və belə sintaktik qapanmanın baş verməsi cümlənin ortaya çıxmasını şərtləndirir. Sintaktik qapanmaya gətirib çıxaran təkrarlıq momentinin quruluşu türk dillərində, o cümlədən və ələlxüsus, Azərbaycan dilində cümlə quruluşunun çərçivəli səciyyəsiindən danışmaq imkanı verir. Məsəllər gətirməyə ehtiyac olmasa da bir nümunə ilə kifayətlənək:

- “1) Mən məktəbə gəlirəm;**
- 2) Sən məktəbə gəlirsən;**
- 3) O məktəbə gəlir”.**

¹⁰ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, с. 155.

¹¹ Müq. ed.: “Şəxs əvəzliləri ən son mövqeni ələ keçirərək predikativliyin əsas göstəricisinə çevrilmişlər”. A.M. Шербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Глагол. Л., 1981, с. 16.

Subyekt ideyasının mübtədə və şəxs sonluğu arasında paylaşdırılması nəticəsində təkrar momentinin yaranması və sintaktik qapanmanın baş verməsi məhz predikativliyin Azərbaycan dilindəki sintaktik təzahürüdür.

Cümlənin qrammatik abstraktlaşma nəticəsində ortaya çıxan sonluğu (I şəxsdə - *m* şəxs sonluğu, II şəxsdə - *sən* şəxs sonluğu və III şəxsdə “sıfır” sonluğu), prinsip etibarilə, ilkin mövqedəki leksik şəkildə ifadə edilən təkrar elementinə bir qayıdıdır. Maraqlı odur ki, dilin qədim dövrü feili forma ilə mübtədanın əlaqəsini daha aydın göstərir.¹² Əslində, bu əlaqə çərçivəli formaya malik olduğundan Azərbaycan dilində cümlənin çərçivəliliyi haqda fikir söyləməyə əsas verir. Məhz belə çərçivəlilik konkret cümlənin intonasiyasını, modallığını, zamanını və başqa xassələrini ələ almadan bilavasitə mətndən ayrılmasına imkan verən əsas əlamətdir. Bundan çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür. Mətdə söz ardıcılığının istənilən kəsiyini o şərtlə cümlə saymaq olar ki, orada təkrarın ikinci elementi – şəxs sonluğu meydana çıxıb diqqəti təkrarın birinci elementinə – subyekt ideyasının leksik ifadəsinə qaytarsın və beləliklə, müəyyən söz ardıcılığında qapalıq, başqa şəkildə desək, çərçivəlilik baş tutsun.

Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə, əslində, monopredikativ struktur-semantik birlik kimi çıxış edir, yəni, burada söhbət hər hansı predikativlikdən deyil, formalaşmış vahid predikativlikdən gedir. Buna görə də bu sahədə qarşıya çıxan problemlərdən biri cümlənin monopredikativ quruluşunun təkamülünü izləmək zərurəti olur. Çünki aydındır ki, hər hansı qrammatik kompleksin (bizim tədqiqdə – cümlənin) hərtərəfli tarixi inkişafının analizi onun həm də müasir “davranışının”, işləm məqamının dərk edilməsinə çox böyük köməklik göstərir. Belə bir analiz eyni zamanda cümlənin tekstdaxili funksional-struktur rolunun müəyyənləşdirilməsi zərurətindən yaranır.

Müasir monopredikativ quruluş öz dərin qatında (tarixi keçmiş mərhələsində) bir neçə kvazipredikativ (zəifpredikativ) nöqtəyə malik olmuş və daha sonra bu nöqtələrin bir quruluş boyu səpələnmiş variantından inkişafa başlamışdır.

¹² Bax.: Mirzəzadə H. *Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi*. Bakı, 1968, s.67.

Qeyd: *Kvazipredikativ – zəifpredikativ. Sadə cümlə quruluşunun keçdiyi təkamül prosesinin orta mərhələsidir. İlkin ən qədim mərhələ çoxpredikativliklə, orta mərhələ kvazipredikativliklə, son mərhələ isə kvazipredikativ mərhələlərin “əriyib” öz yerini vahid, monopredikativ quruluşlu mərkəzə verməsilə xarakterizə olunur.*

Sadə cümlə quruluşundakı bu kvazipredikativ nöqtələrin struktur-semantik, funksional öyrənilməsi göstərir ki, onların özləri də daha qədim bir quruluşun inkişafının nəticəsidirlər. Daha qədim quruluş isə tam predikativ mövqeləri olan, amma bütöv quruluşdur. Beləliklə, tam predikativ nöqtələrə malik quruluşdan kvazipredikativ nöqtələrə malik quruluşa, oradan da monopredikativliyə – bu yol Azərbaycan dilində indi sadə cümlə kimi tanıdığınız dil vahidinin keçdiyi mürəkkəb inkişaf yoludur.

Dil quruluşunun qədim dövründə cümlədəki hər bir elementin özündə az-çox (qədimdə daha çox) predikativlik nöqtələri saxlamasını tədqiqatçılar qeyd etmişlər. Bu istiqamətdə keçən əsrin əvvəlində maraqlı dilçilik görüşləri ilə tanınmış rus dilçisi D.N.Ovsyaniko-Kulikovski belə yazırdı: “Dil inkişafının qədim mərhələlərində istənilən söz predikativ ola bilər”¹³. Müəllifə görə sonralar yavaş-yavaş söz predikativlikdən və emosionallıqdan azad olmağa başlayır¹⁴, bir nöqtədə mərkəzləşmə prosesi güclənir.

Bu fikirlər təbii olaraq belə bir qənaəti möhkəmlədir ki, quruluş qədim olduqca onda predikativliyin dərəcəsi və səpələnməsi güclənir, çoxalır və əksinə, müasirliyə doğru gəldikcə predikativlik “monumentallaşır”.

Bütün bunlardan çıxış edərək cümlənin predikativ quruluşunun inkişafında üç əsas mərhələ müəyyənləşdirmək mümkün olur:

1) cümlə quruluşunda güclü, daha dəqiq desək, eynigüclü predikativ nöqtələrlə səciyyələnən ilkin mərhələ;

2) birindən başqa digər predikativ nöqtələrin zəifləməsilə, gücünü itirməsilə kvazipredikasiya ilə bağlı, perspektivdə vahid predikativ mərkəz təmayülünü hazırlayan eliminasiya prosesinin başladığı orta mərhələ;

¹³ Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. С. П. – 5, 1912, с. XXV.

¹⁴ Orada, XXX.

3) vahid, güclü predikativ nöqtənin formalaşdığı eliminasiya prosesinin başa çatdığı son mərhələ.

Qeyd: Eliminasiya – yoxolma, arıma.

Hər bir mərhələnin xüsusiyyətləri üzərində ayrıca dayanmaqla elə bilir ki, cümlə quruluşunun dil səviyyəsindəki dərkini asanlaşdırmış olarıq. Eyni zamanda məhz dil tarixi çərçivəsində cümlə quruluşunun qədim konturlarını cızırıq.

Bəri başdan qeyd eləmək lazımdır ki, **İlkin mərhələni** xüsusi tədqiqata cəlb etmək çətindir. Bu halda bir çox nəzəri-hipotetik anlayışlarla işləmək lazım gəlir. Əsas çətinlik burada ilkin mərhələyə xas funksiyanın praktik rekonstruksiyasındadır. Bu funksiya mətnin özüdür və görünür o elə bir qədim dövrə aid ola bilir ki, hətta tarixi-müqayisəli metodun köməyiylə belə bu mərhələdəki dil funksiyasını bərpa eləmək mümkün olmur. Buna görə də bu funksiyanın tədqiqi zamanı məntiqi uyğunluqlarını nəzərə alaraq müxtəlif sintaktik konstruksiyaların tarixən transformasiya olma modelləşməsinə üzə çıxaran məntiqi-tarixi metoddan (üsuldan) istifadə eləmək daha məqsədəuyğun görünür.

İlkin mərhələnin funksiyası olan mətn (tekst) bir növ sintaktik kontinium kimidir. O elə birgəlik və sürəklilikdir ki, ondakı elementlərin hər biri eyni dərəcədə predikativliyə malik olduqlarından bütövlükdə predikativlik burada differensial əlamət kimi işlək ola bilmir. Onu qeyd edək ki, bu anlamda işlədilən “mətn” termininin semantik dolumu müasir mətn dilçiliyinin vahidi olan və bu kitabın 3-cü hissəsində rastlaşacağımız mətn termininin dolumunun eyni deyil. Yuxarıda da deyildiyi kimi, bu tarixi kəşik üçün dil materialının olmaması səbəbindən sanki yoxdan bərpası yalnız abstrakt – fərziyyəvi şəkildədir və ilkin mərhələ mətni buna görə, prinsip etibarilə, tam bərpa edilə bilmir. Belə ki, illüstrasiyası mümkün olmadığı üçün onun haqqında yalnız bəzi təsəvvürlərə malik olmaq mümkündür.

İlkin mərhələyə məxsus mətn barədə bu fərziyyəvi təsəvvürlər cümlə quruluşunun sonrakı inkişafı boyu keçdiyi yolları dəqiq izləməyə imkan

verir və əgər biz bu təsəvvürlərdən cümlənin bu günkü vəziyyətinə gəlib çıxma biliriksə, o zaman həmən abstrakt fərziyyəvi təsəvvürlərin də reallıq əsasına malik olması şübhə kənarına çıxır.

İlkin mərhələ mətni (ilkin mətn) müasir cümlənin (sadə cümlənin) ruşeymidir. Artıq bu ruşeymdə cümlə quruluşunun inkişafının orta və ən müasir mərhələləri, keçəcəyi yollar və bütün perspektivlər bir növ proqramlaşdırılmış şəkildədir. Sual doğur: nə cür olur ki, qədim insanın əsas çağırışları kimi özündə bütöv situasiyaların adını gizləyən ilkin mətn keyfiyyətə yeni mərhələdə amorfluqdan, xotik haldan üzvlənməyə, sahman-düzənli kosmik hala keçməyə başlayır və keçir?

Cümlə quruluşunun inkişafı insanın ətraf mühiti dərk eləməyi ilə, əşya və predmetləri ayırmağa başladıqı, hadisələrdən baş çıxarmağa başladığı bir vaxtla üst-üstə düşür. İlkin mətnin içindən cümlənin inkişafı onun əsas dayaq nöqtələrinin – ad və feilin seçilməsi və formalaşması ilə şərtlənir. Məhz bu iki əsas dayaq nöqtələrindən sonra o biri cümlə üzvlərinin də formalaşması başlayır. Dil anlayışlarının sinkretik şəkildə mövcud olduğu ilkin mətndən üzvlənməyə keçid isə belə baş verə bilər. Görünür, qədim insanın şüurundakı və dünyaduyumundakı inkişafın qəfil və kəskin sıçrayışı nəticəsində o, yəni, qədim insan əvvəlcə özünü içində olduğu təbiətdən ayırır, daha sonra diqqətini onu əhatə edən ətraf mühitin üzərində cəmləyir, hadisə və situasiyaları, əşya və predmetləri bir-birindən ayırır, seçir, ümumiləşdirir və adlandırır, nəhayət, öz dil şüurunda təzəcə dərk etməyə başladığı anlayışları birləşdirməyə, aralarında əlaqə yaratmağa başlayır.

Belə bir əlaqə şüur səviyyəsindən dil səviyyəsinə də keçir, şüurda aralarında əlaqə yaradılan anlayışlar dildə də proyeksiyasını tapır, hətta şüurda bəzən yaygın ola bilən əlaqələr dildə əksinə, dəqiq, möhkəm forma, çərçivə şəklində, qapalılıq şəraitində inkişaf etməyə başlayır. Belə bir inkişafa başlayandan sonra cümlə o biri, orta mərhələyə keçir.

Qeyd etmək vacibdir ki, sintaktik kontinium cümlə üzvlərinə ayrıldıqca və hər bir üzv bu ümumi sinkretik kontiniumdan sanki sıyrılib çıxdıqca, öz-özünü “tanımağa” başladıqca, eyni zamanda, ona bu ümumilikdən, ilkin mətndən xas olan predikativlik dərəcəsinin də müəyyən həddini özü ilə üzv-

lənmiş hala – orta mərhələyə gətirir. Cümlənin hər bir üzvlənmiş elementinin predikativlik dərəcəsi müxtəlif olur. Belə bir vəziyyətin mümkünlüyünə və onun müasir şəraitdəki reliktlərinin mövcudluğuna hələ A.A.Potebnya işarə edirdi. A.A.Potebnyaya görə cümlə elementlərinə müxtəlif dərəcədə predikativlik xasdır¹⁵. Qeyd edək ki, bu müddəanı dil tarixi baxımından, dəqiq desək, feili sifət və feili bağlamalarda tarixən predikativliyin olması baxımından təkcə A.A.Potebnya¹⁶ yox, onun ardıcılları D.N.Ovsyaniko-Kulikovski və A.A.Şaxmatov da irəli sürüb müdafiə etmişdir.

“Geriləməyə gedən” xəbər kimi başqa bir cümlə üzvü – təyin haqda “Gənc qrammatiklər” məktəbinin yaradıcılarından olan German Paulun məşhur “Dil tarixinin prinsipləri” adlı əsərində oxuyuruq.

Predikativlikdən doğan atributivlik haqda isə yenə də Ovsyaniko-Kulikovski yazırdı.

Deyilənlər o fikri dolayısı ilə təsdiq edir ki, orta mərhələdə cümlə elementlərinin nisbi müstəqilliyi onlara əvvəlcədən xas olan predikativliyin hesabına olur. Bu cür müstəqilliyin nisbilyi konkret elementin (üzvün) cümlə daxilindəki predikativlik dərəcəsi və bu dərəcənin funksiyası zamanı dəyişkənliyi ilə müəyyənləşir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin bütün elementləri ilkin mərhələdən gələn predikativliyi qoruyub saxlaya bilməmişdir. Onların bəzilərində (məsələn, isim, sifət, zərflə ifadə olunan üzvlərdə) predikativlik, elə bil ki, “dondurulur”, bəzilərində isə öz aktivliyini itirir, dərəcəsi azalır və o, kvazipredikativliyə keçir. Orta mərhələ cümlə quruluşunda kvazipredikativlik nöqtələri “böl” olan mahiyyət kimi də səciyyələndirilə bilər. Tipoloji baxımdan yaxın, oxşar vəziyyət unanqan dilində müşahidə edilir. Bu halı təsvir edən akad. İ.İ.Meşaninov belə yazır:

“Belə ki, əsasən sadə cümlə quruluşundan istifadə edən unanqan dilində iki predikativ formanın uyuşması da baş verə bilər. Rus dilinə tərcümədə rus dilinin tabelilik və tabelilik əsaslı mürəkkəb cümlələri olan yer-

¹⁵ Вах.: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. I – II, М., 1958, сәh. 171.

¹⁶ Мəhз А.А. Потебня “İkinci dərəcəli xəbər” anlayışını ortaya atmışdır. Feili sifət və xəbərin predikativlik baxımından eyni güclülüyü haqda bax: Потебня А.А. Göstərilən əsəri, сәh. 190. Həmçinin bax: Кацнельсон С.Д. К генезису номинативного предложения. М., – Л., 1936, сәh. 54.

də (yəni, alternativlik olan yerdə – K.A.) bu hal tabeli quruluşla verilir və burada nisbi əvəzliliklər və feili sifət tərkibləri iştirak edir”.¹⁷

Analoji vəziyyət unanqan dilinə qohum olan nenes dilində də öz əksini tapır.¹⁸

Azərbaycan dilində belə bir vəziyyətin reliktlərinə qədim dastanımız “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində rast gəlmək mümkündür. Onu demək vacibdir ki, belə relikt hallar ədəbi dil müstəvisinə keçdikdən sonra da öz yaşamlarını davam etdirmişdir. Amma təəssüf ki, bu məqam nə dil tarixçilərinin, nə də ədəbi dil tarixçilərinin diqqətini çəkməmişdir.

Dastanın “Giriş” hissəsindəki ilk cümləyə diqqət edək: “Rəsul əleyhüs-səlam dövrünə yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata **derlər** bir ər **qopdu**”.

Formal baxımdan bu cümlənin iki predikativ nöqtəsi vardır – bir nöqtə “derlər” elementi ilə, o biri nöqtə “qopdu” elementi ilə təmsil olunur. Buna baxmayaraq, cümlənin quruluşunu bütövlükdə mürəkkəb cümlə kimi müəyyənləşdirmək mümkün deyil, çünki buradakı predikativ elementlərdən biri olan “derlər” orta mərhələyə xas predikativ element kimi digər predikativ element olan “qopdu”dan xeyli zəifdir. Onların predikativlik dərəcəsi eyni deyil. “Derlər” elementi cümlədə formal ifadəsini qoruyub saxlayan kvazipredikativ element kimi çıxış edir.

Beləliklə, ilkin mərhələnin məhsulu kimi cümlənin quruluşunda iki predikativ nöqtə mövcuddur – bunlardan birini tam predikativ nöqtə kimi, o birini kvazipredikativ nöqtə kimi səciyyələndirmək mümkündür. Kvazipredikativliyin yaranmasının səbəblərindən ən başlıcası forma və məzmunun uyğunsuzluğudur. Elementin strukturunun, formasının onun funksiyasına, cümlə daxilindəki mövqeyinə, vəzifəsinə uyğunsuzluğu üzündən biz burada predikativlikdən kvazipredikativliyə keçidin şahidi oluruq. Görkəmli türkoloq N.Z.Hacıyeva da qeyd edir ki, “iki feili cümlənin birgələşməsində asılı cümlənin feili qrammatik transformasiyaya uğrayır (yəni,

¹⁷ Мещанинов И.И. Проблемы развития языка. Л., 1975, с. 107

¹⁸ Yənə orada.

bizim halda dil şüurunda feili sifətə çevrilir – K.A.), feilliyini itirib, adformalılıq kəsb etməyə meyl göstərir”.¹⁹

Dastandan gətirdiyimiz misalda “derlər” forması cümlə daxilində güclü predikativ mərkəz kimi dərk edilə bilən qrammatik məzmun daşımır və belə məzmunla həmən cümlə daxilində ehtiyacın azaldığı üçün forma-məzmun uyğunsuzluğu baş verir. Başqa sözlə, köhnə məzmun (tam xəbər) öz funksiyasını itirməyə başlayır. Köhnə forma isə qalır. Onun “içinə” yeni məzmun dolur. Yeni məzmun feili sifət məzmunudur və köhnə formanın içində bu məzmun adekvat funksiyasının ortaya çıxması ilə yaranır.

Bu cür hallarla əlaqədar İ.İ.Meşaninovun söylədiyi belə bir fikir maraqlıdır. O yazır:

“Hər qrammatik formaya müəyyən məzmun uyğun gəlir, həm də ki, həm forma, həm məzmun hər ikisi hərəkətdə, dəyişmədə olur. Məzmunun dəyişməsi həyata yeni formanın gəlişini təmin edir, amma dəyişmiş məzmun köhnə formaya da doldurula bilər”.²⁰

Deməli, bizim qənaətimiz doğrudur. Forma, onun məzmunu (mənası) dəyişdirilmiş olsa belə, saxlanıla bilər. Meşaninovun bu qeydini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından nümunə kimi gətirilmiş cümləyə tam şamil edə bilərik. Bu cümlənin məna quruluşunun bərpasından sonra, yəni köhnə forma ilə yeni məzmun arasında uyğunluq yaradandan sonra onun quruluşu müasir dil şüurunda öz yerini bu şəkildə alır: [Rəsul əleyhüssəlam dövrünə yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata **deyilən** bir ər qopdu].

“Derlər” elementinin funksional yönü bizə bu quruluşa qrammatik məzmun səthindən yanaşaraq, onu transformasiya etmək imkanı verir. Məhz transformasiya uğrayan feili sifətdə A.N.Kononovun göstərdiyi kimi xəbərlik aydın görünməyə başlayır.²¹

¹⁹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, с. 50.

²⁰ Мецанинов И.И. Göstərilən əsəri, s. 307.

²¹ Вах.: Кононов А.Н. *Китаби-дәдә Коркут (грамматические заметки)* Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, ictimai elmlər seriyası, Bakı, 1965, №4, s. 77.

Bu xəbərlik mürəkkəb bütövün sonrakı hissəsindəki mübtədanın (“ər” elementinin) məzmununu açan xəbər-atribut kimi çıxış edir. Bu elementin belə bir səciyyəsinə mərhum professor Əlövsət Abdullayev də vaxtilə diqqət yetirmişdi. K.Brokkelmanın ardınca o da qeyd etmişdi ki, belə dil kompleksi təyin budaq cümlələrinin əmələ gəlməsinin əsası olmuşdur.²²

Maraqlıdır ki, bu cümlə tipi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bir, yeganə nümunə ilə təmsil olunmamışdır. Ona müxtəlif leksik-semantik dolumlu struktur tip kimi Dastanda kifayət qədər rast gəlinir:

*Tərsuzamış derlərdi Oğuzda bir yiğit vardı;
Dirsə xan deyirlərdi bir bəyin oğlu-qızı yoxdu;
Qısırca Yengə derlərdi bir xatun vardı və s. və i. a.*

Bu nümunələrdə də eynilə yuxarıda haqqında bir qədər geniş söz açılan cümlədə olduğu kimi “derlərdi-deyirlərdi” söz forması təbii ki, məzmun-forma uyğunsuzluğunun platformu kimi, dil quruluşunun dərin qatlarında gedən “mübarizə”dən xəbər verir və bu uyğunsuzluq müasir dil şüurunda yuxarıdakı misalda olduğu kimi, feili sifətə çevrilmiş şəkildə dərk və qəbul edilir. Hətta yeni məzmununda, feili sifət məzmununda belə, onun əvvəlki predikativ keçmişini özünü biruzə verməyə, başqa sözlə, duyulmağa davam edir.

Bəzi türkoloqlar başqa türk dillərinin materialı əsasında bu tipli konstruksiyaları cümlə oxşarı kimi götürümlər. Görünür, dil materiallarının bəlli tarixi kəsiyə aid olması artıq onlara da bu cür “gizlənmiş” predikativliyi “görməyi” son dərəcə çətinləşdirir. Məsələn, prof. S.N.İvanova görə təyini konstruksiyalarda sadə cümlə oxşarını axtarmaq düzgün deyil. Buradan da müəllif cümlənin asılı hissələrində predikativlik momentini inkar edir.²³

²² Bax.: Abdullayev Ə.Z. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr. S.M. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1973, №2, s.63.

²³ Bax.: Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка, Л. 1959, с. 88; Yengə onun. Родословное древо тюрков Абу-л-гази хана. Даşkənd, 1969, s. 179.

N.Z.Hacıyevanın isə mövqeyi fərqlidir. Ona görə transformasiya zamanı feilliğin zəifləməsinin iki üsulu müəyyənləşdirilə bilər ki, bunlardan biri *verbum finitum*-un feilliğinin çox-çox zəifləmiş feili adə keçməsidir²⁴.

Göründüyü kimi, “feilliğin çox-çox zəifləməsi” relikət kimi müəyyən təyini konstruksiyaların məzmununda qala bilər və bizim ayırdığımız mərhələləri səciyyələndirmək üçün əsas çıxış nöqtələrindən biri olur. Bizim göstərdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi, buradakı “dərlərdi” feil forması öz funksiyasına görə feili sifət oxşarı kimi çıxış edir, ona uyğun gəlir, müasir dil şüurunda məhz feili sifətə “transform” olunur. Yenə də N.Z.Hacıyevanın bir fikrini burada yada salmamaq olmur:

“Hər bir dildə qrammatik kamilliyə məlum meyl, yəni, uyğun mənalər üçün xüsusi qrammatik biçimlər yaratma meyli mövcuddur”²⁵.

Beləliklə, yeni funksiyanın meydana çıxması prespektivdə, məsələn, yeni feili sifət formasının da yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu yeni formada N.Z.Hacıyevanın qeyd elədiyini kimi, “feillilik kifayət qədər qorunub saxlanır”.

Nəzərdən keçirilən hala tarixi dil keçmişinin qalığı kimi baxmaq özünü, prinsip etibarilə, doğrultsa da, deməliyik ki, bəzən müasir dil müstəvisində cümlə daxilində elə “sintaktik sərgüzəştlərə” rast gəlmək olur ki, forma-məzmun uyğunsuzluqlarını onlara da şamil eləmək bir elə çətinlik törətmir. Dil elementinin forması ilə məzmunu (bizim halda funksiyası-vəzifəsi) arasındakı bu cür uyğunsuzluqlar mürəkkəb quruluşlarda da özünü göstərir. Müqayisə et: Ananın indi də ömrü keçib əldən düşüb, sən də onu axır günündə gözdən qoymayasan, həm mənim ruhum səndən razı olar, həm də Allah (Ə.Haqverdiyev).

Bu misalda arzu şəklinin forması olan **qoymayasan**, əslində, şərt şəklinin funksiyasında çıxış edir²⁶. Buna görə də demək olar ki, ondakı predikativlik açıq-aşkar zəifləmişdir. Təmiz şərt formalarında həmişə kvazipredikativlik olur, belə ki, bu kvazipredikativlik şərtlilik sahəsindən kənardakı

²⁴ Вах.: Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, с. 213.

²⁵ Н.З.Гаджиева. Göstərilən əsəri, s. 212.

²⁶ Müq. ed.: Mirzə Rəhimov, Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965, s. 87- 91.

əsas komponentin tam predikativliyinə mürəkkəb kompleks daxilində şərait yaradır. Bundan əlavə, misalla bağlı arzu şəklinin formaları tam hüquqlu predikativ elementlər kimi cümlənin yalnız postpozisiyasında (son mövqeyində) yer tuta bilər. Müqayisə edin: **Amma bu söhbəti bir yerdə açıb danışmayasan** (Ə.Haqqverdiyev).

Beləliklə, deyilənlərdən o aydınlaşır ki, bu qrammatik formanın predikativliyi, belə demək mümkünsə, “dondurulub” və məqsəddən asılı olaraq aktuallaşa bilər. Amma əgər postpozisiyada bu quruluş güclü əmr məzmununu ifadə edərək tam predikativlik bildirirsə, interpozisiyada (orta mövqedə) **qoymayasan** formasının qrammatik məzmununu (postpozisiyadakı və interpozisiyadakı formalarla eyni formal əlamətlərin olmasına baxmayaraq) açıq-aşkar şərt çaları bildirir. Şərt çaları bildirilən interpozisiyada predikativliyin zəifləməsi müşahidə edilir, postpozisiyada eyni forma predikativliyini gücləndirir, cümlənin üzvləri bir mərkəzə doğru tuşlanır. Formanın özündə predikativlik gizlətməsi bir pozisiyada məzmunla uyğunsuzluq, digər pozisiyada məzmunla uyğunluq yaradır. Məzmunla uyğunsuzluq yaranan interpozisiyada predikativliyin zəifləməsi sonucunda element bütövlükdə kvazipredikativ mahiyyət kəsb edir.

Cümlə quruluşunda kvazipredikativ nöqtə təyin olunana münasibətdə postpozisiyada yerləşən feilin şəxssiz formaları ilə yaradıla bilər. Müqayisə et:

Bir nəfər cavan oğlan baş və bıığı ağarmış, bir çuvala başın söykəyib yatıb. (Ə.Haqqverdiyev).

Burada Əsgər iki həftənin içərisində başına gələnləri tufəngi adamlara tutmuş nağıl eləyib qurtarandan sonra dedi. (Ə.Haqqverdiyev).

I misalda “ağarmış” elementinin güclü predikativ “keçmişinə” dəlalət edən amil onun postpozisiyası, yəni, öz təyinolunanına (oğlan) münasibətdə son mövqeyidir.

II misalda kvazipredikativliyi **-muş** (tutmuş) formalı elementin interpozisiyası şərtləndirir.

Beləliklə, interpozisiyanın müəyyən mənada nisbi postpozisiya kimi işlənməsini də nəzərə alaraq qeyd edək ki, **-miş -miş** predikativ forması interpozisiyadakı elementin tərkibində işlənərək tamamilə yeni qrammatik

məzmun kəsb edir. I misalda feili sifət kimi, II misalda isə feili bağlama kimi dərk edilir. “**Ağarmış**” feili sifətinin tərkib elementi kimi **-miş** forması, əsasən, atributivlik yaratmağa xidmət edir, başqa sözlə desək, feili sifəti bütövlükdə oğlan subyekti ilə əlaqələndirir. Sadə cümlədə isə **-miş** forması, II misalda olduğu kimi, feili bağlamalığa gətirib çıxara bilər və bundan başqa zərflik mənası da bildirir.²⁷

-miş formasının kvazipredikativ mahiyyətinin heç bir şübhə yaratmaması üçün, bircə, göstərmək lazımdır ki, bu forma öz-özlüyündə daşdığı funksiyaya uyğun şəkildə tam predikativlik də bildirə bilər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu hala rast gəlmək olur. **-miş** forması burada cümlənin postpozisiyasında III şəxslə əlaqədə işlənir. Məsələn:

- 1) Dədə Qorqud oğlanın atasına söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş;
- 2) Xan qızının evində qul-xələyiq tükənmiş.

Müasir dildə bu misalların quruluşunda dəyişiklik nəzərə çarpmır (Dədə Qorqud ... söyləmişdir və Xan qızının evində ... tükənmişdir). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər müasir Azərbaycan dilində **-miş** forması III şəxslə bağlı mütləq postpozisiyada çıxış edə bilmirsə, müasir türk dilində bu forma belə bir imkana malikdir. Müasir türk dilində **-miş** formalı element həm təyin funksiyasında prepozisiyada (müq. ed.: **gelmiş tren**), həm də xəbər funksiyasında postpozisiyada (müq. ed.: **tren gelmiş**) çıxış edir.²⁸

Türk dilində **-miş** formasının predikativliyinin bütün işləm məqamlarında Azərbaycan dilindən bu cəhətdən fərqlənməsi həm də onunla əlaqədardır ki, türk dilində **-ib** forması işlək deyil, funksional güc bu istiqamətdə sadəcə **-miş** formasının üzərindədir.²⁹ Azərbaycan dilinin tarixində də elementlərin pozisiyası ilə bağlı, təxminən, uyğun halı müşahidə etmək mümkündür. **-miş** formasının predikativ funksiyası bu formalı element feili sifət kimi çıxış edərkən, ancaq bu elementin təyinedilənə münasibətdə postpozisiyasına görə qorunub saxlanır (Bir qədər əvvəlki misalı xatırlayaq).

²⁷ Вах.: Гаджиева Н.З. *Göstərilən əsəri*, s. 300.

²⁸ Вах.: Кононов А.Н. *Грамматика современного турецкого литературного языка*, с. 252.

²⁹ Кононов А.Н. *Göstərilən əsəri*, s. 252.

Türk dillərində predikativ formanın cümlə sonundakı mövqeyini nəzərə alsaq, onun belə postpozisiyasını predikativliyə xidmət edən köhnə funksiyanı qoruma təmayülü kimi qiymətləndirmək olar. Köhnə funksiyanın qorunma təmayülü qismən təyin olunana prepozisiyada müşahidə olunur. Başqa sözlə, predikativ formalı element öz yeni (prepozitiv) mövqeyi ilə cümlənin adi üfiqi fəaliyyətində yeni, əlavə predikativ “zirvə” yaranmasına təkan verir. A.N.Kononovun türk dili ilə əlaqədar qeyd etdiyi kimi “... bu formalar (yəni, feili sifətin **-miş/-miş, yacak, yar** formaları – K.A.) budaq cümlə yaratmadan cümlənin ikinci (tabeolan) mərkəzini əmələ gətirir...”³⁰.

Türk dili sintaksisinin başqa məşhur tədqiqatçılarından S.A.Sokolov həmçinin qeyd edir ki, “müasir türk dilində işlədilən bütün feili sifət formaları (**-an, -miş, -r, -acak**) kvazicümlə predikatları ola bilirlər”.³¹

Bu qeydləri tam şəkildə Azərbaycan dilinə də şamil etmək olar. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində həm də **-miş** formalı elementin təyin olunana münasibətdə postpozitivlikdən prepozitivliyə keçidini müşahidə edirik. Beləliklə də, bu formanın predikativliyini itirməsi bütün struktur fazalarda (mərhələlərdə) özünü göstərir (yuxarıda gətirilən misallar bunu bir daha sübut edir).

Biz onu da qeyd edə bilərik ki, **-miş** formalı element əvvəl-əvvəl cümlə postpozisiyasında tam paradıqmada işlənilib. Sonrakı mərhələdə öz daxilindəki potensial təyinedicilik ideyasının inkişafı ilə əlaqədar bu formalı elementin interpozisiyaya doğru “sərgüzəşti” başlanır, daha doğrusu, bu interpozisiya, əslində, təyin olunana postpozisiya vəziyyətini formalaşdırır və sonuncu fazada bu forma təyinedici funksiyasında get-gedə daha çox xüsusiləşərək təyin olunana münasibətdə öz yerini (mövqeyini) bir qədər də dəyişir. Türk dillərinin aparıcı sintaktik qanunlarından birinə əsasən, təyin olunana münasibətdə prepozisiyaya keçir. Bu sintaktik “sərgüzəşt” təbii ki, **-miş** formasının ilkin qrammatik məzmununa təsirini göstərməmiş qalmır,

³⁰ Кононов А.Н. *Göstərilən əsəri*, s. 252.

³¹ Соколов С.А. *Исследование по синтаксису сложного предложения в современном турецком литературном языке. Автореферат докт. дисс., М., 1974, с. 32.*

nəticədə, onun ilkin tam predikativliyi hər dəfə yerdəyişmə zamanı zəifləyir, amma orası da var ki, tam olaraq yox olmur.

Məhz orta mərhələdə bilavasitə monopredikativ cümlə quruluşuna keçid prosesi başlanır. Bu keçidin əsas stimulu (təhrikəedici səbəbi), bizim artıq qeyd etdiyimiz kimi, forma ilə (formaya həm də pozisiya daxildir) qrammatik məzmunun uyğunsuzluğu olur. Funksiyanın dəyişməsi, uyğunsuzluğun yaranması cümlə quruluşunda müəyyən predikativ formaları zəiflədə-zəiflədə bütövlükdə bu quruluşu, nəhayət, etibarilə monopredikativ birliyə doğru aparır.

Monopredikativ quruluşa keçid kəskin qrammatik-semantik sıçrayışlarla baş vermir. Yəni, məzmunu uyğun formanın (və pozisiyanın) əldə edilməsi ümumi qrammatik sistemin qanunauyğun inkişafının, elementlərin cümlə tərkibində funksional-qrammatik əlaqələrinin təbii, spontan inkişafının nəticəsində baş verir. Xüsusi olaraq demək mümkündür ki, cümlə quruluşunun monopredikativ təkamülü feilin şəxssiz formalarının formalaşması və inkişafı, eyni zamanda onların müəyyən pozisiyada möhkəmlənməsi və situasiya tərəfindən ayrılacağı mümkün olan intonativ predikatların müəyyənəlməsi ilə bağlıdır.

Sonuncu müddəanı o tip cümlələrə aid etmək olar ki, onlarda formal olaraq ayrılmış *verbum finitum* uyğun intonasiya ilə müşayiət edilmir. Müqayisə et: **Öldü var, döndü yoxdur**. Burada formal şəkildə predikativlik ifadə edən "öldü" və "döndü" elementləri xüsusi predikativlik intonasiyasından məhrum olduqları üçün adresatın dil şüurunda funksional baxımdan predikativ elementlər kimi dərk edilmirlər.³² Ədəbi dil normalarını, həmçinin, ümumi məzmunu saxlamaqla bu sintaktik kompleksi belə transform etmək mümkündür: [Ölmək var, dönmək yoxdur.] Deməli, qeyd etdiyimiz kimi, *verbum finitumun* feilin şəxssiz, təsriflənməyən formasına (müqayisə et: ölmək və dönmək) keçidində intonasiya müstəsna rol oynayır.

Bizə belə gəlir ki, feilin təsriflənməyən formalarına tam predikativlikdən kvazipredikativliyə keçidin real məhsulu kimi baxılması bu formanın

³² Müq. ed.: Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. *Müasir Azərbaycan dili*, Bakı, 1972, s. 10- 104.

cümlənin ümumi kontekstindəki mövqe və funksiyalarının daha dəqiq və hərtərəfli açıqlanmasına gətirib çıxarır. Öz növbəsində, monopredikativ mahiyyət də, nəticədə, daha kəskin şəkildə üzə çıxır.

Onu da qeyd edək ki, çox zaman cümlənin müasir vəziyyəti quruluş baxımından tam şəkildə ifadə olunmuş “ideal” monopredikativlik nümayiş etdirmir. Bunu da təbii qəbul etmək lazımdır, çünki cümlənin hər sonrakı vəziyyətində, tarixilik bucağından baxsaq, hər əvvəlki vəziyyətin müəyyən izləri qalmamış deyil. Monopredikativ cümlənin də quruluşunda bu baxımdan dondurulmuş relikt, polipredikativliyin və kvazipredikativliyin çox zaman dərinə gizlədilmiş əlamətlərini saxlayan elementlərə rast gəlmək mümkündür.

Qeyd: Polipredikativlik – çox predikativli nöqtələrə malik.

Monopredikativ quruluş bu elementlərdən qaçmağa, onları eliminasiyalaşdırmağa, yəni, **yoxaltmağa**, içində əritməyə çalışır və bunu, əsasən, söz sırasının, pozisiyaların yer dəyişməsi, yeni funksiyaların meydana çıxması, cümlənin intonasiyasının rolunun artması və başqa vasitələrlə həyata keçirir. Bununla əlaqədar, polipredikativliyin monopredikativ quruluşun içində “gizlənilib saxlanması” misal kimi belə bir halı göstərmək olar. Bu, adresata yönəlmiş sual kimi cümlə yaranan prosesdə çox dərin qatdan üzə çıxır. Bu halda təbii ki, məqama uyğun olaraq iki predikativ mərkəzdən danışmaq olur: bunlardan birincisi formal ifadə olunmuş sual mahiyyəti predikasiyanın formalaşmasından yaranır, ikincisi isə öz adı son pozisiya yerində olmalı predikativ mərkəzdir. Orta pozisiyadakı predikativliyin sual səciyyəsi həm sual əvəzliliklərinin köməylə, həm də predikativ sözlərin köməylə reallaşır. Bununla yanaşı, başqa meyl də hərəkətə gəlir – bu da özünü onda göstərir ki, cümlənin işlənmə prosesində monopredikativliyin “özünühifz etmə” prinsipi əsasında suallıq predikasiyası eliminasiyaya uğrayır, bu predikasiyanı danışanın nəzərdə tutduğu ümumi, strateji məqsədi və ona uyğun seçdiyi intonasiyası yoxalmağa “düçar edir”. Nümunəyə müraicət edək: **Bəy, haraya gedəcəksən, get, sözüm yoxdur.** (Ə.Haqqverdiyev).

Monopredikativ cümlə kimi burada bütün sintaktik kompleksi ayırmağa ehtiyac yoxdur, onun ancaq bir hissəsini də götürmək olur: **Bəy haraya gedəcəksən...** Bu hissələri nəqli-birləşdirici intonasiya ilə iki qismə ayırmaq mümkündür: sual qisminə və cavab qisminə. Sual qismi sual əvəzliyi və *verbum finitum*-la ifadə olunur: *Bəy haraya gedəcəksən...* Ancaq nəqli-birləşdirici intonasiya cümləni sualla bitirməyə və sərhadə burada cızmağa imkan vermir. İntonasiya bu sərhadənin içinə – eyni sintaktik kompleksə cavab qismini də daxil edir. Məhz bir-birilə məntiqi-qrammatik uzlaşmada bu qisimlər, yəni, hissələr vahid əmr məzmununda çıxış edə bilirlər. Bundan əlavə struktur hissələrin uzlaşma (uyğunlaşma) məqamında şərtlilik çaları da üzə çıxır ki, bunun özü həmin hissələrin daha sıx semantik birgələşməsinə gətirib çıxarır. Hissələr nə qədər sıx birləşirsə, sual qisminin bütün cümlə üçün nəzərdə tutulan struktur-predikativ özünəməxsusluğu da bir o qədər zəifləyir. Sual bilavasitə cavab tələb eləməkdən çox-çox uzaqlaşır və kommunikativ aktda tədricən tam olaraq eliminasiyaya uğrayır. Amma bununla yanaşı, onun formal ifadəsi mövcudluğuna davam edir və məhz bu bizə əsas verir ki, onu monopredikativ quruluşlu cümlənin kvazipredikativ nöqtəsi kimi müəyyənləşdirək.

Danışiq dilində cümlə quruluşundakı kvazipredikativ nöqtələr həm də **“var”, “yox”, “hə”**... kimi müəyyən predikativ sözlərin köməyi ilə yaranır. Bu predikativ sözlər nitq axarının müəyyən kəsiyində sanki adresatın informasiya qəbuletmə qabiliyyətinin dərəcəsini yoxlamaq üçün işlədilir. Amma bu məqamda da konsituativ (kontekst və situasiya) bağlılıq, eyni zamanda məqsədyönlü intonasiya adresatı formal predikativlik illüziyasından qurtarır, ona bu kvaziişarəyə reaksiya verməmək üçün əsas və imkan verilir. Danışiq dilindən aldığımız bu misallara diqqət edək:

- 1) Aslan var ha(hə-?) – o gün mənə bunu dedi.
- 2) Aslan yoxdu, dünən evləndi.

Maraqlıdır ki, bu tipli konstruksiyalarla başqa türk dillərində, konkret olaraq sariq yuqur dilində işlənən konstruksiyalar arasında uzaq genetik əlaqə müşahidə etmək mümkündür. Bu dilin tədqiqatçısı görkəmli türkoloq E.R.Tenişev qeyd edir ki, burada sintaktik kompleksin qurulmasında nəyinsə mövcudluğuna və ya yoxluğuna məhz predikativ sözlər işarə edir və belə bir

misal gətirir: **Ulağı yox kişi məskən saldı.**³³ Azərbaycan dilində bu cümləyə feili sifət tərkibli cümlə müvafiq gəlir: **Ulağı olmayan kişi məskən saldı.**

Bu iki misalı müqayisə edib belə bir fikrə də gəlmək mümkündür ki, interpozisiyadakı predikativ sözlərlə feili sifət tərkibinin predikativlik dərəcələri eynidir. Çünki müxtəlif türk dillərində onlar cümlə daxilində eyni mövqedən başqa, həm də eyni funksiyada çıxış edirlər.

Ədəbi norma və onun pozulması hallarını, imkanlarını tədqiq edənlərdən Praqa dilçilik məktəbinin fəal üzvü Y.Mukarjovski belə yazırdı: “Hər hansı bir dildə ədəbi norma nə qədər möhkəm olursa, onun pozulması imkanları da bir o qədər rəngarəngləşir və belə dildə poetik yaradıcılıq imkanları da geniş olur. Və əksinə, dil norması nə qədər zəif hiss edilirsə, onun pozulması imkanları da bir o qədər azalır və poetik yaradıcılıq imkanları da bir o qədər zəifləyir”.³⁴

Bizə belə gəlir ki, bu ümumi və doğru müddəanı monopredikativ quruluşa tətbiq etsək deyə bilərik ki, dildə monopredikativ cümlə quruluşu nə qədər möhkəmdirsə, onun potensial pozulma halları da bir o qədər çoxdur. Zəif də olsa başqa predikativ (kvazipredikativ) nöqtə “təmiz” müstəvidə – beləsi isə monopredikativ müstəvidir – daha tez və qabarıq görünür, üzə çıxır. Bunu bir qədər geniş izah etmək məqsədəuyğun və maraqlı olardı.

Monopredikativ quruluşlu cümlənin tərkibində həmişə müəyyən elliptik və ya yarımçıq məqamlar vardır ki, potensial dolum üçün onlardan hazır şəkildə istifadə etmək mümkün olur. Onların dolumu həm cümlənin ümumi məzmun-qrammatik quruluşu vasitəsilə, həm də daha geniş kontekst vasitəsilə baş verə bilər. Maraqlıdır ki, cümlənin başqa elementlərlə müqayisədə feil daha tez və asanlıqla buraxılır, belə ki, “tez-tez buraxılmasına baxmayaraq, məhz o, cümlənin (kontekstdən kənarında belə) məzmununa anlaşılmazlıq gətirməyən yeganə komponentdir”.³⁵

³³ Тенишев Э.Р. *Строй сарыз – югорского языка*. М., 1976, с. 146.

³⁴ Мукаржовский Я. *Литературный язык и поэтический язык*. – Торли: “Пражский лингвистический кружок”. М., 1967, с. 408.

³⁵ Александров Н.М. *О предикативном отношении – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков”*. Л., 1975, с. 136.

Cümlə tərkibindən formal olaraq “itməsinə” baxmayaraq feil özünə-məxsus əsas funksiyanı qoruyub saxlayır və məhz buna görə də istənilən zaman onu asanlıqla elliptik məqamda bərpa etmək mümkündür. Eyni şeyi predikativ forma haqda da söyləmək olar. Azərbaycan dilində predikativ forma təkə ifadə olunmasına görə deyil, həm də özünün “sıfır” formasında belə funksional mənasını qorumağa malikdir, buna görə də onun elliptik halı, ümumiyyətlə, yoxluğu kimi qiymətləndirilmir. Məs.: *A kişi, bunun əli təmiz, ayağı təmiz – çiçək kimi.* (Ə.Haqverdiyev).

Predikativliyin burada görünməyən formal ifadəsi **-dır** şəkilçisidir. Onu funksiyasına görə asanlıqla bərpa edə bilərik. Bu funksiya öz dəyərini **konsituativ** təzyiqə, quruluş **inersiyasına** (qeyd: *əvvəlki daxili gücə*) və bir də intonasiyaya görə itirmir. Bərpa edilmiş variantla müqayisə edin: “*A kişi, bunun əli təmiz, ayağı təmizdir, çiçək kimidir*”. Əlbəttə ki, mövcud sıfır variantını ədəbi-bədii üslubun hesabına yazmaq və itkini orada axtarmaq lazımdır. Energiya (funksiya) isə itmir, qorunub qalır, cümlənin dərininə sığır.

İndicə deyilənlərlə əlaqədar diqqəti sual şəklində bu məsələlərə yönəltmək istərdik:

1. Formalaşmış monopredikativliyi müəyyən sintaktik kompleksin son inkişaf nöqtəsi kimi qəbul etmək olarmı?

2. Cümlədə monopredikativ quruluşun formalaşması ilə predikativliyin zəifləməsi (azalması) prosesini başa çatmış saymaq olarmı?

Bizə belə gəlir ki, bu sualların hər ikisinə mənfi cavab vermək lazımdır. Əgər çıxış nöqtəsi kimi predikativliyin Azərbaycan dilində cümlə quruluşunun əvvəlki mərhələlərində daha böyük rola malik olduğunu götürsək, o zaman Azərbaycan cümləsində predikasiya yüklü elementlərin get-gedə azaldığını və buna müvafiq ümumi predikativliyin zəifləməsi tendensiyasını nəzərə almalıyıq. Cümlə ayrı-ayrılıqda, izolə edilmiş şəkildə deyil, komponenti, üzvü olduğu kontekst daxilində işləndiyi üçün predikativliyin yoxalması prosesi də öz inkişafını davam etdirir. Bu yoxluq kontekstdən gələn müxtəlif köməkçi vasitələrlə kompensasiya edilir.

Cümlədən daha yüksək struktur-semantik birlik olan mətn öz poli-predikativliyi ilə daxilindəki cümlənin struktur müstəqilliyinə, aydındır ki,

təsir göstərir. Məhz tekstin qrammatik potensialı sayəsində onun tərkib komponentinin, yəni, ayrıca cümlənin quruluşundakı predikativ formaların (feili cümlələrdə feilin, nominativ cümlələrdə predikativlik şəkilçisinin) müxtəlif şəkildə eliminasiyasına rast gəlmək olur.

Nəhayət, bu hissənin sonunda bütövlükdə sintaktik təsvir üçün cümlə tədqiqinin bu aspekti, yəni, ayrıca cümlənin monopredikativ təşəkkülünün izlənməsi nə verir sualına cavab verməyə çalışaq.

Birinci növbədə cavab verək ki, belə tədqiqin nəticəsi kimi tarixi inkişafın üç mərhələsinin dil səthindəki yekunları xüsusi struktur paradigma yaradırlar. Bu paradigmanın üzvləri bunlardır:

- 1) hər hansı sinkretik birlik,
- 2) kvazipredikativ quruluş,
- 3) monopredikativ quruluş.

Bu quruluşların hər biri sintaktik inkişafın müəyyən mərhələsinə aid olub bu mərhələnin üzə çıxardığı, formalaşdırdığı konkret yekun, bütöv vahid kimi çıxış edir.

Dil quruluşunun qədim dövrünü nəzərdən keçirdikcə əmin oluruq ki, predikativlik dil tarixi boyunca qeyri-stabil kateqoriya kimi özünü göstərir. Əslində, bu qeyri-stabillik onun stabilliyidir də deyə bilərik. Hər bir qrammatik kateqoriya kimi, o da tarixi baxımdan dəyişkən kateqoriyadır. Bununla əlaqədar belə bir fakt diqqəti çəkir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, müasir roman dillərinin tipoloji səciyyələrindən biri kimi tabeli mürəkkəb cümlələrin ixtisarı və sadələr cərgəsinə keçməsi meylli müşahidə edilir. Bu da tabeli mürəkkəb cümlənin mənasının feilin təsriflənməyən formaları olan infinitiv, feili bağlama, feili sifət, supin (rumın dilində) vasitəsilə verilməsindən yaranır³⁶. Bizim fikrimizcə, belə bir hal onu da üzə çıxarır ki, Azərbaycan dilindəki monopredikativ quruluşlu cümlənin təşəkkülü unikal bir hal deyil, başqa dünya dilləri ailələrinə mənsub dillərdə tipoloji analogiyası olan haldır.

Beləliklə, cümlə özünün tarixi inkişafı prosesində bir haldan başqa bir hala keçid transformasiyasında özü-öz struktur-məzmun düzənini və funk-

³⁶ Вах.: *Грамматика и семантика романских языков (к проблеме универсалий)* М., 1978, с. 183.

sional yönünü dəyişir. Akademik İ.İ.Meşaninov yazırdı: “Nitq inkişafının bütün periodları üçün cümlənin eyni, dəyişməz qalan dəqiq təyini vermək mümkün deyil³⁷. Buna bənzər fikri ondan əvvəl görkəmli dil tarixçisi A.A.Potebnya da söyləyirdi: “Zamanın az-çox bəliqli uzantısında götürülən dil tarixi cümlənin bir neçə təyini verməlidir”³⁸.

Aydın olur ki, cümlə quruluşunda predikativ mərkəzlərin mövcudluğundan asılı olaraq onun müxtəlif vəziyyətlərinin, hallarının tədqiqi də eyni cür qala bilməz, tədqiq obyektindən asılı olaraq bu tədqiqin özü də dəyişməlidir. Belə tədqiqlər yuxarıda gətirilən paradigmanın üzvlərində semantik funksional ağırlığın müəyyənlişməsi, sintaktik komplekslərin semantik və informativ dolumlarının izlənməsi və başqa uyğun istiqamətlərdən aparıla bilər. Bizə belə gəlir ki, müxtəlif mərhələlərdəki sintaktik komplekslərin tərkib komponentlərinin aktuallıq baxımından düzümünü və təbii ki, aktual üzvlənməsini öyrənmək dil tarixi üçün maraqlı olardı. Müəyyən sintaktik kompleksdə konstruktiv əsas və funksional yön arasında dərin münasibətləri öyrənmək müxtəlif mərhələlərdəki paradigma üzvlərini qarşılaşdırmaq baxımından da müəyyən dərəcədə fayda verərdi.

Deyilənləri ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür. Cümlədə predikativliyin dərəcəsi və predikativ mərkəz və nöqtələrin sayı bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi sintaktik quruluş üçün müstəsna əhəmiyyət daşımaqla yanaşı,³⁹ eyni zamanda müəyyən struktur meyar rolunu da oynayır. Monopredikativlik sadə və bir cümləni səciyyələndirirsə, polipredikativ quruluş bir neçə, amma sintaktik baxımdan nəzarətdə saxlanan quruluşa malik olan, başqa sözlə, mətn yaradan bir neçə cümləyə aid olur. Mətn öz “nəzarət”ini həm qrammatik, həm leksik baxımdan həyata keçirir.

Mürəkkəb cümlə bu sırada mətn ilə monopredikativ cümlə arasında orta mövqə tutur və bu mənada onun quruluşuna müəyyən kvazipredikativ (keçid xarakterli) quruluş uyğun gəlir.

³⁷ Meşaninov İ.İ. Göstərilən əsəri., s. 337.

³⁸ Potebnya A.A. Göstərilən əsəri, s. 83.

³⁹ Вах.: Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, с. 16.

II FƏSİL

CÜMLƏNİN QRAMMATİK ÜZVLƏNMƏSİ

§ 1. Cümlənin üzvlənməsi və tərkib hissələri

Aydın bir həqiqətdir ki, hər hansı bir bütöv haqqında hərtərəfli təsəvvürə malik olmaq üçün bu bütövü xırdalığına qədər analitik təhlilə cəlb etmək lazımdır və əksinə, bizim hissələr, xırdalıklar haqqında biliyimizin dərəcəsi onların müəyyən əhatə, sinif, yəni, içində olduqları bütöv haqqında olan təsəvvürümüzdən asılıdır. Cümlə də həmçinin.

Müəyyən bir bütöv kimi cümlə mürəkkəb struktur-sistem birgəliyidir və təbii ki, konkret tərkib hissələrə (konstituyentlərə) parçalanır və cümlənin hər hansı analizi, “cümlə quruluşunun öyrənilməsi onun tərkibinin parçalanması, tərkib hissələrinə üzvlənməsi zərurətini meydana çıxarır”⁴⁰. Bununla əlaqədar, akademik İ.İ.Meşaninovun bu sözlərini xatırlamaq olar. O yazırdı: “Cümlə quruluşundan istifadə edən hər bir dil sistemi cümlə üzvlənməsindən istifadə edir”⁴¹.

Beləliklə, deyə bilərik ki, cümlənin üzvlənməsi, müəyyən üsul, prinsip kimi mürəkkəb obyekt olan cümlənin bir növ sadələşdirilməsi, “sadə məxrəclərə gətirilməsi” imkanı kimi özünü göstərir. Məqsəd yenə də cümlə təhlilinin detallarına qədər və hərtərəfli tədqiqidir. Sintaktik vahid kimi cümlə təmiz konstruktiv mövqedən aparılan sintaktik üzvlənməyə də “hazır ola

⁴⁰ Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения, Киев, 1971, с. 9.

⁴¹ Мецанинов И.И. Члены предложения и части речи, Л., 1978, с. 233.

bilir”, bundan başqa, cümləyə aktual üzvlənmə də tətbiq edilə bilər. Aktual üzvlənmədə deyimin məqsədyönlülüyü və vacibliyi, informasiya daşıma baxımından əhəmiyyətli və qeyri-əhəmiyyətli cümlə komponentlərinin (aktual üzvlənmə terminlərində: tema və remanın) bir-birinə münasibəti, danışan və qulaq asan arasında mövcüd ümumi bilik dərəcəsi (presuppozisiyası) və s. nəzərdə tutulub əsas çıxış nöqtələr kimi götürülməlidir.

Bəzi tədqiqatçılar, məsələn, İ.P.Raspopov kəskin şəkildə qeyd edir ki, cümlənin qrammatik üzvlənməsini onun aktual üzvlənməsinə qarşı qoymaq lazımdır⁴². Bu barədə aktual üzvlənməyə həsr edilmiş uyğun fəsildə daha ətraflı danışacağıq.

Altını cızaraq qeyd eləmək lazımdır ki, dildə ilk baxışda formaca, həcmcə o qədər də gözəçarpan olmayan fonemdən başlayaraq, xarici “ölçülərinə” görə diqqətçəkən mətnə qədər hər şey informasiya ötürməyə, məlumat verməyə xidmət edir. Hər şey – ən xırda elementlərdən tutmuş, bu elementlərin ən mürəkkəb birgəliklərinə qədər hər şey dil quruluşuna bu ali məqsəd naminə daxil edilir. Bu baxımdan məlumatın məlumat kimi alınmasının sintaktik səviyyədə reallaşması faktının özü hələ o demək deyil ki, bu hal, sadəcə, sintaktik səviyyənin məhsuludur, bu cür sayılmalıdır. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, sintaktik səviyyə öz təbiəti və mahiyyəti etibarilə kommunikativ nəticəyə daha yaxın olan bir mövqedədir, belə ki, “sintaktik vahidlərin mahiyyəti onların yüksək plandakı, yəni, məlumat planındakı vəzifələri ilə müəyyənləşir”⁴³.

Bu deyilənlərdən çıxış etsək, deməli ki, kommunikativ kontaktın son məhsulu olan cümlənin tərkibində ancaq sintaktik baxımdan bitkin üzvlərin ayrılması, seçilməsi o qədər də düzgün sayıla bilməz. Əslində, bizcə, cümlə quruluşunda onun tərkib hissələri kimi təkcə sintaktik üzvləri deyil, eyni zamanda başqa dil səviyyələrinin – morfologiyanın və leksikanın da vahid və elementlərini ayırmaq, nəzərə almaq, tədqiqə (məhz sintaktik baxımdan) cəlb eləmək vacibdir. Cümlədə cümlə üzvlərindən başqa müvafiq dil səviyyələrinə məxsus element və vahidlərin də ayrılması təbiidir.

⁴² Вах.: Расповов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке. М., 1970, с. 50.

⁴³ Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958, с. 43.

Belə ki, əvvəla, bu, analizin daha münasib, rahat aparılmasını təmin edər, daha vacibi isə cümlə üzvlərinin özünün spesifik səciyyələrini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu spesifik səciyyə cümlə üzvlərinin o biri konstituyentlərlə müqayisəsi zamanı daha dərindən açılır və yeni tədqiqat imkanları verir.

Beləliklə, bütövlükdə cümlə konstituyentləri hər dil səviyyəsinin məhsulunun ümumiləşdirilmiş məcmuyu kimi götürülə bilər. Sintaktik səviyyədə bu, cümlə üzvləridir, leksik səviyyədə cümlə vahidləridir, morfoloji səviyyədə cümlə elementləridir. Konkret cümlədə qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq hər üç konstituyent tipini ayırmaq mümkündür. Belə bir misala diqqət edək: **Əhmədin qardaşı dünən Bakı şəhərinə gəldi.**

Təklif edilən prinsipə əsasən, bu cümlənin söz-formalardan ibarət vahidləri bunlardır: **Əhmədin, qardaşı, dünən, Bakı, şəhərinə, gəldi.** Digər tərəfdən, həmin cümlədə elementlər kimi bunları ayırmaq mümkündür: **Əhməd-in; qardaş-ı, dünən, Bakı, şəhər, -in, -ə, gəl, -di.**

Və nəhayət, bu cümlədə sintaktik baxımdan maksimal inteqrasiya edilmiş, ümumiləşmiş cümlə üzvləri kimi bunları ayırmaq olar: **Əhmədin qardaşı, dünən, Bakı şəhərinə, gəldi.**

Beləliklə, bizə belə gəlir ki, cümlə konstituyentləri probleminə ancaq sintaktik cümlə üzvlərinin seçilməsi baxımından deyil, həm də tərkib komponentlərin leksik-morfoloji bölüm dərinliyi baxımından yanaşmaq daha məqsədəuyğundur. Belə yanaşım dilin "son" sintaktik səviyyəsində müxtəlif dil qatlarının kəsişməsi, birgələşməsi nəticəsində baş tuta bilər. Başqa cür desək, cümlə konstituyentlərinin müxtəlif səviyyə komponentlərindən əmələ gəlməsi təsəvvürü cümlənin semantik-struktur quruluşunda müxtəlif qnoseoloji (dərkətmə) aspektlərin mümkünlüyü ilə şərtlənir. Onu da qeyd edək ki, bundan heç də belə bir nəticə çıxmamalıdır ki, biz cümlənin sintaktik üzvlənməsinin əsas konstituyenti olan cümlə üzvünü unutmalıyıq. Cümlə üzvü öz "kommunikativ hazırlığı" ilə cümlənin o biri konstituyentləri arasından seçilir. O, biri konstituyentlərin isə fonunda yuxarıda dediyimiz kimi, cümlə üzvünün özünü, onun spesifikasını məhz seçilən-

dən, ayrıldıqdan sonra müqayisə üçün imkan yaranması nəticəsində daha kəskin, daha aydın təsvir etmək, öyrənmək mümkün olur.

Sintaktik nəzəriyyədə elementar sintaktik komponent haqqında məsələ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi dilçilər, məsələn, bu sırada rus dilçisi T.P.Lomtevi qeyd etmək olar, rus dilində nə cümlə üzvünü (onun məntiqi qrammatikaya meylinə görə), nə də söz birləşməsini (onun formal qrammatika ilə əlaqəsinə görə) elementar sintaktik komponent saymır və elementar sintaktik komponent kimi bu halda cümlə quruluşundakı müəyyən yeri, mövqeni götürürlər⁴⁴. T.P.Lomtev bu elementar sintaktik komponentlə yanaşı, həm də ən yüksək sintaktik vahidi ayırır. Onun anlamında bu cümlədir və cümlənin ayrılmasında, seçilməsində bilavasitə cümlə üzvlərinə müraicəti müəllif o qədər də məqsədəuyğun saymır.

Belə yanaşım, bircə, bəzi səbəblərə görə etiraz doğurmaya bilmir. Əvvəla, qeyd edək ki, “vahid”, “komponent” anlayışı müəyyən material, fiziki ölçülü nəyisə bildirir. T.P.Lomtevin irəli sürdüyü yer, mövqe kimi anlayışlarda isə bu məzmunun qətiyyən özünü göstərmir. O biri tərəfdən cümlə üzvü anlayışı, yəni, cümlənin sintaktik konstituenti material bir başlanğıc kimi özündə yer və mövqe funksiyalarını onsuz da birləşdirir. Belə ki, başqa rus dilçisi V.M.Solnsev artıq cümlə üzvünü sözün, yəni, material başlanğıcın funksiyası sayır, başqa sözlə, o cümlə üzvünü müxtəlif sözlərlə dolmuş yer, mövqe kimi qəbul edir⁴⁵. M.Solnsevin “yer” və “mövqe” anlayışlarından istifadə etməsinə baxmayaraq o, sintaktik səviyyənin komponentinin nə olması məsələsini qoymur. Nəzərdə tutulur ki, bu, cümlə üzvüdür. Onun qoyduğu məsələ cümlə üzvünün mahiyyətinin nədən ibarət olması məsələsi kimi ortaya çıxır.

Cümlə üzvünün əsas əlaməti onun funksional dəyərə malik olmasıdır. Məhz bu cəhətə bir çox tədqiqatçılar diqqət yetirirlər⁴⁶. Məhz “funksional dəyər”, bir qədər paradoksal olsa da, bəzi tədqiqatçıların fikrinə

⁴⁴ Ломтев Т.П. *Göstərilən əsəri*, s. 39.

⁴⁵ Солнцев В.М. *Язык как системно-структурное образование*. М., 1977, с. 207, 208.

⁴⁶ Вах.: Солнцев В.М. *Göstərilən əsəri*, с. 211; Касевич В.Б. *Элементы общей лингвистики*. М., 1977, с. 91; Долинина И.Б. *Системный анализ предложения*. М., 1977, с. 56 və başqaları.

görə, əslində, “cümlə üzvü” kimi tanıdığımız vahidi nitqin hissəsi, nitqin vahidi, bir sözlə, nitq hissəsi kimi qəbul etməyimizə imkan yaradır. Belə ki, A.Qardiner başqa dilçilərin, adətən, “cümlə üzvü” adlandırdıqları vahidi elə beləcə də, “nitq hissəsi” adlandırır və çıxış nöqtəsi kimi onu əsas götürür ki, “məhz onlar nitq prosesində yaranırlar”.⁴⁷ Və əgər biz bu məntiqi davam etdirsək, nitq hissələrinin də, əslində, dil (!) hissələri olması fikrinə gəlib çıxmış olarıq.

Cümlə üzvü aktuallaşmış anlayışdır. Görkəmli fransız dilçisi F. De Sössurun tələbəsi Şarl Balliyə görə o, fikir bildirməyin tikinti materialı olub öz “missiyasını” konkret cümlənin başqa üzvləri ilə ciddi tənəsübdə həyata keçirir və bu cümlədə müəyyən sintaktik pozisiya (mövqe) tutur⁴⁸. Cümlə quruluşunda cümlə üzvünün konkret sintaktik mövqeyi həmən cümlə quruluşunda dolayısı ilə başqa sintaktik mövqələrin də mövcudluğu ilə şərtlənir. Bununla da, cümlə üzvü həm də cümlə boyda sistemin üzvü olur. Məsələn, “**O, axşam evə gəldi**” cümləsində mübtədanın mövqeyi hökmən labud olaraq xəbərin mövqeyini tələb edir və əksinə. Onlar məhz ikisi bir yerdə kommunikativ zərurət nəticəsində həm obyekt, həm də zaman istiqamətlərində inkişaf edib törəyə bilərlər. Bu törəmələr isə, öz növbəsində, müvafiq sintaktik mövqələrin yaranmasını şərtləndirir. Beləliklə, öyrənilən məsələnin daha bir vacib tərəfi üzə çıxır. Aydın olur ki, sintaktik mövqe və cümlə üzvü qarşılıqlı şəkildə biri-digərini formalaşdırır, həyata gətirir.

Azərbaycan dilinin cümlə quruluşunda aşağıdakı əsas sintaktik mövqələri müəyyənləşdirmək mümkündür:

- 1) subyektin sintaktik mövqeyi,
- 2) obyektin sintaktik mövqeyi,
- 3) əlamətin sintaktik mövqeyi.

Bu sintaktik mövqələr müvafiq nitq hissələri ilə dolaraq, son nəticədə, bu və ya digər cümlə üzvünü formalaşdırır və beləliklə, prinsip etibarilə, hər sintaktik mövqe konkret cümlə üzvü ilə təmsil olunur. Başqa cür desək, cümlə üzvü burada sintaktik mövqenin bir növ “canışını” kimi çıxış edir.

⁴⁷ Ахманова О.С., Микаэлян Г.Б. *Современные синтаксические теории*. М., 1955, с. 87.

⁴⁸ Вах.: Балли Ш. *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. М., 1955, с. 87.

Subyektin sintaktik mövqeyinin “canışını” mübtədə, obyektin sintaktik mövqeyinin “canışını” tamamlıq (vasitəli və vasitəsiz), əlamətin sintaktik mövqeyinin “canışını” isə xəbərdir.

Əlamətin sintaktik mövqeyi adətən obyektin və subyektin sintaktik mövqələri arasında bir növ əlaqəyaratma funksiyasını yerinə yetirir. Bəzi dillərdə bu söz sırasında da əks olunur. Məsələn, flektiv dillərdə, konkret olaraq rus dilində bu, belədir. Əlamətin mövqeyi cümlə quruluşunda orta sırada yer tutur. Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində əlamətin mövqeyi subyektin mövqeyindən kəskin və prinsipial şəkildə ayrılır və bu həm də cümlədəki yer tutmada özünü göstərir. Bu dillərdə subyektin mövqeyi və əlamətin mövqeyi sanki bir-birindən ayrılmış və aradakı məsafəni könüllü olaraq obyektin əlaməti üçün buraxmışlar. Müasir dil vəziyyətinin bu real mənzərəsi belə bir fikrə gətirir ki, birinci fəsildə haqqında söhbət gedən subyekt və əlamətdən ibarət ilkin sinkretik vəziyyət (mərhələ), əslində, obyekt – özü də subyektlə homogen, onun sanki içində olan obyekt, bəlkə buna obyekt ideyası desək, daha doğru olardı – özündə ehtiva edir. Bir yerdə götürülən subyekt və obyekt bir tərəfdən və əlamət o biri tərəfdən birgə şəkildə həmin sinkretik vəziyyətin, mərhələnin cümlə quruluşunu təmsil edir. Demək lazımdır ki, əgər sinkretik mərhələdə obyekt və subyekt arasında zəif üzvlənmə varsa, onların birgə vəziyyəti ilə əlamət arasındakı üzvlənmə dərəcəsi daha artıq idi. Bu halı başqa cür də sübut etmək mümkündür. Müasir Azərbaycan dili cümlələrində “subyekt-əlamət”, “obyekt-əlamət” yanaşım cütləri struktur baxımdan bir-birini əvəz etmirlər, subyekt və obyekt isə, prinsip etibarilə, qarşılıqlı şəkildə əvəz edilə bilirlər. Məsələn, **Mən məktəbə gəldim** cümləsində **mən** subyekt, **məktəb** isə – obyektidir. Bu cümlənin ümumi məzmununa xələl gətirmədən və ayrı-ayrı qrammatik formatların qrammatik mənələrindən çıxış edərək subyekt və obyekt mövqələrinin “doldurulmuş” məzmunlarının yerləşdirilməsini həyata keçirmək olar. Müqayisə edin: **Mən məktəbə gəldim – Məktəb mənə gəlindi.**

Doğrudur, bu son variant yalnız formal-qrammatik tələbə cavab verir, kommunikativ tələbə “dözmür”, amma subyekt və obyekt qarşılıqlı keçidinin prinsipial mümkünlüyünün özü, bu keçidin məhz qarşılıqlı olması onu

sübut edir ki, sintaktik quruluşun müəyyən tarixi kəsiyində onlar homogen (eynincisli) səciyyəyə malik olaraq bizə məlum sinkretikliyi əmələ gətirirlər. Müqayisə edin: **Mən məktub yazdım və Məktub mənə yazıldı.**

Sinkretik mərhələdən uzaqlaşma, başqa sözlə, cümlə üzvlərinin təşəkkülü hər şeydən əvvəl cümləni təşkil edən komponentlərin mərhələvi düzəlişi və təbii ayrılması, eyni zamanda, bundan çıxış etsək, cümlə quruluşunun son vəziyyət üçün durulması, özünü qaydaya salmasıdır. Bununla əlaqədar, onu qeyd etmək vacibdir ki, cümlənin izlənilən bu tarixi təşəkkülü bütövlükdə nə qədər qədim olursa olsun, dil abidələrində öz əksini tapa bilməz. Onun üçün tapa bilməz ki, təşəkkül, əslində, çox qədim, dil abidələrinin formalaşmasından daha qədim dövrlərin məhsuludur və biz onun məhz son vəziyyətinin dil abidəsində olsa-olsa zəif əksini müşahidə edə bilərik. Buradan isə haqqında danışılan problemlərlə əlaqədar yazılı abidələrimizdən misallar gətirmək məsələsi ortaya çıxır. Və aydın olur ki, əslində, bu halda da biz bütövlükdə dil tarixindən danışırıq, dil tarixi sahəsindəyik, ədəbi dil tarixindən, ədəbi dil tarixi sahəsindən danışmırıq⁴⁹. Mövcud dil abidələri əsasında, yəni, ədəbi dil tarixini izlərkən isə biz yalnız onu qeyd edə bilərik ki, konkret tarixilik kəsiyində Azərbaycan dili cümlə üzvləri artıq stabilləşib və heç bir ciddi struktur-qrammatik, funksional dəyişikliklərə məruz qalmır⁵⁰.

Quruluş təkamülünün birinci mərhələsi subyekt və əlamətin (bu əlamət daha çox hərəkəti xatırladır) birgə, sinkretik vəziyyəti obyektin iştirakını nəzərdə tutmur. İkinci mərhələdə subyekt və əlamət onların hər birində digərinin məna çaları olmaq şərtilə bir-birindən kənarlaşır. Bu məqamda artıq az-çox formalaşmağa meyl edən cümlə quruluşundan danışmaq olar. Başqa çalarlardan qismən təmizlənmiş subyekt və ayrıca predikat cümlə qatında mübtəda və xəbərə uyğun gəlir və görkəmli rus türkoqolu N.K.Dmitriyevin təbirincə desək, iki qütb olmadan qapalı elektrik xətti ola

⁴⁹ Bu anlayışların dəqiq fərqləndirilməsi barədə bax: Серебрянников Б.А. Об основных отличиях истории строевых элементов языка от истории литературного языка – Советская тюркология, 1981, Баку, № 4, с.3.

⁵⁰ Bax.: Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1968, s. 56-94.

bilmədiyi kimi iki məntiqi-qrammatik qütb də (subyekt və predikat) olmadan, prinsip etibarilə, cümlə yarana bilmir⁵¹.

Üçüncü mərhələ cümlənin bu hələ kövrək quruluşunda obyektin əmələ gəlməsi və formalaşması ilə səciyyələnir. Bu mərhələdə əlamət (və ya hərəkət) hələ subyektə məxsus çaları özündə saxlasa da, subyekt əlamətə məxsus çalardan artıq tam şəkildə azad olur. Bununla əlaqədar Azərbaycan dilində cümlə quruluşunu misal göstərmək olar. Bu cümlə quruluşunda şəxs sonluqlarının timsalında əlamət (hərəkət) sanki subyektin “damğa”sını daşıyır. Sual doğur. Necə olur ki, üçüncü mərhələdə subyekt əlamətin (hərəkətin) çalarını itirir, amma əlamət (hərəkət) subyektin çalarını saxlayır, ondan azad ola bilmir? Belə bir hal, doğrudanmı, cümlə quruluşunun təkamülü ilə bağlı dərin prosesləri, mərhələdən mərhələyə keçidlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını əks etdirir?

Bizə belə gəlir ki, bu, həqiqətən belədir. İş burasındadır ki, subyekt də, obyekt də əmələ gələn zaman, yəni, özünə homogen komponent cümlə quruluşunda peyda olan zaman əvvəlkinə nisbətən daha güclü xüsusiləşməyə ehtiyac duyur. Məhz xüsusiləşməyə, yəni, xüsusi ayrılmağa olan bu ehtiyac (başqa sözlə, bunu “özünümüdafiə instinkti” də adlandırmaq olar) üzündən subyekt onu müşayiət edən qeyri-əsas, özünə yad çalarlardan xilas olmağa çalışır. Təbii ki, belə olarkən əlamət (hərəkət) çaları yavaş-yavaş subyektə silinməyə başlayır və cümlə bunun nəticəsində daha aydın, daha dəqiq, daha rəşional quruluş kəsb edir. Müasir Azərbaycan dili cümləsi məhz belə quruluşa, artıq təmizlənmiş, dəqiq konturlar kəsb etmiş quruluşa malik bir cümlədir.

§ 2. Cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinin ayrılması

Əvvəlki paraqraflardan belə bir nəticəni çıxarmaq mümkündür: cümlənin ayrı-ayrı üzvlərinin yad çalarlardan təmizlənməsinə, xüsusiləşməsinə gətirən proseslər sonucda onların (cümlə üzvlərinin) cümlə tərkibində fərqli işlənməsinə, fərqli qrammatik dəyərə malik olmasına gətirib çıxarır. Ənə-

⁵¹ Вах.: Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М. – Л., 1948, с. 202.

nəvi qrammatikaların demək olar ki, bütün müəllifləri cümlə tərkibinin üzvlərinə görə iyerarxik bölgüsünü apararkən belə bölgünün açıq məntiqi əsasında xəbər verən baş və ikinci dərəcəli üzvlər arasında aparılmasını hökmən tətbiq edirlər. Bu cür formalaşmış bölgü iyerarxiyası özünü həm də linqvistik baxımdan doğruldu.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, heç də bütün cümlə üzvləri, konkret desək, Azərbaycan dili cümləsi kontekstində funksional baxımdan eyni dəyərə malik deyillər. Elə cümlə üzvləri vardır ki, onlarsız cümlə nə quruluş, nə də kommunikativ baxımdan formalaşa bilmir. Ənənəvi dilçiliyə görə bu üzvlər cümlədə baş üzvlər kimi ayrılan mübtədə və xəbərdir. Bunlardan başqa cümlədə yardımçı üzv kimi ayrılan komponentlər ancaq cümlənin kommunikativ biçiminə daxil ola bilər, çünki nitq məlumatının kommunikativ tamlığına xidmət edir. Bu üzvlərə də tamamlıq, təyin və zərflik aid edilir.

Biz burada sübut etməyə çalışacağıq ki, məntiqdən uzaqlaşb sırf dilçilik baxımından yanaşan zaman tamamlığı da cümlənin nəinki kommunikativ, həm də struktur biçimi üçün əvəzsiz komponent kimi ayırmaq mümkündür. Yəni, mübtədə və xəbərlə yanaşı, bərabər hüquqla tamamlıq da cümlənin baş üzvləri sırasına daxil edilə bilər. Bunun isbatına bilavasitə keçməzdən əvvəl ənənəvi baxımdan ayrılan baş və ikinci dərəcəli üzvlərin nə şəkildə qarşı-qarşıya durduğunu bir daha aydınlaşdırmağa çalışaq.

Güman edək ki, biz belə bir məlumat ötürmək istəyirik: **Əhməd bu gün məktəbə gec gedəcək**. Bu cümlənin timsalında cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinin bir-birindən prinsipial struktur-funksional fərqi göstərək.

A.N.Kononova görə cümlənin baş üzvləri müstəqil mənaya malik sözlərdir⁵². İndicə misal gətirilən cümlənin struktur əsası da (buna cümlənin struktur sxemi də deyirlər) cümlənin iki müstəqil mənəli baş üzvünə qədər “ixtisara” uğraya bilər: **Əhməd gedəcək** – cümlənin “struktur bəsidir”. Struktur bəsidir, amma informativ – məzmun bəsi deyil.

⁵² Вах.: Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. – Л., 1956,

Sintaktik müstəvidə də gördüyümüz kimi “Okkam ülgücü” prinsipi işləyir. Amma burada biz bu prinsipin “kəskin” variantına rast gəlirik, yəni, cümlə daxilindəki leksik-qrammatik ünsürləri “Okkam ülgücü”nün “biçib-doğraması” nəticəsində sonda qalan iki mərkəz cümlənin informativ məramını təcəssüm etməkdən çox uzaqdır sözlərini deməyə məhkumuq. Okkam ülgücü isə, məlum olduğu kimi, əsas informativ mərama ziyan gəlməyə qədər “işləyə” bilər.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin struktur bəsidən kənardakı cümlə üzvləri, əsas etibarilə, məlumatın kommunikativ tamlığına, bütövlüyünə xidmət edirlər. Əgər cümlənin struktur bəsi onun baş üzvlərinin qarşılıqlı münasibəti ilə müəyyənləşirsə, onun kommunikativ dərinliyi, perspektivi üçün müəyyən, “ikinci dərəcəli” deyilən üzvlərin bu quruluşa daxil edilməsi vacibdir. Bu kommunikativ dərinliyə xidmət edən “ikinci dərəcəli” üzvlər struktur bəsi yaradan baş üzvlərlə qrammatik münasibətə konkret cümlənin funksional-kommunikativ məqsədindən (məramından) çıxış edərək daxil olurlar.

Baş üzvlər, həmçinin, (“struktur bəs” olmaqdan əlavə) cümlənin predikativ əsasını təşkil edirlər. Bu iki cəhətin, amilin bir-birilə əlaqəsi, biri digərindən doğması və biri digərini şərtləndirməsi açıq-aşkardır. Bəzi dilçi alimlərin – V.A.Beloşapkovanın, V.A.Koçerginin və başqalarının fikrincə, onların məhz bu xüsusiyyəti, yəni, məhz cümlədə predikativ əsas yarada bilmə intensivləri cümlə üzvlərinin baş və ikinci dərəcəli deyilən üzvlərə bölünməsinin meyarına çevrilir⁵³. Bu meyar bu günə “qədər işləyir”.

“İkinci dərəcəli” üzvlər cümlənin predikativ əsasını yaratmaq üçün heç nə edə bilmirlər, onların buna real struktur-funksional baxımdan gücləri çatmır və beləliklə, onlar quruluş nöqtəyi-nəzərindən bu əsasın sərhədlərindən kənar qalırlar. İkinci dərəcəli üzvlər qrup-qrup baş üzvlərin cazibə dairəsinə daxil olub qrammatik baxımdan onlarla münasibətə girir və beləliklə də, mübtədə zonası ilə xəbər zonasını yaradırlar. Məntiq baxımından analogiya (yalnız analogiya) aparsaq, görkəmli rus türkoloqu professor Ni-

⁵³ Мүү. ed.: тэс.: Белошопкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1977, с. 134, Кочергина В.А. Введение в языковедение. М., 1979, с. 168,

kolay Baskakovun bu sözlərini xatırlamaya bilmərik. Cümlənin bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq onu formal məntiqdəki hökm kateqoriyası ilə müqayisə edərək o yazırdı: “Hökm iki vacib elementdən (predikat və subyekt nəzərdə tutulur – K.A.) ibarət olduğu kimi cümlə də özündə iki əsas zona yaşadır: bir zona mübtədanın ətrafında, o biri zona xəbərin ətrafında formalaşır”⁵⁴.

Qeyd eləmək lazımdır ki, ancaq bu iki zonanı müəyyənləşdirdikdən sonra mübtədə zonasına təyin, xəbər zonasına isə tamamlıq və zərflik aid edilir. Belə bir misala diqqət edək:

Fəhlə Qasım işini gözəl bilir.

Burada **fəhlə** təyini **Qasım** mübtədası ilə qrammatik əlaqəyə girib hər ikisi birlikdə (**Fəhlə Qasım**) mübtədə zonasını yaradır.

İşini tamamlığı **bilir** xəbərini obyekt baxımından, **gözəl** zərfliyi isə hərəkəti keyfiyyət baxımından tamamlayırlar. Xəbər zonası da, beləliklə, tamamlıq, zərflik və xəbərdən ibarət olur (**işini gözəl bilir**). Ayrı-ayrı hallarda (bu hallar qrammatik tədqiqlərdə xüsusi qeyd edilir) xəbər zonasına təyin daxil ola bilər. Məs.: **Mən böyük ev görürəm** cümləsində **böyük** təyini mübtədə ilə deyil, tamamlıqla qrammatik münasibətə girdiyinə görə onunla birgə xəbər zonasına daxil olur.

Azərbaycan dili sintaksisində baş və ikinci dərəcəli üzvlərin ayrılması kifayət qədər faydalı metodik addım sayıla bilər. Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin sonrakı daha dərin qrammatik-funksional təhlili öz başlanğıcını məhz bu bölgüdən götürür.

Yuxarıda biz onu da qeyd eləmişdik ki, Azərbaycan dilində cümlənin baş üzvləri olan mübtədə və xəbər ikisi bir yerdə cümlənin **struktur bəsinə**, yəni, struktur minimumunu formalaşdırmağa qadırdırlar. Azərbaycan dilində subyektin ilkin birinci mövqeyini obyektiv şəkildə qrammatik planda məhz mübtədə doldurur. Müqayisə edin:

Əhməd sabah məktəbə gedəcək;

Məktəbi sevmək şagirdlərin borcudur;

⁵⁴ Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., 1975, с. 58.

Bakı Azərbaycanın paytaxtıdır;

Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir və s. və i. a.

Xəbər Azərbaycan dilində obyektiv olaraq cümləni tamamlayır, başqa sözlə, son mövqeyi doldurur. Müqayisə edin:

Əhməd evə tələsir;

O əlaçıdır və s. və i. a.

Beləliklə, müəyyənləşdirmək olur ki, mübtəda cümlənin başlanğıcını, xəbər isə sonunu təşkil edir, obyektiv şəkildə mübtəda cümləni başlayır, xəbər onu tamamlayır. Funksional-struktur planda geniş, mü-rəkkəbləşməyə meyilli cümlənin bütün tərkibi, prinsip etibarilə, yalnız mübtəda və xəbərdən ibarət (struktur bəs üçün kifayət olan) tərkibəcən yu-varlaqlaşa bilər. Müqayisə edin:

Əhməd evə tələsir – Əhməd tələsir;

O sabah Moskvaya yola düşür – O yola düşür və s. və i. a.

Cümlənin baş üzvləri nəzəriyyəsi, demək olar ki, həmişə cümlənin dominant (ən əsas, aparıcı) baş üzvü hansıdır sualına cavab axtarır. Cümlənin struktur-semantik bünövrəsinin yaranması üçün baş üzvlərdən hansı daha aktiv fəaliyyət göstərir – mübtəda, yoxsa xəbər? Onlardan hansı qrammatik baxımdan daha müstəqil və qeyri-asılıdır? Bu cür suallar bu nəzəriyyə daxilində həmişə işlək olmuşdur. Onlar indi də bizə belə gəlir ki, məqsədəuyğunluğunu itirməmişdir. Məsələnin mahiyyətinə varmaq çox incə və heç də lazımsız olmayan təfərrüatların geniş, dərin təhlilini tələb edir və hər dəfə bu sualların cavabını axtarmaq eyni zamanda nəhəng sintaktik tikilinin özülünün möhkəmliyini bir daha təsbit etmək kimi ortaya çıxır və son dərəcə təbiidir. Vaxtilə SSRİ Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunun nəşri olan və dilçilik üzrə müəyyən dövr üçün ümumiləşdirici nəzəri yekun sayıla bilən “Ümumi dilçilik. Dilin daxili quruluşu” adlı fundamental tədqiqatda elə belə də yazılır: “Qrammatistlər arasında qədim zamanlardan bəri hansı cümlə üzvünün – mübtədanın və ya xəbərin iyerarxik zirvə təşkil etməsi barədə mübahisələr gedir”.⁵⁵

⁵⁵ *Общая языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 328.*

Bu və ya o biri baş üzvün daha üstün mövqeyi məsələsi ilə bağlı mübahisələri üç nöqtəyi-nəzər daxilində birləşdirmək və ayırmaq mümkündür.⁵⁶

Birinci, nöqtəyi-nəzər dominant baş üzv kimi cümənin heç hansı baş üzvünü ayırmamaq prinsipi üzərində qurulur. Bu münasibətin tərəfdarları, məsələn, İ.F.Vardul, mübtədə və xəbəri bir-birinə qarşılıqlı tabe olan üzvlər kimi nəzərdən keçirir⁵⁷.

Qeyd edək ki, bu münasibət, bu baxış müəyyən mənada və müəyyən hallarda paradoksalıqdan da yan keçə bilmir. Bu cür vəziyyət o zaman yaranır ki, cümlə qurulan zaman baş üzvlərdən birinə bir vacib qrammatik xüsusiyyət, o birinə başqa vacib qrammatik xüsusiyyət daşımaq "həvalə" olunur. Konkret desək, bəzən tədqiqatlarda, tutalım ki, xəbər bir tərəfdən mübtədədən qrammatik asılılığı olan cümlə üzvü kimi, o biri tərəfdən, eyni zamanda, cümlənin mərkəzi, əsası kimi qəbul edilir. Məsələn, belə mülahizəni V.A.Koçergina ortaya atır.⁵⁸

Bu cür paradoksalığa öz vaxtında görkəmli rus dilçisi A.M.Peşkovski diqqət yetirmiş və bunu "antinomiya" adlandırmışdı. O yazırdı: "fikir prosesinin ifadəsi üçün ən əsas yer tutan söz (yəni, xəbər – K.A.) bir də görürsən ki, predmet deyil, əlamət bildirdiyi üçün başqa sözə (yəni, mübtədəyə – K.A.) tabe olur"⁵⁹.

Bizə belə gəlir ki, bu cür "antinomiyalar" müəllifin cümlədə dominant baş üzv kimi məhz xəbəri seçib ayırması kimi istək və təşəbbüsünün nəticəsində ortaya çıxır. Amma obyektiv dil materialı buna sonadək imkan vermir və belə olarkən bu mövqeyin tərəfdarlarına eyni zamanda (!) mübtədanın da cümlədə "müstəsna rolunu" qeyd eləməkdən savayı bir şey qalmır. Ümumiləşdirsək, belə çıxır ki, həm mübtədə, həm də xəbər qarşılıqlı

⁵⁶ Вах.: Холодович А.А. К вопросу о доминанте предложения. – "Вопросы грамматической теории". Л., 1979, с. 249.

⁵⁷ Мйқ. ed.: Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, с. 271.

⁵⁸ Мйқ. ed.: Кочергина В.А. Введение в языковедение. М., 1979, с. 169.

⁵⁹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд-во 7-е, М., 1956, с. 184.

şəkildə bir-birinə tabe vəziyyətdədirlər və bir yerdə, məhz ikisi də bir yerdə cümlənin quruluşunu və semantik əsasını təşkil edirlər.

Bu mövqeyin tərəfdarları arasındakı bir incə fərqi də xüsusi qeyd etməmək mümkün deyil. Mübtədə və xəbərin qarşılıqlı tabe vəziyyətdə olmasını qəbul edənlərlə xəbərin cümlədə əsas, mərkəzi yer tutaraq, amma yenə də mübtədadan asılı olmasını qəbul edənlər arasında – böyük anlamda eyni mövqeyə aid edilsələr də – yenə də incə fərqi görməmək mümkün deyil. Xüsusilə, “antinomiya” yaradanlarla, yəni, axırıncıların fikri ilə razılaşmaq daha çətinidir.

Bu vacib məsələdə ikinci mövqe xəbərin tam dominant, aparıcı baş üzv olması fikrini irəli sürüb müdafiə edənlərin mövqeyidir. Bu tədqiqatçıların fikrinə görə, xəbər cümlədə tabeədən özəkdir, təşkil edən mərkəzdir, cümlənin o biri baş üzvü olan mübtədanın əlamətlərini də özündə saxlaya bilən xüsusi vacib struktur tərkib hissədir. Bu mütəxəssislər üçün vacib olan budur ki, bütöv, geniş cümlə quruluşunu öz içinə yığıb-yığıb xəbərə qədər yuvarlaqlaşdı bilər. Doğrudan da, cümlə, prinsip etibarilə, yalnız xəbər vasitəsilə təmsil edilə bilər. Amma orası da var ki, bu təmsilçilik özünü yalnız struktur planda doğruldur. Müqayisə edin:

Mən işə hər gün gedirəm – Gedirəm.

Bu mövqenin tərəfdarları sırasında L.Tenyeri, Ə.Dəmirçizadəni, İ.P.Raspopovu, A.Meyeni, O.Jespersenini, U.L.Çeyfi, A.A.Xolodoviçi göstərmək olar.

Beləliklə, xəbərin dominant aparıcı baş üzv olması fikrinin tərəfdarları, əsas etibarilə, ondan çıxış edirlər ki, ayrıca götürülmüş xəbər, prinsip etibarilə, müstəqil, ayrıca (təktərkibli olsa da) cümlə kimi çıxış edə bilər. Elmi ədəbiyyatda belə bir yaradıcı fikir də mövcuddur ki, “cümlənin sintaktik-semantik tərkibi nəhayətdə, əsas etibarilə, predikatın pozisiyon-proyektiv xüsusiyyətlərindən asılıdır, ona görə də cümlə tərkibinin şaxələnməsinin əsas çıxış nöqtəsi kimi məhz predikatı götürmək labüddür”⁶⁰. A.A.Axmato-

⁶⁰ Вах.: Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения (на материале карачаево-балкарского языка). Нальчик, 1979, с. 84.

vun bu fikri bir növ, yuxarıda qeyd edilən mövqeni ümumiləşdirir, desək, səhv etmərik.

Azərbaycan dilçiliyində bu mövqeyin ardıcıl müdafiəçisi görkəmli dilçi-filoloq prof. Ə.Dəmirçizadə idi. Özünün "Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri" (Bakı, 1947) adlı artıq bibliografik nadir nəşrə dönmüş əsərində o, cümlənin baş üzvlərinə, xüsusilə də, xəbərə münasibətini çox aydın, konkret şəkildə bildirir. Bir tərəfdən, cümlənin baş üzvləri kimi xəbəri, mübtədanı, tamamlığı, təyini, digər tərəfdən, cümlədə əlavə üzvlər kimi xitabı, nidaları, əlavələri, bağlayıcıları ayıran Ə.Dəmirçizadə baş üzvlər arasında da müəyyən iyerarxik münasibətlər qurur. Xəbər onun tərəfindən cümlənin bilavasitə baş üzvü kimi müəyyənləşdirilir, o biri üzvlər isə təyinedən üzvlər kimi səciyyələndirilir⁶¹. Tədqiqatında yalnız Azərbaycan dilinin təbiətindən çıxış etmək istəyini bildirən müəllif belə bir fikri müdafiə edir ki, Azərbaycan dilində mübtədalar cümlə daxilində xəbərlər kimi aparıcı rol oynamır, cümlənin ötürdüyü fikri ifadə etmir, cümlə xaricində sadə anlayışdan başqa heç nə bildirmir və təksözlü cümləyə bərabər ola bilmir.⁶²

Bu mövqə Azərbaycan dilçiliyində baş üzvlər problemi ilə bağlı tamam yeni, orijinal bir mövqə olsa da, dilçiliyin sonrakı inkişafı boyu nəinki qəbul edildi, hətta ardıcılları belə, deyəsən, tapılmadı, rahat və artıq əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmiş yolla irəliləmək, əslində, yerində saymaq, dilçilərimizə, təəssüf ki, daha maraqlı göründü.

Üçüncü mövqə tərəfdarları baş üzvlər arasında dominant, aparıcı üzv kimi yalnız mübtədanı qəbul edirlər. Onların sırasında A.A.Şaxmatovu, A.İ.Smirnitskini, A.M.Peşkovskini, A.A.Axmatovu, Ə.Abdullayevi, Z.Budaqovanı, A.Həsənovu, Y.Seyidovu və başqalarını göstərmək olar⁶³. Bu dilçi-

⁶¹ Bax.: Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, 1947, s. 15

⁶² Yənə orada, s. 35.

⁶³ Bax.: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941, с. 31; Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957, с. 137; Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 194; Будагова З. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963, s. 33; Axmatov И.Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1968, с. 33; Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis).

lər belə bir meyarı əsas götürürlər ki, cümlənin ən baş üzvünün, yəni, mübtədanın “Ümumi dilçilik. Dilinin daxili strukturu” adlı akademik nəşr olan kollektiv monoqrafiyada qeyd edilən kimi xüsusi işarəsi yoxdur, yəni, onda ağaya, sahibə məxsus mənsubiyyətin işarəsi olan heç bir damğa yoxdur⁶⁴.

Doğrudan da, bununla razılaşmaq lazımdır ki, xəbər nə qədər “sinsemantik” olsa da (yəni, onda mübtədanın və başqa üzvlərin və ya qrammatik münasibətlərin müəyyən göstəriciləri olsa da), mübtədə bu mənada bir o qədər “avtosemantik” üzvdür. Azərbaycan dilində mübtədə nə xəbərə, nə də hər hansı başqa üzvə aid göstəriciləri daşımır. Bununla belə, yalnız “damğasının” olmadığına görə mübtədanı dominant, aparıcı baş üzv kimi qəbul eləmək də bir o qədər məqsədəuyğun sayılmamalıdır. Azərbaycan dilinin cümlə təbiəti bizə belə bir fikri irəli sürməyə imkan verir. Burada hər hansı cümlə üzvündə müəyyən əlamətin olması və ya olmaması o biri cümlə üzvünün müstəqilliyini artıran cəhət kimi özünü göstərə bilmir. Azərbaycan dilində (eyni zamanda, digər türk dillərində) “damğasız” üzv kimi təkə mübtədə deyil, həmçinin təyin və zərflik də çıxış edir. Amma buna baxmayaraq bu üzvlər cümlənin bazasını təşkil edən **struktur bəsə** daxil ola bilmirlər. Cümlənin **struktur bəsi** onlarsız, necə deyərlər, “özünü tutur”. Mübtədəyə gəldikdə isə, damğasızlığından əlavə, onu baş üzvlər arasında xüsusi mövqeyə gətirən bir sıra başqa səciyyəvi cəhətlər var.

Azərbaycan dili cümləsinin quruluşunda, bizə belə gəlir ki, dominant, aparıcı baş üzv məhz mübtədədir. Bu müddəanı sübut edən faktorlardan ən vacibi odur ki, dilimizdə mübtədə obyektiv olaraq cümləni başlayır və bitirir. Başqa sözlə desək, mübtədə cümlənin həm leksik başlanğıcı, həm də morfoloji (morfoloji-fonetik) sonudur. Morfoloji son xəbərdəki şəxs sonluqlarında özünü göstərir. Bu cür başlanğıc və bu cür son cümlənin dilimizdə çərçivəli quruluşa malik olmasından xəbər verir. Məhz bu çərçivəli quruluş, yuxarıda deyildiyi kimi, mübtədanın cümlədəki müstəsna rolunu dolaıyısı ilə olsa da, təsbit edir.

Bakı, 1972, s. 145; Azərbaycan dilinin qrammatikası II hissə, Sintaksis, Bakı, 1959, s.65; Современный татарский литературный язык. М., 1971, с. 10 və başq.

⁶⁴ Вах.: *Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 332.*

Bundan əlavə mübtədə subyekt və ya predmet bildirən bir üzv kimi əlamət bildirən üzvə – xəbərə münasibətdə aydındır ki, daha ilkin və daha materialdır. Müqayisə üçün J.S.Stepanovun belə bir fikrini qeyd edək ki, latın dilində mübtədə hətta abstrakt predmet belə ifadə etmir, qrammatik baxımdan real predmetlə üst-üstə düşür.⁶⁵

Başqa tərəfdən, mübtədanı dominant, aparıcı baş üzv sayırıqsa, biz həm də belə bir faktdan çıxış edə bilərik ki, məhz cüttərkiibli cümlə cümlənin struktur bəsidir və beləliklə, xəbərin müstəqil şəkildə bütöv bir cümlə əvəzləyicisi kimi mövqeyi öz-özünə yoxa çıxır. Çünki əgər cüttərkiibli cümlədən söhbət gedirsə biz mübtədadan və ya xəbərdən ayrı-ayrılıqda danışa bilmərik. Əvvəlcə, ümumiyyətlə, bunu müəyyənləşdirmək lazımdır ki, bu üzvlərdən hansı cümlə quruluşunda daha vacib və daha faydalı mövqə tutur. Bizə belə gəlir ki, bu sualın cavabını müəyyənləşdirmək üçün ilk olaraq bundan daha ümumi olan belə bir suala cavab vermək lazımdır: konkret cümlə unsiyət prosesinə hansı məqsədlə daxil edilir?

Bu sualın birbaşa cavabı belə ola bilər. Yəqin ki, ilk növbədə predmet haqqında mövcudluq informasiyası vermək məqsədidir. Bu mövcudluq informasiyası dolumundan asılı olmayaraq hər bir cümlənin dərin qatlarında öz-özlüyündə gizlənmiş kimidir və əslində, subyektin hansı əlamətə malik olması, hansı səciyyədə olması informasiyasından daha ilkin və bəlkə də daha vacibdir. Bu sonuncular xəbərlə bağlıdır. Və təbii ki, vəziyyət, səciyyə, əlamət barədə ancaq və ancaq subyektin adı çəkildikdən sonra söhbət açmaq mümkündür. Məhz adı çəkildikdən sonra bu adı müəyyən əlamətlə səciyyələndirmək olar. Beləliklə, özünün ilkin, çıxış mövqeyinə görə⁶⁶, mübtədə subyektin ifadəsi kimi cümlə quruluşu iyerarxiyasında daha vacib mərtəbəyə çıxmış olur.

Mübtədanın cümlədə dominant, aparıcı üzv olması mövqeyinin xeyrinə daha bir dəlil gətirmək mümkündür. Əgər bu məsələyə informasiya nəzəriyyəsi baxımından yanaşsaq, o zaman mübtədanın əlamətlərinin xəbərdə təkrar olunmasından sonra xəbər bütövlükdə cümlənin kvaziinfor-

⁶⁵ Вах.: Степанов Ю.С. Французская стилистика. М., 1965, с. 343.

⁶⁶ Мйф. ed.: Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, с. 198.

mativ vahidinə çevrilir. Mübtədə isə, əksinə, cümləni başlayan ilkin komponent kimi müəyyən informativ gücə malik olur. Belə bir sadə cümlə quruluşunu gözdən keçirək:

Mən bilirəm;

sən bilirsən...

Subyekt ideyasının xəbərdə özünəməxsus təkrarı (**-m, -sən...**), yəni, xəbərdə mübtədəyə məxsus müəyyən damğaların olması xəbəri ən ümumi qrammatik abstraksiyada artıq “gözlənilən” bir komponentə və buradan da kvaziinformativ üzvə çevirir. Çünki informasiya gözləniləndirsə, o artıq informasiya olmaqdan çıxır. Və yaxud çıxmaq üzrədir.

Beləliklə, şahmat terminologiyasından istifadə etsək, belə demək mümkündür ki, cümlə quruluşunda xəbər ferz, mübtədə isə şahdır. Ferzin şahmat taxtasında tutduğu mövqə, ferzin dəyəri nədirsə, xəbərin də cümlədəki mövqeyi, təxminən, odur. Xəbər də ferz şahmatda olan kimi cümlənin normal funksiya yerinə yetirməsi üçün cümlənin struktur-semantik quruluşunun başa çatdırılmasında əvəzsiz komponentdir. Cümlənin demək olar ki, bütün dinamik gərginliyi məhz onun üzərində cəmləşir. Xəbər cümlənin müxtəlif üzvlərini çoxcəhətli, mürəkkəb semantik-qrammatik münasibətlərlə özünə cəlb edən bir mərkəzdir. Bütün bunların müqabilində mübtədə ilk baxışda sanki statik, “ölgün” görünür, amma orası da var ki, cümlənin bütün sirr və tapmacaları məhz onun varlığında gizlənilir. Belə ki, hətta əmələgəlmə və mövcudolma səbəbinə görə cümlə ilkin olaraq heç şübhəsiz, mübtədəyə borcludur. Azərbaycan dili cümləsinin təbiətindən, daxili məntiqindən çıxış edib baş üzvlər arasında münasibətləri bizə belə gəlir ki, bu şəkildə işqlandırmaq məqsədəuyğun və mümkündür.

§3. Cümlənin baş üzvlərinin kommunikativ aspekti

Sintaktik quruluşun tədqiqində mühüm olan cəhətlərdən biri də cümlənin struktur və kommunikativ bəslərinin bir-birinə tənəsübünü müəyyənləşdirməkdir. Bu baxımdan yanaşdıqda cümlə üzvlərinin baş və ikinci dərəcəli üzvlər üzrə aparılan ənənəvi bölgüsü özünü doğrultmur. Müəyyən ikinci dərəcəli üzvlər (məsələn, tamamlıq) bu yanaşmada əsas vacib və buradan çıxış edilərək təbii ki, birinci dərəcəli üzv kimi özünü göstərir.

Türk dillərində cümlənin, ümumiyyətlə və başqırd cümləsinin konkret olaraq “struktur” bəs prinsipi vaxtilə N.K.Dmitriyev tərəfindən onun “Başqırd dilinin qrammatikası” adlı klassik əsərində dəqiq müəyyənləşdirilmişdi. O yazırdı: “İki qütb olmadan qapalı elektrik şəbəkəsi ola bilmədiyi kimi iki məntiqi qrammatik qütb (subyekt və predikat) də olmadan, prinsip etibarilə, cümlə ola bilməz”. Beləliklə, cümlə iki amilin – mübtədə və xəbər sintezindən ibarətdir⁶⁷.

Azərbaycan dilində başqa türk dillərində də olan kimi cümlənin struktur bəsini onun kommunikativ bəsi tamamlayır. Bu zaman ön mövqeyə müəyyən ikinci dərəcəli üzvlər çıxır⁶⁸ ki, bunların da arasında xüsusi yer özünün məzmun tutumuna görə tamamlığa aiddir.

Beləliklə, məna-məzmun tutumuna, dəyərində görə bir sıra ənənəvi ikinci dərəcəli üzvlər həqiqətdə tamam başqa çəkiddə özlərini göstərirlər.

Azərbaycan dilçiliyində hələ M.A.Kazımbəy tamamlığın bu vacib cəhətini nəzərdən qaçırmamış, onun həqiqi dəyərini digər ikinci dərəcəli üzvlərdən fərqləndirmişdi. M.A.Kazımbəyə görə tamamlıq sadə anlayışları bildirir və təbiətdə öz-özlüyündə, təyin və müəyyənləşdirici ünsürlər olmadan mövcud olur. O, yəni, tamamlıq, mübtədə və xəbər kimi çox vacib, birinci dərəcəli anlayışlarla eyni cərgədə durur. Bununla əlaqədar Kazımbəyin gətirdiyi misal maraqlıdır. Onun fikrincə **Бог сотворил свет**, yəni, **Allah dünyanı yaratmışdır** cümləsində bütün komponentlər hər biri birinci dərəcəli, çox əhəmiyyətli anlayışlar bildirdiklərindən cümlənin baş üzvləridir⁶⁹.

Uzun sürədən sonra Ə.Dəmirçizadə də özünün cümlə üzvləri nəzəriyyəsinə tamamlığı eynilə mübtədə kimi ilkin, birinci dərəcəli təyini cümlə üzvü olaraq nəzərdən keçirir⁷⁰. Təbii ki, müəllif belə bir yanaşmada ilk növbədə tamamlığın cümlə daxilindəki funksional-kommunikativ yönündən, potensial çəkisindən çıxış edir.

⁶⁷ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М. – Л., 1948, с. 202.

⁶⁸ Мій. ed.: Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. М., 1979, с. 151.

⁶⁹ Казембек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. Казан, 1839, с. 487.

⁷⁰ Вах.: Дəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, 1947, s. 15.

Doğrudan da, tamamlığın cümlədə daşdığı xüsusi funksional-kommunikativ ölçüsü onu təyin və zərflik kimi ikinci dərəcəli üzvlərlə bir cərgədə götürməyə imkan vermir. Belə ki, İ.İ.Meşaninovun da qeyd etdiyi kimi müəyyən funksional mövqelərdə tamamlıq özünü əsl baş üzv kimi göstərir⁷¹. Belə bir hal ilə cümlə daxilində təsirli feil-xəbər olarkən qarşılaşmaq mümkündür. Məlumdur ki, cümlədə təsirli feil-xəbər olarkən o öz semantik tutumunu doldurmaq üçün hökmən vasitəsiz tamamlıq tələb edir və onunla sıx semantik-qrammatik əlaqəyə girir. Müqayisə edin:

1) Mən evi görürəm; 2) O məktubu yazır; 3) Uşağ oxuyur və s. və i. a.

Bu misallarda, xüsusilə, birinci və ikinci misalda məhz vasitəsiz tamamlığın mövcud olmasına görə cümlədə müəyyən kommunikativ tamlıq əldə edilir. Struktur tamlıq isə hər üç misalda özünü aydın şəkildə göstərir. Bu məqamda Dmitriyevin meyarını da yada salmaq olar. Bu baxımdan bəzi alimlərin, məsələn, V.S.Xrakovskinin, irəli sürdüyü belə bir fikri mexaniki qəbul eləmək mümkün deyil ki, təsirli feil-xəbər olan cümlədə vasitəsiz tamamlığın mütləq iştirakı vacibdir və əgər belə olmazsa və cümlə quruluşunda mütləq element kimi vasitəsiz tamamlıq iştirak etməzsə bu cümlənin quruluşu yaralanar, bütövlüyü pozular⁷². Tamamlığı cümlə üçün çox vacib bir komponent saysaq belə, bu halı qeyd-şərtsiz qəbul eləmək mümkün deyil. Nə üçün?

Biz artıq qeyd etmişdik ki, cümlənin struktur tamlığı və kommunikativ bütövlüyü bir-birini üzvi sürətdə tamamlayır. Və bizə belə gəlir ki, Azərbaycan cümləsində vasitəsiz tamamlığın varlığı və yoxluğu cümlə quruluşunun bütövlüyünə bilavasitə xələl gətirmək iqtidarında deyil. Vasitəsiz tamamlığın mövcudluğu, yoxluğu başqa bir istiqamətdə, məhz cümlənin kommunikativ tamlığına təsir etməkdə özünü göstərir.

Yuxarıdakı misallarda (1-ci və 2-ci misalda) vasitəsiz tamamlığın eksplisit (aşkar) ifadəsi cümlənin bütün məzmun qatına güclü konkretləş-

⁷¹ Вах.: Мецианинов И.И. Структура предложения. М., 1963, с. 45, 65.

⁷² Мйқ. ed.: Храковский В.С. Проблема доминанции членов предложения и система абстрактных синтаксических структур. – “Языковые универсалии и лингвистическая типология” kitabında. М., 1969, səh. 190.

dirici mahiyyət gətirir ki, bunun da sayəsində müəyyən kommunikativ tamlıq əldə edilir. Təsirli feil-xəbər olan cümlələrdə vasitəsiz tamamlığın ellipsisə uğraması da cümlənin struktur tamlığını dağıtmır, amma bununla belə elliptik fon məlumatı qəbuletmədə müəyyən alternasiya (seçim imkanı) da yaratmamış deyil: **Uşaq oxuyur** – üzdəki struktur dərin qatda **Uşaq mahnı oxuyur, Uşaq kitab oxuyur** kimi feilin hesabına ortaya çıxan omonimlik yaradır.

Ümumiyyətlə, qeyd eləmək lazımdır ki, təsirli feil-xəbərlər öz leksik valentlikləri üzündən kifayət miqdarda leksik vahid ehtiva etdiyindən cüt-tərkibli müxtəsər cümlələrin məzmun-məna qatına **güclü entropiya (qeyd: yayğınlıq)** gətirirlər. Müqayisə edin: **Mən görürəm** cümləsində təsirli feil-xəbər, prinsip etibarilə, çox geniş, əslində, hüdudsuz miqdarda müstəqil tamamlıq-obyektlərlə uzlaşa bilir, əlaqəyə girir. Məhz cümlənin kommunikativ bəş prinsipi təsirli feil-xəbərlərin cümlənin məzmun kommunikativ quruluşunun təşkilində yetərli olmadığını açıb göstərir. Belə ki, bu feil-xəbərlər, adətən, relyativ mənalı sözlər kimi cümlədə iştirak edirlər. Bu tipli sözlərin Q.A.Zolotovanın dediyi kimi “tamamlanma ehtiyacları olur, tamamlayıcı sözlər olmadan onların mənalı qənaətbəxş sayılmaz”⁷³. Tamamlayıcı sözlər isə cümlədə konkret olaraq öz əksini tapan müstəqim tamamlıqlar vasitəsilə ifadə olunurlar.

Beləliklə, Azərbaycan dilində müstəqim tamamlıq cümlə kontekstində özünü cümlənin baş üzvü kimi aparır və bu funksiyanı cümlə daxilində istənilən əlavə tərkibdə qoruyub saxlaya bilər. Bundan başqa müstəqim vasitəsiz tamamlıqla yanaşı, Azərbaycan dilində cümlənin baş üzvü kimi vasitəli tamamlıq da çıxış edir. Başqa sözlə, Azərbaycan dilində cümlənin quruluşu həm vasitəsiz, həm də vasitəli tamamlığı eyni funksional ehtiyacla öz daxilinə alır. Təbii ki, belədə təsirli feil-xəbərlərdə özünü göstərən semantik natamamlığı da qeyd eləmək lazımdır. Bu cür feillərin bəziləri isə, istisna kimi göstərək ki, müəyyən dərəcədə öz funksional müstəqilliklərini daha artıq qoruyub saxlayırlar, çünki onların təqdim etdikləri hərəkətin

⁷³ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973, с. 46.

bilavasitə, müstəqim ifadəsi subyektdir və obyektin, əlavə üzvün cümlənin quruluşuna daxil edilməsi struktur və kommunikativ planlarda fakultativ olur. Müqayisə edin:

O evdə yatır; O sənə yalvarır; O oynayır və s. və i.a.

Deməli, bu misallardan da aydın olan kimi reallıqda biz tamamlıqdan baş üzv kimi danışmalıyıq.

Başqa tərəfdən təsirli feillərin bu cür nisbi müstəqillikləri eyni zamanda vasitəli tamamlığın da nisbi müstəqilliyi üçün şərait yaradır. Beləliklə, məntiqi baxımdan sonadək ardıcıl olsaq, kommunikativ planda cümlənin müstəqil baş üzvü kimi tamamlığın vasitəli və vasitəsiz olaraq hər hansı bir növünü deyil, bütövlüklə tamamlığı götürmək zərurətini qeyd etməli olacağıq.

Bəzi suallar doğur. Müəyyən feil-xəbərin semantik natamamlığını hansı amil şərtləndirir? Necə olur ki, tamamlıq bir tərəfdən feil-xəbərin semantik qeyri-müəyyənliyini və o biri tərəfdən bütöv cümlənin kommunikativ natamamlığını aradan qaldıran faktor kimi çıxış edir?

Bizə belə gəlir ki, konkret feil xəbərin müstəqilliyi onunla əlaqəyə girə biləcək obyekt məzmunlu tamamlıqların potensial miqdarı ilə ölçülür. Feil semantik baxımdan o zaman natamam olur və mütləq şəkildə tamamlanmağa ehtiyac duyub onu tələb edir ki, cümlə quruluşunda həmin feil-xəbər, prinsip etibarilə, bir neçə obyekt-tamamlıqla uzlaşa bilsin. Potensial obyekt-tamamlıqların cümlədə varolma imkanları çoxaldıqca həmin cümlənin feil-xəbərinin semantik bütövlüyü, tamlığı azalır. Başqa sözlə desək, feilin valentliyi güclü olduqca, onun semantik tamlığa ehtiyacı artır. Misallara nəzər yetirək.

Kommunikativ natamam cümlədə təsirli feil-xəbərlər: **Uşaq** (mahnı, kitab, dərs...) **oxuyur**; **Tələbə** (məktub, hekayə, dərs...) **yazır**; **O** (məktəbi, evi, maşını...) **görür**.

Kommunikativ natamam cümlədə təsirsiz feil-xəbərlər: **O** (sənə, müəllimə, atasına...) **yalvarır**; **Uşaq** (məktəbə, bağa, dərnyə...) **gedir**; **Tələbə** (dərsə, evə, küçəyə...) **tələsir**.

Misallardan göründüyü kimi, həm təsirli, həm də təsirsiz feil-xəbərlər semantik planda bir neçə, bəzən sonsuz sayda obyekt tələb edib onlarla

münasibətə girə bilir və real olaraq obyekt bildirən tamamlıqsız bir vəziyyətin mövcudluğu onların bu halda semantik natamamlığından xəbər verir.

Azərbaycan dilində müəyyən feil-xəbərin semantik natamamlığı həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıq hesabına aradan götürülə bilər. Hətta bəzi hallarda vasitəli və vasitəsiz tamamlıqların qarşılıqlı şəkildə əvəz edilmə imkanı onu deyir ki, feil-xəbərin öz semantikasının bütövlüyünü reallaşdırması üçün hər hansı tamamlığa deyil, məhz vasitəsiz tamamlığa ehtiyacı vardır. Müqayisə edin:

Kitabı oxudum; Kitabda oxudum; Kitabdan oxudum...

Müəyyən hallarda hətta obyekt-tamamlıqlarda təsirli halın vacibliyi də bir elə əhəmiyyət daşımır. **Kitabı buraya qoy** və **kitabı burada qoy** variantlarını bu baxımdan müqayisə etmək olar.

Tamamlığın cümlənin baş üzvlərindən biri kimi səciyyələndirilməsi onun cümlə daxilindəki mübtədə ilə uyğunlaşması faktı ilə də əsaslandırıla bilər. Başqa sözlə, nəhayət etibarilə, dediklərimizin əsasında belə bir fikir formalaşır ki, cümlə daxilində tamamlıq potensial mübtədə kimidir.

Cümlə təşəkkülünün daha dərin qatlardan aparıla bilən təhlili belə bir ehtimal üçün yol açır. Tarixi inkişafın müəyyən qədim mərhələsində cümlə tərkibindəki söz-işarələr hal və bəlkə də başqa qrammatik göstəricilər ilə yüklənməyiblər və təbii ki, qrammatik baxımdan bir-birindən seçilmələri müasir vəziyyətləri qədər kəskin deyildir. Belə bir qədim hal kök dillərə xas olan cümlə daxilindəki sözlərin amorf vəziyyətini xatırladır. Tutaq ki, **“Əhməd məktəbə getdi”** cümləsini belə bir qədim sintaktik keçmiş səthinə qaytarmaq istəyirik. Təxmini və kobud da olsa **“Əhməd məktəb get”** variantı ilə üzləşməli olacağıq. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, çox güman, dil şüurunda məhz belə söz-təsəvvürlər özünə yer tapır. Cümlənin belə mümkün halında subyekt formal planda o biri üzvlərdən fərqlənmə imkanı əldə etmir, bu, sonralar yaranır, başqa sözlə, o biri üzvlərin qrammatik göstəricilərlə yüklənməsi prosesi başlayandan sonra mübtədə vahid mərkəzə dönür. Bu halda (mərhələdə) isə belə bir tərkibdə biz faktiki olaraq bir mübtədə ilə qarşılaşmırıq. Beləliklə, mübtədanın məhz mübtədə kimi formalaşması iki yolla gedir: birinci yol o biri üzvlərin qrammatik göstə-

ricilərlə yüklənməsi yolu, ikinci yol isə mübtədə kimi formalaşan üzvün məntiqi vurğu ilə seçilməsinə yönələn yoldur.

Bu iki yol, təbii ki, bir-birini üzvi sürətdə tamamlayır. Bu yolların hər birinin cilalanması isə cümləyə (daha doğrusu, onun qədim, primitiv variantına) onun məntiqi əlaqədə olduğu böyük kontekst tərəfindən edilən məntiqi və qrammatik təzyiqlər, “basqınlar” altında keçirilir. Bu iki yolun cümlənin formalaşması prosesindəki əhəmiyyəti böyükdür. Xüsusilə, cümlə quranın psixoloji-məntiqi oriyentasiyası məntiqi vurğunun hansı üzvə aid edilməsinə idarə edərək düşüncə tərzinin özünü də məhz indi alışdığımız istiqamətdə daşıdırmışdır. Tutaq ki, yuxarıdakı mümkün qədim variantın neytral səthində **subyekt**-mübtədə kimi oriyentir **Əhməd** sözünə deyil, **məktəb** sözünə edilir. O zaman cümlə eyni məzmunu, informativ tutumu vermək məqsədilə qrammatik yönümü dəyişmək məcburiyyəti qarşısında qalır və belə bir variant alınır: **Məktəb Əhmədə gedildi**.

***Qeyd:** Nitqdə “Əhməd məktəbə getdi” realizasiyası şüurda potensial şəkildə müxtəlif variantların mövcudluğunun içindən sanki “süzülüb” çıxır. “Məktəb Əhmədə gedildi” belə potensial variantlardan biridir. Şüurun dilə ötürdüyü variantlar arasında bu da var və dil ona şüur tərəfindən “təklif edilən” variantları nitq kontekstinə görə saf-çürük edir, daha doğrusu, nitq öz “infrastrukturuna” görə özünə lazım olan variantı dil variantları içindən seçir. Şüurun təklif etdiyi qəlib budur: Əhməd, məktəb, getmək. Dil şüurundakı variantlar içində bunlar var: Əhməd məktəbə getdi və məktəb Əhmədə gedildi. Nitqin seçdiyi variant budur: Əhməd məktəbə getdi.*

Bu variantın ortaya çıxma səbəbi, yəni, nitqdə realizasiyası məntiqi vurğu ilə bağlıdırsa, nəticəsi bütövlükdə cümlə quruluşunun dəyişməsilə əlaqədardır – feil-xəbər aktiv formadan passivə çevrilir. Bunun özü, açıq deyək ki, mübtədə kimi istənilən üzvün vurğu ilə ayrılması prinsipinin işləkliyini çətinləşdirir. Deməli, məntiqi vurğu da hər hansı üzvün üzərinə düşmür, o da məhz mübtədə potensialını özündə saxlaya bilən üzvün xüsusi olaraq ayrılmasına xidmət göstərə bilər.

Bəzən dilçilər qeyd edirlər ki, cümlədə eyni hüquqla mübtədə və tamamlıq subyekt mövqeyini tuta bilər. S.D.Katsnelson bununla bağlı belə yazır: “Prinsip etibarilə, istənilən arqument qrammatik səthdə mübtədə və ya tamamlıq ola bilər (obyektlər nəzərdə tutulur – K.A.) subyekt mövqeyini tuta bilər”.⁷⁴

Məntiqi vurğunun və kontekstin təsiri nəticəsində cümlədə müəyyən, kəskin seçilən subyekt-mübtədanın meydana gəlməsi və formalaşması, demək olar ki, paralel şəkildə buradakı obyekt-tamamlığın və ya obyekt-tamamlıqların da seçilib formalaşmasını şərtləndirir. Subyekt mübtədə kimi öz-özlüyündə yüklənmiş formal ifadəyə malik deyil, onun seçilməsi üçün mütləq bir obyekt fonu (implicit və ya eksplisit) olmalıdır.

Mübtədə kimi oriyentirləşmə mövqeyinə, prinsip etibarilə, həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıqlar seçilə bilər ki, bu da onların (mübtədə və tamamlığın) sintaktik vahidlər kimi genetik bağlılıqlarını bir daha sübut edir. Vasitəsiz tamamlığı olan belə bir cümləyə diqqət edək:

S mahnı oxuyur.

Vasitəsiz tamamlığın mübtədəyə transformasiyası belə olacaq:

Mahnı S-ə oxunur.

İndi isə vasitəli tammalığın mübtədəyə transformasiya edilməsinə diqqət edək:

S evə qaçır → Ev S-ə qaçılır.

Transformasiya imkanları şüurda gedən məntiqi-psixoloji oriyentirlərin ilkin neytral cümlə səthində kifayət qədər dinamik və hərəkətli bir dəyər olduğunu, cümlənin ayrıca deyil, daha böyük kontekst daxilində şüurdakı və dil-dəki qəlib və variantlarla min bir bağla bağlandığını bir daha sübut edir.

§ 4. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri

Aydındır ki və biz bir qədər yuxarıda bu barədə danışmışıq ki, cümlənin baş üzvləri öz-özlüyündə müəyyən abstrakt və ya konkret anlayışlar ifadə edirlər. Bunun əksi olaraq təyin və zərflik kimi cümlənin ikinci dərəcəli

⁷⁴ Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, с. 116.

cəli üzvləri özləri müəyyən anlayış ifadə etmirlər, amma onların cümlədəki funksiyaları o biri üzvlərin, yəni, baş üzvlərin daha dəqiq, geniş təsviri ilə bağlıdır. Bu ikinci dərəcəli üzvlər, əslində, işarələrin işarəsi kimi özünü göstərir. Məsələn, təyin predmetin əlamətinin, və yaxud ifadəçisinin əlamətini bildirir və belə olan zaman nə qrammatik planda, nə də semantik planda real predmetlə heç cür “qovuşa” bilmir, onların arasında həmişə predmetin ifadəçisi durur. Zərflik də eynilə təyin kimidir. Hərəkətlə onun arasında həmişə bu hərəkətin ifadəçisi olan feili xəbər durur.

Cümləyə obyektiv daxil olan (!) baş üzvlərdən fərqli olaraq təyin və zərflilər (əsasən, söhbət burada tərz-i-hərəkət zərflilərinə gedə bilər) cümləyə subyektiv şəkildə daxil edilən üzvlərdir. Bunu necə anlamaq olar? Belə bir cümləyə diqqət edək: **Əhməd evə gəldi**. Bu cümlədə, mahiyyəti etibarilə, abstrakt olan xəbərə qədər bütün üzvlər, prinsip etibarilə, obyektiv şəkildə mövcud olan referentlərə, yəni, realıq ifadə edən elementlərə malikdirlər: yəni, **Əhməd** adlı bir subyekt mövcuddur, **ev** adlı bir obyekt mövcuddur və nəhayət, obyektə doğru subyektin hərəkəti mövcuddur. Bu cümlənin struktur bəsinə qətiyyən xələl gətirmədən, əksinə, onu daxildən genişləndirərək bu quruluşun sərhədləri içinə müəyyən ikinci dərəcəli üzvlər – təyin və zərflilik yeritmək mümkündür. Müqayisə edin:

Əhməd bizim evə tez gəldi.

Bu cümlədə təyin kimi çıxış edən **bizim** elementi və tərz-i-hərəkət zərfliliyi kimi çıxış edən **tez** elementi cümlə quruluşuna subyektiv yeridilmiş üzvlər kimi diqqəti cəlb edir, başqa sözlə desək, onlar nisbi üzvlər kimi də səciyyələndirilə bilər. Bu nisbilik cümlə quruluşunun və cümləni, yəni, məlumatı qəbul edənə görə bucağına görə müəyyənləşir. Bu görə bucağı “bizim” sözünün “sizin”, “onların” sözləri ilə dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Və yaxud subyektin hərəkət sürəti də bütövlükdə subyektiv şəkildə qiymətləndirilə bilər. Yenə görə bucağından çıxış etsək, bu hərəkət kimə görə tez yox ola bilər və ya ləng ola bilər və s. və i. a.

Göründüyü kimi, cümlənin daxilində subyektiv şəkildə üzvlərdən başqa burada cümləyə struktur-semantik planda vacib, çoxgərəkli komponentlər qalır. Bu komponentlərdə obyektiv mövcud olan referentlərin təlimçiləri

baş üzvlərdir. Subyektiv üzvlər çox asanlıqla transformlara, düşmələrə uğrayır. Beləliklə, müəyyənləşir ki, tərzi-hərəkət zərfliləri və təyinlər insan abstraksiyalarının məhsulu olub cümlənin quruluş və semantikasına uyğun gələ biləcək subyektiv “setka”lardır. Buradan, təbii ki, bu tipli cümlə üzvlərinin periferiyaya məxsusluğundan, özəkdən kənar qalmasından, yəni, marginallıqdan danışmaq olar. Hər halda nəticə kimi belə səciyyələr qəbul edilə bilər.⁷⁵

Söhbət cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən gedərkən onların semantik-qrammatik oxşarlıq və fərqləri barədə də bəzi qeydlər etmək lazım gəlir. Xüsusi olaraq təyin və tərzi-hərəkət zərfliyi arasındakı semantik-qrammatik oxşarlıq diqqəti cəlb edir. Hələ rus alimi akademik L.V.Şerba qeyd edirdi ki, tərzi-hərəkət zərfliyi öz təbiətinə görə təyinlərin xüsusi növü kimi ayrılı bilər⁷⁶. Bu yaxınlıq Azərbaycan dili materialında özünü daha əyani şəkildə göstərir. Doğrudan da, əgər eyni nitq hissəsi, məsələn, **yaxşı** sözü, prinsip etibarilə, bir cümlə tərkibində həm adla, həm də hərəkətlə uzlaşa bilirsə (**yaxşı tələbə yaxşı oxuyar** kimi klassik misalı yada salaq), o zaman bu vahidi necə qəbul eləmək lazımdır – eyni cümlə üzvü kimi və ya iki müxtəlif cümlə üzvü kimi? Eyni üzdəki forma iki dərəcəli funksiyanın çarpazlaşıb birgələşdiyi leksik məkana dönür.

Qeyd edək ki, bu və bu tipli məsələlər Azərbaycan dili sintaksisinin ən aktual məsələlərindəndir. Bəzi dilçilər təyin və zərflilik arasında sintaktik sərhədlərin çəkilməsinin belə əleyhinədirlər. Məsələn, rus dilçisi A.İ.Smirnitski vaxtilə yazırdı: “Cümlə üzvü kimi təyinin əlamətinin nəyə aid olduğunun heç bir əhəmiyyəti olmadan bu əlamətin ifadəçisi olmaq səciyyəsi var”.⁷⁷

Azərbaycan alimi professor Ə.Dəmirçizadə də özünün cümlə üzvləri bölgüsündə zərfliyə yer ayırmır. İkinci dərəcəli üzvlərə o, yalnız təyinləri

⁷⁵ Müq. ed.: Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978, с. 353; Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, с. 210; Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., 1975, с. 183, 231.

⁷⁶ Вах.: Ахманова О.С. Микаэлян Г.Б. Современные синтаксические теории. М., 1963, с. 151.

⁷⁷ Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957, с. 232.

aid edir. Faktiki olaraq, belədə zərflilər təyinlərin içində, bir növ, “əridilmiş” olur.⁷⁸

Bu mülahizələri əsas götürsək, “**Yaxşı tələbə yaxşı oxuyar**” cümləsində yalnız üç cümlə üzvünü ayırmaq mümkün olar: mübtəda, xəbər və təyini. Bu isə cümlənin real təbiətini adekvat təsvir etməyə imkan verməz. Bizə belə gəlir ki, zərfliyin bütün məna qrupları üçün təyinlə yaxınlığı eyni dərəcədə deyil. Bu yaxınlıq ancaq təzi-hərəkət zərfliyi ilə əlaqədar özünü göstərir.

Mütəxəssislər onu da qeyd edirlər ki, zərfliyin özünün məna qruplarının sərhədləri sonadək dəqiq müəyyənləşdirilməyib, semantik differensiasiya zəif şəkildədir, kəskin fərqlər özünü göstərmir⁷⁹. Bu özünü həm də onda hiss etdirir ki, Azərbaycan dilində əgər təzi-hərəkət zərfliyi dəqiq şəkildə təyinlə oxşarlıq kəsb etmişdirsə, zərfliyin digər məna qrupları – zaman, yer, səbəb və b. açıq-aydın şəkildə tamamlıqlara tərəf meyl göstərir, özlərini tamamlıq kimi aparırlar. Məsələn:

Əhməd vətəni sevir.

Əhməd məktəbi sevir.

Birinci cümlədə **vətəni** komponentində müəyyən məkan anlayışı yox deyil, amma kifayət qədər zəifləmiş şəkildədir və əksinə, bunun müqabilində bu komponentdə obyekt mənası artmışdır.

Beləliklə, görürük ki, Azərbaycan dilində obyekt və məkan anlayışları müəyyən mənada sinkretikdirlər və bu da özünü onda göstərir ki, müəyyən məqamlarda tamamlığı yer zərfliyindən ayırmaq, onların hər birinin dəqiq məna sərhədlərini cızmaq çətindir.

Deyilənlərdən o da aydın olur ki, təzi-hərəkət zərfliyi zərfliyin o biri məna qruplarından kəskin şəkildə fərqlənir. Bunu ondan da görmək olur ki, zərfliyin bir çox başqa məna qruplarının təmsilçiləri cümlədə **determinant üzvlər** kimi özlərini göstərə bildikləri halda, təzi-hərəkət zərfliləri cümlənin determinant üzvü ola bilmir. Bu barədə aşağıda bir qədər geniş söhbət açmaq lazım gələcək. Burada isə cümlənin determinant üzvünün

⁷⁸ Bax.: Dəmirçizadə Ə. *Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri*. Bakı, 1947, s. 15, 63.

⁷⁹ Ахманова О.С. *Микаэлян Г.Б. Göstərilən əsəri*, s. 150.

mənasını və cümlə tərkibində yerinə yetirdiyi funksiyanı təhlil etmək daha məqsədəuyğun görünür.

Rus dilçisi prof. N.Y.Şvedovanın bu mövzuya həsr olunmuş “Determinant obyekt və determinant zərflik cümlənin müstəqil yayıcıları kimi” adlı maraqlı məqaləsində cümlənin determinant üzvü anlayışı hərtərəfli təhlilə cəlb edilir, dərin və sistemli şəkildə öyrənilir. Bununla yanaşı, məsələnin tədqiqi barədə də danışılır, bu sintaktik problemin öyrənilmə zərurətinin məşhur dilçilər de Qroot, E.Kuriloviç, V.Vinoqradov, E.Kroteviç və başqaları tərəfindən də irəli sürüldüyü qeyd edilir.⁸⁰

Azərbaycan dilçiliyində determinant üzvlər xüsusi olaraq hələ ki, tədqiqata cəlb edilməmişlər. Bu məsələ, sadəcə, eskiz şəklində tezisvari olaraq 1959-cu ilə nəşr edilmiş, akademik qrammatika kitabında qoyulmuşdur. Buradakı “zərflik” bölməsində qeyd edilir ki, zərflik, xüsusilə də, zaman və yer zərflikləri, tamamlığa nisbətən, idarə edən feillə zəif əlaqəyə girirlər. Cümlədə zərfliklər onun ayrı-ayrı üzvləri ilə əlaqədən daha çox, cümlənin bütöv tərkibi ilə əlaqəyə girə bilirlər.

Məhz buna görə də zərfliklər bəzi hallarda xəbərlə yanaşı deyil, cümlənin əvvəlində mübtəda ilə yanaşı işlənir.⁸¹

Adı çəkilən akademik qrammatikada bu məsələ ilə əlaqədar verilən məlumat yalnız qeyd edilənlərdən ibarətdir. “Determinant üzv” termini işlənməsə də, burada hər halda cümlənin həyatında çox vacib bir hala – cümlənin bütün tərkibi ilə əlaqəyə girə bilən zərfliklərin mövcudluğuna işarə edilir. Amma təəssüf ki, daha dərin nəticələr çıxarılmır, determinant üzvü olan cümlənin bütün funksional-qrammatik özəllikləri və dəyişiklikləri təhlilə cəlb edilmir.

Bu məsələnin üzərində bir qədər geniş dayanaq və “determinant üzv nədir, Azərbaycan cümləsi quruluşunda o özünü nə şəkildə biruzə verir?” sualına cavab verməyə çalışaq.

⁸⁰ Вах.: Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. – “Вопросы языкознания” *журнал*, 1964, № 6, с. 77.

⁸¹ Вах.: *Azərbaycan dilinin qrammatikası II. Sintaksis*, Bakı, 1959, s. 154.

Dilçilik lüğətində qeyd edilir ki, determinə edən cümlə üzvü və ya determinant üzvü “adətən, cümlənin əvvəlində yerləşən və bütün sonrakı predikativ bütövlə (yəni, cümlə ilə – *K.A.*) qrammatik əlaqə yaradan, cümlənin yayıcısı olan sərbəst söz – formadır”⁸². Hətta bəzi müəlliflər, məsələn, cümlənin üzvlənməsindən danışan zaman ilkin olaraq cümlənin determinanta (və ya determinantlar qrupuna) və predikativ qrupa bölməyi təklif edirlər. Yalnız bundan sonra ikinci, sonrakı təhlil zamanı predikativ qrup müəyyənləşir, onun mübtədə və xəbər hissələri ayrılır.⁸³ Belə yanaşım əlavə olaraq onu sübut edir ki, sintaktik araşdırmalarda determinant üzvün mahiyyətinin, yerinin, dəyərinin müəyyənləşdirilməsi heç də sonuncu dərəcəli məsələlərdən sayılmır.

Determinant üzvün mövcudluğunun qəbul edilməsi bir daha cümləyə müəyyən bitkin bir bütöv kimi baxmaq imkanı verir. Cümlənin bütün yerdə qalan tərkibinin və determinant üzvün bir-birilə uyğunlaşması prinsipləri və əlaqəyə girmə üsulları, nəticə etibarilə, cümlənin bir bütöv kimi quruluşunun istiqamətini də formalaşdıran amillərə dönür. Adətən, cümlənin determinant üzvü funksiyasında zaman, yer və bir sıra başqa zərflilər çıxış edir. Hələ akademik V.V.Vinoqradov qeyd edirdi ki, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, güzəşt və şərt kimi ikinci dərəcəli cümlə üzvü olan zərflilər bilavasitə cümlənin bütün yerdə qalan hissəsinə aid ola bilirlər, deməli, konkret olaraq bilavasitə nə ayrıca mübtədə qrupu ilə, nə də ayrıca xəbər qrupu ilə əlaqəyə girməyə bilirlər.⁸⁴ Bu hal rus dili ilə əlaqədar özünü doğrultduğunu kimi Azərbaycan dili cümləsinin də mahiyyətini açmağa xidmət edə bilər. Məsələn, belə bir misala diqqət edək:

Köhnə ev uçularkən kərpic bənnanın qabırğasına dəyər.

Bu cümlədə determinant üzvü kimi **köhnə ev uçularkən** söz birləşməsi çıxış edir və onun daxil olduğu zaman əlaqəsi tək cə **dəyər** xəbəri ilə deyil,

⁸² Розенталь Д.Э. Теленкова М.А. Словарь – справочник лингвистических терминов. М., 1976, с. 93.

⁸³ Вах.: Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976, с. 63.

⁸⁴ Виноградов В.В. Введение. – “Грамматика русского языка” kitabında t. 2, I hissə. Синтаксис. М., 1960, с. 94.

eyni zamanda, bütövlükdə yerdə qalan sintaktik komplekslədir (**kərpic bənnanın qabırğasına dəyər**).

Bəzi başqa hallarda cümlənin determinant üzvü funksiyasında yer zərfliyi də çıxış edə bilər. Müqayisə edin:

Aşağıdan yoğun, bir qədər boğuş bir oğlan səsi eşidildi (İ.Seyidbəyli).

Bu cümlədə determinant üzv (**aşağıdan**) həmçinin cümlənin bütün yerdə qalan quruluşu ilə əlaqəyə girir. Amma bu uyğunlaşma, bu əlaqə artıq başqa istiqamətdə – müəyyən məkan istiqamətində baş verir.

Cümlənin determinant üzvünün təbiətilə və xüsusilə də, onun müxtəlif konkret dillərdə ifadə olunma xüsusiyyətlərilə bağlı bir məsələyə diqqət yetirmək istərdik. Müxtəlif dillərdə determinant rolunda zərfliklərin müxtəlif semantik qrupları çıxış edir. Məsələn, rus dilində tərz-i-hərəkət zərflikləri cümlənin determinant üzvü kimi⁸⁵ cümlənin bütün korpusuna münasibətdə prepozisiyada ola bilər və bütün bu korpusla bilavasitə əlaqəyə girə bilər. Amma qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində belə hal özünü göstərmir. Səbəblərdən biri, bəlkə də birincisi kimi onu göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində tərz-i-hərəkət zərfliyi obyektiv olaraq bitkin bir cümlənin əvvəlində gəlmir və təbii ki, artıq formal ölçülərinə görə determinant rolunda çıxış edə bilmir, çünki determinant, aydın məsələdir ki, yalnız cümlənin ilk mövqeyində çıxış etdiyi halda öz funksiyasını normal yerinə yetirmək imkanı qazanır. İkinci səbəb (bu isə birincidən çıxır) odur ki, Azərbaycan dilində tərz-i-hərəkət zərfliyi formal baxımdan cümlənin feil-xəbərindən ayrılma bilmir və üslubi baxımdan xüsusi işlənmə hallarında tərz-i-hərəkət zərfliyi Azərbaycan dilində mütləq mövqə tuta bilmir.

Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra xüsusi hallarda tərz-i-hərəkət zərfliyi ilkin mövqedə işlənir. Bu sürətli danışıq nitqi zamanı baş verir. Məs.:

“Tez Əhməd gəldi” və s. və i. a.

⁸⁵ Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. – “Вопросы языкознания” журнал, 1964, № 6, с. 83.

İkinci dərəcəli üzvlər barədə dediklərimizi tamamlayarkən qeyd etmək lazımdır ki, zərflik kimi ikinci dərəcəli üzv, prinsip etibarilə, o biri üzvlərlə – tamamlıq və təyinlə oxşarlıq cəhətdən maraqlıdır. Amma bunu sübuta yetirmək tamam yeni və xüsusi bir istiqamətdən məsələyə yanaşmaq deməkdir. Burada A.İ.Smirnitskinin ingilis dili materialı ilə bağlı belə bir fikrini yada salmaq yerinə düşərdi: “Əgər sonadək ardıcıl olmaq istəsək və əsas kimi sözün hər hansı üzvə aid olmasını götürsək, o zaman tamamlıq və zərflik arasında heç bir differensiasiya aparmaq lazım gəlməz”.⁸⁶ Bu fikri yuxarıda irəli sürülən istisnaları nəzərə alaraq Azərbaycan dilinə də aid eləmək mümkündür.

§ 5. Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin tərkibi barədə

Struktur baxımdan cümlə üzvləri həm sadə, həm də mürəkkəb ola bilər. Bu bölgü bir cümlə üzvü kimi ayrılan komponentin tərkibindəki taksonomik (iştirakçı) vahidlərin kəmiyyətindən asılıdır⁸⁷. Mürəkkəb cümlə üzvləri iki və daha artıq cümlə vahidindən ibarət olur və öz aralarında bir-birilə, böyük alman alimi, gənc qrammatiklər məktəbinin nümayəndəsi German Paulun sözlərilə desək, “kopulyativ” əlaqəyə girirlər.⁸⁸ Sadə cümlə üzvünün tərkibi bir taksonomik vahid və mümkün olan bir qoşmadan ibarət olur. Belə bir misala diqqət edək:

Qardaşının evlənmək fikri Pərşanı hamıdan artıq sevindirdi (M.İbrahimov).

Bu cümlədəki mübtədanın tərkibində biz üç taksonomik cümlə vahidi ilə qarşılaşırıq (qardaşının, evlənmək, fikri) və bu halın özü bu cümlə üzvünün cümlə daxilində mürəkkəb üzv kimi ayırmağa əsas verir. İndi isə başqa cümlə daxilində sadə mübtədaya diqqət yetirək:

Mən bilirəm ki, açıq söz acı olar. (C.Cabbarlı).

Bu cümlədə isə mübtədə bir cümlə vahidi (mən) ilə təmsil olunub.

⁸⁶ Смрницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1967, с. 226.

⁸⁷ Мйф. ed.: Долинина И.Б. Системный анализ предложения, М., 1977, с. 92.

⁸⁸ Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, с. 163.

Azərbaycan dilində, həmçinin, başqa türk dillərində, cümlə üzvünün baş və ya ikinci dərəcəli olmasından asılı olmayaraq formal genişlənməsinin potensial imkanları kifayət qədər genişdir. N.A.Baskakovun da qeyd elədiyi kimi, burada “cümlə üzvləri ya ayrıca sözlə, ya sadə söz birləşməsi ilə, ya mürəkkəb söz birləşməsi ilə, ya genişlənməmiş üzvlə (məsdər, feili sifət tərkibi ilə) ya da feili bağlama konstruksiyası ilə ifadə oluna bilirlər”.⁸⁹

Bir sıra tədqiqatçıların da qeyd elədikləri kimi müəyyən cümlə üzvləri və müəyyən nitq hissələri arasında qırılmaz əlaqə mövcud olur. Məsələn, İ.B.Dolinanın fikrinə görə, “taksonomik (yəni, əlaqəsiz, öz-özünə mövcud olan – K.A.) səviyyədəki vahidlərlə funksional-sintaktik səviyyədəki vahidlər arasında real uyğunluqlar mövcuddur: həqiqətən, xəbər anlayışı hər şeydən əvvəl ifadə olunma baxımından feillə assosiasiya yaradır, mübtədə (nominativ quruluşlu dillərdə) adlıq halda (və ya çıxışlıq halda) isimlə, tamamlıq bütün digər hallardakı isimlə uyğunluq yaradır, zərflik zərfi yada salır və s.”⁹⁰ Bu nəticələrin müəllif tərəfindən ingilis dili cümləsinin tədqiqi ilə əlaqədar çıxarılmasına baxmayaraq, biz onları bütövlükdə Azərbaycan dili sintaksisi üçün də məqbul hesab edə bilərik.

İndi isə cümlə üzvlərinin tərkibi ilə bağlı, daha dəqiq desək, mübtədanın tərkibi ilə bağlı bəzi qeydlərimizi ifadə eləmək istərdik.

Məlum olduğu kimi, mübtədə həmişə açıq və ya gizli şəkildə cümlənin prepozisyonal-məntiqi əsasının əmələ gəlməsində vacib rol oynayan subyekt ifadə edir. Deməli, açıq və ya gizliliyindən asılı olaraq, mürəkkəb mübtədanın tərkibindəki subyektin özü aktiv və ya passiv ola bilər. Mübtədanın tərkibindəki subyekt aktivdirsə, mübtədanın bütün tərkibi başdan-başa aktiv bir vəziyyətdə olur, əgər subyekt passivdirsə, bütövlükdə, mübtədə tərkibinin vəziyyəti də passivləşir. Aktiv və passiv vəziyyətlər, prinsip etibarilə də, ifadə oluna bilirlər. Eyni formal – üst (omonimik) quruluşun bir fokus kimi özündə iki müxtəlif dərin-semantik kompleksi cəmləşdirdiyi bir nümunəyə diqqət yetirək. Bu nümunədə Fr. Daneşin sözlərilə desək,

⁸⁹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. М., 1975, с. 245.

⁹⁰ Долинина И.Б. Системный анализ предложения. М., 1977, с. 9-10.

“bir formal plana məxsus vahidlə iki və daha artıq semantik plan vahidi qarşılaşdırılır”.⁹¹ Müqayisə edin:

Əhmədin dəvəti hamını sevindirdi.

Bu və bu tipli nümunələr xüsusi sintaktik maraq doğurur. Belə ki, danışanın və ya bu informasiyanı ötürənin kommunikativ məqsədlərindən asılı olaraq bu cümlə bir yox, bir neçə müxtəlif dərin quruluşu reallaşdırma imkanına malikdir. Bu imkanlar nitq situasiyasından, “danışan – qəbul edən” münasibətlərindən və s. asılıdır. Bizim nümunədə iki reallaşma halını dəqiq göstərmək mümkündür. Bu reallaşma halları mübtədə tərkibindəki subyektin aktiv və ya passiv mövqeyi ilə bağlıdır. Birinci halda subyekt aktivdir, yəni **Əhmədin dəvəti** mübtədə tərkibində **Əhməd** məhz dəvət edənin özüdür.

İkinci halda **Əhmədin dəvəti** mübtədə tərkibinə bir qədər başqa rəqəsdən baxmış oluruq və bu zaman **Əhməd** bir subyekt kimi bizə passiv tərəfdən görünür. Mübtədə bu halda məhz Əhmədin dəvət edilməsi ideyasını öz dərin qatında gizlədir.

Birinci halda **Əhmədin dəvəti** dəvət edənin Əhməd olduğunu ifadə edir. Bir üst quruluş iki dərin quruluşu özündə ehtiva edir və ya bir formal quruluş iki müxtəlif məzmun qatı təqdim edə bilir ki, gördüyümüz kimi, bu da cümlədə mürəkkəbləşdirilmiş mübtədə tərkibinin mövcud olması nəticəsində baş verir. O da təbii sayılmalıdır ki, mürəkkəb mübtədanın özü ilə gətirə bildiyi bu özünəməxsus qeyri-müəyyənlik kommunikativ aktda ortaya çıxan müxtəlif maneələrə gətirib çıxarır. Bu maneələrin dəf edilməsi intonasiya, makrotekst və situasiya kimi faktorlar hesabına həyata keçirilir.

§ 6. Cümlənin həmcins üzvləri və paralel komponentləri

Azərbaycan dilinin cümlə quruluşu həmcins üzvlər və paralel komponentlər üçün açıq quruluşdur. Cümlənin həmcins üzvlərinin, onların tərkibi və əlaqə üsullarının Azərbaycan dilçiliyində dəfələrlə tədqiqat mövzu-

⁹¹ Данеш Фр. Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии. – Вопросы языкознания. 1964, № 6, с. 4.

su olmasına baxmayaraq⁹², cümlənin paralel komponentləri indiyədək kifayət qədər öyrənilməmişdir. Bu hissədə biz həmcins üzvlərlə paralel komponentlərin struktur-semantik yaxınlığını, eyni zamanda fərqi öyrənməklə yanaşı, onların cümlə daxilindəki rollarından və müxtəlif funksiyalarından da bəhs edəcəyik. Nitq səviyyəsində onların cümlə infrastrukturasına verə biləcəkləri potensial “yük” ən müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilə bilər. Kommunikativ-informativ istiqamət burada xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Həmcins üzvlərin və paralel komponentlərin cümlə tərkibinə daxil edilməsi cümlənin məzmun səviyyəsinin kommunikativ dolum baxımından zəruri olaraq genişlənməyini nəzərdə tutur. Cümlə üzvünün və yaxud paralel komponentin normal təkrarı bu sintaktik hadisələrin yaranma əsasını təşkil edir. Əgər cümlə üzvü təkrar edilirsə (hansı cümlə üzvlərinin təkrarından həmcins üzvün yaranması haqqında bir qədər irəlidə söz açılacaq), o zaman həmcins üzv yaranır. Amma cümlə belə halda mürəkkəbləşmir, çünki əsas quruluş yeni struktur-semantik əlaqə və münasibətlərlə zənginləşir. Həm də həmcins üzvlərin öz aralarında uzlaşdırılması məqamları bu halda özünü göstərmir⁹³, həmcins üzvlərdən hər hansı biri başqa həmcins üzvün forma quruluşu vasitəsilə müəyyənləşdirilmir. Onların hamısı bir yerdə və hər biri öz növbəsində onlar üçün ümumi olan və həmcins üzvlərin cümlə quruluşuna daxil edildiyi zaman zəruri olaraq ortaya çıxan ümumi üzvlə uzlaşır. Ümumi üzvün bu funksiyası nəinki sadə, hətta mürəkkəb cümlə quruluşlarında da özünü göstərir.⁹⁴ Müqayisə edin:

1) Mən Yaqo oynayanda, Mən Frans oynayanda, Mən Otello oynayanda siz harada idiniz? (C.Cabbarlı);

2) Mahmud bəy də qələt eləyir, sən də. (Ə.Haqqverdiyev);

3) Lakin bircə məsələ evdəki ümumi razılıqı və ahəngi pozdu. (M.İbrahimov);

⁹² Вах.: *Азәрбајҹан дилин ґрамматиҹасы, II, Синтаксис. Баки, 1959, с. 182-213.*

⁹³ Вах.: *Коклянова А.А. Нормы согласования в современном узбекском языке. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. М., 1961, с. 75.*

⁹⁴ Вах.: *Зарбаалиев И.С. Общие члены предложения в современном азербайджанском языке. – Намизадлик dissertasiyası. Avtoreferat. Баки, 1972, с. 4.*

4) Nə Maya, nə Qaraş bir söz dedi. (M.İbrahimov).

Birinci cümlədə paralel, təkrar olunan həmcins üzvlər – **Mən Yaqo oynayanda, Mən Frans oynayanda, Mən Otello oynayanda** – cümlənin ümumi üzvü kimi onun bütün yerdə qalan (siz harada idiniz) hissəsi ilə uzlaşır. Demək lazımdır ki, ümumi üzv kimi özünü göstərən “siz harada idiniz” hissəsinin yanında cümlədəki həmcins üzvlər, əslində, özlərini həmcins determinatorlar (zaman məzmunlu üzvlər) kimi aparırlar.

İkinci cümlədə həmcins üzvlər kimi **Mahmud bəy** və **sən** mübtədaları, üçüncü cümlədə **razılığı** və **ahəngi** tamamlıqları, dördüncü cümlədə **Maya** və **Qaraş** mübtədaları yer alıb.

Göründüyü kimi, bütün bu misallardan mürəkkəblik yox, məhz mürəkkəbləşmə diqqəti cəlb edir və o da yalnız cümlənin formal qatında özünü göstərir və təbii olaraq, cümlədə yalnız kommunikativlik baxımından genişlikdən danışmağa imkan verir. Bu cür genişlənmə cümlənin semantik-struktur əsasına heç bir təsir göstərə bilmir, eyni zamanda cümlə üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri dəyişə bilmir.

Paralel komponentlərdə isə məsələ bir qədər başqa cürdür. Cümlə tərkibində paralel komponentlər varsa, biz burada cümlə quruluşunun daha çox mürəkkəblik kəsb etdiyini söyləyə bilirik. Həmcins üzvlərdən fərqli olaraq paralel komponentlər **bir-birilə öz daxili quruluşları çərçivəsində sintaqmatik əlaqəyə girən** iki və daha çox cümlə üzvünün yaratdığı sintaktik birliyin təkrarından əmələ gəlir. Həmcins üzvlər öz daxilində bir-birilə əlaqəyə girmirdi, paralel komponentlər isə məhz bir-birilə əlaqəyə girdiyi üçün həmcins üzvlərdən fərqləndirilir və daha çox mürəkkəblik dəyəndə də elə bu cəhət nəzərdə tutulur. Müqayisə edin:

1) **Zaman yaşa doldu, insan ağıla.** (S.Vurğun);

2) **Günəş onu tanıyırdı, o, günəşi.** (İ.Məlikzadə);

3) **O acıqlı, qaradınməz adam hara, bu qədər incə hisslərin sahibi hara?** (Ç.Hüseynov).

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, hər bir paralel komponent (sintaktik birlik) üçün nəzərdə tutulmuş ayrıca mübtədə belə, mövcud sintaktik konstruksiyayı tabəsiz mürəkkəb cümləyə çevirmir. Belə konstruksiyaları

yadakı mübtədalar daha çox komponentdaxili əlaqələrlə bağlı olur və onların xəbərlə (ümumi üzvlə) bilavasitə əlaqələri bunun nəticəsində maksimum zəifləyir. Bu tipli əlaqənin zəifləməsi isə, nəticə etibarilə, tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyasına xas olan bütövlüyün bitməsinə səbəb olur.

Gətirilən nümunələrin birincisində paralel komponentlər **“zaman yaşa, insan ağıla”** hissələridir. Bu hissələr “mübtədə + tamamlıq” sxemi ilə qurulub və onların ümumi üzvü kimi feil-xəbər funksiyasında olan **doldu** elementi çıxış edir.

İkinci nümunədə də birincidə olduğu kimi **tanıyırdı** feil-xəbəri ümumi üzv olaraq iki paralel komponentin interpozisiyasında yerləşir. Burada ki **“günəş onu, o günəşi”** paralel komponentləri “mübtədə + vasitəsiz tamamlıq” sxemi üzrə qurulur.

Üçüncü nümunədə paralel komponentlər bütün cümlə tərkibini ehtiva edir, daha doğrusu, bütövlükdə cümlə elə paralel komponentlərdən ibarətdir və “təyin + mübtədə + predikativ söz” sxemi üzrə qurulur.

Göründüyü kimi, paralel komponentlərin quruluşu çox rəngarəng olub müxtəlif cümlə üzvlərini müxtəlif sxemlərdə birləşdirə bilir. Və o da bir daha aydın olur ki, paralel komponentlər həmcins üzvlərə nisbətən semantik baxımdan, məzmun dolumu baxımından daha çevikdirlər, öz iç quruluşlarının formalaşması paralel komponentlər üçün daha səciyyəvidir.

Həmcins üzvlərlə fərqlə gəldikdə isə demək lazımdır ki, paralel komponentlərin vacib struktur özünəməxsusluğu bir cümlə üzvünün deyil, əlaqəli cümlə üzvlərindən ibarət qrupun təkrarından ibarətdir. Demək lazımdır ki, belə təkrarlanmalar nəticəsində, həmcins üzvlü cümlələrdən fərqli olaraq, cümlənin semantik-struktur əsası mürəkkəbləşir. Belə ki, prepozitiv paralel komponent sonrakı paralel komponentlərin hamısının quruluşuna öz təsirini göstərir. Bundan başqa paralel komponentlər kompleksinin bütövlükdə formalaşması zamanı müəyyən üslubi faktorun yer almasını da istisna etmək olmaz. Cümlə quruluşunun paralel komponentlər arasındakı münasibətlərin nəticəsində mürəkkəbləşməsi təbiidir. Bu münasibətlər üslubi momentdən semantik momentədək çox rəngarəng ola bilir. Və bunların sırasına paralel komponentlərlə cümlənin ümumi üzvü arasındakı

münasibətləri də əlavə etsək, paralel komponentlərin, beləliklə, cümlənin tək-cə formal deyil, eyni zamanda, məzmun planında necə dərinləndirilməsi bir daha aydın olar. Eyni zamanda kommunikativ yönümünə görə də paralel komponentli cümlənin daha məzmunlu, daha çox semantik qatlı olması üzə çıxar.

Onu da demək lazımdır ki, hərçənd ki, paralel komponentlər cümlə quruluşuna müəyyən mənada eynitiplilik, quruluq gətirir, amma bu cümlələrin başqa quruluşlu cümlələrdən quruluşca daha az çevik olduğunu da iddia edə bilmərik. Həm quruluş, həm də, xüsusilə, semantik baxımdan paralel komponentli cümlələrin mətn daxilində özünü "aparması" digər cümlələrdən fərqlənir. Müasir Azərbaycan dilində paralel komponentli cümlələr üslubi baxımdan müxtəlif variantlarda yarımçıq və elliptik formalarda, müxtəlif sıralanmada və nəhayət, müxtəlif quruluşlu sxemlərdə çıxış edə bilirlər.

Paralel komponentlər və həmcins üzvlər arasında yuxarıda göstərilən prinsiplial sintaktik (həm quruluş, həm semantik) fərqləri göstərdikdən sonra, yaxşı olardı ki, cümlənin kommunikativ tamlıq baxımından bu iki vacib tərkib hissəsi barədə, onların spesifik xüsusiyyətləri haqqında ayrı-ayrılıqla danışaq. Həmcins üzvlərdən başlayaq.

Yuxarıda deyildiyi kimi, cümləyə həmcins üzvün daxil edilməsi, eyni zamanda, onun tərkibində ümumi üzvün peyda olmasına gətirir. Həmcins üzvlərsiz ümumi üzv və əksinə, ümumi üzvsüz həmcins üzvlərin "fəaliyyəti" mümkün deyil. Təbii ki, bir sıra üslubi ellipsislər nəzərə alınmır. Müqayisə edin:

1) **Soldan şiddətli və sürəkli alqış səsləri eşidildi.** (M.S.Ordubadi);

2) **O sualedici nəzərlərlə gah Vasyaya, gah da zabitə baxırdı.** (H.Mehdi);

3) **Nə Təhminə xanım, nə də onun qızları mənim sözlərimdən razı qalmadılar.** (M.S.Ordubadi).

Birinci cümlədəki **şiddətli** və **sürəkli** həmcins üzvləri mübtəda funksiyasında çıxış edən **alqış səsləri** ümumi üzvi ilə sintaktik münasibətə girir və onun iki müxtəlif və eyni zamanda yaxın istiqamətlərdən mahiyyətini

açmağa çalışır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, cümlədə yanaşı duran iki təyin hələ o demək deyil ki, bu cümlənin tərkibində həmcins üzvlər var. Bu təyinlərdən biri çox asanlıqla təyinin təyini ola bilər.⁹⁵ Əsl həmcins üzvlər isə ümumi üzvlə hər biri öz-özlüyündə sanki “qeyri-xətti” əlaqəyə girir.

İkinci cümlədə (**Vasyaya və zabitə**) həmcins tamamlıqları xəbər funksiyasında çıxış edən **başırıd** ümumi üzvü ilə sintaktik münasibətə daxil olur. Bir məsələni elə buradaca qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan dilində və başqa türk dillərində cümlə tərkibində həmcins tamamlıqlar olursa, bu cümlənin ümumi üzvü xəbərdən başqa, prinsip etibarilə, heç bir başqa cümlə üzvü ola bilmir. Tamamlıqların həmcinsliyi zamanı ümumi üzv yalnız xəbər ola bilər.

Və nəhayət, üçüncü cümlədə həmcins mübtədalar olan **Təhminə xanım, onun qızları** əvvəlki misalda olduğu kimi ümumi üzv funksiyasını daşıyan feili-xəbər (**razı qalmadılar**) ilə uzlaşırlar.

Xüsusi olaraq, belə bir halı qeyd etmək lazımdır. Bizə elə gəlir ki, bu hal Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunda uzlaşmaların, münasibətlərin, cümlə sərhədlərinin, cümlədən böyük vahidlərin (mürəkkəb sintaktik bütövlərin) sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik ola bilər. Bu da ondan ibarətdir ki, indiyə qədər bu məqamda deyilənlərin tam əksinə olaraq, biz Azərbaycan dili cümləsində, prinsip etibarilə, həmcins xəbərlərin mümkünlüyünü inkar edirdik. Halbuki həm Azərbaycan dilçiliyində, həm də türkoloji dilçilikdə bir çox əsərlərdə nəinki bu vahidlər, yəni, həmcins xəbərlər ayrılır, hətta onların geniş təhlili də verilir.⁹⁶

Bizim fikrimizə görə, həmcins xəbərlərin cümlə daxilində ayrılmasının qeyri-mümkünlüyü dilin daxili məntiqindən doğan belə bir reallığa əsaslanır ki, əgər hər hansı cümlədə iki tam hüquqlu müstəqil xəbər olarsa, o zaman biz, deməli, bir cümlə ilə deyil, iki cümlə ilə qarşılaşmış oluruq.

⁹⁵ Bax.: Гасанов А.Г. Тюркские определения определений. – “Вопросы тюркских языков и взаимоотношения их с другими языками” kitabında, Bakı, 1972, səh. 98.

⁹⁶ Bax.: Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, Sintaksisi. Bakı, 1959, səh. 189. Karaçay-balkar dilinin materialı əsasında bax: Алиев У.Б. Синтаксис Карачаево-балкарского языка. М., 1972, с. 229-234 və bir çox başqa əsərlərdə olan kimi.

Belə ki, xəbər artıq, daha doğrusu, onun tərkibindəki şəxs göstəriciləri ayrıca cümlənin bitməyini göstərən obyektiv siqnaldır və təbii ki, bu konstruksiya daxilinə daha bir xəbəri daxil etmək qeyri-mümkündür. Bizim yanaşmamızdan və bu göstərilən meyarlardan çıxış etsək, bir qədər də irəli getmək olar – təqdim edilən sistemlərin tamlığını qorumaq üçün həmcins zərfliklərdən də imtina etmək lazım gəlir. Belə ki, yuxarıdakı ikinci dərəcəli üzvlərə aid olan paraqrafda göstərilən kimi, zərflik öz-özlüyündə müstəqil, ayrıca cümlə üzvü kimi götürülə bilməz.

Yuxarıda bir qədər əvvəl qeyd edildiyi kimi, paralel komponentlər həmcins üzvlərdən həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından fərqlənirlər. Həmcinslik anlayışı üçün tamam yeni olan bu vahid – paralel komponentlər öz tərkibinə ən azı iki müstəqil cümlə üzvü daxil edirlər, başqa sözlə, belə tərkib, əslində, bütöv həmcins sintaktik kompleksdən (birlikdən) ibarət olur. Və buna görə də təbii ki, sintaktik komplekslərin uzlaşmalı olduğu ümumi üzv də cümlə quruluşunun açıq-aşkar mürəkkəbləşməsindən yana həmcins üzvlərə aid olan ümumi üzvdən fərqli olaraq sintaktik baxımdan daha dəqiq ifadə edilən ümumi üzv ilə uzlaşmalıdır. Müqayisə edin:

1. Mən keçən qış, ondan əvvəlki qış və mənim yadıma gələn bütün qışlarda bizə gələndə bibimin üzünü nə üçün gizlətdiyini başa düşdüm. (Ə.Əylisli);

2. Minlərlə uşaqlar sizdən öz atasını, minlərlə analar öz oğullarını istərlər. (C.Cabbarlı);

3. Əlahəzrət imperatorun ədalət məhkəməsi Eyvaz Əsriyanı asılmaq vasitəsilə ölüm cəzasına, müttəhim Baxşını isə beş ilə katorqa cəzasına məhkum edir. (C.Cabbarlı);

4. Üstdə bir eyvan uzanıb gedirdi, altda bir eyvan. (Ə.Əylisli)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, paralel komponentlər iki (ikinci, üçüncü, dördüncü misallar), üç (birinci misal) və daha çox cümlə üzvlərini ehtiva edə bilər. Bir paralel komponentin tərkibində olan cümlə üzvləri müxtəlif əlaqələrə girir. Bu əlaqələr komponentdaxili əlaqələrdən paralel komponentlərarası əlaqələrdən və təbii ki, bütövlükdə paralel komponentlə ümumi üzv arasında olan mürəkkəb əlaqələr kələfindən ibarətdir.

Xüsusi marağ oyadan cəhətlərdən biri də paralel komponentlərin cümlə daxilində ümumi üzvə münasibətdə tutduğu mövqə ilə bağlıdır. Ümumi üzv, əsas etibarilə, cümlədə interpozisiyada və postpozisiyada yerləşir. Nadir hallarda ümumi üzvün yeri prepozisiya olur. Son mövqə (prepozisiya), xüsusilə, poetik üslubda nəzərə çarpır. Təbii ki, göstərilən pozisiyalar paralel komponentlərə münasibətdə müəyyənləşir. Böyük alman dilçisi “Gənc qrammatiklər” məktəbinin yaradıcılarından biri olan German Paulun da qeyd etdiyi kimi, ümumi üzv uzlaşdığı üzvlərə münasibətdə müxtəlif mövqələr tuta bilər. Ümumi üzv onların arasında yerləşib, hər birinə eyni dərəcədə aid ola bilər, o, əvvəldə və bütün birləşmələrin sonunda da yerləşə bilər.⁹⁷

Yuxarıda gətirilən misallardan gördüyümüz kimi, ümumi üzv həm interpozisiyada (IV misal), həm postpozisiyada (I və II misallar) və nəhayət, natamam – zəif prepozisiyada (III misal) işlənə bilər.

Ümumi üzvün natamam prepozisiyası o zaman özünü göstərir ki, ümumi üzvün daxili tərkibi üzvlənmiş olsun – bir hissəsi cümlədə ilkin, digər hissəsi isə sonuncu mövqedə işlənsin. Bir növ paralel komponentlər sanki, içəridən, daxildən bu ümumi üzvü “silkələmiş”, parçalamış olsun. Yuxarıda gətirilən üçüncü misalda ümumi üzv bütövlükdə (paralel komponentləri çıxsaq) cümlənin mübtəda-xəbər birliyi ilə ifadə edilir. **(Əlahəzrət imperatorun ədalət məhkəməsi... məhkum edir).**

Beləliklə, aydın olur ki, paralel komponentlər cümlə daxilində həm struktur baxımdan, həm semantik əlaqələrin mövcudluğu baxımından cümlənin həmcins üzvlərindən kəskin şəkildə fərqlənilir. Və qəribədir ki, onlar arasında bu fərq indiyədək geniş və birmənalı şəkildə nəzərdən keçirilməmişdir. Bəlkə də buna mane olan cəhət həm paralel komponentlərin, həm də cümlə üzvlərinin hər ikisinin, prinsip etibarilə, bir məqsədə – cümlənin kommunikativ tamliğının artırılmasına xidmət etmələridir. Məhz, bu tamliğin təlabatına görə bir həmcins üzv hətta genişlənib həmcins komponentin tərkibinə daxil ola bilər. Müqayisə edin:

⁹⁷ Вах.: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, с. 375.

Birdən ev də ona yad göründü, yazı stolunun dalında oturub kiməsə məktub yazan Ənvər də. (C.Hüseynov).

Əgər bu cümlədə ikinci komponent kimi **“Yazı stolunun dalında oturub, kiməsə məktub yazan Ənvər”** sintaktik kompleksini götürsək, o zaman bu kompleksdə **“təyin + mübtədə”** tərkibi meydana çıxır. Bütöv cümlənin tərkibində bu paralel komponentin sintaktik uyğunu kimi, sadəcə, bir sözdən ibarət olan təyinsiz **ev** komponenti özünü göstərir. Belə halda bizə elə gəlir ki, həmin təküzvlü birinci komponenti yarımçıq və ya naqis üzv kimi səciyyələndirmək mümkündür. Belə ki, bu halda ilkin vəziyyət üçün və ilkin vəziyyət kimi təbii olardı ki, o biri komponentdə olan kimi binar birlik birləşsin və belə olarkən naqis komponentin də təyini təsəvvür edilsin və bərpa olunsun. Digər tərəfdən, onu da qeyd eləmək lazımdır ki, maraqlı komponentin real, əsas üzvünü onun tamamlayıcısından ayırmaq asan deyil. Bu məqamla əlaqədar komponentlərin ciddi gözlənilən paralelizminə belə bir misal vasitəsilə diqqət edək: **Mən bu tayda, körpəliyim o tayda.** (İ.Məlikzadə).

Bü cümlədə təyinlər ilk öncə özlərini paralel kompleksin üzvü kimi aparırlar və bundan sonra onları tamamlayıcılar kimi səciyyələndirmək mümkün olur. Amma o zaman ki, paralel komponentlərdən biri naqis, tamamlayıcısız olur, (yuxarıda gətirilən **ev** elementini özündə saxlayan misaldə olduğu kimi), o zaman bizim qarşımızda xüsusi nəzərə çatdırılan tamamlama özünü göstərir. Və burada naqis şəkildə paralel komponenti yalnız ikinci paralel komponentin tam variantının əsasında bərpa eləmək mümkün olur. Başqa sözlə, yuxarıdakı misaldə verilən **ev** elementini naqis şəkildə bərpa eləmək mümkün olur. Yuxarıdakı misaldəki **ev** naqis paralel komponenti ilə bağlı onu da qeyd eləmək olar ki, burada binar birliyin tamlığı üçün konsituasiya (kontekst və situasiya!) ilə uyğunlaşan istənilən təyini (tamamlayıcını) işlətmək mümkündür.

Özünəməxsus təsnifat mürəkkəblikləri paralel komponentlərdə xəbər funksiyasında leksik təkrarlar çıxış etdikdə meydana gəlir. Bu tipli təkrarlarda, bir qayda olaraq, paralel komponentlərdəki ümumi üzv iştirak etmir. Xəbərin təkrarı tam və natamam ola bilər. Natamam təkrarlardan o zaman

danışmaq olur ki, paralel komponentlərdə müxtəlif subyektlər iştirak edir və uzlaşma eyni şəkildə həyata keçirilmir. Məs.:

1) Mən onu tanıyıram, o məni tanımır. (İ.Məlikzadə);

2) ...bu göyün altındakı dənizdə bir Baladadaş var idi, bu Bladadaşın isə ürəyində on səkkiz yaşlı bir qız var idi. (Elçin).

Bu nümunələrdəki quruluşla əlaqədar belə bir sual ortaya çıxır və bu yuxarıda xəbərlə bağlı kəskin şəkildə qoyulan məsələ ilə uzlaşır. Bu cür sintaktik kompleksləri ayrı-ayrılıqda bir cümləmi saymaq lazımdır və yaxud onları iki müstəqil cümlənin birləşməsi kimi qəbul etmək doğru olardı? İş burasındadır ki, bu tipli cümlələrdə hər bir paralel komponent öz-özlüyündə ayrıca cümlənin tələblərinə cavab verə bilən bitkin struktur bir quruluşdur. (Müqayisə edin: **Mən onu tanıyıram; O məni tanımır; Bu göyün altındakı dənizdə bir Baladadaş var idi; Bu Baladadaşın ürəyində isə on səkkiz yaşlı gözəl bir qız var idi**).

Buna baxmayaraq, bu meyarla bağlı konkret olaraq bu halda bəzi “yumşaqlıqlar” da etmək mümkündür. Göstərilən misallarla bağlı onu qeyd eləmək olar ki, bəzən cümlənin müstəqilliyini kəskin olaraq qabartmaq bütöv mətn nöqtəyi-nəzərindən düzgün olmur. Çünki əvvəla, sintaktik kompleksləri bir vahid bütövün içində birləşdirən struktur-semantik əlaqə çox güclüdür. Bundan başqa, bu komplekslərin birinə kömək edən bir vacib məsələ də ritmik-melodik parametrlərdir. Eyni zamanda, söz sırası müxtəlif paralel komponentlərdə öz stabilliyini qoruyursa, o komponentlərin sintaktik identikliyiindən danışmaq olar və bu hal yenə də bir bütövün içində bu komplekslərin əriməsinə xidmət göstərir. Və nəhayət, ən vacib məsələ kimi leksik təkrarları qeyd etmək lazım gəlir. Onların rolu göstərilən halla bağlı çox böyükdür, çünki leksik təkrar bir cümlə bütövünü sərhədlərində müəyyən semantik “toxluq” (başqa sözlə, bunu pleonazm da adlandıra bilərik) yaradır. Amma orası da var ki, bu cür pleonazm (**qeyd**: artıq təkrar) konstruksiyanın qəbulu prosesində **yoxalır**, çünki leksik təkrar komponentlərindən biri informasiyanı qəbul edənin dil şüurunda eliminasiyaya (yoxalmağa) uğrayır.

Təkrar olunan leksik komponentlər dil şüurunda sanki bir-birinə qaynayıb qatışır, bir növ kontaminasiyaya məruz qalır və bunun nəticəsində, paralel komponentləri tənzim edən, nizamlayan hər hansı vahid predikativ mərkəz yaradır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, paralel komponentlərin sərhəddində yerləşən və özündən əvvəlki komponentin formal-qrammatik bütövlük illüziyasını verən təkrar elementlərin birinin bu şəkildə zəifləməsi birləşdirici intonasiyanın güclənməsinin müşayiəti ilə baş verir. Bəlkə də intonasiya burada geniş götürsək, bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirir və bununla da daha mürəkkəb əhəmiyyət kəsb edir. Bu xüsusiyyətə və yuxarıda sayılan digər əlamətlərinə görə bu tipli birləşmələrin əmələ gətirdiyi quruluşu istisna kimi (“iki xəbər iki cümlə yaradır” prinsipindən istisna kimi) bir vahid cümlə quruluşu hesab etmək olar. Prinsip etibarilə, bu tipli cümlələr ümumi üzvü paralel komponentlərə munasibətdə interpozisiyada yerləşən cümlələrdən az fərqlənirlər. Müqayisə edin:

Biri sürücünün yanında oturmuşdu, ikisi arxada. (İ.Məlikzadə)

Bu cümlənin ikinci komponentinin tərkibinə çox asanlıqla leksik təkrar yeridərək onu bir qədər dəyişdirmək olar, məs.: **Biri sürücünün yanında oturmuşdu, ikisi arxada oturmuşdu.** Göründüyü kimi, bu variantdakı müxtəliflik yalnız formal müxtəliflikdir. Hər hansı variantın seçilməsi, nitq mübadiləsinə daxil edilməsi tam olaraq daha geniş kontekstin üslubi yönündən asılıdır. İnformativ baxımdan isə tam əvəzlənmə imkanı göz qabağındadır.

Bütün bunlara baxmayaraq, təkrar özü bəzən eliminasiyaya məruz qala bilmir. Müqayisə edin:

1) Əbili bundan incimədi, Əbili başqa şeydən incidi. (Elçin);

2) Belə işıq boşluqdan, havadan gələ bilməzdi, qapalı bir yerdən – otaqdan, dəhlizdən gələ bilərdi. (Anar).

Bu cümlələrdə təqdim edilən paralel komponentli konstruksiya tipi təkrar edilən xəbərlərin sadə eliminasiyasına – yoxalmasına imkan verir. İnkarlıq – təsdiqlik aspektində qarşılaşdırılan xəbərlər (incimədi-incidi; gələ bilməzdi-gələ bilərdi) cümlənin semantikasına xələl gətirmədən, struktur-semantik bütövlüyünü pozmadan yoxala bilməzdi. Burada əgər leksik təkrardan qaçmaq niyyəti varsa, yalnız birinci komponentdəki inkarda olan

təkrar üzvü **yoX** predikativ sözü ilə əvəz eləmək mümkündür. Amma onu da qeyd edək ki, belə olarkən də **yoX**, prinsip etibarilə, paralel komponentin cümlə kimi bitməsinə yardım edə bilmir və bunun özü də birinci və ikinci paralel komponentlərin bütövlükdə daha sıx sintaktik yanaşmasına, birləşməsinə, bir bütöv daxilində sintaktik əriməsinə imkan yaradır. Təkrar olunan xəbərlərdə morfoloji orientasiyanın müxtəlifliyi ön morfoloji kateqoriyaların üzərindən qurula bilər. Müxtəlif subyektlərlə uzlaşan feillərin morfoloji təşkilinin diapozonu çox geniş ola bilər. Müqayisə edin:

- 1) Bu gün mən geydim, yarın naibim geysin. (Kitabi-Dədə Qorqud);
- 2) Ah eyləyib seyran edər. (Əsrarnamə).

Əgər müəyyən cümlə tipində leksik təkrarın bir üzvü ayrıca və müstəqil xəbər olmur, eyni zamanda hər komponentin müxtəlif xəbərləri varsa, o zaman paralel komponent müstəqil və ayrıca cümlə roluna iddia edə bilər. Müqayisə edin:

- 1) Küçənin bir tərəfində arvadlar otururdu, küçənin bir tərəfində biz ayaq üstə dayanıb söhbət eləyirdik. (Ə.Əylisli);
- 2) Bibim o başdakı dirəyin yanında durmuşdu, Yaqub bu başdakı dirəyə söykəyib dayanmışdı. (Ə.Əylisli).

Göründüyü kimi, nümunə gətirilən cümlələrdə yer almış komponentlərdəki xəbərlər semantik baxımdan çox yaxın olsalar da xəbərin tam leksik təkrarı müşahidə edilmir. Təbii ki, bu tipli konstruksiyada nə formal açıq, nə də gizli şəkildə mövcud olan ümumi üzv ola bilməz.

Beləliklə, bu cümlə tipindəki hər bir paralel komponent öz xəbərinin ayrıca təşkil olunması hesabına müstəqil cümlə kimi çıxış edir. Komponentlər arasındakı punktuasiyanı sadəcə dəyişməklə həmin komponentlərin çox asanlıqla cümlə şəklində özlərini göstərmələri müşahidə edilir. Məs.:

- 1) **Küçənin bir tərəfində arvadlar otururdu. Küçənin bir tərəfində biz ayaq üstə dayanıb söhbət eləyirdik;**
- 2) **Bibim o başdakı dirəyin yanında durmuşdu. Yaqub bu başdakı dirəyə söykənmişdi.** (Ə.Əylisli).

Birinci cümlə ilə bağlı qeyd eləmək lazımdır ki, buradakı sintaktik komplekslərin hər birinin müstəqil cümlə olmalarına dəlalət edən başqa amil də var. İş burasındadır ki, hər iki sintaktik kompleksdə məkani determinant funksiyasında çıxış edən və təkrarlanan hissə vardır: **Küçənin bir tərəfində**.

Eyni zamanda bu təkrar olunan hissənin nə birinci, nə də ikinci komponentdə və yaxud onların hər hansı birində işlənməsi mümkün deyil. Belə bir hal mümkün olsaydı, məkani determinant hər iki komponent üçün avtomatik olaraq ümumi üzvə çevrilərdi. Bu isə mümkün deyil. Məkani determinantı hökmən tam şəkildə ikinci komponent üçün də təkrar etmək lazımdır və bu hal, bizim fikrimizcə, sonuncu sintaktik kompleksin (**Küçənin bir tərəfində biz ayaq üstə dayanıb söhbət eləyirdik**) çox yüksək dərəcədəki sintaktik müstəqilliyindən xəbər verir. Təbii ki, bu paralel komponentlərdən biri müstəqil cümlə səviyyəsinə yaxınlaşırsa, ikincisi də avtomatik olaraq eynilə o dərəcədə müstəqillik qazanır.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, paralel komponentlərdəki ümumi üzv təkrar olunan xəbərlərdən ibarətdirsə, o zaman bu sintaktik kompleksi bütövlükdə vahid bütöv cümlə kimi qəbul etmək lazımdır. Amma əgər paralel komponentlərdəki xəbərlər müxtəlifdirsə, təkrar olunmursa, o zaman belə sintaktik konstruksiyanı ayrıca xəbərlə neçə paralel komponent varsa, o qədər cümləyə ayırmaq vacibdir. Bu məqamın, bizə belə gəlir ki, nəinki sintaktik baxımdan nəzəri əhəmiyyəti var, həmçinin onun çox vacib metodik və praktik əhəmiyyətini görməmək mümkün deyil. Belə ki, bu prinsipdən çıxış edilərsə, punktuasiya ilə bağlı bir çox məsələlərin daha dəqiq həllinə nail olmaq mümkün olar.

Paralel komponentli cümlə quruluşunda daha bir məqam haqqında xüsusi danışmaq lazımdır. Komponentlərdə xəbərin müxtəlif morfoloji təşkil, başqa sözlə desək, struktur paralelizmdən yayınma halı daha aşkar şəkildə feili-xəbərlərdə öznü göstərir. Adətən, birinci xəbərin komponenti transformasiyaya – dəyişkənliyə uğrayır. Başqa sözlə, məhz o, özünün morfoloji göstəriciləri ilə ikinci komponentin transformasiyaya uğramayan xəbərinin ilkin çıxış nöqtəsindəki qrammatik vəziyyətindən uzaqlaşır. İlkin

çıxış nöqtəsindəki təmiz xəbər kimi tam (və ya daha çox) predikasiya bildirən xəbəri qəbul etmək lazım gəlir. Və adətən, bu tipli xəbər cümlənin və ya cümlələr kompleksinin və komponentlər kompleksinin postpozisiyasında – son mövqeyində özünə yer tutur. Müqayisə edin:

- 1) Ağ çıxarıb qara geyin. (Kitabi-Dədə Qorqud);
- 2) Aslanı qaldırıb oğlanı tutdular. (Kitabi-Dədə Qorqud).

Məhz feili-xəbərən ilkin təmiz çıxış vəziyyətindən feili bağlamalı (-ib ilə) transformasiya olmuş vəziyyətə keçidi həmin konstruksiyanın bütövlükdə sadə konstruksiya kimi qəbul edilməsini şərtləndirir. Bu halın özü birinci fəsilə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dili cümləsinin qədim quruluşunda özünü göstərən güclü predikativ nöqtələrin zaman-zaman azalması meyli ilə uzlaşır. Eyni zamanda orası da var ki, transformasiyaya uğramış komponentin predikativliyinin azalması (feili bağlamanın və yaxud hər hansı başqa komponentin predikativliyinin azalması) postpozitiv komponentin predikativliyinin artmasına təkan verir. Və burada əsas məsələ həm də odur ki, postpozitiv komponent nəinki təkcə güclü predikativ komponentə, həm də bütün cümlənin vahid predikativ fokusuna çevrilir. Feili-xəbərən prepozitiv komponentdə bu tipli transformasiyasını, bir qədər metoforik şəkildə yanaşsaq, cümlə quruluşunun daha dərin vəziyyətindən daha üzdəki vəziyyətinə keçid kimi də qiymətləndirmək olar.⁹⁸

İkinci əsas komponentin ilkin feili-xəbərən morfoloji orientasiyasına uyğun olaraq, biz transformasiyaya uğramış birinci komponentdəki feili-xəbərən də daha dərinəki vəziyyətini bərpa edə bilərik. O zaman yuxarıdakı misallar belə variantda özlərini göstərəcəklər:

- 1a) **Ağ çıxarın, qara geyin;**
- 2a) **Aslanı qaldırdılar, oğlanı tutdular.**

Transformasiyaya uğramış komponentin, yəni **-ib** elementi olan variantın konstruksiyası bütövlükdə transformasiyaya uğramış ilkin komponentin konstruksiyası ilə nisbətdə daha əvvəl baş vermiş zaman kəsiyinə aid olur. Transformasiyalı komponentin zamanı transformasiya olunmamış

⁹⁸ Müq. ed.: Солнцев В.М. Относительно концепции "глубинной структуры". – "Вопросы языкознания" журнал. М., 1976, № 5, с. 23.

komponentdən əvvəl baş verir. Görkəmli türkoloq N.Z.Hacıyeva özünün “Türk dillərinin sintaktik quruluşunun əsas inkişaf yolları” adlı fundamental əsərində türk dillərində özünü göstərən bu halla əlaqədar olaraq belə yazırdı: “-**ib**-a malik konstruksiya əksər hallarda başlıca hadisənin əsas konstruksiyadan əvvəl baş verdiyinə işarə edir”.⁹⁹

Paralel komponentlər arasında zaman münasibətlərinin məhz bu şəkildə qurulması, bizə belə gəlir ki, cümlə quruluşunun daha dərin vəziyyətdən daha üzdəki vəziyyətinə keçid üçün müəyyən şərait yaradır. Dərin quruluşlu paralel komponentlər baş verən zamanın sinxron olmasına işarə edir ki, bu da görünür, informasiya ötürənin birbaşa məqsədinə uyğun gəlmir. Üzdəki quruluşa keçid (məs. -**ib**-lı formanın özünü göstərməsi), beləliklə, xüsusi qrammatik mənanın – komponentlərin zaman kəsiklərinin tənzimlənməsinə, sıralanmasına gətirib çıxaran xüsusi qrammatik mənanın üzə çıxması ilə bilavasitə əlaqədardır. Müqayisə edin:

Əlin öpüb, boynun qucqıl. (Kitabi-Dədə Qorqud)

Birinci paralel komponentin təsvir etdiyi hadisənin aid olduğu zamanın ilkin olmasını həm də dil nöqtəyi-nəzərindən (adicə sıralanma ilə deyil) qabartmaq üçün bu hissədəki feili-xəbər transformasiyaya uğrayır. Məhz buna görə də zaman kəsiklərinin sıralanması, həm də, dil nöqtəyi-nəzərindən təqdim edilir, başqa sözlə, komponentlərin məzmununu dərk edərkən müəyyən diaxronik ardıcılıq meydana çıxır. Özünün dərin ilkin vəziyyətində bu cümlə komponentlərindəki zaman kəsiklərinin sıralanması bir-birinə qaynayıb qarışmış belə bir şəkildə bərpa edilə bilər: **Əlin öpgil, boynun qucqıl**. Komponentlər arasında vergül və ya nöqtə olması, təbii danışqda bunun müvafiq intonasiyalarda verilməsi məsələni prinsipial şəkildə dəyişə bilər. Vergüllü variant komponentlərdəki zaman kəsiklərinin bir-birinə qaynayıb qarışmış halına, nöqtəli variant (**Əlin öpgil. Boynun qucqıl**) müəyyən sıralanmaya, ardıcılığa işarə edir. Eyni zamanda bu hal danışqda zaman kəsiklərinin bir-birinə xüsusi intonasiya ilə bağlanmasına, daha doğrusu, müxtəlif komponentlərdəki zaman kəsiklərinin ayrılmasına işarə edir.

⁹⁹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, с. 318.

Beləliklə, aydın olur ki, paralel komponentlər və cümlənin həmcins üzvləri Azərbaycan dilinin sintaktik səviyyəsində bir-birindən prinsipial şəkildə fərqlənirlər. Təssüf ki, indiyə qədər dilçilər tərəfindən bu fərqə diqqət yetirilməmiş, tədqiqat obyektini kimi əənəvi olaraq yalnız cümlənin həmcins üzvləri öyrənilmişdir. Burada ümumi və bir sıra spesifik səciyyəvi cizgilərinə, əlamətlərinə diqqət yönəltdiyimiz paralel komponentlər özlərinin təsnifi, qrammatik təşkili, tərkibi baxımından tam və geniş tədqiqatını hələ gözləyir.

§ 7. Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin funksiyası

Cümlə üzvləri cümlənin tərkibində elə belə, adi şəkildə, sadəcə olaraq özlərini göstərmir, bir-birilə birləşmirlər. Onların bir-birilə əlaqəyə girməsi, birləşməsi faktı öz-özlüyündə informativdir. Onlar cümlə tərkibində müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər. Yəni, cümlə üzvləri öhdələrinə düşən konkret sintaktik və kommunikativ proqramlar həyata keçirirlər. Cümlə üzvlərinin müəyyən funksiyaları yerinə yetirmələri cümlə strukturunda funksional baxımdan müəyyən dəyərə malik olan dil vasitələrinin qənaət prinsipi ilə də əlaqədar ola bilər. Məşhur rus dilçi alimi B.A.Serebrennikov belə qeyd edir: “Qənaətə meylin mənbəyində insan orqanizmi durur. Dildə qənaət prinsipi özünümühafizə instinktinin bir konkret təzahür formasıdır. Bu, fizioloji gərginliyin həddən artıq işlənməsinə qarşı özünəməxsus reaksiyadır, yaddaşın işini mürəkkəbləşdirən, nitqin yaranması və qavranması ilə bağlı beyində mövcud olan bəzi funksiyaların həyata keçməsinə qarşı, hər cür qeyri-rahatlığa qarşı duran bir prosesdir”.¹⁰⁰

Cümlə daxilində qənaət prinsipinin özünü göstərməsi, ilk növbədə, cümlənin bu və ya başqa üzvünün ellipsisə uğraması hesabına baş verir. Bununla bağlı ingilis alimi O.Yespersenin belə bir fikrini yada salmaq yerinə düşərdi. O.Yespersen özünün “Qrammatikanın fəlsəfəsi” adlı əsərində belə qeyd edir: “Ekspressiya danışan nə verirsə odur, suppressiya isə onun verə biləcəyi, amma vermədiyidir”.¹⁰¹

¹⁰⁰ Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974, с. 27.

¹⁰¹ Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, с. 359.

Ellipsisin, göründüyü kimi, başdan-ayağa suppressiv halla əlaqələndirilməsi mümkündür və onun əlamətdar cəhəti odur ki, cümlə tərkibində istənilən zaman danışanın məqsədindən, arzusundan asılı olaraq bərpa edilməsi asanlıqla baş verə bilər. Ellipsis, beləliklə, prinsip etibarilə, üslubi bir kateqoriya kimi özünü göstərir. Rus alimi İ.F.Vardul da ellipsisin mahiyyətini suppressivliklə əlaqələndirir. Onun fikrincə, sintaksemi ellipsisləşdirmək onun məzmununu suppressivləşdirmək deməkdir¹⁰².

Ellipsisləşmə ilə təsəvvür arasında tədqiqatçılar tam paralelizm müəyyənləşdirirlər. Eyni zamanda məşhur fransız alimi Şarl Ballinin dediyi kimi, sintaksis gah birinin, yəni, ellipsisin, gah da o birinin təsəvvürünü tələb edir.¹⁰³ Bu anlamda təsəvvür ilkin çıxış nöqtəsi rolunu yerinə yetirir. Təsəvvür ellipsis üçün müəyyən başlanğıcı təşkil edən məqam kimi özünü göstərir. Bizə belə gəlir ki, məhz ellipsisin təsəvvürlə əlaqəsi ellipsisləşməni, bütövlükdə, dinamik səciyyəni şərtləndirir. Başqa sözlə desək, bu halda ellipsisin və təsəvvürün cümlə quruluşundan bizə məlum olan müstəqilliyini göstərir.

Ellipsis, yəni, cümlə üzvünün cümlədə buraxılması heç də o demək deyil ki, uyğun sintaktik pozisiyada – mövqedə o öz yerini tutmamışdır, buraxılmışdır, onu, belə deyək, “unutmuşlar”. Təbii ki, cümlənin buraxılmış üzvünün bərpası onun cümlə quruluşundakı mövqeyi vasitəsilə həyata keçirilə bilər və bu, mövqeni şərtləndirən böyük mətn və situasiyanın köməyi ilə üzə çıxır. Bu şəkildə ellipsis “xatırladılır” və ya doldurulur. Kontekstual və situativ ellipsislər hələ Ş.Balli tərəfindən fərqləndirilmişdir. Onların hər birinin özünəməxsus mövqeyi və cümlə quruluşu ilə əlaqəsi Ş.Ballinin adı çəkilən “Ümumi linqvistik və fransız dili məsələləri” kitabında hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Biz də bu momentləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Azərbaycan dili ilə bağlı ellipsisin bərpası üç istiqamətdə aparıla bilər:

1. Ellipsisin cümlə quruluşu vasitəsi ilə bərpası.
2. Ellipsisin mürəkkəb sintaktik bütövün (kontekstin) vasitəsi ilə bərpası.
3. Ellipsisin situasiya vasitəsi ilə bərpası.

¹⁰² Вардуль И.Ф. К вопросу о явлении эллипсиса. – “Инвариантные синтаксические значения и структура предложения” kitabında. М., 1969, s. 63.

¹⁰³ Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, с. 99.

1. Ellipsisin cümlə quruluşu vasitəsilə bərpası

Bu halda ellipsisləşmə məqamında vurğu güclü sintaktik struktura, sintaktik komponentlərin dəqiq qarşılıqlı əlaqəsinə şamil edilir. Ellipsisin bərpasını cümlə quruluşu öz-özlüyündə heç bir başqa amildən asılı olmayaraq həyata keçirir. Təsəvvürdə olan tam strukturun əsasında cümlə quruluşundakı ellipsisə uğramış hər hansı bir element bərpa edilə bilər. Məsələn:

Sən, ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa.

Təsəvvürdəki quruluşu tam bərpa etsək, bu cümlə quruluşuna buraxılmış şəxs sonluqlarını (xəbər şəkilçisini) əlavə etmiş olarıq: **Sən ağasan, mən ağayam** və s. və i. a.

Cümlə quruluşu vasitəsilə bərpa edilən ellipsisləşmə öz mahiyyəti etibarilə cümlə daxilindəki sintaktik əlaqələri inkar etmir, onlara zərər gətirmir, əksinə dolayısı ilə onları qabarıqlaşdırır. Nəzərdən keçirdiyimiz halda məhz ellipsisləşmə cümlə sintaktik kompleksinin, hər hansı cümlə kompleksinin daha möhkəm sintaktik əlaqəsinə xidmət edir. Müqayisə edin:

Küsülü kimi hərə öz aləminə dalmış, öz fikriylə məşğuldu.
(M.İbrahimov).

Bu misalda ellipsisə birinci hissədə **-dı** şəkilçisi, ikinci hissədə **hərə** mübtədəsi uğrayır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu tipli ellipsisləşmə bu konkret sintaktik hissələri bir bütöv kompleksdə birləşdirir və təbii ki, hər bir hissənin də ayrılıqda sintaktik cəhətdən müstəqilliyini azaldır, heçə endirir. Bərpa etməli olsaq, hər bir hissə ayrılıqda bu şəkildə bərpa edilə bilər:

- a) Kusülü kimi hərə öz aləminə dalmışdı;
- b) Kusülü kimi hərə öz fikri ilə məşğuldu.

Qeyd etdiyimiz kimi, cümlədaxili ellipsislər daha böyük kontekstin və situasiyanın təsirindən maksimum dərəcədə azaddırlar. Onların bərpası da bir cümlənin verə biləcəyi tam struktur quruluşun işığında aparıla bilər.

2. Ellipsisin mürəkkəb sintaktik bütöv (mətn) vasitəsi ilə bərpası

Ellipsisin bərpasının cümlə quruluşu vasitəsilə deyil, ondan asılı olmadan həyata keçirilən bir yolu da bu bərpanın mürəkkəb sintaktik bütöv (mətn) quruluşu vasitəsilə, mətnin təsiri ilə aparılmasıdır. Ellipsisləşmənin

bu aspektdən öyrənilməsi tədqiqat marağının ayrıca götürülmüş cümlənin quruluş sərhədlərindən kənara çıxması ilə də əhəmiyyətlidir. Bu halda qonşu cümlələrdə işlənən söz birləşmələrinin ayrı-ayrı hissələri ellipsisə uğraya bilir və hər dəfə ellipsisi qonşu cümlənin, başqa sözlə desək, mürəkkəb sintaktik bütövün konteksti vasitəsilə bərpa etmək lazım gəlir. Müqayisə edin:

Təpəgöz buynuzundan bərk tutdu, qaldırcaq buynuz dəri ilə əlində qaldı. (Kitabi-Dədə Qorqud).

Bu cümlələrin təqdim etdikləri situasiya barədə tam təsəvvürü ancaq onların məzmunundan çıxış edərək qurmaq mümkün deyil. Ən azı ona görə mümkün deyil ki, bu kontekstin daxilində məlum deyildir ki, buynuz kimə məxsusdur – Təpəgözün özünə və yaxud hər hansı başqa canlı məxluqa. Ancaq bu söz birləşməsinin özündən əvvəlki cümlədə özünü göstərən ellipsisə uğramış hissəsi həmən cümlənin də verdiyi təsəvvürü tam şəkildə bütövləşdirə bilir. Müqayisə edin:

Basat qoçun başını Təpəgözün əlinə sundu. Təpəgöz buynuzundan bərk tutdu. Qaldırcaq buynuz dəri ilə əlində qaldı...

Birinci cümlədəki informasiyadan ikinci və üçüncü cümlənin bəzi qaranlıq məqamları aydınlaşır. Beləliklə, bir cümlənin məzmun natamamlığı özündən əvvəlki cümlə vasitəsilə dolğunlaşdırılır. Bir cümlənin struktur sərhədlərindən kənara çıxıb mürəkkəb sintaktik bütövün (mətnin) struktur sərhədlərinə girən ellipsisləşmə bir tərəfdən cümlədəki informativlik vericiliyini sürətləndirmək məqsədilə mümkün olan hər cür təkrarlardan qaçmaq meylini özündə saxlayır. Digər tərəfdən və ən əsas məsələ də məhz burasındadır ki, bu cür ellipsislər təbii ki, başqa sintaktik vasitələrlə bir yerdə ayrıca müstəqil cümlələr arasında semantik struktur əlaqələrin yaranmasına və möhkəmlənməsinə imkan verir, bunları şərtləndirir, başqa sözlə, cümləxarici əlaqələrin formalaşmasına xidmət edir. Bu əlaqələrin formalaşmasında göründüyü kimi, ellipsislər özünəməxsus spesifik rol oynayır. Bütöv mətn, başqa sözlə desək, cümlələr birliyi başdan-başa mətnin müxtəlif məkanlarına səpələnmiş, müxtəlif yerlərindən açıq-aydın görünən ağ ləkələrlə – sintaktik boşluqlarla, başqa sözlə, ellipsislərlə zəngindir. Bu elliptik ləkələr (sintaktik boşluqlar) ilk baxışda boşluq kimi görünür, əslində,

onlar mətndəki cümlələri daha sıx bağlamağa xidmət göstərirlər. Belə ki, bir cümlənin naqisliyi, boşluğu, məhz digər cümlənin tamlığının, bütövlüyünün fonunda olduğu üçün görünür və naqis cümlənin “sağlam” cümlədən asılılığı mətnin quruluş və məzmununu formalaşdıran, onların bir-birinə daha sıx bağlanmasına xidmət edən amillərdən birinə çevrilir.

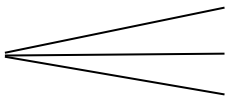
3. Ellipsisin situasiya vasitəsilə bərpası

Ellipsisləşmənin bir yolu da cümlədaxili və cümləxarici faktorlardan asılı olan situasiya vasitəsilə tənzimlənən üsul kimi ayrılı bilər. Bu tipli ellipsislər təktərkibli sintaktik komplekslərdə özünü göstərir. Bu cür komplekslərə **Səhərdir; Qarlayır** və s. tipli misalları aid etmək olar. İnkər etmək olmaz ki, bu tipli sintaktik komplekslərdə implisit (gizli) şəkildə zaman çalarlı mütləq situativ element iştirak edir. Bu halda bütövlükdə sintaktik kompleksin verdiyi təsəvvür, məsələn, “**indi**” kimi zaman lokalizatorlarının (göstəricilərinin) vasitəsilə bərpa edilə bilər: **İndi səhərdir; İndi qarlayır; İndi sakitlikdir** və s.

Nəzərdən keçirilən ellipsis tiplərində müəyyən dil təsviri bütöv bir situasiya ilə uyğunlaşdırılır, amma yenə də bu situasiyanın çoxcəhətliyini diskret (bölünmüş) şəkildə verməyə özündə güc tapmır. Məsələn, müəyyən təəssürat altında yaranan “**əla**”, “**yaxşı**”, “**oxay**” tipli ifadələr də öz-özlüyündə sanki yumruq kimi sıxılmış olsalar belə, əslində, insan təsəvvüründə, prinsip etibarilə, bir açılmış sintaktik xətt yaradırlar. Bu təsəvvür həmin ifadələri situasiyaya görə sanki açır. Təsəvvürdə onlar situasiyanı daha dəqiq verirlər. Məsələn, yuxarıda göstərilən “**əla**”, “**yaxşı**”, “**oxay**” tipli ifadələr xoşa gələn hər hansı bir hərəkətin ümumiləşmiş, abstrakt adına çevrilə bilər. Özləri bir sözdən ibarət olsalar da, təsəvvürdə geniş cümlələrə dönə bilirlər: **Bu kitab əla kitabdır; Bu gün hava yaxşıdır; Oxay, nə sərin sudur.**

Məhz belə sintaktik geniş təqdimat təsvir edilən situasiyaların çoxcəhətliyini verə bilir. Maraqlı odur ki, bu ifadələr, əslində, bir-birlərinə yaxın olsalar belə, yenə də müxtəlif situasiyaların adına dönə bilir və bizə belə gəlir ki, bu tipli ifadələri müəyyən mənada metoforik şəkildə desək, analitik üstqat qurulması kimi səciyyələndirmək mümkündür. Məsələn,

Yaxşıdır: Bu nə yaxşı kitabdır.
Müğənni nə yaxşı oxuyur.
Səhhətim bu gün yaxşıdır.

Beləliklə, ellipsisləşmənin yolları barədə, yəni, bu göstərilən üç istiqamət barədə deyilənlərə onu əlavə etmək olar ki, prinsip etibarilə, ellipsisləşmə dolayısı ilə cümlə quruluşunda danışanın, informasiya verənin əvvəlcədən nəzərdə tutduğu modelin təqdim edilməsinə xidmət edir. Quruluşu əvvəlcədən axıra qədər nəzərdə tutulan kimi ortaya çıxarmaq məqsədi güdür.

Bu müddəanı bir qədər ümumiləşdirsək, belə deyə bilərik ki, kommunikasiyada iştirak edən hər hansı qənaət elementi (birinci növbədə, şübhəsiz ki, ellipsislər) danışanın nəzərdə tutduğu modeli, quruluşu və hətta leksik elementləri mümkün qədər qorumağa xidmət edir.

Beləliklə, ellipsisli cümlə quruluşunu yalnız formal olaraq, xarici görünüş baxımından deformasiyaya uğramış kimi qəbul etmək olar. Əslində, “sintaktik boşluq” deyə adlandırdığımız bu deformasiyaya uğramış quruluş informasiya qəbul edənin dil şüurunda gizlənmiş tam təsəvvürün proobrazıdır. Belə deformasiyaya uğramış strukturu informasiya verən ancaq onun ideal proobrazının dil şüurunda oyanacağı inamına əsaslanaraq kommunikativ akta daxil edə bilər.

Cümlə üzvlərinin funksiyasını tədqiq edərkən onların sıralanması qanunauyğunluqlarına xüsusi diqqət vermək lazım gəlir. Burada bunun üzərində xüsusi dayanmağa ehtiyac yoxdur. Azərbaycan dilçisi Ə.Cavadov özünün “Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sıralanması” kitabında bu mövzu ilə əlaqədar ətraflı tədqiqat aparmışdır.¹⁰⁴

Söz sırası ilə bağlı ayrı-ayrı məqamlar yeri gəldikcə cümlənin aktual üzvlənməsinə həsr edilmiş fəsildə nəzərdən keçiriləcəkdir. Burada isə aşağıdakı hala diqqəti yönəltməklə kifayətlənmək istərdik.

Bizə belə gəlir ki, cümlə üzvlərinin düzülüş səhmanını iki planda nəzərdən keçirmək olar. Birinci plan cümlə üzvlərinin **taktiki düzümünü** nəzərə alır, ikinci plan isə cümlənin **strateji düzümünü** nəzərə alır.

¹⁰⁴ Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977.

Cümlə üzvlərinin taktiki düzümü deyərkən həmən cümlə üzvlərinin ayrıca götürülmüş cümlənin tərkibində sıralanma qaydaları nəzərdə tutulur. Belə taktiki düzüm cümlə tərkibindəki bütün yerdəyişməni ancaq və ancaq həmən cümlə quruluşunun tərkibinə aid məsələ hesab edir. Əksər halda bu cür dəyişmələr çox bəsit və lokal xarakter daşıyır, bəzən də onların mahiyyəti o biri düzüm, yəni, strateji düzümdəki dəyişikliklərin hazırlanması ilə bağlı olur.

Cümlə üzvlərinin taktiki düzümü informasiya ötürənin ilkin məqsədi ilə sıx bağlıdır, hətta cümlənin ümumi planı belə bütövlükdə əvvəlcədən müəyyənləşdirilir və (həmin plana söz düzümü də daxildir) ümumi plandakı ayrı-ayrı sözlər sonradan meydana çıxır.

Cümlə üzvlərinin taktiki və strateji düzümü bütövlükdə funksional sintaksisin tədqiqi üçün böyük imkanlar açır. Ayrıca geniş cümlə ilə həmin cümlənin nitq prosesində təmasda olduğu cümlələr qrupu ilə münasibətinin tənzimlənməsində bu yanaşım məsələnin mahiyyətinin açılmasına kömək etməyə imkan verir. Və bütövlükdə cümlə üzvlərinin sıralanması qanunauyğunluqlarına yeni bir işıq salır. Həmən sıralanmanın və təbii ki, yerdəyişmənin bütövlükdə geniş kontekstin təsirinin nəticəsində baş verdiyini bir daha nümayiş etdirir.

Cümlə üzvlərinin cümlə daxilində işlənmə mexanizmi cümlə quruluşu ilə bağlı xətti təsəvvürlə sıx əlaqəlidir. Azərbaycan dilində şəffaf morphem birləşmələrinin nəticəsində, əsasən, bir xətti əlaqə özünü göstərir. Azərbaycan dilində cümlənin yaranmasının ümumi psixologiyası budur.

Cümlə üzvlərinin strateji düzümü kimi ayırdığımız düzüm cümlə tərkibindəki söz sırasının dəyişməsinin həmin cümlənin harmonik və yumşaq şəkildə onun, əslində, tərkib hissəsi olduğu mürəkkəb sintaktik bütövün (mətnin) içinə daxil edilməsi ilə əlaqədardır. Mətn sintaksisi, əslində, müəyyənləşdirə bilir ki, bir cümlənin hər hansı üzvü və ya üzvləri başqa cümlənin bir üzvü və ya üzvləri ilə təmasa necə girə bilər, belə bir sintaktik təmas cümlə daxilində hansı dəyişmələri yaradır. Təbii ki, bu tipli yerdəyişmələri ayrıca götürülmüş cümlənin struktur sərhədlərinin içində aydınlaşdırıb onların izahını vermək olmazdı. Belədə, cümlə üzvlərinin strateji dü-

zümü anlamı köməyə gəlir və təbii olaraq sintaktik təhlilin ayrıca götürülmüş cümlə sərhədlərindən kənara çıxır. Bir sıra dünya dillərində, məsələn, alman dilində bunun əksi özünü göstərir, orada tədqiqatçılar nitq zəncirinin çoxcəhətliliyindən söz açır.¹⁰⁵

Bəzi hallarda Azərbaycan dilində də tədqiqatçılar bir neçə qrammatik mənanın bir leksik qrammatik kompleksdə mövcud olunma imkanına diqqət yönəldirlər. Məsələn, İ.T.Məmmədov yazır: “Azərbaycan dilində feilin üçüncü şəxs təkinin zaman formaları (**gəldi, gəlir, gələcək**) həm zaman, həm şəxs, həm də kəmiyyət mənalərini bildirir”¹⁰⁶.

Bu tipli qrammatik birikməni V.Q.Admoni nitq zəncirinin qurulmasının partitur sxemi adlandırır¹⁰⁷. Qrammatik mənalərin bir sintaktik nöqtədə birikməsinin, bizə belə gəlir ki, məsələyə bir qədər geniş baxsaq, həm də dil vasitələrinin qənaəti prinsipinə də aidiyyəti var. Bu birikmənin “deşifrə” edilməsi, başqa sözlə desək, partitur sxemin qəbul edilməsi, onun formal təzahürünün əksi olaraq, xətti ardıcılıqda həyata keçirilir. Burada da ellipsləşmiş formalarla yaxınlığı görməmək mümkün deyil.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, sintaksisin obyektini kimi cümlədə sözlərin əlaqə üsulları və cümlə üzvlərinin təsnifatı məsələləri götürülür. Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin sintaktik birləşməsi üç üsulla həyata keçirilir. Bunlar intensiya, yəni, qarşılıqlı nəzərdə tutma və formal əlaqədir. Qeyd etmək lazımdır ki, intensiya – bir cümlə üzvünün özünə uyğun olan o biri cümlə üzvü ilə əlaqəyə girmə hazırlığı bu və ya başqa şəkildə əlaqəli nitqin istənilən sintaktik kəsiyində özünü göstərsə, başqa sözlə, sintaktik əlaqənin bazisini, əsasını təşkil edirsə, cümlə üzvlərinin bir-birini qarşılıqlı şəkildə nəzərdə tutması, tələb etməsi daha çox cümlənin kəmiyyət baxımından nə dərəcədə “yüklənməsindən” asılıdır. Biz deyəndə ki, mübtədə xəbəri tələb edir və əksinə, xəbər də mübtədanı tələb edir, o zaman bu kateqoriyaların cümlə daxilində qarşılıqlı intensionallığını nəzərdə tuturuq. Müqayisə edin:

¹⁰⁵ Вах.: Адмони В.Г. Основы теории грамматики. М., - Л., 1964.

¹⁰⁶ Мамедов И.Т. Грамматическая синонимия в азербайджанском языке. *Namizədlük dissertasiyası*, Bakı, 1970, səh. 69.

¹⁰⁷ Адмони В.Г. Основы теории грамматики. М., - Л., 1964.

1) Mən əlli ildir alış-veriş edirəm, bu cür qoçaq oğlan görməmişəm.
(Ə.Haqverdiyev);

2) Bu qəbirdə yatanı sən də bilirsən, mən də. (Ə.Haqverdiyev);

3) Sizə söz verirəm ki, o yazar. (C.Cabbarlı)

Mübtəda funksiyasında çıxış edən birinci, ikinci, üçüncü şəxsə aid əvəzlilər bu misallarda təsadüfi seçilməyib. Bu misallarda cümlənin baş üzvlərinin bir-birini qarşılıqlı şəkildə tələb etməsi, özü də sintaktik uzlaşma vasitəsilə tələb etməsi, eyni zamanda, sintaktik uzlaşma vasitəsilə də möhkəmləndirilir. Müqayisə edin:

Mən ... edirəm;

Sən ... bilirsən;

O ... yazar.

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlə üzvlərinin bir-birini qarşılıqlı asılılıqda “hiss etmələri”, onların bir-birini tələb etmə prinsipi təkcə baş üzvləri deyil, eyni zamanda ikinci dərəcəli üzvləri də ehtiva edir və nəhayətdə, struktur-düzənləyici faktor kimi özünü göstərir. Belə ki, təyin o zaman ortaya çıxır ki, cümlənin tərkibində təyinolunan olsun. Öz növbəsində hər bir təyinolunan cümlədə öz prepozisiyasında (ilk mövqeyində) təyin üçün (baxmayaraq ki, doldurulacaq və ya doldurulmayacaq) potensial sintaktik “boşluq mövqe”yi hazırlayır. Kommunikativ tamlıq cümlə quruluşuna tamamlığın daxil edilməsini tələb edir və o da, öz növbəsində, hökmən xəbərlə sintaktik əlaqəyə girir. Cümlə üzvü öz fəaliyyəti boyunca potensial şəkildə başqa cümlə üzvləri ilə birləşmə hazırlığını özündə yaşadır. Bunu cümlə üzvünün valentliyi kimi qəbul etmək lazımdır. Bununla əlaqədar, məşhur türkoloq N.K.Dmitriyev özünün “Başqırd dilinin qrammatikası” əsərində belə yazır: “Beləliklə, sadə cümlənin söz sırası uyğunlaşma prinsipinin əsasında düzəlir. Bir cümlə üzvünün yeri başqa cümlə üzvünün yeri ilə şərtlənir. Və əksinə, başqa cümlə üzvünün yeri əvvəlkinin yeri ilə şərtlənir”.¹⁰⁸

Cümlə üzvlərinin bir-birinə bağlanmasının o biri üsulu formal əlaqə kimi ayıra biləcəyimiz bağlayıcı üsuldur. Və bu üsul cümlənin strukturu-

¹⁰⁸ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., – Л., 1948, с. 208.

na xüsusi nitq hissəsinin, yəni, bağlayıcının daxil edilməsini şərtləndirir. Biz burada bağlayıcıların semantikasından söz açmayacağıq. Onları tabe edən və tabe etməyən hissələrə ayırmayacağıq, çünki bu məsələ dilçilik ədəbiyyatında kifayət qədər işıqlandırılıb. Ancaq burada belə bir məsələni də qeyd etməklə kifayətlənəcəyik ki, bağlayıcı hətta tabesizlik funksiyasındadırsa, tabesizlik bağlayıcıdırsa belə, həmişə sintaqmatik tabeliliyin ən azı “mənavi” işarəsi kimi çıxış edir¹⁰⁹.

Hər hansı bir bağlayıcının ilkin funksiyası tabelilik funksiyasıdır. Bundan çıxış edərək, hətta biz deyə bilərik ki, bütün tabesiz bağlayıcılar öz növbəsində tabelilik bağlayıcılarının ən azı “intellektual” bazasında yaranır. Bağlayıcının ilkin işləmi, mövqeyi sintaktik komplekslər arasında zəif və ya güclü şəkildə özünü göstərən tabelilik məqamıdır. Xüsusi marağa, belə demək mümkündürsə, ikili bağlayıcılar səbəb olurlar, onları həm də **inersion bağlayıcılar** adlandırmaq olar. Əgər Azərbaycan dilində sadə bağlayıcılar cümlədaxili birləşmələr arasında işlənsə, inersion bağlayıcılar cümləxarici bağlayıcılar kimi səciyyələndirilə bilər. Başqa sözlə, onlar bütöv cümlələrə bərabər olan strukturu, başqa sözlə, müstəqil sintaktik kompleksləri bir-birinə bağlamağa xidmət edirlər. Müqayisə edin:

- 1) Gecə sakit və sirli görünürdü. (M.İbrahimov);
- 2) Nə dum lazım olar, nə mum. (Ə.Haqqverdiyev);
- 3) Söylə görək nə var, nə yox. (Ə.Haqqverdiyev);
- 4) Oxu görək, nə var, nə yox. (C.Cabbarlı).

Birinci cümlədə cümlədaxili işlənmə funksiyasına malik, daxili səciyyəli “və” bağlayıcısı çıxış edir, və hər iki hissədəki zərflərləri eyni şəkildə, eyni dərəcədə xəbərə bağlamağa xidmət edir. O biri misallarda cümləxarici bağlayıcı olan “nə” bağlayıcısının ikinci hissəsi sanki, inersiya nəticəsində meydana çıxır. Bu inersion bağlayıcı özünün ortaya çıxması ilə cümləni sintaktik cəhətdən genişlənməyə və öz çərçivəsi üçün özündən sonra gələn predikativ quruluşu daxil etməyə məcbur edir. Cümlə inersion bağlayıcının yalnız birinci komponentinin ilə nə sintaktik, nə də intonasiya nöqtəyinəzərindən bitmiş sayıla bilməz. Müqayisə edin:

¹⁰⁹ Müq. ed.: *Общее языкознание (Внутренняя структура языка)*. М., 1972, s. 772.

Nə kitab oxuya bilirəm, nə də yazı yaza bilirəm. (Ə.Haqverdiyev).

Bu misalda birinci predikativ üzv olan “bilirəm” xəbərindən sonra nöqtə qoymaq və bütün əvvəlki sintaktik kəsiyi ayrıca cümlə şəklində götürmək mümkün deyil. (Müqayisə edin: **Nə kitab oxuya bilirəm** sintaktik quruluşu dilin predikativ bitkinlik tələbinə cavab vermir). Bütün konstruksiya sanki, daxili bir inersiya ilə özünün tamamlanmasını gözləyir. Belə ki, sintaktik kompleks, qeyd etmək lazımdır ki, özünün bu halında sintaktik nöqtəyinəzərdən natamamdır. Kommunikativ, informativ aspektdə, həmçinin, bu sintaktik kompleks natamamlıq nümunəsidir. O, yalnız ikinci hissəsi ilə birlikdə cümlə kimi bir bitkin sintaktik bütöv şəklinə düşə bilər.

Eyni hal o biri inersion bağlayıcılarla da əlaqədar özünü göstərir. İnersion, cümləxarici bağlayıcılar kimi həmçinin “gah, nəinki, hətta” və bir sıra başqa bağlayıcıları göstərə bilərik. Müqayisə edin:

1) Gah arvadlar hər gün gəlirdilər, gah da bərk şaxta olanda bir neçə gün ara verirdilər. (Ə.Əylisli).

2) Nəinki uşaqlar ondan qorxurdular, hətta böyük adamlar onun mühib qiyafəsindən çəkinirdilər. (Ə.Haqverdiyev).

Bu misallarda da əvvəldə olduğu kimi, cümlələrdəki hər hansı bir hissə o birindən ayrı işlənmə bilmir. Bağlayıcıların birinci hissəsinin inersiyası bütövlük üçün hökmən ikinci hissəsinin olmasını tələb edir və bu sintaktik komplekslər hər ikisi bir yerdə bütöv cümlə ola bilərlər.

İNersion bağlama üsulu kimi “...də” qoşması da çıxış edə bilər. Müqayisə edin:

Bu qəbirdə yatanı sən də bilirsən, mən də. (Ə.Haqverdiyev)

Cümləxarici səciyyə daşıyan inersion bağlayıcılar sintaktik genişlənməni müəyyən bir minimal həddə sala bilərlər. Bu da, öz növbəsində, dil vasitələrinin qənaəti prinsipinə xidmət edən bir haldır. Müəyyən marağı cümlə daxilindəki əlaqələrin resipient (cümləni qəbul edən) tərəfindən qəbul edilməsi məsələsi doğurur. Bununla əlaqədar bəzi mülahizələri eyni cümlənin müxtəlif zaman kəsiklərindəki variantlarına müraciət edərək söyləmək mümkündür. Keçmiş və gələcək zaman parametrlərində bu cümlələrə diqqət edək.

Əhməd məktəbə gəldi.

Əhməd məktəbə gələcək.

Feili keçmiş zamanda təqdim edilən xəbərə malik olan birinci cümlə öz komponentlərinin bir bütöv şəklində dərk edilməsini şərtləndirir. Belə ki, bu komponentlərin ifadə etdikləri hərəkət artıq baş vermiş hərəkətdir və təsəvvürdə onu üzvlərinə ayırmaq mümkün deyil və ya çox çətindir. Baş vermiş hərəkət resipient tərəfindən bir bütöv sinkretik tam kimi qəbul edilir və onu hissələrə ayırmaq mümkün olmur.

Gələcək zamanlı feilə malik xəbəri olan ikinci cümlədə isə komponentlərin diskret – kvantitativ qəbulu və dərki əsasdır. Belə ki, nəzərdə tutulan hərəkət bu sözlərin söyləndiyi zaman hələ baş verməmişdir. Hələ obyektiv aləmin denotatntlarının representatorları, yəni, cümlə komponentləri bir-biri ilə real planda toqquşma, təmas imkanına malik olmamışlar. Və elə buna görə də bu cümlənin quruluşu üzvlənmiş şəkildə qəbul edilə bilər, başqa sözlə desək, bu cümlədə hər bir üzv o biri, keçmiş zamana malik feilli cümlədəki üzvlərdən daha müstəqildir.

Bundan çıxış edərək, yeri gəlmişkən, biz bir suala da cavab verə bilərik. Çox maraqlıdır, nə üçün keçmiş və gələcək zamanları ifadə etmək üçün bir neçə affiks ($d1^4$; $mış^4$; $açaq^2$; ar^2), indiki zamanı ifadə etmək üçün isə yalnız bir affiks ($ır^2$) işlənir?

Bununla əlaqədar belə bir fikrə gəlmək olur. Həm keçmiş, həm də gələcək zaman təcrübə baxımından bir daha yoxlamadan keçirilə və onların obyektiv aləmlə uyğunlaşmaları bir daha qiymətləndirilə bilər. Belə ki, bunun üçün informasiya ötürənin sözün hərfi mənasında zamanı, vaxtı vardır. Hər hansı bir zaman formasının (gələcək və ya keçmiş) alternativli istifadəsini məhz bu qeyd edilən imkan vasitəsilə izah etmək mümkündür. Bunun əksinə olaraq, indiki zaman müqayisə və alternativlik üçün heç bir qrammatik diapozon imkanı vermir. İndiki zamanda hərəkət sanki müstəsna şəkildə bir dəfə baş verir. Və buna görə də onu müxtəlif zaman paralellərində vermək mümkün olmur. Bu hərəkət indiki zamanda obyektiv reallığın bilavasitə özü kimi ortaya çıxır.

Cümlə üzvü cümlə daxilində işlənərkən həmişə sintaktik-semantik mahiyyətə malik olur, yəni o, hər hansı başqa cümlə üzvü ilə hər hansı

mümkün bir əlaqəyə girməyə hazır bir vəziyyət almış olur. Cümlə üzvünün mütləq avtosemantizmi (öz-özünə qapalılıq, başqa üzvlərlə əlaqədən imtina mahiyyəti), prinsip etibarilə, reallıqda mümkün deyil. Ən ümumi anlamda cümlə üzvünün sinsemantizmi (başqa üzvlərlə əlaqəyə girməyə hazır olması) onun özündə çatışmayan sintaktik tamamlanma ehtiyacından doğur. Bununla bağlı demək olar ki, məsələn, müəyyən hal şəkilləri kommunikativ-informativ məqsəddən asılı olaraq, müəyyən obyektlərin dil təmsilçilərinə (representatorlara) qoşularkən ayrıca cümlənin semantik tamamlanma dərəcəsinin az və ya çoxluğunu şərtləndirir. Müqayisə edin:

- 1) Mən kitabı gördüm.
- 2) Mən kitabı oxudum.

Cümlənin struktur-kommunikativ tamamlığının bütövlənməsinə, tamamlanmasına gətirilən misallarda təsirlik halda işlənən müstəqim obyektlərin dil təmsilçiləri kifayət qədər təsir göstərir. Cümlənin ümumi strukturunu əvvəlki kimi saxlayıb, obyektin qəbul etdiyi hal şəklini dəyişsək, vəziyyət belə olar:

- 1a) Mən kitabda gördüm.
- 2a) Mən kitabda oxudum.

Belə bir transformasiya nəticəsində ortaya çıxan cümlə quruluşlarında semantik kommunikativ natamamlıq göz qabağındadır. Hal formalarının özü ilə gətirdiyi sintaktik semantizm sintaktik informasiyasının davam etməsini tələb edir. Bu qarşılaşdırma eyni zamanda belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ayrı-ayrı cümlə üzvləri öz işləm məqamlarında az və ya çox dərəcədə müstəqilliyə malik olur. Bu müstəqillik onların hamısı üçün eyni dərəcədə olmur. Bu məqamla əlaqədar rus alimi Q.A.Zolotovanın fikrini yada salmaq yerinə düşərdi: "...söz nə qədər semantik cəhətdən tamdırsa, onun sintaktik əlaqələri bir o qədər müstəqil olur, semantik baxımdan zəif olan söz bir o qədər sintaktik baxımdan güclü olur".¹¹⁰

¹¹⁰ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка, М., 1973, с. 47. Еyni zamanda müq. ed: Шмелев Д.Н. Проблемы синтаксического анализа лексики. Докторluq dissertasiyasının avtoferatı. М., 1969, səh. 14.

Q.A.Zolotovanın qeyd etdiyi bu məqam çox qiymətli məqamdır və hər hansı dilin funksional sintaksisini qurmaq üçün güclü nəzəri əsaslardan biri ola bilər. Söz və cümlə münasibətlərinin tənzim edilməsində sözün leksik reallaşması ilə yanaşı, potensial gücə də malik olması və sözün cümlə daxilində işləmə məqamında sintaktik semantizmin güclü və ya zəif olması, cümlənin başqa cümlələrdə əlaqədən öncə öz daxilində “əmin-amanlıq”, səhman yarada bilməsi və başqa bu kimi məsələlər funksional sintaksisə aid problemə diqqəti ilk növbədə cəlb edən problemdəndir. Bu istiqamətdə xüsusi tədqiqat aparılmasına, əlbəttə ki, böyük ehtiyac vardır.

Beləliklə, bu dediklərimizə əsasən, yuxarıda qeyd edilən misallardan çıxış edərək, məsələn, təsirlik hal göstəricisinə malik olan tamamlığı bu tamamlığın çıxışı etdiyi cümlə daxilində struktur-kommunikativ bitkinlik baxımından daha müstəqim saymaq mümkündür.

Yuxarıda göstərilən misalların təmsalında və əksinə, yerlik hal göstəricisinə malik olan tamamlığı (eyni zamanda çıxışlıq hal göstəricili tamamlığı) bura aid etmək olar. Müqayisə edin:

Mən kitabdan oxudum.

Bu cümlə daxilində tamamlıq az müstəqil hesab edilə bilər, belə ki, cümlənin struktur minimumunun tərkibi burada kommunikativ bəsi ilə uyğun gəlmir, uzlaşmır.

Cümlənin tərkibində cümlə üzvlərinin əlaqəsi və cümlədə cümlə üzvlərinin bir-birinin ardınca sıralanması çox dərin qatda möhkəm əlaqəsi olan ayrı-ayrı dil hadisələridir. Bunu nəzərdən keçirərkən, bizə belə gəlir ki, sözlərin xətti düzümü ilə sözlərin iyerarxik düzümü arasındakı fərqi hökmən nəzərə almaq vacibdir. Azərbaycan dilində cümlədə söz düzümü cümlə üzvlərinin iyerarxikliyinə, yəni, onların bir-birindən kəskin asılılığına, kəskin şəkildə müəyyən olmuş asılılığına tabe ola bilər. Xüsusi olaraq iyerarxik faktor özünü danışq dilində göstərir. Belə ki, burada Azərbaycan dilinə xas olan bazis düzümün xəttiliyinin pozulması halı daha tez-tez müşahidə edilir.

N.Z.Hacıyevanın doğru olaraq göstərdiyi kimi, ümumiyyətlə, türk dillərində “Bütün sintaktik kateqoriyaların strukturunda təyin + təyinolunan ardıcılığının güclü sıralanma qanunauyğunluğu kimi özünü göstər-

məsi müşahidə olunur”¹¹¹. Bu şəkildə formalaşmış qanun mübtədə ilə xəbərin, tamamlıqla xəbərin və təkrar edək ki, təyinlə təyinolunannın münasibətlərində özünü göstərir. Bəzi müəlliflər təyini söz birləşmələrində hətta təyinlərin sıralanma qanunauyğunluqlarına da diqqət yetirirlər. Təyinlər eynicinsli olmayanda onların təyinolunma münasibətlərində, təbii ki, spesifikasiq nyuanslar ortaya çıxır.

Çox maraqlı kəsb edən bu məsələyə XIX əsr dilçilərindən M.Kazımbəy, P.M.Melioranski ilə yanaşı, müasir dövrdə (XX əsr nəzərdə tutulur) N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov diqqət yetirmişlər. Bu sahədə, xüsusilə, Azərbaycan dilçiləri M.Hüseynzadənin, M.Ş.Rəhimovun və A.Həsənovun xidmətləri böyükdür¹¹².

Başqa tərəfdən məsələyə yanaşsaq, cümlə üzvlərinin bir-birinə bağlanma dərəcəsi onların arasındakı məsafəni müəyyənləşdirir, bu məsafənin distant və yaxud kontakt vəziyyətdə olmasını tənzimləyir. Tamamlığın predikata münasibətdə olan məna əlaqəsi ilə, eyni zamanda onların arasındakı məsafənin qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı olması məsələsi türk dilləri üçün o qədər maraqlıdır ki, bunu türkmən dili materialı əsasında xüsusi olaraq A.Potseluyevski tədqiq etmişdir. Onun gəldiyi nəticələrdən biri, ümumiyyətlə, söz sırası üçün əhəmiyyətli olması ilə diqqəti cəlb edir. Müəllifə görə, tamamlıqla predikatın məna əlaqəsi nə qədər sıx olarsa, tamamlıq bir o qədər predikata formal baxımdan yaxınlaşmış olur¹¹³. Eyni halı Azərbaycan dilinə də şamil etmək mümkündür. Əlavə etmək lazımdır ki, bu zaman söz sırasının əsas xətti düzümü ilə bağlı qanunu pozulmur, belə ki, tamamlıq yenə də xəbərdən əvvəl yerləşdirilir. Azərbaycan dilində xəbər cümlənin elə bir nöqtəsində yerləşir ki, o nöqtədən o tərəfə keçməyə normal, hətta aktuallaşdırılmış üslubda heç bir cümlə üzvü “cürət” etmir. Bununla əlaqədar, digər türk dillərində söz sırasının sabitliyi ilə bağlı fikir yürüdən

¹¹¹ Гаджиева Н.З. О методах сравнительно-исторического анализа синтаксиса (на материале тюркских языков). – “Вопросы языкознания” журналы. 1968. № 3, s. 22.

¹¹² Мəсələnin тарихи ilə bağlı бax.: Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Bakı, 1970, səh. 51.

¹¹³ Вах.: Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашгабад, 1948, səh. 53.

rus dilçiləri ilə razılaşımaq mümkün olmur. Məsələn, T.T.Kalyagina-Kaledina qaqauz dilinin sadə cümləsində söz sırasını tədqiq edərkən belə yazır: “Türk söz sırasının sabitliyi, əsas etibarilə, ənənənin nəticəsidir. Və türk dillərində söz sırası qrammatik quruluşun əsasını təşkil edir”¹¹⁴. Belə demək üçün əsas yoxdur. Bizə belə gəlir ki, müəllif burada söz sırası baxımından son dərəcə stabil olmayan və sintaksisinə güclü xarici dil (slavyan dilləri) təsiri olan qaqauz dilinin materiallarından çıxış edərək bu münasibəti haqlı olmadan bütün türk dillərinə aid edir.

Qaqauz dilinin başqa tanınmış tədqiqatçısı L.A.Pokrovskaya isə bu məsələ ilə əlaqədar belə yazır: “Türk dillərinin aqqlütinativ quruluşunun inkişafının ilk mərhələlərində (bu proses türkologiyada müstəqil köklərin köməkçi sözlərə və affikslərə keçməsi prosesi kimi təsəvvür edilir) sabit söz sırası, doğrudan da, cümlənin quruluşunda həlledici qrammatik rol oynamağı idii”¹¹⁵. Yenə də həmin “Qaqauz dilinin sintaksisi (müqayisəli tədqiq)” əsərində L.A.Pokrovskaya göstərir ki, müasir türk dillərində söz sırasının funksiyası genişlənməmişdir və müəllif bunu türk dillərində söz sırasının funksional inkişafının dialektikası kimi qəbul edir.

Doğrudan da, konkret götürsək, qaqauz dilində söz sırasının qeyri-qrammatik funksiyası kifayət qədər genişdir. Belə bir hal özünü eyni zamanda Azərbaycan dilində və bir sıra başqa türk dillərində də göstərir. Bir qədər yuxarıda biz iyerarxik söz sırasından danışmışdıq. Ancaq onu da unutmayaq lazımdır deyil ki, iyerarxik söz sırası, başqa sözlə, söz sırasının qeyri-qrammatik funksiyası özünü yalnız danışmaq dilində və həmçinin bir sıra üslublaşdırılmış sintaktik komplekslərdə biruzə verir. Bu müddəadan çıxış edib belə bir fikir irəli sürmək mümkündür ki, qaqauz dili gənc yazılı dillərdən biri olduğu üçün burada ədəbi dil və danışmaq dili arasındakı fərq artıq kifayət qədər özünü göstərir. Və qaqauz dilindəki söz sırasının qeyri-stabil, qeyri-sabit quruluşu, bizə belə gəlir ki, daha çox şifahi danışmaq dilinin

¹¹⁴ Калякина – Каледина Т.Т. Порядок слов в простом предложении гагаузского языка. *Namizədlilik dissertasiyasının avtoreferatı*. M., 1955. s. 19.

¹¹⁵ Покровская Л.А. Синтаксис гагаузского языка (в сравнительном освещении). M., 1978, s. 184.

təsirinin nəticəsindədir¹¹⁶. Və təbii ki, türk dili ailəsinin bir üzvünün şifahi danışıq dili sferasındakı özünəməxsusluğunu, T.Q.Kalyakina-Kaledinanın etdiyi kimi, bütün türk dillərinə (onlardakı bütün sferalara) aid etmək, əlbəttə ki, əsaslı deyildir.

Şifahi danışıq nitqinin əlamətləri ilə ədəbi müstəviyə aid yazılı üslubi əlamətlər bir-birini zənginləşdirən, bir-birindən faydalanan faktorlardır, biri digərini tamamlayır, amma bununla yanaşı, özünəməxsus cəhətlər də yox deyil. Birində normaya dönmüş bir hal başqasında variativlik şəklində ola bilər. Türk dillərinə aid etsək, türk dillərinin hər hansı birində bu və ya başqa səbəblər nəticəsində özünü norma kimi göstərən bir xüsusiyyət, başqa türk dilində hələ normalaşmamış səviyyədə qala bilər. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi yazılı dil ənənəsi ilə qaqauz dilinin xalq şifahi nitqini müqayisə etmək maraqlıdır və müqayisə indicə söylənilən nəticələrə gətirib çıxarır.

Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin bir-biri ilə əlaqəyə girib bağlanması, müəyyən dərəcədə, söz sırasının müəyyənləşdirdiyi sintaktik mövqe vasitəsi ilə təsbit edilir. Başqa sözlə desək, sintaktik baxımdan sabit mövqe cümlə üzvlərinin bir-birilə bağlanması və bir-biri ilə sintaktik münasibətə girməsi üçün kifayət dərəcədə münbit zəmin yaradır. Cümlə üzvlərinin normal işləm məqamının həyata keçirilməsi üçün sintaktik genişlənmənin və sintaktik münasibətlərin bu iki əsas faktorunun – bir tərəfdən sintaktik mövqe, digər tərəfdən cümlə üzvlərinin bir-biri ilə əlaqəsinin dialektik münasibəti son dərəcə vacib məsələdir.

¹¹⁶ Çünki L.A. Pokrovskaya da qeyd edir ki, qaqauz dili söz sırasının ümumtürk normalarının, yəni, asılı üzvün əsas üzvdən əvvəl gəlməsinin yenidən qurulması prosesi onunla asanlaşır ki, burada yazı ənənəsi olmalıdır və xalq danışıq dilində isə ədəbi dildən fərqli olaraq, söz sırası daha hərəkətdir. (Pokrovskaya L.A. Göstərilən əsəri. Səh. 190).

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ

Cümlənin aktual üzvlənməsi onun mümkün olan bütün digər üzvlənmələrindən öz funksional mahiyyəti və yönü ilə fərqlənir. Funksional sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olan aktual üzvlənmə, prinsip etibarilə, cümləyə yalnız onun quruluşundan çıxış edib, qiymət vermir, bu istiqamətdəki tədqiq cümlə quruluşunun sərhədlərindən kənara çıxır. Bu kənara çıxma istiqamətləri müxtəlifdir. İnformasiyanı verən və informasiyanı qəbul edən arasındakı münasibətlərdən başlayaraq cümlələrin nitq prosesində qonşu cümlə sərhədlərinə nüfuz etməyə qədər olan çox geniş psixoloji-məntiqi və funksional-qrammatik məqamlar bura aid edilə bilər.

Aktual üzvlənməni bütün dillərdəki cümlə quruluşlarına tətbiq etmək imkanı ilə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilin sintaktik tipindən asılı olaraq, bu üzvlənmənin reallaşması spesifik ola bilər. Bu spesifikasiyi yaradan amillər sırasında söz düzümünün qanunauyğunluqlarını, köməkçi nitq hissələri arsenalının zənginliyini, cümlələr arasında əlaqə yaratma imkanlarının bolluğunu və s. göstərmək mümkündür.

Cümlənin aktual üzvlənməsi ilə bağlı bu üzvlənmənin tarixinə aid zəngin dilçilik ədəbiyyatı mövcuddur. İlk əvvəl onu qeyd etmək vacibdir ki, cümləyə funksional-kommunikativ, psixoloji baxımdan yanaşma aktual üzvlənmə tarixinin ortaya çıxmasından çox-çox əvvəl də mövcud idi. Bu

məqamda XIX əsr gənc qrammatiklər məktəbinin nümayəndələrindən biri olan məşhur alman alimi German Paulun, rus alimi A.Potebnyanın, fransız alimi S.Veylin adlarını çəkmək kifayətdir. Onlar öz tədqiqatlarında cümlənin funksional-psixoloji qatına xüsusi fikir vermiş, söz sırasına cümlə ilə obyektiv aləm arasında olan uyğunluğu tənzim edən vasitə kimi baxmış və prinsip etibarilə, XX əsrin 20-ci illərində Praqa dilçilik məktəbinin banisi V.Mateziusun irəli sürdüyü cümlənin aktual üzvlənməsi termininə və ideyasına eyni zamanda bundan sonra bu ətrafda yaranan böyük və geniş həcmli ədəbiyyata möhkəm, nəzəri özül ola bilmişlər. Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi haqda danışarkən, onun müxtəlif spesifik xüsusiyyətlərini öyrənmək məsələsini aktual üzvlənmə anlayışından, bu anlayışın mahiyyətini açmaqdan başlamaq məqsədəuyğun olardı.

§ 1. Cümlənin aktual üzvlənməsi anlayışı

Demək olar ki, bütün tədqiqatçılar cümlənin əsas iki səviyyəli xarakterini qeyd edirlər. Bu səviyyələr müxtəlif üzvlənmə metodlarına uyğun gəlir. Sintaktik səviyyə, beləliklə, cümlə üzvlərinə görə üzvlənmə ilə yanaşı (yəni, qrammatik üzvlənmə ilə yanaşı), eyni zamanda xüsusi bir üzvlənmə səviyyəsinə malikdir. Bu xüsusi üzvlənmə səviyyəsi cümlənin aktual üzvlənmə səviyyəsi kimi özünü göstərir. Bəlkə də bu üzvlənməni təmiz sintaktik üzvlənmə adlandırmaq doğru olmazdı. Belə ki, burada cümlənin məntiqi qatına doğru çox ciddi bir irəliləyiş vardır. Bu cümlə üzvlərinə görə aparılan sintaktik (qrammatik) təhlil məntiqi qrammatik səviyyədə subyekt-predikat üzvlənməsindən fərqlənir. Məntiqi subyekt və məntiqi predikat anlayışları ortaya çıxır. Rus dilçisi V.Z.Panfilovun qeyd etdiyi kimi, cümlənin sintaktik səviyyəsini məntiqi səviyyədən fərqləndirmək, ayırmaq lazım gəlir¹¹⁷.

Başqa rus dilçiləri də iki mərhələni, iki yarusu bir-birindən fərqləndirirlər. Sadəcə, bu fərqlənmə başqa cür adlandırılır. Məs., İ.P.Raspopov bu səviyyələri konstruktiv-sintaktik və kommunikativ-sintaktik adları ilə qeyd edir¹¹⁸.

¹¹⁷ Панфилов В.З. *Взаимоотношение языка и мышления*. М., 1971, с. 162. *Уенə дə опин: Грамматика и логика (грамматическое и логико-грамматическое членение предложения)*. М. – Л., 1963, с. 80.

¹¹⁸ Вах.: Расповов И.П. *Строение простого предложения в современном русском языке*. М., 1970, с. 31; *Актуальное членение предложения в русском языке*. Уфа., 1961

İ.F.Vardul həmçinin "Təsviri linqvistikanın əsasları" adlı əsərində cümlənin quruluşunda iki yarusu (səviyyəni) bir-birindən ayırır. Belə ki, sintaktik yarusu və suprasintaktik yarusu o da fərqləndirir¹¹⁹.

Ümumiyyətlə, dediyimiz kimi, cümlə quruluşunda iki səviyyənin ayrılması təbii olaraq, iki cür üzvlənmənin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu üzvlənmələrdən biri sintaktik (qrammatik) üzvlənmə, yəni, ənənəvi olaraq məktəb qrammatikalarından tanış olan cümlə üzvlərinə görə üzvlənmədir. O biri üzvlənmə məntiqi-psixoloji, funksional-kommunikativ imkanları nəzərə alan məntiqi-sintaktik üzvlənmə, başqa sözlə desək, aktual üzvlənmədir.

Aktual üzvlənməyə dair zəngin elmi ədəbiyyat var və biz burada bu üzvlənmə ilə əlaqədar tədqiqatların ortaya çıxmasına, fikirlər və ideyaların formalaşması tarixinə xüsusi olaraq yer ayırmayacağıq, çünki bu, çox geniş və dərin mövqenin ortaya qoyulub işlənməsini tələb edərdi. Cümlənin aktual üzvlənməsi ilə bağlı bu və ya başqa ideyaların evolyusiyası da bizim əsas məqsədimiz deyil. Burada biz Azərbaycan cümləsinin spesifik xüsusiyyətlərindən, cəhətlərindən çıxış edərək aktual üzvlənmənin, ümumiyyətlə, üzvlənmə metodlarından biri kimi onun quruluşuna tətbiq edilmə imkanlarından və bununla əlaqədar, aktual üzvlənmənin ümumi qanunauyğunluqlarından söz açacağıq. Eyni zamanda Azərbaycan dilində aktuallaşmaya xidmət edən (fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik) vasitələr bizim diqqət mərkəzimizdə olacaq. Əsas məqsədimiz bu vasitələrin köməyi ilə cümlənin aktual üzvlənməsinin Azərbaycan dili materialları əsasında prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Məsələnin tarixini xüsusi olaraq izləməsək də, bir-iki məqama diqqət yetirmək lazım, hətta vacibdir. Məlumdur ki, cümlənin aktual üzvlənməsi problemi hərtərəfli və sistemli şəkildə Praqa dilçilik məktəbinin üzvləri tərəfindən öyrənilmişdir¹²⁰. Onlar bu məsələni elmi şəkildə araşdırmağa başlayandan az sonra problem sovet dilçiləri tərəfindən də tədqiq olunma-

¹¹⁹ Вах.: Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, сәһ. 291.

¹²⁰ Вах.: Лаптева О.И. Чехословацкие работы последних лет по вопросам актуального членения предложения. – "Вопросы языкознания" журналі, № 4, М., 1963; Сизова И.А. Что такое синтаксис? М., 1966, сәһ. 39., "Пражский лингвистический кружок" kitabı., М., 1967.

ğa başlandı. Bu baxımdan bu kitabda müxtəlif məqamlarda haqqında söz açılan rus dilçiləri sırasında Lomtevi, Raspopovu, Panfilovu, Nikolayevanı, Şevyakovanı, Kruşelnitskayanı, Laptevanı, Slyusarevanı və başqalarını göstərmək olar.

Göstərilən problemə yanaşarkən ilk növbədə belə bir suala cavab vermək lazım gəlir: cümlənin sintaktik quruluşunun formal qrammatik özüllü ilə cümlənin aktual üzvlənməsi arasında əlaqə varmı, başqa sözlə desək, cümlənin formal və aktual üzvlənmələri bir-birilə qarşılıqlı şəkildə əlaqəli ola bilirlərmi? Bu sual çox vacib sualdır və nəzərdən keçirilən problemin əsas məsələlərindən biridir. Belə ki, V.Mateziusun da qeyd etdiyi kimi, aktual və formal üzvlənmələr arasındakı münasibət hər bir dildə özünü göstərən ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir¹²¹.

O da maraqlıdır ki, V.Matezius özünün bu fikrinə qeyd edilən əsərinin ("Aktual üzvlənmə haqqında") başqa bir yerində qarşı çıxır və yazır ki, cümlənin aktual üzvlənməsi ilə onun formal üzvlənməsi kəskin şəkildə qarşılaşdırılmalıdır¹²². Bu fikri eyni zamanda vaxtilə bu istiqamətdə işləyən bəzi sovet dilçiləri də müdafiə edirdilər. Onlar öz tədqiqlərində, əsasən, belə bir maraqlı faktdan çıxış edirdilər ki, cümlənin hər bir üzvünün, prinsip etibarilə, kommunikativ yükü ola bilər, yəni, hər bir cümlə üzvü cümlənin sintaktik üzvlənmə səviyyəsində öz keyfiyyətlərini itirmədən, aktual üzvlənmə terminləri ilə desək, "yeni" və "köhnə" ola bilər. Və məhz bu cəhət V.Z.Panfilovun da qeyd etdiyi kimi, "cümlənin aktual üzvlənməsi onun sintaktik üzvlənmə sərhədlərindən kənara çıxmasını göstərir"¹²³. Başqa bir rus dilçisi T.Lomtev də bu fikirlə şərik olduğunu bildirir¹²⁴.

Digər tərəfdən aktual üzvlənməni məna üzvlənməsi kimi adlandıran K.Q.Kruşelnitskayanın da qeyd etdiyi kimi, cümlənin cümlə üzvlərinə görə qrammatik üzvlənməsi ilə məna üzvlənməsi (aktual üzvlənməsi) arasında

¹²¹ Вах.: Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. – "Пражский лингвистический кружок" kitabında. М., 1967, səh.240.

¹²² Уенə orada, səh. 239.

¹²³ Панфилов В.З. Грамматика и логика (грамматическое и логико-грамматическое членение простого предложения). М. – Л., 1963, s. 38.

¹²⁴ Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. М., 1972, s. 17.

V.Matezius və bir sıra başqa tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, kəskin sədd qoymaq üçün əsas yoxdur¹²⁵.

Bizə belə gəlir ki, bu cür qarşılaşdırmanı (əgər doğrudan da, bu, realdırsa) yenə də, hər necə olursa olsun, bir tam bütöv obyektin, yəni, cümlənin içində baş vermiş bir hadisə kimi qəbul etmək lazımdır. Təbii ki, bu halda hətta cümlənin iki müxtəlif üzvlənməsi arasında fəal qarşılıqlı əlaqəni və qarşılıqlı təsiri nəzərə almaq mümkün olmaz. Belə ki, bu qarşılaşdırmanın səciyyəsi belə əlaqələri inkar etmir. Beləliklə, qeyd etmək olar ki və yəqin ki, ən doğru çıxış yolu – iki əks qütbü birləşdirən çıxış yolu da bu olardı: müxtəlif üsullarla aparılan üzvlənmələr bir-birindən kəskin çəkilməmiş sərhəd xətləri ilə ayrılırlar. Bizə eyni zamanda elə gəlir ki, bu üzvlənmə üsulları arasında münasibəti müəyyənləşdirərkən “obyektiv deyim” və “subyektiv təsir” anlayışlarından çıxış etmək məqsədəuyğun olardı. Cümlənin kommunikativ tərəfinin aktual üzvlənmə vasitələri ilə tədqiqi, nəticə olaraq, həmən cümlənin formal aspektinin, yəni, qrammatik üzvlənməsinin də daha dərin qatının dərk edilməsinə gətirib çıxarır. Belə olarkən cümlənin qrammatik strukturu kimi onun semantik strukturu, yəni, kommunikativ tərəfinin öyrənilmə əhəmiyyəti qat-qat artmış olur.

Aktual və formal üzvlənmə arasındakı əlaqələr bir də ona görə heç bir şübhə doğurmur ki, hər bir cümlə həm formal, həm də semantik baxımdan formalaşarkən qarşısına bir aydın məqsəd qoyur – bütövlükdə kommunikativ prosesin əvəzedilməz elementi olmaq məqsədini. Cümlənin məhz kommunikativ aspekti cümlə “epopeyasının” daha vacib və son səviyyəsidir. Və təbii ki, nə formal, nə də semantik aspektlər ayrı-ayrılıqda bu kommunikativ aspekti tam şəkildə əvəz edə bilməz. Digər tərəfdən, konkret tədqiqat zamanı üstünlüyü bu aspektlərdən hər hansı birinə – formal, yaxud semantik aspektə vermək də qeyri-mümkündür. Belə ki, hər hansı aspektdəki daxili dəyişmə başqa aspektdə də dəyişməyə səbəb olur.

Əgər biz cümlənin söz sırasını formal-sintaktik aspektin faktı kimi qəbul etsək, o zaman bizim aktual və sintaktik üzvlənmə arasındakı əlaqə-

¹²⁵ Вах.: Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения. – Вопросы языкознания. М., 1956, №5. с. 59.

dən daha çox danışmaq əsasımız olar. Elə bircə bu faktı – türk cümləsində xəbər sintaktik planda digər cümlə üzvlərinə görə son mövqə, yəni, post-pozisiyada yer tutması faktını götürək.

Türk dillərində xəbər standart yerinin cümlə sonu olmasını bütün türkoqlar qeyd edirlər. Və aktuallaşma nəticəsində bu xəbər öz standart yerini dəyişib, cümlənin içinə doğru “yürüşü” – orta və ön mövqələrə çıxması bilavasitə formal sintaktik qatda məhz aktuallaşma imkanlarının təsiri ilə bağlıdır. Əlaqə göz qabağındadır. Əgər sərbəst söz sırasına malik olan dillər üçün xəbər yerdəyişməsi sintaktik planda informativ deyilsə, türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin sabit, müəyyənlanmış sintaktik pozisiyalarının olduğuna görə belə bir hal relyefcəsinə qabarıqlaşır və burada artıq yerdəyişmə (bizim halda – xəbər yerdəyişməsi) informativləşir, başqa sözlə desək, özü ilə əlavə məlumat gətirir. Bu məlumat həm üslubi, həm kommunikativ-situativ mahiyyətdə olur.

Məlumdur ki, cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin məntiqi bazasına, cümlənin nitq prosesində normal işləmini tənzimləyən ekstralinqvistik prosesə (potensiala) əsaslanır. Aktual üzvlənmənin ayrı-ayrı kateqoriyalarının müəyyənlişməsi cümlənin tərkib komponentlərinin məntiqi baxımdan yerləşməsi ilə bağlıdır. Bu komponentlər iki qütbə – subyekt və predikat qütbünə aid olmaqla, cümlədə qütbləşmə yaradır. Sintaktik fikrin inkişafı prosesində ayrı-ayrı tədqiqatçılar subyekt və predikat qütbünü ayrı cür adlandırırlar. Subyekt qrupunu tema, çıxışlıq hissə, verilmiş hissə, əsas hissə, psixoloji-subyekt və başqa adlarla adlandırırlar. Predikat qrupunu isə rema, yeni hissə, nüvə, psixoloji-predikat və s. adlandırırlar. Bunların mahiyyəti təbii ki, dəyişmir.

Dilçilikdə psixologizm öz təsirini sintaktik tədqiqatların bu sahəsində də göstərir. Hələ XIX əsrdə gənc qrammatiklər məktəbinin rəhbərlərindən biri olan German Paul öz məşhur əsərində bu istiqamətdə mülahizələr yürüdərkən psixoloji-subyekt, psixoloji-predikat deyərək cümlədə iki qütb ayırmışdı¹²⁶.

¹²⁶ Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, сәh. 339.

Onun ardınca rus dilçisi F.Fortunatov, həmçinin, psixoloji hökmdə psixoloji mübtədanı və psixoloji xəbəri bir-birindən ayırır. Fortunatova görə, danışanın dil şüurunda ilkin üzə çıxan nədirsə, o, psixoloji subyekt-dir, psixoloji predikat isə danışanın bu subyekt haqda nə düşündüyüdür¹²⁷.

Rus dilçiliyinin tarixini araşdıran F.M.Berezin yazır ki, psixoloji hökm haqda Fortunatovun təlimi Avropadakı XIX əsrin axırındakı sintaktik fikrin əsas aparıcı istiqamətləri ilə səsləşirdi. Bu istiqamətlər isə, nəhayətdə, psixoloji sintaksis kimi formalaşırdı və öz əksini K.Paulun təlimində tapırdı¹²⁸.

Cümlənin aktual üzvlənməsində məntiqi və psixoloji momentlər, faktorlar bu və ya başqa dövrlərdə həmişə qeyd olunmuşlar. Məsələn, professor Otto Yespersen eyni leksik dolumda olan cümlə ilə söz sırasını qarşılaşdırır: **Mehriban ata və ata mehribandır.** Və O.Yespersen belə bir nəticəyə gəlir ki, hər iki halda “mehriban” sözü məntiqi nöqtəyi-nəzərdən “ata” mübtədasına münasibətdə xəbər rolunda (bəlkə – funksiyasında?!) çıxış edir¹²⁹.

Beləliklə, cümlənin onun aktual üzvlənmə nöqtəyi-nəzərindən öyrənilmə imkanı və hətta ehtiyacı bir daha belə bir faktı təsdiq edir ki, danışanın dil şüurunda məntiqi, psixoloji və sırf dil strukturları çox sıx şəkildə bir-birinə qaynayıb qarışmışdır.

Məntiqi hökmün quruluşu ilə analogiyada cümlənin məna əsasının strukturu qurulur və bu da öz növbəsində aktual üzvlənmə üçün çox əlverişli bir şərait yaradır. Nitq səviyyəsində hökmün subyekt faktiki olaraq, söyləmin teması ilə, hökmün predikatı isə söyləmin reması ilə eynidir. Biz burada və daha sonra bu məqamla əlaqədar, əsasən, tema və rema terminlərindən istifadə edəcəyik. İlk öncə onların mahiyyəti barədə danışaq.

Tema söyləmin elə bir xüsusi sintaktik fonudur ki, bu fon söyləmin digər, rematik hissəsinin üzə çıxmasına, qabardılmasına xidmət edir. Prinsip etibarilə, tema həmişə özündən əvvəlki kontekstə və ümumiyyətlə, dil

¹²⁷ Вах.: Фортунатов Ф.Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. Избранные труды. т. 2, М., 1957, сәһ. 449-450.

¹²⁸ Вах.: Березин Ф.М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – начала XX вв.). М., 1968, сәһ. 90.

¹²⁹ Вах.: Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, сәһ 168.

situasiyasına tuşlanır, onunla əlaqəlidir, ondan doğur. Cümlənin məntiqi qrammatik səviyyəsində onun tematik hissəsi məlum hissə sayılır. Belə ki, bu məlumluq həm informasiya ötürənə, həm də informasiyanı qəbul edənə – adresata eyni zamanda aid olur. Bu hissə özündən əvvəlki kontekstə tuşlanmaqla eyni zamanda cümləətrafı situativ strukturaya çıxır və cümlə daxilində məntiqi baxımdan fərqlənir.

Tema həm danışanın, həm də qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır. Bu ümumi bilik fonu (presuppozisiya) olmasa, prinsip etibarilə, informasiya ötürmək nöqtəyi-nəzərindən mətn daxilində irəli addım atmaq mümkün olmaz. Məhz belə bir ümumi bilik fonu bir tramplin kimi mətndaxili fikrin gələcək inkişafının əsasında durur və onu hazırlayır.

Rema isə əksinə, məlumatın əsas nüvəsini və canını təşkil edir. Söyləmədə nə deyildiyinin təmsilçisi olan rema nitq fəaliyyəti zamanı müəyyən dərəcədə aktuallaşmağa, xüsusi olaraq nəzərə çatdırılmağa məruz qalır. Bu cür aktuallaşma müxtəlif dil vasitələri və üsulları ilə həyata keçir. Bu bərdə bir qədər ətraflı irəlidə danışacağıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə rema həm prosodik-ekstralingvistik vasitələrin, həm də formal-qrammatik vasitələrin köməyi ilə aktuallaşdırılır, xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılır. Rema cümlədə xüsusi olaraq adresata ünvanlanmış həməən naməlum hissədir ki, onun köməyi ilə müəyyən entropiyanın aradan götürülməsi nəzərdə tutulur, başqa sözlə desək, informasiya qəbul edən tərəfdə informasiya qıtlığının azalması (aradan götürülməsi) məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Tema və remanın qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı şəkildə uzlaşması, beləliklə, cümlənin məntiqi-semantik qrammatik əsasının möhkəmlənməsini şərtləndirmiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm tema, həm də rema öz tərkiblərində cümlənin daimi sintaktik üzvlərini saxlamırlar, onların tərkibi daimi deyil, həmişə eyni üzvlər ilə dolmur. Başqa cür, daha dəqiq desək, tema həmişə mübtədə deyil, rema da həmişə xəbər deyil. Temanın tərkibinə mübtədə, tamamlıq, xəbər daxil olan kimi, remanın tərkibinə də mübtədə, xəbər, tamamlıq daxil ola bilər. Aktual üzvlənmə komponentlərinin qrammatik tərkibinin qeyri-sabitliyi, öz növbəsində, başqa bir çətinliyi ortaya çıxarır.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bəzən, sadəcə olaraq, temanın tərkibini remanın tərkibindən kəskin fərqləndirmək mümkün olmur. Bu halı çox vaxt ikinci dərəcəli üzvlərlə və müxtəlif tərkiblərlə yüklənmiş üslubi cəhətdən mürəkkəbləşdirilmiş cümlələrə aid etmək mümkündür¹³⁰.

Üst-üstə tema və rema məlumatın bütün tərkibini əhatə edir. Məlumatı başlarkən adətən, temanı adlandırır, temanı müəyyənləşdirir, sonra yenə də tema ətrafında “fırlanırlar”: yenə də temanı artıq bu dəfə rema vasitəsilə dəqiqləşdirirlər. Beləliklə, temanı həm də dəqiqləşdirilmiş rema kimi adlandırmaq olar.

Beləliklə, bütövlükdə məlumatı tema ilə dəqiqləşdirilmiş remanın cəminə bərabərləşdirmək mümkündür. Və bu hal istənilən dildə predikatların müəyyənləşməsində əsas çıxış nöqtəsi ola bilər¹³¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı türk dillərində və ümumiyyətlə, türkologiyada bilavasitə funksional sintaksis və yaxud funksional sintaksisə hazırlıq səpgili tədqiqatlarda cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsinə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. M.Z.Zəkiyevin, Q.P.Melnikovun, Ə.Cavadovun, S.A.Sokolovun, A.S.Safayevin, Z.R.Kərimovanın və başqalarının əsərlərində cümlənin aktual, funksional semantik üzvlənməsi ilə bağlı məsələlərdən bəhs edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində, təəssüf ki, nə funksional sintaksis məsələləri, nə də onun tərkib hissəsi olan cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsi və bununla bağlı cümlə qatının iki səviyyəli səciyyəsi sistemli şəkildə izlənilmişdir. Hər halda bu istiqamətdə yazılmış ciddi bir tədqiqat adı çəkmək mümkün deyil. Ayrı-ayrı məqalələr yazılmışdır ki, onlarda rus sovet dilçilərinin (xüsusilə, İ.R.Raspopovun) eyni zamanda çexoslovakiyalı dilçilərin, əsasən, V.Mateziusun müəyyənləşdirdikləri üsullarla ümumi şəkildə aktual üzvlənmə ilə bağlı mülahizələr söyləməyə cəhd edilmişdir. Təəssüf ki, bu mülahizələr də orijinal olmamışdır. Halbuki, Azərbaycan dilinin orijinal sintaktik quruluşu, xüsusilə, cümlə quruluşu aktual

¹³⁰ Мійд. ед.: Крушельницкая К.Г. К вопросу о смысловом членении предложения – “Вопросы языкознания” журнал. М., 1956, № 5, сәһ. 60.

¹³¹ Мельников Г.П. Синтаксический строй тюркских языков и позиции системной лингвистики. – Народы Азии и Африки. М., 1969, № 6, сәһ. 100.

üzlənmenin tədqiqində bu dilin materialları əsasında bir sıra qiymətli nəticələrə gətirib çıxara bilərdi.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, aktual üzlənmə metodikasının bəzi elementlərini böyük Azərbaycan dilçisi Ə.Dəmirçizadənin hələ 1947-ci ildə yazdığı “Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzləri” adlı əsərində görmək mümkündür. Aktual üzlənməni, cümlənin funksional səviyyəsini öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymasa da, müəllif sanki intuitiv şəkildə söz sırasının xüsusi əhəmiyyətini, onun cümlə sırası ilə əlaqəsini və bunların fikir söylənilməsində xüsusi rolunu qeyd etmişdir. Bundan əlavə, Ə.Cavadovun “Dil vahidlərinin sıralanması” (Azərbaycan dili materialları əsasında) yazdığı doktorluq əsərini qeyd etmək olar. Burada da əsas məqsəd aktual üzlənməni öyrənmək olmasa da, hər halda geniş planda funksional sintaksisin öyrənilməsində bu tədqiqatın əhəmiyyətini görməmək mümkün deyil¹³².

Yenə də təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyimizin bu istiqaməti xüsusi olaraq, sanki silueti görünməyə başlayan bu məqsədə doğru davam etdirilməmişdir və bunun nəticəsində sintaktik tədqiqatın çox vacib bir sahəsi bu günə qədər dilçiliyimizin “xam torpağı” şəklində qalmaqdadır. Cümlənin məntiqi qrammatik səviyyəsini öyrənilməməsi, onun nitq prosesində işləm məqamının müəyyənləşdirilməməsi, başqa cümlələrlə əlaqə üsullarının aydınlaşmaması ona gətirib çıxarır ki, Azərbaycan dili ilə bağlı sintaktik tədqiqatlarda cümlə semantikasının, cümlənin müxtəlif semantik qatları cümlənin kontekstlə, eyni zamanda situasiya ilə əlaqə prinsipləri tam şəkildə unudulmuş və nəzərə alınmamışdır. Bu isə öz növbəsində cümlə quruluşunun ayrıca olaraq öyrənilməsindən mürəkkəb sintaktik bütövlərin quruluşunun öyrənilməsinə aparan məntiqi və təbii keçidi son dərəcə ləngitmişdir. Və elə buna görə də təbii olaraq funksional sintaksisin bazası olan mürəkkəb sintaktik vahidlər, konkret olaraq mətn sintaksisi Azərbaycan dilində xüsusi və hərtərəfli tədqiqatın obyektı olmamışdır.

¹³² Bax.: Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzləri. Bakı, 1947, s. 7, 8, 80. Həmçinin müqayisə edin: Джавадов А.М. Порядок языковых единиц (Azərbaycan dili materialları əsasında). Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 1975, s. 51-63.

Cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin aktuallaşmış və aktuallaşmamış komponentlərinin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə uyğunlaşması prinsipinə əsaslanır. Cümlənin müəyyən komponentlərinin aktuallaşması onun başqa komponentlər sırasından xüsusi olaraq seçilib ayrılmasıdır. Xüsusi olaraq seçilmə xüsusi vasitələrlə həyata keçirilir. Və bu seçilmə cümlənin həmən komponentinin cümlənin girdiyi kommunikativ prosesdə xüsusi rolu olduğunu qabartmaq üçündür. Təbii olaraq nitq prosesində cümlənin müəyyən komponentlərinin seçilməsi və ya aktuallaşması resipiyent, yəni, qəbul edən tərəfindən cümlənin məna-məzmun özülünün adekvat şəkildə deşifrə edilməsinə xidmət edir. Danışiq dilində və yazı dilində aktuallaşma prinsipləri bir çox hallarda bir-birinə uyğundur. Amma nitq fəaliyyətinin müxtəlif sferalarındakı bu və ya digər üsullar az vacib və ya çox vacib, birinci və ya ikinci dərəcəli ola bilər. Bu hala V.Matezius və başqa tədqiqatçılar da diqqət yönəltmişdilər və qeyd etmişdilər ki, aktual üzvlənmənin danışiq dilindəki mənzərəsi yazı dilində olduğundan daha zəngindir. Əlavə edək ki, danışiq dilinə xas intonasiya və digər ekstralinqvistik amillər bu zənginliyi bir qədər də dərinləşdirir.

Danışiq dilində aktuallaşma, əsas etibarilə, intonasiyaya, vurğuya, danışiq tempinə, danışiq tonuna və başqa prosodik hadisələrə əsaslanaraq baş verir. Aktuallaşmaya kömək edən formal qrammatik əlamətlər danışiq dilində köməkçi faktor rolunu oynayır, hətta söz sırası da bir çox hallarda köməkçi rol oynamaqdan o tərəfə gedə bilmir. Yazı dilinə gəldikdə isə burada, ilk növbədə, ön plana aktuallaşdırmanın formal əlamətləri, eyni zamanda aktual üzvlənməyə xüsusi təkan verən söz sırası və başqa amillər çıxır.

Bizə belə gəlir ki, Azərbaycan dilində bu və ya başqa cümlə komponentinin (üzvünün) aktuallaşmasına şərait yaradan, səbəb olan müxtəlif üsulları sistemləşdirmək məqsəduyğun olardı. Dilimizin cümlə quruluşu ilə bağlı olaraq aktuallaşmanın bu üsullarını göstərmək olar:

1. Söz sırası vasitəsilə aktuallaşma.
2. Formal-qrammatik vasitələrin köməyi ilə aktuallaşma.
3. Prosodik aktuallaşma.

Bunların hər biri üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır.

§ 2. Söz sırası vasitəsilə aktuallaşma

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində bir çox başqa müxtəlif sistemli dillərdə olduğu kimi cümlə üzvünün aktuallaşması yazılı dildə, əsasən, söz sırasının hesabına həyata keçirilir.

Beləliklə, söz sırası özünü nəinki üslubi cəhətdən cümlənin lazımı və vacib vasitəsi kimi göstərir, eyni zamanda, daha tam kommunikativliyə, daha tam informativliyə xidmət göstərən amil kimi də çıxış edir. Rus dilçilərindən İ.İ.Kovtunovanın da doğru olaraq qeyd elədiyi kimi, söz sırasının aktual üzvlənməyə münasibəti, ümumilikdə, formanın funksiyaya münasibəti kimidir¹³³.

Həqiqətən də, aktual üzvlənmə zamanı cümlə xüsusi olaraq qurulur, onun kompozisiyası elə bir hala gətirilir ki, ən vacib informasiya, necə deyirlər, “qabağa düşməsin, özünü əvvələ salmasın”. Cümlə quruluşunda özünə müəyyən mövqə tutan yeni məlumat kommunikativ aktın psixologiyasına uyğun olaraq şüurlu surətdə cümlənin sonuna doğru yerləşdirilir. Belə olarkən təbii ki, cümlədə söz sırasının subyektiv təzahürü meydana çıxır və söz sırasının cümlədə təbii, obyektiv axarı pozulur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, subyektivlik bu halda müəyyən mənada qanunanuyğun bir səciyyə daşıyır, çünki məqsədəuyğun şəkildə seçilən və qruplaşan situasiya sisteminin simvolları olan tema-remə üzvlənməsini şərtləndirir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin bir çox hallarda neytral adlandırılan söz sırası obyektiv söz sırasından fərqlənir və bunlar eyni şey deyillər. Obyektiv söz sırası deyərkən müəyyən dil üçün invariant söz sırası nəzərdə tutulur, məhz onun şərtləndirdiyi quruluş nəzərdə tutulur. Azərbaycan dili üçün invariant, əsas sıralanma kimi belə bir sxem özünü göstərir. Burada mübtədə ilkin – birinci mövqedə, xəbər sonrakı – son mövqedə yerləşir. Bütün digər cümlə üzvlərinin bu iki üzv tərəfindən belə bir çərçivəyə salınması öz-özlüyündə neytral sayıla bilməz. Belə ki, istənilən cümlə, əlbəttə ki, kommunikativ prosesin işləm məqamının vahidi olan cümlədən söhbət gedir, prepozitiv və postpozitiv komponentlərə üzvlənir, bunlara

¹³³ *Важ.:* Ковтунова И.И. Современный язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976, с.9.

uyğun olaraq təbii şəkildə ilkin olaraq tema, sonra isə rema özünü göstərir. Xəbərin cümlənin sonunda yerləşdiyi neytral söz sırası müəyyən şəraitdə heç də neytral sayılmaya bilər. Belə ki, belə sıralanmada təbii şəkildə aktuallaşmış üzv xəbər olacaqdır. Buna baxmayaraq, hələ bu halın özü də o demək deyil ki, xəbərin obyektivcəsinə verilmiş sondakı mövqeyi bu cümlə üzvünün məhz aktuallaşması ilə bağlıdır. Belə situasiyanı konkret, xüsusi hal kimi qəbul etmək lazım gəlir. Belə ki, aktual üzvlənmə öz parametrlərinə görə sintaktik neytral söz sırası ilə üst-üstə düşür. O da qeyd edilməlidir ki, cümlədə təbii yerini (son mövqe!) tutan xəbərin aktual olmaması başqa məqamlarla üzə çıxarılır. Bu zaman aktual olan üzv xəbərin yanındakı (sondan əvvəlki) üzv olur.

Azərbaycan dili cümləsinin, prinsip etibarilə, kəskin, sabit, möhkəm söz sırasına malik olması aktual üzvlənmə elementlərinin təzahürü üçün çox münbit bir zəmin yaradır. İş burasındadır ki, sabit söz sırası zamanı aktuallaşma nəticəsində baş verən hər hansı yerdəyişmə cümlənin quruluşunda çox aydın, qabarıq şəkildə onun əsas səthindən seçilir, fərqlənir.

Beləliklə, cümlənin aktuallaşmış üzvü üçün onun cümlədəki son və yaxud sona yaxın mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bir qədər yuxarıda da qeyd edildiyi kimi bu son mövqe bilavasitə xəbərdən əvvəlki mövqedir. Elə buradaca izah edək ki, xəbərin özünün aktuallaşdığı zaman bir sıra əlavə dəqiqləşmələrə ehtiyac yaranır ki, onları da biz yeri gəldikcə qeyd edəcəyik.

Azərbaycan dili cümləsində xəbərdən öncəki mövqedən başqa, aktuallaşmış üzvün daha bir mövqeyini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu, remanın – yeni məlumat daşıyan aktual üzvün cümlənin başqa tərkib komponentlərinə münasibətdə mütləq postpozisiya mövqeyidir.

Beləliklə, Azərbaycan dili cümləsində, təbii olaraq, remanın iki mövqeyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Remanın birinci mövqeyi xəbərin postpozisiyasını nəzərə alaraq cümlədə obyektiv söz sırası şəraitində xəbərdən əvvəlki mövqedir. **Remanın ikinci mövqeyi** mütləq postpozisiya mövqeyidir. Təbii ki, bu cür halları nəzərdən keçirərkən söhbət ədəbi dildən, yazı dilindən gedirsə, bu və ya

başqa ədəbi dilin (və yaxud ədəbi dövrün) spesifik xüsusiyyətlərini hökmən nəzərə almaq lazımdır. Aydın bir həqiqətdir ki, bədii ədəbiyyatda cümlənin söz sırası bir çox halda, təbii olaraq, müəllifin üslubundan asılı olur. Başqa tərəfdən, o cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, cümlədə rema üçün iki mövqenin müəyyənləşdirilməsi öz-özlüyündə aktuallaşmanı daha güclü, daha zəif hissələrə bölə bilər. Və belə bir alternativlik, yəni, aktuallaşma üçün hansısa mövqenin seçilməsi imkanı bütövlükdə cümlə tərkibində informativ mərkəzlərin çox mühüm, yaxud az mühüm olmasından irəli gəlir. Bu, informativ mərkəzlərin mühümlük nöqtəyi-nəzərindən bir-birinə yaxın olmasından doğur.

Biz belə düşünürük ki, Azərbaycan cümləsində güclü aktuallaşma mövqeyi cümlənin mütləq postpozisiyasıdır. Belə ki, bu mövqe eyni zamanda müvafiq emosional gərginliklə müşayiət edilir. Türk dillərində başqa güclü aktual mövqe də ola bilər. Məs., qazax dilində həm də xəbərdən əvvəlki mövqe mütəxəssislər tərəfindən güclü aktuallaşma mövqeyi hesab olunur¹³⁴.

Azərbaycan dilində zəif aktuallaşma isə, təbii olaraq, xəbərdən əvvəlki mövqeni tutur. Aktuallaşmanın bu mövqeyi, yəni, xəbərdən əvvəlki mövqeyi bir növ cümlənin informativ gərginliyinin, elə bil, ehtiyat potensialını təşkil edir və Azərbaycan dilinin, eləcə də bütün türk dillərinin cümlə quruluşunda tema-rema mövqelərinin müəyyənləşməsində xüsusi özünəməxsus əhəmiyyətə malik olur. Bu özünəməxsusluğun bir çox digər türk dillərinə də şamil edilməsi əsassız deyil. Belə ki, Azərbaycan dili cümləsindən başqa remanın belə mövqeyi müasir özbək dilində müşahidə edilir. Özbək dilində aktual üzvlənməni tədqiq edən Z.Kərimovanın fikrincə, məntiqi-qrammatik predikatı ifadə edən cümlə üzvü bu dildə bilavasitə xəbərdən əvvəlki mövqeni tutur¹³⁵.

¹³⁴ Müq. ed.: Амиров Р.С. Способы актуального членения в казахском языке. Советская тюркология. Баки, 1970, № 6, səh. 35.

¹³⁵ Bax.: Kərimova R.Z. Müasir özbək və ingilis dillərində sadə cümlənin məntiqi-qrammatik üzvlənməsi. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. M., 1981, səh. 14-15. Həmçinin müqayisə edin: Urinbayev B. Özbək danışıq dilinin sintaksisi məsələləri. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Daşkənd, 1976, səh. 49. Həmçinin müqayisə edin: Amirov O.S. Qazax danışıq dili sintaksisinin xüsusiyyətləri. Dok. dissertasiyası. Alma-ata, 1972.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, özbək dilində remanın zəif pozisiyası Z.Kərimovanın və B.Urinbayevin tədqiqatlarından çıxış etsək, remanın yeganə mövqeyidir. Və beləliklə, bizə bu halda onu qeyd etmək qalır ki, zəif və güclü deyə ayırdığımız aktuallaşma dərəcəsi və aktuallaşmanın özündəki fərq özbək dilində özünü göstərmir.

Müxtəlif cümlə üzvlərinin aktuallaşma qanunauyğunluqlarını konkret materiala əsaslanaraq göstərmək məqsəduyğun olardı. Doğrudan da, mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, aktual üzvlənmənin köməyi ilə istənilən cümlə üzvünün predikatlaşmasına nail olmaq mümkündür¹³⁶.

Hər bir cümlə üzvünün aktuallaşma potensialını üzə çıxarmaqla biz həmən cümlə üzvünün dərin qatlarını oyatmış oluruq, onun gizli imkanlarını üzə çıxarıyıq. Rema olan hər hansı bir cümlə üzvü cümlədə xüsusi rol oynamaqla yanaşı, eyni zamanda geniş mətnə də özünün iştirak etdiyi cümlədən kənardakı cümlələr arasında bir növ öz cümləsinin təmsilçisi kimi çıxış edir, öz cümləsinin "səfirinə" çevrilir. Öz cümləsi daxilindəki söz sırasının dəyişməsinə təkan verməklə yanaşı, geniş mətnə də iştirakı remaya dönmüş cümlə üzvünün dərin potensialını açıq şəkildə göstərir.

İndi isə rema kimi işlənən hər bir cümlə üzvünü ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. Mübtədanın aktuallaşması. Mübtədə rema kimi

Cümlənin bu baş üzvünün aktuallaşması onun cümlə quruluşunda son mövqelərə doğru hərəkəti ilə müşayiət olunur. Zəif və ya güclü deyə ayırdığımız aktuallaşma dərəcələri mübtədaya aid ola bilər. Mübtədanın remalaşması cümlə quruluşunda iki mövqedə özünü göstərir. Güclü mövqə yuxarıda deyildiyi kimi, mübtədə remanın cümlənin mütləq sonluqda yerləşməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, aşağıdakı misallara diqqət edək:

- 1) Ortada düzülmüşdü növ-növ çörəklər, suxarılar, paxlavalar, halvalar, konfetlər, limon-portağallar, quru yemişlər. (C.Məmmədquluzadə);
- 2) Bəli, qıl körpüdən keçəndədi tamaşa. (C.Məmmədquluzadə);

¹³⁶ Müq. ed.: Кацнельсон С.Д. О категории субъекта предложения. – "Универсалии и типологические исследования". (Мещанинов охулары). М., 1974; səh. 123.

- 3) Hələ çəkilib bitirilməmiş rəsm kimi idi dəniz (Anar);
- 4) Ətrafdan qoyulmuşdu yastıq və balışlar. (C.Məmmədquluzadə).

Bütün bu gətirilən misallarda mübtədalar cümlənin mütləq son mövqeyində işlənir və bununla da güclü remalaşmaya məruz qalır. Burada məhz mübtədə vasitəsilə ifadə edilən anlayışlar deyimin əsas bazis hissəsini təşkil edir və ən vacib gərginliyi öz üzərinə götürür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, remanın güclü mövqeyi kəskin, maksimal şəkildə dəyişir. Bu halda bədii üslub danışıq üslubuna maksimum yaxındır.

Aktuallaşmış üzvün zəif mövqeyi onun xəbərdən əvvəl işlənməsini şərtləndirir. Mübtədə rema olarkən belə mövqenin tutulması, yəni, onun belə bir postpozitiv məqamdan əvvəl yerləşməsi təsadüfi olaraq istifadə olunmur. Belə olarkən remanın dəqiqləşməsi müəyyən çətinliklər törədir, amma nəzərə alsaq ki, neytral söz sırasında mübtədanın yeri mütləq əvvəl pozisiyadadır, o zaman onun hər hansı yerdəyişməsini ilk növbədə aktuallaşması ilə əlaqələndirmək lazım gəlir. İkinci tərəfdən, adətən, mübtədə xəbər bilavasitə yanında işlənərsə, son mövqedə olan xəbər öz qrammatik informativ mahiyyətini xeyli itirmiş olur. Bu xəbərə tam müstəqil xəbər söyləmək olmur. Elə bil, bununla da xəbər özündən əvvəlki mübtədanın aktuallaşmış rolunu bir qədər də qabartmış olur. Məsələn, bu misallara diqqət edək:

- 1) Xanımın sağ tərəfindən naçalnik əyləşdi. (C.Məmmədquluzadə);
- 2) Kərbəlayı İsmayılın bu günündə onun harayına çatan Abasqulu bəy olmuşdu. (F.Kərimzadə)

Bu misallarda birinci cümlədəki **naçalnik** mübtədası və ikinci cümlədəki **Abasqulu bəy** mübtədası aktuallaşmaya məruz qalır və bunun nəticəsində xəbərdən əvvəlki mövqedə işlənir. Bu cür aktuallaşma zəif aktuallaşma kimi qeyd edilə bilər. Diqqətlə fikir versək, görərik ki, misallardakı xəbərlər kifayət qədər güclü xəbərlər deyil. Haradasa məzmunları təsvir edilən xəbərlərdir. Və bunun nəticəsində informativ ağırlıq daşıma yükü mübtədanın öhdəsinə düşür və onun bilavasitə xəbərə yaxınlaşması nəticəsində güclü rematik gərginlik yaranır. Bəlkə də, bu gərginliyin əsas mənbəyi xəbərlə bağlıdır, amma biz burada gərək ilk olaraq remanın mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışaq. Və bu mövqe öz-özülüyündə deyil, müxtəlif

üzlərin münasibətindən formalaşır ki, bunu da nəzərə almamaq olmaz. Ona görə də hər hansı cümlə üzvünün, o cümlədən, mübtədanın aktuallaşmasından – remalaşmasından danışarkən ayrılmış mövqe ilə yanaşı, eyni zamanda bu mövqenin formalaşmasına şərait yaradan xəbərin də bu remalaşmaya verdiyi informativ gərginliyi nəzərə almaq vacibdir.

Remanın zəif mövqeyi kimi ayırdığımız mövqe ona görə belə səciyyələndirilir ki, remanın xəbərdən sonra işləndiyi güclü mövqe ilə müqayisədə mübtədanın cümlədə yerdəyişməsi o qədər də kəskin şəkildə özünü göstərmir. Mübtədanın aktuallaşmasının zəif mövqeyi və mübtədanın aktuallaşmasının güclü mövqeyi yenə də göründüyü kimi, xəbərin ətrafında, xəbərlə müqayisədə müəyyənləşir. Xəbər əsas çıxış nöqtəsidir. Və yaqin ki, bir qədər yuxarıda söylədiyimiz kimi, remalaşmanın əsas enerjiyə mənbəyidir. Aktual üzvlənməyə qrammatik düzümdən, qrammatik səviyyədən gətirilə bilən güc qrammatik informativ bir gücdür. Eyni hal başqa cümlə üzləri ilə əlaqədar onların da remalaşması zamanı özünü göstərir.

2. Tamamlığın aktuallaşması

Eynilə mübtədada olduğu kimi, tamamlıq da rema funksiyasında çıxış edərək cümlənin mütləq sonunda güclü mövqeyə və xəbərdən əvvəlki yerdə zəif mövqeyə malik olur. Tamamlıq-remanın güclü mövqeyi cümlənin bütövlükdə struktur məkanını, yəni, xəbərdən əvvəlki məkanını bir növ sanki təmizləyir və daha sərbəst edir. Ən azı ona görə ki, əsas gərginliyi öz üzərinə toplayan tamamlıq bu məkandan qopardılıb, son mövqeyə aparılır. Meydan, belə demək mümkünsə, boş qalır. Misallara diqqət yetirək:

- 1) Ağalar və xanlar başladılar çay içməyə. (C.Məmmədquluzadə);
- 2) Usta Zeynal çubuğu taxtanın üstünə qoyub götürdü malanı və başladı işləməyə. (C.Məmmədquluzadə);
- 3) Görürsən sizin bu binamus Ağsa Sadiği?! (C.Məmmədquluzadə);
- 4) Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə. (C.Məmmədquluzadə)

Bu misallarda bütün son mövqedəki tamamlıqlar, əslində, cümlənin bütün informativ gərginliyini öz içlərinə yığmış bir vəziyyətdədirlər. Remalaşmış bu tamamlıqlar cümlənin özlərindən əvvəlki struktur məkanı-

na sanki bir sərbəstlik vermiş kimidir. Bu məkan sintaktik baxımdan kifayət qədər şəffafdır. Elə bil, bütövlükdə bütün cümlənin korpusunu son mövqedəki aktuallaşmağa hazırlayır. Bu aktuallaşma çox güclü aktuallaşmadır, çünki söz sırasının **kəskin** şəkildə pozulması ilə müşayiət olunur.

Tamamlıqların zəif mövqeləri isə deyildi ki kimi, xəbərdən bilavasitə əvvəldə yerləşən mövqedir. Bu halda tamamlıq özünün bütün formalarında, yəni, həm təsirlik halı qəbul edən müəyyən formada, həm də təsirlik halsız sıfır göstəricili qeyri-müəyyən formada özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sıfır göstəricili qeyri-müəyyən formadakı tamamlıq, prinsip etibarilə, Azərbaycan dilində remalaşarkən geniş şəkildə güclü mövqedə çıxış edə bilmir. Buna baxmayaraq, bəzi istisnalar mümkündür.

Remalaşmış tamamlığın xəbərdən əvvəlki mövqeyi çox geniş yayılmış mövqedir. Əslində, bu mövqe tamamlığın obyektiv sintaktik mövqeyi də sayıla bilər. Məsələn:

1) Abasqulu bəy bu sözlərdən sonra döş cibindən ipək dəsmala büküb saxladığı bileti çıxardı. (F.Kərimzadə);

2) O mənə bir bilet verdi. (Danışiq dilindən).

Birinci cümlədəki rema mövqeyində işlənən **bileti** tamamlığı öz müəyyənliyinin nəticəsində ikinci cümlədəki rema mövqeyində işlənən qeyri-müəyyən **bilet** tamamlığından, təbii ki, fərqlənir. Bu fərqlənmə özünü onda göstərir ki, müəyyən tamamlıqlar remalaşarkən daha böyük aktuallaşmaya məruz qalır. Qeyri-müəyyən tamamlıqlar daha az aktuallaşır. Bu şəkildə aktuallaşmanın özünün hər hansı bir mövqedə (zəif və güclü) dərəcələrindən danışmaq imkanı da meydana çıxır. Bu isə artıq, göründüyü kimi, xüsusi bir tədqiqatın mövzudur.

3. Yer zərfliklərinin aktuallaşması

Yer zərflikləri ilə ifadə olunmuş remanın güclü mövqeyi, onun güclü aktuallaşması yenə də cümlənin mütləq sonuna təsadüf edir. Qeyd edək ki, zərfliyin belə bir mövqedən, yəni, xəbərdən sonra işlənməsi Azərbaycan dili cümləsinin standart, neytral söz sırasına kəskin şəkildə uyğun gəlmir. Bu neytrallıqdan kəskin şəkildə fərqlənir. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət edək:

1) Sabah axşam dəmir yol qatarı yetişər “Qurtlar” mənzilinə. (C.Məmmədquluzadə);

2) Xanım bir girdi içəri, bir çıxdı balkona, qonaqlar da çıxdılar həyətə və qaçdılar qapıya. (C.Məmmədquluzadə);

3) Pristavın arvadı oturdu stolun baş tərəfində. (C.Məmmədquluzadə).

Bu misallarda işlənən yer zərflikləri cümlənin neytral söz sırasını pozaraq cümlə quruluşunda mütləq son mövqeni tutmuşlar. Bununla da, cümlənin gərginlik ehtiyacını öz üzərlərinə yığmışlar. Aktuallaşma baş vermişdir. Dinləyiciyə çatdırılmalı ən informativ məqam məhz bu yer zərflikləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cür güclü aktuallaşmanın əmələ gəlməsinə, göründüyü kimi, söz sırasının kəskin şəkildə pozulması səbəb olmuşdur.

Yer zərflikləri ilə bağlı remanın zəif mövqeyi başqa cümlə üzvlərində olduğu kimi, onun xəbərdən bilavasitə əvvəlki mövqedə işlənməsi ilə bağlıdır. Bu mövqe də, prinsip etibarilə, yer zərfliyi üçün təbii mövqe sayıla bilər. Və orada yer zərfliyinin, ümumiyyətlə, hər hansı bir gərginliyini qeyd etmək mümkün deyil. Bu cür zəif aktuallaşmaya aid misallara baxaq:

1) Bu gün Moskvaya gedirsən. (M.Hüseyn);

2) Şəfqət bacısı səssiz addımlarla palataya girdi. (M.Hüseyn);

3) Mən bu dəqiqə yuxarı kəndə gedirdim. (M.Hüseyn)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yer zərflikləri ilə bağlı remanın güclü mövqeyi özünü adətən elə ədəbi mətnlərdə göstərir ki, onların üslubu şifahi danışq nitqinə maksimal dərəcədə yaxın olur. Təsadüfi deyildir ki, bu məqamla əlaqədar yuxarıda gətirilən misalların hamısı bu üslubun gözəl yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən götürülmüşdür. Remanın zəif mövqeyi isə daha çox özünü sırf yazı dilinə yaxın olan üslubda göstərir. Azərbaycan yazıçısı Mehdi Hüseynin üslubu buna yaxşı misaldır.

4. Təyinin aktuallaşması

Təyinin zəif remalaşma mövqeyi ismi xəbərli cümlələrdə özünü göstərir və burada xəbərdən əvvəl gələn təyin bütün cümlənin ən mühüm informasiyasını özündə saxlamış olur. Məsələn, müqayisə edin:

1. Usta Ramazan Bakı mədənlərində çoxdan bəri tanınmış bir adam idi. (M.Hüseyn);

2. O da böyük yurdumuzda xırdaca bir sənətkardır. (S.Vurğun);

3. Ah, nə gözəl dəqiqələr idi. (Y.V.Çəmənəminli)

Başqa cümlə üzvlərinin aktuallaşmasından fərqli olaraq, burada bir qədər fərqli cəhət özünü göstərir. Belə ki, rema funksiyasında ayrıca götürülmüş təyin yox, bütöv sintaktik kompleks “təyin+xəbər” kompleksi işlənir.

Beləliklə, remanın zəif mövqeyini onunla izah etmək mümkündür ki, bu misallarda rema kimi işlənən təyinlər (birinci misalda “tanınmış”, ikinci misalda “xırdaca”, üçüncü misalda “gözəl” təyinləri) öz cümlədaxili struktur xüsusiyyətlərinə görə cümlə karkasının əsas strukturuna daxil olurlar. Bunun nəticəsində və bununla müqayisədə rema-təyinin güclü mövqeyi təyinin cümlənin struktur sərhədlərindən kəskin şəkildə kənara çıxıb və özünəməxsus bir şəkildə formalaşma biçimində özünü göstərir. Müqayisə edin:

Onda iki qılnc var. Biri qınlı, biri qınsız. (Kitabi-Dədə Qorqud).

Bu göstərilən misalda **biri qınlı, biri qınsız** deyə ayrılan sintaktik kompleks əslində “qılnc” mübtədasının və bütövlükdə “qılnc var” ismi xəbərinin semantik təyimidir.

Əgər biz bu cümləni normal söz sırası olan halına gətirmiş olsaq, həmən təyin sintaktik struktur daxilində öz obyektiv orta yerini tutacaqdır. Müqayisə edin:

Onda biri qınlı, biri qınsız iki qılnc var. Bu son dəyişdirilmiş variantda aydın şəkildə görmək olur ki, təyin aktuallaşma dairəsindən çıxmış şəkilədir. Aktuallaşmağa burada məruz qalan məhz **qılnc** mübtədasıdır. Belə hallarda başqa heç bir cümlə üzvünü yox, xüsusi olaraq təyini aktuallaşdırmaq lazım gəlsə, bunun yolu ancaq və ancaq təyini cümlənin struktur sərhədlərindən kənara çıxarıb, belə bir parselyasion struktur yaratmaqdır.

Və belə düşünə bilərik ki, bu cür hallarda təyin cümlənin əsas strukturundan kənarda xüsusi olaraq aktuallaşır və beləliklə, aktuallaşmanın güclü mövqeyi əldə edilir.

Göründüyü kimi, təyinin rema mövqeyində çıxışı, digər cümlə üzvlərindən fərqlənir. Çünki bu, temanın cümlədəki, ümumiyyətlə, zəif mövqeyi

ilə bağlıdır. Cümlə quruluşuna o qədər də dəxli olmayan belə bir mövqe informasiyanı qəbul edən tərəfdən əlavə diqqət tələb edir ki, bu da xüsusi olaraq əsas sintaktik strukturun kənarda formalaşmada (parselyasion formalaşmada) özünü göstərir.

***Qeyd:** Parselyasion quruluş o quruluşa deyilir ki, cümlənin təyini cümlənin əsas strukturunun içindən çıxarılıb cümlədən kənarda ayrıca şəkildə formalaşdırılaraq təqdim edilsin. "Kitabi-Dədə Qorqud" dan gətirdiyimiz misal buna yaxşı nümunədir.*

5. Xəbərin aktuallaşması

Xəbərin aktuallaşmasından danışarkən, birinci onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün digər cümlə üzvlərinin aktuallaşmasına real şərait yaranandan bu cümlə üzvünün özünün aktuallaşması təbii ki, bəzi əlavə, özünə-məxsus şərtlərlə bağlıdır. Bəzi cümlə tiplərində təbii şəkildə rema və xəbər tam şəkildə üst-üstə düşə bilər. Məsələn, "**Payız gəldi, günəş çıxdı**" kimi iki tərəfli sadə cümlələrdə bunu müşahidə etmək mümkündür.

Amma ikinci dərəcəli cümlə üzvləri ilə mürəkkəbləşdirilmiş cümlələrdə, yəni, bəzi geniş tipli cümlələrdə xəbərin remalaşması məsələsi bir qədər mübahisəlidir, çünki, bu halda xəbərdən əvvəlki mövqe hər hansı bir cümlə üzvü tərəfindən tutulmuş olur ki, onu da biz aktuallaşmış mövqe hesab edirik. Bir cümlə daxilində isə iki remalaşmış mövqedən danışmaq, prinsip etibarilə, aktuallaşma prosesində, yəni, canlı danışıq prosesində tamam yeni səhifə açar bilər.

Beləliklə, sintaktik quruluşun funksional baxımdan ən vacib elementlərindən olan xəbər aktual üzvlənmə zamanı öz obyektiv mövqeyi ilə (cümlənin sonuncu yerində olması ilə) remanın, yəni, informasiya daşıyan elementin az və ya çox ifadəsinə şərait yaradır. Əgər biz kontekstdən tam şəkildə təcrid olunsaq, ayrıca tam şəkildə o biri cümlələrlə əlaqəsi olmamış bir cümlə ayırısaq (bu isə, prinsip etibarilə, mümkün deyil), o zaman belə bir halı qeyd etməli olarıq ki, normal söz sıralı quruluşda xəbər heç zaman rema olaraq işləm məqamına malik ola bilməz. Çünki remalaşmış cümlə

üzbü həmişə xəbərdən əvvəlki mövqedə olan cümlə üzbü olacaq. Beləliklə, xəbərin aktuallaşmasının və rema şəklində çıxış etməsinin özünəməxsusluğu ondan ibarət olur ki, o öz normal mövqeyini tərk etsin. Bu yalnız kontekstin daxilindəki bir-birilə bağlı cümlələrdə özünü göstərə bilər. Və hər hansı bir başqa cümlə üzbünün remalaşmasının məhək daşına çevrilən xəbər özü remalaşarkən cümlədə əlavə güclü prosodik ayırıcı vasitələrdən istifadə edilməsi lazım gəlir.

***Qeyd:** Cümlələrin kontekst bağlılığı deyərkən iki və daha çox cümlənin sintaktik əlaqəsi, yəni, məna və quruluş nöqtəyi-nəzərindən bir-birinə yanaşması, bir sintaktik bütöv əmələ gətirməsi nəzərdə tutulur.*

Cümlə üzvlərinin ayrı-ayrılıqda remalaşmasının, başqa sözlə, aktuallaşmasının özünəməxsus cəhətlərini nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, Azərbaycan dilində remanın iki mövqeyi vardır: güclü və zəif mövqeyi. Hər iki mövqe xəbərə münasibətdə formalaşır. Zəif mövqe xəbərdən əvvəlki mövqedir, güclü mövqe isə xəbərdən sonrakı mövqedir. Təbii ki, aktuallaşmanın güclü mövqeyi Azərbaycan dili cümləsində söz sırasının kəskin şəkildə pozulması nəticəsində əldə edilir. Xəbərdən sonraya keçən cümlə üzbü, elə bil ki, özünün xüsusi ayrıca informasiya daşıyıcısını “gözə soxur”, “qulağa dürtür”. Cümlənin neytral söz sırası haradasa “xatirəyə” dönmür. Bu cür aktuallaşma cümlənin daxil olduğu mətnin ümumi fonundan onu ayırır və özünə xüsusi diqqətin yönəlməsinə səbəb olur.

Deməli, güclü aktuallaşma bir tərəfdən cümlədaxili proseslərə təkan verir, digər tərəfdən, cümləxarici münasibətlərdə, yəni, mətn münasibətlərində həmən cümlənin bir növ “kimliyinə” dönmür.

Aktuallaşmış cümlə üzbünün güclü və zəif mövqələri eyni zamanda mətndə fikrin inkişafı prosesinə müxtəlif dərəcəli təsirlər göstərir. Aktuallaşmanın güclü mövqeyi qonşu cümlələrin bir-birinə ideal şəkildə qovuşmasına xidmət edir, çünki bu halda, adətən, əvvəlki cümlənin xəbərdən sonra işlənən, yəni, ən son məqamda işlənən reması təbii şəkildə ondan

sonra gələn qonşu cümlənin temasına çevrilir. Məsələn, belə bir misala diqqət edək:

Yarım saatdan sonra qonaqları çağırıdılar qonaq otağına. Otağın ortasındakı uzun xörək stolu üstündə düzülmüşdü hər cür xörəklər və içkilər. (C.Məmmədquluzadə).

Göründüyü kimi, bu misalda əvvəlki cümlənin reması ilə sonrakı cümlənin temasının bilavasitə kontaktda olması, özü də bu kontaktın eyni leksik tərkib vasitəsilə həyata keçirilməsi (**qonaq** sözünün ellipsisini də nəzərə alaraq bunu söyləyirik) mətndə fikir inkişafını təbii şəkildə bir cümlədən o biri cümləyə ötürür. Əvvəlki cümlənin bütün əsas informasiya yükünü öz üzərinə yığan rema bu şəkildə sonrakı cümlənin temasına, yəni, fikrin davamı üçün tramplin nöqtəsinə dönür. Remanın və temanın bilavasitə yanaşı işlənməsi fikrin zəncirvari inkişafına xidmət edir və eyni zamanda fikrin mətnboyu inkişafının effektivini bir daha təsdiq edir.

Aktuallaşmanın zəif mövqeyində isə aktual üzvlənmə komponentlərinin (tema və remanın) bir-birilə əlaqəsi, təbii ki, distant məsafədə baş verir, başqa sözlə, onların arasında başqa cümlə üzvü olur, nəticədə, fikir hərəkət edərkən progressiyası zəifləyir. Remanın və temanın zəncirvari olaraq bir-birinə keçmiş effektivliyi bir qədər azalır. Müqayisə edin:

Bəy papirosunu ağzına alıb, Kərbəlayı Qasıma işarə elədi. Kərbəlayı Qasım qaçıb gəldi ağasının yanına. (C.Məmmədquluzadə)

Rema funksiyasında işlənən tamamlığın zəif aktuallaşma mövqeyi özündən sonra işlənən xəbərin sonrakı cümlənin teması ilə əvvəlki cümlənin remasının arasında interpozisiyada yer tutmasına imkan verir. Təbii ki, burada kontakt bilavasitə deyil və fikir hərəkətinin əvvəlki hala – güclü mövqeli aktuallaşma halına münasibətdə bir balaca sənqiməsini müşahidə etmək mümkündür.

Aktuallaşmanın zəif və güclü mövqələrinin hər cümlə üzvünün rema kimi işləmə məqamının işığında öyrənilməsi, prinsip etibarilə, funksional sintaksisin təməl mövzularındandır. Bunun əhəmiyyətini qiymətləndirmək mümkün deyil. Eyni zamanda digər türk dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dili cümləsinin rema mövqələrinin müəyyənləşdirilməsində məsələ

xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələnin üslubiyyat və tərcümə problemləri ilə bağlılığını da bura əlavə etsək, aktuallığı bir qədər də aydın şəkildə üzə çıxar.

§ 3. Formal qrammatik vasitələrlə aktuallaşma

Qeyd edildiyi kimi, müəyyən cümlə üzvünün aktuallaşması, yəni, onun həmən cümlənin remasına çevrilməsi söz sırasından başqa, eyni zamanda müxtəlif qrammatik və leksik elementlərin (əlamətlərin) köməyiylə də baş verə bilər. Bununla bağlı müəyyən formal hissəciklər Azərbaycan dilində ayrılıb bir qrup təşkil edir ki, bütövlükdə bu qrupun elementləri cümləyə remanın varlığını seçib ayırmaq, nəzərə çatdırmaq üçün daxil edilir. Bu qrupun elementlərini bilavasitə aktuallaşmağa xidmət etdiklərinə görə, aktuallaşmanı yaratdıqlarına, qabartdıqlarına görə xüsusi bir adla adlandırmaq vacibdir. Bu məqamla əlaqədar biz **aktualizator** terminini təklif edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu termin başqa sistemli dillərdə də eyni funksiya daşıyan elementlərin adı ola bilər.

Azərbaycan dilində aktualizatorlara müxtəlif elementlər aid edilə bilər. Bunlara ədatları, qayıdış əvəzlilikləri ilə ədatların birləşməsini, reduplikasiya və başqa leksik qrammatik vasitələri aid etmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilində ədatlardan **da, də, belə**, qayıdış əvəzliliklərindən **özü**, qayıdış əvəzliyi ilə ədatın birləşməsi **özü də**, reduplikasiya, yəni, tam təkrar və başqa bu kimi vasitələr aktualizator kimi özlərini göstərirlər. Bu hal bir çox dünya dillərində də müşahidə edilir. Məsələn, ingilis dilində cümlənin remasının, yəni, yeni olan hissəsinin xüsusi olaraq nəzərə çatdırılması üçün qrammatik əlamətdən və ya leksik göstəricilərdən istifadə edilir¹³⁷.

Beləliklə, aktuallaşmağa, yəni, remanı xüsusi olaraq ayırmağa xidmət edən qrammatik əlamətləri, göstəriciləri **aktualizator** deyə adlandırmaq məqsədəuyğun sayıla bilər.

Müxtəlif dillərdə aktualizatorların cümlədaxili münasibətləri müxtəlif ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dili cümləsində işlənən aktualizatorlar aid

¹³⁷ *Miq. ed.: Шевякова В.Е. Актуальное членение предложения. М., 1976, s. 14, 15.*

olduqları və aktuallaşdırdıqları cümlə üzvünə münasibətdə postpozisiyada, yəni, ondan sonra işlənir və əgər cümləyə aktualizator daxil olursa, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman söz sırası artıq aktuallaşmağı qabardan vasitə kimi öz əhəmiyyətini itirir. Əsas yükü aktualizator çəkir. Əsas vasitə – remanı ayıran, remanı göstərən əsas əlamət məhz aktualizator olur.

Fikrimizi bir qədər dəqiqləşdirək. Aktualizatorların Azərbaycan dili cümləsində işləm məqamlarına ayrı-ayrılıqda diqqət yetirək.

Da/də aktualizatoru

Da/də aktualizatoru cümlə tərkibində uzlaşdığı cümlə üzvünün funksional mənasının şiddətlənməsinə şərait yaradır. Belə olarkən, həmin cümlə üzvü cümlədəki yerindən asılı olmayaraq aktuallaşır, başqa sözlə desək, cümlənin digər cümlə üzvləri ilə müqayisədə o, kommunikativ gərginliyin əsl daşıyıcısına çevrilir və onda çox asanlıqla cümlənin remasını görmək olur. Bu misallara diqqət edək:

1) Yoldaşım Teymur Mirzə də, deyəsən, mənim günümdə idi. (C.Məmmədquluzadə);

2) Qadınlardan da gələn az deyildi. (M.Hüseyn);

3) Əmrah da bunu duyurdu. (M.Hüseyn).

Əgər yuxarıda göstərilən misallarda aktualizatoru, yəni, rema göstəricisini kənarlaşdırsaq, o zaman aktuallaşmanın müəyyənliyi söz sırası, prosodika kimi faktorların, remanın ümidinə qalır. Bu tipli cümlələrdə müəyyən cümlə üzvünün ayrılması və aktualizatorun köməyiylə cümlənin ümumi ahəngindən çıxarılması, ona rema funksiyasının verilməsi, dolayısı ilə olsa da, belə bir haldan xəbər verir ki, belə cümlələrdə söz sırasına xüsusi olaraq əvvəlcədən istinad edilməyib, söz sırası burada son dərəcə neytraldır.

Qeyd etmək lazımdır ki, **da/də** aktualizatoru Azərbaycan dili cümləsində çox işlək dil ünsürüdür. Onu dil tarixində müxtəlif abidələrin dilində də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində **da/də**-nin **dəxi** formasına da rast gəlirik ki, bu forma özündən **da/də**-ni doğuran ilkin forma kimi işləkdir. Məsələn, bu misala diqqət edək:

Mənim dəxi oğlum olsa, Bayandırın qarşısın alsa dursa, qulluq eləsə, mən dəxi baxsam sevinmə, qıvansam, güvənsəm – dedi. (Kitabi-Dədə Qorqud)

“Özü” aktualizatoru

Qayıdış əvəzliyi olan **özü** cümlə daxilində aktualizator kimi çıxış edə bilər. Bu rema göstəricisi sanki cümlədəki informasiyanı qəbul edən diqqətini özünün aid olduğu cümlə üzvünə qaytarır və beləliklə, onun funksional baxımdan qüvvətlənməsinə xidmət edir. Prinsip etibarilə, işlənmə mövqeyinə görə “**özü**” aktualizatoru **da/də** aktualizatorundan bir o qədər də fərqlənmir, hər ikisi rema kimi ayrılan cümlə üzvünə postpozisiyada işlənir. Müqayisə edin:

Sarxan özü pulemyot atəşini başlamadan yoldaşlarına “Atəş” əmrini verdi. (M.Hüseyn)

Qeyd etmək lazımdır ki, “**özü**” aktualizatoru cümlənin subyektinə aid olur və bununla da, hər hansı bir üzvə aid ola biləcək **da** aktualizatorundan fərqlənir. Bunların ikisinin yanaşı işləndiyini də müşahidə etmək mümkündür.

“Özü də” aktualizatoru

Özü və də aktualizatorlarının birləşməsi və remanı birlikdə müəyyənləşdirməsi həmən cümlə üzvünün digər cümlə üzvlərindən daha kəskin ayrılmasını nəzərdə tutur. Misallara diqqət edək:

1) Heç mən özüm də kəndi belə qoyub özgə yerə getmək istəməzdim. (Ə.Əylisli);

2) Bunu Mahirə özü də hiss etmişdi. (M.Hüseyn);

3) Qurbanəli bəy özü də dəstənin başından yapışib başladı atılıb düşməyə. (C.Məmmədquluzadə)

Qeyd etmək lazımdır ki, “**özü də**” mürəkkəb aktualizatoru bir qayda olaraq cümlənin subyektinə aid olur.

“Belə” aktualizatoru

Aktualizator kimi “**belə**” qoşması da işlədilər bilər. O da aid olduğu cümlə üzvündən sonra işlənərək onların rema kimi seçilməsinə xidmət edir. Misallara diqqət edək:

- 1) Bir-birinin ardınca yağdırılan suallara qarşı bir sözlə belə cavab vermədi. (M.Hüseyn);
- 2) Mahirə feldşerdən belə əlli-ayaqlı tərpanirdi. (M.Hüseyn);
- 3) O, ölümdən belə qorxmurdu. (M.Hüseyn).

“**Belə**” aktualizatoru bütövlükdə **da/də** mövqə aktualizatoru ilə, demək olar ki, sinonim uyğunluq təşkil edir. Biz onları cümlə daxilində asanlıqla bir-biri ilə əvəz edə bilərik. Bununla yanaşı, onların arasında müəyyən struktur fərq də yox deyil. Belə ki, **da/də** aktualizatoru cümlədə aid olduğu cümlə üzvlərinin potensial şəkildə sinonimliyinin davamı imkanını inkar etmir. **Belə** qoşması isə özü ilə nöqtə qoyur, ondan sonra cümlənin uyğun komponentlərini struktur baxımdan uzatmaq mümkün deyil. Buradan belə fikir irəli sürə bilərik ki, **belə** aktualizatoru **da/də** aktualizatorundan fərqli olaraq daha çox xüsusiləşmiş aktualizatorudur və cümlənin funksional quruluşunda remanı daha kəskin şəkildə ayırmaq imkanına malikdir.

Reduplikasiya aktualizator kimi

Aktuallaşmağa “namizəd” olan cümlə üzvünün reduplikativ forması öz-özlüyündə özünəməxsus aktualizator kimi diqqəti cəlb edir.

***Qeyd:** Reduplikasiya cümlə üzvünün cümlə daxilində təkrarına deyilir. Məsələn, yaxşı və yaxşı-yaxşı, gözəl və gözəl-gözəl, ağıllı və ağıllı-ağıllı.*

Cümlə üzvünün ikiləşməsi təbii ki, ona diqqəti artırır, bu diqqəti daha gərgin bir halda onun üzərində saxlayır. Beləliklə, təbii olaraq, onu cümlənin digər üzvləri arasından seçib ayırır, remalaşdırır. Məsələn:

Böyük-böyük ağac gəmilər oynadan su. (Kitabi-Dədə Qorqud)

Ən neytral vəziyyətdə istər-istəməz diqqət **böyük-böyük** üzvünün üzərində sanki ilişib qalır. Bu təkrar edilən moment cümlənin əsas mərkəzinə dönür. Bəzən reduplikasiyaya uğrayan cümlə üzvünün təkrar komponentləri arasına bəzi şiddətləndirici ədatlar da daxil ola bilir ki, bunun özü də, bizim fikrimizcə, bu cümlə üzvünün, xüsusi olaraq, quruluşundan və təbii olaraq remalaşmasından xəbər verir. Belə şiddətləndirici ədatlara **“lap”** ədatını misal gətirmək olar. Məsələn:

Çoxdandı, lap çoxdandı ki, Kərim kişi içi qoyun dəri bu kürkünü geymirdi. (Elçin)

Köməkçi sözlər aktualizator kimi

Aktualizator kimi Azərbaycan dili cümləsinin **“fəqət”, “ancaq”, “yalnız”** kimi köməkçi sözlərini də göstərmək mümkündür. Bu sözlər semantik planda aid olduqları cümlə üzvünün funksional mənasını daraldaraq onların xüsusişməsinə, yəni, remalaşmasına şərait yaradırlar. Bu köməkçi sözlər də aid olduqları cümlə üzvündən əvvəl işlənirlər. Misallara diqqət edək:

- 1) Yalnız Mahirə bir az fikirli idi. (M.Hüseyn);
- 2) İndi ancaq düz yolu tapmışam. (N.Nərimanov);
- 3) Bundan sonra qılıncı ancaq vətən yolunda çıxart. (N.Nərimanov)

Göstərilən misallardan görüldüyü kimi köməkçi sözlər aktualizator kimi işlənərkən funksional baxımdan bir-birindən fərqlənmirlər və onların birini digəri ilə əvəz etmək mümkündür.

“Qədər” və “kimi” aktualizatorları

Ancaq tamamlıq hesabına genişlənən cümlələrdə **qədər** və **kimi** qoşmalarını aktuallaşmağa xidmət göstərən aktualizator kimi qeyd etmək mümkündür. Onlar aid olduqları tamamlığın məzmununa elə qaynayıb qarışırlar ki, bir vahid kimi diqqəti cəlb edirlər. Məsələn:

- 1) Mən evə qədər gəldim;
- 2) O evə kimi danışdı.

Burada cümlənin reması kimi **evə** tamamlığını ayırmaq lazımdır. Bununla belə, əgər cümlə başqa üzvlərin hesabına genişlənersə, o zaman **qə-**

dər və **kimi** qoşmaları aktualizator kimi öz əhəmiyyətini itirir. Məs., müqayisə edin:

Mən evə qədər hirsli gəldim.

Bu misalda aktuallaşmağın ağırlığını öz üzərinə söz sırası götürür və Azərbaycan dili cümləsinin qanunlarına görə xəbərözü vahid özünü rema kimi göstərir. Bu isə göstərilən misalda **hirsli** elementidir. Qoşmalı tamamlıq olan **evə qədər** söz birləşməsi rema kimi özünü göstərə bilmir.

* * *

Bəzən modal sözlərin də aktuallaşmağa xidmət göstərən vasitələr kimi özünü göstərmə meyli müşahidə edilir. İlk baxışda modal sözlər də sanki, cümlələrdəki sintaktik mövqeyinə görə bunun üçün müəyyən uyğun şəraitə salına bilir. Amma modal sözlər, prinsip etibarilə, aktuallaşmağa xidmət göstərə bilməz. Çünki modal sözlər cümlənin konkret bir üzvü ilə deyil, bütövlükdə bütün tərkibi ilə əlaqəyə girir. Onlar işlənmə mövqeyindən asılı olmayaraq cümlənin bütün məzmununa aid olurlar. Aktualizator kimi ayırdığımız elementlər isə ən müxtəlif nitq hissələrinə aid olsalar da, aid olduqları üzvlərdən əvvəl və ya sonra işlənsələr də, nəticə etibarilə, bir cümlə üzvünün informasiyasının gərginləşməsinə (aktuallaşmasına) xidmət edirlər.

Beləliklə, modal sözləri aktualizator kimi qəbul etmək, prinsip etibarilə, mümkün deyil. Bu misala diqqət edək:

1) Əlbəttə, mən sözümə əməl edəcəyəm.

1a) Mən, əlbəttə, sözümə əməl edəcəyəm.

1b) Mən sözümə, əlbəttə, əməl edəcəyəm.

Bizə belə gəlir ki, bu eyni cümlənin üç müxtəlif variantı hər hansı ayrıca cümlə üzvünün aktuallaşması dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, harda işləndiyindən asılı olmayaraq, "**əlbəttə**" sözü cümlənin bütün tərkibi ilə əlaqədar olur. Onu da unutmaq olmaz ki, belə uzlaşma əlaqəsi, təbii ki, modal sözün cümlədə mütləq prepozisiya mövqeyində özünü daha normal şəkildə bixətli aparması nəticəsində baş verir (birinci cümlə).

Cümlənin o biri variantlarında isə modal sözün cümlənin tərkibi ilə əlaqəsi birxətli deyil və burada ön plana müxtəlif köməkçi psixoloji faktorlar çıxır. Bu faktorların köməyiylə interpozisiyada, yəni, orta mövqedə işlənən modal söz informasiyanı qəbul edənin dil şüurunda cümlənin prepozitiv mövqedə işlənən komponenti kimi dərk edilir.

Beləliklə, modal sözlərin aktuallaşmağa xidmət edən elementlər kimi ayrılması və aktualizator qrupuna aid edilməsi mümkün deyil, çünki sintaktik planda onlar cümlə daxilində ayrıca bir cümlə üzvü ilə deyil, cümlənin bütün tərkibi ilə əlaqəyə girmiş olurlar.

Qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan dili cümləsində özünü göstərən aktualizatorlarla yanaşı, eyni zamanda elə formal qrammatik elementlər ayırmaq mümkündür ki, onları aktuallaşmadan uzaqlaşdıran vasitə-deaktualizator kimi qəbul etmək lazım gəlir.

***Qeyd:** Aktualizatorun əksinə olaraq “deaktualizator” kimi təqdim etdiyimiz termin aktuallaşdırmanın əksi olub aktuallaşdırmağa xidmət göstərən vasitədir.*

Bu tipli deaktualizatorlar cümlədə aktual üzvlənmənin, yəni, temanın **ayrılmasına** xidmət edirlər. Hər hansı bir üzv, hər bir formal-qrammatik vasitə diqqəti temanın üzərinə çəkirsə, o zaman rema da cümlə daxilində öz sərhədlərini aydın və təbii şəkildə ayırır.

Azərbaycan dilində deaktualizator kimi özünü göstərən elementlər sırasında ilk növbədə kontekst (mətn) qurulması işinə xidmət göstərən çox vacib deyktik elementləri göstərmək mümkündür.

***Qeyd:** Deyktik, yəni, əvəzliliklə ifadə olunmuş element.*

Bu deyktik elementlər **“bu”**, **“o”**, **“həmən”** elementləridir. Cümlənin qurulmasında bu qeyd edilən deaktualizatorlar aid olduqları cümlə üzvündən, başqa sözlə desək, cümlənin temasından əvvəl işlənilir. Məsələn:

1) Bu səs o qədər acı və iztirablı idi ki, eşidənlərə quyudan çıxan bir bağırtını xatırladırdı. (M.Hüseyn);

2) Bu adamlar adi bir həbsxana həyatı keçirirdilər. (M.Hüseyn).

“**Bu**” əvəzliyi ilə əlaqədar onu əlavə etmək lazımdır ki, kontekst əlaqələrinə xidmət edən deyktik söz olan “**bu**” ilə situativ deyktik söz olan “**bu**”-nu bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Bu sonuncu – situativ deyktik söz olan “**bu**” cümlənin temasını ayırıb seçməyə heç bir xidmət göstərmir. Məsələn:

Mənim dediyim bu adamdır.

Bu cümlədəki **bu** məhz situasiyadan doğan cümlədaxili funksiyası olan bir əvəzlikdir. Və bu əvəzlik situativ deyksi olmaq etibarilə, kontekstin qurulmasına xidmət edən kontekst deyksi olmasından fərqli olaraq yalnız cümlə daxilində müəyyən cümlə üzvünün məhz aktuallaşmasına xidmət edir.

Bizim sonuncu misalda işlənən **bu** subyektə işarədir və bu subyekt həmən cümlədən əvvəlki kontekstlə deyil, məhz həmən cümlədaxili, həmən cümlənin verdiyi situasiya ilə bağlı aktualizatorudur. Buradan belə çıxır ki, “**bu**” əvəzliyi Azərbaycan dili sintaksisində özünü iki işləm məqamında biruzə verir. İşləm məqamı əgər cümlədaxili sərhədlərlə məhdudlaşsın, cümlədaxili situasiyaya aiddirsə o zaman “**bu**” əvəzliyi özünü aktualizator kimi göstərir, çünki belədə o, cümlə daxilində yalnız bir üzvə aid olub, onu aktuallaşdırır. Əgər “**bu**” əvəzliyi böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradırsa, o zaman həmən əvəzlik deaktualizator kimi çıxış edir, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir.

“**Bu**” deaktualizatoru özünü mətnə daxil olan cümlələr arasında birinci vasitə kimi göstərir. Onu xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili cümləsində, prinsip etibarilə, həm aktualizator, həm də deaktualizator eyni zamanda özünü göstərə bilir və təbii ki, belə olarkən həm aktualizatoru, həm də deaktualizatoru olan cümlədə aktual üzvlənmə komponentlərini, yəni, tema və remanı asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, belə bir misala diqqət edək:

Bu müsəlman həkimlərindən savayı, şəhərdə rus həkimləri də var idi (C.Məmmədquluzadə)

Bu cümlənin teması kimi çox asanlıqla **müsəlman həkimlərindən** tamamlığını ayırmaq mümkündür, çünki məhz bu cümlə üzvü özündən əvvəl işlənən kontekst quruluşuna xidmət edən **“bu”** deyktik elementinin köməyiylə deaktuallaşır. Nəzərdən keçirilən cümlənin reması isə **“rus həkimləri”** mübtədasıdır. Və o da **“də”** qüvvətləndirici ədatı ilə aktuallaşdırılır.

Elə cümlə tipi müəyyənləşdirmək mümkündür ki, nə qədər qərribə olsa da, həm deaktualizator, həm də aktualizator eyni cümlə üzvünə aid olur. Bu tip cümlələrdə deaktualizator aid olduğu cümlə üzvündən əvvəl (prepozisiyada), aktualizator isə aid olduğu cümlə üzvündən sonra (postpozisiyada) işlənir. Məsələn:

Həqiqət, dünyada bu nigarançılıqdan da pis şey yoxdur. (C.Məmməd-quluzadə)

Göründüyü kimi, bu cümlə tipində **“bu”** deaktualizatoru və **“da”** aktualizatoru eyni cümlə üzvünə – **“nigarançılıqdan”** tamamlığına aid edilmiş və sanki, iki tərəfdən onu mühasirəyə almışlar. Bizə belə gəlir ki, belə hallarda daha üstün mövqe məhz aktuallaşmaya aiddir, amma eyni zamanda onu da demək lazımdır ki, bu misalda olduğu kimi, belə aktuallaşmalar bir qədər zəif şəkildə özünü göstərir. Cümlədə işlənən deaktualizatorun belə bir zəifləmənin meydana çıxmasında rolu az deyil.

Bizim ayırdığımız aktualizatorlar və deaktualizatorlar, prinsip etibarilə, işləmə məqamları zamanı cümlənin tema-rematik üzvlənməsinin göstəriciləri ola bilərlər. Bununla belə, Azərbaycan dili cümləsində bu göstəricilər sabit şəkildə işlənmirlər, onların təzahürləri daimi deyildir, müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərdən asılıdır, fakültativdir və cümlənin struktur-semantik bünövrəsi, adətən, onların yoxluğundan **“sıxıntı”** hiss etmir. Bir sıra başqa dünya dillərində məsələn bir qədər başqa şəkildə ola bilər. Bizim ayırdığımız aktualizatorları və deaktualizatorları aktual üzvlənmə göstəriciləri kimi bu dillərə aid etsək, qeyd etməli olarıq ki, məsələn, alman və ingilis dillərində müəyyənlik artikli kimi ayrılan artikkelər cümlənin məlum hissəsinə, yəni, temasına, qeyri-müəyyənlik artikkelər kimi ayrılan artikkelər isə cümlənin yeni hissəsinə, yəni, remasına işarə edirlər.

Aktual üzvlənmənin formal elementlər, göstəricilər vasitəsilə komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan dilinin morfoloji-leksik sisteminin elementlərinin çox geniş imkanlara malik olmasını bir daha göstərir. Bu elementlər ənənəvi səviyyədə əgər məlum işləm məqamına malik idilsə, yeni baxışda, yəni, aktual üzvlənmə ilə əlaqədar olaraq cümlə daxilində bir sıra yeni keyfiyyətlər kəsb etmiş olurlar. Aktualizator və deaktualizator anlayışlarını, bizə belə gəlir ki, cümlənin aktual üzvlənməsi tədqiqinə (hər hansı bir dilə aid olursa, olsun) xüsusi olaraq, ayrıca tətbiq edən zaman tədqiqatçıya konkret nəzəri mülahizələr yürütməyə kömək edə bilər.

§ 4. Prosodik aktuallaşma

Prosodik elementlərə intonasiya, temp, vurğu, ahəng və başqa fonetik ünsürlər daxildir və onlar danışq nitqində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Biz burada onu qeyd etmək istərdik ki, bütövlükdə bu elementlər aktuallaşmağa xidmət edən vasitələr kimi özünü göstərir və belə işləm məqamları xüsusi spesifik xüsusiyyətlərə malik olur. Təbii ki, bu tədqiqatın içində Azərbaycan dilində prosodikanın və aktual üzvlənmənin münasibəti və qarşılıqlı əlaqələri haqda tam və hərtərəfli tədqiqat aparmaq bizim məqsədimizə aid deyil. Amma bununla belə, aktuallaşmağa bilvasitə xidmət göstərən bəzi məqamlar barədə xüsusi danışmaq yerinə düşərdi. Deyilənlər, nəzərə almaq lazımdır ki, təbii ki, danışq nitqinə aid olacaqdır.

Prosodik aktuallaşma zamanı cümlənin quruluşunda remanın seçilib ayrılması, adətən, müvafiq cümlə üzvünün **pauza** vasitəsilə başqalarından fərqləndirilməsi hesabına başa gəlir. Məsələn, üç nöqtələrlə pauza göstəricisi olan belə bir misala diqqət edək:

Mən bu gün... işə gedirəm.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, güclü aktuallaşdırma məqamı kimi qeyd edə bildiyimiz pauza, bir fasilə, adətən, aktuallaşdırılan üzvdən əvvəl daha güclü, ondan sonra isə xeyli zəifləmiş şəkildə özünü göstərir və prinsip etibarilə, pauza ilk baxışda ayırıcı məqam kimi nəzərə çarpsa da, bu ayrılıq formal ayrılıqdır. Dərin qatda pauza özündən əvvəlki

və özündən sonrakı cümlə elementlərini bir-birinə məhz birləşdirən vasitə kimi dərk edilməlidir.

Mahiyyət etibarilə, pauza digər prosodik elementlərlə, xüsusilə, deyimin tempi ilə sıx bağlıdır. Bununla əlaqədar A.A.Reformatskinin yazdığı kimi “pauza deyimin həm tempini, həm də ritmini müəyyənləşdirir, reqlə edir”¹³⁸.

Deyimin tempi tema və remanın müəyyənləşdirilməsində iştirak edir və müəyyən rol oynayır. Bir sıra tədqiqatlarda tema və remanın tələffüz templəri müqayisə edilmiş və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilində temanın tələffüz tempi remanın tələffüz tempindən bir qədər yüksəkdir¹³⁹. Belə nəticə bizə doğru və qanunauyğun görünür. Çünki o diqqəti ki, özünə rema, yəni, naməlum tələb edir, o təbii olaraq deyim tərzinin tempinin aşağı düşməsinə əsaslanır. Gərginlik məqamı tempin yavaşdılmasını şərtləndirir. Və təbii ki, bunun əksinə olaraq temanın tələffüz tempi tezləşir. Bunun səbəbi aydındır. Belə ki, konkret cümlənin teması nitq axarında həmişə özündən əvvəl gələn cümlənin, aktual üzvlənmə nöqtəyi-nəzərindən yanaşılarsa, hansısa bir komponentidir və ikinci dəfə o məzmun təkrar edilirsə, onun üzərindən templa, sürətlə də keçmək olar, çünki o, informasiyanı qəbul edənə əvvəlki kontekstdən məlumdur və onun üzərində xüsusi dayanmamaq da olar.

Aktuallaşma göstəricisi kimi çıxış edən daha vacib bir prosodik element **vurğudur**. A.A.Reformatskinin dəqiq ifadəsinə məntiqi vurğu elə həmən fraza vurğusudur, amma öz yerində rast gəlinməyən fraza vurğusudur.

Remanın prosodik göstəricisi olan məntiqi vurğu cümlədə özünü göstərərəkən dərkətmə, qəbuletmə psixologiyası nöqtəyi-nəzərindən cümlə özünün struktur-semantik sərhədlərini sanki itirmiş olur. Bu sərhədlər dağılır. Çünki belə halda mövqeyinə görə cümlənin son elementi məntiqi predikatı, yəni, məntiqi-qrammatik səviyyədə cümlənin əsas və ən vacib elementi olması artıq əhəmiyyətli olmur. Və beləliklə, mövqeyinə görə son element (unutmayaq ki, o həm də cümlənin struktur sonluğunun sərhəddi-

¹³⁸ Реформатский А.А. Очерки по фонологии, морфологии, морфонологии. М., 1979, сәh. 56.

¹³⁹ Cəlilov F. Bağlayıcısız tabeli müəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsində intonasiyanın rolu. – Ученые записки АГУ, серия “Язык и литература”. Баки, 1978, № 5.

nin sintaktik səviyyədə göstəricisidir) mövqeyinə görə kommunikativ səviyyədə struktur sərhəddin və struktur sonluğun göstəriciləri olmaya bilər. Deməli, məntiqi vurğu struktur baxımdan deyil, kommunikativ baxımdan əhəmiyyət kəsb edir və məntiqi vurğu eyni zamanda struktur səviyyəyə öz varlığı ilə hissediləcək təsir göstərir. Belə ki, əgər cümlədə hər hansı bir interpozitiv üzv məntiqi vurğunu öz üzərinə götürüb məntiqi predikata çevrilirsə, belə bir hal cümlənin qrammatik, yəni, struktur predikatının son mövqeyini zəiflədir. Beləliklə, göz qabağında struktur bütövlük kommunikativ bütövlüyə sanki qurban verilir. Bunda isə bir məqsəd var. Məhz, bu şəkildə dil şüurunda cümlənin daxil olduğu geniş tekstlə əlaqəsi, bağlılığı təmin edilir.

Kommunikativ səviyyədə cümlənin sərhədlərinin qeyri-müəyyən olması, təbii ki, cümlənin tekstdə iştirak edən cümlələrlə əlaqəsini daha sıx şərtləndirir. Belə bir hal, belə bir əlaqə bilavasitə linqvistik vasitələrin köməyi ilə həyata keçirildiyi kimi, eyni zamanda gördüyümüz kimi, ekstra-linqvistik faktorların, başqa sözlə desək, prosodik vasitələrin köməyi ilə da başa gəlir. İntonativ elementlərin cümlənin aktual üzvlənməsində xüsusi rolu Azərbaycan danışıq nitqini zənginləşdirən əlamətdar vasitələrdəndir.

§ 5. Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənmə perspektivləri

Azərbaycan dilçiliyində son zamanlara qədər cümlənin məntiqi-grammatik səviyyəsi və bu səviyyənin məhsulu kimi ortaya çıxan aktual üzvlənməsi xüsusi və hərtərəfli tədqiq obyektinə çevrilməmişdi. Bu kitabda təqdim edilən təhlil, təbii ki, belə bir şəraitdə aktual üzvlənmə problemləri ilə bağlı linqvistik materialın tam əhatəsinə ümid edə bilməz. Amma bununla belə, bizə belə gəlir ki, bu linqvistik hadisənin yuxarıda qeyd edilən əsas parametrləri müəyyən məna və müəyyən dərəcədə aktual üzvlənmə probleminin sonrakı hərtərəfli tədqiqi üçün çıxış nöqtəsi ola bilər.

İlk növbədə elmi planda perspektiv görünən sahə aktual üzvlənmə ilə bağlı qrammatik planda üzvlənməyə cümlələrin tema-rematik üzvlənməsi maraqlı görünür. Onu da qeyd edək ki, aktual üzvlənmədə bu cür cümlələ-

ri tədqiqatçılar “kompleks rema”¹⁴⁰ kimi adlandırırlar. Bununla əlaqədar, tədqiqata təktərkibli cümlələri də daxil etmək olar. Çünki onlarda qrammatik baxımdan özünü göstərən təküzlülük cümlənin dərin qatında aktuallaşan ikiüzlülük üzərində qurulur, yəni, burada cümlənin formal, üzdə olan qrammatik monolitliyinin arxasında müxtəlif transformasiyalar yolu ilə dərin qatdakı tema və remanı müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu cür tədqiq eyni zamanda cümlənin formal qatı ilə, yəni, üst qatı ilə onun dərin qatı arasındakı münasibətləri də daha geniş şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Aktual üzvlənmə ilə bağlı problemlər sırasına tədqiqi vacib məsələlərdən biri kimi bu üzvlənmənin metod və üsullarının, müddəalarının mürəkkəb cümlə (tabeli mürəkkəb cümlə) quruluşuna tətbiq edilməsidir. Və yalnız belə olarkən bu analiz metodunun müəyyən sintaktik universalıya malik olduğu barədə qəti söz demək mümkündür. Belə ki, bu zaman onu sintaktik səviyyənin bütün üzvlərinə, prinsip etibarilə, aid etmək olur.

Aktual üzvlənmənin mürəkkəb cümləyə tətbiq edilməsi ilə bağlı hələ görkəmli rus alimi akademik V.Vinoqradov özünün fundamental “Rus dilinin qrammatikası” adlı əsərində yazırdı ki, cümlədəki həm məlum, həm də yeni hissələr müxtəlif cümlə üzvləri ilə ifadə oluna bilər. Geniş cümlələrdə onlar cümlə üzvlərinin bütöv qrupları ilə, mürəkkəb cümlələrdə isə bütöv cümlələr vasitəsilə özünü göstərə bilər¹⁴¹. Göründüyü kimi, mürəkkəb cümlələrə tətbiq edilərkən aktual üzvlənmə komponentlərinin struktur sərhədləri böyüyür, tema da, rema da ayrıca cümlələrlə ifadə olunur.

Tema və ya remanın cümlənin bütün tərkibi ilə ifadə olunma imkanı aktual üzvlənmə ilə bağlı tədqiqatlarda yeni istiqamət açır. Mürəkkəb cümlənin aktual üzvlənmə məsələsinə nəzər salarkən bir tərəfdən tema və remanın burada daha aydın və aşkar sərhədlərə malik olması özünü göstərir, digər tərəfdən bununla yanaşı, bir mürəkkəblik daxilində ayrı-ayrı cümlələr tərkibindəki üzvlərin bir-birinin sərhədlərinin içərisinə girməsi

¹⁴⁰ Мій. ed.: Ковтунова И.И. Структура художественного текста и новая информация. – “Синтаксис текста” kitabında. М., 1979, səh. 262.

¹⁴¹ Виноградов В.В. Введение – “Грамматика русского языка”. – kitabında. Том 2, I hissə. (Синтаксис). М., 1960, səh. 32.

halı müşahidə olunur. Bu sərhəd pozuntusu üçün kifayət qədər geniş sintaktik imkan və məkan var.

Cümlənin aktual üzvlənməsi ilə bağlı daha bir perspektiv istiqamət bütövlükdə mətnin, yəni, mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşunun öyrənilməsi ilə bağlıdır. Prinsip etibarilə, nə qədər qəribə səslənsə də, demək lazımdır ki, ayrıca götürülmüş, izolyasiyada olan cümləni yalnız metodik baxımdan öyrənmək mümkündür. Onunla bağlı dərin nəzəri elmi potensial belə olarkən, əslində, üzə çıxmamış qalır. Biz belə üzvlənmənin sintaktik effektivini nəzərdən qaçırmış oluruq. Tema-rematik üzvlənmənin düzgün aparılması da (əgər mümkün variantlar ortaya qoyulmursa) şübhə altına alınabilir. Mürəkkəb sintaktik bütövə bu çatışmamazlıq aradan qaldırılır. Ayrıca cümlədə, məsələn, **“Əhməd səhər Bakıya gedəcək”** kimi cümlədə tema və remanın ayrılması zamanı bu komponentlər sanki növbələşirlər və onların hər bir cümlə üzvünə aidliyi ayrıca şəkildə nəzərdən keçirilir. Cümlənin hər bir üzvü tema və rema olur. Bu məqam aktual üzvlənmənin metodoloji baxımdan öyrənilməsi üçün çox vacib məqamdır.

Qeyd edək ki, bu tipli cümlələrdən aktual üzvlənmə komponentlərini ayırmaq üçün hələ XIX əsrdə **“Gənc qrammatiklər”** məktəbinin yaradıcılarından biri olan alman dilçisi German Paul istifadə edirdi. Onun məşhur **“Dil tarixi prinsipləri”** adlı əsərində verdiyi **“Karl səhər Berlinə yola düşəcək”**¹⁴² cümləsi aktual üzvlənmə ilə məşğul olan tədqiqatlar üçün əsas cümlə tipinə çevrilmişdir. Eyni cümlə tipindən rus dilçisi T.Lomtev də istifadə etmişdir. Onun cümləsi belə idi: **Pyotr Leninqrada yola düşür.**

Görünür, bu tipli cümlələrdə aktual üzvlənmə komponentlərinin mahiyyətini daha aydın şəkildə başa düşmək olur. Beləliklə, şübhə yeri qalmır ki, yalnız və yalnız mürəkkəb sintaktik bütövə, yəni, müəyyən cümlələr birliyində aktual üzvlənmənin hərtərəfli öyrənilməsi ilə bağlı bütün çatışmamazlıqlar aradan qaldırılır.

Əgər biz məsələyə funksional sintaksis baxımından yanaşırıqsa, fikir ötürülən zaman o fikrin tədrici inkişafı məhz bütün mətnə özünü göstərə

¹⁴² Müq. ed.: Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, с. 339; Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. М., 1972, с. 18.

bilər. Ayrıca götürülmüş cümlədə fikrin inkişafı barədə söhbət gedə bil-məz. Mətdə müxtəlif sintaktik və semantik vasitələrlə struktur baxımdan nisbi cümlələr bir-biri ilə əlaqəyə girir, bir-birinə qaynayıb qarışır. Bu cüm-lələr məhz mətn daxilində bir-birinə tematik və rematik mahiyyəti ötürür və bütün bunların nəticəsində bütünlükdə nitq axını, bu mahiyyətin və mo-tivlərin əvəz olunması və təkrarı ilə zənginləşməsi etibarilə, bütöv kommu-nikativ sistem kimi qurula bilər.

Aktual üzvlənmə və mətn problemləri – bu iki faktorun qarşılıqlı mü-nasibəti sintaksisin bu çox maraqlı sahəsi üçün yeni və qiymətli nəticələr verə bilər, son dərəcə qiymətli istiqamətlər açar. Nəticədə, funksional sintaksis deyər ayırdığımız böyük bir sahədə aparılan tədqiqat daha sistemli və daha dərin mahiyyət kəsb edər.

II HİSSƏ

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

I FƏSİL

MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ

Mürəkkəb cümlə sintaktik sistemin bir mərhələsi kimi öz-özlüyündə iyerarxik cəhətdən daha mürəkkəb, yüksək təşkil olunmuş elə bir sintaktik kompleksdir ki, özünəməxsus birləşmədə iki və daha çox cümləni və cümləyə oxşar vahidi birləşdirir. Sintaktik mürəkkəblilik, başqa sözlə desək, cümlələrin birləşməsi bu cümlə növünü prinsipial surətdə sintaktik səviyyənin başqa mərhələdəki üzvündən, yəni, sadə cümlədən fərqləndirir.

Qrammatik tədqiqatlarda mürəkkəb və sadə cümlələr arasındakı iyerarxik münasibətlər onların ənənəvi olaraq müəyyənləşdirilmiş tədqiqat ardıcılığında əks olunur. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, ilk olaraq, sadə cümləni, sonra isə mürəkkəb cümləni öyrənmək məqsədəuyğundur.

Azərbaycan dilində bu cümlə quruluşları ilə yanaşı eyni zamanda aralıq tədqiq sahəsi kimi daha bir sintaktik birləşmə özünü göstərir ki, bunu da mürəkkəbləşmiş sadə cümlə kimi ayırmaq mümkündür. Tədqiqat

ardıcılığına gəldikdə Azərbaycan dilçisi Ə.Cavadovun yazdığı elə bu prinsipə əsaslanır: “Mürəkkəb cümlə sintaksisi neytrallaşmış sadə cümlə sintaksisindən sonra gəlir¹⁴³”. Bu mövqə bir çox görkəmli Azərbaycan qrammatistlərinin sintaktik sahəsindəki tədqiqlərində özünü göstərir.

“Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” dərsliyinin müəllifləri sadədən mürəkkəbə inkişafı belə bir sxemlə göstərir: “Sadə cümlə → tərkibində feili tərkib olan sadə cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə”¹⁴⁴. Bu müəlliflərin fikrincə, tabeli mürəkkəb cümlənin yaranma və təkamül yolu belədir. Elə oradaca tabelsiz mürəkkəb cümlələr üçün isə belə təkamül xətti müəyyən-ləşdirilir. “Sadə cümlə tərkibində həmcins üzvlər olan sadə cümlə → tabelsiz mürəkkəb cümlə.”

Sadə və mürəkkəb cümlələrin ənənəvi bölgüsü sturuktur baxımından özünü ən azı ona görə doğruldur ki, bu növlərin arasında aralıq, keçid birləşmə müəyyən-ləşdirmək mümkün olur və bu birləşmədən, bizim fikrimizcə, həmən növlərin, yəni, sadə və mürəkkəb növlərin daha kəskin şəkildə qarşılaşdırılmasını (təbii ki, quruluş baxımından) öyrənmək təmin edilir.

Beləliklə, iki və daha çox cümlənin mümkün birləşməsinin verdiyi mürəkkəb cümlə, yəni, iki və daha çox cümlənin vahid kommunikativ məqsədlə birləşdiyi mürəkkəb cümlə sintaktik bir quruluş kimi öz funksiyasını bir cümlədən ibarət olan sadə cümləyə nisbətən sintaktik planda daha geniş, kommunikativ planda isə daha məqsədyönlü şəkildə həyata keçirir. Mürəkkəb cümlə real gerçəkliyin müəyyən bir fraqmentinin – kommunikativ fokusa yerləşdirilməsi tələb edilən fraqmentinin daha geniş və hərtərəfli ifadəsidir. Təbii olaraq, sadə cümlə ilə müqayisədə mürəkkəb cümlənin kommunikativ sahəsi də xeyli genişdir. Və təbii ki, bu genişlik mürəkkəb cümlənin sturuktur-semantik quruluşunda özünü daha aydın göstərir. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə müasir qavrama nöqtəyi-nəzərindən mürəkkəb cümlə tam hüquqla sadə cümləyə münasibətdə sintaktik sistemin iyerarxik cəhətdən daha yüksək vahidi sayıla bilər.

¹⁴³ Джавадов А.М. Порядок языковых единиц (на материале азербайджанского языка). Докторлук диссертasiyası. Bakı, 1975, səh.3.

¹⁴⁴ Bax.: Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, səh. 334.

Qeyd: İlk baxışda bu müddəə monopredikativ sadə cümlənin formalaşması ilə bağlı müvafiq fəsilə irəli sürdüyümüz müddəalarla uyğunsuzluq təşkil edə bilər. Amma bu, ilk baxışda belədir. Tarixi nöqteyi-nəzərdən sadə polipredikativ cümlə mürəkkəb cümlənin analoqu, ruhu kimi özünü göstərir. Daxilindəki münasibətlərə görə sadə polipredikativ cümlə daha mürəkkəbləşdirilmiş variant (iyerarxiyaca: yüksək!) sayıla bilər.

Müasir bucaqdan yanaşsaq isə, mürəkkəb cümlə sadə cümlədən yenə də daxilindəki münasibətlər baxımından yüksək iyerarxiyaya malik quruluş kimi özünü göstərəcək.

Mürəkkəb cümlə ilə sadə cümlənin sintaktik sistemdəki iyerarxik münasibətləri barədə müəyyənlik əldə ediləndən sonra mürəkkəb cümlənin özünə bilavasitə konseptual bir anlayış kimi yanaşmaq lazımdır. Eyni zamanda mürəkkəb cümlə termininin özünün istifadə olunmasının məqsədə uyğunluğu və bu terminin konseptual anlayışa uyğun gəlməsi barədə mülahizələr yürütmək vacibliyi ortaya çıxır. Bu məsələ həm ümumi dilçilikdə, həm də türkologiyada bir çox mütəxəssisləri düşündürmüş, onların da qarşısına zaman-zaman eyni sualı çıxarmışdır. Həmən sualı belə formalaşdırmaq olar: “Mürəkkəb cümlə” termini uyğun sintaktik hadisənin adı kimi özünü doğruldurmu? Və buradan da belə bir növbəti sual ortaya çıxır: Tabeli mürəkkəb cümlə öz-özlüyündə nədir və o tabesiz mürəkkəb cümlədən nə ilə fərqlənir?

Bu sual, əsasən, rus dilçiliyində qoyulmuşdur və rus dilçiliyinin А.Пешковский, Г.В.Колшанский, И.Ф.Вардул və başqa nümayəndələri bu suala cavab verməyə çalışmışlar.¹⁴⁵

Türkologiyada da bu sual aktual suallardan sayıla bilər.

Xüsusilə, U.B.Əliyevin karaçay-balkar dili ilə bağlı mürəkkəb cümləyə aid dedikləri türk dilləri üçün də bu sualların yerində olduğunu göstərir¹⁴⁶.

¹⁴⁵ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. VII пәsr. М., 1956, səh. 455; Бархударов Л.С., Колшанский Г.В. К проблеме структуры сложного предложения – “Сборник статей по языкознанию” kitabında. М., 1968; Вардул И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977. və başqaları.

¹⁴⁶ Алиев У.Б. Синтаксис караево-балкарского языка. М., 1972, səh. 229.

Azərbaycan dilində məsələnin bu cür qoyuluşu yenidir və təbiidir. Bizə belə gəlir ki, doğrudan da, mürəkkəb cümlə termini yalnız o zaman yerində işlənmiş sayıla bilər ki, o məhz tabeli mürəkkəb cümlə anlayışına işarə etsin. Çünki Azərbaycan dilində, eləcə də bir çox türk dillərində, tabelsiz mürəkkəb cümlə kimi tabelsiz mürəkkəb cümlə növü açıq-aşkar şəkildə onun tərkibinə daxil olan komponentlərin, yəni, müstəqil cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini öz içində əridə bilmir. Elə buna görə də tabelsiz mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olan hər bir cümlə öz-özlüyündə müstəqil sintaktik vahid kimi qalmaqda davam edir. Ənənəvi olaraq tabelsiz mürəkkəb cümlə kimi adlandırılan belə bir sintaktik kompleksin tərkibində bu cümlələrin müstəqilliyi həmən sintaktik kompleksin bütövlüyü və qaynayıb-qarışması üçün uyğun şərait yaratmır. Amma o da məlumdur ki, mürəkkəb cümlənin əsas əlamətlərindən biri kimi onu ayırmaq olar ki, onun hissələri, komponentləri bir-biriylə son dərəcə qaynayıb qarışır və qaynayıb qarışma özünəməxsus əlaqələr tipini yaratmalıdır. Belə münasibət məhz tabelilik əsasında baş verə bilər. Tabelilik öz mahiyyəti etibarlı ilə binar əlaqədir, yəni, elə bir əlaqədir ki, o əlaqəyə iki komponent daxil olur və komponentlərin biri olmadan mövcud olmur. Məhz bu cür tabelilik əlaqəsi mürəkkəb cümlənin komponentlərinin, yəni, müstəqil cümlələrin monolit qaynayıb-qarışması üçün şərait yaradır və komponentləri, yəni, cümlələri intəhasız nitq axarında bir struktur semantik bütöv şəkildə formalaşdırmağa bilər.

Tabletsiz mürəkkəb cümlədə belə birgəlik, belə qaynayıb-qarışma müşahidə olunmur. Azərbaycan dilində və eləcə də bir sıra inkişaf etmiş türk dillərində tabelsiz mürəkkəb cümlə faktiki olaraq özünü mürəkkəb sintaktik kompleks kimi deyil, tərkibi sintaktik kompleks kimi göstərir. Hər hansı bir mürəkkəb obyekt təbii şəkildə, müəyyən şəkildə birləşmiş sadə obyektlərin cəmi kimidir. Burada bizə maraqlı olan “müəyyən şəkildə” birləşməsidir, çünki məhz bundan asılı olaraq həmin mürəkkəbliyin tipini müəyyənləşdirmək olur. Buradan çıxış edərək belə bir fikrə gəlmək mümkündür ki, sadə obyektlərin cəmi heç də vacib deyil ki, mürəkkəbliyə çevrilsin, o, sadə tə-

kibli obyekt şəklində də qala bilər. Hər şey yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu cəmə daxil olan elementlərin əlaqələrinin tipindən asılıdır.¹⁴⁷

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, cümlənin məhz tərkibi yox, mürəkkəb səciyyəsi onun komponentləri arasındakı münasibəti də tabeli münasibət kimi formalaşdırır. Əksinə deyil, komponentlər arasındakı münasibət cümləni formalaşdırmır. Məhz cümlənin mürəkkəb mahiyyəti, onun tipinə görə mürəkkəb forması sturuktur münasibətləri də tabeli şəkllə salır və buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, tabelsiz mürəkkəb cümlə kimi ayrılan cümlə vahid bütövlük təşkil etmir, belə ki, bu sintaktik kompleksin komponentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, prinsip etibarilə, hər hansı bir bütöv mətn üçün özünü doğrultmur. Bu əlaqələr sintaktik kateqoriya kimi ayrılan cümlə üçün spesifik deyil, mətn üçün spesifikdir. Bunun nəticəsində, bizə belə gəlir ki, ənənəvi olaraq tabelsiz mürəkkəb cümlə kimi öyrənilən sintaktik hadisənin tədqiqini tam şəkildə daha yüksək sintaktik birləşmənin, məhz mətnin (onun mürəkkəb sintaktik bütöv formasının) sintaktik sferasına daxil etmək lazımdır.

Bununla əlaqədar İ.F.Vardul da özünün "Təsviri linqvistikanın əsasları" kitabında doğru olaraq belə qeyd edir: "Tabeli mürəkkəb cümlələr, əslində, cümlələr deyil, çünki onlar ilkin olaraq cümlələrə bölünürlər. Bu cür adlandırılan vahidlər, əslində, tabelsizlik nəticəsində ortaya çıxan cümlə ardıcılığıdır".¹⁴⁸ Bu sonuncu nəticədən müəllif belə qənaətə gəlir ki, bir halda ki, tabelsiz mürəkkəb cümlələr, ümumiyyətlə, mövcud deyil, təbii olaraq uyğun terminlərə ehtiyac qalmır və eyni zamanda, təbii olaraq, tabeli mürəkkəb cümlə termininə də ehtiyac qalmır. Bu sonuncuları sadə cümlələrin əksinə olaraq, mürəkkəb cümlə kimi adlandırmaq kifayətdir.¹⁴⁹

Bizə belə gəlir ki, mürəkkəb cümlə sintaktik sisteminə bu baxış bütövlükdə həmən sistemin dərk edilməsinə bir aydınlıq gətirə bilər. Ona görə də hər hansı bir dildə uyğun cəhətlər varsa, bu baxımdan çıxış etmək mümkündür.

¹⁴⁷ Грязнов В.С., Дынин Б.С., Никитин Е.П. Теория и ее объект. М., 1973. с. 17.

¹⁴⁸ Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977. с. 222.

¹⁴⁹ Vardul İ.F. Göstərilən əsəri.

Azərbaycan dilində sadə və mürəkkəb cümlə tipləri arasındakı münasibətlər, mürəkkəb cümlə komponentlərinin əlaqə üsulları, mürəkkəbliik anlayışının özünün səciyyəsi imkan verir deyək ki, burada da mürəkkəb cümlə adı altında öyrənilməyə yalnız ənənəvi tabeli mürəkkəb cümlələr daxil edilə bilər. Və təbii ki, bu sistem daxilində tabeli mürəkkəb cümlə dedikdə biz yalnız ənənəvi tabeli mürəkkəb cümlələri nəzərdə tutacağıq, tabelsiz mürəkkəb cümlə adı altında təqdim olunan tipi, ümumiyyətlə, inkar edərək müstəqil cümlələrin hər hansı birliyini mürəkkəb sintaktik bütövlə əlaqədar, başqa sözlə, mətnlə əlaqədar öyrənəcəyik. Məsələnin belə həlli tək cə metodoloji, terminoloji cəhətdən deyil, sintaktik komplekslərin və onların komponentləri arasındakı əlaqələrin adekvat sintaktik təsviri cəhətdən də özünü doğruldur. Beləliklə, bizim sxem belədir:

Sadə polipredikativ cümlə – sadə monopredikativ cümlə – mürəkkəb cümlə (tabeli mürəkkəb cümlə) – mətn (bura həm də tabelsiz mürəkkəb cümlələr aiddir).

II FƏSİL

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ VƏ NİSBƏTİ

Sadə və mürəkkəb cümlələrin qarşılıqlı münasibətini iki istiqamətdən nəzərdən keçirmək mümkündür: bir tərəfdən mürəkkəb cümləni və struktur planda onun sadə cümlə olan tərkib komponentlərini müəyyənləşdirməyə cəlb etmək olar. Belə bir təhlil, bizim fikrimizcə, müəyyən mənada, dinamik xarakter daşıyır. Belə ki, dərin daxili analiz tələb edir. Söhbət burada bir vahid sintaktik kompleks daxilindəki münasibətlərdən gedir.

O biri tərəfdən mürəkkəb cümləni tamam başqa müstəqil sadə cümlə ilə qarşılaşdırmaq olar və bunun nəticəsində də həm mürəkkəb, həm də ayrıca sadə cümlənin öz-özlüyündə bir sıra spesifik xüsusiyyətləri üzə çıxır.

Mürəkkəb bir kompleksin tərkibinə daxil olan cümlələr sanki bu kompleksin ümumi məqsədinin istiqamətinin təsiri altında əriyir, bir-biri ilə qaynayıb-qarışır və həmən mürəkkəb kompleks tərəfindən nəzərdə tutulan struktur birgəlik tələb edir. Onlar, yəni, cümlənin tərkib hissələri öz müstəqilliklərini, fərqliliklərini, bütövlüklərini büsbütün itirirlər və daha mühim mexanizmin işlək hissəsinə çevrilirlər.

Görkəmli rus dilçisi N.S.Pospelov doğru olaraq qeyd edir ki, "Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini ayrıca şəkildə nəzərdən keçirmək olmaz, onları vahid sintaktik quruluşun bir-biri ilə əlaqəli və buna görə də qeyri-müstəqil elementləri kimi qəbul etmək lazımdır"¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Пospelов Н.С. О грамматической природе сложного предложения. – "Вопросы синтаксиса современного русского языка" kitabında. М., 1950, səh. 336.

Bu fikir sonralar da bir sıra dilçilər tərəfindən müdafiə olunmuşdur. Türkologiyada belə bir fikri S.N.İvanov dəstəkləmişdir. O özbək dilinin sintaksisinə aid kitabında belə yazır: “Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki budaq cümlə kommunikativ baxımdan tam dəyərli vahid deyil”¹⁵¹.

Sonrakı tədqiqlərində də S.N.İvanov bu fikirləri davam etdirir. Türk dillərində budaq cümlə probleminə həsr olunmuş məqaləsində o qeyd edir ki, belə natamamlığın struktur baxımdan səciyyəsi dillərin qrammatik quruluşundakı fərqlərdən asılı olaraq müxtəlif cür təzahür edə bilər¹⁵².

Bu yanaşım, bizə belə gəlir ki, B.B.Əliyevin “Qaraçay-balkar dilinin sintaksisi” kitabında qoyduğu suallardan birinə yaxşı cavab ola bilər. O sual belə idi: Mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələri müəyyən dərəcədə müstəqil saymaq olarmı, yoxsa onları bu cür adlandırmaq və ayrıca işlənən sadə cümlələrdən fərqləndirmək lazımdır?

Yəqin ki, mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan komponentləri müstəqil cümlə saymaq olmaz. Bununla belə, onların ayrıca işlənən müstəqil cümlələrə analoq olmaları da şübhəsizdir. Mürəkkəb cümlə elə hissələri birləşdirir ki, bu hissələrin müstəqilliyi qarşılıqlı şəkildə şərtlənir. Bunlardan birinin müstəqillik dərəcəsi o biri cümlənin müstəqillik dərəcəsi ilə müəyyənləşir və əksinə. Struktur və semantik vasitələrin köməyi ilə bir-birinə birləşən bu hissələr kommunikasiya şəraitində qeyri-bərabər vəziyyətdə özünü göstərir. Və bu qeyri-bərabərlik özünəməxsus şəkildə cümlədə təşkil edilərək ifadəsini tapır.

Mürəkkəb cümlənin hissələrinin qeyri-bərabərliyinin təşkili həm ayrı-ayrı bağlayıcılar vasitəsi ilə, həm də müxtəlif ekstralinqvistik vasitələrlə reallaşır. Bu qeyri-bərabərliyi struktur baxımından reallaşdıran vasitələr, eyni zamanda, həmin hissələrin özünəməxsus şəkildə, daha möhkəm şəkildə bir vahid bütövdə birləşməsinə təmin edirlər. Bu aspektdə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin birləşməsində bağlayıcıların rolu böyükdür. Bəzi bağlayıcı növləri məhz bağladığı mürəkkəb cümlənin hər hansı bir his-

¹⁵¹ Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Л., 1959, сәһ. 86.

¹⁵² *Elə orda. Nətcinin baxıt: Иванов С.Н. К проблеме придаточных предложений в тюркских языках. “Тюркологический сборник” kitabında. М., 1981, сәһ. 115.*

səsinin struktur birliyini içəridən dağıdan bir vasitə kimi çıxış edir. Naqis hissə ilə həm sintaktik, həm ritmik baxımdan birləşən bağlayıcı (məsələn: “ki” bağlayıcısı baş cümlə ilə bu şəkildə birləşir) maksimal şəkildə hissənin struktur bütövlüyünü zəiflədir. **Mən gördüm ki..., Mən oxudum ki...**

Bu cür hallarda baş cümlədəki hər hansı bir üzvün semantik və məzmun boşluğu sturuktur açıqla kompensə edilir.

Aydındır ki, belə komponentlər nitq prosesində (özünəməxsus üslubi halları nəzərə almasaq) müstəqil çıxış etmək imkanına malik deyillər. Belə hallarda tamamlayıcı hissə, başqa sözlə desək, budaq cümlə bütün cümlənin strukturunu tamamlayan özünəməxsus vasitəyə dönür. Deformasiyaya uğramış hissə, aydındır ki, tamamlanmaq ehtiyacı hiss edir və bu baş verən zaman tamamlayıcı hissəni nə struktur, nə də semantik baxımdan deformasiyaya uğramış hissədən ayırmaq mümkün olmur. Onlar qarşılıqlı intensional bir vəziyyətə düşürlər.

***Qeyd:** İntensional, yəni, qarşılıqlı şəkildə bir-birinə “can atan”, birləşməni tələb edən üzvlər. Məs: mübtədə və xəbər intensional xarakterə malikdirlər.*

Məhz bu hissələrin deformasiyasına görə mürəkkəb cümlə hissələrinin ümumilikdə bir-birinə daha möhkəm bağlanması baş verir. Beləliklə, mürəkkəb cümlənin hissələrindən biri faktiki olaraq həm semantik, həm struktur baxımından deformasiyaya uğramış vəziyyətdədir. Və təbii ki, belə halda onun nitq prosesində müstəqil fəaliyyəti də şübhə altına alınabilir.

Bizə belə gəlir ki, nəinki mürəkkəb cümlənin deformasiyaya uğramış hissəsi, hətta tamamlayıcı hissəsi belə nitq axarında müstəqil şəkildə çıxış edə bilmir. Çünki bu hissə də həm semantik, həm intensional nöqtəyi-nəzərdən deformasiyaya uğramış hissəyə möhkəm bağlıdır. Bununla yanaşı, bir halı da qeyd etmək lazımdır ki, tamamlayıcı hissənin tamam ayrıca bir şəraitdə, başqa bir situasiyada analoqu kimi çıxış edən cümlənin müstəqil fəaliyyətini də inkar etmək olmur. Məsələn, belə bir cümləyə diqqət edək:

Mən gördüm ki, o gəlir.

Bu cümlədə deformasiyaya uğramış ayrıca, müstəqil şəkildə işlənə bilməyən hissə kimi “**mən gördüm ki,**” sintaktik kompleksi özünü göstərir. Bu kompleks göründüyü kimi ayrıca tamamlanmış struktur vahid ola bilmir. Eyni zamanda bu mürəkkəb cümlənin tamamlayıcı hissəsinin analoqu olan “**o gəlir**” kompleksi başqa bir şəraitdə, başqa bir situasiyada müstəqil fəaliyyət göstərmək imkanına malikdir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin deformasiyaya uğramış hissəsi, adətən, baş cümlə kimi ayrılır. Müvafiq olaraq budaq cümlə sintaktik və semantik cəhətdən daha tam, bütöv və baş cümləni tamamlayan hissə kimi özünü göstərir.

Mürəkkəb cümlə təbii olaraq bütövlükdə bu hissələrin intensionallığı, qarşılıqlı əlaqəsinə uyğun olaraq, ona əsaslanaraq formalaşır. Çünki onların məhz belə birgələşməsi, əvvəlki fəsildə deyildiyi kimi, mürəkkəb cümlənin mahiyyətini təşkil edir.

Mürəkkəb cümlənin sadə işləm məqamınınin təmsilçisi olan sadə cümlədən fərqi təkcə onların hər birinin özünəməxsus struktur müstəqilliklərinin üzərində qurulmur, bu fərq eyni zamanda onların hər birinin kommunikativ sintaktik özünəməxsusluğuna da aid olur. Belə ki, struktur fərq, prinsip etibarını ilə hər bir tədqiqatda ön plana çıxarıldığı üçün və əslində, sadə və mürəkkəb differensialın əsasında durduğu üçün biz bu işdə aksenti kommunikativ funksional fərqi üzərinə gətirmək istərdik. Bu baxımdan yanaşdıqda, bizim fikrimizcə, xüsusi əhəmiyyəti aktual üzvlənmə prinsiplərindən müxtəlif məqamlarda istifadə etmə halı kəsb edir.

Müqayisəyə keçək. Sadə və mürəkkəb kimi ayırdığımız iki cümləni qarşılaşdıraraq, belə bir haldan çıxış edək ki, mürəkkəb cümlə sadə cümlənin genişlənmiş variantını təşkil edir və biz də bir qədər sonra göstərməyə çalışaq ki, belə genişlənmə halı təkcə struktur planda deyil, eyni zamanda kommunikativ məna planında da əhəmiyyətliyədir. Məsələn:

- 1) Sənin gəlməyini bildirdim;
- 2) Mən bildirdim ki, sən gələcəksən.

Məşhur Azərbaycan sintaksisti Əlövsət Abdullayev bu cür cümlələri sintaktik sinonim hesab edir. O yazır ki, eyni fikri həm sadə, həm də mü-

rəkkəb cümlələrlə ifadə etmək mümkündür. Məs.: **“Mən eşitdim ki, Əhməd Moskvadan qayıtmışdır”** mürəkkəb cümlədir. **“Əhməd Moskvadan qayıtmasını mən eşitdim”** sadə cümlədir. Bu cümlələr məzmunlarına görə çox yaxındırlar, hətta sintaktik sinonimlik təşkil edirlər¹⁵³.

Struktur baxımından bu misallardan fərqlənməyən öz misallarımıza diqqət yetirək. Bizim misallarda birinci cümlə sadə, ikinci cümlə mürəkkəb cümlədir.

Biz belə bir çıxış nöqtəsindən istifadə edirik ki, mürəkkəb cümlənin yaranma və formalaşması ikinci, sonrakı haldır və müəyyən dərəcədə informasiyanı ötürənin, başqa sözlə, danışanın konkret kommunikativ mənə məqsədlərindən asılıdır.

Sadə cümlə mürəkkəb cümləyə nisbətən hər hansı bir informasiyanı, məlumatı maksimal neytral şəkildə ifadə edir. Bu aspektdə mürəkkəb cümlə özünün üslublaşması və xüsusi qurulması ilə diqqəti cəlb edir.

Belə ki, baş cümlə, mahiyyət etibarını ilə, əsas informasiyanı vermir, əsas informasiya üçün sadəcə zəmin hazırlayır. Nə qədər təəccüblü olsa da, mürəkkəb cümlənin əsas kommunikativ informasiyası budaq cümlə vasitəsi ilə təqdim edilir. (**“Sən gəlmisən”** budaq cümlə funksiyasında tam informasiya vermək imkanına malikdir). Beləliklə, baş cümlə burada aktual üzvlənmə terminlərindən istifadə etsək, özünəməxsus tema kimi özünü göstərir. Cümlənin reması isə bütöv mürəkkəb cümlənin tamamlayıcı hissəsi olan budaq cümlə olur.

Mürəkkəb cümlənin bu şəkildə tema və remaya bölünməsi öz-özlüyündə aktual üzvlənmənin sərhədlərinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, sadə cümlə ilə müqayisədə mürəkkəb cümlə nitq kommunikasiyasına, nitq axarına daha məqsədyönlü şəkildə, daha kəskin şəkildə daxil edilə bilər. Aktual üzvlənmə nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, bəlkə də belə demək mümkündür: sadə cümlənin kommunikativ yönü ilə mürəkkəb cümlənin kommunikativ yönü nitq axarına daxil olmaq üçün eyni imkanlar açır.

¹⁵³ *Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972, səh. 333.*

Mürəkkəb cümlənin üslublaşması, yəni, xüsusi şəkildə təqdim edilməsi özünü həm də onda göstərir ki, I hissədə, yəni, tematik hissədə cümlə özünün kommunikativ vəzifəsini yerinə yetirməmişdir. Və buna görə də II hissə, yəni, rematik hissə eyni zamanda həm bütün mürəkkəb cümlənin bütövlüyünü tamamlayır, həm də struktur-semantik baxımdan baş cümlənin buraxılmış hər hansı bir üzvünün genişlənmiş təqdimatını üzə çıxarır. Bizim misalda buraxılmış üzv tamamlıqdır. Sadə cümlə məlumatı sanki o məlumatın qurulmasına paralel olaraq təqdim edir, yəni, sadə cümlənin strukturu obyektiv dünyadan götürülüb, əks etdirdiyi hadisələri, sanki, mexaniki şəkildə izləyir. O maksimal dərəcədə üslublaşmadan azaddır, çünki burada struktur-semantik sıçrayışlar özünü göstərmir və yaddaş da artıq diqqətə alınmış məsələyə bir daha qayıtmır. Beləliklə, sadə cümlədə informasiya təqdimatı artan ardıcıl semantik xətt üzrə özünü göstərir.

Mürəkkəb cümlənin tematik hissəsi, yəni, baş cümlə əlaqəli nitq psixologiası nöqtəyi-nəzərindən də maraqlıdır. Baş cümlədə ümumi informasiyanın, ümumi zəmin informasiyanın verilməsindən əlavə, həm də gözləmə momenti kimi çox vacib kommunikativ məqam gizlənilir. Məhz bu gözləmə momenti mürəkkəb cümlənin hissələrinin resipiyentin şüurunda daha sıx birləşməsi effektini yaradır.

***Qeyd:** Resipiyent – hər hansı kommunikativ aktuallaşma zamanı informasiyanı qəbul edən şəxs.*

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, tema-rematik (aktual üzvlənmə) üzvlənmənin bu cür tətbiqi mürəkkəb cümlənin heç də bütün tiplərinə eyni dərəcədə şamil edilə bilmir, hətta eyni tip (eyni struktura malik budaq cümlə) cümlə daxilindəki yerləşmə mövqeyindən asılı olaraq aktual üzvlənmə prinsiplərinə münasibətdə özünü müxtəlif cür apara bilər. Bu prinsiplərin müvəffəqiyyətli tətbiqi üçün baş cümlənin prepozisiyada, budaq cümlənin isə postpozisiyada işlənməsi vacibdir.

***Qeyd:** Prepozisiya – hər hansı bir elementdən əvvəlki mövqe, postpozisiya – hər hansı bir elementdən sonrakı mövqe.*

Türkologiyada əks fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. Vaxtilə rus dilçisi akademik A.N.Kononov bu məsələ ilə bağlı qeyd edirdi ki, baş cümlənin müəyyən şəraitlə bağlı prepozisiyası onun budaq cümləyə nisbətən müəyyən aspektə malik olması ilə bağlıdır, yəni, bu zaman məntiqi baxımdan türkdilli cümlədə cümlənin daha çox aksentləşməsi hadisəsi ilk mövqeyə çıxarılır¹⁵⁴.

Bu məsələ prinsipial ayrılığa əsaslanır. Nitq psixikası nöqtəyi-nəzərindən aksentli, yəni, aktuallaşmış hissə heç şübhəsiz ki, postpozisiya hissədir və o müəyyən tema funksiyasını yerinə yetirən prepozitiv hissədən sonra özünü göstərir. Azərbaycan dili cümləsində budaq cümlə, prinsip etibarını ilə, tema, baş cümlə isə, prinsip etibarını ilə, rema funksiyasında çıxış edə bilmir. Bu onunla bağlıdır ki, baş cümlə məna-məzmun və həm də struktur aspektində deformasiyaya uğramış şəkildədir və buna görə də yeni informasiya özünün tam ifadəsini məhz struktur-semantik baxımdan bütöv şəkildə təzahür edən budaq cümlədə tapır.

Mürəkkəb cümlə şəraitində götürsək, məhz tema, yəni, prepozisiyada olan baş cümlə dəqiqləşdirilir, tamamlanır, bütövləşdirilir. Və bütün bunlar postpozitiv rema, yəni, budaq cümlə vasitəsi ilə həyata keçirilir. Müqayisə edin:

- 1) Ürəyimə dammışdı ki, bu saat gələcəksən;
- 2) Elə qaçdı ki, finişə birinci çatdı;
- 3) Arzum budur ki, tez böyüyəsən;
- 4) O elə uşaq tərbiyyə edib ki, hamı əhsən deyir.

Birinci cümlə mübtədə budaq cümləli, ikinci cümlə tərz-i-hərəkət zərflikli budaq cümləli, üçüncü cümlə xəbər budaq cümləli, dördüncü cümlə təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlələrdir. Bütün misallarda baş cümlə prepozitiv mövqə tutur. Bundan əlavə onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mürəkkəb cümlələrin hamısı baş cümlənin struktur-semantik plandakı ümumi deformasiyası və kommunikativ qeyri-müstəqilliyi ilə səciyyələndirilir.

¹⁵⁴ Müq. ed.: Кононов А.Н. Некоторые проблемы исторического синтаксиса тюркских языков. – “Восточная филология” kitabında. Gürcüstan SSR, Şərqsünaslıq İstitutu. Tbilisi, 1973, səh. 173.

Misallardakı baş cümlələr informativ aspektdə, sanki, real informasiya ilə dolmağa hazır boş yuvacıqlar kimidirlər, başqa sözlə desək, boş yuvacıqlar, əslində, əsas fundament rolunu oynayırlar. Çox zaman həmən informasiyanı daxilən hazırlayırlar.

Müstəqil mürəkkəb və sadə cümlələr arasındakı fərqə qayıdarkən birinci növbədə həm də onu qeyd etmək lazımdır ki, bu fərq struktur məqamla yanaşı, kommunikativ məna məqamını da əhatə edir. Xüsusi olaraq təşkil edilən sintaktik kompleksin birliyi kimi mürəkkəb cümlə informasiya ötürülməsinin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə xidmət edir. Bununla əlaqədar olaraq cümlənin xüsusi şəkildə təşkilatlanaraq budaq cümlə yaratmasını bilavasitə informasiya ötürənin kommunikativ məqsədilə bağlamaq lazımdır. Xüsusi təşkilatlanmanı və bunun nəticəsində budaq cümlənin ortaya çıxmasını, ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlənin açıq və gizli funksiyasının törəməsi saymaq olar. Bütün sintaktik komplekslərin tema və rema kimi özünü göstərməsi məhz funksionallıq baxımından özünü doğruldur. Məhz kommunikativ mənadan doğan məqsəd, məhz struktur funksionallıq sintaktik komplekslərdən birini rema olaraq xüsusi budaq cümlə şəklində, başqa sözlə desək, özünəməxsus parselyativ formada təqdiminə gətirib çıxarır.

***Qeyd:** Parselyasiya – hər hansı köməkçi sintaktik kompleksin əsas sintaktik kompleksin içindən ayrılıb xüsusi şəkildə formalaşması.*

Təbii olaraq, belə bir fikir irəli sürmək mümkündür ki, mürəkkəb cümlə, daha doğrusu, onun müəyyən struktur tipləri özünün tema və remaya belə şəffaf bölünməsi ilə və ümumiyyətlə, sadə cümlədən struktur-kommunikativ planda kəskin fərqlənməsinə görə informasiyanın sintaktik təşkilinin tamam başqa bir mərhələsidir. Ən vacib suallardan biri də bu sualdır və o, funksional sintaksis üçün çox vacib sualdır. Dilin sintaktik quruluşunun təkamülü bu vahidlərdən hansını daha əvvəl, hansını daha sonra yaratmışdır? Bir məsələ qətidir ki, hansının əvvəl, hansının sonra yaranmasından asılı olmayaraq bu sintaktik quruluşlar biri digərindən törəmişdir.

Ənənəvi dilçilikdə və ümumiyyətlə, sintaktik tədqiqatlarda ən azı təqdimat ardıcılığından çıxış etsək, belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, sadə cümlə daha əvvəl, mürəkkəb cümlə isə ondan sonra sadə cümlənin müxtəlif üsullarla və vasitələrlə birləşməsindən yaranmışdır. Bu tədqiqatlarda mürəkkəb cümlə bir kateqoriya kimi məhz belə birləşmənin nəticəsi şəklində ortaya çıxır. Belə bir təqdimatın, üsulun mexanikliyi göz qabağındadır. Ən əsas yolla sadədən mürəkkəbə. Və bu mexaniklik, bu tipli birləşmə üsulu, heç şübhəsiz ki, dilin ən qədim dövrlərində özünü göstərən daxili quruluşuna xas olan spontan təkan mərhələlərini izləməyə imkan vermir. Əgər biz belə bir təkamül mərhələsini izləməyi qarşımıza məqsəd qoysaq, sintaktik fikrin inşafının məhz **mürəkkəb quruluşdan sadə quruluşa** keçiddə reallaşmasının şahidi olarıq. İlk öncə dildə indi bizim anladığımız şəkildə deyil, öz qədim quruluşuna xas olan ilkin bir mürəkkəblik yaranır. Bu mürəkkəblik qədim insanın çıxardığı səs-siqnalların mürəkkəbliyi kimidir. İlk baxışda sanki sədsirsə, deməli sadədir, amma bu səslər bütöv kompleks şəklində idilər. Və bu səs-siqnallardan, böyük çaylar bulaqlardan başladığı kimi dildəki bütün mürəkkəbliklər başlayır. Yavaş-yavaş inkişaf edərək öz mürəkkəb quruluşlarını tədricən təkamül prosesində cilalayır, təmizləyir, sadələşdirir. Və beləliklə də, öz içindən sonrakı sadə quruluşları sanki doğurdular. Hər bir sadə quruluş mürəkkəb quruluşun içindən sıyrılib-çıxmışdır. Və bütün bu sadə quruluşların sonradan hər hansı artıq bizim alışdığımız mürəkkəblik yaratmaları bu təkamül prosesində sonrakı mərhələyə aid edilə bilər. Şübhəsiz, bunları konkret misallarla izləmək çətindir. Biz burada ədəbi dil tarixindən deyil, məhz dil tarixindən söhbət açdıq. (Müqayisə edin bu kitabdakı "Cümlənin monopredikativ quruluşunun təkamülü" fəslilə). Qəti söyləmək olar ki, dil səviyyəsində hər hansı bir quruluşun mürəkkəblikdən sadəyə doğru inkişafını izləmək, prinsip etibarilə, dilin qədim quruluşundan müasir dövrə qədər gəlib çatan vahidlərin əsl tarixini izləmək deməkdir.

III FƏSİL

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ: PROBLEMLƏR, PARADOKSLAR

Təbii ki, bu fəsildə biz aydın səbəblərə görə Azərbaycan dilinin sintaksisində mürəkkəb cümlənin bütün problematik və paradoksal məqamlarını və bu müstəvidə baş verən hadisələrini işıqlandırmaq və incəliklərinə qədər təhlil etmək fikrində deyilik. Nəinki digər türk dilləri ilə bağlı, hətta bunu yalnız Azərbaycan dili ilə də bağlı etmək mümkün deyil. Biz burada daha çox həm Azərbaycan dilçiliyi üçün – həm də türkologiya üçün indiyə qədər əhəmiyyətini itirməyən problem kimi qalmağa davam edən ən vacib məsələlərdən söhbət açacağıq.

Belə problemlərdən biri, bəlkə də birincisi, türkologiyada ən əhəmiyyətli sayılan və bu günə qədər öz aktuallığını itirməyən məsələ budaq cümlələrin və tərkiblərin nisbəti məsələsidir. Bu məsələ ilə bağlı indiyədək onlarla, yüzlərlə məqalə, kitab, dissertasiya yazılmış, müxtəlif istiqamətlərdən bu problemi işıqlandırmğa çalışmışlar. Ümumittifaq konfranslarda bu problem əsas tədqiqat obyektinə çevrilmiş, amma bütün mübahisələr, diskussiyalar, çəkişmələr, sanki, heç bir nəticə verməmişdir¹⁵⁵. Bu problemin zəngin tədqiqat tarixini izləmək çox çətindir. Türk dilləri ilə məşğul olan, demək olar ki, bütün sintaksistlər bu və ya digər dərəcədə bu problemlə

¹⁵⁵ 1958-ci ildə Alma-Atada keçirilən və bu problemə həsr olunmuş Ümumittifaq konfransı dediklərimizə misal ola bilər. Вак.: Вопросы грамматики тюркских языков. Alma-Ata, 1958.

əlaqədar öz mülahizələrini söyləmişlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, türkologiyada bu məsələ ilə bağlı fikir yürüdən dilçilər arasında Azərbaycan dilçilərinin yeri xüsusiədir.

Bu problemi problem kimi elmi şəkildə əsaslandırıb ayıran və onu bütün istiqamətlərindən işıqlandıran dilçilərdən biri məşhur Azərbaycan dilçisi akademik M.Ş.Şirəliyev olmuşdur¹⁵⁶. Onun bu problemlə bağlı çap etdirdiyi məqalələrində, müşavirə və konfranslardakı çıxışlarında kifayət qədər güclü bir pozisiya müəyyənləşmişdir ki, sonralar bu pozisiya bütün Azərbaycan dilçilərinin problemlə bağlı bəzən hətta müxtəlif, ayrıntılı mövqelərinin bir məxrəc ətrafında formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Tərkiblər və budaq cümlələr məsələsi, bu quruluşların bir-birinə münasibəti, demək olar ki, sönməyən bir mübahisə ocağıdır. Bu ocaq bəzən alovlanır, bəzən közərir.

Türkologiyada tərkiblər və budaq cümlələrin münasibətinin işıqlandırılmasında və müəyyənləşdirilməsində üç istiqamət ayırmaq mümkündür. Birinci istiqamət dediyimiz kimi akademik M.Ş.Şirəliyevin və onun ardıcıllarının istiqamətidir. Bu istiqamətin mahiyyəti odur ki, burada quruluşunda tərkib olan cümləni kateqorik şəkildə mürəkkəb (tabeli mürəkkəb) cümlə sayırlar. Belə quruluşları ancaq və ancaq sadə cümlə kimi müəyyənləşdirirlər. Bu istiqamət Azərbaycan dilçiliyində artıq ənənə şəklini almışdır desək, yanılmarıq. Bu ənənənin yaranmasında və möhkəmlənməsində görkəmli Azərbaycan dilçisi prof. Ə.Abdullayevin xidməti böyük olmuşdur. Özünün bu problemə həsr olunmuş "Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr" adlı monoqrafiyasında¹⁵⁷ Ə.Abdullayev bu istiqamətin özündən əvvəlki yolçularına – M.Ş.Şirəliyev, B.A.Serebrennikov, M.Hüseynzadə, N.A.Baskakov və başqaları kimi görkəmli dilçilərə qoşulur və öz əsəri ilə bu istiqamətin nəzəri və praktik sütunlarını hazırlayır.

¹⁵⁶ Bax.: Şirəliyev M.Ş. *Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr məsələsi – Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Dilçilik seriyası. Bakı, 1953, t. 5; Сложноподчиненное предложение в азербайджанском языке. – "Вопросы языкознания" журналі, 1956, №1; Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. – "Вопросы грамматики тюркских языков" kitabında. Алта-Ата, 1958; Yəpə də o. Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. – "Вопросы составления описательных грамматик" kitabında. М., 1961.*

¹⁵⁷ Bax.: Abdullayev Ə. *Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1977.*

İkinci istiqamətə məxsus olan dilçilər tərkibləri bitmiş cümlə, budaq cümləyə bərabər cümlə kimi qəbul edir, quruluşunda tərkib olan cümlələri isə tabeli mürəkkəb cümlə sayırlar. Bu dilçilərin sırasına görkəmli dilçilər M.A.Kazımbəy, V.Qordlevski, A.K.Borovkov, C.Validi və başqaları daxildir.

Və nəhayət, üçüncü istiqamətin təmsilçiləri P.M.Melioranski, A.N.Somoyloviç, A.P.Potseluyevski, Ə.Dəmirçizadə, N.K.Dmitriyev, N.Z.Hacıyeva, E.A.Qrunina, Q.A.Əbdürrəhmanov və başqaları belə hesab edirlər ki, tərkibli cümlələri yalnız o zaman budaq cümlə saymaq olar ki, cümlədəki tərkibin özünün müstəqil, “şəxsi” mübtədası olsun.

Türkologiyada tabeli mürəkkəb cümlə ilə bağlı müxtəlif klassifikasiyaların və izahların tarixini biz burada xüsusi olaraq nəzərdən keçirməyəyik¹⁵⁸.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu baxışların formalaşması, bir-birindən kifayət qədər uzaqda durması təhlil obyektini kimi xüsusi bir mövzu ola bilər. Biz burada problemi ən ümumi şəkildə qoymaq və problemin bu cür ümumi qoyuluşundan istifadə edərək ən müxtəlif istiqamətlərdəki, ən müxtəlif baxışlarda müsbət və bərişdirci məqamları axtarmaq niyyətindəyik. Bu günki günə bu problemdən gəlib çıxan birinci və üçüncü istiqamətlərin təmsilçiləri arasında olan mübahisədir. Başqa sözlə desək, mübahisə tərkibli cümləni birmənalı şəkildə mübtədanın olub olmamasına baxmayaraq sadə cümlə kimi qəbul edənlərlə və tərkibli cümlənin mübtədası olmasına əsaslanaraq budaq cümlə, bütövlükdə cümləni isə tabeli mürəkkəb cümlə kimi sayanların arasındadır. Biz indi bu kitabdakı ayrı-ayrı paraqraflarda məsələnin müxtəlif aspektlərini təhlil etməyə və problemin mahiyyəti haqda təsəvvür bütövlüyü yaratmağa çalışacağıq.

§ 1. Öz mübtədası olan tərkib müstəqil cümlə ola bilərmi?

Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrə həsr olunmuş Alma-Ata konfransındakı çıxışında görkəmli rus dilçisi B.A.Serebrennikov tərkib və

¹⁵⁸ Maraqlananlar bu mənbələrə baxa bilərlər: Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., Наука, 1973, с. 17; Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, Bakı, 1977, səh. 85.

budaq cümlənin münasibəti problemi ilə bağlı müxtəlif baxışların və istiqamətlərin nəyə əsaslandığını, nədən doğduğunu çox aydın şəkildə ifadə edərək deyirdi: “Bu nöqtəyi-nəzərləri fərqləndirən əsas məsələ alimlər tərəfindən cümlənin mahiyyətinin tamamilə fərqli dərkedilməsi ilə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl razılığa gəlmək lazımdır ki, cümlə adı altında nəyi anlamaq lazımdır və onun əsas əlamətləri hansılardır?”¹⁵⁹

Doğrudan da, “cümlə adı altında nəyi anlamaq lazımdır” sualına həddindən artıq və kifayət qədər müxtəlif cavablar almaq mümkündür. Amma bir şey var ki, cümlənin əsas əlamətlərindən biri olan şəxs sonluqlarının cümlə üçün mövcudluğu (əslində – predikativlik!) demək olar ki, bütün tədqiqatçılarda şübhə doğurmur. Və təbii ki, budaq cümlə də müstəqil cümlə strukturuna malik olmaq üçün öz quruluşunda şəxs sonluqlarına yer verməlidir.

Akademik M.Şirəliyev bu məsələ ilə əlaqədar doğru olaraq belə yazır: “Azərbaycan dilində budaq cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarı budaq cümlələrin tərkibində müstəqil mübtədanın işlənməsi ilə yox, feili və ya ismi şəkildə formalaşan müstəqil xəbərin olması ilə bağlıdır”.¹⁶⁰

Beləliklə aydın olur ki, müəyyənləşməsinə ehtiyac olan əsas məsələ məhz budaq cümlələrdir. Budaq cümlə öz-özlüyündə nədir və o, əslində, müstəqil mübtədası olan tərkib vasitəsilə ifadə oluna bilərmə suallarına cavab verməyə çalışsaq.

Rus türkoloqu N.K.Dmitriyev özünün artıq klassik bir əsərə dönmüş “Kumık dilinin qrammatikası” kitabında nəzərdən keçirilən problemlə bağlı yazırdı: “Baxmayaraq ki, belə tərkiblər (yəni, öz mübtədası olan tərkiblər – K.A.) budaq cümlə üçün irəli sürülən əsas əlamətlərdən birini istisna edir (şəxs əlaməti olan xəbəri istisna edir), biz hər halda onları budaq cümlə saymağa meylliyik. Keçid xarakterli olsalar da, bu tipdə formalaşmış

¹⁵⁹ Серебренников Б.А. Выступление на координационном совещании по проблемам вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках. – “Вопросы грамматики тюркских языков” kitabında. Alma-Ata, 1958, səh. 190-191.

¹⁶⁰ Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. – “Вопросы составления описательных грамматик” kitabında. M., 1961, səh. 158.

özündə şəxs əlaməti saxlayan xəbərin olmaması sanki qrammatik (və məntiqi) cəhətdən aşkar ifadə olunmuş mübtədə ilə kompensə edilir¹⁶¹.

Bu mövqeni, təbii ki, M.Şirəliyev və onun tərəfdarlarının mövqeyindən fərqləndirmək lazımdır, budaq cümləyə münasibətdə istiqamətlərin bambaşqa olması göz qabağındadır. Şirəliyevin də yuxarıda misal gətirdiyimiz növbəti fikri Dmitriyevin fikirlərinə qarşı, dolayısı da olsa, etiraz kimi səslənir. O qeyd edir ki, tərkib daxilindəki mübtədə tam sayıla bilməz, belə ki, buradakı adlıq hal forması, əslində, sonrakı yaranmadır, daha əvvəl adlıq hal əvəzinə bu mövqedə yiyəlik halda olan ad çıxış edirdi.

M.Şirəliyev yazır: “Beləliklə, **“Mənim oxuduğum vaxt”** tipli feili sifət tərkibi və **“mən oxuduğum vaxt”** eyni şeyi, eyni halı, eyni məqamı ifadə edirlər. Ona görə də bu tərkiblərdəki həm **mənim** sözü, həm də **mən** sözü mübtədə ola bilməzlər¹⁶².

“Mənim oxuduğum vaxt” kimi sintaktik quruluşlardakı possessivlik çalarını prof. Ə.Abdullayev də nəzərdən keçirir¹⁶³. O da bu istiqamətdə M.Şirəliyevin mövqeyini müdafiə edir. Gətirilən arqument müstəqil xəbəri olan tərkibləri budaq cümlə sayan dilçilərin mövqeyinə çox ciddi zərbədir. Amma burada bir məsələ var. Sanki bu müddəanı asanlıqla bütün digər türk dillərinə aid etmək olar və lazımdır. Bir türk dilinin xüsusiyyəti o birilərinə də öz əksini tapmalıdır. Prinsip etibarilə, bu belə olsa da, nəzərdən keçirilən məsələdə başqa türk dillərində vəziyyət başqa cürdür. Bəzi Şərqi türk dillərindəki, konkret olaraq, yakut dilindəki mənzərə bunun əksini göstərir. Belə ki, yakut dilinin tədqiqatçısı Y.Ubryatova dilçilərin adı çəkilən həmən Alma-Ata konfransındakı çıxışında belə bir fakta diqqət yönəltdi ki, asılı predikativ söz birləşmənin (şəxssiz tərkibin – K.A.) mübtədası müasir yakut dilində yiyəlik hal formasında çıxış etmir¹⁶⁴. Belə bir xüsusiyyət türk dillərində başqa bir halda özünü göstərir. O isə iki mübtədası olan (biri şəxssiz

¹⁶¹ Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, сәh. 5.

¹⁶² Şirəliyev M. Göstərilən əsəri, сәh. 154.

¹⁶³ Müq. ed.: Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, сәh. 66.

¹⁶⁴ Убрыатова Е.И. Выступление. – “Вопросы грамматики тюркских языков” kitabında. Alma-Ata, 1958, сәh. 222.

tərkibdə, o biri əsas hissədə) konstruksiyaların hibridliyi, sonrakılığı halıdır. N.Z.Hacıyevanın sonrakı tədqiqatlarında qeyd edildiyi kimi, “İki müstəqil və qrammatik cəhətdən tam ifadə olunan mübtədanın mövcudluğu ona işarə edir ki, bu halda ilkin olaraq iki müstəqil sadə cümlə birləşməsi baş vermişdir”¹⁶⁵.

Bütün bu deyilənlər belə bir fikrə gətirib çıxarır ki, bu hadisəyə yanaşmalar, yəni, budaq cümlənin müəyyənlişməsi meyarları bütün türk dilləri üçün eyni ola bilməz. Bu meyarlar dildən-dilə, təbii ki, nisbi xarakter daşmalıdır. Bu məqamda M.Ş.Şirəliyevin də fikrini yada salmaq yerinə düşərdi. O deyirdi ki, tabeli mürəkkəb cümlə probleminin həll edilməsi zamanı bütün türk dilləri üçün hər bir dilin konkret spesifikliyini nəzərə almadan ümumi reseptlər vermək mümkün deyil¹⁶⁶. Biz də burada qeyd edilən belə nisbiliyin səciyyəsinə göstərən məsələ ilə əlaqədar problemi daha geniş şəkildə öyrənməyə çalışaq.

Bir neçə dilin materialı əsasında türk cümləsinin quruluşunda şəxssiz feili tərkiblərin statusu ilə bağlı nisbilik meyarları xüsusi olaraq prof. Ə.Əbdullayev tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Onun fikrincə, əgər bəzi türk dillərində məsələn, tatar, özbək, qırğız, yakut dillərində feili bağlama və feili sifət tərkibləri sadə cümlə kimi işlənə bilirlərsə, başqa sözlə desək, bu dillərdə şəxssiz tərkiblər əgər budaq cümlə sayıla bilirlərsə, belə fakt Azərbaycan dilçiliyində analogi məsələlərin həlli zamanı arqument kimi götürülə bilməz¹⁶⁷.

Bu qeydin doğruluğunu təsdiq etməklə yanaşı, onu da deyək ki, Ə.Əbdullayevin baxışı öz növbəsində kiçik bir dəqiqləşməyə də ehtiyac duyur. İş orasındadır ki, nəzərdən keçirilən məsələnin bu şəkildə həlli ancaq və ancaq söhbət müasir dildən getdiyi halda özünü doğruldur. Belə ki, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində, həmçinin bir sıra dialektlərdə şəxs sonluqlarının feili bağlamalarla işlənməsi faktına rast gəlmək mümkündür.

¹⁶⁵ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, səh. 19.

¹⁶⁶ Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. – “Вопросы составления описательных грамматик” kitabında. М., 1961, səh. 159.

¹⁶⁷ Əbdullayev Ə. Göstərilən əsəri. Səh. 17-18.

Tarixən belə bir hal özünü göstərmişdir. Yalnız inkişaf nəticəsində feili bağlama, feili sifət tərkibləri özlərinin təmiz quruluşlarına, başqa sözlə desək, şəxssiz quruluşlarına gəlib çıxma bilərdilər. Azərbaycan ədəbi dili ilə məşğul olan alimlər qeyd edirlər ki, keçmiş zaman formaları ilə bağlı bu halı müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, görkəmli Azərbaycan dilçisi akademik A.Axundov feilin zamanlarına həsr etdiyi elmi əsərində Azərbaycan dili tarixində feili bağlamanın I şəxs şəkilçisi qəbul etməsinə diqqəti yönəldir. Düzdür, o bunu feili bağlama adlandırmır, keçmiş zamanın perfekti kimi götürür, amma forma eyniliyi və mövqə spesifikliyi bu formaların müasir feili bağlama formalarına uyğun gəlməsini şübhəsiz edir. A.Axundovun M.Füzulidən gətirdiyi misal diqqəti cəlb edir:

Təhqüq edübəm işim xətedir. (Füzuli)¹⁶⁸.

Bu misal kifayət qədər müxtəlif yozumlara imkan verən bir quruluşa malikdir. Bu dərin quruluşu müasir, üzdəki quruluşa çevrisək, iki variant ortaya çıxır. I variant budur: **Təhqiq etmişəm, işim xətedir.**

II variant isə müəyən elementlərin ellipsisinin bərpası ilə bağlıdır. Bu variantın da üzdəki forması budur: **Təhqiq edib, anlamışam ki, işim xətedir.**

Bu çox incə variantdan hansının XVI əsr ədəbi dilində göstərilən nümunənin arxasında durduğunu söyləmək həm çətin, həm maraqlıdır. Bizə belə gəlir ki, "**Təhqüq edübəm işim xətedir**" tipli cümlələrin əsasında ellipsisli II variant durur. Və buradakı "**edübəm**" məhz feili bağlama tərkibi-dir. Deməli, biz dil tariximiz boyunca tərkiblərdə şəxs şəkilçilərinin işlənməsi halını qeyd etməli oluruq.

Bu mülahizəni A.M.Şerbakın belə bir fikri ilə uzlaşdırmaq mümkündür: "Bəzi feili bağlamalar özündə qədim hərəkət adının etimoloji cizgilərini qoruyaraq xəbərin sintaktik mövqedə şəxs əlamətlərini özündə birləşdirib. Beləliklə, açıq-aşkar feili formalar kimi çıxış edə bilirlər"¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Axundov A. Feili zamanları. Bakı, 1961, səh. 60.

¹⁶⁹ Шербак А.И. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Л., 1981, səh. 122.

Türkologiya üçün belə bir fikir yad fikir deyil. Başqa türkoloqlar da qeyd edirlər ki, türk dillərində feili bağlamalarda bəzən şəxs göstəriciləri özünü göstərir¹⁷⁰.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu hal yalnız Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı hal deyil. Feili bağlamada şəxs şəkilçilərinin mövcudluğunu Azərbaycan dilinin qədim dialektlərindən olan Kərkük dialektində (özü də onun müasir variantında!) müşahidə etmək mümkündür. Mütəxəssislər, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu hal kərkük dialektində geniş olaraq yayılıb. Məs., gələndəm, gələndən və s.¹⁷¹ Göstərilən əsərində M.Ş.Şirəliyev onu da qeyd edir ki, bu fakt, yəni, kərkük dialektində feili bağlama tərkibində şəxs sonluqlarının işlənməsi halı budaq cümlələrin öyrənilməsi üçün çox vacib faktır¹⁷².

Bütün bunlar onu təsdiq edir ki, Azərbaycan dilinin (ədəbi dilinin yox, məhz dilinin) tarixində feili bağlama tərkiblərində şəxs sonluqlarının işlənməsi halı özünü göstərmişdir.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz problemin dillər üçün nisbilyi özünün iki aspektini biruzə verir: Bir tərəfdən, şəxssiz tərkiblərin müxtəlif türk dillərində özünü göstərən nisbilyi üzə çıxır, ikinci tərəfdən, bu nisbilik eyni bir dilin müxtəlif tarixi kəsiklərini müqayisə edərkən də özünü göstərir. Elə buna görə də budaq cümlə funksiyasında işlənən şəxssiz forma konstruksiyalarının təhlili zamanı ayrı-ayrı türk dillərinin spesifik xüsusiyyətlərindən çıxış etməklə yanaşı, eyni zamanda hər konkret türk dilinin sintaksisi tarixindəki ayrı-ayrı dövrlərin spesifikasını nəzərə almaq vacibdir.

Belə bir fikir yarana bilər ki, əgər müasir şərqi türk dillərində tərkiblərlə bağlı bir hal müasir qərbi türk dillərindən sayılan Azərbaycan dilində özünü göstərsə, o zaman bu hal ümumtürk halı kimi qeyd edilə bilər. Ümumtürk səciyyəindən (birgəliyindən) hər bir türk dili öz tipik, xarakterik xüsusiyyətləri ilə sıyrılıb çıxır və bu günümüzdə qədər gəlib çatır. Bu-

¹⁷⁰ Грунина Э.А. О роли неличных форм глагола в конструкции сложноподчиненного предложения в тюркских языках. – "Тюрко-монгольское языкознание и фолклористика" kitabında. M., 1960, səh. 77.

¹⁷¹ Вах.: Ширалиев М.Ш. Новые диалектные данные для истории тюркских языков. – Советская тюркология. Bakı, 1970, № 5, səh. 22; Paşayev Q.M. Kərkük dialektinin fonetikasi. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1969, səh. 25.

¹⁷² Şirəliyev M.Ş. Göstərilən əsəri.

daq cümlələrin təkamülündə qədim ümumtürk reallığı ilə müasir Azərbaycan dili arasındakı məsafədə heç şübhəsiz, orta mövqedə artıq ümumtürk dili olmayan qədim Azərbaycan dilini qeyd etmək lazımdır.

Deyilənlərlə əlaqədar, hər şeydən əvvəl onu nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur ki, bizi maraqlandıran aspektdə dilin müasir vəziyyəti ilə onun tarixi kəsikləri arasında fərq hansı dərəcədədir. Artıq qeyd edilən kimi Azərbaycan dilinin tarixində feili bağlama tərkibli konstruksiyaların xəbərlik şəkilçiləri ilə işlənməsi özünü göstərir. Bu da təbii olaraq həmin konstruksiyada predikativlikdən danışmağa imkan verir. Bu halı nəzərə alaraq, bu konstruksiyanı Azərbaycan dilinin bütün digər dövrləri üçün budaq cümlə kimi qəbul etmək olardı. Onların sintaktik konstruksiyasında budaq cümlə şəklində iştirak etməsi ilk növbədə, tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi şəxs sonluqları ilə bağlıdır. Nə qədər genişlənmiş olsalar da, şəxs sonluqları olmadan onlar cümlə səviyyəsinə keçə bilmirlər¹⁷³. Təbii olaraq bu tərkiblərdə şəxs sonluqlarının hər hansı bir tarixi dövrdə özünü göstərməsi, bu prinsipə əsasən, belə tərkibləri budaq cümlə kimi qiymətləndirməyə gətirib çıxarır.

Bununla yanaşı, onu da nəzərə almamaq olmaz ki, dilin müasir mərhələsində bu tərkiblər həmən öz son məqamlarındakı şəxs əvəzliyi göstəricisini itirmişlər, nəticədə, onlarda predikativlik kəskin sürətdə azalmışdır. Bu hal birinci fəsildə irəli sürülən Azərbaycan dili cümləsinin quruluşunun polipredikativlikdən monopredikativliyə keçidi (təkamülü!) prinsipi ilə üzvi şəkildə həmahəngləşir.

Budaq cümlənin mahiyyətinə nisbi (tarixi dövrlərə görə) yanaşmanın zəruriliyini N.Z.Hacıyeva dəfələrlə qeyd edib. Hələ özünün artıq burada adı çəkilən Alma-Ata müşavirəsi zamanı etdiyi məruzəsində tədqiqatçı öz mübtədası olan tərkibləri müstəqil cümlə sayanların konsepsiyasının bir növ manifestini vermişdir və bu istiqamətdəki tədqiqatını dərinləşdirərək hətta feili-sifət konstruksiyalarının müxtəlif formalarının predikativliklə bağlı ayrı-ayrı imkanlarını üzə çıxarmağa çalışmışdır. N.Z.Hacıyevanın fikrincə, Azərbaycan dili mühitində **-an** formasının (çox güman ki, **-qan** for-

¹⁷³ *Abdullayev Ə. Göstərilən əsəri, səh. 44.*

masının fonetik variantıdır) predikativ xüsusiyyətlərindən danışmaq mümkün deyil¹⁷⁴. N.Z.Hacıyeva bununla bağlı daha əvvəl yazır: “Azərbaycan dilində **-an** formalı konstruksiyalar hətta əsas hal şəkilçisi ilə əsas halda özünü göstərən mübtədasının mövcudluğuna baxmayaraq, təmiz atributiv xarakterə malikdir”¹⁷⁵.

N.Z.Hacıyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, türk dillərində feili-sifət formaları, adətən, iki mənə ifadə edir: I. xəbərlik mənasını və funksiyasını; II. təyin mənasını və funksiyasını.

Beləliklə, N.Z.Hacıyevaya görə, “konkret bir dil mühitində bu mənələrdən hər birinin üstünlüyündən danışmaq olar ki, bütün formanı bu üstünlüyün adı ilə bağlamaq mümkündür”¹⁷⁶.

Beləliklə, indicə qeyd etdiyimiz prinsipə qoşulsaq və ondan çıxış etsək, qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilində feili-sifət tərkiblərində daha çox özünü göstərən mənə və funksiya təyinlik mənası və funksiyasıdır. Və burada xəbərlik funksiyası son dərəcə zəif şəkildə özünü göstərir. Təbii olaraq belə konstruksiyaları tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində budaq cümlə kimi qəbul etmək mümkün deyil. Amma bununla belə, onu da göstərmək lazımdır ki, N.Z.Hacıyeva, prinsip etibarilə, feili bağlama konstruksiyalarını budaq cümlə kimi qəbul etmək mümkünlüyünü də istisna etmir¹⁷⁷.

Qeyd etmək lazımdır ki, görkəmli türkoloq, dilçi N.Z.Hacıyevanın budaq cümlə və tərkib probleminə baxışı daim inkişaf etmiş, dəyişmiş, tədqiqatçı hər bir türk dilinin daxili təbiətindən çıxış edərək, bu məsələ ilə bağlı obyektiv fikirlər irəli sürməyə nail olmuşdur. Öz əsərlərində N.Z.Hacıyeva “Transformlar nəzəriyyəsi” adlandırdığı maraqlı və faydalı bir nəzəriyyə irəli sürmüş və bu nəzəriyyənin müddəaları vasitəsilə türk dillərində öz müstəqil mübtədaları olan tərkiblərin təbiətinə maksimal şəkildə adekvat yanaşmışdır. O, bu nəzəriyyənin müddəalarını özünün başlıca funda-

¹⁷⁴ Гаджиева Н.З. Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. – “Вопросы грамматики тюркских языков” kitabında. Alma-Ata, 1958, səh. 101.

¹⁷⁵ Гаджиева Н.З. Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. – “Вопросы языкознания” журналі, 1957, № 3, səh. 115-116.

¹⁷⁶ Yenə orada. Səh. 99-100.

¹⁷⁷ Yenə orada. Səh. 106.

mental əsəri olan “Türk dilləri sintaksisinin əsas inkişaf yolları” kitabında ortaya qoymuşdur¹⁷⁸.

Digər görkəmli türkoloq S.N.İvanovun qeyd etdiyi kimi, mürəkkəb sintaktik bütövün tərkib hissəsi olan sadə cümlələrin transformasiyası (və yaxud deformasiyası) nəzəriyyəsinin gücü ondadır ki, bu nəzəriyyə eyni şəkildə bütün dillər üçün, hətta müxtəlif sintaktik quruluşa malik dillər üçün uyğundur¹⁷⁹.

Bizə belə gəlir ki, N.Z.Hacıyevanın interpretasiyasında transformlar nəzəriyyəsi ilə tanışlıq bizə tərkib problemini dərindən və geniş anlamaq üçün əhəmiyyətli olardı.

Öncədən onu qeyd edək ki, tərkiblər müxtəlif müəlliflər tərəfindən bəzən müxtəlif terminlərlə adlandırılır. N.Z.Hacıyevanın özü qeyd edir ki, transformlar (tərkiblər – K.A.) budaq cümlə deyildir¹⁸⁰. Onlar məhz transformlardır. Və bu anlayışın mahiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, iki feili cümləni birləşdirərkən tabe olan cümlənin feili qrammatik cəhətdən transformasiyaya uğrayır. Feilliyini itirməyə cəhd göstərir və adlıq (ismi) forma kəsb edir. Bu mürəkkəb proses türk cümləsinin quruluşunun başqa bir qanunauyğunluğu nəticəsində baş verir. Bu da ondan ibarətdir ki, türk cümləsində iki müstəqil *verbum finitum* (bitmiş xəbərlilik) formasından yan keçilir, qaçılır. Belə hal, yəni, bir neçə *verbum finitum*-lu cümlə artıq sadə cümlə sərhədlərindən kənara çıxır, ya mürəkkəb sintaktik bütöv yaradır, ya da xüsusi növ və quruluş kimi ayıra biləcəyimiz həmcins xəbərlilik cümlə ortaya çıxarır.

Bir qədər yuxarıda dedik ki, ayrı-ayrı türkoloqlar tərkibləri müxtəlif cür də adlandırma bilirlər. Bu, birinci növbədə həmin tərkiblərin müxtəlif dillərdə təzahür edən spesifikasiyası ilə bağlı ola bilər. Məsələn, N.K.Dmitriyev başqırd dilini tədqiq edərkən onları keçid tipli budaq cümlələr adlandırmışdır¹⁸¹.

¹⁷⁸ Вах.: Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксиса тюркских языков. М., 1973.

¹⁷⁹ Иванов С.Н. К проблеме придаточных предложений в тюркских языках. – “Тюркологический сборник” kitabında. М., 1981, səh. 116.

¹⁸⁰ Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Göstərilən əsəri, səh. 289.

¹⁸¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М. – Л., 1949, səh. 245.

Tatar dilinin görkəmli tədqiqatçısı M.Z.Zəkiyev onları semantik budaq cümlələr deyə ayırır¹⁸².

Qaqauz dili ilə bağlı tədqiqat apararı L.A.Pokrovskaya tərkiblərdən absolyut (mütləq) konstruksiyalar kimi bəhs edir¹⁸³.

Bütün bunlar göstərir ki, haqqında danışılan məsələ, yəni, tərkiblər bütün türk dilləri üçün eyni şəkildə özünü göstərmir. Tərkiblər onların hər birinin inkişaf yolu və inkişaf dərəcəsi ilə əlaqədar olaraq, ya tam müstəqil sintaktik vahid kimi cümləyə bərabər olur, ya da natamam sintaktik vahid kimi söz birləşməsi səviyyəsindən yuxarı qalxa bilmir. Elə buna görə də N.Z.Hacıyevanın irəli sürdüyü iki müstəqil xəbəri olan cümlə quruluşunun türk cümləsinə uyğun gəlmədiyi qanunu bizə tam əsaslı görünür. Belə ki, bu qanun nəticəsində sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, mürəkkəb sintaktik bütöv kimi sintaktik kateqoriyaları bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndirmək mümkün olur. Bu qanunun tətbiqi bir qədər sonra göstərəcəyimiz kimi mürəkkəb sintaktik bütövlərin öyrənilməsini və sintaksisin sərhədlərinə daxil edilməsini əsaslandıran qanundur. Çünki mürəkkəb sintaktik bütöv məhz sadə və mürəkkəb cümlələrin birləşməsindən əmələ gəlir və biz bir qədər də irəli getsək, təbii olaraq, bu qanunun tətbiqi bizə imkan verir ki, sintaktik tədqiqat obyektini kimi **tabesiz cümlə** adlandırılan süni birləşmə terminindən qətiyyətlə imtina edək. Ona görə imtina edək ki, onun mahiyyəti türk dillərinin təbiətinə uyğun deyil. Bu birləşmələrdə bir neçə xəbərlili cümlələr, əslində, bir cümlə şəklində təqdim edilir. Bütün bunlardan əlavə N.Z.Hacıyevanın irəli sürdüyü qanun, bizə belə gəlir ki, bizim əsas və vacib nəticəmiz olan Azərbaycan dili cümləsinin sintaktik konstruksiyasının tərkibində özünü göstərən predikativliyin dərəcə və kəmiyyətinin zaman-zaman azalması tendensiyasına uyğundur. Bu tendensiyayı nəzəri cəhətdən əsaslandırır.

N.Z.Hacıyeva tədqiqatlarında eyni zamanda da özünü göstərir ki, “transforma” termini müəyyən məna baxımından çoxmənalı, “qeyri-əlvərişli” termindir. Elə buna görə də N.Z.Hacıyeva bu termini “budaq cümlə-

¹⁸² M.З.Закиев. Синтаксический строй татарского языка. Казан, 1963, с. 287.

¹⁸³ Покровская Л.А. К вопросу о личных и неличных формах глагола в тюркских языках. – “К семидесятилетию академика А.Н.Кононова” kitabında. L., 1976, səh. 131.

lərin feili sifət və feili bağlama əvəzləyiciləri” kimi adlandırmağı təklif edir. Bu təkliflərin özündə müəllifin nəzərdən keçirilən konstruksiyanın problematikliyinə əsl münasibəti gizlənilib.

N.Z.Hacıyeva şəxssiz tərkiblərdə adlıq funksiyayı önə sürməyə çalışır. Və onun təqdim etdiyi terminlərdəki “əvəzləyicilik” sözünün özündə tərkiblərin Hind-Avropa tipli budaq cümlələrlə eyniləşdirilməsi mümkünlüyü ideyası gizlənilib.

Bu qısa ekskursdan sonra bu fəslin başlığında irəli sürülmüş problemin özünə qayıdaq. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemi bir qədər konkretləşdirmək lazımdır, tədqiqatın sərhəddini məhz Azərbaycan dilinin quruluşu çərçivəsində aparmaq indiki şəraitdə daha məqsədəuyğundur. Beləliklə, əsas sualımıza qayıdaq: Müasir Azərbaycan dilində mübtədasi olan şəxssiz tərkiblər müstəqil cümlə yaradır, ya yaratmır, başqa sözlə, müstəqil mübtədasi olan tərkibləri budaq cümlə saymaq mümkündür, ya mümkün deyil?

Biz artıq onu dedik ki, bu məsələyə yanaşmanın nisbilik əsasında qurulması bütövlükdə hər hansı konkret hal (dil) üçün məsələnin daha doğru həll edilməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd etdik ki, Azərbaycan dilinin tarixi materialı bu istiqamətdə bir-mənalı cavab vermir. Bir çox abidələrin dilində, eyni zamanda bir çox dialektlərdə feili bağlama tərkibində işlənən şəxs şəkilçilərinə (xəbərlilik) rast gəlmək mümkündür. Müasir dildə isə bu əlaqə vasitəsindən azad olmuş konstruksiyaya özünü göstərir. Bir daha bizim əsas nəticəmizi xatırladaq. Ayrıca götürülmüş cümlədə predikativliyin tarixi inkişaf boyu azalma prinsipinin aparıcı olduğunu göstərir. Hətta belə bir halda belə, bizə elə gəlir ki, şəxssiz tərkiblərin təbiəti ilə bağlı sualın doğru həll edilməsinin bir-mənalı və birxətli cavabı yoxdur.

Biz belə hesab edirik ki, bu məsələnin həllinə iki istiqamətdən yanaşmaq məqsədə uyğundur. Birinci istiqamət təmiz quruluşu nəzərə alır, ikinci istiqamət isə təmiz semantikanı nəzərə alır.

Yalnız və yalnız iki istiqamətin bir yerdə qeyd olunması və nəzərə alınması bu gün üçün ən məqsədəuyğun cavaba gətirib çıxara bilər. Belə yanaş-

manın özünün nisbilik mahiyyəti ehkamçılıqdan uzaqlaşmaq, sintaktik quruluşun immanent təbiətinə daha dərindən nüfuz etmək meyindən doğur.

Şəxssiz tərkiblərin struktur istiqamətinin nəzərə alınmasından çıxış etsək, deməli ki, onlar budaq cümlə kimi formalaşmırlar, başqa sözlə, təbii ki, müstəqil cümlə əmələ gətirmirlər.

Müasir Azərbaycan dilində bütün şəxssiz formalar əsas feilin törəməsidir və deməli təbii ki, ikincidir. Belə bir halı professor Ə.Əbdullayev də təsdiqləyir¹⁸⁴.

Türk dili araşdırıcısı P.İ.Kuznetsov da qeyd edir ki, türk dilində feilin inkişafının adi yolu onun bitmiş formalarının feili sifətə çevrilməsidir, əksinə deyil¹⁸⁵.

Beləliklə, tərkiblərin bütöv (tam) feillilikdən uzaqlaşması təbii olaraq onların predikativ gücünü də nisbətən azaldır. Bunun nəticəsində feilin şəxssiz formaları müstəqil cümlənin nüvəsini, yəni, canını, xəbərini təşkil etməkdə acizləşir. Və nəticədə, sadə monopredikativ cümlənin quruluşunda bizim kvazipredikativ adlandırdığımız yarımçıq və ya zəif xəbərlik təbiətinə malik sintaktik yoxuşlar yaranır (bununla əlaqədar bu kitabın cümlə quruluşunun monopredikativliyinə həsr olunmuş I fəslinə baxın).

Şəxssiz konstruksiyaların semantik istiqamətini nəzərə alan yanaşmada isə qəbul etmək lazımdır ki, “şəxssiz forma + mübtəda” konstruksiyası, əslində, potensial mübtədaları olan potensial budaq cümlələr kimidirlər. Dil şüurunda olan nəinki başqa sistemli dillərin klassik budaq cümlələrinə, hətta bir sıra türk dillərindəki işlək budaq cümlə quruluşlarına uyğundur-lar¹⁸⁶. Nəzərdən keçirilən konstruksiyaların məhz semantik xüsusiyyətlərinin əsasında son zamanlar şəxssiz tərkiblərlə onlara uyğun olan budaq

¹⁸⁴ Bax.: Əbdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, səh. 374.

¹⁸⁵ Bax.: Кузнецов П.И. Система функциональных форм глагола в современном турецком языке. Докторluq dissertasiyasının avtoreferatı. M., 1983, səh. 17.

¹⁸⁶ Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin materialları əsasında professor Z. Tağızadə apardığı eksperimentlər nəticəsində göstərmişdir ki, müstəqil mübtədasi olan feili-ismi konstruksiyalar müstəqil cümlənin analoqu kimi çıxış edir. Bax: Тагу-заде З.Х. Сложное предложение в современном азербайджанском языке. Докторluq dissertasiyası. T. II, Bakı, 1965, səh. 515.

cümlələrin sinonimiya məsələləri intensiv şəkildə tədqiq edilir ki, bu da öz növbəsində bu vahidlərin daha dərindəki qohumluğuna dəlalət edir.

Hələ rus dilçiliyində bu məsələlərin tədqiqatçısı P.İ.Pospelov qeyd edirdi ki, müasir tipli mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəb cümlə inkişafının iki müxtəlif yolunun gəlib birləşdiyini qeyd etmək lazımdır¹⁸⁷. Təbii ki, o öz fikrində A.Riftinin vaxtilə müəyyənləşdirdiyi mürəkkəb cümlənin inkişaf yollarını nəzərdə tuturdu. A.Riftin bu fikirləri qədim ölü akkad dili ilə əlaqədar irəli sürmüşdü. Amma dilçilik tarixində mürəkkəb cümlənin əmələ gəlməsi ilə bağlı müxtəlif sistemli dillər üçün onun göstərdiyi iki yol, prinsip etibarilə, hər dəfə özünü doğruldurdu. İ.S.Pospelov onu rus dilinə tətbiq edirdi. Həqiqətən də, Riftinin fikirləri dilçiliyin müxtəlif konkret dillər sahəsində çox yayılmışdı. Təkcə Hind-Avropa dilləri ilə bağlı deyil, hətta türkologiyada da geniş şəkildə nəzərdən keçirilirdi.

A.Riftinə görə mürəkkəb cümlənin yaranmasının birinci yolu tabesizlik əsasında iki sadə cümlənin birləşməsi yoludur. Bu yol öz-özlüyündə ən geniş universal tendensiyanı əks etdirir və eyni zamanda türk dillərinə, o cümlədən, Azərbaycan dilinə aid edilə bilər.

Mürəkkəb cümlənin yaranmasının ikinci yolu isə sadə cümlənin içindən müxtəlif növ tərkiblər vasitəsilə inkişaf edən mürəkkəb cümlə quruluşuna gətirən yoldur¹⁸⁸.

A.Riftinin qeyd etdiyi cümlənin inkişafındakı bu ikinci yol, bizə belə gəlir ki, türk dilləri və xüsusilə də Azərbaycan dili üçün xarakterik yol deyil, yəni, bu yolla öz-özlüyündə müəyyən struktur yarana bilərdi və yaranmışdı, amma onun türk dilləri materialları əsasında dəyərləndirilməsi bir qədər fərqli olmalıdır.

Azərbaycan dilinin tarixində, eləcə də onun bir sıra dialektlərində, məsələn, kərkük dialektində feili bağlamada özünü göstərən şəxs sonluqlarının mövcudluğu faktının özü onu deyir ki, artıq Azərbaycan dilinin mürəkkəb cümləsinin inkişafında, mürəkkəb cümlənin formalaşmasında, mü-

¹⁸⁷ Пospelов Н.С. О грамматической природе сложного предложения. – “Вопросы синтаксиса современного русского языка” kitabında. М., 1950, səh. 329.

¹⁸⁸ Вах.: Рифтин А. О двух путях развития сложного предложения в аккадском языке. – “Советское языкознание” тәстүсі. Том 3. Л., 1937, s. 66.

rəkkəblik anlayışının yaranmasında A.Riftinin göstərdiyi ikinci yolun önəmi yoxdur.

Qeyd edilən tərkiblər tarixən ilkin olaraq xəbərlik forması kimi özünü göstərir, bu xəbərlik forması sonralar yavaş-yavaş transformasiyaya uğrayır. Deməli, bu halda əks proses özünü göstərir. Əvvəlcə, tam müstəqil cümlə şəxs sonluqlarını itirərək şəxssiz konstruksiyaya çevrilir. Bizim dilimizin təbiətindəki mürəkkəb cümlə quruluşunun inkişafı isə belədir: tam predikativlikdən kvazipredikativliyə doğru. Beləliklə də, sadə cümlələrin içərisindəki tərkiblərin inkişafı ilə tabeli mürəkkəb cümlənin yaranması (!) prinsipi Azərbaycan dilində özünü doğrultmur. Bizim dildə bu varsa da, ancaq formalaşma stadiyasındadır.

İlk baxışda cümlənin tam predikativlikdən kvazipredikativliyə gedən yolu Azərbaycan dilinin ümumi ruhunun, xüsusilə sintaktik mahiyyətinin zəifləməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Amma belə deyildir. Predikativliyin bir sintaktik vahiddə zəifləməsi (bizim halda cümlə quruluşunda zəifləməsi) onun başqa daha böyük vahidin əmələ gətirilməsində güclənməsini göstərir. Cümlədə zəifləyən predikativlik mürəkkəb sintaktik bütövde güclənir, onun yaranmasına, formalaşmasına və güclənməsinə xidmət edir. Bu çox vacib bir məqamdır.

Mürəkkəb cümlənin inkişafının ikinci yolu ilə bağlı problemlərin köklü və həqiqətən yaradıcı şəkildə öyrənilməsi və tətbiqinə Azərbaycan dilçisi professor Əlövsət Abdullayevin əsərlərində rast gəlirik. Onun təklif etdiyi mürəkkəb cümlənin inkişaf yolu nəzəriyyəsi A.Riftinin irəli sürdüyü nəzəriyyədən tamamilə fərqlənir və əslində, tam orijinal bir konsepsiya kimi özünü göstərir. Ə.Abdullayevə görə, bir nüvəli tabeli mürəkkəb cümlələr həmçinin sadə cümlənin genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu proseslə yanaşı, sadə cümlənin müəyyən hissəsi struktur sərhədlərindən kənarda budaq cümlə kimi formalaşır¹⁸⁹. A.Riftinin mövqeyindən kəskin şəkildə fərqlənən belə bir yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, A.Riftində budaq cümlənin formalaşması bilavasitə sadə cümlənin sərhədləri daxilində baş verir ki, prinsip etibarilə, bu öz-özlüyündə az ehtimal olunan haldır.

¹⁸⁹ *Bax.: Abdullayev Ə. Göstərilən əsərləri, səh. 385.*

Ə.Əbdullayevə görə isə budaq cümlə kimi formalaşan hissə sadə cümlənin struktur sərhədlərindən kənara çıxarılır.

Beləliklə, Ə.Əbdullayev çox inandırıcı şəkildə əsas cümlədən kənar mövqedə şəxssiz konstruksiyaların əsasında formalaşan budaq cümlə quruluşunun inkişaf mərhələlərini göstərə bilir.

Bir məsələnin üzərində xüsusi dayanmaq istərdik. Nəzərdən keçirilən tərkiblərin müstəqil cümlə şərtlərinə cavab vermədiyini və buna görə də mürəkkəb cümlə daxilində budaq cümlə kimi işləmə məqamına malik olmadığını qeyd edən dilçilər təsdiq edirlər ki, onlar istifadə etdikləri cümlə quruluşunda özünü göstərən, mövcud olan bitkinlik barədə məlumat verən şəxs sonluğu kimi çox vacib meyarı sintaktik təsvirin praktikasında özünü göstərən bütün tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinə aid etmirlər. Belə ki, məsələ, şərt budaq cümləsi kimi ayrılan və adlandırılan cümlə tipi üçün belə hal istisna edilir. Bu budaq cümlə tipinin müəyyənlişməsinin qeyri-dəqiqliyinə və digər budaq cümlə tiplərindən prinsipial fərqlərinə hələ Alma-Ata konfransında müxtəlif dilçilər diqqət yetirmişdilər. Baxmayaraq ki, şərt şəkilçili konstruksiyalar müstəqil şəkildə işləmə məqamına malik deyillər, yəni, müstəqil cümlə ola bilmirlər, akademik M.Ş.Şirəliyev və onun ardıcılıları budaq cümlə tipini özlərinin budaq cümlə saydıqları digər cümlə tipləri ilə bir sıraya qoyurlar¹⁹⁰.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, şərt budaq cümləsi və onun daxili təbiətinə uyğun adekvat dərk edilməsi və təsviri indiyə qədər bir növ həll edilməmiş məsələ kimi qalır. Əslində, bütün digər budaq cümlə tiplərindən fərqlənməsinə baxmayaraq, məsələ, Azərbaycan sintaksisinə aid tədqiqlərdə bu budaq cümlə tipi bütün təsnifat sxemlərinə daxil edilir. Belə bir hal isə, təbii ki, sintaktik təsvirin tamlıq və bütövlük sisteminə xələl gətirməmiş deyil¹⁹¹.

¹⁹⁰ M.M.Şirəliyev, Amonjolov S.A. Çıxışları. – “Вопросы грамматики тюркских языков” kitabında. Alma-Ata, 1958, s. 218.

¹⁹¹ Müq. ed.: Əbdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, səh. 320; Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə. Bakı, 1959, səh. 380; Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1981, səh. 419 və başqa əsərlər.

Şərt budaq cümlə konstruksiyalarını budaq cümlə kimi qəbul edən konsepsiyanın nəzəri ardıcılıqdan kənarında olması göz qabağındadır. Həm funksional baxımdan, həm predikativlik baxımından şərt konstruksiyaları şəxssiz tərkiblərə daha çox uyğun gəlir, başqa sözlə desək, onlar özləri də, əslində, şəxssiz konstruksiyalardır. Yəni, bu fikri davam etdirsək, belə deməliyə ki, əgər biz feili bağlama və feili sifət, məsdər tərkibi kimi şəxssiz konstruksiyaları budaq cümlə kimi qəbul etmiriksə, təbii ki, o zaman şərt kimi şəxssiz konstruksiyaları da budaq cümlə saymamalıyıq.

Cümlə daxilində şəxssiz tərkiblərdən və onların ətrafında qalan problemlərdən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu da işləm sferasından asılı olaraq şəxssiz tərkibləri və budaq cümlələrin sərhədlərini dəqiq cizmaq məsələsidir. Belə yanaşım zamanı tədqiqatın obyektini olaraq bu kateqoriyalar üçün ümumi müştərək hal kimi çıxış edən sinonimiya hadisəsi ön plana çıxır. Müxtəlif türk dillərində bu məsələ ilə bağlı son illər bir sıra tədqiqat işləri meydana çıxmışdır¹⁹².

Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, sintaktik kateqoriyaların bu xüsusiyyətləri haqqında hələ 1958-ci ildəki Alma-Ata konfransında rus türkoloqu N.A.Baskakov öz çıxışında ətraflı danışmışdır¹⁹³.

Qeyd edilən tədqiqatların məqsədini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

I. Hər bir konstruksiyanın müasir ədəbi dil sferasında konkret işlənmə yerini müəyyənləşdirmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur;

II. Hər bir konstruksiya üçün onun işlənmə məqamı ilə bağlı yaranma sferasını müəyyənləşdirmək qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Məsələn, misal olaraq göstərmək olar ki, ədəbi dil sferası üçün budaq cümlələrdən, danışiq nitqi üçün tərkiblərdən istifadə etməyin vacibliyi ön plana çəkilmişdir;

¹⁹² Müq. ed.: Мусаев М.Н. Придаточные предложения времени и причастные деепричастные обороты с временным значением в тюркских языках юго-западной группы. *Namizədlük diss. avtoferatı. Bakı, 1980*; Рахматуллина Л.Л. Сложноподчиненные предложения с придаточным времени в башкирском языке в сопоставлении с русским языком. *Namizədlük diss. avtoferatı. Ufa, 1981*; Abdullayeva N. *Müasir Azərbaycan dilində sintaktik sinonimlik. Bakı, 1978 və başqaları.*

¹⁹³ Baskakov N.A. *Çıxışlar. – “Вопросы грамматики тюркских языков” kitabında. Alma-Ata, 1958, səh. 233.*

III. Şəxssiz tərkibləri budaq cümlə anlayışının spesifik türk tipi kimi, onlarla paralel işlənən klassik budaq cümlələri isə qonşu Hind-Avropa dillərinin təsiri kimi qiymətləndirmək və müəyyənləşdirmək qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur¹⁹⁴.

Bu problemə həsr edilən əsərlərdə nəzərdən keçirilən konstruksiyaların sinonimiya məsələləri, təəssüf ki, problemi bütövlükdə götürmür, onun bütün aspektlərini tam şəkildə əhatə etmir, əvəzində problemin həlli üçün bəzi ayrı-ayrı fraqmentlər təqdim edir¹⁹⁵. Orası da var ki, bizim təsəvvürümüzə görə, budaq cümlələrlə şəxssiz tərkiblərin sinonimliyi üzərində xüsusi dayanmaq və buna xüsusi aksent vurmaq hansısa şəkildə tərkiblərin müstəqil cümlələrlə uyğunluğu məsələsini arxa plana atır və haradasa araşdırılan problemin bütövlükdə üzərinə kölgə salır. Bununla əlaqədar bizə belə gəlir ki, daha məqsədəuyğun olardı ki, bu məsələ daha böyük tamın içində özünü göstərən xüsusi, amma əlbəttə ki, mütləq bir məsələ kimi ortaya qoyulsun. Təbii ki, şəxssiz tərkiblər və budaq cümlələr münasibətinin bir qlobal problem kimi mövcudluğunu istisna etmədən onun kontekstində nəzərdən keçirilsin. Yalnız belə olarkən bu sintaktik kateqoriyaların öyrənilməsi sintaksisin ümumi səciyyəli bir sıra mübahisəli məsələlərinin həllində öz nəticəsini verə bilər.

Türk dillərindəki şəxssiz tərkiblərin və budaq cümlələrin qarşılıqlı münasibətindən doğan problemin aktuallığı şübhəsizdir. Təbii ki, bu problemi sonadək həll etmək mümkün deyil. Problem məhz ona görə problemdir ki, onu öyrənməyə, onu qarşıya çıxaran məsələləri tədqiq etməyə, yeni təhlil üföqlərini ortaya çıxarmağa kömək etsin. Problem ona görə problem deyil ki, onu ehkam kimi qəbul edib birmənalı şəkildə həll edəsən. Təbii ki, müxtəlif yanaşmaların hər hansı bir problemin təbiətinə daha dərindən nüfuz etməyə yalnız köməyi ola bilər. Təbii ki, problemin bir hissəsini “güya ki, həll etdik-

¹⁹⁴ Müq. ed.: Кузнецов П.И. Происхождение прошедшего времени нады и имен действия в тюркских языках. – “Тюркско-монгольское языкознание и фольклористика” kitabında. М., 1960, səh. 71; Ахундов А.А. Системная вариантность как типологический признак языков. – “Вариантность как свойство языковой системы” kitabında I. М., 1982, səh. 15-16.

¹⁹⁵ Məs.: müq. ed.: Abdullayeva N.C. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları: tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi. Bakı, “Maarif”, 1975.

də" onun yeni tərəfləri, həll edilməmiş üfüqləri ortaya çıxır və nəhayət, ağıllı adamların dediyi kimi, problemi, prinsip etibarilə, həll etmək, elə prinsip etibarilə də, əbəsdir. Problemlə uyğunlaşmağı bacarmaq lazımdır.

Bizim haqqında danışdığımız bu problemin aktuallığını sübut edən bir məsələ də odur ki, onunla tək-cə türkoloqlar deyil, məsələn, germanistlər də (türk dilləri materialında) məşğul olmağa çalışmışlar. Belə görkəmli germanistlərdən birinin – rus dilçisi V.Q.Admoninin bu münasibətlə yazdığı çox maraqlı məqalə buna sübutdur¹⁹⁶.

Müəllif nəzəri planda şəxssiz tərkibləri Hind-Avropa və xüsusilə də, german dillərindəki qarşılıqları ilə müqayisə edir və bu da ona maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Belə ki, V.Q.Admoni, prinsip etibarilə, mürəkkəb cümlənin yeni üç üzvlü paradiqmasını təklif edir. Onun fikrincə, bu paradiqma tabesiz mürəkkəb cümlədən, birləşmiş cümlə tipindən ibarətdir¹⁹⁷.

Bizə belə gəlir ki, bir dilin sintaktik sistemində və yaxud daha geniş perspektivə çıxsaq, qohum olmayan dillərin nəzərdən keçirilən konstruksiyalarının yerinin müəyyənləşdirilməsi cəhdlərini, ümumiyyətlə, bu konstruksiyaların tədqiqat istiqamətinin perspektiv cəhətdən effektiv olmasını göstərir. Bu problemin araşdırılmasında, bizim fikrimizcə, bir tərəfdən çox dəqiq şəkildə qeyd edilən konstruksiyaların həm struktur, həm də semantik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı, digər tərəfdən də, bu konstruksiyaların müxtəlif türk dillərində özlərinin müxtəlif funksional işləmə məqamlarını nəzərə almaq lazımdır. Yalnız və yalnız nisbi yanaşma nəticəsində hər hansı effektiv nəticəyə gəlmək mümkündür.

Azərbaycan dili materiallarına əsasən, onu demək olar ki, bu konstruksiyalar bəzən tarixi planda tabeli mürəkkəb cümlələrin konstruksiyaları kimi özlərini göstərə bilsələr də, müasir vəziyyətdə sırf formal planda eyni halın göstəricisi ola bilmirlər. Semantik planda isə aydın məsələdir və bununla razılaşmaq lazımdır ki, onlar müasir dövrdə işlənən klassik cümlə tiplərinin paradiqmatik qarşılıqlarıdır.

¹⁹⁶ Адмони В.Г. Сложносаянное предложение в тюркских языках (türkoloq olmayanın qeydləri). – Советская тюркология, 1982, № 3, səh. 10.

¹⁹⁷ Elə orada, səh. 35.

Qrammatik vəsait və dərsliklərdə, təbii ki, bu istiqamətdə toxunulan problem bütün boyu və dərinliyi, bütün masştabı ilə qoyula bilməz və belə olarkən, təbii ki, onun həll edilməsindən söhbət gedə bilməz.

Biz bu məsələyə toxunmaqla onun dilçilik üçün əhəmiyyətini qeyd etmək istədik. Dərslik və vəsaitlərdə, əslində, tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmiş son nəticələr öz əksini tapmamışdır. Konkret desək, hansı konstruksiyaların sintaksisin hansı bölməsinə daxil edilməsi artıq müəyyənlanmış hal kimi qeyd olunmuşdur. Buradan çıxış edərək şəxssiz tərkiblər haqqında danışarkən, görünür, nəzərə almaq lazımdır ki, tədqiqçinin tədqiqatın hansı aspektindən çıxış etməsi müəyyən məqsədəuyğunluq kəsb edir. Sintaktik analizin formal aspekti bizə belə imkan verir ki, tərkibində şəxssiz tərkib olan cümlələri sadə cümlə kimi qəbul edək. Amma sintaktik analizin semantik aspekti bu konstruksiyaları budaq cümlələrin analoqları, qarşılıqları və yaxud paradiqmatik variantları kimi qəbul etməyə gətirib çıxarır. Bu iki halı eyni zamanda qəbul etmək məcburiyyətindəyik.

Göründüyü kimi, burada birmənalı şərh vermək çətindir. Türk dillərinin sintaksisindəki bu çox mürəkkəb və çox maraqlı problemə bir daha təkrar edək ki, yalnız nisbi yanaşmaq mümkündür və artıq deyildi ki, məhz belə nisbi yanaşma daha perspektivli, daha effektivdir və sintaktik təsvirdə özünü biruzə verən bir çox natamamlıqları və anlaşılmazlıqları məhz bu cür yanaşma dəf etməyə imkan verir.

§ 2. Mürəkkəb cümlə tərkibindəki baş və budaq cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsi

Türkoloji ədəbiyyatda mürəkkəb cümlənin hissələrinin (baş və budaq cümlələrin) qarşılaşdırılması və qarşılıqlı əlaqəsi onların informativ tamlığı nöqtəyi-nəzərindən xüsusi tədqiq predmetinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, həm baş cümlənin, həm də budaq cümlənin informativ məzmun tutumunun müəyyənlişməsi, bu hissələrin qarşılaşdırılması ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi mürəkkəb cümlə quruluşunun bütövlükdə bütün hissələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan bir tam sistem kimi öyrənilməsinə imkan yaradır. Belə bir yanaşmanın nəticəsində

mürəkkəb cümlə hissələri bir-birindən ayrı, izolə olunmuş kimi deyil, öz funksional məqsədlərinə uyğun olan qarşılıqlı şəkildə birikmiş struktur kimi ortaya çıxır. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən, beləliklə, baş və budaq cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsi tədqiqatın təkcə struktur, formal və yaxud semantik aspektlərini deyil, eyni zamanda xüsusi aspekt kimi ayıra bildiyimiz mürəkkəb cümlə hissələrinin informativ dolumunun (tutumunun) öyrənilməsinə də əhatə edir.

Baş və budaq cümlələrin informativ qarşılıqlı əlaqəsinin, bu əlaqənin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşməsi üçün hər şeydən öncə onların arasındakı əlaqənin formal aspektinin səciyyəvi əlamətlərini üzə çıxarmaq lazımdır. Deməli, bu qarşılıqlı əlaqələrin iyerarxiyası aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

1. Mürəkkəb cümlə hissələrinin formal plandakı qarşılıqlı əlaqəsi.
2. Mürəkkəb cümlə hissələrinin informativ plandakı əlaqəsi.

***Qeyd:** İyerarxiya – bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və tabeliliyi olan vahidlər arasındakı münasibət.*

Bu məqamla əlaqədar vacib olan cəhət odur ki, mürəkkəb cümlə hissələrinin məhz informativ plandakı qarşılıqlı əlaqəsi mürəkkəb cümlənin bütövlükdə funksional məqsədinin əsas parametrlərini müəyyənləşdirir, onun daha yüksək şəkildə təşkil olunmuş əlaqəli tekst (mürəkkəb sintaktik bütöv) içərisinə daxil edilməsini və oradakı işləm məqamını üzə çıxarır. Baş və budaq cümlə kimi ayrılan hissələrin, sadəcə, adları, bu terminlərin özləri artıq müəyyən dərəcədə mürəkkəb cümlə hissələrinin formal qarşılıqlı əlaqəsinin işıqlandırılması nəticəsində ortaya çıxır.

Doğrudur, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən dilçilər formal və semantik aspektlər arasında müəyyən fərqi qeyd edirlər. Məsələn, professor Ə.Əbdullayev qeyd edir ki, adətən, baş cümlə öz qrammatik vəziyyətinə görə daha sərbəstdir və budaq cümləni özünə tabe edir. Əslində, bu yanaşma formal aspekt istiqamətindən olan yanaşmadır. Yenə də Ələvsət Əbdullayevə görə, budaq cümlə qrammatik cəhətdən baş cümlədən asılıdır, semantik cəhətdən isə belə asılılıq olmaya da bilər¹⁹⁸. Burada isə hissə-

¹⁹⁸ Əbdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, səh. 102-103.

lər arasındakı informativ qarşılıqlı əlaqə aspektinin elementlərini görməmək mümkün deyil. Aydın şəkildə hiss edilir ki, bu halda mürəkkəb cümlə hissələri arasında qarşılıqlı əlaqənin məhz formal, informativ aspektlərinin münasibətinin müəyyənləşdirilməsi cəhdi edilir.

Bir sıra başqa müəlliflər bütün bunlardan əlavə eyni zamanda ekstralingvistik faktorların rolunu qeyd edirlər. Fikir yürüdürlər ki, mürəkkəb cümlə hissələri arasındakı əlaqə yalnız məna baxımından deyil, eyni zamanda struktur-semantik, intonasiya baxımından da özünü göstərir¹⁹⁹. Amma qeyd etmək lazımdır ki, intonasiya bu halda, yəni, mürəkkəb cümlənin hissələri arasında ancaq əlaqə vasitəsi kimi çıxış edir. Onların struktur-məzmun aspektindəki münasibətini müəyyənləşdirmir. Yəni, intonasiyanın o əlaqənin tipinə dəxli yoxdur, intonasiyanın işi yalnız birləşdirməkdən ibarətdir.

Formal və informativ aspektlərin qeyd edilən istiqamətdə fərqləndirilməsi U.B.Əliyevin qaraçay-balkar dilinin sintaksisinə dair apardığı tədqiqatda aydın şəkildə görünür. O yazır: “Belə bir fikir mövcuddur ki, budaq cümlə tabe, baş cümlə müstəqildir. Əgər qrammatik forma nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, bu belədir, amma əgər məzmundan çıxış etsək, daha çox əks halla qarşılaşırıq: belədə budaq cümlə müstəqil, baş cümlə asılı olur, çünki budaq cümlə olmadan o öz mənasını tam şəkildə ifadə edə bilmir”²⁰⁰.

Bizə belə gəlir ki, müəlliflərin gah “semantika”, gah “məzmun” kimi adlandırdıqları hissələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə aspektinin adı daha dəqiq, məhz “informativ aspekt” kimi adlandırıla bilər. Təbii ki, bu halda informativlik terminindən biz, ümumiyyətlə, hər hansı məlumatın ötürülməsi anlamında istifadə edirik, və burada onun ciddi xüsusi mənasına toxunmuruq.

Qeyd: *İnformasiya – hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı bir məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu onun ciddi, ilkin xüsusi terminoloji mənasıdır*²⁰¹.

¹⁹⁹ Вах.: Абдуллаев А.Б. Конструкции с чужой речью как самостоятельная проблема узбекского синтаксиса. Докторлуқ dissertasiyasının avtoreferatı. М., 1979, səh. 10.

²⁰⁰ Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1972, səh. 296.

²⁰¹ Мәсәлән, Вахит: Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. М., 1977, səh. 100.

Bizim istifadə etdiyimiz anlamda informativlik anlayışı həm semantik, həm məzmun aspektlərini özündə ehtiva edir. Məhz hissələrin qarşılıqlı əlaqəsinin informativ aspektindən çıxış edərək budaq və baş cümlənin müstəqillik və qeyri-müstəqillik dərəcələri müəyyənləşdirilməlidir.

Budaq cümlə əksər hallarda informativ planda daha dolğun müstəqil və bütöv hissə kimi özünü göstərir. Buna əks olaraq baş cümlənin nata-mamlığı, özü də prinsiplial natamamlığı, müəlliflər tərəfindən qeyd edilir.

Doğrudan da, baş cümlə mürəkkəb cümlə daxilində budaq cümlədən fərqli olaraq qeyri-müstəqilliyi və qeyri-natamamlığı ilə seçilir. Hissələrin qarşılıqlı əlaqəsinin formal aspektlərinin tam əksinə olaraq, burada baş və budaq cümlənin müstəqillik və qeyri-müstəqillik meyarları dəyişir. İnfor-mativ aspektdən yanaşdıqda budaq cümlə müstəqillik statusu kəsb edir. Belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, mürəkkəb cümlə hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin formal və informativ aspektləri, əslində, bir-birinə qarşı, bir-birinə tam əks mövqe tuturlar.

Hələ məşhur ingilis alimi O.Yespersen "Qrammatikanın fəlsəfəsi" əsərində qeyd edirdi ki, "Əsas fikir heç də həmişə baş cümlədə ifadə olunmur"²⁰². Bu ideyanı Azərbaycan dili ilə əlaqədar prof. Ə.Abdullayev də müdafiə edir. O belə yazır: "Amma onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əsas fikir baş cümlədə deyil, budaq cümlədə ifadə olunur"²⁰³.

Bəzi müəlliflər baş cümlələri ona görə müstəqil hesab etmirlər ki, onların müəyyən tipləri ayrılıqda işlənə bilmir. Xüsusilə, bu hal özbək dilində özünü göstərir. Özbək dili materiallarında bu hal sinkretik konstruksiyalar yaradır. Məsələn, baş cümlə kimi **bilamiz ki, anqladım ki** formaları çıxış edir²⁰⁴.

Özbək dilində bu təbii sayılsa da, Azərbaycan dilində belə deyil. Azərbaycan dilində baş cümlənin komponentləri intonasiya baxımından və qrammatik planda sinkretik şəkildə birləşmələr olub, ayrı-ayrı dil vahidlə-

²⁰² Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, səh. 119.

²⁰³ Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, səh. 93. Hətçinin müq. ed.: Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962, səh. 189-190.

²⁰⁴ Müq. ed.: Рустамов Х. Сложноподчиненные предложения с придаточным дополнительным в современном узбекском языке. Namizədlük dissertasiyasının avtoferatı. Daşkənd, 1960, səh. 7.

ridirlər və burada belə konstruksiyaların informativ naqisliyi göz qabağındadır. O tipli mürəkkəb cümlələrdəki budaq cümlə olan hissə baş cümlədəki müəyyən üzvün genişlənməsindən ibarətdir, belə cümlələrdə baş cümlənin informativ naqisliyi, elə bil ki, budaq cümlənin informativ tutumu hesabına yoxa endirilir. Belə halı tamamlıq, təyin, mübtəda, xəbər, zərflik budaq cümlələrinin timsalında müşahidə etmək mümkündür. Tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümlələrə diqqət edək. Burada budaq cümlə baş cümləyə nisbətən özünü informativ planda daha müstəqil aparır:

1. Mən bilirəm ki, açıq söz acı olar (C.Cabbarlı);

2. Son illər Rüstəm kişi öyrənmişdi ki, hamı ona peyğəmbər kimi baxır (M.İbrahimov).

Dərin təhlilə də keçmədən qeyd etmək olar ki, bu misallarda cümlənin ümumi informativ yükü ikinci hissənin üzərinə düşür. İkinci hissə isə budaq cümlə olan hissədir.

Tanınmış rus dilçisi İ.F.Vardul baş cümlənin müstəqilliyinin başqa yollarını qeyd edir. Əvvəla, onun fikrincə, əgər budaq cümlə bir tam daxilində olsa da, tamam başqa bir cümlənin hər hansı üzvü ola bilirsə, o zaman həməən başqa cümlə baş cümlə deyil, bütövlükdə tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu hal rus dili materialları əsasında özünü doğruldur. Belə bir misala diqqət edək:

Из темного угла, где сидела Ольга Ивановна, слышался плач.

Bu cümlədəki budaq cümlə (где сидела Ольга Ивановна) ikinci dərəcəli üzv kimi bütün cümlə ilə əlaqəyə girir, sadəcə baş cümlə ilə (Из темного угла ... слышался плач) əlaqəyə girmir.

İkincisi, mürəkkəb budaq cümləni çıxandan sonra yerdə qalan hissə öz-özlüyündə hər hansı başqa bir bütöv cümlə ilə struktur oxşarlıq təşkil etsə belə, hər halda yenə də müstəqil cümlə deyil, ancaq onun bir hissəsidir. Bu arqumentləri ortaya qoyan İ.F.Vardul belə hesab edir ki, (budaq cümlələri, əgər onlar bir neçədirlərsə) və ya budaq cümləni cümlədən çıxandan sonra yerdə qalan hissəni baş cümlə adlandırsalar da, bu hissə cümlə deyil²⁰⁵.

²⁰⁵ Вах.: Вардуль И.Ф. О разграничении предложения и периода. – “Универсалии и типологические исследования” *kitabında*. М., 1974, s. 141.

Öz-özlüyündə baş cümlənin tərkibi informativ planda bitməmiş struktur kimi özünü göstərir. Bizim son misallardakı – **“Mən bilirəm ki”**; **“Son illər Rüstəm kişi öyrəşmişdi ki”** hissələri buna misal ola bilər. Bu strukturlar kommunikativ planda mütləq budaq cümlələr şəklində ortaya çıxan mütləq genişləndirmələrə möhtacdırlar. Mahiyyət etibarilə, belə genişlənmə məzmun planında məhdudiyət hiss eləmir. Amma orası da var ki, budaq cümlələrin məzmun planı kontekst və situasiya tərəfindən tənzimlənir. Kontekst və situasiya budaq cümlənin strukturunu məcbur edir ki, bütün tekstin (mürəkkəb sintaktik bütövün) məzmun strukturunda təbii məntiqi hissə kimi çıxış etsin. Həmən misallardakı budaq cümlə hissələri (**açıq söz şirin olar; hamı ona peyğəmbər kimi baxır**), beləliklə, konsituativ (kontekst və situasiya) baxımından şərtləndirilmiş tam semantik struktur hissələr kimi özünü göstərir. Elə buna görədir ki, budaq cümlələrin informativliyi təbii şəkildə baş cümlələrdəkindən daha güclü, daha zəngin olur. Başqa cümlə növlərini öyrənərkən də eyni nəticələrə gəlmək mümkündür. Budaq cümlənin, həmçinin, baş cümlənin xüsusi struktur baxımından xüsusi fəvqəladə dil hadisəsi olmaması, yalnız funksional kontekstlə şərtlənməməsi, məntiqi-semantik hadisə olması onunla da sübut oluna bilər ki, eyni sintaktik kompleks həm baş, həm də budaq cümlə funksiyalarında çıxış edə bilər. Məsələn:

- 1) **Kim axırda gəldi, o uduzdu;**
- 2) **Həsən gördü, o uduzdu.**

Birinci cümlə mübtədə budaq cümləli mürəkkəb cümlədir. Formal planda əsas hissə kimi **“o uduzdu”** sintaktik hissəsini ayırmaq olar. İkinci cümlə tamamlıq funksiyasında olan budaq cümləli mürəkkəb cümlədir. **“O uduzdu”** sintaktik kompleksi budaq cümlə yerindədir. Belə imkan dil situasiyasında kontekstin xüsusi rolunu bir daha üzə çıxarır. Doğrudan da, məhz kontekstin təsiri altında mürəkkəb cümlənin formal struktur, məzmun və eyni zamanda informativ komponentləri formalaşır.

Bir məqamı xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik. Əgər baş cümlənin formal şəkildə ifadə olunmuş işarə əvəzliyi varsa, belə halda baş cümlənin quruluşu informativ planda daha çox asılı vəziyyətə düşür. Formal ifadə

olunmuş işarə əvəzlikli quruluşla işarə əvəzliyi formal ifadə olunmamış quruluşu müqayisə edək.

- 1) Mən bilirəm ki, sən uşaqsan.
- 2) Mən onu bilirəm ki, sən uşaqsan.

Bu misallar yalnız baş cümlələrində **onu** işarə əvəzliyinin olub-olmaması ilə fərqlənir. İşarə əvəzliyi mövcud olan ikinci variantda əvəzlik daxil olduğu birləşmələrin kənarındakı, xaricindəki struktur birliyə işarə edir, onu göstərir və beləliklə, baş cümləni bir qədər də zəiflədir, informativ planda onun tamam başqa bir struktur planda asılılığını şərtləndirir.

“Mən onu bilirəm ki” sintaktik kompleksi **mən bilirəm ki** sintaktik kompleksindən daha çox informativ genişlənməyə möhtacdır. **“Mən onu bilirəm ki”** strukturunda bir canlanma, bir aktuallaşma hiss edilir, konkretlik güclüdür və beləliklə, eyni baş cümlə tiplərində belə işarə əvəzliliklərinin olub-olmamasına görə differensiasiya aparmaq mümkündür.

Onu da qeyd etməmək olmaz ki, mürəkkəb cümlələrdəki budaq cümlə baş cümlə tərkibindəki hər hansı bir üzvün uyğunluğu və ya genişləndirilməsi hesabına olmursa, ümumiyyətlə, belə mürəkkəb cümlələrdə hər hansı bir hissənin informativ dolğunluğu barədə fikir söyləmək müəyyən çətinliklərlə üzləşir. İş ondadır ki, bu tip budaq cümlələrdə məsələn, şərt budaq cümləsində, nəticə budaq cümləsində, qarşılaşdırma budaq cümləsində budaq cümlə hissələri baş cümlənin müəyyən yerinə deyil, bütün məzmun quruluşuna aid olur. Və belə hallarda bizə belə gəlir ki, mürəkkəb cümlənin hər hansı bir hissəsinin informativ müstəqilliyi və qeyri-müstəqilliyi barədə danışmaq düzgün deyil. Qeyd olunan informativ qarşılıqlı münasibət bu hissələrin hər birini müstəqil və informativ planda bütöv komponentlər kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

§ 3. Mürəkkəb cümlə hissələrinin əlaqə üsulları

Türk dillərində mürəkkəb cümlə tərkibindəki ayrı-ayrı hissələrin əlaqə tipləri həm linqvistik, həm də ekstralingvistik vahidlərin, vasitələrin köməyi ilə ifadə olunur. Belə ki, əgər biz, ümumiyyətlə, əlaqə anlayışını rea-

lizə olunmuş valentlik kimi götürsək²⁰⁶, belə bir yanaşma, qeyd etmək lazım gəlir ki, konkret əlaqə üsullarının – intonasiyanın, söz sırasının, təkrarların, bağlayıcı sözlərin əsasında özünü göstərir.

Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, mütəxəssislərin də göstərdiyi kimi, Azərbaycan dilində bağlayıcı sözlər baş və budaq cümlələrin əlaqələnməsində əsas vasitələrdir²⁰⁷.

Bağlayıcının başlıca funksiyası mürəkkəb cümlə hissələrinin arasında birmənalı yeganə mümkün semantik qarşılıqlı əlaqəni yaratmaqdır. Bununla yanaşı, bu, heç də o demək deyil ki, mürəkkəb cümlənin hissələri arasındakı bu və ya başqa münasibəti elə həmişə bağlayıcıların özləri yaradırlar. Əslində, belə münasibət (və bu çox vacib məqamdır) məzmun və qrammatik faktorların kompleks şəklində qarşılaşmalarının daxili məntiqindən çıxır. Bağlayıcıların rolu isə ondan ibarət olur ki, onlar mürəkkəb cümlə hissələri arasındakı münasibətlərin dərk edilməsində çoxyozumluluğa imkan vermir, bu halın qarşısını kəsir və əslində, hissələr arasındakı struktur-qrammatik münasibətləri konkretləşdirməyə xidmət göstərir. Bunun əksi olduqda bağlayıcısız mürəkkəb cümlə tiplərində mürəkkəb cümlə hissələri arasında müəyyən çoxmənalılıq faktı özünü göstərir.

Hər hansı bağlayıcının ilk, birinci funksiyası, heç şübhəsiz ki, tabelilik funksiyasıdır. Fərqi yoxdur ki, bağlayıcı hansı semantik sinfə daxildir, fərqi yoxdur ki, o, müasir qrammatik funksiyasında tabeli və tabesiz kimi şərh edilir. Onun məntiqi mahiyyəti tabelilik əsasında qurulur. Bağlayıcı həm də ilkin olaraq sintaqmatik asılılığın işarəsi kimi çıxış edir. Bunun əsasında belə fikrə gəlmək olar ki, tabesizlik bağlayıcılarının semantikasını, prinsip etibarilə, daha qədim olan tabelilik semantikasına aparıb çıxarır. Amma biz burada məhz bu faktı diqqətlə izləməliyik, çünki bağlayıcı əlaqənin formalaşması və əmələ gəlmə yolları həmçinin bağlayıcı əlaqənin təkamülündə bu və ya digər bağlayıcının işlənməsini öyrənmək qarşımızda məqsəd deyil və xüsusi olaraq buna münasibət bildirmək, geniş münasibət bil-

²⁰⁶ Вах: Долинина И.Б. Системный анализ предложения. М., 1977, с. 27

²⁰⁷ Ширалиев М.Ш. Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. – “Вопросы составления описательных грамматик” kitabında. М., 1961, s. 158.

dirmək imkanı da yoxdur. Bu barədə N.Z.Hacıyeva, Ə.Abdullayev, Q.Əbdurrəhmanov və başqa görkəmli türkoloqlar kifayət qədər yazmışlar. Biz bu hissədə bağlayıcı və bağlayıcısız əlaqə tiplərini qarşılaşdıraraq onların hər birinin işləm məqamını müəyyənləşdirmək məqsədini güdürük. Bununla əlaqədar onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlə bağlı məsələlərin həlli təbii şəkildə mürəkkəb cümlə tərkibindəki hissələrin struktur-semantik qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından aktualdır.

Mürəkkəb cümlə hissələri arasındakı bağlayıcı əlaqənin fonunda mürəkkəb cümlə hissələrinin bağlayıcısız əlaqə tipi özünü göstərir. Bununla əlaqədar bağlayıcısız əlaqəni bağlayıcı əlaqənin variantı kimi ayıraq. İkinci tərəfdən bağlayıcısız əlaqəni bağlayıcı əlaqənin, ümumiyyətlə, xüsusi struktur tipi kimi ayırmaq vacibdir. Təbii ki, bağlayıcısız və bağlayıcı əlaqələr bu halda bir-birinin variantı kimi eyni funksional sintaqmatik sinfə aid edilə bilirlər.

Bağlayıcısız əlaqə xüsusi struktur tip kimi bağlayıcı tiplə ancaq paradigmatik münasibətə girir. Beləliklə, biz də bağlayıcısız əlaqə, ümumiyyətlə, bağlayıcısızlığın mahiyyəti nədir, o özünü nə şəkildə göstərir – bu barədə ətraflı danışaq.

***Qeyd:** Sintaqmatik əlaqə – hər hansı bir vahidin, vasitənin bir-birilə nitq prosesindəki üfqi şəkildə əlaqəsi.*

Paradigmatik əlaqə – hər hansı vahidin, vasitənin bir-birilə dil şüurundakı, nitq axarından kənara çıxan şaquli şəkildə əlaqəsi.

Bağlayıcısızlığın özü geniş mənada öz-özlüyündə baş və budaq cümlələr arasında əlaqə üsuluna çevrilə bilər.

Bəzi tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, krım-tatar dilində asindetik tipli bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcısız mürəkkəb cümlə hissələrinin münasibəti özü sintaktik əlaqə vasitəsinə çevrilir²⁰⁸. Belə fikir o zaman həqiqətə dönə bilər ki, bağlayıcının olması öz-özlüyündə informativlik

²⁰⁸ Акмоллаев Э.С. Бессоюзные сложные предложения в современном литературном крымско-татарском языке. *Namizədlik dissertasiyası*. M., 1983, səh. 17.

məzmunu kəsb eləsin, yəni, onun olması dolayısı ilə onun meydana çıxmasını inkar etməsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, türkologiyada mürəkkəb cümlələrin xüsusi struktur tipi kimi ayrılan bağlayıcısız cümlələr, ümumiyyətlə, tabeli mürəkkəb cümlələr və tabelsiz mürəkkəb cümlələr tiplərinə münasibətdə bir tədqiqat obyektini kimi gənc bir sahədir. Təbii ki, mürəkkəb cümlələrin semantik tipi kimi bağlayıcısız əlaqə tipinin ayrılması sintaktik quruluşun çoxölçümlü səciyyələrindən xəbər verir. Bununla əlaqədar prof. N.Z.Hacıyeva yazır: “Bizə belə gəlir ki, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin cümlənin müstəqil struktur tipi kimi ayrılması doğrudur, çünki çox tez-tez bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin elə variantlarına rast gəlmək olur ki, onları nə tabelsiz, nə də tabeli kimi səciyyələndirmək mümkün olmur”²⁰⁹.

Eyni yanaşmanı özbək alimləri də həyata keçirirlər. Onlar bağlayıcısız mürəkkəb cümlələri xüsusi struktur tip kimi ayırırlar²¹⁰.

Bağlayıcısız əlaqə tipinə belə yanaşmanın əsası, qeyd etmək lazımdır ki, rus dilçilərindən gəlir. Rus dilçiləri də sintaktik tədqiqatlarda belə əlaqə tipini ayrıca, xüsusi qrammatik tip kimi götürürlər²¹¹.

Bununla yanaşı, türkoloqlar rusistikada işlənmiş əsas müddəaları inkişaf etdirmişlər və öyrənilən hadisənin – bağlayıcısızlığın struktur quruluşu kimi təkamül tarixini izləmişlər. Xüsusilə, nəzərdən keçirilən sintaktik strukturların təkamülü ilə bağlı maraqlı nəticələr bağlayıcısız tiplə bağlayıcılı tipin qarşılaşmasından əldə edilmişdir.

Rus türkologiyasının görkəmli nümayəndələrindən akad. A.N.Kononov özünün “Müasir türk ədəbi dilinin qrammatikası” kitabında qeyd etdi ki, bağlayıcısız tabelik bağlayıcılı tabelikdən əvvəldir²¹².

²⁰⁹ Гаджиева Н.З. Бессоюзные сложные предложения в современном азербайджанском языке. – “Исследования по синтаксису тюркских языков” kitabında. М., 1962, səh. 4.

²¹⁰ Мəсəлən, вахит: Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960.

²¹¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, səh. 471; Поспелов Н.С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. “Вопросы синтаксиса современного русского языка” kitabında. М., 1950, səh. 38.

²¹² Вах: Кононов А.И. Грамматика современного тюркского литературного языка. М., - Л., səh. 514-515.

Türk dillərinin tarixi-müqayisəli qrammatikasına dair tədqiqatların müəllifləri də bağlayıcı əlaqə tipini bağlayıcı əlaqə tipinə nisbətən daha arxaik hesab edirlər və bu halı müxtəlif strukturlu dillərə xas cəhət kimi qeyd edirlər²¹³.

Daha kəskin şəkildə özbək dili ilə əlaqədar olaraq Q.Əbdürrəhmanov fikir söyləyir. O qeyd edir ki, ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlənin ən qədim növü bağlayıcı mürəkkəb konstruksiyalardır²¹⁴.

Bu müddəanın türk dillərinin materiallarındakı doğruluğunu təsdiq edən faktorlar çoxdur. Bunların içərisindən ən maraqlı fakt kimi bəzi türk dillərində bu günə qədər mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında bağlayıcıların işləm məqamına malik olmadığını qeyd etmək olar. Belə dillərdən olan salar dilində E.R.Tenişev qeyd edən kimi "Budaq cümlə ilə baş cümlənin birləşməsi, adətən, bağlayıcı yolla baş verir və öz-özlüyündə öz məzmunu ilə mürəkkəb olan hər hansı fikir sadə cümlələrdən ibarət ayrı-ayrı hissələrə parçalanır"²¹⁵.

E.Tenişev salar dilinin bizim üçün maraqlı olan bir cəhətini də fiksə edir: "Salar dilində, ümumiyyətlə, bağlayıcılar yoxdur"²¹⁶.

Və təbii ki, başdan-başa bağlayıcılığın hökmran olduğu bir sintaktik şərait öz-özlüyündə bu tipin bağlayıcı əlaqəyə nisbətən, eyni zamanda tabelilik və tabeliliyə nisbətən daha qədimliyini nümayiş etdirir.

Rus dilçilərindən A.Peşkovskinin də fikrincə, ümumiyyətlə götürüldükdə, bağlayıcılıq həm tabelikdən, həm də tabelilikdən daha qədim növdür, üsuldur²¹⁷.

Yuxarıda qeyd edilən kimi, geniş mənada bağlayıcılığın özünəməxsus informativ baxımdan müəyyən dəyərə malik əlaqə növü kimi götürmək olar.

²¹³ Вах: Серебренников Б.А., Гаджиев Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, с. 283.

²¹⁴ Вах: Абдулламанов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Даşkənd, 1960, с. 122.

²¹⁵ Тенишев Э.Р. Саларский язык. М., 1960, с. 43-44.

²¹⁶ Elə orada, с. 43.

²¹⁷ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 473.

Onu da deyək ki, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə, adətən, xüsusi, linqvistik və ekstralingvistik əlaqə vasitələrinin mövcudluğu bu dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb bağlayıcısız cümlələrdə aşağıdakı əlaqə vasitələrinin qruplarını müəyyənləşdirmək olar:

1. Fonetik qrup
2. Leksik-qrammatik qrup
3. Struktur-semantik qrup

Fonetik qrupa intonasiya daxildir. Leksik-qrammatik qrupa modal sözlər, ədatlar, xitablar, əvəzliliklər, əvəzlik-zərflilik səciyyəli sözlər, əsas sözün leksik mənası, xəbərin formaları daxildir. Struktur-semantik qrupa isə komponentlərin sıralanması, sintaktik-struktur, informativ əlaqə üsulları daxil edilir²¹⁸.

Mürəkkəb cümlənin bağlayıcı əlaqə növünün arsenalına konkret morfoloji elementlər daxil edilir. Əlaqənin əsas elementi kimi “ki” bağlayıcısı çıxış edir. Azərbaycan dilində bu bağlayıcı vasitəsilə bir çox budaq cümlə növləri formalaşır. Maraqlıdır ki, “ki” bağlayıcısı özünün sadə halında əgər tabelilik əlaqəsinin yaranmasına xidmət edərsə, başqa bağlayıcılarla birləşib mürəkkəb əlaqə vasitəsi kimi özünü göstərən zaman (**çünki, ona görə ki**) kəskin və dəqiq şəkildə tabelilik əlaqəsinin üzə çıxmasına xidmət edir. Bu məsələ ilə əlaqədar onu demək olar ki, mütəxəssislərin fikrincə, struktur baxımdan bağlayıcıların həcmi (çoxluğu) onların çox məna bildirmələri ilə əks mütənəsidir. Ən sadə bağlayıcılar çoxmənalılıqlar yaradır, həcmcə daha böyük olanlar birmənalılığa xidmət edir²¹⁹.

Beləliklə, bağlayıcı əlaqə əsasında həm tabelilik, həm də tabelilik münasibətləri formalaşır. Bunların hər biri də öz növbəsində bağlayıcısız və bağlayıcı növələrə bölünür. Bağlayıcı əlaqə qədim bağlayıcı mürəkkəb cümlə növünü formalaşdırır. Professor Q.Əbdurrəhmanov haqlı

²¹⁸ Müq. ed.: Джалилов Ф.А. Бессоюзные сложные предложения в азербайджанском языке. – Намизадлик dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1979, s.78.

²¹⁹ Bu bağlayıcının “ki” məntiqi-sintaktik mahiyyəti barədə daha geniş məlumat üçün baxın: Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, səh. 109.

olaraq qeyd edir ki, mürəkkəb cümlələrin ilkin forması bağlayıcısız mürəkkəb cümlə konstruksiyası şəklində olmuşdur və məhz onlar müasir dildə olan tabesiz mürəkkəb, tabeli mürəkkəb konstruksiyaların formalaşmasının əsasını təşkil etmişlər²²⁰.

Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, həm bağlayıcısız əlaqə, həm də bağlayıcı əlaqə (bağlayıcısız və bağlayıcı əlaqə bir-birinin variantı, bir-birini əvəz edə bilən növlər kimi nəzərdə tutulur) dil məkanında öz səciyyəvi əhatə sferalarına malikdir. Məsələn, ədəbi dildə bağlayıcı əlaqə mürəkkəb cümlə hissələri arasında aparıcı əlaqə növü kimi özünü göstərir. Danışiq nitqində isə əksinə, bağlayıcısızlıq əsasdır və böyük rol oynayır. Məsələyə diqqəti hələ A.M.Peşkovski yönəldərək qeyd edirdi ki, qədim xalq danışiq dilində bizim rast gəldiyimiz bağlayıcısız cümlə birləşmələri olan məqamlara indiki müasir ədəbi dil hökmən bağlayıcı variant tətbiq edir²²¹.

Beləliklə, burada deyilənləri ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlmək mümkündür. Akad. M.Şirəliyevin qeyd etdiyi kimi, bağlayıcı əlaqə və onun bağlayıcısız əlaqə növü müstəqil struktur tip kimi, digər tərəfdən, özünəməxsus öyrənmə imkanlarını və tədqiqi yanaşmanı tələb edir. Onların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti Azərbaycan dili mürəkkəb cümlə sintaksisinin ən maraqlı və problematik hadisələrindən biridir²²².

²²⁰ Bax.: Abdurrahmanov Q.A. Göstərilən əsəri, səh. 10.

²²¹ Peşkovskiy A.M. Göstərilən əsəri, səh. 473-474.

²²² Müq. ed.: Ширалиев М.Ш. Заметки о сложно-подчиненном бессоюзном предложении. – “Советская тюркология” журналы. Bakı, 1971, № 4, səh.13

IV FƏSİL

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TIPLƏRİNİN TƏSNİFAT MEYARLARI HAQQINDA

Hər hansı təsnifat tədqiq edilən obyektə bilavasitə əsas məqsəddən azca da olsa yana aparır. Bununla belə, həmən linqvistik hadisənin dərinədən dərkini üçün, əlbəttə ki, onun bütün konkret dəyişmələrini və əsas nüvəsini müəyyən şəkildə qruplaşdırmaq vacibdir. Beləliklə, bizə elə gəlir ki, obyektin bilavasitə tədqiqi ilə yanaşı, onun təsnifata salınması müəyyən mənada bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayan tədqiqat yönəridir. Təsnifat, əslində, qrammatik, linqvistik obyektlərin xüsusi unikal bir baxış bucağı altında seyr edilməsidir. Və bəzən də təsnifat öyrənilən obyektlərin real, antoloji, qarşılıqlı münasibətlərindən daha çox tədqiqatçının özünün mövqeyindən asılı olur. Tədqiqatçı bu real mənzərəyə öz imkanını daxilindəki biliyi ilə girir. Doğru olaraq qeyd edirlər ki, təsnifat sistemlərin təhlilinin bir üsuludur. Tədqiqatçının seçdiyi müəyyən sxem üzrə obyektlərin yerbəyer edilməsi həmən tədqiqatçının qarşısında duran dərkətmə yönündən asılıdır. Bu dərkətmə yönünə uyğun olaraq tədqiqatçı əvvəllər, bəlkə də, tam şəkildə obyektin öyrənilməyən, görünməyən cəhətlərini açıq şəkildə görə bilir²²³.

Demək olar ki, bütün linqvistik təsnifatlar başqa elmlərin ortaya qoyduğu təsnifatlar kimi, yuxarıda təsvir olunan prinsip əsasında qurulur.

²²³ Müq. ed.: *Налимов В.В. Вероятностная модель языка. М., 1979, с. 6.*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərin sintaktik sistemlərin təsvirində, o cümlədən, Azərbaycan dilinin sintaktik sisteminin təsvirində təsnifat üsulları müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Prinsip etibarilə, bütün qrammatik tədqiqatlar təsnifatla bağlı tədqiqatların əsasında qurulur. Buna görə də təsnifat üsulları məntiqi cəhətdən dəqiq bir sistem yarada bilən gücdə olurlar. V.Admoninin də qeyd etdiyi kimi, ümumiyyətlə, klassifikasiya üsulları qrammatik hadisələrin təkcə ayrı-ayrı düzümlərinin təsnifatı üçün deyil, eyni zamanda qrammatik sistemin düzümünün bir sistem kimi müəyyənləşməsinə xidmət göstərən amildir²²⁴.

Bununla əlaqədar təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, mövcud olan təsnifatlar heç də həmişə tam və dəqiq şəkildə təhlil edilən linqvistik hadisələri əhatə etmirlər, bu da prinsip etibarilə, problemin sonrakı, daha dərin tədqiqində və təhlilində qeyri-dəqiqliklərin buraxılmasına səbəb olur. Burada biz diqqətimizi mürəkkəb cümlə tiplərinin klassifikasiyasında özünü göstərən və üzə çıxan bir sıra mübahisəli momentlərə yönəltmək fikrindəyik.

Azərbaycan dili sintaksisi üzrə yazılmış mövcud dərs vəsaitlərində və elmi qrammatikalarda budaq cümlə tiplərinin klassifikasiyası zamanı sintaktik analiz ümidverici səciyyələri və sintaktik sistemin ayrı-ayrı hissələri arasındakı məntiqi əlaqə heç də həmişə nəzərə alınmır. Məsələn, belə bir fakta diqqət yetirək. Öz-özlüyündə şərt, dərəcə, qarşılıqlı-güzəşt tipli budaq cümlələrin bir sintaktik tip kimi ayrıca qeyd edilməsi, bəlkə də, sintaktik sistemin özəllikləri nöqtəyi-nəzərindən özünü doğruldur. Amma onların hər birinin zərflik budaq cümlə qrupuna daxil edilməsi ciddi etiraz səbəb olur. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis" adlı ali məktəblər üçün aparıcı olan, Azərbaycan sintaksistləri tərəfindən yazılmış dərslikdə belə bir konsepsiya öz əksini tapmışdır. Zərflik budaq cümlələrini təsnif edərkən müəlliflər bu qrupa dərəcə, şərt, nəticə, qarşılaşdırma budaq cümlə tiplərini daxil etmişlər²²⁵.

²²⁴ Адмони В.Г. Основы теории грамматики. М., 1964, сәh. 77.

²²⁵ Бах.: Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənova A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1972, сәh. 397, 408, 422.

Bu adı çəkilən budaq cümlə tipləri, əsasən, həmən kitabdaca ayrılan zərflik budaq cümlələrinə uyğundurlar²²⁶. Belə ki, burada dərəcə, şərt və qarşılıqlı-güzəşt zərflikləri haqqında söhbət gedir. Eyni zərflik tipləri EA tərəfindən 1959-cu ildə buraxılmış “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” kitabında da öz əksini tapır²²⁷.

Bununla belə, bizə belə gəlir ki, yuxarıda adı çəkilən tiplərin nəinki budaq cümlə tipi kimi, hətta zərflik tipi kimi ayrılması düzgün deyil. Göründüyü kimi, burada sanki sistemin bütövlüyü bir məqamı çıxmaq şərtilə öz əksini tapır. Həmən məqam dərəcə budaq cümləsidir. Baxmayaraq ki, zərflik qrupunda dərəcə budaq cümləsi qeyd edilmir, zərflik budaq cümlələrini ayırarkən dərəcə budaq cümləsinin bu sıraya nə üçün yerləşdirildiyi bilinmir. Yenə də əsas səhv bundan ibarət deyil. Əsas səhv odur ki, prinsip etibarilə, nəzərdən keçirilən təsnifat sistemlərində bütün bu tiplər zərflik qrupuna müstəqil yarımqruplar kimi daxil edilməlidir. Çünki onların zərflik funksiyası daşması şübhəlidir. Bizim fikrimizcə, akademik qrammatikalarda haqqında söhbət gedən sintaktik hadisələrin təbiəti daha dərin açılır.

Onlarda sintaktik analizin ümidverici mahiyyəti daha dəqiq əks olunub. Doğrudan da, həm dərəcə zərfliyi, həm şərt zərfliyi kimi ayrılan yarım-tiplər, əslində, prinsip etibarilə, tərz-i-hərəkət zərfliyinin variantlarıdır. Daha yüksək səviyyədə bu semantik-qrammatik yaxınlıq hətta, məsələn, dərəcə budaq cümləsinə müstəqil tip kimi zərflik budaq cümlələri qrupuna salınlar tərəfindən də qəbul edilir. Məsələn, haqqında söhbət gedən kitabda müəlliflər qeyd edirlər ki, dərəcə budaq cümləsi öz qrupuna görə tərz-i-hərəkət budaq cümləsinə çox yaxındır. Eyni fikir başqa kitablardan da keçir²²⁸.

Bu fikrin tərəfdarı olan müəlliflər qeyd edirlər ki, dərəcə zərfliyi “dərəcəlik vahidi”nin şərt zərfliyi isə “şərt vahidi”nin köməyi ilə ifadə olunur²²⁹. Açıq-aşkar şəkildə burada qrammatik təhlillə leksik təhlil bir-birinə

²²⁶ Həmən əsərdə. Səh. 209, 210.

²²⁷ Bax.: Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1959, səh. 291, 292, 294.

²²⁸ Bax.: Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənova A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1972, səh. 397. Və yaxud Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1959, səh. 234.

²²⁹ Bax.: Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1959, səh. 291, 292.

qarışdırılır. Belə “atomar” yanaşma sintaktik hadisəni öz bütövlüyündə, təbii ki, əhatə edə bilmir və bu xətti müdafiə edən müəlliflər mürəkkəb cümlə bölümündə elə tərzi-hərəkət budaq cümlə tipləri ayırırlar ki, mürəkkəb cümlə tipində dərəcə budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi, qarşılaşdırma budaq cümlələri kimi budaq cümlə tiplərini tərzi-hərəkət budaq cümləsinin qrupuna daxil edirlər. Və beləliklə də, budaq cümlənin bu variantlarındakı funksional yaxınlığın aşkarlığını gözdən qaçırlar.

***Qeyd:** Atomar yanaşma – XIX əsr “Mladoqrammatiklər məktəbi”nə xas linqvistik təhlil üsulu. Dil faktını bütövlükdə bir sistem kimi deyil, bir sistemə daxil olan hissə kimi deyil, ümumiləşdirmədən və başqa faktlardan təcrid olunmuş şəkildə öyrənmə təhlil yönü.*

Prof. Ə.Abdullayev də Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair öz qiymətli monoqrafiyasında təsnifdəki belə bir pozisiyanı müdafiə edir. Burada da o, tərzi-hərəkət budaq cümlələri qrupuna yarım tiplər kimi daxil etdiyi dərəcə budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi və qarşılaşdırma budaq cümləsi kimi tipləri xüsusi olaraq ayırır²³⁰.

Beləliklə, aydın olur ki, mürəkkəb cümlələrin təsnifatını konkret desək, tərzi-hərəkət budaq cümləsinin təsnifatını müxtəlif istiqamətlərdən aparmaq mümkündür. Bi istiqamət dərəcə budaq cümləsini, şərt budaq cümləsini və qarşılaşdırma budaq cümləsini müstəqil yarım tiplər kimi tərzi-hərəkət budaq cümləsi qrupuna daxil edir. Mövcud dərslik və dərs vəsaitləri müəllifləri belə edirlər. Bu müəlliflər sistemliyə riayət edirlər. Həmmən dərsliklərin zərfliyə həsr olunmuş bölmələrində zərfliyin uyğun növlərini ayırırlar.

Başqa müəlliflər yuxarıda adları qeyd olunan budaq cümlə tiplərinin zərflilik budaq cümlə qrupuna daxil etmərlər, onları bütün başqa budaq cümlə tipləri ilə bir sırada müstəqil tip kimi təsvir edirlər. Bu istiqamət sistemlik xatirinə zərfliliklərin özünün təsnifatının da müvafiq olaraq qurulma-

²³⁰ Bax.: Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, səh. 304, 320, 337.

sını tələb edir. Doğrudan da, bu istiqamətdə yazılmış qrammatika əsərlərində biz dərəcə zərfliyi, şərt zərfliyi, qarşılıq-güzəşt adlı zərfliklərin ayrılmasına rast gəlmirik²³¹. Bütün bunlara baxmayaraq, bu istiqamətdən aparılan ayrı-ayrı sintaktik tədqiqatlarda klassifikasiya qatma-qarışıqlığından sonadək yan keçmək olmur. Belə ki, akademik nəşrdə yuxarıda adı çəkilən budaq cümlələr müstəqil tiplər kimi ayrılısalar da, əslində, budaq cümlənin açıq-aşkar yarım tipi olan tərz-i-hərəkət budaq cümləsi tərz budaq cümləsi qrupundan kənarında müstəqil budaq cümlə tipi kimi təqdim olunmuşdur²³².

²³¹ Bax.: Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Sintaksis. Bakı, 1981, səh. 205 və başqa səhifələr.

²³² Müasir Azərbaycan dili. III Bakı, 1981, səh. 205 və ardı.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ TƏDQIQININ PERSPEKTİVLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlənin formal və semantik quruluşu ilə bağlı məsələlər hələ də öz tam həllini tapmamışdır. Belə bir hal, müəyyən mənada, obyektiv şəraitin inikasıdır. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlənin qrammatik təbiətinin tam və hərtərəfli tədqiqi üçün müəyyən işlərin görülməsinə baxmayaraq, sintaktik hadisələrin daxili və xarici semantik xüsusiyyətlərini, onun işləmə mexanizmini öyrənən dərin qat sahəsindəki tədqiqlərə böyük ehtiyac hələ də qalmaqdadır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə sahəsində əldə edilmiş ciddi elmi müvəfəqiyyətlər vardır. Belə ki, bu sintaktik kateqoriyanın bütün tipləri və xüsusiyyətləri, üslubi səciyyəsi, əsasən, tədqiqata cəlb edilmişdir. Bununla belə, bütün sintaktik sistemin fonunda mürəkkəb cümlənin təbiəti ilə bağlı ümumi nəzəri məsələlər hələ də özünün ardıcıl və sistemli tədqiqini gözləyir. Bu sonuncuların sırasında ilk növbədə sintaktik yarusun iyerarxik cərgəsindəki mürəkkəb cümlənin yerinin müəyyənləşməsi, mürəkkəb cümlənin sadə cümlə ilə, “tabesiz mürəkkəb cümlə” adlanan növlə və eyni zamanda mürəkkəb sintaktik bütövlə əlaqəsi və başqa münasibətləri qətd etmək olar. Bütün bu məsələlər öyrənilməsi vacib məsələlərdir. Bundan əlavə, funksional danışıq nitqinin öyrənilməsi baxımından xüsusi maraq doğuran aktual üzvlənmə prinsip və üsullarının da mürək-

kəb cümlə quruluşuna tətbiqi öz öyrənilmə məqamını gözləyən nəzəri, praktik məsələlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində artıq qeyd edildiyi kimi, ümumi sintaktik məsələlər ayrı-ayrı sintaktik hadisələrlə bağlı faktların zaman-zaman üzə çıxması ilə əlaqədar ortaya qoyulmuş və öyrənilmişdir. Bu isə möhkəm, nəzəri sistem qurmaq üçün kifayət olmamışdır. Nəticədə, faktların interpretasiyası heç də həmişə layiq nəzəri bazaya malik ola bilməmişdir. Demək olar ki, bizim dilçiliyimizdə əks metoddan – nəzəriyyədən faktların izahına aparan təhlil üsulundan istifadə olunmamışdır. Belə bir üsulun vacibliyini isə XX əsrin əvvəllərində böyük dilçi F. de Sössür özünün fundamental “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsərində xüsusi olaraq qeyd edirdi. Onun fikrincə, sistemin üzvünü onun daxil olduğu sistemin tərkibindən təcrid etmək olmaz. Əgər belə olarsa, Sössür yazırdı ki, “belə bir səhv fikir yarana bilər ki, guya sistemin üzvlərini bir araya gətirərək, bir-birinin yanına düzərək sistem yaratmaqla təhlilə başlamaq olar. Halbuki, əslində, bütöv tamdan çıxış edərək analiz vasitəsilə o tamı əmələ gətirən elementlərə yetişmək mümkündür”²³³.

Perspektiv nöqteyi-nəzərdən xüsusi marağı mürəkkəb cümlənin semantik və formal strukturlarının qarşılıqlı münasibətinin öyrənilməsi doğurur. Mürəkkəb cümlə hissələrinin informativlik əsasının üzə çıxarılması tədqiqatın yeni bir aspektdə aparılmasını şərtləndirir. Bu yeni aspekt baş və budaq cümlələrin qarşılıqlı münasibətinin yeni rakursdan şərhini əsaslandırır.

Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə sahəsində xüsusi marağı, yenə də köhnə olmasına baxmayaraq, həmişə cavan bir problem – budaq cümlələr və tərkiblərin qarşılıqlı münasibəti problemi təşkil edir. Bununla yanaşı, indiyədək həmin problemin həllində tədqiqatçılar yenə də ümumi nəzəri sistemdən deyil, ayrı-ayrı faktların dəyərləndirilməsindən çıxış edirlər. Yəqin ki, məqsədəuyğun o olardı ki, bu məsələ ilə bağlı birinci olaraq “mürəkkəblilik” kimi anlayışın müəyyənləşməsi meyarları ortaya qoyulaydı və məhz bu müəyyənləşdirmədən çıxış edərək, ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlənin təşkilədiçi əlamətlərindən bəhs ediləydi.

²³³ Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. Ф. Соссюр. “Труды по языкознанию”. М., 1977, с. 146.

Yenə də qeyd edək ki, mürəkkəblik bütövlükdə ayrıca tərkibilik anlayışı ilə eyniləşdirilməməlidir. Mürəkkəblik, belə demək mümkünsə, tərkib hissələrin qovuşmasından yaranır. Mürəkkəb cümlənin bu son müəyyənləşdirilməsindən çıxış etsək, deməliyə ki, mürəkkəb cümlənin heç də bütün hissələrini semantik-qrammatik cəhətdən eyni dərəcədə müstəqil saymaq olmaz. Hökmən bu hissələrdən biri istər baş cümlə, istər budaq cümlə olsun, öz semantik-qrammatik müstəqilliyini itirməli və həm məzmun, həm formal səviyyədə asılı vəziyyətə düşməlidir. Belə qrammatik qovuşma nəzərə alınmazsa, mürəkkəb cümlə sisteminin statusu yalnız fonetik, məntiqi, situativ məqamlar kimi ayrıla bilən qeyri-qrammatik faktorlardan asılı qalar. Amma bir-birindən asılı olan hissələrin şərtləndirdiyi qrammatik qovuşma tərkibinə infinitiv tərkiblər daxil olan cümlələrdə daha aşkar şəkildə özünü biruzə verir. Beləliklə, həqiqətin ortaya çıxmasına xidmət edən və bir çox mümkün istiqamətdən biri olan belə yanaşma nəticəsində mürəkkəb cümlə ancaq şəxssiz tərkibli cümlələrlə təmsil oluna bilər. Ənənəvi şəkildə təqdim olunan tərkiblərdə tam predikativ hissələri olan mürəkkəb cümlə tipləri isə frazafövqü vahidlər sisteminə keçirilə bilər. Təbii olaraq, frazafövqü vahidlər məkanı bununla əlaqədar, güclü potensiala malik ola bilər. Ənənəvi şəkildə ayrılan tabesiz mürəkkəb cümlə və tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin bu məkana daxil edilməsi nəticəsində frazafövqü vahidlər və onların öyrənilmə perspektivləri genişlənər.

Mürəkkəb cümlə sahəsindəki tədqiq perspektivlərindən danışarkən bu istiqamətlərə xüsusi fikir vermək lazımdır. Mürəkkəb cümlələrin dil tarixində (ədəbi dil tarixi deyil, məhz dil tarixində) təkamülünün öyrənilməsi, mürəkkəb cümlənin formal və semantik strukturlarının bir-birindən ayrılması və eyni zamanda bir-birinə qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi, mürəkkəb cümlə hissələrinin informativ əsaslarının üzə çıxarılması, mürəkkəb cümlə hissələrinin tema-rematik üzvlənmə prinsiplərinin müəyyənləşməsi, sintaktik sistemdə mürəkkəb cümlənin yeri ilə bağlı ümumi nəzəri məsələlərin müəyyənləşməsi, mürəkkəb cümlənin üslubi özünəməxsusluqları və bir çox başqa məsələlər belə perspektivlər sırasına daxil edilə bilər. Bu məsələlərin hər biri Azərbaycan dili sintaksisinin daha dərinə, daha sistemli şəkildə öyrənilməsinə ciddi kömək göstərə bilər.

III HİSSƏ

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖV – MƏTN

I FƏSİL

MƏTN SİNTAKSİSİ MƏTN DİLÇİLİYİN OBYEKTİ KİMİ VƏ MƏTN DİLÇİLİYİ

§ 1. Mətn dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi

Dilçilik elmində son zamanlara qədər sintaktik səviyyənin iyerarxik münasibətlər baxımından son vahidi kimi müstəqil və ayrıca götürülmüş cümlə qəbul edilirdi. Hətta tədqiqatçılar struktur baxımından bir neçə predikativ birləşmə ilə qarşılaşdıqda belə, onlar, nə qədər qərribə olsa da, yenə də faktiki olaraq cümlə haqqında danışır dılar. Beləliklə, əslində, paradoksal situasiya yaranırdı. Bu paradoksal situasiya, əsas etibarilə, tabesiz mürəkkəb cümlələrlə bağlı idi. Belə ki, dilçilik ədəbiyyatında, əslində, öz tərkibinə iki və daha çox cümlə daxil edən tabesiz mürəkkəb cümlə kimi ayrılan bir-

lik, A.Peşkovskinin dediyi kimi “cümlələr ittifaqı”²³⁴, faktiki olaraq bir cümlə kimi qələmə verilirdi. Paradoksallıq da məhz bunda idi.

Həm Peşkovski, həm başqa sonrakı alimlər belə halın mümkünsüzlüyünü qeyd etmiş və sintaktik məkanda səliqə-səhman yaratmaq məqsədilə hər vahidin adekvat yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar²³⁵.

Bizim fikrimizcə, sintaktik nəzəriyyədə mövcud olan məhz bu cür çatışmazlıqlar mətn dilçiliyi kimi sahənin yaranmasına xüsusi təkan verdi. Belə çatışmazlıqların sırasında ilk növbədə cümlənin sintaktik sistemdə son iyerarxik vahid kimi götürülməsini qeyd etmək olar. Bu halın ortadan qaldırılması cümlənin son deyil, orta sintaktik vahid kimi götürülməsi və öyrənilib müdafiə olunması, cümlənin özünün izomorf və homomorf formal-semantik parametrlərlə başqa cümlələrlə əlaqəyə girə bilməsi, qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçiliyin çox vacib sahəsi olan mətn dilçiliyi sahəsinin sütun dayaqlarına çevrilir və bu sahənin güclü inkişafını şərtləndirir.

***Qeyd:** İzomorf – oxşar quruluşa malik vahidlər.
Homomorf – eyni quruluşa malik vahidlər.*

Mətn dilçiliyində aparılan son dövr tədqiqatları bir daha onu göstərir ki, bu sahə cavan bir tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, əslində, öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə də öz işığını sala bilir. Biz mətn dilçiliyinin dərinliklərinə nüfuz etdikcə, ayrıca cümlənin və onun son parametrlərinin, eləcə də cümlə daxilindəki ayrıca sözün cümlədə davranış prinsiplərinin sirlərinə bələd ola bilirik.

Tekst termini altında (latınca *tekstum* – əlaqə, birləşmə) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin təsvirinin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır²³⁶. Mətnlə, yəni, müxtəlif cümlələr birliyi ilə bağlı hər

²³⁴ *Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. VII nəşr. M., 1956, səh. 455.*

²³⁵ *Müq. ed.: Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики. M., 1977, s. 216-217.*

²³⁶ *Bu sahədə olan tədqiqatlarla geniş tanışlıq üçün bax: Лингвистика текста. (Elmi konfransın materialları). I – II hissələr. M., 1974; Новое в зарубежной лингвистике. VIII выгaxılış. M., 1978; Синтаксис текста. M., 1979; Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. M., 1981; Москальская О.М. Грамматика текста. M., 1981 və başqaları.*

hansı tədqiqata başlamazdan əvvəl mətn anlayışının özünün iki məqamda işləmə biləcəyini nəzərə almalıyıq. Belə ki, dilçiliyin obyektı olan mətni və mətn dilçiliyinin obyektı olan mətni hökmən bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən ən müxtəlif profili mətnlər tədqiqata cəlb oluna bilər və onların təhlil edilmə aspektləri də müxtəlif ola bilər. Məsələn, hər hansı ədəbi mətn, prinsip etibarilə, həm sintaktik, həm fonetik, həm leksik, həm də morfoloji aspektlərdən təhlilə cəlb oluna bilər. Mətn dilçiliyinin tanınmış nümayəndələrindən olan O.Moskalskaya qeyd edir ki, bütöv ədəbi əsər insan fəaliyyətinin müxtəlif və rəngarəng nəticələrindən biri kimi bir sıra elmlərin kompleks obyektinə dönə bilər²³⁷. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dil abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını götürək. Bu əsər bütöv bir mətn kimi Azərbaycan filologiyasında, eləcə də, dilçiliyində yuxarıda adı çəkilən dilçilik təhlilinin bütün aspektlərində öyrənilmişdir. Ümumiyyətlə, türkdilli abidələrin hər birinin mətn kimi türkologiyada öyrənilməsi ənənə halını almışdır. Ayrı-ayrı türkdilli xalqların tarixi, ədəbi, mədəni mətnlərinin geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunması, özü də müxtəlif elmlərin işığından tədqiqata cəlb olunması buna yaxşı sübutdur. Eyni şəkildə hər hansı bir yazıcının, sənətkarın bitkin bir ədəbi əsərinin öyrənilməsinə də belə münasibət bildirərik. Beləliklə, ədəbi mətnləri onlara struktur-məna bütövlüyü xas olduğuna görə makro-tekst adlandırma bilərik. Prinsip etibarilə, makro-tekst olaraq C.Məmmədquluzadənin həcmcə kiçik “Poçt qutusu” əsərini və F.Dostoyevskinin böyük həcmli “Cinayət və cəza” əsərini yanaşı qoya bilərik. Hətta bəzi nəzəriyyələrdə qeyd edilir ki, hər hansı mətn həcmindən asılı olmadan özü uzunluğunda bir vahid cümlə kimi də çıxış edə bilər. F.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” əsərini də bu şəkildə qəbul etmək mümkündür²³⁸. Makro-mətnin ayrılması və müəyyənləşməsi bizə imkan verir ki, həmən makro-mətnə daxil olan təşkeledici komponentləri də dəqiq şəkildə ayıraq və onların təbiətini adekvat şəkildə təhlil edək.

Makro-tekstdən fərqli olaraq mikro-tekst, əslində, xüsusi linqvistik metodların köməyi ilə öyrənilə bilər, belə ki o özünü makro-tekstin tərkib

²³⁷ Вах.: Москальская О.И. Грамматика текста. М., 1981, с. 44.

²³⁸ Мүүд. ед.: Звезинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. М., 1973, с. 50.

hissəsi kimi göstərir. Dilçilik ədəbiyyatında mikro-tekstlə yanaşı, eyni hadisənin elmi adı üçün “tekst”, “mürəkkəb sintaktik bütöv”, “period”, “diskurs”, “abzas”, “frazafövqü vahid” və başqa sintaktik terminlərdən də istifadə olunur. Bu terminlərin ifadə etdikləri mahiyyətlərin, demək olar ki, hamısı genetik baxımdan qohumluq anlayışları ifadə edirlər və əsasən, bir-birini əvəz edə bilirlər. Amma buna baxmayaraq onlardan bəzilərini, bizim fikrimizcə, anlam fərqliliklərinə görə bir-birindən ayırmaq lazımdır. Məsələn, bir çox əsərlərdə eyni mənada işlənmələrinə baxmayaraq, **abzas** və **tekst** terminləri bu qəbildəndirlər. Bu barədə irəlidə ətraflı danışacağıq.

Beləliklə, mikro-tekst və yaxud adicə tekst və mürəkkəb sintaktik bütöv nitq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi, məsələn, cümlə kimi müəyyən iyerarxiyaya daxil olur. Başqa sözlə desək, digər lingvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulub. Və əslində, tekst özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik birləşmə kimi aparır. Çünki o, cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha mürəkkəb sintaktik quruluşdur. Mətn dilçiliyindən danışan alimlər qeyd edirlər ki, həm cümlə, həm mürəkkəb sintaktik bütöv, əslində, eyni sintaktik yarısa aiddirlər. Amma mürəkkəb sintaktik bütöv bu sintaktik yarısun yüksəkdəki, cümlə isə aradakı vahididir²³⁹.

Bir daha qeyd edək ki, dilçiliyin obyektini olan teksti mətn dilçiliyinin obyektini olan tekstdən fərqləndirmək lazımdır, başqa sözlə, mətn dilçiliyini mətn və onun dilçiliyi kimi qəbul etmək düzgün deyil. Hələ akad. V.Vinogradov qeyd edirdi ki, mətnin yaranması qanunauyğunluqları, əslində, dilçilik haqda elmin xüsusi şöbəsi olmalıdır²⁴⁰. Burada bir daha ayrıca göstərməyə çalışaq ki, dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi ayrılan mətn dilçiliyi nədir və beləliklə də onun nə şəkildə müəyyənləşməsinə daha ətraflı aydınladıraq.

Mətn dilçiliyi sahəsindəki tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət mətn qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq məqsədilə aparılan təhlillərdən formalaşır. Belə təhlil zamanı mətn dilçiliyinin obyektini kimi **tekstema** götürülür.

²³⁹ Вах: Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, с. 220.

²⁴⁰ Виноградов В.В. О художественной прозе. М., - Л., 1930.

Qeyd: "Tekstema" – "fonema", "morfema", "leksema", "frazema" ilə analogiyada yaranan termin olub, işarə etdiyi vahidin nitq səviyyəsinə deyil, dil səviyyəsinə aid olduğunu göstərir. *Tekstema dil strukturundakı "təmiz" qurulma qanunauyğunluqlarını təhlil üçün təqdim edilən virtual vahiddir.*

İkinci istiqamət tekstemanın aktual reallaşması²⁴¹ ilə bağlıdır, yəni, konkret qarşıya müəyyən mətn kəsiyi, müəyyən bədii, publisistik, elmi profilli mətn kəsiyinin linqvo-üslublu statusunun müəyyənləşməsi ilə bağlıdır. Tekstlərə münasibətdə onların dilə və ya nitqə aid olmaları ilə bağlı aparılan bu differensiasiya elmi cəhətdən tam şəkildə özünü doğruldur. Əgər mətnin dil səviyyəsinə aidliyini müəyyən etmək imkansızdırsa, o zaman mətnlə bağlı hər hansı bir söhbət üslubi çərçivədən kənara çıxmayacaq. *Tekstema anlayışının formalaşması onun hər hansı bir başqa dil fəaliyyətinə aid vahid kimi həm dil, həm də nitq səviyyələrində özünü göstərə bilməsi ilə bağlıdır. Və buradan ciddi elmi nəticələr çıxarmaq mümkündür. Bəzi müəlliflər, məsələn, V.Dressler tekstemanı potensial tekst, **emik tekst**, onun aktual təzahür variantını isə **etik tekst** kimi adlandırır²⁴². Emik tekst dil səviyyəsinə, etik tekst nitq səviyyəsinə aiddir (**fonemika** və **fonetika** terminlərini yada salaq). *Tekstə emik və etik deyər iki istiqamətdən baxarkən tekstin tip və modellərini müəyyənləşdirmək barədə söhbət aparmaq, tekstin konkret vahid kimi dil quruluşundakı sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi haqda fikir yürütmək olar. Bu məsələlər, bizə belə gəlir ki, bir-birini tamamlayan məsələlərdir. Eyni zamanda həm emik, həm etik teksti öyrənən istiqamətlər, nəhayət etibarilə, biri digərini şərtləndirən, F. de Sössürün termini ilə desək **dil fəaliyyətində** bir vahid hadisə kimi üzə çıxan dilçilik anlayışıdır.**

Mətn dilçiliyinin obyektı olan teksti dediyimiz istiqamətlərdən öyrənərkən qarşıya müəyyən çətinliklər də çıxır. Qeyd etdik ki, teksti bütöv quruluş, bu quruluşu meydana çıxaran qanunauyğunluqların məcmusu kimi öyrənmək mümkündür, başqa sözlə, belə olarkən nəzəri cəhətdən emik

²⁴¹ Дресслер В. Синтаксис текста. – "Новое в зарубежной лингвистике" kitabında. VIII buraxılış. М., 1978, səh. 114.

²⁴² Вах.: Москальская О.И. Грамматика текста. М., 1981, səh. 117.

tekst üzə çıxır və bu nəzəri vahidin aktual reallaşmasını öyrənmək mümkündür. Bu zaman qarşıya tekstin tərkib komponentlərini öyrənmək məsələsi çıxır. Eyni zamanda bu tərkib komponentlərin qarşılıqlı əlaqələrinin tiplərini, bu əlaqələri formalaşdıran tekstdaxili semantik münasibətləri şərtləndirən və dəqiqləşdirən formal əlamətlər quruluşunu müəyyənləşdirmək qarşıda durur. Və maraqlıdır ki, etik teksti öyrənərkən, bu dediyimiz məsələləri müəyyənləşdirərkən öyrənilməsində çıxış nöqtəsi kimi sintaktik yarusun iyerarxik baxımdan daha aşağı vahidi olan cümlənin quruluşundan istifadə etmək mümkün olur. Cümlələrin birləşməsini, prinsip etibarilə, cümlədaxili birliklərin məna və məntiqini müəyyənləşdirmədən mümkün deyil. Bu baxımdan, sintaktik kateqoriyaların bu plandakı təqribi izomorfizmi, yəni, cümlənin və tekstin təqribi izomorfizmi bizə imkan verir ki, tekstin “qaranlıq” quruluşuna cümlə quruluşunun artıq məlum, müəyyənləşmiş qanunauyğunlarını həmən izomorfizm vasitəsilə köçürək.

Beləliklə, tekstin özünün öyrənilməsində yenə də iki üsul özünü göstərməkdədir. Birinci üsulu propozisional üsul kimi, ikincini kommunikativ üsul kimi ayıra bilərik²⁴³.

***Qeyd:** Propozisional üsul – cümləvari, cümləyə uyğun üsul, cümlədən çıxış etmək üsulu.*

Propozisional üsul teksti müəyyənləşdirəcək parametrlərin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cümlənin artıq məlum qanunauyğunluqlarının tekstə köçürülməsindən doğur. Belə köçürülmə, təbii ki, öz müsbət nəticəsini verməlidir. Müsbət nəticə burada tekstin özünün lingvistik statusunun əsaslı sürətdə qurulmasıdır. Cümlə ilə bağlılıq, mətnin öyrənilməsinə “aşağıdan”, cümlədən gəlmək, prinsip etibarilə, nəhayətdə, mətn problematikasını, bilavasitə dilçilik problematikasını edən cəhətlərdəndir. Və bəzi dilçilər məhz bu cəhəti xüsusi qeyd edirlər²⁴⁴.

²⁴³ Вах.: Фивегер Д. Лингвистика текста в исследованиях ученых ГДР. – “Синтаксис текста” kitabında. М., 1978, səh. 315-316.

²⁴⁴ Гиндин С.И. Советская лингвистика текста. SSRİ EA xəbərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. T. 136. М., 1977, № 4, səh. 348.

Göstərdiyimiz kimi, ikinci üsul kommunikativ üsuldur. Bu üsul tekstin öyrənilməsini, onun immanent xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasını digər homogen quruluşlara müraciət etmədən aparır.

***Qeyd:** İmmanent xüsusiyyət – bilavasitə obyektə səciyyələndirən və bilavasitə ona aid olan xüsusiyyət.
Homogen struktur – eynicinsli struktur.*

Bu üsul və ya belə yanaşma tekstin bütöv obyekt kimi spesifik xüsusiyyətlərinin dəqiq şəkildə differensiasiyasını şərtləndirir. Bu üsul teksti bir bütöv kimi xarakterizə etməyə imkan verir, onun özünəməxsus səciyyəsinə ortaya qoymağa cəhd edir.

Beləliklə, biz gördük ki, bəzi dilçilər cümlə sintaksisi ilə mətn sintaksisi arasında kəskin fərq qoyurlar. Cümləyə olan münasibətləri keyfiyyət baxımından ayırırlar, bu iki sintaktik səviyyənin bir-birinə nüfuz etməməsinə çalışırlar. Bəzi dilçilər isə, əksinə, tekstin təsvirində digər sintaktik vahidlərin, xüsusilə, cümlənin verə biləcəyi imkanları hökmən nəzərə almağın tərəfdarıdır, sintaktik səviyyəni komponentlərin bir-birilə daha çox əlaqəsi olan bütöv sistem kimi götürürlər.

Mətn dilçiliyinin sonrakı inkişafında onun elmi cəhətdən müəyyənləşdirilməsi aparılan tədqiqlər boyu əldə edilən nəticələrin əsasında formalaşır. “Mətn nədir, hər hansı bu və ya başqa cümlələr birliyi mətndirmi” kimi suallar, əslində, bizim mətn haqda biliklərimizin təkmilləşdirilməsi nəticəsində meydana çıxır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, tekst və kontekst haqqında tədqiqlər indi o qədər müxtəlif çalarlar, ayrı-ayrı mənalar kəsb edirlər ki, onların təkcə sistemləşdirilməsi özü bir xüsusi məsələ kimi ortaya çıxır²⁴⁵.

Bütün bu fərqli cəhətlərə baxmayaraq, bir çox müəlliflər sintaktik kateqoriya kimi özünü göstərən mətni ümumi semantik və formal əlaqələr-

²⁴⁵ Вах.: Шведова Н.Ю. Типы контекстов конструирующих многоаспектное описание слов. – Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. Виноградовские чтения - XI kitabında. V, 1981, səh. 144.

lə birləşən iki və daha çox cümlənin birliyi kimi qəbul edirlər. Bu şəkildə müəyyənləşdirmə zamanı onlar, əslində, tekst terminin ilkin leksik mənasından çıxış etmiş olurlar. Məsələn, V.Kox belə mətni bu şəkildə müəyyənləşdirməyi təklif edir: “Zaman və məkanda təşkil olunmuş bir bütövü nəzərdə tutan hər hansı cümlələr ardıcılığını mətn kimi qəbul etmək mümkündür”²⁴⁶.

Bu yanaşma nə qədər cəlbədicə görünsə belə, yenə də müəyyən etirazlar doğurmamış deyil. Başqa bir tekst tədqiqatçısı Y.Kelemenin fikrincə, cümlələrin birliyi öz-özlüyündə hələ mətn yaratmır, daha dəqiq desək, vahid bütöv mətn yaratmır. Hökmən hansısa təşkilədicə prinsip olmalıdır ki, onun da əsasında mətn son dərəcə özünəməxsus, başqa təşkilədicə vahidlərə bölünməyən, ancaq öz-özünə bərabər olan bir birlik kimi ortaya çıxsın²⁴⁷.

Bu fikrə yaxın fikri L.Q.Vedenina da irəli sürür. O da qeyd edir ki, bizim günlərimizdə mürəkkəb sintaktik bütöv (başqa terminlə: sintaktik birlik, abzas, sintaktik period, frazafövqü birlik) tədqiqatçılar tərəfindən məna birliyi və eyni zamanda müəyyən sintaktik, intonativ əlaqələrlə birləşən cümlələr zəncirindən yaranan məzmun birliyi kimi başa düşülür²⁴⁸.

Təxminən, eyni mövqeni İ.P.Sevbo da qəbul edir. O da mətni mənanın və müəyyən struktur qanunauyğunluqların birləşməsindən əmələ gələn cümlələr qrupu kimi müəyyənləşdirir²⁴⁹.

Mətn dilçiliyi dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi kiçik də olsa yenə də maraqlı ideyalarla, faktlarla zəngin bir tarixə malikdir. 40-cı illərin sonundan – tekstin fonetik, morfoloji və başqa istiqamətlərdən aparılan tədqiq obyekt-

²⁴⁶ Кох В. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа. – “Новое в зарубежной лингвистике” kitabında. VIII buraxılış. М., 1978, səh. 162. Eyni zamanda müqayisə edin: Вайнрих Х. Текстовая функция французского артикля. Нəтəн kitabда. Сəh. 273.

²⁴⁷ Вах.: Кемен Я. Текст и назначение. “Семиотика и художественное творчество” kitabında. М., 1977, səh. 109. Yenə müqayisə edin: Рогожников Р.П. Сложное целое и структура сложного предложения. – Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков. Л., 1975, səh. 200-201.

²⁴⁸ Вах.: Веденина Л.Г. О семантико-синтаксических отношениях между компонентами сложного синтаксического целого (на материале современного французского языка). – “Проблемы синтаксической семантики” kitabında. М., 1976, səh. 87.

²⁴⁹ Вах.: Севбо И.П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969, səh. 8.

tinə dönmə vaxtından başlayaraq mətn yavaş-yavaş spesifik struktur-semantik birlik kimi bilavasitə tədqiq obyektinə çevrilir və belə bir tədqiqatı rus dilçiliyində İ.S.Pospelov, İ.Qalperin, İ.F.Vardul, Q.Y.Solqanik,

T.M.Nikolayeva, O.İ.Moskalskaya və başqaları aparır²⁵⁰.

Təəssüf ki, indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyi ilə bağlı məsələlər – bir vacib istisnanı çıxmaq şərtilə – belə geniş və hərtərəfli şəkildə qoyulmamışdır. Maraqlıdır ki, M.Kazımbəy öz məşhur qrammatikasında müəyyən mənada frazafövqü birləşmələr ideyasına yaxınlaşmış, amma sonralar öz fikrini inkişaf etdirməmişdi. O, özünün “Türk-tatar dilinin qrammatikası” adlı məşhur əsərində belə yazırdı: “Türk dilində başqa Şərq dilləri qarşısında gen-bol işlənən bu rahatsızlıqları (durğu işarələrinin və böyük hərflərin olmamasına nəzərdə tutur – K.A.) aradan götürmək üçün türklər kitab dilində çox zaman çox uzun bir birlik əmələ gətirən və fraza və cümlələrin birləşməsinə xidmət göstərən bağlayıcıların, feili, feili sifətlərin və başqa nitq hissələrinin köməyindən istifadə edirlər”²⁵¹.

Göründüyü kimi, M.Kazımbəy müxtəlif qrammatik vasitələrlə əmələ gələn birlik haqqında danışır, bu birliyin kitab dilində, başqa sözlə desək, ədəbi dildə əhəmiyyətini, tez-tez işlənməsini qeyd edir. Böyük dilçinin dediyi bu birlik, əslində, frazafövqü vahiddir, mürəkkəb sintaktik bütövdür. M.Kazımbəy belə bir vahidin olmasını ən azı intuitiv şəkildə qeyd etmişdir. Və əslində, biz türkologiyada, eləcə də, Azərbaycan dilçiliyində mətnin öyrənilmə tarixini bu cümlə ilə başlaya bilərik. Yuxarıda dediyimiz vacib istisna elə budur.

Çox sonralar 1960-cı illərdə prof. N.Z.Hacıyeva Azərbaycan dilində tarixi abidələrin tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiyasında “mürəkkəb perioddakı zəncirvari feili konstruksiyalar”dan yazır²⁵². Amma təəssüf ki,

²⁵⁰ Dilçilik obyektini kimi mətnin öyrənilmə tarixi aşağıdakı əsərlərdə kifayət qədər öz əksini tapmışdır: Пospelов Н.С. Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. – “Доклады и сообщения Института русского языка” kitabında. II buraxılış. M., L., 1948; Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. M., 1975; Москальская О.И. Грамматика текста. M., 1981.

²⁵¹ Казембек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. Kazan, 1839, səh. 505-506.

²⁵² Вах.: Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. M., 1963, səh. 95.

indiyə qədər onun bu fikirləri də mətn dilçiliyi ilə məşğul olan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyib. Bunun da əsas səbəbi ondadır ki, nəinki Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, bütövlükdə türkologiyada bu problem sistemli tədqiqata cəlb edilməmişdir. Türk dillərinin materialları əsasında mətn sintaksisinə həsr olunmuş ciddi tədqiqat kimi biz yalnız prof. M.Z.Zəkiyev tərəfindən yazılmış “Müasir tatar ədəbi dili. Sintaksis” adlı monoqrafiyada “Mürəkkəb sintaktik bütöv (müstəqil cümlələr arasındakı əlaqə)” adlı xüsusi hissəni göstərə bilirik²⁵³.

Bundan əlavə, Azərbaycan dili materialları əsasında yazılmış bir neçə məqaləni də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, müstəqil cümlələr arasındakı bağlayıcı əlaqədən Ə.Xəlilov yazmışdır²⁵⁴. Başqa bir Azərbaycan dilçisi Ə.Cavadov Azərbaycan dili materialları əsasında mətnin strukturu ilə mətnin tərkib komponenti olan cümlədəki söz sırasını təhlil etmiş və maraqlı nəticələrə gəlmişdir. O nəticələrdən biri budur ki, cümlədəki sözlərin sırası müəyyən faktorlarla müəyyənləşir. Kontekstə daxil olan cümlələr bir-biri ilə müxtəlif üsullarla birləşir və onların arasında müəyyən bir əlaqə mövcud olur və bu əlaqənin xarakteri müəyyən söz sırası ilə şərtlənir²⁵⁵. Sonralar Azərbaycan dilçilərinin bu fikirləri onların hər birinin dissertasiya işində öz əksini daha geniş şəkildə tapmışdır.

§ 2. **Tekst (mətn) və abzas**

Mətn dilçiliyi sahəsinin ilk tədqiqatçılarından biri olan N.S.Pospelovun qeyd etdiyi kimi, əlaqəli nitqin həqiqi sintaktik vahidi sadə və mürəkkəb cümlə deyil, məhz əlaqəli nitq kontekstindən çıxarılanda belə öz sintaktik bitkinliyini və müstəqilliyini saxlayan mürəkkəb sintaktik bütövdür²⁵⁶. Bu ideya qırmızı bir xətt kimi mətn analizinə həsr olunmuş bütün tədqiqatlardan keçir. Amma bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, mət-

²⁵³ Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971, сәһ. 237-249.

²⁵⁴ Bax.: Xəlilov Ə. Əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. – Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1969, №1, sәһ. 65.

²⁵⁵ Bax.: Cavadov Ə.V. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. – Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1973, № 4, sәһ. 59.

²⁵⁶ Bax.: Пospelов Н.С. Göstərilən əsəri, sәһ. 68.

nin (mürəkkəb sintaktik bütövün) bütün tədqiqatçıları bu hadisəni, yəni, mətni linqvistik bir kateqoriyanın qarşısında duran tələblərə tam şəkildə cavab verən vahid kimi götürürlər. Belə ki, V.Q.Admoni özünün “Müasir alman dilinin sitnaksisi” adlı kitabına böyük sintaktik vahidlə abzasın qarşılıqlı əlaqəsinə həsr etdiyi xüsusi fəsil daxil edir.

“Böyük sintaktik vahidin” iki və daha çox cümlənin birləşməsindən əmələ gələn sintaktik birlik kimi özünü göstərməsini qeyd edən müəllif yazır: “Böyük sintaktik bütöv anlayışı öz-özlüyündə bir qədər yayğın və qeyri-müəyyəndir. Bu işdə diqqəti cəlb edən odur ki, əlaqəli, geniş təhkiyədə böyük sintaktik bütövlər arasındakı sərhəd xəttinin haradan keçməsinə müəyyənləşdirmək çətin olur”²⁵⁷.

Məhz bu cür təsəvvürlərdən çıxış edərək V.Q.Admoni ön plana abzasın öyrənilməsini çıxarır, çünki o müəyyən qrafik məna və tematik birliyə malikdir və daha sonra müəllif artıq cümlə ilə böyük sintaktik bütövü deyil, cümlə ilə abzası qarşılaşdırır. Məhz onların qarşılaşdırma planında müxtəlif ölçüləri öyrənilir²⁵⁸.

Rus dilçiliyində də belə halları müşahidə etmək mümkündür. Mürəkkəb sintaktik bütövün və ya mətnin deyil, məhz abzasın cümlə ilə müqayisədə daha böyük sintaktik vahid kimi müəyyənləşdirilməsinə A.Q.Rudnev də rast gəlirik. A.Q.Rudnev də abzas bir neçə müstəqil cümlənin birləşməsi kimi çıxış edir, müəllif də abzas daxilindəki əlaqəliliyi müəyyənləşdirərkən ümumi ideya, ümumi fikir kimi anlayışlardan istifadə edir²⁵⁹. Amma qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışlar, əsas etibarilə, mətnin və ya mürəkkəb sintaktik bütövün öyrənilməsində üzə çıxan anlayışlardır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, əslində, bəzi müəlliflər, konkret olaraq elə A.Q.Rudnev, abzası ayırıb, bu terminlə “iş görərkən”, əslində, bu anlayışın heç bir immanent meyarlarını ortaya qoya bilmir. Belə olarkən onu mürəkkəb sintaktik bütövdən, mətnədən ayırmırlar və əslində, onların öyrəndiyi obyekt elə həmin mətn və onun xüsusiyyətləri olur. Abzasla bağlı, abzası

²⁵⁷ Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, сәh. 356.

²⁵⁸ Вах.: Адмони В.Г. Göstərilən əsəri, сәh. 358.

²⁵⁹ Вах.: Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1963, с. 349.

ön plana çıxarmaqla, ona sintaktik sistemdə xüsusi mühüm əhəmiyyət verilməsi ilə bağlı yazılan bir çox başqa işlərdə də məsələnin mahiyyətini bu cür üzə çıxarmaq mümkündür. Məsələn, belə müəlliflərdən olan L.Fridman hesab edirdi ki, mürəkkəb sintaktik bütöv sintaktik vahid deyil, məntiqi-semantik birlikdir. Və müəllifin fikrincə, o bütöv struktura malik deyil, çünki mürəkkəb sintaktik bütövü müəyyənləşdirən zaman onun immanent xüsusiyyətlərindən danışmırlar, ancaq tərkib hissələri olan ayrı-ayrı cümlələrin quruluşunu təhlil edirlər. Bunlardan əlavə, yenə də həmin müəllifin fikrincə, mürəkkəb sintaktik bütövün sintaktik vahid kimi nəzərdən keçirilməməsinə mane olan bir səbəb də odur ki, bu bütövlərdə yuxarı və aşağı sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi imkanı yoxdur²⁶⁰.

Və beləliklə, öz məntiqlərinə uyğun şəkildə belə bir nəticə çıxarılır ki, nitq vahidi kimi məhz abzasın öyrənilməsi məqsədəuyğundur²⁶¹. Düzdür, müəlliflərdən bəziləri, məsələn M.Svotina mürəkkəb sintaktik bütövlə abzas arasındakı fərqi göstərməyə çalışır, onlardan birincisini dil faktı kimi, ikincisini isə nitq faktı kimi qeyd edir. Amma, əslində, mürəkkəb sintaktik bütövün öyrənilməsinin əleyhinə yönəlmiş belə yanaşmanın natamam olduğu şübhəsizdir.

Bizə belə gəlir ki, abzası və mürəkkəb sintaktik bütövü bir-biri ilə eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyil. Belə ki, bu anlayışlar bir-biri ilə müəyyən əlaqədə olsalar da, yenə də müxtəlif səviyyə və sistemlərə aiddirlər. Mürəkkəb sintaktik bütöv öz içinə bir neçə abzası yığa bildiyi kimi, bir abzasın da daxilində bir neçə mürəkkəb sintaktik bütöv özünü göstərə bilər.

A.N.Peşkovski ədəbi nitqə aid böyük vahidləri müəyyənləşdirərkən haqlı olaraq yazırdı ki, burada mürəkkəb bütövdən (A.N.Peşkovskiyə görə,

²⁶⁰ Вах.: Фридман Л.Г. К вопросу о сверхфразовых единицах. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков” kitabında. L., 1975, s.216.

²⁶¹ Fridman L.Q. Göstərilən əsəri, səh. 217; Hətçinin müqayisə edin: Севбо И.П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969, səh. 9; Свотина М.Г. Абзац как единица речевой практики. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков” kitabında. L., 1975, səh. 207; Сильман Т.И. Структура абзаца и принципы его развертывания в художественном тексте. Yenə də orada.

mürəkkəb bütöv tabesiz mürəkkəb cümləyə uyğun gələn vahiddir) daha böyük vahidlər özünü göstərir və bunlar da bir qırmızı xətdən digər qırmızı xəttədək davam edən mürəkkəb bütövlərin birləşməsidir. Başqa sözlə, A.N.Peşkovski məhz abzası nəzərdə tuturdu. Elə oradaca o, qeyd edirdi: “Təəssüf ki, bu vahid üçün sintaktik termin mövcud deyil və biz burada mətbəə termini olan abzasdan istifadə etmək məcburiyyətindəyik”²⁶².

Göründüyü kimi, A.N.Peşkovski də bu iki anlayışı – abzası və mürəkkəb sintaktik bütövü eyniləşdirməyin əleyhinə olmuşdur.

Abzasın sintaktik kateqoriyalar cərgəsinə aid edilməsinin mümkünsüzlüyü öz-özlüyündə aydın məsələdir. Abzas, prinsip etibarilə, yalnız və yalnız mətnin müəyyən hallarda uyğun forması ola bilər, başqa sözlə desək, mətn, prinsip etibarilə, yazıda abzas formasında üzə çıxmalıdır və burada Q.V.Kolşanskiyin bu sözlərini yada salmaq olar: “Əslində, abzas mətnin ən elementar növüdür”²⁶³.

Bunları nəzərə alsaq, beləliklə, mətnin və abzasın qarşılıqlı münasibətini forma və məzmunun bir-birinə münasibəti kimi formalaşdırma bilirik. Buradan isə belə çıxır ki, mətn və ya məzmun ancaq abzas şəklində formalaşma vasitəsilə özünü göstərməlidir və təbii ki, əgər yazılı nitq praktikasında bir abzasın öz tərkibində iki və daha çox mətn (mürəkkəb sintaktik bütöv) və ya əksinə, bir mətnin iki və daha çox abzasda verilməsi ilə səciyələndirən situasiyalar ortaya çıxarsa, bunu ümumi məzmunun qeyri-düzgün kodlaşdırılması kimi, tekst rolunda çıxış edən dil işarəsinin qeyri-düzgün istifadəsi kimi qəbul etmək lazımdır. Beləliklə, deyə bilərik ki, bir mətn ancaq bir abzas daxilində özünü göstərə bilər, yəni, abzasın struktur sərhədləri yalnız bir mətni qəbul etmək imkanına malikdir.

Mətn və abzasın qarşılıqlı münasibətində belə yanaşma onların, prinsip etibarilə, dəyərliliklərini və funksiyalarını bir-birinə qarışdırmamaq üçün əsas verir. Mətnin təzahür forması olan və ilk növbədə mətnin məzmununu daşıyan abzas eyni zamanda yazı mədəniyyətinin məhsuludur və yazıda öz əksini asanlıqla tapa bildiyi halda bir qədər çətinliklə olsa da, şifahi nitqdə öz

²⁶² Пешковский А.Н. Русский синтаксис в научном освещении. VII nəşr, M., 1956, səh. 459.

²⁶³ Вах.: Колшанский Г.В. Контекстная семантика. Ы., 1980, səh. 62.

formalaşmasını müəyyən ekstralinqvistik və qrammatik faktorların köməyi ilə tapır. Bu cür ekstralinqvistik faktorlar sırasında ilk növbədə, yəni, başqa momentlərə nisbətən daha uzun sürən **pauzanı** qeyd etmək lazımdır.

Danışanın **ton** və **intonasiyası** da bu qəbildən olan ekstralinqvistik faktorlardandır. Tekstin sərhədlərini göstərən qrammatik faktor kimi ayıra bildiyimiz özünəməxsus leksik, morfoloji və ya sintaktik siqnalizatorlar da bu qəbildən olan göstəricilərdir. Belə siqnalizatorlar funksiyasında, məsələn, başlanğıc komponentdəki təkrar özünü göstərə bilər. Tekstin son komponentindəki struktur sintaktik uzunluq özünü göstərə bilər. Və nəhayət, tekstin mikrosüjeti məzmun xarakterli açıq-aydın siqnalizatorlarla qapana bilər. Bütün bunlar danışığa nitqinə aiddirlər. Heç şübhəsiz ki, nitq səslənişi zamanı bunların hər biri həm ayrı-ayrılıqda, həm də kompleks şəkildə özünü göstərə bilər. Öz növbəsində yazıda tekstin təbii, gözəgörümlü sərhədlərinin olmaması ilə əlaqədar ekstralinqvistik faktorların rolu kifayət qədər azalır, amma tekstin sərhədlərindəki siqnalizatorlar öz funksiyasını yenə də saxlayır.

Mətn dilçiliyi kimi geniş və mürəkkəb dilçilik sahəsinin problemləri ilə bilavasitə məşğul olmazdan əvvəl belə təbii suala da cavab vermək lazım gəlir: Mətnin elmi təhlilinin aktuallığını və zəruriliyini nə təşkil edir? Belə bir zəruriliyi nə şəkildə əsaslandırmaq lazımdır?

Bu suala cavab axtarırları başqa bir sualla da əlaqəsini dərin qatda saxlayır. Sual budur: Cümlədən yüksək dil vahidi mövcuddurmu?

Bir çox müəlliflər qrammatik analizin son maksimal həddini məhz cümlə ilə müəyyənləşdirirlər²⁶⁴. Belə bir nöqtəyi-nəzərin mövcudluğu, fikrimizcə, bizi belə bir təhlükəli addımdan, ifratçılıqdan – teksti öz-özlüyündə mövcud olan bir kateqoriya sayıb onun təhlilinə öncədən əsaslandırılmamış xüsusi meyarlar olmadan girişməkdən saxlayır. Ayrıca cümlənin semantik natamamlığı və buradan nəticə kimi doğan semantik bütöv kimi mətnin öyrənilməsi zəruriliyini qeyd etsək, ancaq bundan çıxış etmək öz-özlüyündə dərin elmi nəticələrə gətirib çıxara bilməz. Bu sözlərin dayazlı-

²⁶⁴ Müq. ed.: Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1975, с. 188.

ğından qaçmaq və mətn dilçiliyi sahəsinin öyrənilməsinin öz-özlüyündə kifayət qədər mühüm bir proses olduğunu ön plana çəkmək üçün biz indi mətnin öyrənilməsinin məntiqi şəkildə əsaslandırılmasından danışmalıyıq. Məhz bu cür əsaslandırmadan sonra mətnin bir dilçilik obyektinə kimi uzununa və dərininə öyrənilməsi müəyyən effekt verə bilər. Və nəhayət, məhz bu cür əsaslandırmadan sonra biz mətn dilçiliyinə, onun geniş sərhədlərinə daxil ola bilərik.

§3. Mətnin sintaktik tədqiqinin zəruriliyinin və aktuallığının əsaslandırılması

Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycan dilçiliyində mətn son zamanlara qədər sistemli və hərtərəfli təhlil obyektinə çevrilməmişdi. Təbii olaraq mətn dilçiliyinə və eləcə də mətn sintaksisinə aid olan ümumi səciyyəli xüsusi işlər yox kimidir. Bununla yanaşı, sintaktik ardıcılığın öz daxili məntiqi onu diqtə edir ki, problematikanın təcili olaraq öyrənilməsi zəruridir. Belə ki, nitq praktikası bütövlükdə məhz bu nəzəriyyədən keçirilən fundamental kateqoriyanın üzərində qurulur.

Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni, cümlənin onun məna nöqtəyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür. Mətnin özü, beləliklə, mütəlqə məna bitkinliyini nümayiş etdirir. Bundan çıxış edərək, belə deyə bilərik ki, mətn resipiyent tərəfindən semantik informasiyanı alma prosesində əsas faktor kimi çıxış edir.

***Qeyd:** Resipiyent – danışmaq aktı zamanı informasiyanı qəbul edən tərəf.*

Bütün bu dediklərimiz sintaktik səviyyənin daxilində mətn mövcudluğunun dəqiq və məntiqi şəkildə əsaslandırılmasını zəruri edir. Bunun üçün bizə elə gəlir ki, belə bir məsələni ətraflı izah etməyə ehtiyac var. Cümlənin indiyə qədər aksiomatik şəkildə nəzərdə tutulan semantik informasiya planındakı semantik naqisliyinin əsl mahiyyəti konkret olaraq nə-

dədir? Çünki bəzi dilçilərin, məsələn, rus dilçilərindən T.P.Lomtevin də qeyd etdiyi kimi, hər hansı bir elm eyni zamanda öz-özlüyündə bəlli olan bəzi həqiqətləri də yenidən bir daha sübut etmək, onların mahiyyətinə varmaq üçün hazır olmalıdır²⁶⁵. Və biz gördüyümüz kimi, bu hal cümlənin, ümumiyyətlə, qeyri-kommunikativ mahiyyətə malik olması ideyasına gətirib çıxarır. Deməli, mətnin sintaktik kateqoriya kimi, dil vahidi kimi öyrənilməsinə əsaslandırmaq üçün cümlənin nitq vahidi kimi qeyri-müstəqilliyini sübuta yetirmək lazımdır.

Bu dediklərimizi sübut etməyə çalışaq. Məlumdur ki, predikatların müəyyənləşdirilməsində istənilən sadə deyim (cümlə) iki hissəyə ayrıla bilər: subyekt (S) və predikat (P) hissəsi. Təsəvvür edilən situasiyanın daxilində, yəni, bir cümlənin içində S və P hissələri qarşılıqlı şəkildə bir-birini şərtləndirir və məntiqi semantik planda tam şəkildə bir-birinə bərabər olurlar. Başqa sözlə desək, konkret cümlədə S hissəsi P-nin meydana çıxmasını nəzərdə tutur və yaxud, əksinə, P hissəsi S-i şərtləndirir – söyləyə bilərik. Belə bir misala diqqət edək:

Əski pambıq bez olmaz (Kitabi-Dədə Qorqud).

Bizim misalda qrammatik forma müxtəlifliyi arxasında mövcud olan dərinlikdə gizlənmiş eyniliyi bərpa etmək üçün müəyyən məntiqi-lingvistik əməliyyatlar aparmaq vacibdir. Misal gətirdiyimiz bu cümlənin mikrokontekstindən çıxış etsək, onun semantikasında **bez** ola bilməyən hər hansı bir şey heç nəyə yox, məhz əski pambığa bərabər tutulur. Təbii olaraq əski pambıq bez ola bilməyən bir şeydir. Geniş makrokontekstdə bu müxtəlif və saysız hallardan biri ola bilər. Amma nəzərdən keçirilən cümlənin mikrokontekstində bu, yeganə keyfiyyətdir. Cümlədəki hissələrin eyniliyi belə bir aralıq mərhələsindən sonra bərpa edilə bilər. Aralıq mərhələsi kimi bu variantı təklif edirik:

1a. Əski pambıq bez olmayan pambıqdır.

Və nəhayət, bu aralıq mərhələsində ancaq dayaq nöqtələrini saxlamış olsaq, belə bir son nəticəyə gəlmək mümkündür:

²⁶⁵ Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1968, с. 40.

1b. Pambıq pambıqdır.

Biz öz əsaslandırılmamızda cümlənin ən dərin məntiqi semantik mərhələsindən çıxış edəcəyik. Bu məntiqi semantik mərhələyə uyğun gələn variant 1b variantıdır. Maraqlı odur ki, bu mərhələ, yəni, eynilik mərhələsi eyni zamanda bir başqa – mövcudluq mərhələsi ilə bağlıdır. Eyniliklə yanaşı cümlənin bu mərhələsində həm də mövcudluq haqqında informasiya saxlanılır. Bizim misala aiddiyətdə bu, pambığın, ümumiyyətlə, var olmasına, mövcudluğuna işarə kimi özünü göstərir. 1b variantında, yəni, **pambıq pambıqdır** strukturunda **pambıq var** informasiyası da gizlənmiş kimidir. Praktiki olaraq bu halların, yəni, mövcudluğun və ya eyniliyin hansının ilkin, hansının sonrakı olmasını müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki onların hər hansı birini digəri olmadan təsəvvür etmək mümkün belə deyil.

Məsələnin mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etmək üçün eynilik cümlələrini xüsusi olaraq nəzərdən keçirmək lazımdır. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, eynilik cümlələrindən adətən məntiq elmində bəhs edilir. Amma onu da qeyd edək ki, dilçilər də bəzən bu cümlə növünə onun məntiqi-semantik tipindən çıxış edərək diqqət vermişlər²⁶⁶. Biz burada məsələnin öyrənilmə tarixindən danışmaq istəməzdik. Cümlə və onun mənası problemi bizi konkret olaraq eynilik cümlələrinin mahiyyəti ilə əlaqədar maraqlandırır və buna görə də qeyd edək ki, məlum olduğu kimi eynilik cümlələri (bunu yuxarıda da qeyd etmişdik) özünün subyekt və predikat hissələrinin məntiqi-semantik bərabərliyindən yararlanır. Bu cümlələrdəki S və P hissələri eyni referentə aid olur, eyni referenti adlandırır, başqa sözlə desək, onlar koreferentdir.

***Qeyd:** Referent – hər hansı dil vahidi ilə obyektiv aləmdəki əşya və ya predmetin adlandırılma bilən adı.*

Koreferent – eyni əşya və ya predmet.

²⁶⁶ Müq. ed.: Москальская О.И. Вопросы синтаксической семантики. – “Вопросы языкознания” журналы. М., 1977, № 2, səh. 46-247.

Bu misallara diqqət edək:

- 1) Yüz illik müharibə yüz il davam edib;
- 2) Zöhrə səhər ulduzudur;
- 3) N.Gəncəvi “Yeddi gözəl”in müəllifidir.

Bütün bu cümlələrdə S və P hissələri eyni referentə aid olduqları üçün onları eynilik cümlələri kimi qəbul etmək lazımdır. Onu da qeyd edək ki, məhz bu tipli cümlələrdə eynilik eksplisit üsulla ifadə olunmuşdur. Çünki ikinci predikativ hissə ismi xəbər şəklində formalaşır və ikinci predikativ hissə özünün semantik tutumu ilə tam şəkildə birinci subyekt hissəyə uyğun gəlir.

Qeyd: Eksplisit üsul, yəni, açıq-aşkar ifadəsi olan hər hansı məna.

O eynilik cümlələrində ki, subyekt və predikat hissələrin semantik tutumları tam və qarşılıqlı şəkildə bir-birinə uyğun gəlir, o cümlələrdə predikat hissə subyekt hissənin ilkin assosiasiya əlaməti kimi özünü göstərir, daha dəqiq desək, bu, əlamət də deyil, sadəcə olaraq, nitq axarında subyektin əlamətə transformasiya olunmuş başqa adıdır.

“Yüz illik müharibə yüz il davam edib” – cümləsində subyekt hissə olan **“Yüz illik müharibə”** özünü birinci, demək olar ki, ilkin çıxış nöqtəsi olan assosiasiyasının məhz **“yüz il davam edib”** sintaktik kompleksində tapa bilər. Və yaxud **“S.Vurğun şairdir”** cümləsində predikativ hissə kimi özünü göstərən **“şairdir”** hissəsi **“S.Vurğun”** subyektini ilə əlaqədar olaraq bu cümlə daxilində yaranan ilkin çıxış məqamlı assosiasiya kimi diqqəti cəlb edir. Hər hansı əlavə assosiasiyalar, məsələn, **“S.Vurğun yaxşı adamdır”**; **“S.Vurğun Azərbaycan xalqının böyük oğludur”** və başqaları, prinsip etibarilə, ilkin assosiasiya yaradan dərin tipi (S.Vurğun şairdir) müəyyən məntiqi semantik invariant kimi qəbul edən variantlardır. Asanlıqla nəzərə çarpır ki, S və P-nin semantik baxımdan bir-birinə bərabər olan eynilik cümlələrində konsituativ faktorun rolu minimuma endirilir, başqa sözlə desək, nə kontekst tərəfindən, nə də situasiya tərəfindən bu cümlələrə semantik təzyiq yox dərəcəsindədir.

Onu da qeyd edək ki, insanın nitq fəaliyyətində eyni zamanda funksional mətnlərdə müxtəlif semantik struktur tipli cümlələrə rast gəlmək olur. Bizə belə gəlir ki, invariant hissədən ayrılan istənilən derivat cümləni onun dərinədəki məntiqi semantik invariantına aparıb çıxarmaq mümkündür, başqa sözlə desək, bu zaman S və P hissələrin gizli eyniliyini bərpa etmək olar.

***Qeyd:** Derivat – törəmə cümlələr.*

Invariant – variantları özündən doğuran ilkin variant və yaxud eyni sinfə daxil olan variantların ümumi adı.

Demək olar ki, bu cümlələrdə, yəni, S və P hissələrinin eyniliyinin bərpaya ehtiyacı olan cümlələrdə, eynilik hələ özünü implisit şəkildə göstərir.

***Qeyd:** İmplit – gizli halda ifadəsi nəzərdə tutulan hər hansı məna.*

Külli miqdarda implisit eynilik cümlələrində predikativ hissələr qrammatik baxımdan feili-xəbərlərlə ifadə olunur. Və onlarda gizli şəkildə mövcud olan eyniliyi üzə çıxarmaq üçün müəyyən transformasiyalar, yerdəyişmələr aparmaq lazım gəlir. Bütün bunlar predikativ hissələrin ilkin semantik strukturlarını bərpa etmək üçün edilir. **“Əski pambıq bez olmaz”** cümləsi ilə əlaqədar yuxarıda aparılan məntiqi – linqvistik əməliyyatı misal göstərmək olar.

Bizə belə gəlir ki, ilkin invariantın üzərinə yüklənən sintaktik derivasiya kommunikativ akta konsituativ faktor əlaməti gətirir. Biz məhz konsituasiyadan çıxış edərək hər hansı işləm məqamında cümlənin derivasiya imkanlarına, **ilkin nöqtədən uzaqlaşma dərəcəsinə** obyektiv şəkildə diqqət yetirə bilərik.

Beləliklə, bütün feili cümlələrin, prinsip etibarilə, invariant mahiyyətli eynilik cümlələrinə gətirilib çıxarılma imkanı bizim üçün bir sıra başqa perspektivlər də açır. Bu halın mümkünlüyü türkoloji ədəbiyyatda mövcud olan məlum bir tezi, dolayı yolla da olsa, təsdiqləyir. Bu tezis isə ondan

ibarətdir ki, türk dilçiliyində adlıq cümlələr feili cümlələrə nisbətən daha qədim, daha ilkindir. Bu məqamda rus dilçisi A.Potebnyanın da nəzəri cəhətdən ümumi sayılan belə bir fikri yada düşür: “Adlardakı predikativlik və atributivlik, başqa sözlə desək, cümlənin adlıq mahiyyəti qədim dövrə getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir”²⁶⁷.

Türk dilləri ilə bağlı bu dediyimiz məlum tezis qədim Orxon-Yenisey abidələrində adlıq və feili cümlələrin nisbətinin öyrənilməsinin əsasında formalaşmışdır. Məlum olduğu kimi, bu nisbət məhz adlıq cümlələrin xeyrinədir. İmmanent eynilik cümlələrindən, yəni, invariant mahiyyətli eynilik cümlələrindən fərqli olaraq, eyniliyi implisit şəkildə yaşadan derivat cümlələrin predikat hissəsində ilkin assosiasiya əlaməti olmur. Bu cümlələrdə predikativ hissə əlavə – ikinci, üçüncü ... dərəcəli assosiasiyaların ifadəsinə dönür. Belə hallarda predikativ hissə semantik-qrammatik planda sonsuz semantik-sintaktik komplekslər cərgəsi verə bilər. Öz növbəsində bu semantik-sintaktik komplekslər bir-biri ilə daxili struktur əlaqələrlə və bu cərgə üçün ümumi olan konsituasiya ilə birləşir. Məsələn, **“Böyük Vətən müharibəsi dörd il davam edib”** cümləsində subyekt və predikat hissələrin bir-birinə uyğun gəlməsi onların kəmiyyət-zaman parametrlərinin üst-üstə düşməsi ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, indicə qeyd etdiyimiz kimi, belə halda, prinsip etibarilə, sonsuz semantik-sintaktik komplekslər cərgəsi özünü göstərə bilər. Konkret olaraq deyək ki, subyekt və predikat hissələr arasında uyğunluq eyni zamanda keyfiyyət-qiyəmtvericilik səthində də üzə çıxarılır. Həmən subyektiv hissənin mövcudluğunda belə bir heç də tam olmayan cərgə qeyd etmək olar:

Böyük Vətən müharibəsi sovet adamları üçün qəhrəmanlıq məktəbi oldu;

Böyük Vətən müharibəsi sovet adamlarının rəşadətini bir daha təsdiq etdi;

Böyük Vətən müharibəsi çətin və ağırlı keçdi;

²⁶⁷ Вах.: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.III. М., 1968, с. 276.

Böyük Vətən müharibəsi sovet adamlarının mətinliyi nəticəsində qələbəylə qurtardı və s., və i. a.

Predikativ hissənin daha uzaqlardakı derivat nöqtələri artıq öz hissələrinə sözdəyişdirici affikslər də qəbul edə bilir. Məsələn:

Böyük Vətən müharibəsini yaşayanlar bir daha müharibə istəməz.

İlkin variantdan ayrılan derivat hissə əlavə semantik-qrammatik gərginliklə müşayiət olunur. Məhz bu əlavə gərginlik, bu əlavə yük subyekt və predikat hissələr arasındakı qeyri-uyğunluğu yaradır. Və qeyri-uyğunluq məhz konsituativ faktorun nəzərə alınması ilə dəf edilir. Konsituativ faktorun gücü müxtəlif strukturlu cümlələrin əmələ gəlməsinə və yayılmasına təkan verir, beləliklə, eynilik cümlələrinin müəyyən tipinin özünəməxsus nüvə və periferiyasını müşayiət etmək mümkün olur. Konsituativ asılılığı olan eynilik cümlələrinin predikatlarının semantik tutumu, konsituasiyadan asılı olmayan invariant cümlələrə gətirilib çıxarıla bilməsi mümkünlüyü onu sübut edir ki, istənilən cümlənin subyekt və predikat hissələri əvvəlcədən ilkin olaraq bir-birinə qarşılıqlı intensiya münasibətindədirlər.

İntensiya – bir cümlə üzvünün digər cümlə üzvünə can atması.

Bizə belə gəlir ki, eynilik cümlələrinin nəzərdən keçirilən aspektdəki öyrənilmə perspektivi aşkardır. Konsituasiyadan asılı eynilik cümlələrini konsituasiyadan asılı olmayan eynilik cümlələrindən fərqləndirərək hətta bununla biz mətn daxilindəki müxtəlif elementlərin sintaktik davranışını daha dəqiq müəyyənləşdirə bilərik və üslubiyyatla da bağlı bir sıra məsələləri daha dəqiq, konkret həll edə bilərik. Bundan əlavə, konsituasiyadan asılı eynilik cümlələrindən asılı olmayan cümlələrə keçidin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirərək biz bununla əlaqəli mətnin öyrənilməsinin məqsədəuyğunluğunu və zəruriliyini bir daha sübut etmiş olarıq.

İndi isə bu vacib ekskursdan sonra, nəhayət, cümlə quruluşuna, hər hansı cümlə quruluşunun gizli qatındakı eynilik momentinə, sübuta yetirmək istədiyimiz məsələyə qayıdaq. Beləliklə, biz konkret olaraq Azərbaycan dili ilə bağlı mətndə sadə cümlənin axtarılıb tapılma həllini təklif edirik. Hər hansı bir cümlənin dərin struktur qatında subyekt və predikat hissələri bir-birinə bərabər olan eynilik özünü göstərəcək. İndiki halda bizə o qalır ki,

cümlədəki bu eynilik halını daha geniş xarakterli böyük sistemlər üçün işləyən real bir prinsiplə uyğunlaşdırmaq.

Kibernetikaya müraciət edək. Məlumdur ki, informasiyanın bir təyini də fərqləndirmə, fərqlilik anlayışı ilə bağlıdır. Bunu kibernetikanın aparıcı alimlərindən olan U.R.Eşbi informasiyanın kəmiyyətini onun keyfiyyət müxtəlifliyindən asılı olmasını göstərərək müəyyənləşdirmişdir²⁶⁸. U.R.Eşbinin bu müddəası ilə bağlı başqa bir alimin, A.D.Ursulun belə bir fikri üst-üstə düşür: “Ən ümumi halda informasiyanı dəf edilmiş eynilik kimi başa düşmək mümkündür”²⁶⁹.

İsbatımızın əsas mərhələsinə yaxınlaşdıq. Əgər bir neçə abzas bir-birindən fərqlənmirsə, yəni, əgər onlar bütün parametrləri ilə bir yerdə üst-üstə düşürlərsə, o zaman bu abzaslar bütövlükdə informativ deyillər. İnformasiyanın alınması üçün azacıq da olsa, fərqlilik zəruridir.

İnformasiya nəzəriyyəsinin bu müddəasını tam şəkildə cümləyə də şamil etmək olar. Əgər cümlənin S və P hissələri ayrıca sadə cümlənin kontekstində tam şəkildə bir-birinə bərabərdirsə, onların arasında heç bir fərqlilik özünü göstərmirsə (bunun isə belə olduğunu biz bir qədər yuxarıda sübut etmişdik, hər bir cümlənin ən dərin qatda eynilik mərhələsinə malik olduğunu qeyd etmişdik) o zaman məhz belə bərabər hissələrin məcmuyə olan cümlə, prinsip etibarilə, heç də informasiya vermə qüdrətində deyil. Təbii olaraq belə bir suala cavab vermək lazım gəlir. Yuxarıda deyilənlərdən çıxış etsək, ayrıca götürülmüş hər hansı bir cümlə kommunikativ vahid olma funksiyasını yerinə yetirə bilirmi? Bu suala dediklərimizin əsasında mənfi cavab vermək lazımdır. Çünki hər hansı bir kommunikasiyanın əsasında zəruri, informativ güc özünü göstərməlidir.

Beləliklə, bizim fikrimizcə, informasiya nəzəriyyəsinin məlum müddəasını tətbiq edərkən ayrıca götürülmüş cümlənin informativ, təbii ki, semantik naqisliyi sübut oluna bilər və məhz bundan sonra “anlaşma prosesi üçün vacib olan informasiya bəs haradadır?” – sualı ilə axtarıslara çıxsaq, ilkin olaraq mətnlə, yəni, kommunikasiya aktında işləmə məqamına malik

²⁶⁸ Вах.: Эшби У.Р. Введение в кибернетику. М., 1959, с. 248.

²⁶⁹ Вах.: Урсул А.Д. Информация. М., 1971, с. 82.

olan və formal-semantik planda müəyyən eynicinslilik əsasında birləşən cümlələr birliyi ilə qarşılaşmış olarıq. Deməli, informasiya bütövlükdə cümlədə yox, cümlələr birliyində, yəni, məhz mətndə özünü göstərir. Məhz cümlələr birliyi nitq fəaliyyəti üçün əsas olan informasiya sığınacağına çevrilə bilər.

Mütləq bitkinlik göstəricisi olan məna, beləliklə, bütövlükdə mətnin funksiyası kimi çıxış edir. Və beləliklə, mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındakı müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlər müəyyən informativ dəyərə malik olan məqamlar verir.

Bütün bu deyilənlərin işığında belə bir sintaktik perspektiv diqqəti cəlb edir. Ayrıca cümləni metodik vahid kimi götürmək lazımdır, çünki prinsip etibarilə, bu ayrıca cümlə hətta mətndən çıxarılmış şəkildə belə, prinsipial olaraq yoxdur, heç bir işləmə məqamına malik deyil, o, sadəcə olaraq metodik vahiddir, yəni, o olmasa idi belə, onu müəyyən linqvistik qanunauyğunluqları, dil şüurunun daxili imkanlarını, forma əlamətlərinin qarşılıqlı münasibətini öyrənmək xatirinə və əlbəttə ki, Volteri yad edərək, icad etmək lazım gələrdi.

Bu hissənin sonunda onu demək qalır ki, nitq prosesində tam ayrıca, tək-tənha bir cümləyə rast gəlsək, əgər formal baxımdan bu tənha cümlə müəyyən informasiya ötürmək qabiliyyətinə malikdirsə, belədə həmən cümlənin dil şüurunda implisit şəkildə qalmış, üzə çıxmayan, özünə həmcins vahidlərdən ibarət təbii əhatəsini adresat-subyekt üçün bərpa etmək heç bir çətinlik törətmir.

Beləliklə, ayrıca götürülmüş cümlə yalnız onun tərkib komponentlərini öyrənmək baxımından effektiv ola bilər. Əslində, belə cümlə “ölü” cümlədir və onunla “işləyənlər” pataloqoanatomu xatırladırlar.

Əksinə, digər cümlələrlə bir yerdə, əlaqəli düzəndə özünü göstərən cümlə isə “canlı” və nitq prosesi üçün son dərəcə vacib komponentdir.

§4. Azərbaycan dilində mətn sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarları

Bu hissədə biz öz-özlüyündə müstəqil cümlələr təşkil edən mətn komponentləri arasındakı müxtəlif semantik-struktur əlaqələri, münasibətləri təhlil etməyi qarşımıza məqsəd qoymuruq. Sadəcə olaraq, biz burada ən vacib məsələlərdən birinə toxunmaq istərdik. Azərbaycan dilində mətnin (təbii ki, mikromətnin, mürəkkəb sintaktik bütövün) müəyyən sintaktik məkandakı sərhədlərini, başlanğıc və bitmə nöqtələrini göstərən müəyyən bir meyar müəyyənləşdirmək vacibdir. Belə bir meyarı müəyyənləşdirmədən, aydın məsələdir ki, bu sintaktik hadisənin daxili mexanizminin öyrənilməsinə başlamaq mümkün deyil.

Bu və ya başqa səviyyədə əlaqəli mətn dilçiliyi problemi ilə məşğul olan müxtəlif müəlliflər cümlədən böyük sintaktik bütövün sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi yolundakı çətinliklərdən bəhs etmişlər. Alman dili ilə əlaqədar bu çətinlikdən V.Q.Admoni bəhs etmişdir. O yazırdı: “Çətinlik əlaqəli və geniş təhkiyədə ayrı-ayrı **böyük sintaktik bütövlər** arasından keçən sərhədləri müəyyənləşdirərkən ortaya çıxır”²⁷⁰.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əlaqəli cümlələrin nitq axarında mətnin ayrılmasının müxtəlif meyarlarının irəli sürülməsi ilə qarşılaşmaq mümkündür. Elmi ədəbiyyatda belə meyarlar vaxtaşırı irəli sürülmüşdü. Və bizim irəli sürdüyümüz meyar təbii ki, yeganə meyar deyil. Amma indiyə qədər bu şəkildə təqdim edilməmiş və yaxud diqqəti cəlb etməmiş, nəzərdən keçirilməmiş meyardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Q.A.Veyxmanın mətnin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi ilə bağlı yazdığı əsərdə bu məsələyə, ötəri də olsa, toxunulur. O doğru olaraq, mətnin sərhədlərini abzasın sərhədləri ilə eyniləşdirənlərə qarşı çıxır və qeyd edir ki, əgər abzası frazafövqü vahidlərin sərhədi kimi qəbul etsək, o zaman daxili sintaktik əlaqələri qırmızı xətdən əvvəl bitən və yaxud ondan sonra davam edən sintaktik birlikləri frazafövqü birlik kimi qəbul etməməliyə²⁷¹.

²⁷⁰ Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. Л., 1973, с. 356.

²⁷¹ Вах.: Вейхман Г.А. Предложения и синтаксические единства. – “Вопросы языкознания” журналында. М., 1981, № 4, səh.62.

Bəzi müəlliflər mətnin sərhədlərini, daha doğrusu, onun bitkinlik göstəricisini mətndəki son cümlənin uzunluğu ilə müəyyənləşdirirlər. Bu zaman qeyd edilir ki, frazafövqü birliyin son cümləsinin uzunluğu bu birliyin bitməsini göstərən aşkar bir meyardır²⁷².

Başqa müəlliflər bu linqvistik kateqoriyanın sərhədlərini fonoloji meyarla müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Fonoloji meyar kimi, yəni, mətnin sərhəd signalı kimi bu halda pauzalar qeyd edilir. V.Dressler yazır: "Mətnin emik səviyyədə sərhəddini nə şəkildə müəyyənləşdirmək olar? Məzmun birgəliyi yalnız mətndaxili hissələr üçün əhəmiyyətli olduğuna görə burada ağla ilk növbədə pauza meyarı gəlir"²⁷³.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili materialları əsasında mürəkkəb sintaktik bütövün sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi təşəbbüsü Ə.Xəlilov tərəfindən edilmişdir. Mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində mərkəzi cümləni ayıraraq, bütöv sonrakı təhlili məhz onun üzərində quraraq Ə.Xəlilov yazırdı: "Mərkəzi cümlənin izahına xidmət edən cümlə və ya cümlələr qrupunun sərhədləri mürəkkəb bütövün sərhədləri ilə üst-üstə düşür"²⁷⁴.

Bizə belə gəlir ki, bu təhlil müəyyən dərəcədə yayğındır. Onda yalnız mərkəzi cümlədən çıxış edilərək məzmun-məna aspekti nəzərdə tutulur. Elə buna görə də ondan dəqiq meyar kimi istifadə etmək və konkret tekstlərə tətbiq etmək qeyri-mümkündür.

Biz mətn sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı öz meyarımızı təklif edərkən ilk növbədə Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun daxili spesifik xüsusiyyətlərindən çıxış edirik. Çox mümkündür ki, bu xüsusiyyətlər hər hansı bir dərəcədə başqa qohum türk dilləri üçün də səciyyəvi ola bilər və təbii ki, bizim təklif etdiyimiz meyar müəyyən mənada başqa

²⁷² *Смысловое восприятие речевого сообщения. М., 1976, səh 81.*

²⁷³ *Дресслер В. Синтаксис текста – "Новое в зарубежной лингвистике" kitabında. VII nəşr. М., 1978, səh. 67; Hətçinin müqayisə edin: Резвин И.И. Основные единицы синтаксического анализа и установления отношений между ними. – "Структурно-типологические исследования" kitabında. М., 1962, səh. 120.*

²⁷⁴ *Xəlilov Ə.Ə. Əvvəlkilərin müstəqil cümlələr yaratmaqda rolu. – Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası. Bakı, 1969, № 1, səh, 67.*

türk dillərindəki mürəkkəb sintaktik bütöv sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə də tətbiq edilmə imkanına malikdir.

Bizə belə gəlir ki, mətnin öyrənilməsinin yuxarıda haqqında söhbət gedən hər bir üsulu (həm propozisyon, həm də kommunikativ üsullar) mətn statusunun linqvistik cəhətdən müəyyənləşdirilməsində gərəkli ola bilər. Amma biz mətnin struktur sərhədlərini müəyyənləşdirərkən məhz propozisyon üsuldən istifadə edəcəyik. Ayrıca cümlənin xarakterik əlamətini mətnə şamil etməyə çalışacağıq.

Türk dillərində sözün və söz birləşməsinin eyni zamanda müəyyən dərəcədə sözün və cümlənin izomorfizmindən görkəmli türkoloq İ.A.Baskakovun bir məqaləsində söhbət açılır²⁷⁵.

Onu da qeyd etməliyik ki, dilçilikdə sözün və cümlənin struktur paralelizmindən ümumi nəzəri aspektdə dilçilikdə söhbət getmişdir²⁷⁶.

Bizə belə gəlir ki, dil vahidlərinin arasındakı bu izomorf xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə davam etdirsək, bu aspektdə məntiqi davam kimi cümlə və mətn arasında struktur məntiqi paralelizmdən danışmalıyıq.

Ümumiyyətlə, türk dillərində və xüsusilə də, Azərbaycan dilində cümlənin vacib struktur sərhədlərindən biri ondakı tərkib vahidlərin dəqiq ardıcılığıdır ki, bu da öz növbəsində bu sintaktik qurğunun daxili məntiqi tipi ilə nizama gətirilir. Azərbaycan dilində cümlə yaratmaq üçün o cümləni leksik şəkildə başlamaq və onu bitirmək üçün bu başlanğıca artıq qrammatik (morfoloji) cəhətdən qayıtmaq lazımdır. Biz indi cümlə quruluşunun məhz bu çərçivəli xarakterini nəzərdə tuturuq. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, ulu türk dilində cümlə məhz çərçivəli konstruksiyaya malik olmuşdur. O konstruksiya belə sxemləşdirilə bilər: Mübtəda – II dərəcəli üzv – xəbər – mübtəda²⁷⁷.

Bu çərçivəliliyin əlamətləri, təbii ki, ulu dildən ayrılan canlı türk dialektlərində, sonralar müstəqil ədəbi türk dillərində yaşamaqda davam et-

²⁷⁵ Баскаков И.А. Изоморфизм структуры слова и словосочетания в тюркских языках. "Түркологи тәстия, 1974" kitabında. М., 1978, səh. 46.

²⁷⁶ Мельничук А.С. Аспекты общей теории предложения как единицы речи. – "Проблемы языкознания" kitabında. М., 1967, səh. 177.

²⁷⁷ Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, s. 393.

mişdir. Əsas kimi onu götürmək lazımdır ki, çərçivəliliyin mahiyyətində təkrarlılıq prinsipi durur. Azərbaycan dilində cümlənin çərçivəliliyi həmişə prepozisiyada (ön mövqedə) olan və materiallaşmış subyekt ideyasının cümlənin sonunda şəxs sonluqlarında özünü göstərən təkrarında nəzərdə tutulur. Və beləliklə, cümlənin bitməsinin məntiqi kompozisiyon və struktur vasitəsi kimi iki komponentdən ibarət təkrar özünü göstərir. Bu komponentlərdən biri cümlənin prepozisiyasındakı subyekt, ikincisi isə cümlənin son pozisiyasındakı bu subyektin təmsilçisi olan şəxs göstəricisidir.

Cümlə quruluşundakı üç mərhələdən – başlanğıc, orta və sonluqdan dilçilikdə V.Brendal bəhs etmişdir²⁷⁸.

Əgər bu bölgünü aqqlütinativ tipli dillərdəki cümlə tipinə tətbiq etsək, bizə onu demək qalır ki, türk cümləsinin dəqiq və konkret ifadə edilmiş başlanğıcı, yəni, mübtədası, əslində, onun qrammatikləşmə nəticəsində abstraktlaşmış sonluğudur, yəni, mübtəda əlamətli xəbəridir. Konkret danışsaq, Azərbaycan dilində birinci və ikinci şəxslərdəki uzlaşma təkrar olunan hissələrdə əsaslı dəyişiklik olmadan baş verir. Müqayisə edin:

- 1) Mən gedirəm.
- 2) Sən gedirsən.

Birinci şəxsdə özünü göstərən kiçik dəyişmə, təbii ki, əhəmiyyətli deyil. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əslində “**gedirəm**” tarixən inkişaf edib, bu hala düşmüş formadır. Onun kök forması dil tarixində özünü göstərən “**gedir – mən**” kompleksidir. Bu sonuncuda isə ikinci şəxsdəki uzlaşmada olduğu kimi, təkrar komponentlərin tam üst-üstə düşməsini görürük. Üçüncü şəxsdəki uzlaşma xəbərin təkrar kompleksində sıfır göstəricisinə malikdir. (**O gedir**). Amma qeyd edək ki, bu, Azərbaycan dilində belədir. Başqa türk dillərində, məsələn; tatar, başqırd, qazax, qaraqalpaq dilində cümlə sonunda subyektin təkrarı üçüncü şəxsin sıfır göstəricisi deyil, konkret şəxs sonluğu ilə ifadə olunur. Məsələn, başqırd dilində bu halı müşahidə etmək mümkündür. Bir çox halda bu dildə N.Z.Hacıyevanın qeyd etdiyi kimi, ismi xəbərin sonunda üçüncü şəxs əvəzliyinin işlənməsi ilə qarşılaşırıq,

²⁷⁸ Ахманова О.С. *вə başqaları. Современные синтаксические теории. М., 1963, səh. 54.*

məs.: **Xasan yazıusı ul.**²⁷⁹ (**Həsən yazıçısıdır**). Bu faktor onu göstərir ki, hətta relikt şəklində olsa belə, bəzi türk dillərində üçüncü şəxsə görə uzlaşmada da təkrar momenti özünü göstərir. Və şübhəsizdir ki, bu relikt əlamətə görə biz türk dillərinin dərin strukturunda indicə dediyimiz məqamla əlaqədar “təkrar sistemli səciyyəyə malikdir” fikrində bir daha möhkəmlənirik.

Qeyd: Relikt – qədimdən qalmış hər hansı əlamət.

Dediklərimizi ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, türk cümləsinin sonunda, əslində, mübtədanın təkrarlanması halı özünü göstərir. Bu təkrar ya tam şəkildə olur, ya da ki, bəzi müasir türk dillərində bu təkrar natamam şəkildə fonomorfoloji dəyişməyə uğramış şəkildə özünü göstərir. Yalnız güclü təkrar elementinə malik olduqdan sonra, yəni, özünəməxsus sintaktik çərçivəlik yarandıqdan sonra türk cümləsi monopredikativ quruluşa çevrilə bilər. Ayrı-ayrı hallarda hər hansı bir türk dilində təkrar komponentinin özünü göstərməsi onun başqa qohum dildə qorunub saxlanması ilə kompensasiya edilir. Haqqında danışılan məqamın bütövlükdə qohum dillər üçün sistemliliyi özünü göstərir.

Deməli, türk dillərinin sintaktik quruluşu üçün cümlə səviyyəsində təkrar komponentin mövcudluğu şübhəsizdir. Cümlənin əvvəlində işlənən mübtədə nitq axarının hansı nöqtəsində qrammatik abstraktlaşmaya məruz qalaraq təkrar olunursa, o zaman o cümləyə nöqtə qoymaq olar. Bu faktın dəqiq şəkildə üzə çıxarılması bizim meyarımızın sübutunun ilk mərhələsidir. İndi isə prepozisional metoddan istifadə edərək bu məqamı – cümlədəki bu təkrarlılıq xüsusiyyətini tekstə köçürək.

Aydındır ki, mətn də cümlə kimi sintaktik kateqoriya olduğuna görə onun bəzi konkret əlamətlərinə malik olur. Bu yüksək səviyyədə təşkil olunmuş sintaktik kateqoriya da öz quruluşunda müəyyən təkrar elementi

²⁷⁹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973, с. 597.

saxlayır. Təkrar ideyası eyni zamanda abzas kimi ayrılan, amma mətn kimi düşünülmən quruluşun strukturunda özünü göstərir²⁸⁰.

Mətnin quruluşunda təkrar belə bir halın səbəbi nəticəsində meydana çıxır. İdealda hər bir mətn struktur baxımdan qapanmaya, tamamlanmaya can atır və ya atmalıdır. Sistemlilik baxımından istənilən ardıcılıqda sintaktik hissə təkrar momentinə malik olmasa, açıq quruluş kimi qalacaq. Bu isə həm tekstin daxili mahiyyətinə, həm nitq mübadiləsi psixologiyasına və eyni zamanda kommunikativ bütövlüyə ziddir. Çünki kommunikativ aktın iştirakçısı olan, informasiyanı ötürən məlumatı ötürməyə başlayarkən eyni zamanda həmin məlumatı bitirmək funksiyasını da öz üzərinə götürür.

Mətni də eyni ilə cümlə kimi başlanğıc, orta və son mərhələlərə bölmək mümkündür. Mətnin başlanğıcı sanki, bütün mətn quruluşunun əsas, tematik düyününə çevrilir, başqa sözlə, bu başlanğıc, sanki cümlə quruluşundakı mübtədanın, yəni, subyekt ideyasının yerinə yetirdiyi funksiyanı yerinə yetirir. Mətnin başlanğıcı, adətən, ümumi girişlə xarakterizə olunur ki, bu ümumi giriş mətnin qurulması prosesi boyu tədricən konkretləşdirilir. Konkretləşmə təkrar olunan komponentin ya açıq – eksplisit, ya da gizli – implisit şəkildə mətnə daxil edilməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, biz təsdiq edirik ki, Azərbaycan dilində mətnin başlanğıc mərhələsi formal baxımdan tam və ya natamam şəkildə nitq axarında təkrar edilir. Əgər bu təkrarlanma qeyri-dəqiq şəkildə ifadə olunursa, o zaman mətnin başlanğıc və son mərhələləri arasında konkret uyğunluqlar müəyyənləşdirməyə imkan verən bəzi məntiqi-sintaktik (virtual) əməliyyatlardan istifadə oluna bilər. Bu əməliyyatlar mətnin başlanğıcını onun sonunda bərpa etmək imkanı verir. Heç bir mübahisəyə yol vermədən qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilində mətnin başlanğıcı təkrarlıq məqamının ilkin komponentidir. Elə burada da qeyd edək ki, aşkar – eksplisit təkrar daha çox tarixi dil abidələrində – Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş Oğuznamə, Kitabı-Dədə Qorqud

²⁸⁰ Падучева Е.В. О структуре абзаца – Труды по языковым системам. II сild. Tartu, 1965; Севбо И.П. Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969, сәһ. 26.

kimi abidələrdə özünü daha aydın şəkildə göstərir²⁸¹. Gizli – implisit təkrar isə daha çox müasir ədəbi dildə və canlı nitq prosesində özünü biruzə verir.

Eksplisit şəkildə ifadə olunan təkrar komponentlərindən bir qədər ətraflı danışaq. Bu təkrar kimi bir tərəfdən bütöv cümlələr, digər tərəfdən onları əvəz etməyə qadir olan leksik vahid, yaxud leksik komplekslər çıxış edir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidəsindən bu misala diqqət edək:

Bilga TONUQUQ bana aidı: – bu süg alt tidi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı misallara diqqət edək:

1) Qazan aydır: Oğul, anınçun yağı derlər ki, biz onlara yetsevüz öldürürüz, onlar bizə yetse öldürür – dedi;

2) Ozan aydır: Xan Beyrəyin adaxlısı Banuçiçəyi alırlar – dedi;

3) Təpəgöz aydır: gündə altmış adam verin yeməyə – dedi.

Bu gətirilən misallarda eyni təkrar tipi özünü göstərir. Buradakı “sintaktik çərçivəlilik” nitq feilləri olan **ayıtmaq** və **demək** leksik vahidlərinin köməyi ilə yaranmışdır. Üslubi baxımdan bir-birini əvəzləyə-əvəzləyə onlar iki tərəfdən mətni bir bütöv kimi qapayır və beləliklə, əyani şəkildə onun sərhədlərini nümayiş etdirirlər. Bu mətnlər sadə mətnlərdir. Onlardakı təkrarlar da açıq-aşkar şəkildə leksik vahid timsalında özünü göstərir. Mətnləri çərçivəyə salan təkrarlar eyni zamanda bütöv cümlə kompleksləri ilə də ifadə edilə bilər. Yenə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dan misallara diqqət edək:

Mərə qız! Nə ağlarsan, nə bozlarsan ağam deyü? Yandı bağrım, göynədi içim. Məgər sənin ağan yox olubdur? Ürəyinə qaynar yağlar qoyulubdur? Qara bağrın sənin sarsılıbdır? Ağa deyü nə ağlarsan, nə bozlarsan? Yandı bağrım, göynədi içim.

Göründüyü kimi, bu nümunədə bütün cümlə kompleksinə bərabər olan, amma gizli şəkildə özünü göstərən implisit təkrar komponentinə rast gəlirik (Nə ağlarsan, nə bozlarsan ağam deyü, yandı bağrım, göynədi içim).

Mətn quruluşunu çərçivələyən təkrarlara klassik poetik formalarda, məsələn, qəzəllərdə də rast gəlinir.

²⁸¹ Вах.: Малов С.А. Памятники древнетюркской письменности. М. – Л., 1951, с. 63.

Belə ki, XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi Həsənoğlunun bir qəzəlində son sətirdəki poetik müraciət, əslində qəzəlin əvvəlki sətirdəki, yəni, mətnin başlanğıc mərhələsində istifadə edilən poetik qurmanı təkrar edir. Qəzəlin başlanğıc və son mərhələlərinə diqqət edək:

Başlanğıc: Necəsin gəl, **ey yüzi ağum bənüm**,
 Sən əritdün odlara yağum bənüm.
 Son mərhələ: Bu Həsənoğlu sənün bəndən durur,
 Ani rədd etmə, **yüzi ağum bənüm**.

Qəzəldəki başlanğıc və son mərhələlər arasında yerləşmiş bütün digər sintaktik quruluşlar bu təkrarlanma, bu çərçivələnmə məqamına görə asanlıqla əlaqəli mətnin tərkib komponentinə çevrilirlər.

Mətni çərçivələyən implisit, yəni, gizli təkrar komponentlər daha çox müasir ədəbi dil faktlarına aiddirlər. Bəzən implisit təkrar zamanı təkrarın axırını komponenti mətnin başlanğıc mərhələsini olduğu kimi vermir. Sadəcə olaraq burada başlanğıc mərhələdəki hər hansı elementə işarə də edilə bilər. Amma bu işarə də kifayətdir ki, sintaktik çərçivəlilik öz quruluşunu möhkəm saxlasın. Beləliklə, bu zaman implisit təkrarlar daha çox məntiqi-semantik planda özünü göstərir. Məsələn:

Pristavın həyatında it yiyəsini tanımırdı, səsdən, qılıqaldan qulaq tutulurdu, bir yandan quzular mələyirdi, bir yanda qıçları bağlı cücə-toyuqlar bağırırdılar, bir yanda qlavaların atları kişnəyirdi. Bir tərəfdən pristavın qulaqları uzun tulaları gah qlavanın üstünə atılıb "haff" eləyirdi, gah kattanın üstünə tullanıb "haff" eləyirdi. Hər dənbir pristavın arvadı balkona çıxıb nazik səs ilə çıxırırdı: "тише", yəni, "yavaş" və sonra yenə girirdi içəri (C.Məmmədquluzadə).

Bu mətnin başlanğıc mərhələsində müəyyən səsli-küylü bir vəziyyət təsvir edilir. Mətnin son mərhələsində isə bu "səs-küylülük" ideyasına implisit, yəni, məntiqi şəkildə qayıdış yenə də baş verir. Pristavın arvadının sakitliyə çağırışı vasitəsilə mətnin ikinci məntiqi-semantik baxımdan gizlədilmiş son komponenti özünü göstərir. Mətn, beləliklə, çərçivəlilik əldə edir, sərhədlərini müəyyənləşdirir və qapanır.

Təkrar qeyri-formal, gizli olan zaman onun müəyyənləşdirilməsi də müəyyən çətinliklərlə baş verir. Təbiidir ki, belə implisit şəkildə ifadə olunmuş təkrarlarda mətnin sərhədlərini müəyyənləşdirmək asan olmur. Mətnin sərhədləri barədə signal verən təkrar komponentlər, bizim fikrimizcə, ən minimal məntiqi-semantik parametrlərlə uyğunlaşmalıdırlar. Hər hansı bir məntiqi ideya bu təkrarlığın əsasında durmalıdır. Məsələn, zaman ideyasını müxtəlif şəkildə ifadə edən təkrar komponentlər mətni çərçivəliliyə sala bilərlər. Belə bir misala diqqət edək:

Səkinə bayatı deyənin saat kimi vaxtında səsləndiyinə diqqət etdi: hər gün axşam saat səkkizdə, lap köhnə azançılar kimi, nə bir dəqiqə gec, nə bir dəqiqə tez (M.İbrahimov).

Bu mətnin başlanğıc komponentinin məzmun strukturu zaman anlayışının ətrafında formalaşır. Məhz zaman anlayışı başlanğıc mərhələnin nüvəsini təşkil edir. Və təbii olaraq mətnin son komponenti informasiyanı qəbul edənin diqqətini həmən zaman anlayışına qaytarır. Və beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz sintaktik qurğu implisit təkrar vasitəsilə çərçivəli xarakter alır. Məhz bunun nəticəsində qarşılıqlı əlaqədə olan cümlələr birliyi təkrar nəticəsində qapandığı üçün xüsusi sintaktik kateqoriya dərəcəsinə qaldırılır.

Başlanğıc mərhələdəki həm formal, həm də məntiqi-semantik vasitələrlə ifadə olunan təkrar komponenti sonuncu mərhələdə bizə mətnin təbii qapanmasını verir. Bununla əlaqədar o faktı da qeyd etmək lazımdır ki, belə qapanmanın öz-özlüyündə mövcudluğu mətnin daxili tərkib komponentlərinin daha müstəqil fəaliyyətinə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində mətnin daxili əlaqələrini bir qədər zəiflədir. Belə ki, təkrar varsa, əgər mətn əvvəl-axır qapanacaqsa və nitq axarından seçilib çıxarılacaqsa, başqa sözlə, öz-özlüyündə mətn müstəqil və bütövdürsə, onun daxilində gedən sintaktik və semantik proseslər, komponentləri bir-birinə bağlayan əlaqələr zəifləməyi özlərinə rəva görə bilər.

Onu xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dil quruluşunun daxili mexanizmi ilə bağlı bu tipli təkrarları üslubi cəhətdən formalaşan təkrarlardan fərqləndirmək vacibdir. Bu çox əhəmiyyətli bir məqamdır. İş burasındadır ki, başlanğıc hissənin mətnin sonunda bu və ya digər şəkildə baş verən təkrar

rarı tipoloji cəhətdən “üslubi üzük” kimi adlandırılan və özünəməxsus üslubi qurma olub, mətnin quruluşuna çərçivəlilik gətirə bilən təkrarlarından, prinsip etibarilə, fərqləndirilməlidir. Amma onu da deyək ki, hər iki halda çərçivəlilik var və mətn üçün də əsas olan budur. “Üslubi üzük” kimi ayrılan üslubi qurmalara diqqət edək:

1) Ola bilməz ki, o çıraq həmişəlik sönsün, mənə elə gəlir ki, ola bilməz. (Ə.Əylisli);

2) Hər gün zəng eləyir. Sən bura köçəndən bəri hər gün. (Anar).

Üslubi fiqur olan üslubi üzükdən²⁸² emosional təsirin daha effektiv olması üçün, xüsusi emosional gərginlik yaranması məqsədilə istifadə edilir. İndicə dediyimiz kimi, baxmayaraq ki, öz funksional vəzifəsinə görə üslubi üzülər sintaktik təkrarlardan fərqlənirlər, amma onu da unutmamaq olmaz ki, bu üslubi vasitənin əsasında məhz çərçivəlilik ideyası durur.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq və bütün bu deyilənlərə əsaslanaraq, əsas nəticəmizi, yəni, mətnin sərhədlərini müəyyənləşdirən meyarı ortaya qoyaq. Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlılıq hadisəsi struktur kompozisiya funksiyaya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlərlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar. Əsas meyarımız məhz təkrarlığın ortaya çıxarılmasındadır. Təkrar öz-özlüyündə mətnin sərhədlərinə işarə edən ən vacib sintaktik məqam kimi özünü göstərir. Mətnin struktur kompozisiya sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində bu deyilən meyarın əhəmiyyətini görməmək mümkün deyil. İş orasındadır ki, bir çox hallarda cümlələr toplusu daxili komponentlərinin struktur-semantik birikməsinin elə bir mürəkkəb konkret təzahürü kimi ortaya çıxır ki, onun bir bütöv qəlibində formalaşmasını müəyyənləşdirmək çətin olur. Bəlkə xüsusi növü olan və sintaktik paralelizm şərtlərinin ciddi gözlənilməli sintaktik axarda belə mətni ancaq struktur meyarı görə ayırmaq mümkündür. Bütün başqa hallarda təkrarlılıq, çərçivəlilik meyarı ön plana çıxır və köməyə gəlir.

²⁸² “Üslubi üzük”lə əlaqədar bax.: Qalperin İ.R. *Очерки по стилистике английского языка*. М., 1958, səh. 261.

Mətnin çərçivəli xarakteri məlumat axınını hissələrə bölməyə imkan verir və təbii ki, onu ciddi və möhkəm sərhədlərin içinə salır. Kommunikativ prosesdə məhz eksplisit və implisit təkrar şəklində özünü göstərən ciddi struktur kompozisiyon sərhədlərə malik olan daxilən bütöv mətnlər bir-birini əvəz edir. Beləliklə, başqa bir sintaktik kateqoriyanın, cümlənin bitkinliyinin işarəsi olmaq funksiyasını yerinə yetirən təkrar sintaksisin daha yüksək səviyyəsində, yəni, mətn səviyyəsində analoji şəkildə çıxış edir. Beləliklə, izomorfizm bir sıra digər dil vahidləri arasında olan kimi cümlə ilə mətn arasında da effektiv birləşdirici vasitə kimi özünü göstərir.

§ 5. Mətn dil faktı və nitq faktı kimi

Sintaktik yarusun bütün digər vahidlərinə səciyyəvi olan bütün sistem-daxili əlamətləri biz tam şəkildə mətnə də aid edə bilərik. Buradakı dilin ümumi cəhətlərinə aid olan xüsusiyyətlər izomorfizm prinsipi əsasında dil fəaliyyətindəki ən yüksək vahid olan mətn səthinə də köçürülə bilər. Təbii ki, nitq fəaliyyətinin hər bir elementinə həm dil, həm də nitq baxımından yanaşa bildiyimiz kimi, bu differensiasiyanı mətnə də şamil etmək mümkündür.

Mətnə dil vahidinə aid xüsusiyyətləri ayırmaq və hər birinə ayrıca baxmaq vacibdir. Bunun üçün ilk növbədə mətnin emik, yəni, dilə aid səviyyəsi ilə etik, yəni, nitqə aid, səviyyəsini fərqləndirmək lazımdır. Bu isə öz növbəsində mətnin informativ əsasının (invariantının) və variantlarının qarşılıqlı münasibətinin araşdırılmasına gətirib çıxaran məsələdir. Emik səviyyədəki mətni **fonem**, **morfem**, **leksem** kimi dil vahidləri ilə analogiyada **tekstema** kimi ayıraraq adlandırmaq olar. Bunun qarşılığı olaraq etik səviyyədə elə həmin tekst terminini saxlaya bilərik. Mətn dilçiliyinin tədqiqatçılarından V.Dresslerin də qeyd etdiyi kimi, biz mətni emik səviyyədə hər hansı bir nitqin əlaqəli, müstəqil və qrammatik cəhətdən düzgün yazılı və şifahi deyim strukturu kimi, etik səviyyədəki mətni isə bu deyimin aktual realizasiyası kimi başa düşürük.²⁸³ Bu çox vacib bölgüdür və təbii olaraq başqa dil və nitq vahidlərinə tətbiq edilən prinsipin mətn sahəsin-

²⁸³ Дресслер В. Синтаксис текста — “Новое в зарубежной лингвистике” kitabında. VIII buraxılış. M., 1978, səh. 114.

dəki davamıdır. Göründüyü kimi, belə olarkən mətn öz-özlüyündə iki cür xarakterizə edilir ki, bu da ümumiyyətlə, mətn dilçiliyinə həsr edilmiş əksər əsərlərdə öz əksini tapır. Birinci, burada mətn “tekstema” adı altında ümumi anlayış kimi götürülür, mətnin bu anlayışı onun invariantlıq mahiyyətindən doğur. İkincisi, mətn tekst kimi nəzərdən keçirildikdə onun variant olma mahiyyəti üzə çıxır və bu da tekstema invariantının aktual reallaşma imkanından doğur.

Tekstin emik səviyyəsini düzgün tekstin qurulmasının ümumi qanunauyğunluqlarının səviyyəsi kimi müəyyənləşdirmək olar. Məhz belə bir səviyyənin vahidi kimi çıxış edən tekstema tekst variantının əmələ gəlməsini və işləmə məqamını tənzim edir. Tekst-variantın və tekstema-invariantın qarşılıqlı münasibəti allafon və fonemlərin qarşılıqlı münasibəti kimidir. Belə ki, tekstemanın da seçilib ayrılması üçün tekst-variantın konkret spesifik əlamətlərindən tədris olunmaq lazım gəlir. Müəyyən sinfə mənsub bütün variantlara xas olan ümumiliklər məhz tekstema-invariant kimi götürülə bilər. İnvariant anlayışı ilə bağlı fikirlər dilçilikdə mövcuddur. Məsələn, bizim fikrimizə yaxın fikri V.İ.Solntsev də demişdir. Onun fikrincə, invariant nisbi eynicinsli predmet və ya hadisələr sinfində obyektiv şəkildə mövcud olan ümumidir.²⁸⁴

Variant və yaxud konkret tekst makrotekstdir, yəni, hər hansı bir bədii əsərdə və yaxud əlaqəli nitqdə işləmə məqamına malik olan variant və yaxud konkret tekst daxil olduğu sinfdəki bütün digər variantların neyt-rallaşmasının, seçimə gəlməməsinin məhsulu və nəticəsi kimi özünü göstərir. Variantların formallaşmasının linqvistik əsası leksik və qrammatik sinonimiyaya, həmçinin variantlarda olan spesifik qrammatik əlamətlərə görə baş verir. Qeyd edilən leksik və qrammatik sinonimlik faktı variantın konkret invariant sinfinə daxil olmasını şərtləndirir. Spesifik qrammatik əlamətlər isə variantın invariant mahiyyətindən ayrılma potensialını göstərir. Beləliklə, belə bir fikrə gəlmək olur ki, variant, əslində, çox dolğun bir anlayışdır, belə ki, o özündə həm invariantın ümumi əlamətlərini, həm də

²⁸⁴ Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М., 1977.

özünün dəyişkən əlamətlərini saxlayır. Beləliklə, hər bir variantda deyilənlərin nəticəsi olaraq bir tərəfdən invariantlıq mahiyyətini, invariant əlamətini, digər tərəfdən spesifik variantlıq mahiyyətini qeyd etmək olar. Variantın variant mahiyyəti situasiyanın tipi, adresatın spesifikliyi və lokallaşmanın digər elementləri kimi faktorlarla şərtlənir. Bütün sadalanan faktorlar, təbiidir ki, bizim təklif etdiyimiz modeldə tekstema-invariantın strukturunda öz əksini tapa bilməz. Bu sonuncuda ancaq və ancaq eyni sinfin və ya variantın tipinin bütün təmsilçilərinə (variantlara) xas olan “ümumi” öz əksini tapa bilər.

Cümlə eyni zamanda həm dil sisteminə, həm də nitq sisteminə aid olaraq ikili bir təbiətə, mahiyyətə malik olduğu kimi, mətn də həm dilə, həm də nitqə aiddir. Bir qədər başqa şəkildə, başqa məqamla əlaqədar, amma yenə də mətnin özünün deyil, onun daxilindəki komponentlərin bu ikiliyinə işarə edərək Ə.Cavadov yazır: “Əlbəttə ki, teksti, abzası yalnız nitq faktı kimi nəzərdən keçirmək doğru olmazdı. Mətnə elə cümlələr var ki, onlar yalnız dil modelləri əsasında düzəldilmişlər. Mətn dil və nitq vahidlərinin sintezidir²⁸⁵. Amma bizim yanaşma ilə prof. Ə.Cavadovun yanaşması arasında fərq var. Ə.Cavadov burada mətnə daxil olan tərkib komponentlərin hər birinin ayrılıqda ya nitq, ya da dil məkanına aid olduğunu göstərir. Onun “sintezi” formal səviyyədədir. Biz isə **bütövlükdə mətnin** həm dil, həm nitq məkanına aidliyini irəli sürürük. Ə.Cavadovun qeyd elədiyi ikilik, əslində, mətnin necə mürəkkəb bir quruluşa malik olduğunu bir daha önə çəkir.

Biz mətnə bir qədər başqa cür baxırıq, ona dil və nitqin sintezi kimi deyil, (bu termində sonradan yaranma məqamı yox deyil), **bütövlükdə** özündə həm dil, həm də nitq əlamətlərini qoruyan, saxlayan bir vahid kimi yanaşırıq. Ə.Cavadovun dil faktı kimi götürdüyü mətn onun dediyi kimi, oradakı cümlələrin dil modellərinə uyğun gəlməsi ilə müəyyənləşir. Biz isə dil faktı kimi mətnə danışıqda onu bir bütöv vahid, ümumi əlaqələri özündə saxlayan bir sinif kimi anlayırıq.

²⁸⁵ Джавадов А.М. Порядок языковых единиц (на материале азербайджанского языка). Докторлук диссертasiyası. Bakı, 1975.

Buradan çıxış edərək, ən ümumi şəkildə müəyyən tekstema tiplərini üzə çıxarmaq mümkündür. Azərbaycan dilində, məsələn, iki semantik-məntiqi tekstema tipindən danışmaq olar. Birinci semantik-məntiqi tipdə tekstemanın məzmunu “ümumidən xüsusiyyə” prinsipi ilə qurulur, başqa sözlə desək, başlanğıc hissənin ümumi səciyyəsi – ümumi mahiyyətə malik olması tədricən bu tipdə konkretləşməyə məruz qalır. İkinci məntiqi-semantik tipdə isə tekstemanın məzmunu “xüsusidən ümumiyyə” prinsipinə əsaslanır, başqa sözlə, başlanğıc hissədəki konkretlik tekstemanın sonunda semantik ümumiləşməyə məruz qalır. Həm birinci, həm ikinci semantik-məntiqi tip kimi ayırdığımız tekstemalar konkret nitq fəaliyyətində istənilən qədər variantlar vermək potensialına malikdir.

Tekst-variantların əmələ gəlməsində linqvistik əsas kimi çıxış edən leksik sinonimiya və qrammatik sinonimiya, qeyd edək ki, tekstema-invariantın quruluşunda özünü göstərmir. Başqa tərəfdən, yenə də yuxarıda qeyd edilən kimi, müxtəlif tip tekstemaları ayırarkən, prinsip etibarilə, tekstema tipləri arasında müəyyən qarşılıqlı semantik-struktur əlaqələr müəyyənləşdirmək mümkündür. Eyni zamanda o faktın da vacibliyini qeyd edək ki, tekstema-invariantın tipinin müəyyənləşdirilməsi eyni zamanda makro-tekst çərçivəsində işləm məqamına malik olan real tekst variantların sərhədlərinin ayrılma prinsipinə də müəyyən işıq salır.

Tekstema-variantlar və tekstema-invariantlar arasında olan qarşılıqlı əlaqələrin təsvirinin ideal halı odur ki, yazılı və ya şifahi nitqin bu və ya başqa növünə mənsub bir makro-tekstin quruluşunda eyni tekstema-invariantın müxtəlif tekst variantları işləm məqamına malik olsun. Məsələn, qədim türk abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ayrı-ayrı boylarda kvaziidentik tekstlər çıxış edə bilər.

***Qeyd:** Kvazi – hər hansı bir məqamın daha az gücə malik olmasına işarə edən göstərici.*

Yəni, bu kvaziidentik tekstlər eyni tekstemanın, əslində, variantlarıdır. Dastana müraciət edərək ayrı-ayrı boylarda Dirsə xanın arvadının və

Salur Qazanın arvadının öz ərlərinə konkret tekstlər kimi formalaşmış müraciətlərinə diqqət edək:

Dirsə xanın arvadının ərinə müraciəti

1. Bəri gəlgil!

Başım baxtı!
Evim taxtı!
Xan babamın göyğüsü!
Qadın anamın sevgisi!
Atam, anam verdiyi,
Göz açiban gördüyüm,
Könül verib sevdiyim,
Dirsə xan!

2. Qalxıbanı (oğulla) yerindən (uru) durdun,

Yelisi qara qazlıq atın bütün mindin,
Köksü gözəl qaba dağa ava çıxdın.
İki vardın, bir gəlirsən, yavrum qanı?
Qara gərdunda bulduğum oğul qanı?
Çıxsın mənim gözlərim, Dirsə xan, yaman səyrir
Kəsilsin oğlan əmən süd damarım yaman sızlar.
Sarı ilan soxmadan ağca tənim qalxıb şişər,
Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar.
Quru-quru çaylara suçu saldım,
Qara donlu dərvişlərə nəzirlər verdim,
Ac görsəm doyurdum, yalınçıq görsəm donatdım.
Təpə kimi ət yığdım, göl kimi qımız sağırdım.
Dilək ilə bir oğul güclə buldum.

3. Yalnız oğul xəbərin, (a) Dirsə xan, degil mana!
Qarşı yatan Ala Dağdan bir oğul uçurdunsa,
degil mana!
Qamən axan yüyrək sudan bir oğul axıtdınsa,
degil mana!
Arslanilə qaplana bir oğul yedirdinsə, degil mana!
Qara donlu, azğın dinli kafirlərə bir oğul aldirdinsə
degil mana!
4. Xan babamın qatına mən varayım;
Ağır leşkər, bol xəzinə alayın.
Azğın dinli kafirlərə (mən) varayın.
Yaralanıb qazlıq atından enməyincə,
Yenimlə alça qanım silməyincə,
Qol-bud yer üstünə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönməyəyim.

Yalnız oğul xəbərin, (a) Dirsə xan, degil mana!
Qara başım qurban olsun bu gün sana! – dedi²⁸⁶.

Salur Qazanın arvadının ərinə müraciəti

1. Bəri gəlgil, Salur bəyi, Salur gözgülü!
Başım baxtı, evim taxtı!
Xan babamın göyğüsü!
Qadın anamın sevgisi!
Atam-anam verdiyi!
Göz açiban gördüyüm!
Könül verib sevdiyim,
Bəy yigidim Qazan!

²⁸⁶ Bax.: *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı, 1962, səh. 22-23.

2. Qalxıban (oğul ilə yerindən uru durdun!)
Oğlunla yelisi qara qazlıq atını bütün mindin,
(Köksü gözəl qaba dağlar önünə ava mindin)
Boynu uzun bədöy geyikin alıb yığdın,
Sən atını yüklətdin geri döndün,
İki vardın, bir gəlirsən, yavrum qanı?
Qara gövdəndə bulduğum oğul qanı?
Bir bəyim görünməz bağrım yanar;
3. Asılan-asılan qayalardan Qazan, oğlan (cığı) uçurdunmu?
Talı sazın aslanına yedirdinmi?
(Yoxsa qara dinli kafirə uğratdınmi?)
Ağ əllərin qarusundan bağlatdınmi?
Kafir (lər) önüncə (yayan) yürütdünmü?
Dil-damağı quruyub dörd yanına baxdırdınmi?
Qara gözü acı yaşın tökdürdünmü?
Qadın ana, bəy baba deyu bozlatdınmi? – dedi.
Oğul, oğul, ay oğul! Ortacım oğul!
Qarşı yatan qara dağım yüksəyi oğul!
Qaranqluca gözlərim aydını oğul!
Sam yelləri əsmədən Qazan, qulağım çınlar,
Sarımsaq otun yemədən içim göynər,
Sarı ilan soxmadan ağca tənim qalxar, şişər,
Qurumuşca köküsdə südüm oynar.
Yaqızca oğul görünməz, bağrım yanar.
Yalqız oğul xəbər, (a) Qazan, degil mana!
Deməz olsan yana – göynə qarğaram, Qazan, sana! – dedi.
Qarğı cida oynadanlar vardı gəldi,
Altun cida oynadana ya rəb, noldu?!
Nökər gəldi, naib gəldi,
Yalqız bir oğula ya rəb, noldu?!
Yalqız oğul xəbər, Qazan, vergil mana!

Verməz olsan yana-göynə qarğaram, Qazan, sana! – dedi.
Quru-quru çaylara su saldım.
Qara donlu dərvişlərə nəzir verdim.
Yanıma el baxdığımda, qonşuma ev baxdım,
Umanına, usanına aş yedirdim,
Ac görsəm doyurdum,
Yalınçıq görsəm donatdım,
Dilək ilə bir oğulu güclə buldum,
Yalqız oğul xəbərini, Qazan, degil mana.
Deməz olsan yana-göynə qarğaram sana. – dedi.
Qarşı yatan qara dağdan,
Bir oğul uçurdunsa, degil mana,
Külünglə yıxdırıayın.
Qamən axan yüyrək sudan,
Bir oğul axıtdınsa, degil mana,
Damarların soğuldayın.
Azğın dinli kafirlərə,
Bir oğul tuturdunsa, degil mana.
Xan babamın yanına mən varayın,
Ağır leşkər, bol xəzinə alayın,
(azğın dinli kafirə mən varayın)
Paralanıb qazlıq atımdan enməyincə,
Yenimlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olub yer üzünə düşməyincə,
Yalnız oğul xəbərini almayınca,
Kafir yollarından dönməyəyin – dedi.

4. Yoxsa a Qazan, ayağımdan sərmuzə atayınmı?
Qara dırnaq ağ üzümə çalayınmı?
Güz alması kimi al yanaqlarım yırtayınmı?
Çənbərimə alca qnım tökəyinmi?
Ağır şiyvən sənini orduna qoyayınmı?

Oğul-oğul deyübəni bozlayayınmı?
Qaytabanda qızıl dəvə bundan keçdi,
Quluncuğu kişnəyib belə keçdi,
Quluncuğum aldırımışam, kişnəyəyinmi?
Ağayıl da ağca qoyun bundan keçdi,
Quzucuğu məkrəşib belə keçdi,
Quzucuğum aldırımışam, məkrəyəyinmi?
Oğul (oğul) deyübən bozlayayınmı?
(Bir bəyim görünməz, degil mana) – dedi.
Qalxıbanı yerimdən duram derdim.
Yelisi qara qazlıq atıma minəm derdim,
Qalın oğuz içinə girəm derdim,
Ala gözlü gəlin alam derdim,
Qara yerdə ağ otaqlar tikəm derdim.
Murada yetirmədin məni,
Qara başım qarışı tutsun, Qazan, səni!
Bir bəyim görünməz, bağrım yanar,
Neylədin, degil mana!
Deməz olsan yana-göynə qarğaram, Qazan sana! – dedi²⁸⁷

Bu tekst-variantların hər birini dörd hissəyə bölmək mümkündür. Məzmun qatındakı eynilik bu hissələrdə özünü aşkar göstərir. Tekstema səviyyəsində müxtəlif işlənmə yerilə uyğun gəlməyən təkrar komponentləri, ikinci tekst-variantdakı müəyyən qeyri-səciyyəvi əlavələri nəzərə almasaq, qeyd etməliyik ki, eyni tekstema ilə qarşılaşdığımız şübhəsizdir.

Bu tekst-variantlar bir-birindən ancaq lokallaşma elementlərinə görə fərqlənirlər, başqa sözlə desək, hər iki tekst bir-birinə münasibətdə variant kimi çıxış edir və hər iki tekst iki dəyişkən, yəni, spesifik əlamətə – tipoloji situasiyaya və adresatın spesifikliyinə görə fərqlənir.

²⁸⁷ Bax.: *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı, 1962, səh. 75-77.

Yuxarıda qeyd edilən tekst-variantların invariant mahiyyətini üzə çıxarmaq üçün, bizim fikrimizcə, invariant analiz üslubundan²⁸⁸ istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belədə dəyişkən əlamətləri təcrid etmə yolu ilə müqayisə edilən tekst-variantların təşkilinin mexanizminin əsasında yatan həmən ümumini ortaya çıxarmaq mümkündür. Yuxarıda gətirilən mətnlərə diqqət edək.

Bizim fikrimizcə, məqsədəuyğun olardı ki, buradakı mətnlərin ayrılıqda təsviri verilsin, hər bir mətnin tərkibinə daxil olan müəyyən cümlələr qrupları qarşılaşdırılsın və beləliklə, ayrı-ayrı mətnlərdəki oxşar və fərqli cəhətlər qeyd edilsin.

Dirsə xanın arvadının ərinə müraciəti kimi formalaşan birinci mətn, təqribən, otuz beşdən çox cümlə ilə formalaşmışdır. Təbii ki, bu mətnin tərkib hissələri, yəni, cümlələr bir-biri ilə müxtəlif semantik-formal vasitələrlə birləşir. Bu vasitələri bir-bir saymaq bizi əsas təhlil istiqamətimizdən yayındıra bilər. Ümumi şəkildə bunları demək olar. Həmin mətnin əmələ gəlməsinin kontekst və situasiya əsasları (konsituasiyası) belədir: Özünün qırx yaxını sayılan zadəganların məsləhəti ilə Dirsə xan oğlu Buğacı özü ilə ova aparır ki, orada onu öldürsün. Guya oğlu Buğac atasını öldürmək planı qurmuşdur. Namərdcəsinə oğlunu orada yaralayandan sonra Dirsə xan evinə qağıdır. Arvadı onu qarşılayarkən oğlunu onun yanında görməyib, ərinə müraciət edir. Bu mətnin başlanğıc hissəsi də həmən müraciət klişelərdən ibarət vokativ birləşmədir. Hər iki mətndə bu, birinci hissədir.

Qeyd: *Vokativ – müraciətlə bağlı qrammatik ifadə forması.*

Bəri gəlgi!

Başım baxtı!

Evim taxtı!

Xan babamın göyğüsü!

Qadın anamın sevgisi!

²⁸⁸ Кодухов В.И. Методы лингвистического анализа. М., 1963, səh. 18.

*Atam, anam verdiyi,
Göz açıban gördüyüm,
Könül verib sevdiyim,
Dirsə xan!*

Mətnin ikinci hissəsinin məzmunu ana tərəfindən edilən müraciətdən əvvəl baş vermiş konsituativ hadisələrin nisbətən kiçik həcmli təsviridir. Bu tərkib aşağıdakı cümlələrdən ibarətdir:

*Qalxıbanı (oğulla) yerindən (uru) durdun,
Yelisi qara qazlıq atın bütün mindin,
Köksü gözəl qaba dağa ava çıxdın.
İki vardın, bir gəlirsən, yavrum qanı?
Qara gərdunda bulduğum oğul qanı?*

Bu cümlələr Dirsə xanın oğlu ilə birgə ova hazırlaşmasını, Qazlıq ata minmələrini, ova getməsini, ovdan isə oğulsuz qayıtmasını təsvir edir. Bu hissənin məzmununu nəzərə alaraq onu “təsvir” hissəsi kimi də ayırmaq olar.

Üçüncü hissəni “duyum” hissəsi adlandırmaq olar. Bu hissə də öz növbəsində dörd cümlədən ibarətdir:

*Çıxsın mənim gözlərim, Dirsə xan, yaman səyrir
Kəsilsin oğlan əmən süd damarım yaman sızlar.
Sarı ilan soxmadan ağca tənim qalxıb şişər,
Yalnızca oğul görünməz, bağrım yanar.*

Bu cümlələr oğlu üçün təlaş hissi keçirən ananın duyumları və şübhələri barədə informasiya verir.

“Yadasalmalar” kimi adlandırılacaq dördüncü hissə beş cümləni ehtiva edir və oğlun doğulması yolunda atanın və ananın hansı çətinliklərdən keçməsini bir daha xatırladır:

*Quru-quru çaylara suçu saldım,
Qara donlu dərvişlərə nəzirlər verdim,
Ac görsəm doyurdum, yalınçıq görsəm donatdım.
Təpə kimi ət yığdım, göl kimi qımız sağırdım.
Dilək ilə bir oğul güclə buldum.*

Bu nəhayət, öz tərkibinə görə xüsusilə mürəkkəb olan beşinci hissə eyni zamanda mətnin yekun hissəsidir və on iki cümlədən ibarətdir:

*Yalnız oğul xəbərin, (a) Dirsə xan, degil mana!
Qarşı yatan Ala Dağdan bir oğul uçurdunsa,
degil mana!
Qamən axan yüyrək sudan bir oğul axıtdınsa,
degil mana!
Arslan ilə qaplana bir oğul yedirdinsə, degil mana!
Qara donlu, azğın dinli kafirlərə bir oğul aldirdinsə
degil mana!*

Və nəhayət, sonuncu hissə ananın öz oğluna qovuşması üçün istənilən maneələri aşib keçmək əzminin təsviridir.

*Xan babamın qatına mən varayım;
Ağır leşkər, bol xəzinə alayın.
Azğın dinli kafirlərə (mən) varayın.
Yaralanıb qazlıq atından enməyincə,
Yenimlə alça qanım silməyincə,
Qol-bud yer üstünə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönməyəyim.
Yalnız oğul xəbərin, (a) Dirsə xan, degil mana!
Qara başım qurban olsun bu gün sana! – dedi.*

Eyni zamanda bu son hissəyə Dirsə xana son müraciət kimi səslənən iki cümləni də əlavə etmək olar. Bu son hissədə oğlun həlak olması ilə bağlı

müxtəlif fərziyyələr duyulur. Tərkib hissələrindən birindəki fərziyyə, başqa sözlə, oğlun düşmən tərəfindən əsir edilməsi mümkünlüyü daha çox güman edilən fərziyyə kimi seçilir və bu fərziyyədən çıxış edilərək ana tərəfindən məsələnin konstruktiv həlli təklif edilir.

İkinci mətn həmçinin özünün spesifik kontekst və situasiya tərəfindən əsaslandırılmış tarixçəsinə malikdir. O tarixçə budur: Oğlu və dostları ilə bir yerdə olmuş Salur Qazanın üzərinə düşmən hücum çəkir.

***Qeyd:** Hər iki mətndə müəyyən detalların üst-üstə düşməsini nəzərə almaq lazımdır.*

Hər iki mətndə ov səhnəsi, müşayiət edən şəxslərin mövcudluğu onların (mətlərin) invariant mahiyyətindən xəbər verir.

Düşmənin hücumu zamanı baş vermiş qatmaqarışılıqda ata oğlunu itirir və elə düşünür ki, oğlu ağciyərlik edib, döyüş meydanından evə qaçıb getmişdir və döyüş bitdikdən sonra ata oğlunu cəzalandırmaq qərarını qəbul edir. Əslində isə oğul döyüşərək düşməne əsir düşmüşdür. Evə dönen Salur Qazanı arvadı qarşılayır və oğlunu onun yanında görməyərək ərinə müraciət edir. Məhz bu müraciət ikinci tekst-variantın strukturunu təşkil edir. Təbii ki, bu strukturu da birinci tekst-variantda olan kimi müəyyən analoji hissələrə ayırmaq mümkündür. Buradan çıxış edərək ikinci mətni bu şəkildə təhlil etmək olar. İkinci mətn-variantın vokativ hissəsi birinci halda olan kimi müraciət-xitabdan ibarətdir. Bu xitabın komponentləri birinci mətnin uyğun komponentləri ilə identikdir. Yeganə fərqli cəhət müraciət obyektinin adlandırılması zamanı özünü göstərir.

***Qeyd:** İdentik – tam eynilik.*

Bəri gəlgi, Salur bəyi, Salur gözgü!

Başım baxtı, evim taxtı!

Xan babamın göyğüsü!

Qadın anamın sevgisi!

Atam-anam verdiyi!

Göz açıban gördüyüm!

*Könül verib sevdiyim,
Bəy yigidim Qazan!*

İkinci mətnin ikinci hissəsini də təsviri hissə adlandırmaq olar. Bu hissə ova çıxmazdan əvvəlki hadisələrin təsvirini verir və yeddi cümlədən ibarətdir. Birinci mətnin uyğun hissəsi ilə müqayisədəki iki əlavə cümlə məhz ikinci variantın özünəməxsusluğunu bir daha təsdiq edir. Həmən beş cümlə isə həm birinci, həm ikinci mətnlərdə tam identikdirlər.

*Qalxıban (oğul ilə yerindən uru durdun)
Oğlunla yelisi qara qazlıq atın bütün mindin,
(Köksü gözəl qaba dağlar önünə aya mindin)
Boynu uzun bədöy keyikin alıb yağdın,
Sən atını yüklətdin geri döndün,
İki vardın, bir gəlirsən, yavrurum qanı?
Qara gövdəndə bulduğum oğul qanı?*

İkinci mətnin üçüncü hissəsi məzmununa görə birinci mətnin beşinci hissəsinin ilk yarısına uyğun gəlir. Bu hissələr oğul haqqında müəyyən duyumlar və gümanlar üzərində qurulur və səkkiz cümlədən ibarətdir. Hər iki mətn-variantı müqayisə edərkən burada uyğun gələn momentləri görməmək mümkün deyil. Amma ayrı-ayrı cümlələr öz əsas quruluşlarındakı təkrar məqamını saxlamaqla bərabər tərkiblərində bəzi dəyişikliklərə yol verirlər.

*Asılan-asılan qayalardan Qazan, oğlan (çığı) uçurdunmu?
Talı sazın aslanına yedirdinmi?
(Yoxsa qara dinli kafirə uğratdınmi?)
Ağ əllərin qarusundan bağlatdınmi?
Kafir(lər) önüncə (yayan) yürütdünmi?
Dil-damağı quruyub dörd yanına baxdırdınmi?
Qara gözdən acı yaşın tökdürdünmi?
Qadın ana, bəy baba deyü bozlatdınmi? – dedi.*

Dördüncü hissə “duyumlar” hissəsidir. Birinci mətnlə müqayisədə bu variantdakı eyni hissə mürəkkəbləşmiş şəkildə özünü göstərir. Bu hissə səkkiz cümlədən ibarətdir:

*Oğul, oğui, ay oğul. Ortacım oğul.
Qarşı yatan qara daşım yüksəyi oğui.
Qaranqluca gözlərim aydını oğul.
Sam yelləri əsmədən Qazan, qulağım çımlar,
Sarımsaq otun yemədən içim göynər,
Sarı ilan soxmadan ağca tənim qalxar, şışər,
Qurumuşca köküsdə sudum oynar
Yalqızca oğul görünməz, bağrım yanar.*

Bu hissənin başlanğıcında da o birisində olan kimi oğula müraciət var. Tam şəkildə müqayisə edilən mətnlərdəki uyğun hissələrdə iki cümlə 17-ci və 18-ci cümlələrdə üst-üstə düşür. Özü də ikinci variantda, qeyd etmək lazımdır ki, bu cümlələr bir-birindən aralıdır, onların arasına başqa cümlələr daxil edilmişdir: Gördüyümüz kimi, ikinci mətn-variantda duyumlar hissəsi birincidən fərqli olaraq bir başqa hissədən sonra gəlir. Və bu da təbii olaraq ikinci variantın özünəməxsusluğundan xəbər verir və variantın spesifikliyini göstərən lokallaşma məqamlarının tərkibinə daxil olur.

Beşinci hissə ikinci variant üçün başdan-başa spesifik hissədir, o, birinci mətn-variantda yoxdur. Məzmunundan çıxış edərək bu hissəni “qarşılaşdırma” hissəsi kimi adlandırmaq olar. Döyüş meydanından qayıdan igidlər burada itkin düşmüş oğulla qarşılaşdırılır. Bu hissəyə altı cümlə daxildir:

*Qarğı cida oynadanlar vardı gəldi.
Altun cida oynadana ya rəb, noldu?
Qaraçoq ata minənlər vardı gəldi,
Bədöy atlı bir oğula, ya rəb, noldu?
Nökər gəldi, naib gəldi,
Yalqız bir oğula, ya rəb, noldu?!*

Altıncı hissəni “yadasalmalar” hissəsi kimi adlandırmaq olar və o, birinci mətn-variantın dördüncü hissəsinə uyğun gəlir. Tərkibində yeddi cümlə vardır və bu yeddi cümlədən beşi birinci mətnin uyğun hissəsi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür. Əlavə iki cümlə yenə də ikinci mətnin özünə-məxsusluq sistemində daxildir:

*Quru-quru çaylara su saldım,
Qara donlu dərvişlərə nəzir verdim.
Yanıma el baxdığımnda, qonşuma ev baxdım.
Umanına, usanına aş yedurtdım,
Ac görsəm doyurdum,
Yalıncıq görsəm donatdım,
Dilək ilə bir oğulu güclə buldum.*

Yeddinci hissə yenə də birinci mətndə olan kimi, qarşılıqlı əlaqəli şəkildə qurulmuş fərziyyələr, gümanlar və onların həllinə həsr edilmişdir. Bu hissədə birinci mətn-variantın uyğun hissəsindəki hər bir cümləyə üç cümlə uyğun gəlir.

*Qarşı yatan qara dağdan,
Bir oğul üçürdünsa, degil mana,
Külünglə yıxdırayın.
Qamən axan yüyrək sudan,
Bir oğul axıtdınsa, degil mana.
Damarların soğuldayın.
Azğın dinli kafirlərə,
Bir oğul tutdurdunsa, degil mana.
Xan babmın yanına mən varayın,
Ağır ləşkər, bol xəzinə alayın,
(Azğın dinli kafirlərə mən varayın.)
Paralanıb qazlıq atımdan enməyincə,
Yenilmə alça qanım silməyincə,*

*Qol-bud olub yer üzünə düşməyincə,
Yalqız oğul xəbərini almayınca,
Kafir yollarından dönməyəyin – dedi.*

Səkkizinci hissə on yeddi cümlədən ibarətdir. Bu cümlələrdən ancaq biri birinci mətn-variantın uyğun hissəsindəki cümlənin təkrarıdır. Bütövlükdə isə bütün hissə ananın özünəməxsus forma kimi ortaya çıxan psixoloji paralel mətn əsasında qurulmuş həyəcanın ifadəsidir:

*Yoxsa, a Qazan, ayağımdan sərmuzə atayınmı?
Qara dırnaq ağ üzümə çalayınmı?
Güz alması kimi al yanaqlarım yırtayınmı?
Çənbərimə alca qanım tökəyinnmi?
Ağır şeyvən sənini orduna qoyayınmı?
Oğul-oğil deyubəni bozlayayınmı?
Qaytabanda qızıl dəvə bundan keçdi
Törümləri bozlayıb belə keçdi,
Törümçüyüm aldirmışam, bozlayayınmı?*

*Qaraqoçda qazlıq at bundan keçdi,
Qulunğucu kişnəyib belə keçdi,
Qulunğucum aldirmışam, kişnəyayınmı?
Ağayıl da ağca qoyun bundan keçdi
Quzucuğu məkrəşib belə keçdi,
Quzucuğum aldirmışam, məkrəyayınmı?
Oğul (oğul) deyubən bozlayayınmı?
(Bir bəyim görünməz, degil mana.) – dedi.*

Doqquzuncu hissədə on bir cümlə var. Onlardan birinci mətn-variantla işlənən yalnız bir cümlə təkrar edilir. Bu bir cümlə eyni zamanda səkkizinci hissədə özünü göstərir və nəhayət, iki cümlə ikinci mətn-variantı qapayır. Və müəyyən mənada müraciət nəticə kimi özünü göstərir. Bu cümlələr birinci mətn-variantdakı analogi müraciət, yalvarış nəticəsinə uyğundur.

*Qalxıbanı yerimdən duram derdim.
 Yelisi qara qazlıq atıma minəm derdim,
 Qalın Oğuz içinə girəm derdim,
 Ala gözlü gəlin alam derdim,
 Qara yerdə ağ otaqlar tikəm derdim.
 Yürüyübəni oğlu ol gərdəyə keçirəm derdim.
 Murada yetirmədin məni.
 Qara başım qarışı tutsun, Qazan, səni.
 Bir bəyim görünməz, bağrım yanar,
 Neylədin, dekil mana!
 Deməz olsan yana-göynə qarğaram, Qazan, sana. – dedi.*

Beləliklə, müqayisə edilən mətn-variantların tərkiblərini sistemləşdirərək onlardakı bütün qarşılaşdırılan hissələr, xüsusi cümlələr (tərkib komponentlər) bu şəkildə qruplaşdırıla bilər:

- 1) Tam şəkildə üst-üstə düşən, bir-birilə təkrarlanan cümlələr.
- 2) Qismən bir-birini təkrar edən cümlələr.
- 3) Bir-birinin semantik məzmun analoqları kimi çıxış edən cümlələr.
- 4) Bir mətn-variant üçün spesifik olub, digər müqayisə edilən mətn-variantda özünü göstərməyən cümlələr.

Biz bu hissədə bilərəkdən mətnin daha geniş, daxili linqvistik üsullarından, tərkib komponentlərinin, cümlələrin mətn daxilindəki bir-birilə əlaqə üsullarından danışmırıq. Bizim tərəfimizdən ayrılan tərkib hissələrin bir-birinə bağlanma vasitələrinə toxunmur. Belə bir tədqiqat daha geniş məkan tələb edən tədqiqatdır. Burada isə bizim əsas məqsədimiz bu və ya digər mətn-variantın quruluşunda özünü göstərən ümumi və dəyişkən əlamətlərin qarşılıqlı müqayisəsinə diqqəti yönəltməkdir. Sadəcə qeyd etmək istəyirik ki, hər iki mətn-variantın hissələrinə bölünməsi birinci halda struktur mahiyyət daşıyır, ikinci halda isə məzmun mahiyyəti daşıyır. O da görünür ki, bu bölgülərin sərhədləri bir-birinə uyğun gəlmir. Amma hər iki bölgü bu tekst – variantları, nəhayət etibarilə, eyni tekstəməyə gətirir.

Bizə belə gəlir ki, məhz müqayisə edilən tekst-variantların invariant mahiyyəti tam şəkildə üst-üstə düşən cümlələrlə bərabər, qismən üst-üstə düşən cümlələrdən formalaşır. Təbii ki, məhz hər hansı bir müqayisə edilən mətndə olub digərində olmayan cümlələr və müəyyən dərəcədə də hər iki mətndə özünü göstərən analoq cümlələr bu müqayisə edilən mətnlərin variant mahiyyətini yaradır. Tekstema-invariantın, beləliklə, semantik-struktur özülünü, prinsip etibarilə, üzə çıxarmaq mümkündür. Amma buna ehtiyac da yoxdur. Elə bu görünüşündə də tekstemanın məntiqi əsası göz qabağındadır.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, geniş mənada götürdükdə və obrazlı şəkildə desək, mətn özünü iki üzvlü Yanus kimi göstərir: Eyni zamanda həm dil faktı, həm də nitq faktı ola bilər. Dil faktı kimi özünü göstərən mətndə, yəni, tekstemada invariantlıq mahiyyəti gizlənməmişdir, nitq faktı kimi özünü göstərən mətn-tekstdə isə variant mahiyyəti özünü göstərir.

II FƏSİL

MƏTN KOMPOZİTİVLƏRİNİN SEMANTİK-QRAMMATİK MÜNASİBƏTLƏRİ

§1. Mətnin kompozisiyası

Yuxarıda qeyd edilən kimi, mətn elə bir çoxluqdur ki, onun tərkib elementləri, yaxud komponentləri çoxşaxəli şəkildə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Mətnin ən böyük komponentləri kimi ayrı-ayrı bitkin cümlələr özünü göstərir. Eyni zamanda mətnin tərkibində onun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin, yəni, komponentlərinin bitkinliyi özü də nisbi xarakter daşıyır. Buradan, təbii olaraq belə çıxır ki, eyni cümlə modelinə mətn tərkibində və mətn tərkibindən kənarında müxtəlif cür yanaşmaq lazımdır. Bu fikri, görünür, bir qədər də gücləndirmək olar. Hətta eyni cümlə modeli öz assosiativ semantik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif mətnlərin tərkibində özünü müxtəlif cür aparır, başqa sözlə desək, mətn daha yüksək təşkil olunmuş sintaktik vahid olmaq etibarilə, öz tərkibində olan cümlənin semantik və assosiativ strukturunu istədiyi şəkildə dəyişdirmə gücünə malikdir.

Başqa yöndən yanaşsaq, mətnin işləm məqamının mövcudluğu o zaman mümkün olur ki, onun tərkib komponentləri müəyyən dəyişikliyə məruz qalsınlar. Belə ki, dəyişilmədən, öz assosiativ və yaxud semantik sərhədlərinə “əl gəzdirmədən” heç bir cümlə mətnin tərkibinə daxil olan komponentə çevrilə bilməz. Cümlənin komponentə çevrilməsi çox zaman gözə dəyməz dəyişikliklər, təsadüf nəticəsində baş verən dəyişmələr hesabına baş verir. Komponentlər arasındakı əlaqələrin qurulması artıq bu dəyişikli-

yin sanki ilk mərhələsi kimi özünü göstərir. Hər hansı bir əlaqə o əlaqənin yaradıcısını hökmən azacıq da olsa, başqa cür edir. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, hər hansı münasibətdə olan obyektlər bir-biri ilə əlaqəsi olmayan obyektlərlə eynilik təşkil edə bilmirlər. Obyektləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq, hətta bir çoxluq içində əritmək bu obyektlər dəyişməz, transformasiyaya uğramamış şəkildə qaldıqda mümkün olmur.²⁸⁹ Beləliklə, qeyd etmək olar ki, yalnız tekst tərkibindəki komponentlərin qarşılıqlı münasibəti bu komponentlərin hər birinin semantik transformasiyası üçün güclü təkan verir. Lakin mətn komponentlərinin semantik-qrammatik qarşılıqlı əlaqə növlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl kompozisiya və kəmiyyət planları ilə bağlı əməliyyatlar aparmaq vacibdir. Burada konkret olaraq mətnin kompozisiyasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunu isə mətn komponentlərinin ötürdükləri informasiyanın vacibliyi nöqtəyi-nəzərindən mətn quruluşunda hansı şəkildə yerləşdirilməsi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Bundan əlavə mətnin tərkibini kəmiyyət planında müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu cür ilkin əməliyyatlardan sonra, bizə belə gəlir ki, mürəkkəb linqvistik hadisə olan mətnin daxili mexanizminin təhlilinə keçmək olar.

Makro-tekstin tərkibində işləm məqamına malik olan mətn düzənli bir quruluşa malik olur. Struktur-kompozisiyon planında hər bir mətnin “ətə-qana” gəlməsi, canlanması, başqa sözlə, formalaşması üç mərhələdən keçir: 1) **başlanğıc mərhələ**; 2) **orta mərhələ**; 3) **son mərhələ**.

Bu bölgü, əsasən, mikro-tekstin, yəni, frazafövqü birliyin quruluşuna aiddir. Makro-tekst də öz kompozisiyasına malikdir. Və kompozisiya başlıq, tekstin özü, özünəməxsus proloqun və epiloqun yerləşdirilməsi, tekstin yazılma məkanı və s. faktorlarla formalaşır.

Mikro-tekstin malik olduğu mikrokompozisiyanın mahiyyəti müəyyən mənada mübahisəli məsələdir²⁹⁰. Belə ki, bəzi müəlliflər, elə həməən O.İ.Moskalskaya kompozisiya məsələlərindən danışarkən tekst deyil, frazafövqü birlik deyil, məhz abzas terminindən istifadə edir. Belə ki, onların

²⁸⁹ Смирнов Г.А. Основы формальной теории целостности (I hissə). — “Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник, 1979” kitabında. М., 1980. səh. 98.

²⁹⁰ Mikro və makro-tekstə aid mikrokompozisiya və makrokompozisiya terminləri ilə əlaqədar müqayisə edin: Москальская О.И. Грамматика текста. М., 1981, səh. 82.

fikrincə, məhz abzas bilavasitə kompozisiya səviyyəsinin vahididir. Bu sonuncu müddəə ilə razılaşımaq çətindir. Əlbəttə, kompozisiya formal plana aid hadisədir. Digər tərəfdən biz tekstin və abzasın münasibətindən danışarkən onu məzmun və formanın münasibəti kimi müəyyənləşdiririk. Əgər bu müvqədən yanaşsaq, abzası kompozisiya əlaməti kimi qəbul edərik. Amma bütün bununla yanaşı, qeyd etməmək olmaz ki, kompozisiya abzasın quruluşuna məhz mətn vasitəsilə yeridilir. Kompozisiya ölçüləri öz-özlüyündə məhz mətn yaradan struktur dəyərlərdirlər. İlk növbədə məzmunun özü öz ifadəsinin üsul və prinsiplərini müəyyənləşdirir. Başqa tərəfdən, əgər kompozisiya yalnız abzasa aid olursa, o zaman qəbul etməli-yik ki, kompozisiyanın başlanğıc, orta və son mərhələ kimi ayırdığımız mərhələləri, prinsip etibarilə, şifahi nitqə aid edilə bilməz. Amma bununla yanaşı, biz görürük ki, möhkəm kompozisiyon qaydalarla yaradılan mətn həm yazılı, həm də şifahi nitqdə işləm məqamına malikdir. Təbii ki, kompozisiyanı yalnız mətnin yazıdakı ifadəsinə, yəni, abzasa aid edilməsi onun, yəni, kompozisiyanın şifahi nitq sferasından mexaniki şəkildə təcrid olunması deməkdir ki, bu da qeyri-düzgün yanaşmadır.

Beləliklə, biz mətnin, yəni, mikro-tekstin kompozisiyasından danışacağıq. Bir qədər yuxarıda mətnin sərhədlərinin müəyyənləşməsinə həsr edilmiş təhlil zamanı biz cümlənin kompozisiyası ilə mətn arasında müəyyən analogiyalar apararaq müəyyən nəticələrə gəldik. İndi isə biz deyilən aspektdə mətnin kompozisiyon mərhələlərinin işləm məqamını, iş potensialını daha dərindən və xüsusi olaraq göstərmək fikrindəyik.

Dediyimiz kimi, mətn üç hissədən ibarətdir. **Başlanğıc mərhələsi** mətnin ümumi mövzusunun mübadilə aktına daxil edilməsilə bağlıdır. Onun tərkibi mətnin mövzusunun dolğunluğu ilə əlaqəlidir. Başlanğıc mərhələsinin əlamətdar cəhəti onda olan cümlənin maksimal semantik-qrammatik tamlığı və ya belə tamlığa olan meylidir. Bu başlanğıc cümlə geniş kontekstdən mümkün qədər qeyri-asılı olur. Onu, ümumiyyətlə, mətnin kəskin başlanğıcı kimi adlandırmaq olar²⁹¹.

²⁹¹ Зарубина Н.Д. К вопросу о лингвистических единицах текста. — “Синтаксис текста” kitabında. М., 1979, səh. 106.

Adətən, başlanğıc cümlələrdə əvvəlki cümlələrdə özünü göstərən adların substitutu kimi çıxış edən qrammatik hallara yer olmur.

Qeyd: Substitut – əvəzləyici.

Bu substitutların sırasına ilk növbədə işarə əvəzliliklərini daxil etmək olar. Beləliklə, *başlanğıc mərhələni* təmsil edən tərkib komponentində, yəni, cümlədə və yaxud cümlələrdə əksər hallarda ətraf mühitin, canlı aləmin real elementinə işarə edən denotatlar toplaşır. Bu ümumi qanunauyğunluqdur. Əgər belə olmasa, o zaman adi mətni makro-mətndən ayırmaq olmaz. Bundan başqa, başlanğıc mərhələ eyni zamanda giriş kimidir. Və elə bir struktur-məzmun örnəyidir ki, mətnə daxil olan bütün digər cümlələr ona uyğunlaşmağa can atır.

Mətnin *orta mərhələsi* başlanğıc mərhələdə əsası qoyulan ümumi məzmunun açılışına xidmət edir. Orta mərhələ mətnin ən vacib informasiyasının ötürülməsinə keçidi hazırlayır. Bu mərhələ mümkün olduğu qədər başlanğıc mərhələ vasitəsilə təqdim edilən abstrakt girişi konkretləşdirməyə xidmət edir.

Mətnin *son mərhələsi* eyni zamanda həm mətnin aşağı sərhəddinin işarəsi, həm də özünəməxsus müəyyən bir mövzunun, tekstboyu təqdim edilən məlumatın nəticəsinə dönür. Bu sonluq bir tərəfdən mövzunun konkretləşdiricisi kimi özünü göstərə bilir. Digər tərəfdən mövzunun ümumi abstraktlaşmış səciyyəsinə ifadə edə bilir.

Bu kompozisiyon mərhələlərin aydın şəkildə özünü göstərdiyi belə bir mikro-mətnə diqqət edək:

1) Qayda belədi. Kommunist çətin tapşırığa gedəndə onun bileti partiya komitəsində saxlanılır. Poza bilmərik bu qaydanı (F.Kərimzadə).

Nümunə kimi gətirdiyimiz bu misalda hər bir kompozisiya mərhələsinə mətnin ayrıca komponenti, cümləsi uyğun gəlir. Birinci komponent başlanğıc mərhələdir. **“Qayda belədi”** cümləsi bu mərhələni təmsil edir. O, ümumi mənzərənin bir ifadəsidir və mətnə abstrakt bir məzmun gətirir. **“Kommunist çətin tapşırığa gedəndə onun bileti partiya komitəsində**

saxlanılır” komponenti isə orta mərhələyə aiddir və mətnin başlanğıcda təklif edilmiş mövzunun əsas informasiyasını verir. Bu əsas informasiya da öz növbəsində son mərhələdə özünü göstərən komponent vasitəsilə bir daha dəqiqləşdirilir. Bu komponent **“poza bilmərik bu qaydanı”** cümləsilə təmsil edilir.

Göründüyü kimi, bizim misalda sonluq eyni zamanda bütün əvvəlki məzmun qurğusunun bir növ konkretizatorudur. Başqa bir məqamla bağlı bu məsələyə prof. N.Z.Hacıyeva da diqqət yetirmişdir. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrdən danışarkən o qeyd etmişdir ki, bir-birinə zəncir kimi bağlanan cümlələr bir bütöv məna ətfarında birləşirlər. Hər sonra gələn cümlə hansısa əvvəlki cümlənin məzmununu konkretləşdirir²⁹².

Konkretləşmə məqamının bir göstəricisi də bu mətnin tərkibində güclü təkrar məqamının olması ilə bağlıdır. Başlanğıc mərhələdəki **“qayda”** sözü son mərhələdəki **“qaydanı”** sözünün təkrarı kimi eyni zamanda nəzərdən keçirilən mətnin sərhədlərinə açıq-aydın şəkildə işarə edir. Çünki əvvəlki fəsildə biz mətnin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarından danışarkən qeyd etmişdik ki, başlanğıc və son mərhələlər buradakı təkrarlılıq məqamını birləşdirir. Və bu təkrarlılıq mətnin qapanmasının, çərçivələnməsinin struktur-semantik vasitəsinə dönür.

Əgər son mərhələnin konkretləşdirici mahiyyətdə olması abstrakt başlanğıc mərhələ ilə şərtlənirsə (indicə nəzərdən keçirdiyimiz misalda bu belə idi), abstrakt sonluq, əksinə, konkret başlanğıcın nəticəsi kimi özünü göstərir. Konkret başlanğıc elə başlanğıcdır ki, burada mətnin məzmunu və informasiyası sanki birdən, əvvəlcədən verilir. Məqsəd isə bu informasiyanın sonrakı komponentlərdə müxtəlif istiqamətlərdən inkişaf etməsi, əlavə səciyyəylərlə zənginləşməsidir. Belə bir misala diqqət edək:

Təbiətin qoynunda bir məzar da artdı. Tər çiçəklər, güllər içində. Üzü dağlara, yamaclara sarı. Ziyarətə gələnlər bilməlidirlər ki, bu tənha məzarın qəmli sükutunda, qərib zülmətində zəngin bir xəzinə dəfn edilmişdir. O, şairin şirin arzularla dolu könlü idi (S.Qədirzadə).

²⁹² Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке, (в историческом освещении). М., 1963, с. 103.

Bu mətnin başlanğıc hissəsi bir cümlədən və bu cümləyə aid iki sintaktik birləşmədən ibarətdir (**Təbiətin qoynunda bir məzar da artdı. Tər çiçəklər, güllər içində**). Asanlıqla görmək olur ki, mətnin birinci komponenti, yəni, bütün başlanğıc mərhələsi situasiyanın konkret ifadəsindən ibarətdir. Sanki birinci cümlənin məzmunundakı konkretliklə kifayətlənməyib, hətta onu başlanğıc mərhələnin o biri komponentlərilə bir qədər də konkretləşdirirlər.

Mətnin orta mərhələsi isə əsas informativ yükün daşıyıcısıdır və öz-özlüyündə konkretlikdən abstraklığa doğru bir addımdır. Mətnin bu hissəsində artıq haqqında söhbət gedən obyektin başqa şəkildə təkrarı ilə qarşılaşırıq. Bu hissədə **“məzar”** sözü **“xəzinə”** sözü ilə təkrarlanır və bu təkrarlanma abstrakt təkrarlanmadır. Təkrarın abstraktlaşması, sonrakı sonuncu mərhələdə də davam etdirilir. **“Könül”** elementi mətndən keçən təkrarın bir komponenti kimi ən sonda maksimal abstraktlaşmanı ifadə edir.

Beləliklə, **“məzar – xəzinə – könül”** konkretlikdən abstraktlaşmağa doğru olan istiqamətdə müxtəlif mərhələlərdə özünü göstərən eyni anlamın başqa-başqa adlarıdır və mətnin sonluğu bu təkrar komponentlərin ən abstrakt elementi olan **“könül”** elementinin köməyi ilə, nəticə etibarilə, bütün mətnin abstraktlaşmış nəticəsi kimi özünü göstərir.

Bütün bu deyilənlər ümumi şəkildə Azərbaycan dilində mətnin kompozisiyon quruluşunun əsasları kimi çıxış edir. Mətn daxilində kompozisiyon qruplarının qarşılıqlı əlaqələri, nəhayət etibarilə, mətn tərəfindən onun içinə yeridilən məzmunu tam şəkildə ifadə etməsinə xidmət edir.

Başlanğıc, orta və son mərhələlər, əslində, struktur-sintaktik mahiyyətə malik deyillər. Müəyyən dərəcədə onlar dinamik kateqoriyalardır. Beləliklə, mətnin başlanğıcı və sonluğu müxtəlif sintaktik və məntiqi məzmunla doldurula bilər və bu zaman mətnin sonluğu başlanğıca münasibətdə **“əksinə dolum”** prinsipi ilə formalaşar. Başlanğıc və sonluğun belə münasibətləri bir qədər yuxarıda konkret misallar əsasında təhlil edildi. Bu misallarda abstrakt başlanğıca konkret sonluq, konkret başlanğıca isə abstrakt sonluq uyğun gəlirdi. Bütün bunlar başlanğıcın və sonluğun dolum məzmununun və mətnin kompozisiyon məzmun strukturunun bu mərhələlərin formalaşmasındakı xüsusi əhəmiyyətini də göstərir.

§ 2. Mətnin tərkibi

Bu fəslin əvvəlində qeyd edilən kimi, Azərbaycan dilində mətn bir sıra komponentlərin, cümlələrin müəyyən şəkildə qurulmuş qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Komponentlərin kəmiyyəti baxımından mətnin sərhədləri, prinsip etibarilə, sonlu deyil. Amma o da var ki, mətn öz tərkibinə müxtəlif strukturlu cümlələr qəbul edir və bu müxtəlif strukturlu sintaktik vahidlər mətnin tərkibinə daxil edilərkən müəyyən mənada özlərinə məxsus struktur-semantik sərhədləri itirir və bütöv mətnin kompozisiyon-semantik və struktur sərhədlərində əriyirlər. Türk mikro-mətni və o cümlədən, Azərbaycan dilindəki mikro-mətn öz tərkibindəki komponentlərin sayına və kəmiyyətinə görə iki əsas növə ayrıla bilər:

1. Sadə – iki komponentli mətn;
2. Mürəkkəb – çoxkomponentli mətn.

Sadə mətn, indicə deyildiyi kimi, iki komponentdən, başqa sözlə, sintaktik planda iki cümləyə bərabər olan tərkib hissədən ibarətdir. Bunun əksi olaraq mürəkkəb mətn üç və daha artıq komponentin, yəni, cümlələrin birləşməsindən yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mətnin klassik kompozisiyon quruluşu, yəni, üç mərhələli quruluşu daha effektivdir və bütöv şəkildə məhz mürəkkəb mətn vasitəsilə formalaşır. Burada qeyd edilən kompozisiyon qrupları, başqa sözlə, başlanğıc, orta və son mərhələlər hər biri ayrı-ayrılıqda az və ya çox dərəcədə dəqiq struktur-kompozisiyon sərhədlərə malik olur.

Təbii ki, sadə mətndə qeyd edilən kompozisiyon mərhələnin üçünü də seçib müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Həqiqətən, sadə mətndə yalnız başlanğıcı və sonluğu ayırmaq mümkün olur. Formal planda burada orta mərhələ özünü göstərmir. Sadə mətndə komponentlərdən biri başlanğıc funksiyasındadır, ikincisi sonluq funksiyasındadır. Amma orası da var ki, bu məqamdan çıxış edərək demək olmaz ki, mətnin əsas əlaməti olan kompozisiyon bütövlük onun daimi əlaməti deyil, Azərbaycan dilində sadə mətnlərdə başlanğıc olan birinci komponentlə sonluq kimi çıxış edən ikinci komponent arasında mürəkkəb semantik-qarşılıqlı əlaqələr, əslində, özündə başlanğıcdan sonluğa məzmun keçidi ideyasını saxlayan orta mərhələ

komponentinin formal yoxluğunu kompensə edir. Başqa sözlə desək, bu halda keçid ideyası sadə mətndəki komponentlərin bir-biri ilə girdiyi semantik münasibətlərin dərinində gizlənib. Və yaxud belə də ola bilər ki, orta mərhələ ya başlanğıcın məzmununda, ya da son mərhələnin məzmununda virtual şəkildə iştirak edir.

Sadə mətn müxtəlif sintaktik qarşılıqlı əlaqəyə malik komponentlərdən ibarət ola bilər. Bundan əlavə, sadə mətndəki komponentlər, qeyd etmək lazımdır ki, adətən, maksimal dərəcədə bir-birinin strukturuna uyğunlaşmağa çalışırlar, başqa sözlə desək, məhz sadə mətnlərdə sintaktik paralelizm prinsipi özünü daha çox göstərir. Məsələn:

1) Əbili bundan incimədi. Əbili başqa şeydən incidi. (Elçin)

2) Bu göyün altındakı bu dənizdə bir Baladadaş var idi. Bu Baladadaşın ürəyində isə on səkkiz yaşlı bir qız var idi. (Elçin)

Azərbaycan dili yazılı abidələrinin dilində də özünü göstərən sadə mətnlərdə sintaktik paralelizm əsas struktur əlamət kimi özünü göstərir. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından gətirilən bu misallara diqqət edək:

1) Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu;

2) On iki min kafir qılıncdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldu.

Mətn yaradan struktur faktor kimi çıxış edən sintaktik paralelizm özünü mürəkkəb mətnlərdə daha bariz şəkildə göstərir. Sintaktik paralelizm prinsipi əsasında qurulan mürəkkəb mətndə belə bir quruluş tərkibin mürəkkəb olması nöqtəyi-nəzərindən harada isə özünü doğruldur. Çünki mətnin kəmiyyət artımı ondakı komponentləri bir vahid bütöv quruluş daxilində saxlamaq üçün güclü sintaktik vasitələrə ehtiyac duyur.

Bu misallara diqqət edək:

1) Naxoş gəldi, sağaldı getdi. Çolaq gəldi, ayaqlı getdi. Kor gəldi, gözlə getdi. (Ə.Haqverdiyev);

2) Nədənsə qorxmağa başladım, ürəyim döyündü, gözlərim qaraldı, sonra da bir damla acı yaşla doldu. Dizlərim titrədi. Ayaq üstə dura bilmədim. (S.Rəhman);

3) Açıq-açıq meydana bənzər sənin alıncığıın. İki şəbçirəğa bənzər sənin gözcüyəzin. Əbrişimə bənzər sənin yəliciyin. İki qoşa qardaşa bənzər sənin qulacığın. (Kitabi-Dədə Qorqud).

Sadə mətnlərdən fərqli olaraq mürəkkəb mətndə bir neçə tipli semantik qarışıq əlaqə özünü göstərə bilir. Komponentlərin belə qarışıq semantik əlaqələri, nəticə etibarilə, struktur birmənalılığa, güclü təkrar momentinə və bir sıra başqa mətn yaradan faktorlara söykənir.

Beləliklə, mətnin quruluşunda formal və semantik faktorların çox sıx, qarşılıqlı əlaqəsini görürük. Xüsusilə onu demək lazımdır ki, hətta mətnin kəmiyyət baxımından tərkibi də müəyyən mənada komponentlər arasındakı semantik əlaqənin bu və ya başqa cür formalaşmasına şərait yarada bilir. Məsələn, sadə mətndə onun iki komponentliliyi artıq konkret qarşılaşdırma münasibəti üçün münbit zəmin yaradır. Bu məqama başqa türk dillərilə də bağlı işarə edilir. Məsələn, kırım-tatar dilində iki hissədən ibarət olan cümlələrdə, yəni, tabesiz mürəkkəb cümlədə məhz ilkin olaraq qarşılaşdırma əlaqəsi özünü göstərir. Cümlələrin sayı çoxaldıqca qarşılaşdırma mənası zəifləyir. Və sadalama intonasiyası üstünlük təşkil edir²⁹³.

Azərbaycan dilindən bəzi misallara diqqət edək:

1) Biri sürücünün yanında oturmuşdu, ikisi arxada. (İ.Məlikzadə);

2) Sən pütlərinə yalvarırsan, mən aləmləri yoxdan var edən Allahıma sığındım. (Kitabi-Dədə Qorqud).

Bu misallardan görüldüyü kimi, qarşılaşdırma mənası məhz iki komponentin mövcudluğu hesabına formalaşır. Burada da cümlə quruluşuna əlavə komponentlər daxil edildikdə qarşılaşdırma mənası zəifləyir və kırım-tatar dilində olduğu kimi cümlələr arasında sadalama intonasiyası, təbii ki, komponentlər arasında sadalayıcı münasibət yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, mətn komponentlərinin bir-birilə münasibətinin formalaşmasında həmin mətnin kəmiyyətə tərkibi az rol oynamır.

Həm sadə, həm mürəkkəb mətnlərdə mətn yaradan faktorlar funksiyasında bir sıra struktur-qrammatik göstəricilər çıxış edir. Mətndə, aydın

²⁹³ Акмоллаев Э.С. Бессоюзные сложные предложения в современном литературном крымско-татарском языке. *Namizədlik dissertasiyası*, M., 1983, s. 98.

məsələdir ki, cümlələrlə söz birləşmələri, həmçinin leksik vahidlər təkrar edilə bilər. Təkrarlar sırasına eyni zamanda bəzi qrammatik əlamətləri, məsələn, növ və zaman əlamətlərini, hal göstəricilərini və başqalarını aid etmək olar. Təbii ki, bundan çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, təkrar, prinsip etibarilə, mətn yaradıcılığında çox güclü bir faktor kimi çıxış edir. Hər bir mətndə həm məna planında, həm də formal-struktur planında özünü göstərən təkrarları ayırmaq mümkündür.

Tekstyradıcı faktor kimi işarə əvəzlilikləri, şiddətləndirici ədatlar özünü göstərir. Onların funksiyasına aid olduqları, işarə etdikləri başqa komponentlərdəki elementlər vasitəsilə həmən komponentlərin özlərini struktur cəhətdən birləşdirmək daxil olur.

Mətnin tərkibi mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Hər bir komponent bütövün bir hissəsi kimi həmən bütövə, yəni, mətnə öz informativ struktur zərəcəyini gətirir. Tekstin tərkibindəki ayrı-ayrı hissələr sanki cilalanır və bütün tekstin ümumi gipertemasına tabe olur.

Qeyd: Gipertema – ümumiləşdirici, ehtivaedici məzmun.

Tekstin gipertemasının mürəkkəbliyi, qeyd etmək lazımdır ki, buradakı komponentlərin mövcudluğu və eyni zamanda onlar arasındakı qarşılıqlı semantik əlaqələrdən yaranır.

§ 3. Mətnin koqeziyası

Mətnin koqeziyası, yəni, komponentlərin mətndaxili əlaqələrinin cəmi bir sıra faktorların köməyiylə reallaşır. Praktiki olaraq dilin istənilən səviyyəsi koqeziya üçün nə isə verir və bu vasitələr arasında iki ən ümumi vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə tipinin "sintaktik" mahiyyətini nəzərə alıb bu ad altında birləşdirmək mümkündür. Bu əlaqələr sintaktik qəbildəndirlər. Amma bu tipli sintaktik əlaqələrdən başqa da mətnə komponentlərin bir-biri ilə bağlandığı əlaqə üsulları vardır. Belə

bir əlaqə üsulu kimi məntiqi-sintaktik üsulu ayırmaq olar. Məntiqi-sintaktik üsul tekstdaxili əlaqələrin iki növünü verir: zəncirvari və paralel.²⁹⁴

Mətnədə bu üsulların hansının öz əksini tapması və üstünlüyə malik olmasından asılı olaraq bəzi rus dilçiləri statik, dinamik və qarışıq mürəkkəb bütövləri ayırmağı məsləhət görürlər²⁹⁵. Statik mürəkkəb bütövlər, əsas etibarilə, paralel əlaqə prinsipi ilə düzəlir, dinamik mürəkkəb sintaktik bütövlərdə isə zəncirvari əlaqə prinsipi özünü daha çox göstərir. Qarışıq mürəkkəb sintaktik bütövlərdə həm bu, həm də o biri növ geniş işləm məqamına malik olur.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, mətndəki komponentlərin həm sintaktik, həm də məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları, əsas etibarilə, çox sıx və bir-birinin içinə girmiş şəkildə özünü göstərir. Məhz bunun üçün də işləm məqamındakı mətnədə ilkin əsas əlaqə tipini müəyyənləşdirmək çətin olur. Bir tərəfdən, həm sintaktik, həm də məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları qarşılıqlı şəkildə intensional olaraq bir-birini tələb edir, sanki “sintaktik oyuna” girməyə cəlb edirlər. Digər tərəfdən, onların işlədilməsi işləm məqamındakı mətnin ən müxtəlif səthlərinə aid olur. Sintaktik əlaqə zamanı mətn komponentlərinin konkret əlaqə üsulları işə düşür. Məntiqi-sintaktik əlaqə zamanı, əsas etibarilə, komponentlərin yerləşdirilməsi məsələsi ön plana çıxır. Hər bir əlaqə üsulunu ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

A. Mətn komponentlərinin sintaktik əlaqə üsulları

Sintaktik əlaqə üsulları komponentlərin bir-birinə struktur-semantik cəhətdən bağlanmasını təmin edir. Başqa sözlə desək, bu qrupa komponentlər arasında semantik mənə əlaqəsini saxlayan və komponentlər arasında tekst yaradılmasına aid olan struktur əlaqəni təmin edən tekstyaradıcı faktorlar daxil edilə bilər. Struktur planda tekstyaradıcı faktor kimi ilk növbədə məhz **təkrarlar** haqda danışmaq lazımdır²⁹⁶.

²⁹⁴ *Vinunla əlaqədar bax.:* Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973.

²⁹⁵ Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М., 1977, səh. 152; Бабайцева. В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис. Пунктуация. II hissə. М., 1981, s. 257.

²⁹⁶ *Azərbaycan dilinin sintaktik strukturunda təkrarların əhəmiyyətini mərhum prof. M. Adilov hərtərəfli şəkildə göstərmişdir. Bax.:* Adilov M. *Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar*. Bakı, 1974.

Mətndə özünü göstərən təkrarlar spesifik bir sistem təşkil edirlər. Belə ki, burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür və özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar, prinsip etibarilə, mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır.

Mətndə təkrar funksiyasında hətta bütöv cümlə strukturu özünü göstərə bilər. Belə olarkən, yəni, bütöv cümlə təkrar kimi özünü göstərəkən mətn daxilində təbii şəkildə o cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və təbii şəkildə o cümlənin struktur dəyəri azalır. Çox güman ki, görkəmli rus dilçisi V.V.Vinoqradov məhz bu cür halları nəzərə alaraq qeyd edirdi ki, mətn daxilində hətta bütöv cümlə özünü sintaqma kimi göstərə bilər. Belə olduqda biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birləşmənin komponenti və ya məna hissəsi kimi götürürük. Bu zaman onun mənasını mürəkkəb bütövün kontekstində dərk etməyə çalışmaq lazımdır. Digər tərəfdən vacib bir məqam kimi onu qeyd etmək istərdik ki, mətn daxilində elə məqamlar olur ki, onun özünəməxsus duyğunluq nöqtələrində məhz cümlənin təkrarı daha effektiv rol oynayır. Bu duyğunluq nöqtələrinin komponentlərini bir-birinə bağlamaq ehtiyacı olarkən söz birləşməsindən və ya ayrı-ayrı sözlərdənsə cümlədən istifadə etmək daha vacib və məqsəddüzgün olur. Belə bir misala diqqət edək:

Mən düşmənəm, mən düşmənəm sizin qan içində üzən təxtü-tacınıza!
Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza!
Mən düşmənəm sizin süngü və pulemyot üstündə duran hökmranlığınıza!
Mən düşmənəm sizin ikiüzlü qanlı məhkəmələrinizə! (C.Cabbarlı).

Bu misaldakı **“Mən düşmənəm”** struktur-semantik təkrar kompleksi öz-özlüyündə anafirik təkrar olub formal nöqtəyi-nəzərdən cümləyə uyğun gəlir.

Qeyd: Anafirik təkrar – əvvəldə gələn təkrar.

Bununla yanaşı, bütöv mətnin ümumi məzmun və emosional istiqaməti onun semantik-struktur sərhədlərini elə cilalayır ki, **“Mən düşmən-**

nəm” kompleksi artıq ayrıca sintaktik quruluş (cümlə) kimi qəbul edilmir. Təbii ki, bütün təkrar olunan komponent orqanik şəkildə mətnin quruluşuna daxil olur və bu zaman nəinki emosionallığı artıran üslubi nöqtəyi-nəzərdən, eyni zamanda quruluş nöqtəyi-nəzərindən də əsas mətnyaradıcı vasitə kimi çıxış edir. Struktur plandakı formal təkrar eyni zamanda söz birləşməsi şəklində də özünü göstərə bilər. Müqayisə edin:

Hamının gözləri gülürdü, tək bircə nəfərdən başqa, hamı nəzərlərini təbiətə yataq eləmişdi; baxırdılar, sevinirdilər, tək bircə nəfərdən başqa, hamı mənzilə tez çatmağa tələsirdi, tək bircə nəfərdən başqa. (İ.Məlikzadə).

Göründüyü kimi, bu misalda təkrar rolunda söz birləşməsi çıxış edir və bütöv mətni birləşdirməkdə məhz bu sintaktik kompleks əsas vasitə kimi çıxış edir.

Və nəhayət, mətn yaradan faktor kimi təkrar mətn boyu bir sözdən də ibarət ola bilər. Müqayisə edin:

Bu gecə bütün kənd sevinirdi. Qızlar, gəlinlər sevinir, uşaqlar, gənclər, ixtiyarlar sevinir, bütün kainat belə sevinirdi. (C.Cabbarlı).

Mətn yaradan faktor kimi təkrar heç də həmişə özündən əvvəlki təkrar komponentin olduğu kimi “kopyasını” çıxarmır. Məndə təkrar komponentlər transformasiyaya uğraya bilər. Mətnin təkrar tərkibi müəyyən bir obyekt ətrafında onun dərk edilməsi ilə bağlı toplanır. Bütün tərkib bu obyektin açılmasına xidmət edir və elə də ola bilər ki, bu obyektin linqvistik təsviri mətn boyu transformasiyaya uğramış olsun. Bu cür hallarda təkrar olunan sintaktik kompleksin hər hansı bir üzvünün elliptik iştirakı da istisna edilmir.

***Qeyd:** Ellipsis – formal ifadəsini tapmayan, amma tapması mümkün olan liqvisitik dəyər.*

Belə bir mətnə diqqət edək:

Sonra biz fabrikin həyətindən bir uzun dəmir parçası tapıb onsuz küçəyə çıxmıdım. Bu dəmir mənim arzuladığım tufəngə çevrildi. Bu dəmirə görə Azərin adını “dəli” qoydular, ancaq Mərcan xala küçədə rahat gəzdi. (Ə.Əylisli).

Göründüyü kimi, bütün mətn **“dəmir parçası”** söz birləşməsinin ətrafında qurulur və bu söz birləşməsi təkrar kimi güclü mətnyaradıcı faktora çevrilir. Bununla yanaşı, **“dəmir parçası”** sintaktik kompleksi bütün mətn boyu müəyyən transformasiyaya uğrayır. Mətnin ikinci və üçüncü komponentlərində o öz substitutu olan **“dəmir”** sözü ilə əvəz olunur. Son mərhələni təmsil edən sonuncu komponentdə isə formal təkrar, ümumiyyətlə, özünü göstərmir (**ancaq Mərcan xala küçədə rahat gəzdi**). Son mərhələdəki elliptik elementi bərpa etmək üçün mətnin bu mərhələdən əvvəlki komponentinə müraciət etmək lazımdır (**Bu dəmirə görə Azərin adını “dəli” qoydular**). Məhz bu komponentdəki **“bu dəmirə görə”** təkrarlılıq üzvünü tam şəkildə sonuncu komponentdə də bərpa etmək olar (**...ancaq bu dəmirə görə Mərcan xala küçədə rahat gəzdi**).

Beləliklə, başlanğıc komponentdə tam adı ilə təmsil olunan təkrar zənciri orta mərhələdə substitusiyaya uğrayır. Son mərhələdə isə təkrar ellipsislə əvəz olunur: **dəmir parçası – dəmir – (ellipsis)**. Amma bizə belə gəlir ki, buna baxmayaraq mətnin komponentləri arasındakı əlaqə heç də zəifləmir, çünki təkrar bütün gücü ilə özünü məhz başlanğıc mərhələdə göstərir. Başlanğıc mərhələ isə məlum olduğu kimi, bütün mətnin struktur-semantik gücünün məhz bazasıdır, mətnin məhz bu başlanğıc komponenti əvvəlki məqamlarda deyildiyi kimi, maksimal tamlıqla ifadə olunmalıdır.

Azərbaycan dilində elə mətnlərə rast gəlmək olur ki, burada təkrar mürəkkəb bir sistem kimi, başqa sözlə desək, müxtəlif təkrar elementlərdən təşkil edilmiş qarışıq bir sistem kimi özünü göstərir. Bu cür mətnlərdə leksik təkrarlarla yanaşı, morfoloji və sintaktik təkrarlara da yer verilir. Belə bir misala diqqət edək:

Sədəfin qara gözləri var idi, qara saçları var idi, yoğun da hörükləri və Allahverdi heç vaxt Sədəfi belə görməmişdi. Sədəfin gözləri də həmən gözlər idi. Hörükləri də həmən hörüklər idi, amma Allahverdi bu gözləri də birinci dəfə görürdü, bu hörükləri də. Sədəfin sifəti qarayanız idi və Allahverdi indi gözlərini bu qarayanız sifətdən çəkə bilmirdi, özünə acığı tuturdu, istəmirdi bu sifətə baxsın, amma bir şey çıxmırdı ki çıxmırdı, elə beləcə baxırdı. (Elçin).

Bu konkret mətn öz içində, ümumiyyətlə, mətndə mümkün olan, demək olar ki, bütün struktur əlaqə növlərini ehtiva edir. Burada formal və yaxud transformasiyaya uğramış təkrarlardan başlayaraq sintaktik paralelizm kimi özünü göstərən söz sırası təkrarına, həmçinin deyktik elementlərin təkrarına qədər bütün əsas mətnyaradıcı struktur faktorlar çıxış edir. Mətnin giperteması Sədəfin xarici görünüşünün təsvirindən və Allahverdinin buna münasibətindən formalaşır. Eyni zamanda bu münasibətin özü bir dinamikada verilir, başqa sözlə, indiki münasibət daimi əvvəlki münasibətlə gizli bir müqayisədə təqdim olunur. Mətnin gipertemasında özünə yer tapan müqayisə aspekti öz-özlüyündə təkrarların geniş şəkildə işlənməsi üçün obyektiv əsas verir.

Təbiidir ki, bir çox hallarda müxtəlif tipli ellipsisləri aradan götürmək üçün işlədilən təkrarların bolluğu müəyyən mənada müəllifin şəxsi üslubu kimi ortaya çıxır. Amma bununla belə, bu mətndə mətnin daxili qrammatikasının tələbi ilə reallaşan təkrarlar da vardır. Axıncılara bu sözlərin formal təkrarını aid etmək olar: *gözlər, hörüklər, həmən qarayanız* və başqaları. Bu sözlərin bu və ya başqa şəkildə təkrarlanması möhkəm bir mətnyaradıcı faktor kimi özünü göstərir.

Komponentlərin tekstdaxili əlaqələrinin güclü ifadə vasitəsi kimi deyktik elementlər çıxış edir. Bu deyktik elementlər işarələrin bir-birinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə olan münasibətini yaradan işarəedici funksiyaya malikdirlər. Nəzərdən keçirilən məsələ ilə əlaqədar bizi deyktik elementlər maraqlandıracaq ki, onların vasitəsilə bütöv mətn arasında, mətnin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq mümkün olsun. Başqa sözlə, mətnlə bağlı deyktik elementlərin özündən əvvəlki kontekstə işarə etmək funksiyası maraqlandıracaq. Qeyd etmək lazımdır ki, deyktik element vasitəsilə mətnin komponentlərinin struktur birləşməsinin baş verməsi eyni zamanda mətnin kompressiyaya uğramasını (yəni, müəyyən hissələrinin sıxılmasını) təmin edir. Müqayisə edin:

Mən İslam dayıya çay alırdım, su gətirirdim və buna görə də İslam dayı mənim adımlı daha bərkədən deyirdi, daha mehriban çağırırdı. (Ə.Əylisli).

Bu misalda ikinci komponentin əvvəlində özünü göstərən “**buna**” deyktik elementin köməylə bütün mətn sanki iki hissəyə bölünür. Bu hissələri deyktik elementdən əvvəlki və deyktik elementdən sonrakı hissələr kimi səciyyələndirmək olar. Bütün mətn “səbəb – nəticə” məntiqi qanununa əsaslanaraq qurulur. Səbəb ifadə edən komponent mövcud dil qanunauyğunluqlarına əsasən deyktik element olan “**bu**” (buna görə) elementinə transformasiya edilir. İkinci komponentin tərkibindəki nəticə bildirən “**bu**” deyktik elementi eyni zamanda müəyyən mənada ikinci komponent üçün məntiqi çıxış nöqtəsi olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, deyktik element faktiki olaraq təkrarın müəyyən bir növü kimi özünü göstərir. Amma orası da var ki, bu təkrarın özünəməxsus növüdür. Və onda formal olaraq təkrarlanmadan qaçmaq cəhdi var. Amma ən ümumi şəkildə onu da qəbul etmək lazım gəlir ki, deyktik element təkrar zəncirinin sadəcə olaraq bir komponentidir. Ona yanaşma da bu müddəanın əsasında olmalıdır.

Bu sonuncu misalın birinci komponenti (**Mən İslam dayıya çay alırdım, su gətirirdim**) informativ planda tam şəkildə “**buna görə də**” söz birləşməsinin tərkibindəki “**bu**” deyktik elementinə bərabərdir. Deyktik elementin belə transformasiyasını – “buna görə” şəklinə düşməsinə (bunun arxasında, daha dərin qatda “**bu səbəbdən**”, “**bu səbəbə görə**” məntiqi göstəriciləri görməmək mümkün deyil), ilk növbədə, məntiqi quruculuğun üslubi səviyyəsinə aid etmək lazımdır. Beləliklə, deyktik element məhz özündəki təkrarlılıq mahiyyətinə görə mətn yaradan faktorlardan birinə çevrilir.

Mətn tərkibində komponenti bir-birinə bağlayan əsas köklü vasitələrdən biri söz sırasıdır. Söz sırası probleminin özünü dərindən anlamaq üçün cümləni hökmən müəyyən kontekstdə götürmək vacibdir. Tekst yaradan faktorlar kimi söz sırası ilə bağlı söz sırasının pozulması halını, yəni, inversiyanı, sintaktik paralelizmi, əksinə söz sırasını, yəni, xiazmi və s. göstərmək olar. Adətən, tədqiqatçılar türk dillərində normal söz sırasının pozulması hallarını izah edərkən səbəblər arasında emfatik vurğunu (emosional vurğunu) nitqin stilizasiyasını, üslubiyyatını və aktuallaşmanı qeyd edirlər²⁹⁷.

²⁹⁷ Müq. ed.: Баскаков А.Н. Функциональная значимость инверсии в современном турецком предложении. — *SSRİ EA-nın xəbərləri, ədəbiyyat və dil seriyası*. XXXI, Tom, IV buraxılış. M., 1972, səh. 369.

Bununla ümumi şəkildə razılaşıaraq əlavə etmək istərdik ki, Azərbaycan dilində bu qeyd olunan səbəblərdən başqa söz sırasının pozulması hallarına gətirən və işləm məqamına malik bir faktor da var.

Bu faktor mətnyaradıcı faktordur. Azərbaycan dilində inversiya mətn yaradıcı faktor kimi çıxış edə bilər.

Mətndə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə bir dəyişməsinə həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentlərinin arasında işlənir. Bunda əsas məqsəd o olur ki, ümumi üzvün orta mövqedə işlənməsi ilə, yəni, həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmaları ilə bu komponentlərin bir-birinə daha möhkəm bağlanması əldə edilsin. Belə bir misala diqqət yetirək:

Adı Leyladır onun. Həyatı bəxtəvərliklə, qəlbi istəklərlə doludur. Dodaqlarındakı gülüslə gözlərindəki sevinc ekiz yaranmışdır. Ömründən keçən on səkkiz ildə ata-ana həmişə bu yeganə qızcıqazın nazını çəkmiş, üstündə əsmiş, onu ehtiyacın üzünü görməyə, xiffətin nə olduğunu bilməyə qoymamışlar. (S.Qədirzadə).

Bu mətndə inversiya özünü məhz başlanğıc mərhələdə göstərir. **“Onun adı”** söz birləşməsi mürəkkəb mübtədə kimi çıxış edərək sanki, öz sərhədlərinin içərisinə **“Leyladır”** xəbərini buraxır, onu ehtiva edir. Eyni zamanda söz birləşməsinin ilkin elementi həmən komponentin son mövqeyinə yerləşdirilir. Normal söz sırası **“Onun adı Leyladır”** pozulur, əvəzinə inversiyalı söz sırası **“Adı Leyladır onun”** ortaya çıxır. İnversiyanın məqsədəuyğunluğunun, bu halda söz birləşməsinin birinci elementi olan **“onun”** əvəzliyinin komponentin son mövqeyində işlənməsinin əhəmiyyəti bundadır.

Mətnin ikinci, üçüncü, dördüncü komponentləri ellipsisə uğramış **“həyatı”, “dodaqlarındakı”, “ömründə”** elementləri ilə başlayır. Birinci komponentin son mövqedə olan **“onun”** elementi, beləliklə, bu ellipsisə uğramış mübtədalarla daha sıx kontakta girmiş olur və təbii ki, dil təsəvvüründə hər üç komponentdə məhz bu element mübtədanın ilk elementi kimi çıxış edir: **“onun həyatı”, “onun dodaqlarındakı”, “onun ömründən”**. Əlbəttə ki, daha effektiv kontakt birinci və ikinci elementlər arasında baş

verir. Bu bilavasitə kontaktdır. Amma üçüncü və dördüncü komponentlər də struktur baxımdan birinci komponentdəki “onun” elementinə qarşı intensionaldırlar, onu tələb edirlər. Və burada “**onun**” elementinin başlanğıc mərhələdəki belə bir postpozisiyası müəyyən mənada onların da arasındakı kontaktın güclənməsinə səbəb olur.

Tekst tərkibində komponentlərin, yəni, müstəqil cümlələrin bir-biri ilə struktur bağlanma üsullarının arasında xüsusi yeri sintaktik paralelizm tutur. Dilçilikdə bu hadisə ilə əlaqədar kifayət qədər ədəbiyyat vardır²⁹⁸. Məlum olduğu kimi, sintaktik paralelizm tekstin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eyni cür yerləşməsi və bir-birini təqib etməsidir. Adətən, belə struktur birgəlik eyni zamanda məzmun planında özünü göstərən birgəliklə müşayiət olunur. Bu struktur və ya məzmun birgəliyindən hansı ilkin, hansı sonrakıdır? Bizə belə gəlir ki, onlar bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayır. Amma bununla belə bu da var ki, məzmun səviyyəsindəki qarşılıqlı əlaqələri dərinlən anlamaq üçün ilk növbədə onların material əsasını, mətn komponentləri arasındakı qarşılıqlı struktur əlaqələri təhlil etmək lazımdır. Biz burada sintaktik paralelizmin hərtərəfli və geniş tədqiqini aparmaq niyyətində deyilik. Bu xüsusi bir tədqiqat obyektidir. Bununla belə, bizə belə gəlir ki, bu sintaktik üsulun mətnyaradıcı funksiyası ilə əlaqədar bəzi əsas məqamlarından danışmaq yerinə düşərdi.

Tam sintaktik paralelizm cümlə üzvlərinin və yaxud cümlə üzvlərindən böyük sintaktik vahidlərin – cümlələrin bir-birini struktur baxımdan mütləq eynilik rejimində izləməsindən yaranır. Cümlələr bu şəkildə bir-

²⁹⁸ Müq. ed.: Линин Ан. К вопросам формального изучения поэзии тюркских народов. — Известия филологического факультета Азгосуниверситета. Т. I. Баку, 1926, т. I, сәһ. 150; Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха. — “Вопросы языкознания” журналы. М., 1964, № 4. Сәһ, 23; Шербак А.М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении — Народы Азии и Африки, 1961. № 2, сәһ. 142- 143; Adilov M. Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi. Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1967, сәһ. 600; Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Namizədlük dissertasiyası. М., 1963; Abdullayev К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника “Книга моего деда Коркута”). Namizədlük dissertasiyası. М., 1976.

birini izləyirsə, onlar paralel komponentlərə çevrilirlər və beləliklə, mətn yaradırlar. Belə bir misala diqqət edək:

Bu gün mən geydim. Yarın naibim geysin. Qırx günə təkin sıravardı geyəyin. Ondan sonra bir dərvişə verəlim. (Kitabi-Dədə Qorqud).

Hər dörd komponentdə özünü göstərən zaman zərfliyinin prepozisiyası və xəbərin postpozisiyası sintaktik paralelizm prinsiplərinin gözlənilmədiyindən xəbər verir. Və təbii ki, cümlələr arasında özünü göstərən belə eyni strukturlu quruluş öz növbəsində struktur baxımdan etibarlı tekstyaradıcı faktora dönə bilər.

Tam sintaktik paralelizm eyni zamanda üslublaşmış elliptik quruluşlarla da müşayiət oluna bilər. Və belə quruluşlarda həmişə tam formal strukturu bərpa etmək imkanı vardır. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, ellipsisi olan cümlənin məzmununu natamam sayıla bilməz. Belə cümlə məzmunu ilə özünün ellipsisi olmayan paralelindən heç nə ilə fərqlənmir²⁹⁹. Azərbaycan dilində belə hal özünü göstərir. Əvvəlki misallarımızdan birinə bir daha qayıdaq.

Sədəfin qara gözləri var idi, qara hörükləri var idi... (Elçin)

Bu nümunəni biz başqa məqamla əlaqədar təhlil etmişdik. İndi onu qeyd etmək istərdik ki, bu mətnə təkrar komponent və tekstyaradıcı faktor kimi özünü ellipsis göstərir.

Bu elliptik məqam artan xətt üzrə özünü göstərir. Mətnin birinci komponenti (**Sədəfin qara gözləri var idi**) o biri komponentlərlə müqayisədə nisbətən tam şəkildə təqdim edilmişdir. Belə ki, birinci komponentlə müqayisədə ikinci komponentdə ellipsis özünə yer alır. Birinci hissədəki mürəkkəb mübtədanın əvvəli (**Sədəfin**) ixtisar edilir və ikinci komponent mübtədə kimi ancaq "**qara saçları**" kompleksinə malik olur. İkinci komponentdə ellipsis güclənir və başqa elementləri də əhatə edir. Əslində, üçüncü komponent yalnız "**yoğun hörükləri**" sintaktik kompleksindən ibarətdir. Burada mübtədanın məlum birinci elementindən başqa, eyni zamanda xəbər də tam tərkibi ilə (**var idi**) ellipsisə uğramışdır. Amma bütün bunlar görün-

²⁹⁹ Müq. ed.: Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1964.

düyü kimi, mətni adekvat qəbul etmək yolunda heç bir semantik maneə yaratmır. Tam şəkildə təqdim olunan komponentdən uzaqlaşdıqca ellipsis dərinləşə bilir. Dərinliyin dərəcəsi birinci komponentin tamlığından və komponentlər arasındakı əlaqədən asılıdır. Beləliklə, bütün mətnin tam strukturunu təsəvvürdə bərpa etmək mümkündür:

Sədəfin qara gözləri var idi, (Sədəfin) qara saçları var idi, Sədəfin yoğun da hörükləri (var idi).

Göründüyü kimi, bərpa edilmiş variant sintaktik paralelizm qaydalarına tam uyğun gəlir. Beləliklə, ellipsis, yəni, cümlə üzvünün və ya onun hər hansı bir hissəsinin dəyərə malik (komponentin strukturuna zədə gətirmədən bərpa edilə bilən ixtisarı) yoxluğu bütövlükdə komponentlərin struktur birgələşməsinə maneçilik törətmir, əksinə, onların, əlbəttə ki, tam strukturunun tam bərpası vasitəsilə ondan sonrakı sıx birləşməsinə şərait yaradır. Tam sintaktik paralelizmdən fərqli olaraq natamam sintaktik paralelizmdə eyni struktur quruluşdan müəyyən sapmalar özünü göstərə bilər. Belə sapmalara misal olaraq komponentlərin tərkibində elementlərin qismən müxtəlif cür formalaşmasını (qrammatik baxımdan bu, söz dəyişdiricilik göstəricilərinin müxtəlif cümlələrdə müxtəlif cür ola bilmə imkanında özünü göstərir), eyni zamanda kəmiyyət baxımından müxtəlif komponentlərdəki elementlərin uyğunsuzluğunu göstərmək olar. Belə bir misala diqqət edək:

Çınarın gözü görünür, çınarın gözü şəffafdır, çünki əslində, çınar bütün gövdəsiylə, budaqlarıyla, yarpaqlarıyla görünür və çınarın gözlərinin təbəssümü də yarpaqlarına, budaqlarına, gövdəsinə yayılır. (Elçin)

Bu misaldakı komponentlərin paralelizmi birinci komponentdə tam şəkildə özünü göstərir. **Çınarın gözü görünür, – çınarın gözü şəffafdır.** Sonrakı komponentlərdə struktur planında natamam paralelizm üzə çıxır. Belə ki, subyekt – obyekt – predikat sxemi bir qədər dəyişir. Birinci iki komponentdə obyekt öz təmiz formasında çıxış etmişdir. Üçüncü komponentdə isə obyekt bir qədər mürəkkəbləşmiş formada birgəlik anlayışını bildirən **“la; lə”** formatının əlavəsilə (**gövdəsiylə, budaqlarıyla, yarpaqlarıyla**) çıxış edir. Eyni zamanda üçüncü komponent bir növ keçid xarakteri

də daşıyır. Belə ki, sonrakı dördüncü komponent öz tərkibinə artıq yön istiqamətli obyektlər daxil edir (**yarpaqlarına, budaqlarına, gövdəsinə**).

Gördüyümüz kimi, qrammatik oriyentasiyanın dəyişməsi bizim misalda təmiz formadan yön bildirən formaya keçid, əslində, çox ahəngdar şəkildə baş verir. Başqa sözlə, burada obyekt anlayışından yön bildirmə anlayışına təcridi keçid baş verir və baxmayaraq ki, sintaktik paralelizmin ümumi struktur qurğusu (subyekt – obyekt – predikat) mətnin bütün quruluşu boyunca qorunub saxlanır, bu qurğunun tərkib elementlərindən biri olan obyektin daxili qrammatik dəyişməsi bu paralelizm növünü natamam kimi adlandırmağa imkan verir. Tamamilə aydındır ki, belə bir daxili qrammatik dəyişmə, prinsip etibarilə, sintaktik paralelizm əsasında qurulan komponentlərin tərkibində olan başqa vahidləri də əhatə edə bilər. Məsələn, qrammatik planda həm subyekt, həm də predikat dəyişə bilər. Buna baxmayaraq, onların sadəcə mövcudluğu və həmçinin müxtəlif növlü leksik təkrarlar şəklində özünü göstərən semantik – məzmun faktoru mətnə yaygınlıq və daxilən təşkil olunmamışlıq imkanı vermir, əksinə, mətn bu təhlil olunan haldakı variantlarla çox yüksək dərəcədə birgələşmiş vahid bütövlük nümunəsi göstərir.

Sintaktik paralelizm prinsipinin əsasında qurulan komponentlərin tərkib vahidlərinin bir-birinə uyğun gəlməsi halları həmçinin natamam sintaktik paralelizm növünə aid edilə bilər. Belə uyğunsuzluq hər şeydən əvvəl bu və ya başqa komponentdə struktur baxımdan əhəmiyyəti olmayan müəyyən vahidlərin iştirakının nəticəsində müəyyən olur. Misallara diqqət edək:

1) Sən pütlərinə yalvarırsan. Mən aləmləri yoxdan var edən Allahıma sığındım. (Kitabi-Dədə Qorqud);

2) Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola. Mən qaraqaç atıma minmədən ol minmiş ola. Mən qanlı kafir elinə varmadan ol varmış, mənə baş gətirmiş ola. (Kitabi-Dədə Qorqud).

Birinci misalın ikinci komponentindəki (**Mən aləmləri yoxdan var edən Allahıma sığındım**) obyekt, yəni **Allahıma** leksik vahidi **aləmləri yoxdan var edən** təyininin köməyiylə genişləndirilir. Birinci komponentdə

onun bu təyininin ekvivalenti yoxdur və hətta bu yoxluğu ellipsislə əlaqələndirmək də mümkün deyil.

İkinci nümunənin üçüncü komponenti həmçinin formal cəhətdən predikativ söz birləşməsinə uyğun genişləndirici kompleksə malikdir (**Məna baş gətirmiş ola**). Mətnin birinci və ikinci komponentlərində bu genişləndiricinin ekvivalenti özünü göstərmir. Göründüyü kimi, hər iki nümunədə tam uyğunluq prinsipi pozulmuşdur. Buna görə də birinci və ikinci nümunələri natamam paralelizm prinsipləri ilə qurulmuş növə aid etmək olar³⁰⁰.

Sintaktik paralelizmin xüsusi növü olaraq əksinə paralelizm kimi səciyyələndirilən **xiazmi** qeyd etmək olar. Xiazmi mətndəki cümlələrin birləşməsini təmin edən sintaktik üslubi vasitədir. Xiazmin nəyə xidmət etdiyini göstərən İ.R.Qalperin belə yazır: "Xiazmi çox sadə bir üslubi vasitədir. Bir frazafövqü birlikdə (abzasda) cümlələrin bir-birini izləməsi zamanı ya əvvəlki, ya da sonrakı cümlənin sıralanması inversiyaya uğrayır. Bu üsul bəzən daha böyük deyim kəsiklərində reallaşır. Belə ki, əgər məlumatın verilməsi zamanı əvvəlki cümlə səbəbdən nəticəyə halını ifadə edirsə, bundan sonrakı cümlədə isə nəticədən səbəbə doğru halı özünü göstərirse burada xiazmi üsulu göz qabağındadır"³⁰¹.

Göründüyü kimi, xiazmi bu tədqiqatda çox geniş təhlil edilir. Belə ki, xiazmi sintaktik kəsiklərin birləşməsinə xidmət edən, başqa sözlə desək, sintaktik kəsiklər kimi özünü göstərən cümlələri bir-birinə bağlayan vasitə kimi özünü göstərir və əslində, xiazmi cümlənin sintaktik özülünü təşkil edir. Amma bununla yanaşı, İ.R.Qalperin xiazmi heç də sintaksis sahəsinə aid bir anlayış kimi məhdudlaşdırmır. Onun yuxarıdakı qeydinə diqqət etsək, görürük ki, o xiazmi anlayışına tək cə dilçilik aspektindən deyil, məntiqi aspektdən də yanaşır, səbəb-nəticə, nəticə-səbəb kimi məzmunların sıralanma qanunauyğunluqlarını da bu üslubi fiqurun içində görə bilir. Bu üslubi sintaktik vasitənin belə geniş anlayışı mətndaxili əlaqələrin hətta makro-mətn səviyyəsində də öyrənilməsini nəzərdə tutur. Biz isə burada

³⁰⁰ Вах.: Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. *Namizədlik dissertasiyası*, M., 1963, səh. 30.

³⁰¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981, səh. 84.

mikro-mətnin daxili struktur əlaqələrini öyrənərkən xiazmi da məhz mikro-mətn çərçivəsində nəzərdən keçirərək, onu iki qonşu cümlənin struktur sərhədlərində götürürük. Onu da qeyd edək ki, xiazmin əsas prinsipi olan inversiya məhz bu cür qonşu konstruksiyaların timsalında daha kəskin şəkildə özünü göstərir. Əslində, xiazmin hər iki komponenti müəyyən mənada paralelizm əsasında qurulur. Amma bu paralelizm əks istiqamətli paralelizmdir. Təsadüfi deyildir ki, başqa bir əsərində İ.R.Qalperin xiazmi inversiyanın və paralelizmin birləşməsi kimi qeyd edir³⁰².

Xiazmin əsas tələbi odur ki, onun ikinci komponenti struktur planında birinci komponentə münasibətdə inversiyaya uğrasın. Bundan başqa mətnin komponentləri həm də məzmun planında bir-birinə xiazmatik münasibətdə ola bilərlər. Başqa sözlə desək, hətta əgər bəzi mətnlərdə komponentlərin struktur quruluşu identik də olsa, məzmun planında bu komponentlərdəki vahidlər bir-birinə əks mövqe tuta bilərlər. Belə bir misala diqqət edək:

Altdan geyindi, üstədən qıfıllandı, üstədən geyindi, altdan qıfıllandı.
(Folklor nümunəsi).

Xiazm mətnin bir hissəsini də əhatə edə bilər. Məsələn:

Bu mənim əziz və qədim dostum Molla Nəsrəddin əmidir ki, hətta bunun o məzəli jurnalını neçə dəfələrlə gülə-gülə oxumusunuz və dəfələrlə oxuya-oxuya gülmüsünüz. (C.Məmmədquluzadə).

Bu nümunədə mətnin bir hissəsi (**bunun o məzəli jurnalını neçə dəfələrlə gülə-gülə oxumusunuz və dəfələrlə oxuya-oxuya gülmüsünüz**) məhz mənə planında əksinə paralelizm üsulu ilə qurulub. Baxmayaraq ki, xiazmin birinci hissəsi (**gülə-gülə oxumusunuz**) və ikinci hissəsi (**oxuya-oxuya gülmüsünüz**) bir-birinə münasibətdə mənə yerdəyişməsinə yol verib, yenə də qeyd etmək lazımdır ki, burada paralel izostruktur quruluş dəqiqliklə gözlənilir.

Əksinə paralelizm struktur planında cilalanmış üslubi bir vasitə kimi özünü göstərir. Bu üslubun çox güclü mətnyaradıcı faktor kimi (həm

³⁰² Müq. ed.: Гальперин И.Р. *Очерки по стилистике английского языка*. М., 1958, сәh. 234.

mikro-tekst tərkibində, həm də makro-tekst tərkibində) çıxış etməsini XIV əsr klassiki Nəsiminin bir qəzəlinin nümunəsində görə bilərik. Bu qəzəl başdan-başa xiazmatik münasibətlər əsasında qurulmuş komponentlərdən (misralardan) ibarətdir:

*Nuşin ləbin ləli, ləli-ləbin nuşin
Şirin görürəm candan, candan görürəm şirin.*

*Cana, üzünü ayı, ayı üzünü, cana
Rəngin çü güli-əhmər, əhmər çü güli-rəngin.*

*Hər kimsə səni görməz, görməz səni hər kimsə
Kəndin çəkədir hicran, hicran çəkədir kəndin*

*Hər kim sözün eşitdi, eşitdi sözün hər kim
Təhsin qıladır öz can, öz can qıladır təhsin.*

*Cana, Nəsimini gör, gör Nəsimini, cana,
Üstün qamıdan sözü, sözü qamıdan üstün.*

Tam makro-tekst şəklində özünü göstərən bu nümunədə hər bir tərkib komponent, yəni, hər bir mikro-tekst bir misraya bərabərdir, həmən misaldə xiazmatik quruluşa malikdir. Bütün qəzəl boyu əks paralelizmdən istifadə etmə halı, prinsip etibarilə, özünü doğruldur, çünki məhz bu mətn-yaradıcı faktorun köməyiylə bütün makro-tekst bütün tərkib elementlərinin, komponentlərinin çox sıx şəkildə birləşdiyi vahid kimi özünü göstərir. Daha bir struktur mətn yaradıcı faktor kimi burada ellipsis çıxış edir. Ellipsis hər hansı bir komponentdə bu və ya başqa vahidin formal şəkildə iştirak etməsindən yaranır. Ellipsislik ideyası, əslində, sintaktik vahidin dəyəərə malik yoxluğunun üzərində qurulur. Məhz belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, başqa sözlə desək, sıfır üzvlü komponenti başqa komponentlərə daha sıx şəkildə bağlayır.

İ.F.Vardul ellipsisin mahiyyətini belə müəyyənləşdirir: “Dil vahidini ellipsisə uğratmaq, bu onu sadəcə olaraq işlətməmək deyil, onu işlətməklə onun məzmununu suppresiya vasitəsilə ifadə etmək deməkdir”³⁰³.

*Qeyd: Suppresiya – məlumatı ötürənin hər hansı dil elementini ifadə etməyə qadir olduğu, amma ifadə etmədiyi haldır*³⁰⁴.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ellipsis prosesi zamanı mətnin müəyyən komponentdəki hər hansı vahidinin yalnız dəyərə malik yoxluğundan söhbət gedə bilər.

Mətnin quruluşunda adətən o birilərinə nisbətən tam və bütöv şəkildə ifadə olunmuş komponent kimi məhz mətnin başlanğıcı özünü göstərir. Məhz belə bir bütöv komponent və yaxud komponentlər başlanğıc mərhələni təşkil edərək o biri digər komponentlərdə ellipsisin ortaya çıxması üçün əlaqəli şərait yaradırlar. Müqayisə edin:

İkimiz də cəld şalvarları dizimizə keçirdik. Köynək-pencəyi geydik. Ayaqqabını ayağımıza taxdıq, yavaşca-yavaşca qapını açıb eyvandan aşağı endik. (M.İbrahimov).

Qeyd etmək lazımdır ki, mətn daxilindəki ellipsis burada özünü göstərən və mətnin bütün komponentlərinə eyni dərəcədə aid olan ümumi üzvlə genetik qohumluq münasibətindədir. Gətirilən misalda birincidən başqa bütün digər komponentlərdə elə həmin ümumi üzv kimi özünü göstərən “**ikimiz də**” leksik-sintaktik vahidi ellipsisə uğrayır.

Dəyərə malik vahidin yoxluğu kimi səciyyələndirdiyimiz ellipsis dil təsəvvüründə yox olmağa doğru gedir və daha dərinə gizlənmiş tam bütöv variantla əvəz edilir. Buradan belə çıxır ki, formal baxımdan ellipsis prosesi tam təkrar kimi səciyyələnən xüsusi struktur tekstyaradıcı faktordan mümkün olan maksimal uzaqlaşmadır. Əgər tam təkrardan deyktik elementə qədər və deyktik elementdən də ellipsisə qədər bütün təkrar sisteminin sxemini qurmuş olsaq, belə güman etmək olar ki, bu zəncir bütöv-

³⁰³ Вардудль И.Ф. Основы описательной лингвистики. М., 1977, сәh. 303.

³⁰⁴ Мүүд. ed.: Есперсен О. Философия грамматики. М., 1958, сәh. 359.

lükdə mətnyaradıcı faktorun zəifləməsinin göstəricisi kimi özünü göstərir. Amma bununla belə, bütün mətnyaradıcı vasitələrin daxili, dərin, qarşılıqlı əlaqəsi bu zəncirin qütblərinə biri digərinə keçən kimi yanaşmağa imkan verir. Müəyyən rakursdan baxanda ellipsis (eynilə deyktik element kimi) mürəkkəb təkrar sisteminin bir üzvündən başqa heç bir şey deyildir qənaətinə gəlmiş olarıq.

B. Mətn komponentlərinin qarşılıqlı mənə əlaqələri

Mətn komponentləri arasındakı mənə əlaqələri, yuxarıda deyildiyi kimi, struktur əlaqələrlə çox sıx qaynayıb qarışmışdır. Bunları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Mətnin bütövlükdə giperteması məhz mənə aspektinin ayrı-ayrı qollarının qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlanmasının, tərkib komponentlərinin hər birinin mövzusunun digəri ilə sıx birləşməsinin nəticəsində yaranır. Mətnin tərkib komponentləri aşağıdakı mənə münasibətlərinə daxil ola bilirlər:

- sadalama münasibəti,
- qarşılaşdırma münasibəti,
- ardıcillıq münasibəti,
- eynizamanlılıq münasibəti.

Komponentlər arasındakı bu qarşılıqlı mənə münasibətləri müxtəlif bağlayıcı formalarla müşayiət olunur ki, bunların hesabına bu və ya başqa münasibət daha kəskin şəkildə özünü göstərir. Burada onu qeyd etmək vacibdir ki, bağlayıcılar ilk növbədə mətndəki qarşılıqlı mənə əlaqələrinin göstəriciləridir. Onların mətndəki quruluş təşkilinə aidlikləri, heç şübhəsiz, sonrakı, ikinci məsələdir.

Mətnin mənə koqeziyasının öyrənilməsində çox vacib olan bir məqamı qeyd etməmək mümkün deyil. Heç bir mənə əlaqəsi komponentlər arasında təmiz şəkildə, digərlərindən təcrid olunmuş şəkildə işləm məqamına malik deyil. Həmişə bir mənə əlaqəsinin üzərinə bu və ya başqa dərəcədə başqa mənə tipləri əlavə edilir. Bundan əlavə çox komponentli tekstlərdə heç də bir mənə əlaqəsinin mətnin əvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi də vacib deyil. Bir mətndə müxtəlif tipli mənə əlaqələri reallaşa bilər.

Yuxarıda qeyd edilən tekstdaxili əlaqələrin məna tiplərini məqsədə uyğun olardı ki, bu şəkildə qruplaşdıraraq. Birinci qrupa eyni zamanlılıq və ardıcılıq əlaqəsini daxil etmək olar, başqa qrupa müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələrini daxil etmək olar. Bu bölgü ona görə özünü doğruldur ki, birinci qrupda bütün münasibət tipləri zaman anlayışının ətrafında birləşir, başqa sözlə, onlarda mətn komponentlərinə xas olan bütöv məna strukturlarının məhz zaman nöqtəyi-nəzərindən fərqlənməsi özünü göstərir. Öz növbəsində, müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama kimi məna əlaqələrinin tipləri digər qrupa daxil olan məna əlaqələrinin tipləri olaraq birinci, əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini keyfiyyət baxımından səciyyələndirir.

Mətnin bütövlükdə progressiyasına xidmət edən ən effektiv vasitə kimi komponentlər arasındakı ardıcılıq əlaqəsini qeyd etmək olar.

***Qeyd:** Mətnin progressiyası dedikdə biz əlaqəli mətnin elə bir ardıcıl, arasıkəsilməz hərəkətini nəzərdə tuturuq ki, onun heç bir məqamında özündən əvvəlki sintaktik kəsiklərin dəstəyinə ehtiyac qalmasın.*

Belə münasibəti qurarkən komponentlərin nə cür yerləşməsi informativlik məqamı kimi istisna edilir. Komponentlərin ancaq son düzülüş məqamı öz-özlüyündə informativlik bildirən reallıq kimi özünü göstərir. Müqayisə edin:

Bombanın biri mən olan top xəndəyinin qırağına dəyib partlamışdı. Ağır yaralanmışdım. Ağrıdan göz açə bilmirdim. Məni bir neçə yaralı ilə birlikdə maşına qoyub diviziyamızın tibb səhiyyə hissəsinə gətirdilər. Cərrah ağrıların şiddətindən ilan vurmuş kimi qıvrıldığımı görüb tapşır-mışdı ki, məni tez cərrah stolunun üstünə uzatsınlar. Narkoz verdilər, dərin yuxuya getdim (H.Abbaszaadə).

Bu misalda hər bir komponent situasiyanın müəyyən bir kvantını (hissəciyini) təsvir edir. Məhz bu hissələrin sıralanması bütöv situasiyanı bizim gözüümüz önündə canlandırır. Mətn komponentləri arasındakı ardı-

cılıq münasibəti bu misalda formal vasitələrin köməyi olmadan yaranır. Hər sonrakı cümlədəki informasiya əvvəlki cümlənin informasiyasının daha tam və daha dəqiq qəbul edilməsinə xidmət edir. Məhz belə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində cümlələrin bir-biri ilə bağlılığı əldə edilir. Mətn komponentlərinin ardıcılıq əlaqəsi zamanı onları birləşdirən vasitə olaraq, xüsusi leksik vahid kimi “**sonra**” vahidi də işlədilə bilər. Bu da öz növbəsində mətnin daha möhkəm koqeziyasına xidmət edir. Müqayisə edin:

Şüşəbənddən pıçılı səsləri gəldi, sonra bir hənirti eşidilməyə başladı, sonra şüşəbəndin pilləkana açılan qapısının cəftəsi bağlandı. (Elçin).

“**Sonra**” vahidi bu misalda bağlayıcı kimi çıxış edir və mətnin komponentlərinin daha dəqiq və ciddi ardıcılığının müəyyənəlməsinə kömək edir.

Mətn komponentləri arasındakı məna münasibətlərinin daha bir tipi eynizamanlıq münasibətidir. Müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr bu halda eyni zamanda baş vermiş olur. Eynizamanlıq münasibəti sanki informasiya qəbulu zamanı ayrı-ayrı komponentlərin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyəni inkar edir. Adətən belə informativ quruluşlar resipiyent tərəfindən bir bütöv şəkildə, bir tam şəkildə qəbul edilir. Müqayisə edin:

İnstitutun direktoru akademik Əbdül Eynullayev idi. Onun tibb ictimaiyyəti arasında böyük hörməti vardı. Respublikada mikrobiologiya elminin banisi sayılırdı. Xeyirxah insan, görkəmli alim olan Eynullayevi hamı sevirdi. (H.Abbasadə).

Və yaxud eynizamanlıq münasibəti formal şəkildə “**və**” bağlayıcısı ilə də qabardıla bilər. Müqayisə edin:

Ağanəcəfgilin həyətlərindən gələn mahnı səsi aləmi bürümüşdü: Qədir Rüstəmov “Sona bülbülləri” oxuyurdu və Baladadaş da mahnının müşayiəti ilə Sevilginin təzə həyətlərinin daş hasarına dırmaşib qaranlıqdan onların işıqlı artırmasına baxdı. (Elçin).

Gətirilən misalda “**və**” bağlayıcısı eynizamanlıq münasibətini özündən sonrakı komponentlər arasında gücləndirir. Həm bu, həm də bundan əvvəlki misallarda bütün mətnin məzmunu bir vahid zaman əsasında

qurulur. Öz təbiətinə görə eynizamanlıq münasibəti təsvir edilən situasiyanın daha dərin, daha hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini təmin edir.

Mətn komponentləri arasındakı sadalama münasibəti mətnin elə quruluşunu nəzərdə tutur ki, bu quruluşda komponentlərin düzülüşü, ardıcılığı heç bir rol oynamır. Buradakı ardıcılıq öz-özlüyündə qeyri-informativdir. Bu aspektdən götürüldükdə bu münasibət ardıcılıq münasibətinə qarşı qoyula bilər. Müqayisə edin:

Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu. (Kitabi-Dədə Qorqud).

Bu mətnin komponentləri öz aralarında sadalama münasibətinə girirlər. Bu zaman mətndəki heç bir komponent başqasından daha vacib olmur, başqa sözlə desək, belə mətnlərdə komponentlər səviyyəsində aktuallaşmağa rast gəlmirik. Bu müəyyən dərəcədə ona gətirib çıxarır ki, sadalama münasibətli komponentləri öz tərkibinə alan mətnlərdə, əslində, komponentlərin sinonimiyası özünü göstərir. Sinonim komponentlərdən isə hansının əvvəl, hansının sonra gəlməsi, prinsip etibarilə, mətnin bütövlüyünə heç bir dəyişiklik gətirmir. Komponentlərin yerləri mətn daxilində asanlıqla dəyişə bilər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, münasibətlərin göstərilən tipləri də mətn boyunca dəyişdirilə bilər. Belə ki, mətnin başlanğıcının komponentləri arasında eynizamanlıq münasibəti varsa, orta və son mərhələ komponentləri arasında ardıcılıq əlaqəsi özünü göstərə bilər. Müqayisə edin:

Mayın on birində qatarımız mənzil başına çatdı. Gürcüstanın Borjomi stansiyasında dayandı. Bizi Liganiyə apardılar. Qospitalda üç aya kimi yatdım. Bir də Bakıya avqust ayının birində əlimdə ağac axsaya-axsaya qayıtdım. (H.Abbasadə).

Bu misalda başlanğıc mərhələnin iki komponenti arasında eynizamanlıq özünü göstərir. İkinci komponent birinci komponentdə təsvir edilən hadisəni davam etdirmir, sadəcə olaraq, dərinləşdirir, birinci komponentdəki informasiyanı konkretləşdirir. Mətnin sonrakı üçüncü, dördüncü, beşinci komponentləri arasında isə ardıcılıq münasibəti özünü göstərir.

Qarışıq münasibətli komponentləri öz tərkibinə almış mətnlər, təbii ki, təsvir edilən situasiyanın, hadisənin daha adekvat şəkildə ötürülməsini təmin edir.

Mətn komponentləri arasındakı qarşılaşdırma münasibəti bir-birini müəyyən mənada inkar edən, əks informasiyalar daşıyan komponentlərin hesabına başa gəlir. Belə komponentlər arasındakı əlaqəni gücləndirmək məqsədilə **“amma”**, **“ancaq”**, **“lakin”** kimi bağlayıcılar iştirak edə bilər. Məsələn;

İnstitutdakı müəllimlərin çoxusu, elə bil, bir-birinə oxşayırdı, amma Fuad Salahlı heç kimə oxşamırdı. (Anar).

Bu misalda komponentlər arasındakı qarşılaşdırma münasibəti **“amma”** bağlayıcısı vasitəsilə sanki bir qədər də dəqiqləşdirib möhkəmləndirilir. Komponentlər arasındakı qarşılaşdırma münasibəti həmin komponentlərin tərkibində özünü göstərən müəyyən antonimik vahidlərin hesabına başa gəlir. Belə antonimlər həm leksik, həm də qrammatik ola bilərlər. Elə də ola bilər ki, komponentin bütün məzmun quruluşu başdan başa qonşu komponentə münasibətdə antonim kimi özünü göstərir. “Qonşu komponent” ifadəsini təsadüfən işlətmədik. Qeyd etmək lazımdır ki, adətən, qarşılaşdırma münasibəti bilavasitə kontakt qonşuluqda olan komponentlər arasında özünü göstərir. Bu komponentlər, adətən, ikidən çox olurlar. Məhz ikikomponentli sadə mətnlərdə qarşılaşdırma əlaqəsi özünü daha açıq və aşkar şəkildə biruzə verir. Amma təbii ki, mürəkkəb çoxtərkibli komponentlərdə də belə münasibət çox deyil. Belə mətnlərdə əgər qarşılaşdırma münasibəti özünü göstərsə, o sanki mətnin bütün strukturundan qırmızı xətlə keçir. Müqayisə edin:

Fəhlələr Məşədibəy kimi kraxmallı yaxalıq taxan, mühəndis forması geyinən, təmizliyə xüsusi diqqət yetirən adamlara çox rast gəlmişdilər. Ancaq onlar bu nərmənazik adamlarla Məşədibəyin fərqi incə bir sövq-təbii ilə duyur, hiss edirdilər. Onlar kimin nə qədər vəfalı olduğunu təcrübədə, mübarizədə yoxlayırdılar. Bu adamların çoxu baraklara gələndə özlərilə bərabər araq və yemək gətirər, fəhlələrlə birgə yeyib-içər, dostluqdan, sədaqətdən danışar, ancaq çox çəkmədən sınıq çıxıb meydandan qaçar,

hətta bəzən fəhlələrə açıqdan-açığa xəyanət də edərtilər. Məşədibəy isə ən ağır imtahan günlərində fəhlələrdən ayrılmamış, döşünü qabağa verib onların tələbini yalnız sahibkarlara deyil, şəhərin hakimlərinə də yetirmişdi. (M.Hüseyn).

Bu mətnin birinci və ikinci komponentləri özlərinin bütün məzmun quruluşları ilə qarşılaşdırılır. Və bu qarşılaşdırma **“ancaq”** bağlayıcısı ilə bir qədər də dəqiqləşdirilir. Formal baxımdan müstəqil olan üçüncü komponent öz məzmununa görə özündən əvvəlki komponentlərə yaxınlaşır. Öz növbəsində dördüncü komponent yenə də bütün məzmun quruluşu ilə beşinci komponentlə qarşılaşdırılır. Təbii ki, burada **“ancaq”** bağlayıcısı özünü xüsusi olaraq göstərir. Nəhayət, altıncı son komponent özündən əvvəlki beşinci komponentlə qarşılaşdırılır. Onlar arasındakı qarşılaşdırma münasibəti bu komponentin məzmun quruluşundakı antonimlik hesabına başa gəlir. Formal şəkildə bu qarşılaşdırma öz ifadəsini **“isə”** elementində tapır. Bu halda **“isə”** elementi **“amma”**, **“ancaq”** bağlayıcılarının funksiyasında çıxış edir.

Qaranlıq və kədərli bir aləm maşının qaldırdığı toz buludları içində itir, arxada qalırdı. Qabaqda isə işıqlı nəhayətsiz bir yol açılırdı. (M.İbrahimov).

Bu misalda da ikinci komponentdəki **“isə”** bağlayıcısı qarşılaşdırma münasibətini kəskinləşdirir. Müəyyən mənada **“isə”** bağlayıcısı **“amma”** bağlayıcısının ekvivalenti kimi çıxış edir. Amma əslində, bu bağlayıcıların arasında konkret mənə fərqi var. Bizə belə gəlir ki, **“isə”** bağlayıcısının gətirdiyi qarşılaşdırma məzmunu ancaq **“isə”** nin bilavasitə aid olduğu və ondan sonra işləndiyi obyektə və subyektə aiddir. **“Amma”**, **“ancaq”** bağlayıcılarının qarşılaşdırma məzmunu isə bütövlükdə komponentin ümumi məzmun strukturuna aid edilir. Əgər **“isə”** komponentin bir hissəsinə aiddirsə və həməən hissənin qarşılaşdırılmasını təmin edirsə, **“amma”**, **“ancaq”**, **“lakin”**, **“fəqət”** bağlayıcıları komponentin bütün quruluşuna aid olub onu tam şəkildə digər komponentə və ya komponentlərə qarşı qoyur.

Mətn komponentləri arasındakı müqayisə münasibəti qarşılaşdırma münasibəti ilə müəyyən yaxınlığa malikdir. Ümumiyyətlə, müqayisənin özünü kvaziqarşılaşdırma (zəif qarşılaşdırma) kimi də müəyyənləşdirmək

olar. Komponentlərin müqayisə münasibəti zamanı elə situasiya və məqamlar təsvir edilir ki, obyektiv reallıqda bir-birinə qarşı da qoyula bilər, ancaq dil səviyyəsinə köçürülərkən onların arasındakı qarşılaşdırma münasibəti itir, müqayisə münasibəti qalır. Qarşılaşdırma dil səviyyəsinə keçərkən zəifləyir və bəzən hətta müqayisə yolu ilə qarşılaşdırma münasibətinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək çətinləşir. Öz-özlüyündə bu məsələ mətn dilçiliyində ciddi nəzəri-praktik məsələ kimi özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mətn komponentləri arasında münasibətlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsini çətinləşdirən məqam komponentlər arasında bir münasibətin deyil, bir neçə münasibətin özünü göstərmə imkanı ilə əlaqədardır. Komponentlər arasında bir münasibətin üzərinə digər münasibət qoyula bilər. Məsələn qarşılaşdırma münasibəti müəyyən hallarda sadalama münasibəti ilə bir yerdə eyni komponentlərin arasında özünü göstərir. Müqayisə edin:

Min iki yüz kafir qılınclıdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigitləri şahid oldu. (Kitabi-Dədə Qorqud).

Bu misalda komponentlər arasında həm qarşılaşdırma, həm də sadalama münasibətləri özünü göstərir. Bunlardan hansının üstünlük təşkil etməsini söyləmək çətinlik törədir. Qarşılaşdırmanı obyektin sayı, həm özü, həm də onların vəziyyəti müəyyənləşdirir. Bütün bu komponentdaxili reallıqlar eyni zamanda sadalanırlar. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırma münasibətinə daxil olan komponentlər, ümumiyyətlə, həm də sadalama münasibətinə daxil olmuş olurlar. Başqa sözlə demiş olsaq, sadalama ideyası qarşılaşdırmanın əsasında durur.

Başqa bir münasibət tipi olan ardıcılıq münasibəti prinsiplial şəkildə qarşılaşdırmanı inkar edir və aydındır ki, onların bir yerdə işlənməsi qeyri-mümkündür. Qarşılaşdırma əlaqəsi daha dərinə olan eynizamanlılıq münasibətinin üzərində qurulur. Eynizamanlılıq və ardıcılıq bir-birinə əks qütblərdir. Amma bununla belə, elə mətn tiplərinə rast gəlmək olur ki, komponentlər arasında qarşılaşdırma bağlayıcısı olan **“amma”**, **“ancaq”** çıxış edir. Amma buradakı komponentlərin arasındakı dərin məna münasibəti ardıcılıığı da inkar etmir. Məsələn:

Əhməd evə gəldi, paltarlarını dəyişdi, amma əllərini yumadı.

Bu mətndə axıncı komponent olan **“əllərini yumadı”** **“amma”** bağlayıcısının köməyi ilə formal baxımdan iki əvvəlki komponentlə qarşılaşdırılır. Amma qarşılaşdırma formal, üzdəki qarşılaşdırma deyil. Əslində, buradakı qarşılaşdırma komponentdaxili qarşılaşdırma deyil və bir növ paradigmatik xarakter daşıyır. **“Əllərini yumadı”** komponenti öz müsbət variantı olan **“əllərini yudu”** komponenti ilə dil təsəvvüründə qarşılaşdırılır. **“Əllərini yumadı”** komponenti **“Əhməd evə gəldi”**, **“paltarlarını dəyişdi”** komponentləri ilə qarşılaşdırılır, yəni, buradakı qarşılaşdırma komponentlər arasında qarşılaşdırma deyil, komponentləri qarşılaşdırma deyil. Doğrudan da, komponentlərin məzmun və tərkibindəki ayrı-ayrı elementlərdə bir-birinə qarşı dura biləcək, bir-birini təkzib edə biləcək heç bir informasiya yoxdur. Hər üç komponent ardıcılıq əlaqəsinə girmişdir. Obyektiv ələmlə tarazlaşdırılarkən, sadəcə, onu demək lazımdır ki, sonuncu hal, yəni, üçüncü komponentin təsvir etdiyi hal, əslində, olumsuzluq, mövcudsuzluq halıdır və reallıqda bu halın yeri yoxdur. Amma bu yeri olmayan halda belə müəyyən nizam-intizam və ardıcılıq gözlənilir. O, real yeri olan hallardan sonra işlənmişdir. Əvvəl olanlar barədə məlumat verilir, sonra olmayanlar barədə. Bunun özü bir ardıcılıqdır.

C. Mətndə məntiqi-sintaktik əlaqələr

Yuxarıda göstəriləni kimi, dilçilik ədəbiyyatında, əsas etibarilə, mətnin tərkib komponentləri olan cümlələr arasında məntiqi-sintaktik əlaqənin iki tipi haqda söhbət getmişdir. Bu sahənin tanınmış mütəxəssislərindən olan Q.Y.Solqanik öz **“Sintaktik üslubiyyət”** adlı kitabında zəncirvari və paralel əlaqə növlərindən danışmışdır ki, bu əlaqə növlərinə də insan təfəkküründə hökmlər arasında analogi üsullar uyğun gəlir³⁰⁵.

Bu əlaqə növlərini tədqiqatçı bu şəkildə səciyyələndirir: **“Nitqimizdə (təfəkkürdə) hökmlərin əlaqəsi təkrar edilmə ilə – əvvəlki hökmdəki predikatın və ya subyektin sonrakı hökmlərdə təkrarlanması və ya geniş-**

³⁰⁵ Вах.: Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973, сәһ. 21.

ləndirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Belə olarkən əvvəlki hökmün predikatı sonrakının subyektı, subyektı isə predikatı kimi çıxış edir. Hökmlər arasında əlaqənin bu tipi *zəncirvari əlaqə* adlanır.

Paralel əlaqə zamanı isə hökmlərdəki təkrarlanan sözlər onların daxilində eyni pozisiyada eyni funksiyanı yerinə yetirir, yəni, həm əvvəlki, həm sonrakı hökmlərdə ya subyekt, ya da predikat kimi çıxış edir³⁰⁶.

Göründüyü kimi, əlaqənin bu qeyd edilən tiplərində ayrılma təkrar kimi əsaslı, köklü bir hadisənin üzərində qurulub. Bu cür universal məntiqi əməliyyatları mətn dilçiliyinə köçürərkən onu da görməmək olmur ki, təkrar getdikcə daha çox spesifik dil xüsusiyyətləri kəsb etməyə başlayır. Konkret olaraq təkrar komponentlərdə müxtəlif ifadə vasitələri özünü göstərməyə başlayır. İstifadə olunan formal təkrardan başqa predikatın və subyektin ideyası da bu və ya başqa şəkildə, məsələn, əvəzlik formasında təkrara uğraya bilər.

Azərbaycan dilində komponentlərin zəncirvari əlaqəsi tekstin progressiyasını əvvəlki komponentdəki predikatın inkişaf etdirilməsi ilə bağlayır. Əvvəlki komponentin predikatı sanki fikrin müəyyən verilmiş mətn sərhədlərində sonrakı forması üçün çıxış nöqtəsi olan məntiqi-semantik bazasına çevrilir. Sonrakı komponentdə əvvəlki komponentin predikatı subyektə dönür. Belə transformasiya, belə çevrilmə indicə qeyd etdiyimiz kimi tam təkrar vasitəsilə ifadə oluna bilər. Məsələn:

Bizim ev dədə-babaların tikdiyi evlərdən idi. Dədə-babaların tikdiyi evlərdə gündə bircə dəfə soba yandırmaq kifayət olurdu. (Ə.Əylisli).

Bu misalda ikinci komponentlə ondan əvvəlki komponentin predikatı tam şəkildə təkrara uğrayır (**Dədə-babaların tikdiyi ev**). Bu da həmən komponentlər arasında zəncirvari əlaqəni gücləndirir. Komponentlərin zəncirvari əlaqəsi zamanı predikatın tərkibinin təkrarı natamam da ola bilər. Məsələn:

Mən yuxuda da Allaha yalvarırdım. Yalvarırdım ki, heç olmasa, mənə bir quş qanadı versin, göydə uçub uşaqların başına daş töküm. (Ə.Əylisli).

³⁰⁶ Göstərilən əsər, səh. 47.

Birinci komponentin predikatı **“Allaha yalvarırdım”** hissəsidir. Həmənl predikat ikinci komponentdəki predikatda ancaq özünün feili hissəsi olan **“yalvarırdım”** hissəsi ilə təkrarlanır. Bu zəncirvari əlaqənin natamam təkrarlı variantıdır.

Daha bir variant kimi mətnədə komponentlərin zəncirvari əlaqəsi zamanı sonrakı komponentdə təmiz formal təkrar əvəzinə (ya tam təkrar, ya da natamam təkrar əvəzinə) predikatın təkrarlanması özünü göstərir. Məsələn:

Biz Kərbəlayi İsmayılın qiyamını yatırtmaq üçün gedəcəyik. Bu işə bizi heç kim məcbur eləmir. (F.Kərimzadə).

İkinci komponentdə **“bu iş”** söz birləşməsi birinci komponentin predikatının (**Kərbəlayi İsmayılın qiyamını yatırtmaq üçün gedəcəyik**) sıxılmış, əvəzlikli ifadəsidir.

Əvvəlki cümlənin predikatı kimi tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərkib hissəsi, dəqiq desək, budaq cümlə hissəsi də çıxış edə bilər. Bu halda ikinci komponentin subyekt kimi çıxış edən əvəzlik forması bütün budaq cümlə hissəsinə aid olur və bütövlükdə onunla uyğunlaşır. Müqayisə edin:

Sonra da xəbər verdi ki, həkimlər onun qanında şəkər tapıblar, çox işləməyə, əsəbiləşməyə qoymurlar. Bu, əlbəttə, mənim üçün gözlənilməz xəbərdi (İ.Hüseynov).

Birinci komponent bütövlükdə tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Bu cümlənin budaq cümləsi (**Həkimlər onun qanında şəkər tapıblar, çox işləməyə, əsəbiləşməyə qoymurlar**) ikinci komponentdəki **“bu”** əvəzliyi ilə uyğunlaşır. Əvvəlki predikatın, başqa sözlə desək, budaq cümlə ilə ifadə olunan predikatın, sonrakı komponentdə əvəzlik vasitəsilə subyektləşməsi belə bir fakta diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb cümlənin (tabeli mürəkkəb cümlə) tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsinə həsr olunmuş paraqrafda biz qeyd etmişdik ki, belə cümlələrdə məhz budaq cümlə hissəsi bütünlükdə cümlənin rematik hissəsi kimi çıxış edir. Bu gətirilən misalda öz-özlüyündə predikat olan rematik hissə ikinci cümlədə **“bu”** əvəzliyi ilə əvəz edilir. Və prinsip etibarilə, burada predikatın əvəzlik vasitəsilə subyektləşməsi baş verir. **“Bu”** əvəzliyi budaq cümlədə ifadə olunan predikat hissəni (rema bildirən hissəni) subyektləşdirir. Bu şəkildə, bizim tezisimiz bir daha dolayısı

ilə təsdiq olunur: Mürəkkəb cümlədə məhz tabeli budaq hissə özünü rema, təbii ki, predikat kimi göstərir.

Beləliklə, komponentlər arasındakı zəncirvari əlaqənin bu tiplərini müəyyənləşdirmək mümkündür:

- Tam təkrar tipi;
- Natamam təkrar tipi,
- Əvəzlikli təkrar tipi.

Komponentlər arasındakı paralel əlaqə isə mətnin məna quruluşunun elə inkişafını nəzərdə tutur ki, buradakı tərkib komponentlər öz subyekt və predikat hissələrinin eyni şəkildə düzülüşünü təmin edirlər. Əksər hallarda bu tipli mətnlərdə, xüsusilə də, üslubi baxımdan neytral mətnlərdə subyekt və ya subyekt hissə komponentin quruluşunda prepozisiyada, təbii olaraq, predikat və ya predikat hissə isə postpozisiyada çıxış edir. Müqayisə edin:

Odunçu oğlunu yenə zindana saldılar. Bu dəfə onu zəncirlədilər, qapısını möhkəm bağladılar. Dörd gün, dörd gecə o ac-susuz qaldı. Lakin yenə oxumağa razılıq vermədi (Ə.Məmmədخانlı).

Bu mətnin hər bir komponenti öz məntiqi-semantik başlanğıcını onlar üçün baza rolunu oynayan subyekt hissədən alır. Hər komponentin predikat hissəsi bu vahid subyekt hissənin məna törəmələrinə dönür. Mürəkkəb quruluş boyu subyektin qrammatik dəyişmələri komponentlərin məntiqi paralelizmini poza bilmir. Çünki bu məntiqi paralelizm müəyyən dərəcədə sintaktik paralelizmlə möhkəmləndirilir. Bu dəyişmələr mətnin həm leksik sistemini, həm də sintaktik sistemini ehtiva edir. Söz birləşməsi əvəzliklə əvəzlənir (**Odunçu oğlu – o**). Subyekt hissə söz sırasının dəyişməsinin əsas mərkəzinə çevrilir. Çünki onu müxtəlif sintaktik pozisiyalara qoyurlar, bəzən elə olur ki, onu ifadə etmirlər və o, ellipsisə uğrayır (sonuncu komponentə bax).

Bütün bu mürəkkəbliklərlə yanaşı, burada fikir inkişafı zəncirvari şəkildə getmir. Bu mətnədə əvvəlki komponentin predikatı sonrakı komponentin subyektinə çevrilir. Əksinə, subyekt müxtəlif komponentlərdə eyni paralel ardıcılıqda müxtəlif mövqelərdən səciyyələndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, subyektin məzmunu hər hansı bir hökmdə tam şəkildə əhatə oluna bilməz, hökmün əsl subyekti həmişə müəyyən mənada qeyri-müəyyən olmalıdır, o həmişə müxtəlif istiqamətlərdən səciyyələnməlidir. Bir hökm daxilində subyekti səciyyələndirmək qeyri-mümkündür. Onun səciyyəsi hökmdə deyil, hökmlər ardıcılığında tam şəkildə özünü göstərə bilər³⁰⁷. Bu deyilənlərə onu əlavə etmək mümkündür ki, doğrudan da, subyektin müxtəlif istiqamətlərdən səciyyələnməsi, məhz paralel komponentlər tərəfindən daha effektiv şəkildə həyata keçirilir. Eyni zamanda o da qeyd olunmalıdır ki, komponentlərin paralel əlaqəsi müəyyən mənada mətnin staqnasiyası üçün də şərait yaradır.

***Qeyd:** Mətnin staqnasiyası – mətnin ardıcıl progressiyasının qarşısını kəsən bəzi elementləri və mətnin daxili səbatlığını və eynicinsliyini təmin edən cəhət.*

Müəyyən mənada mətn komponentləri arasındakı paralel əlaqə tipini daha dərindeki əlaqə tipi kimi səciyyələndirmək olar. Belə ki, paralel əlaqə zamanı subyekt sanki detal şəkildə və hərtərəfli təsvirə məruz qalır. Mənasına görə müxtəlif predikatlar, elə bil ki, resipientin dil şüurunda bir-birinin üzərinə yüklənir. Və beləliklə də, bütöv mənzərə yaradır. Mətn sanki dərininə inkişaf edir. Bu dərəcədə inkişafın özü ən ümumi şəkildə, nəhayət etibarilə, dolayısı ilə olsa da, mətnin progressiyasına xidmət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, komponentlərin paralel əlaqəsi zamanı da ellipsis hadisəsinə rast gəlmək mümkündür. Dil təsəvvüründə informasiya qəbulu zamanı belə ellipsis ümumi kontekstdə və mətnin dəqiq müəyyən-ləşmiş gipertemasına uyğun olaraq dəf edilir. Məsələn:

Şəfi damağında siqaret eyvana çıxdı, oradan hovuzun qırağına gəldi. (Ə.Hacızadə).

Bu misalda ikinci komponentdə formal olaraq subyekt yoxdur, amma birinci komponentdə çıxış edən “Şəfi” subyekti ikinci komponentin məz-

³⁰⁷ Müq. ed.: Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения (семиологическая грамматика). М., 1981, səh. 56.

munu üçün də eyni funksiyanı daşıyır. Beləliklə, paralel məntiqi-semantik əlaqə mətnin tərkib komponentlərində özünü göstərən ümumi üzvün köməyiylə formalaşır, başqa sözlə desək, bu forma təmiz sintaktik zəmində baş verir.

Qeyd edilən hallar bir daha onu subut edir ki, mətndaxili əlaqələrin müxtəlif vasitələri bir-birilə sıx, qarşılıqlı münasibətdədirlər. Mətnin koqeziyası komponentlərin bir-birindən ayrı, əlaqəsi olmayan, bir-birindən uzaq əlaqə üsullarından düzəlmir. Bu üsullar bir-birini inkar etmirlər, əksinə, bir-birinin üzərinə yüklənə bilir, biri digərini tələb edir, birlikdə çıxış edə bilirlər və nəhayət, vahid bütöv mətnin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin mürəkkəb sistemini təşkil edirlər.

Nəticə kimi onu, xüsusi olaraq, qeyd etmək qalır ki, mətn komponentləri arasındakı qarşılıqlı münasibət birmənalı şəkildə seçilmir, bu münasibətlər real həqiqətdə mövcud olan, baş verən mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə və məqamların dil quruluşundakı inikasıdır. Qrammatik və eyni zamanda semantik üsullar obyektiv şəkildə mövcud olan bu qarşılıqlı münasibətlərin yuxarıda qeyd edilən uyğun vasitələridir. Komponentlər arasında qarşılıqlı münasibətlər, bizim fikrimizcə, mürəkkəb obyekt bu obyektin tərkibinə daxil olan hissələrin sadəcə cəmi kimi nəzərdən keçirməyimizə güclü əsas verir. Məhz bu münasibətlərə görə, mətn təkcə struktur tərkib hissədən deyil, həm də bu tərkib hissələrin özləri ilə gətirdikləri mürəkkəb, çoxşaxəli məna-məzmun dolumundan formalaşır.

Struktur əlaqə ilə məna əlaqəsinin məhz belə dialektik birgəliyi bizə nitqimizin və dilimizin ortaq sonucunu – mətni verir. Mətn – bir damla kimi dənizi – dili əks etdirir. Dildə olan bütün incə və həssas münasibətlər, irili-kiçikli vahidlər və onların qarşılıqlı əlaqəsi, dildaxili bütün dəyişmələr və formalaşmalar – haqqında söhbət açdığımız mətn kateqoriyasının açıq və qapalı məkanında baş verir desək, heç də yanılmırıq.

NƏTİCƏ

Bütün dillərdəki, o cümlədən Azərbaycan dilindəki cümlə özünü tarixi baxımdan dəyişkən kateqoriya kimi göstərmişdir və bu dəyişkənlik dilin ümumi inkişafının fonunda baş verir. Azərbaycan dilində sadə cümlədən danışarkən onun predikativliyini leksik şəkildə cümlənin əvvəlində ifadə olunmuş subyekt ideyasının cümlənin sonunda onu bitirən və xəbərlilik şəkilçiləri şəklində özünü göstərən təkrarı ilə müəyyənləşdirmək məqsədəuyğundur. Çünki, cümləni tamamlayan, cümlədə, müəyyən mənada, çərçivəli xarakter yaradan məhz bu təkrarlılıq məqamıdır: əvvəldə subyekt və sonda subyekt ideyası!

Və Azərbaycan dilindəki sadə cümlənin müasir vəziyyətdəki strukturunu məhz bu səciyyəsinə görə *monopredikativ struktur* saymaq lazımdır. Eyni zamanda biz dilə, ümumiyyətlə, cümləyə xas inkişafdən danışırıqsa, onda bu sintaktik kateqoriyaya da tarixillik nöqtəyi-nəzərindən yanaşmalıyıq. Bu zaman müəyyən olur ki, Azərbaycan dilində monopredikativ cümlənin təşəkkülü daha əvvəlki, daha ilkin polipredikativliyin üzərindən başlayır ki, bu polipredikativliyin müəyyən əlamətlərini dilimizin müasir səviyəsində də müşahidə etmək mümkündür. Qədim polipredikativlik bir tərəfdən monopredikativ cümlənin tərkibində özünü göstərən kvazipredikativ nöqtələrdə (əsas etibarilə, feili bağlama, feili sifət və bu kimi başqa tərkiblərdə), digər tərəfdən relikt şəkildə, yəni, köhnədənqalma, marginal cümlə konstruksiyalarında özünü göstərir.

Məntiqi-tarixi üsulun tətbiqi ilə dilin daha qədim səviyyələrini tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, monopredikativliyin təşəkkülündən əvvəl cümlənin quruluşunun elə bir mərhələsi işləm məqamına malik olmuşdur ki, burada bir quruluş daxilində bərabərhüquqlu predikat nöqtə-

lər və ya mərkəzlər özünü göstərirdi. Daha sonralar dilin inkişafının (ədəbi dilin deyil!) müəyyən mərhələsində cümlənin təkamülündə orta mərhələ özünü göstərdi ki, bu mərhələdə cümlədəki predikativ nöqtələr eliminasiyaya uğrayır, yəni, yoxalmağa başlayır. Bu eliminasiya bir predikativ nöqtəyə təsir edə bilmir. O predikativ nöqtə də, prinsip etibarilə, nəhayətdə, cümlənin yeganə müstəqil predikativ mərkəzinə çevrilir.

Cümlə üzvlərinin də təkamülünün analizində tarixi yanaşmadan istifadə etmək effektivdir. Əslində, cümlə üzvlərinin inkişafı özünəməxsus şəkildə baş verir və cümlə quruluşunun bütövlükdə forması ilə sıx sürətdə əlaqəlidir. Baxmayaraq ki, bəzi müasir dilçilik tədqiqatlarında cümlə üzvü kimi ayrılan bu fundamental sintaktik anlayışı inkar etmək cəhdləri özünü göstərir. Cümlə üzvü, prinsip etibarilə, sintaktik nəzəriyyənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qalmaqda davam edir. Bu anlayışın müxtəlif çalarları, müxtəlif mənə özəllikləri cümlə daxilində tutduğu yerdən asılı olur, onun baş və ikinci dərəcəli, aparıcı determinə edən üzv kimi müxtəlif mənaları məhz elə bu xüsusiyyətdən, cümlə daxilindəki mövqedən və funksiyasından asılı olaraq əldə edilən səciyyələridir. Cümlə üzvü ilə bağlı bir çox anlayışların Azərbaycan dilində uzun zamanlardan bəri möhkəm zəmində özünü göstərməsinə baxmayaraq, onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar arasında cümlə üzvlərinin təsnifi məsələləri ilə bağlı, cümlə üzvlərinin tərkibi ilə əlaqədar hələ də vahid bir fikir formalaşmamışdır. Burada görkəmli Azərbaycan dilçisi Ə.Dəmirçizadənin orijinal konsepsiyasını yada salmaq kifayətdir. Hal-hazırda mövcud olan təsnifat sxemlərinin ən zəif yeri onların yalnız formal kriteriyalardan çıxış etməsidir. Halbuki, nəzərdən keçirilən modellərin adekvatlıq şərti kimi təkcə bir xüsusiyyətini deyil, geniş və çoxcəhətli faktorlar əhatəsini nəzərə almaq lazımdır. Bu məsələlərin həllində əsas faktorlar kimi əvvəla bu və ya başqa cümlə üzvünün cümlənin kommunikativ strukturundakı mövqeyini, cümləyə informativ bütövlük gətirmə qabiliyyətini, ikincisi, cümlə quruluşuna bu cümlənin sintaktik əhatəsinin təsirini, yəni, cümləyə mətnin təzyiqini daxil etmək olar. Bütün bu prinsipləri cümlə üzvləri ilə bağlı, onların bir-birinə münasibətini müəyyənləşdirən tədqiqatlar sferasına daxil etsək, Azərbaycan dilində cümlə üz-

vünün iyerarxiyası ilə bağlı bu nəticələrə gəlmək mümkündür: Cümlədə əsas üzv kimi ilkin pozisiyasını tutan, bununla da cümləyə güclü informativ güc verən mübtədani götürmək lazımdır. Baş üzvlərin sırasına mübtədadan başqa xəbəri də əlavə etmək lazım gəlir. Çünki məhz xəbər cümlənin iki tərkib struktur minimumunu təşkil edən amil kimi çıxış edir. Baş üzvlərin sırasına, eyni zamanda, tamamlığı da daxil etmək məqsədəuyğundur. Həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıqlar cümlənin informativ bütünlüyünün formalaşması üçün zəruri şərt kimi özünü göstərir. Cümlənin struktur semantik əsasının sərhəddi xaricində ikinci dərəcəli üzv kimi səciyyələndirdiyimiz təyin və müstəqil cümlə üzvü kimi ayırmağa heç bir əsasımız olmayan tərz-i-hərəkət zərfliyi qalır. Əslində, tərz-i-hərəkət zərfliyi özünün böyük bir hissəsi ilə təyinin sərhədlərinə, başqa bir hissəsi ilə tamamlığın sərhədlərinə daxil olur. Faktiki olaraq tərz-i-hərəkət zərfliyi sintaktik fantomdan, uydurmadan başqa heç bir şey deyildir.

Cümlə üzvü cümlənin struktur sxeminə, sadəcə daxil olmur, cümlənin struktur sxemində işləm məqamına malik olur. Bu da öz növbəsində tədqiqatçını cümlə üzvü nəzəriyyəsinin yeni, indiyədək tədqiq olunmamış aspektinə doğru yönəldir. Belə aspektlər sırasında ellipsisləşməni, cümlə üzvlərinin sıralanmasını, cümlənin həmcins üzvləri ilə qarşılıqlı münasibəti və sairəni göstərmək olar.

Adı çəkilən hadisələrin mahiyyətini dərk etmək daha geniş tədqiq sahəsi müəyyənləşdirmədən mümkün deyil. Belə ki, ellipsis tək-cümlənin struktur sxemi ilə şərtlənmir, ellipsis daha geniş kontekstin, başqa sözlə desək, mətnin, yəni, mürəkkəb sintaktik bütövün strukturudur. Təbii ki, ellipsisə uğramış cümlə üzvünün bərpası tədqiq edilən cümlənin sintaktik əhatəsini nəzərə almadan mümkün olmur. Konsituasiya tərəfindən şərtlənən ellipsis özünü müxtəlif formalarda göstərir. **“Səhərdir”** tipli tək-tərkibli cümlələrdən tutmuş **“Əla”**, **“Oxay”** tipli nidalara qədər ellipsis hadisəsini müşahidə etmək mümkündür. Və bütün hallarda onun bərpası cümlənin struktur sxemindən başqa cümlələr birliyinin münasibəti ilə də həyata keçirilir.

Analoji faktorlar sözlərin sıralanmasının əsas qanunauyğunluqlarını aşkar edərkən də özünü göstərir. Hər şeydən əvvəl bununla əlaqədar onu

da qeyd etmək lazımdır ki, burada ilkin olaraq *taktiki söz sırası* ilə *strateji söz sırasının* fərqi göstərmək çox vacib, metodoloji bir proses kimi qarşıda durur. Əgər bizim ayırdığımız taktiki söz sırası ancaq ayrı götürülmüş cümlə daxilində cümlə üzvləri arasında struktur-semantik münasibətlərə əsaslanır və ondan doğursa, ikinci hal, yəni, strateji söz sırası, prinsip etibarilə, cümlələrarası əlaqədən doğur, daha geniş mətn kontekstinə çıxarır, mətnin cümləyə təsiri ilə formalaşır və nəhayət etibarilə, ümumiyyətlə, mətnin struktur təşkilinin güclü faktoru kimi çıxış edir. Cümlədə taktiki söz sırası ilə strateji söz sırasının qurulmasının üzde olan və gizli səbəblərini araşdırmaq cümlə ilə mətn arasındakı münasibətlərin daha dərinədən öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Elə güman etmək olar ki, bu dediyimiz məqam sintaktik nəzəriyyənin çox perspektiv qoludur.

“Həmcins üzvlər+paralel komponentlər” qarşılaşması da indiki zamanə qədər geniş tədqiqatə cəlb olunmamışdır. Dilçilikdə yalnız həmcins üzvlərdən söhbət getmişdir. İki və daha çox cümlə üzvünün birləşib, başqa bu tipli birləşmənin təkrarından yaranan paralel komponentlər isə, ümumiyyətlə, tədqiq obyektinə çevrilməmişdir. Bunun əsas səbəbi, ümumiyyətlə, tədqiqatın bir struktur vahid “boyda” olan cümlə sərhədlərindən kənara çətinliklə çıxarılmasıdır. Bununla belə, paralel komponentlərin öz-özlüyündə struktur xüsusiyyətlərini öyrənmək, onların həmcins üzvlərlə oxşar və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq, nəinki, çox vacib nəzəri əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda, bəzi praktiki məsələlərin, məsələn, müasir Azərbaycan dilinin bəzi çətin punktuasiya məsələlərinin həllində də yardımçı ola bilər.

Cümlənin üzvlənməsində də tədqiqə cəlb ediləsi məqamlar çoxdur. Cümlənin ənənəvi üzvlənməsi ilə yanaşı, onun *aktual üzvlənməsi* sintaktik tədqiqlər üçün yeni, perspektivlər açır. Əgər cümlənin struktur təşkili nöqtəyi nəzərindən aparılan üzvlənməsi, yəni, onun cümlə üzvlərinə görə təhlili cümlənin kommunikativ məqsədi, informativliyi kimi nitq fəaliyyətinin bu vacib aspektləri ilə bilavasitə kontaktda deyilsə, cümlənin aktual üzvlənməsi zamanı məhz bu məsələlərin öyrənilməsi ön plana çəkilir. Doğrudan da, dildə hər şey fonemlərin differensial əlamətlərindən başlayaraq sintaktik quruluşuna görə ən mürəkkəb mətnlərə qədər hər vahid, hər bir ha-

disə son məqsəd kimi məhz kommunikativliyə xidmət edir. İnformativliyin ötürülməsi üçün cəhd göstərir. Cümlənin aktual üzvlənməsi də məhz bilavasitə ünsiyyət nəzəriyyəsinin bu qeyd edilən anlayışları ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki üzvlənmə üsulu – həm cümlə üzvlərinə görə formal üzvlənmə, həm də aktual üzvlənmə – əsas baza kimi cümlə səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Elə buna görə də, prinsip etibarilə, sintaksisi bəzi tədqiqatlarda olan kimi formal-sintaktik və suprasintaktik (məntiqi sintaktik) səviyələrə bölmək, yəqin ki, düzgün olmazdı. Cümlə birdir, sadəcə ona yanaşma, onu görmə aspektləri başqa-başqadır.

Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsinin ən əsas xüsusiyyəti cümlədə aktualizasiyanın iki mövqeyə malik olması ilə bağlıdır. Burada həm *güclü*, həm *zəif mövqe* özünü göstərir. Güclü mövqe cümlənin mütəlak sonluğudur. Zəif mövqe isə bilavasitə xəbərdən (feildən) əvvəlki mövqedir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan dilində, prinsip etibarilə, xəbərin aktuallaşmasını meydana çıxarmaq mümkün deyil. Çünki xəbər öz-özlüyündə cümlənin son mövqeyində çıxış edir. Aktuallaşan mövqələr isə ya ondan əvvəlki, ya da ondan sonrakı mövqeyə düşür. Bu qeyd ehkam deyil, sadəcə olaraq, məsələnin məntiqindən doğan bir haldır. Təbii ki, bu barədə müxtəlif fikirlər ola bilər.

Söz sırasından da başqa cümlədə üzvlərin aktuallaşmasına bəzi formal vasitələr xidmət edir. Bunların sırasında şiddətləndirici ədatları, qayıdış əvəzliliklərini, reduplikasiyanı göstərmək olar. Bu vasitələrin köməyiylə cümlədə hər hansı bir nöqtə – mərkəz aktuallaşdırıla bilər. Müəyyən mənada, aktuallaşmanın bu üsulu söz sırası ilə aktuallaşmanı bir növ neytrallaşdırır, əsas diqqəti özünə cəlb edir. Belə formal vasitələri biz *aktualizator* adlandırırıq. Bununla yanaşı, cümlədə elə formal vasitələr işləyə bilər ki, onlar bir növ resipiyentin diqqətini cümlədən əvvəlki kontekstə yollayır, bir növ vəziyyətin gərginliyini aradan götürməyə xidmət edir. Kontekstlə bağlı işarə əvəzlilikləri olan “bu”, “o”, “həmən” əvəzlilikləri bu qəbildən olan formal vasitələrdir. Və onların da funksiyasını biz *deaktualizator* kimi qeyd edirik.

Və nəhayət, danışıq nitqində aktual üzvlənmə vasitələri kimi aktuallaşmağa xidmət göstərən bir sıra başqa faktorlar var ki, onları da prosodik aktualaşma vasitələri kimi qeyd etmək olar. İntonasiya, temp, vurğu və başqa prosodik elementlər bu qəbildən olan vasitələrdir.

Sintaktik iyerarxiyanın bir qədər yüksək pilləsində mürəkkəb cümlə yer tutur və onun mahiyyəti, prinsip etibarilə, komponentlər arasındakı tabelilik əlaqəsi ilə formalaşır. Buradan təbii olaraq belə nəticə çıxır ki, indiyə qədər tabesiz mürəkkəb cümlə kimi adlanan cümlə tipləri, əslində, mürəkkəb deyil, tərkibi cümlə tipləridir. Və onları sintaktik sistemin tamam başqa səviyyəsində nəzərdən keçirmək lazımdır.

Mürəkkəb və sadə cümlələrin qarşılıqlı münabətinin özünəməxsusluğunu iki üsulla müəyyənləşdirmək mümkündür. Bir tərəfdən bu sintaktik vahidlərin qarşılaşdırılması ayrı-ayrılıqda götürülür, uyğun, bir-birindən asılı olmayan sintaktik strukturlarla həyata keçirilir. Belə qarşılaşdırma zamanı, ilk növbədə, mürəkkəb cümlənin üslubiləşdirilməsi, nitq kommunikasiyası ehtiyaclarına daha çox uyğunlaşma bacarıqları gözə çarpır. Sadə cümlədə bütün bu məsələlər maksimal dərəcədə neytrallaşmış vəziyyətdədir. Mürəkkəb cümlənin çevikliyi, nitq prosesinə uyğunlaşma imkanları sadə cümlədə özünü o dərəcədə göstərmir.

İkinci tərəfdən, mürəkkəb cümlə ilə onun tərkib komponenti olan sadə cümləni qarşılaşdırmaqla maraqlı nəticələrə gəlmək mümkündür. Adətən, mürəkkəb cümlə baş və budaq cümlələrə ayrılır. Belə terminoloji fərqlənmə formal-qrammatik yanaşma zamanı əsaslı sayıla bilər. Belə ki, informativ, semantik-məzmun planında çox zaman baş cümlə daha asılı vəziyyətdə özünü göstərir. **“Mən gördüm ki, o gəlir”** cümləsində əsas hissə, yəni, baş cümlə kimi götürülən hissə, əslində, qeyri-bitkin, informasiyası tamamlanmamış, semantikasının doldurulmasına ehtiyac olan hissədir və bu bitkinlik bütövlükdə mürəkkəb cümləyə **o gəlir** budaq cümləsi vasitəsi ilə daxil edilir. **“Mən gördüm ki, o gəlir”** i müqayisə edərkən aydındır ki, daha müstəqil hissə kimi **“o gəlir”** hissəsini qeyd etməli olarıq.

Əlbəttə ki, bu deyilənlər nitq məkanı üçün keçərlidir. Dil məkanında isə baş cümlənin müstəqilliyi şübhə altına alınmaya bilər.

Həm Azərbaycan dilçiliyində, həm də, ümumiyyətlə, türkologiyada mürəkkəb cümlə ilə bağlı ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri tərkiblərin səciyyələndirilməsidir. Bizə belə gəlir ki, bu məsələnin adekvat həlli hökmən nisbi yanaşmanın nəticəsində ola bilər, yəni, məsələyə türk dilləri üçün ümumi meyar irəli sürülmədən baxıla bilməz. Burada ən azı dörd meyar irəli sürmək lazım gələcək və bu meyarlar müxtəlif dil qrupları və kəşiklərinə aid edilə bilər:

1. Ayırdığımız tədqiqat kəşiyi qohum dillər qrupudur.
2. Ayrıca dil çərçivəsində bu məsələyə başqa münasibət yarana bilər.
3. Dilin konkret tarixi kəşiyində bu məsələyə münasibət başqa cür ola bilər.
4. Kommunikasiyanın müəyyən sferasını bu məsələyə münasibətdə ayırmaq mümkündür.

Nisbi prinsip eyni zamanda özünü tərkiblərin işləm məqamındakı iki halın nəzərə alınmasında göstərir. Bunlar forma və məzmunudur.

Yuxarıda qeyd edilən prinsipləri nəzərə alaraq tərkiblərin təbiəti ilə bağlı belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan dilində müasir vəziyyətdə formal planda tərkiblər tabeli mürəkkəb cümlənin komponenti kimi, yəni, budaq cümlə kimi özünü göstərmir. Məzmun planında isə onlar budaq cümlə kimi özünü göstərə bilər. Deməli, cümlənin tərkibindəki iki cəhəti – forma və məzmun cəhətini bir-birindən ayırmaq lazımdır. Eyni qəliblə, eyni meyarla burada müxtəlif işlər görmək mümkün deyil.

Mürəkkəb cümləyə belə yanaşma bütövlükdə daha xüsusi, konkret məsələlərin həllində öz bəhrəsini verir. Məsələn, mövcud olan təsnifat sxemlərində şərt budaq cümləsi ayrılışdır ki, bu budaq cümlə açıq-aşkar şəkildə müstəqil cümlənin xüsusiyyətlərini daşıya bilmir. Müxtəlif cümlə iyerarxiyasında budaq cümlə tipinin elə sintaktik vahidləri var ki, onların yeri dəqiqləşdirilməyə ehtiyac duyur. Dərəcə, şərt, qarşılaşdırma budaq cümlələri bu qəbildəndir. Bu və bu kimi problemlər Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə ilə bağlı bir çox məsələlərin sanki həll edilmiş olmasına baxmayaraq, bir daha tədqiqat obyektinə çevrilmə zərurətini yaradır. Eyni zamanda sintaktik tədqiqatın yaxın və uzaq perspektivlərini göstərir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, mətnin bəzi əlamətləri özünü ayrıca müstəqil götürülmüş cümlədə biruzə verə bilir ki, bu da həmin sintaktik birliyin öyrənilmə zərurətini aktuallaşdırır. Bundan əlavə, ümumi semantik və formal qrammatik əlamətlərin məna və struktur bütövlüyə gətirən iki və daha çox cümlə şəklindəki birliyi olan mətnin (yəni, *mikro-mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv, frazafövqü vahid, frazafövqü birlik*) həm də müstəqil təhlil obyektinə çevrilməsinin bir sıra səbəbləri var ki, bu səbəblər informasiya nəzəriyyəsinin əsas anlayışları ilə bağlıdır. İş burasındadır ki, müəyyən mənada bir-birinə bərabərləşdirilən subyekt və predikat hissələrin birliyi kimi çıxış edən ayrıca cümlə, prinsip etibarilə, heç bir informasiya ötürmür. Mətn isə əksinə, tərkibinə daxil olan cümlələr arasındakı müxtəlif daxili, gizli semantik-qrammatik, qarşılıqlı əlaqələrə əsasən müəyyən informasiya daşıyan dəyər kimi özünü göstərir. Onun bu xüsusiyyətinə görə də bir vahid kimi daxil olduğu sahəni, yəni, mətn dilçiliyin ayrıca müstəqil dilçilik sahəsi kimi ayırmaq məqsədəuyğundur.

Nitq kommunikasiyasının işləm məqamına malik mətnin müəyyən edilməsində əsas aspekt onun daha geniş əhatənin içərisindən çıxarılma meyarlarıdır. Bununla əlaqədar indiyə qədər təklif olunan meyarlar kifayət qədər effektiv deyil. Bizə belə gəlir ki, mətnin sərhədlərini müəyyənləşdirəməyin ən əlaqəli üsulu mətnlə cümlə arasındakı **izomorfizmi** müəyyənləşdirib ondan çıxış etməklə əldə edilə bilər. Cümlə kimi mətn də müəyyən çərçivəli struktura malikdir və bu strukturda son mərhələ, əslində, başlanğıc mərhələnin təkrarından başqa bir şey deyil. Əgər qədim yazılı abidələrdə biz daha tez-tez bu məqamda tam formal təkrara rast gəliriksə, müasir dildə, adətən, həmin qədim cümlənin sintaktik dərinliyində gizlənmiş təkrar əlamətlərini üzə çıxarmaq üçün müəyyən məntiqi-semantik əməliyyatlardan istifadə etmək lazım gəlir.

Bütövlükdə Azərbaycan dilində mətn qurulmasının iki ən ümumi prinsipini (iki tekstema tipini) ayırmaq mümkündür:

1. *Ümumidən xüsusiyyə inkişaf edən mətn;*
2. *Xüsusiyyədən ümumiyyə inkişaf edən mətn.*

Başqa dilçilik vahidləri kimi mətn də həm dilə, həm də nitqə aid olduğundan hər bir tekstema (dil faktı), əslində, bir variantla (nitq faktı ilə) reallaşma imkanına malikdir. Belə reallaşmanın nümunəsini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından nümunə olaraq verilən izomorf mətnlərdə (Dirsə xanın və Salur Qazanın arvadlarının ərlərinə müraciətlərində) görmək olar. Cümlələr qrupunun bir vahid bütöv mətn şəklində birləşməsi çoxsəviyyəli mürəkkəb səciyyə daşıyır. Burada bir tərəfdən tekstdaxili qrammatik əlaqələr, yəni, mətnin koqeziyasını nəzərə almaq lazımdır, digər tərəfdən, mətn-də kompozisiyon və kəmiyyət tərkibi kimi formal aspektləri nəzərə almaq lazımdır. Tekstin kompozisiya planında hər mətn-də üç tərkib hissə ayırmaq mümkündür:

1. Başlanğıc mərhələ;
2. Orta mərhələ;
3. Son mərhələ.

Başlanğıc mərhələ mətnin mövzusunun tədqiqinə başladığı mərhələdir. Bu mərhələni semantik-qrammatik genişlik xarakterizə edir.

Mətnin orta mərhələsi başlanğıc mərhələdə əsası qoyulmuş məzmunun açılmasına xidmət edir. Və eyni zamanda mətnin ən vacib informasiya hissəsinin ötürülməsinə keçidi hazırlayır.

Son mərhələ mətnin sərəhədi barədə işarə edə-edə eyni zamanda mətn-də artıq öz əksini tapan mövzunun da özünəməxsus nəticəsi kimi çıxış edir.

Azərbaycan dilində kəmiyyət etibarilə tərkibi nöqtəyi-nəzərindən mətnlər iki növə ayrılırlar. Birinci növ kimi ayırdığımız sadə mətnlərə iki-komponentli mətnlər aid edilir. Qeyd edək ki, sadə mətnlərdə başlanğıc və son mərhələ özünü göstərir, amma orta mərhələ özünü göstərmir. Əslində, orta mərhələnin yoxluğu baş və son mərhələlərin mürəkkəb semantik-qarşılıqlı əlaqələri ilə kompensə edilir.

İkinci növə mürəkkəb çoxkomponentli mətnləri aid etmək olar. Burada üç kompozisiya mərhələsi öz əksini aydın şəkildə tapır.

Tekstin struktur təşkilinin ən vacib elementlərindən biri mətnin koqeziyasıdır, yəni, tekstdaxili əlaqələrin cəmidir. Öz məzmununa və məqsədinə

görə bu əlaqələr həm sintaktik (bura həm struktur, həm məna əlaqələri daxil edilə bilər), həm də məntiqi-sintaktik deyə iki cür özünü göstərir.

Azərbaycan dilində mətn komponentlərinin struktur əlaqəsinin ən parlaq ifadə vasitəsi müxtəlif cinsli və müxtəlif növlü təkrarlardır. Kommunikativ məqsədə uyğunluqdan asılı olaraq təkrar kimi həm bütöv cümlələr, həm söz birləşmələri, həm də ayrıca sözlər özünü göstərə bilər. Təkrarın öyrənilmə dərəcəsi də dəyişkənliyə məruz qalmamış deyil. Təkrar olunan vahidlərin leksik eyniliyindən pronominallaşmağa qədər (yəni, əvəzliliklə ifadə olunana qədər) və o yandan da ellipsisləşməyə qədər təkrar öz təsir, öz cazibə dərəcəsini saxlaya bilər.

Ellipsisləşmədən bu məqamda danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, biz onu təkrarın bir üzvü kimi götürürük. Prinsip etibarilə, bu, təkrar sistemindəki çoxcəhətliyin həm aşkar, həm gizli şəkildə göstərilməsinə yaxşı nümunədir.

Mətn yaradan faktor kimi əksər hallarda spesifik söz sırası da özünü göstərir. Belə ki, inversiya öz-özlüyündə standart söz sırasının dəyişməsinə nəzərdə tutur. Bu zaman müəyyən bir üzv tekst komponentlərinin arasına girir və bununla da onların daha möhkəm bağlanmasını şərtləndirir. Azərbaycan dilində tekst daxilindəki komponentlərin əlaqə üsulu kimi geniş surətdə istifadə olunan üsul *sintaktik paralelizmdir*. Bu paralelizmin işləmə məqamındakı konkret formalardan asılı olaraq onun tam və natamam növlərini ayırmaq lazım gəlir. Onun inversiya ilə bağlı müxtəlif formalarını qeyd etmək zərurəti yaranır.

Natamam növdə, adətən, ya paralel komponentlərin bəzi üzvlərində qrammatik (morfoloji) baxımdan müxtəliflik özünü göstərir, ya da bu kompozisiyalar kəmiyyət baxımından qismən bir-birinə uyğun gəlmirlər. Sintaktik paralelizmin xüsusi növü kimi **xiazmi** qeyd etmək lazım gəlir. Onun əsas prinsipi odur ki, bu komponentin quruluşu ona qonşu o biri komponentə münasibətdə tam şəkildə inversiyaya uğrasın. Əksinə paralelizm termini bu məqamda, bəlkə, daha çox yerinə düşər.

Nəhayət, struktur baxımdan mətnyaradıcı faktorlar sırasında mətnin bu və ya başqa elementinin dəyərəmalik yoxluğunu nəzərdə tutan ellipsisi

qeyd etmək lazımdır. Belə ellipsis mətndaxili əlaqələrin zəifləməsinə deyil, güclənməsinə xidmət edir.

Mətn komponentlərinin məna əlaqələri Azərbaycan dilində iki istiqamətdə qruplaşdırıla bilər. Bu istiqamətlərdən biri müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama münasibətlərini ehtiva edir. Burada meyar komponentlər arasındakı əlaqənin keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsidir. İkinci istiqamət münasibətləri zaman baxımından birləşdirir. Bunlar komponentlər arasındakı eynizamanlılıq münasibətləridir.

Mətn komponentləri, yəni, müstəqil cümlələr arasındakı məntiqi-sintaktik əlaqədən danışarkən onun iki tipini qeyd etməliyik:

1. Əvvəlki komponentin predikatının inkişafından doğan, mətn progressiyasını həyata keçirən *zəncirovari əlaqə*;

2. Mətn komponentlərinin subyekt və predikat hissələrinin eyni ardıcılığı ilə xarakterizə olan *paralel əlaqə*.

Hər bir konkret mətnin quruluşunda özünü göstərən məntiqi-sintaktik əlaqə tipləri həm bir-birindən ayrı, həm də bir-birinə sıx qaynayıb qarışmış şəkildə işləm məqamlarını reallaşdırmağa qadirdirlər.

Azərbaycan dilinin sintaksisindəki üç böyük mürəkkəb quruluşdan: sadə cümlədən, mürəkkəb cümlədən, mürəkkəb sintaktik bütövdən danışarkən onlarla bağlı problemləri, onlarla bağlı perspektiv tədqiqat istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən unutmamaq olmasın ki, bu mürəkkəb quruluşlar hər biri digəri ilə sıx əlaqədədirlər. Bu əlaqə *izomorfizm* əsasında qurulmuşdur. Bu əlaqə iyerarxik sistemdə bir-birini tamamlayan, bir-birindən asılı olan, bir-birinə təsir göstərə bilən, semantik müstəqil sintaktik dəyərlər kimi nitq axarındakı işləm məqamında da özünü göstərə bilir. Dilin gizli sintaktik məntiqi hər üç quruluşun içindən qırmızı xətlə keçir. Və son dərəcə maraqlıdır ki, onların hər birini müstəqil şəkildə ayrı-ayrılıqda alıb öyrənmək və eyni zamanda hər üçünü bir-birinə qaynayıb-qarışmış şəkildə nəzərdən keçirmək həm bu kitabın əsası olmalı idi, həm də, yəqin ki, dil gerçəkliyində bu belədir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayev A.B.* Конструкции с чужой речью как самостоятельная проблема узбекского синтаксиса. Док. дисс. авторефераты. М., 1979.
2. *Abdullayev Ə.Z.* “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr. – ADU-nun “Elmi məqalələri”, dil və ədəbiyyat seriyası, 1973, № 2.
3. *Abdullayev Ə.* Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1964.
4. *Abdullayev Ə.* Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.
5. *Abdullayev Ə.* Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1977.
6. *Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A.* Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, 1972.
7. *Abdullayev K.M.* Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника “Книга моего деда Коркута”). Namizədlük diss. Avtoreferatı. M., 1976.
8. *Abdullayev K.M.* Соотношение глубинного и поверхностного состояний структуры в предложениях с параллельными компонентами – “Советская тюркология”, 1977, № 1.
9. *Abdullayev K.M.* Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа – “Советская тюркология”, 1978, № 5.
10. *Abdullayev K.M.* Предложения тождества в “Книге моего деда Коркута”. – “Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка: Тезисы докладов и сообщений” kitabında. M., 1979.
11. *Abdullayev K.M.* Обоснование синтаксического исследования текста. – Azərb. SSR EA-nın məruzələri, 1980, № 9.
12. *Abdullayev K.M.* Об одном логике – композиционном изоморфизме предложения и текста в азербайджанском языке. – “Вариантность как свойство языковой системы”: Тезисы 1981, Изд. “Мецниереба”.
13. *Abdullayev K.M.* Конституативная обусловленность необусловленность в предложениях тождества. “Материалы республиканской

- научной конференции “Функциональные и конструктивные уровни языковой системы” kitabında. Bakı, 1981.
14. *Abdullayev K.M.* Становление монопредикативной структуры предложения в азербайджанском языке. – “Советская тюркология”. 1981, № 4.
 15. *Abdullayev K.M.* Эмический и этический уровни текста в азербайджанском языке. “Вариантность как свойство языковой системы: Тезисы докладов” kitabında. Часть 1. М.: Наука, 1982.
 16. *Abdullayev K.M.* Лингвистика текста. – Программа спецкурсов. Баку, Изд. Азгосуниверситета, 1982.
 17. *Abdullayev K.M.* Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. – “Советская тюркология”, 1983, №1.
 18. *Abdullayev K.M.* Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. – Bakı; Elm, 1983.
 19. *Abdullayev K.M.* К членению предложения в азербайджанском языке – *Azərbayc. SSR EA-nın məruzələri*, 1984, № 1.
 20. *Abdullayeva N.C.* Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları: tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi. Bakı, 1975.
 21. *Abdullayeva N.* Müasir Azərbaycan dilində sintaktik sinonimlik. Bakı, 1978.
 22. *Абдурахманов Г.А.* Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского; литературного языка. Дашкəнд, 1960.
 23. *Ağayev F.* Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
 24. *Adilov M.* Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
 25. *Adilov M.* Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi. Doktorluq dis. avtoreferatı. Bakı, 1967.
 26. *Адмони В.Г.* Основы теории грамматики. М. — Л., 1964.
 27. *Адмони В.Г.* Синтаксис современного немецкого языка; Лч: 1973
 28. *Адмони В.Г.* Сложносвязное предложение в тюркских языках (за метки нетюрколога). — Советская тюркология, 1982, № 3.
 29. *Azərbaycan dilinin qrammatikası. II. Sintaksis*, Bakı, 1959.
 30. *Акмоллаев Э.С.* Бессоюзные сложные предложения в современном литературном крымско-татарском языке. *Namizədlik dis. Avtoreferatı*. М., 1983.

31. Александров Н.М. О предикативном отношении. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков” kitabında. М., 1972.
32. Алиев У.В. Синтаксис карачаева-балкарского языка. М., 1972.
33. Аманжалов С.А. Выступление. – “Вопросы грамматики тюркских языков” kitabında. Alma-Ata, 1958.
34. Амиров. Р.С. Способы актуального членения в казахском языке. – Совесткая тюркология, 1970, № 6.
35. Амиров О.С. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. Doktorluq dis: avtoreferatı. Alma-Ata, 1972.
36. Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Namizədlık dis. Avtoreferatı. М., 1963.
37. Ахманова О.С. və başqaları. Современные синтаксические теории. М., 1963.
38. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения (на материале карачаева-балкарского языка). Налчик, 1979.
39. Ахундов А.А. Системная вариантность как типологический признак Языков. – “Вариантность как свойство языковой системы. Тезисы докладом” kitabında. Ч. I, М., 1982.
40. Ахундова А. Feilin zamanları. Bakı, 1961.
41. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Совдеменный русский язык. Синтаксис. Пунктуация. Ч. П., М., 1981.
42. Вауратов Н. Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1960.
43. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
44. Баскаков А.Н. Функциональная значимость инверсии в современном турецком предложении. – Известия АН СССР, серия литературы и языка. Т. XXXI, IV buraxılış, 1972.
45. Баскаков Н.А. Выступление. – “Вопросы грамматики тюркских языков”. Алма-Ата, 1958.
46. Баскаков Н.А. Изоморфизм структуры слова и словосочетания в тюркских языках. – Тюркологический сборник, 1974, М., 1978.

47. *Баскаков Н.А.* Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение. М., 1975.
48. *Бархударов Л.С, Колшанский Г.В.* К проблеме структуры сложного предложения – “Сборник статей по языкознанию” kitabında. М., 1968.
49. *Белошапкина В.А.* Современный русский язык. Синтаксис. М., 1977.
50. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. М., 1974.
51. *Березин Ф.М.* Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – начало XX вв.) М., 1968.
52. *Будагова З.* Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.
53. *Вайнрих Х.* Текстовая функция французского артикля. “Новое в зарубежной лингвистике” kitabında. VIII buraxılış. М., 1978.
54. *Вардуль И.Ф.* К вопросу о явлении эллипсиса. – “Инвариантные синтаксические значения и структура предложения” kitabında. М., 1969.
55. *Вардуль И.Ф.* О разграничении предложения и периода. – “Универсалии и типологические исследования” kitabında. М., 1974.
56. *Вардуль.* Основы описательной лингвистики. М., 1977.
57. *Веденина Л.Г.* О семантико-синтаксических отношениях между компонентами сложного синтаксического целого (на материале современного французского языка). – “Проблемы синтаксической семантики. Материалы научной конференции”, kitabında. М., 1976.
58. *Вейхман Г.А.* Предложение и синтаксические единства. – Вопросы языкознания, 1981, № 4.
59. *Виноградов В.В.* Введение. – “Грамматика русского языка” kitabında. Т. 2. ч. I. Синтаксис. М., 1960.
60. *Виноградов В.В.* О художественной прозе. М.– Л., 1930.
61. *Виноградов В.В.* Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. – “Вопросы синтаксиса современного языка” kitabında. М., 1950.
62. Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, 1958.
63. *Гаджиева Н.З.* Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. – “Вопросы грамматики тюркских языков” kitabında. Алма-Ата, 1958.

64. *Гаджиева Н.З.* Критерии выделения придаточных предложений в тюркских языках. – Вопросы языкознания, 1957, № 3.
65. *Гаджиева Н.З.* Бессоюзные сложные предложения в современном азербайджанском языке. – “Исследования по синтаксису тюркских языков” kitabında. М., 1962.
66. *Гаджиева Н.З.* Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке, (в историческом освещении). М., 1963.
67. *Гаджиева Н.З.* О методах сравнительно-исторического анализа синтаксиса (на материале тюркских языков). – “Вопросы языкознания” журналы. М., 1968, № 3.
68. *Гаджиева Н.З.* Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.
69. *Гальперин И.Р.* Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
70. *Гальперин И.Р.* Очерки по стилистике английского языка. М., 1958.
71. *Гасанов А.Г.* Тюркские определения определений. – “Вопросы тюркских языков и взаимоотношение их с другими языками” kitabında. Бақы, 1972.
72. *Гиндин С.И.* Советская лингвистика. текста. – Известия АН СССР, серия литературы и языка. Т. 36, 1977, № 4.
73. Грамматика и семантика романских языков (К проблеме универсалий). М., 1978.
74. *Грунина Э.А.* О роли неличных форм глагола в конструкции сложно подчиненного предложения в тюркских языках. – “Тюркомонгольское языкознание и фольклористика” kitabında. М., 1960.
75. *Грязное В.С., Дынин Б.С., Никитин Е.П.* Теория и ее объект. М., 1973.
76. *Данеш ФР.* Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии. “Вопросы языкознания” журналы. М., 1964, № 6.
77. *Dəmirçizadə Ə.* Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. Bakı, 1947.
78. *Джавадов А.М.* Порядок языковых единиц (на материале азербайджанского языка). Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 1975.
79. *Джалилов Ф.А.* Бессоюзные сложноподчиненные предложения в азербайджанском языке. Namizədlük dissertasiyası. Bakı, 1981.

80. *Дмитриев Н.К.* Грамматика башкирского языка. М. – Л., 1948.
81. *Дмитриев Н.К.* Грамматика башкирского языка. М. – Л., 1940.
82. *Долинина И.Б.* Системный анализ предложения. М., 1977.
83. *Дресслер В.* Синтаксис текста. – “Новое в зарубежной лингвистике” kitabında. VIII buraxılış. М., 1978.
84. *Есперсен О.* Философия грамматики. М., 1958.
85. *Жирмунский В.М.* Ритмико-синтаксический параллелизм как основ древнетюркского народного эпического стиха. – Вопросы языкознания, 1964, № 4.
86. *Закиев М.З.* Синтаксический строй татарского языка. Казан, 1963.
87. *Зарбалиев И.С.* Общие члены предложения в современном азербайджанском языке. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1972.
88. *Зарубина Н.Д.* К вопросу о лингвистических единицах текста. – “Синтаксис текста” kitabında. М., 1979.
89. *Звегинцев В.А.* Язык и лингвистическая теория. М., 1973.
90. *Золотова Г.А.* Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973.
91. *Иванов С.Н.* К проблеме придаточных предложений в тюркских языках. – “Типологический сборник, 1977” kitabında. М., 1981.
92. *Иванов С.Н.* Родословное древо тюрков Абу-л Гази-хана. Daşkənd, 1969.
93. *Казембек М.А.* Грамматика турецко-татарского языка. Казан, 1839.
94. *Казембек М.* Грамматика турецко-татарского языка. Казан, 1846.
95. *Калякина-Каледина Т.Г.* Порядок слов в простом предложении гагаузского языка. Namizədlik diss. avtoreferatı. М., 1955.
96. *Каримова З.Р.* Логико-грамматическое членение простого предложения современного узбекского языка в сопоставлении с английским. Namizədlik diss. avtoreferatı. М., 1981.
97. *Кпсевич В.Б.* Элементы общей лингвистики. М., 1977.
98. *Кацнельсон С.Д.* К генезису номинативного предложения. М. – Л., 1936.
99. *Кацнельсон С.Д.* О категории субъекта предложения. – “Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения” kitabında. М., 1974.

100. *Кацнельсон С.Д.* Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.
101. *Келемен. Я* "Текст и значение. – Семиотика и художественное творчество", kitabında. М., 1977.
102. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı, 1962.
103. *Ковтунова И.И.* Структура художественного текста и новая информация. – "Синтаксис текста" kitabında. М., 1979.
104. *Ковтунова И.И.* Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М., 1976.
105. *Кодухов В.И.* Методы лингвистического анализа. Л., 1963.
106. *Коклянова А.А.* Нормы согласования в современном узбекском языке. – "Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков" kitabında. М., 1961.
107. *Колцанский Г.В.* Контекстная семантика. М., 1980.
108. *Кононов А.Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка. М. – Л., 1956.
109. *Копонов А.Н.* *Kitabi-Dedem Korkut* (грамматические заметки). – Azerb. SSR EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1965, № 4.
110. *Кононов А.Н.* Некоторые проблемы исторического синтаксиса тюркских языков. – "Восточная филология" kitabında. Tbilisi, 1973.
111. *Кох В.* Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа. – "Новое в зарубежной лингвистике" kitabında. VIII buraxılış. М., 1978.
112. *Кочергина В.А.* Введение в языковедение. М., 19/9.
113. *Кузнецов П.И.* Происхождение прошедшего времени нады имен действия в тюркских языках. – "Тюркско-монгольское языковедение и фольклористика" kitabında. М., 1960.
114. *Кузнецов П.И.* Система функциональных форм глагола в современном турецком языке. Doktorluq diss. Avtoreferatı. М., 1983.
115. *Крушельницкая К.Г.* К вопросу о смысловом членении предложения. – "Вопросы языковедения" jurnalı, 1973, № 2.
116. *Крючков С.Е., Максимов Л.Ю.* Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М., 1977.
117. *Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978.

118. *Лантева О.И.* Чехословацкие работы последних лет по вопросам актуального членения предложения. – Вопросы языкознания. 1963, Л., 4.
119. Лингвистика текста. Материалы научной конференции. Ч. I – II. М., 1974.
120. *Линин Ан.* К вопросам формального изучения поэзии турецких народов. – Известия факультета Азгосуниверситета. Т. I. Баку, 1926.
121. *Ломтев Т.П.* Основы синтаксиса современного русского языка. М., 1958.
122. *Малов М.А.* Памятники древнетюркской письменности. М. – Л., 1951.
123. *Мамедов И.Т.* Грамматическая синонимия в азербайджанском языке. Namizədlük diss. avtoferatı. Bakı, 1970.
124. *Мамедов В.* О системном грамматическом анализе — “Пражский лингвистический кружок” kitabında. М., 1967.
125. *Матезиус В.* О так называемом актуальном членении предложения. – “Пражский лингвистический кружок” kitabında. М., 1967.
126. *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., 1938.
127. *Мельников Г.П.* Синтаксический строй тюркских языков с позиции системной лингвистики. – Народы Азии и Африки. М., 1969.
128. *Мельничук А.С.* Аспекты общей теории предложения как единицы речи. – “Проблемы языкознания” kitabında. М., 1967.
129. *Мешанинов И.М.* Структура предложения. М., 1963.
130. *Мешанинов И.М.* Проблемы развития языка. Л., 1975.
131. *Мещанинов И.М.* Члены предложения и части речи. Л., 1978.
132. *Mirzəzadə Н.* Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 1968.
133. *Москальская О.И.* Вопросы синтаксической семантики. – Вопросы языкознания, 1977, № 2.
134. *Москальская О.И.* Проблемы системного описания синтаксиса. М., 1974.
135. *Москальская О.И.* Грамматика текста. М., 1981.
136. *Мукаржовский Я.* Литературный язык и поэтический язык. – “Пражский лингвистический кружок” kitabında. М. 1967.

137. *Мусаев М.М.* Придаточные предложения времени и причастные адеепричастные обороты с временным значением в тюркских языках юго — западной группы. *Namizədlik diss. avtoreferatı.* Bakı, 1980.
138. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.* Bakı, 1962.
139. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.* Bakı, 1959.
140. *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis.* Bakı, 1981.
141. *Налимов В.В.* Вероятностная модель языка. М., 1975.
142. Новое в зарубежной лингвистике. VIII buraxılış. М., 1978.
143. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1978.
144. *Овсянико-Куликовский Д.Н.* Синтаксис русского языка. СПб., 1912.
145. *Падучева Е.В.* О структуре абзаца. – Труды по знаковым системам. Т. II Тарту, 1965.
146. *Панфилов В.З.* Взаимоотношение языка и мышления. М., 1971.
147. *Панфилов В.З.* Грамматика и логика (грамматическое и логикограмматическое членение предложения). М. – Л., 1963.
148. *Пауль Г.* Принципы истории языка. №., 1960.
149. *Raşayev Q.M.* Kərkük dialektinin fonetikasi. *Namizədlik diss. Avtoreferatı.* Bakı, 1969
150. *Пешковский А.М.* Русский синтаксис в научном освещении. VIII нэшр. М., 1956.
151. *Покровская Л.А.* К вопросу о личных и неличных формах глагола в тюркских языках. – “К семидесятилетию академика А.Н. Кононова” Л., 1976.
152. *Покровская Л.А.* Синтаксис гагаузского языка (в сравнительном освещении). М., 1978.
153. *Поспелов Н.С.* О грамматической природе сложного предложения. – “Вопросы синтаксиса современного русского языка” kitabında. М., 1950.
154. *Поспелов Н.С.* О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. – “Вопросы синтаксиса современного русского языка” kitabında. М., 1950.
155. *Поспелов Н.С.* О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных предложений. – “Вопросы синтаксиса современного русского языка” китабында. М., 1950.

156. *Поспелов Н.С.* Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. – Доклады и сообщения Института русского языка. II бурахылыш М. – Л., 1948.
157. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. Т. I – II. М., 1958.
158. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике. Т. III. М., 1968.
159. *Почепцов Г.Г.* Конструктивный анализ структуры предложения. Киев, 1971.
160. *Поцелуевский А.П.* Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашгабад, 1948.
161. *Распопов И.П.* Актуальное членение предложения в русском языке. Уфа, 1961.
162. *Распопов И.П.* “Строение простого предложения в современном русском языке”. М., 1970.
163. *Рахматуллина Л.Л.* Сложноподчиненные предложения с придаточным времени в башкирском языке в сопоставлении с русским языком. Namizədlik diss. avtoreferatı. Ufa, 1981.
164. *Rəhimov M.* Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965.
165. *Ревзин И.И.* Основные единицы синтаксического анализа и установление отношений между ними. – “Структурно-типологические исследования” kitabında. М., 1962.
166. *Реформатский А.А.* Очерки по фонологии, морфологии и морфониологии. М., 1979.
167. *Рифтин А.* О двух путях развития сложного предложения в академическом языке. – Советское языкознание. Т. III. Л., 1937.
168. *Рогожникова Р.П.* Сложное целое и структура сложного предложения. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских: языков” kitabında. Л., 1975.
169. *Розенталь Д.Э., Теленкова М.А.* Словарь – справочник лингвистических терминов. М., 1976.
170. *Руднев А.Г.* Синтаксис современного русского языка. М., 1963.
171. *Рустамов Х.* Сложноподчиненные предложения с придаточным дополнительным в современном узбекском языке. Namizədlik diss. avtoreferatı. Daşkənd, 1960.

172. *Свотина М.Г.* Абзац как единица речевой практики. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков” kitabında. Л., 1975.
173. *Севбо И.П.* Структура связного текста и автоматизация реферирования. М., 1969.
174. *Сејидов Ј.* Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.
175. *Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З.* Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Бақы, 1979.
176. *Серебренников Б.А.* Выступление на координационном совещании по проблемам вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках. – “Вопросы грамматики тюркских языков” kitabında. Alma-Ata, 1958.
177. *Серебренников Б.А.* Вероятностные обоснования в компаративистике. М. 1974.
178. *Серебренников Б.А.* Об основных отличиях истории строевых элементов языка от истории литературного языка. Советская тюркология. Бақы, 1981, № 4.
179. *Сизова И.А.* Что такое синтаксис? М., 1966.
180. *Сильман Т.И.* Структура абзаца и принципы его развертывания в художественном тексте. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков” kitabında. Л., 1975.
181. Синтаксис текста. М., 1979.
182. *Смирнов Г.А.* Основы формальной теории целостности (часть первая). – “Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник, 1979” kitabında. М., 1980.
183. *Скобликова Е.С.* Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. М., 1979.
184. Смысловое восприятие речевого сообщения. М., 1976.
185. *Смирницкий А.И.* Синтаксис английского языка. М., 1957.
186. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971.
187. *Соколов С.А.* Исследование по синтаксису сложного предложения в современном турецком литературном языке. Doktorluq. diss. Avto-referatı. М., 1974.

188. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973.
189. Солнцев В.М. Относительно концепции “глубинной структуры – Вопросы языкознания”, 1976, № 5.
190. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М., 1977.
191. Соссюр Ф. “Курс общей лингвистики. – Труды по языкознанию” kitabında. М., 1977.
192. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения (семиологическая грамматика). М., 1981.
193. Степанов Ю.С. Французская стилистика. М., 1965.
194. Таğıзадə Z. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı, 1966.
195. Таğıзадə Z.X. Сложное предложение в современном азербайджанском литературном языке. Doktorluq diss. avtoreferatı. T. II. Bakı, 1965.
196. Тенишев Э.Р. Саларский язык. М., 1960.
197. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976.
198. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976.
199. Tesnier L. Elements de syntaxe structurale. Paris, 1959.
200. Убрятова Е.И. Выступление. – “Вопросы грамматики тюркских языков” kitabında. Alma-Ata, 1958.
201. Уринбаев Б. Вопросы синтаксиса узбекской разговорной речи. Doktorluq diss. avtoreferatı. Daşkənd; 1976.
202. Урсул А.Д. Информация. М., 1971.
203. Фивегер Д. Лингвистика текста в исследованиях ученых ГДР. – “Синтаксис текста” китабында. М, 1979.
204. Фортунатов Ф.Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. – “Избранные труды” kitabında. Т. 2. М., 1957.
205. Фридман Л.Г. К вопросу о сверхфразовых единицах. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков” kitabında. L., 1975.
206. Хəlilov R. “Cümlədə söz sırası. – Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər” kitabında. Bakı, 1963.
207. Хəlilov Ə. Əvəzliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. – Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1969, № 1.

208. Холодович А.А. К вопросу о доминанте предложения. – Вопросы грамматической теории. Л., 1979.
209. Храковский В.С. Проблема доминации членов предложения и система абстрактных синтаксических структур. – “Языковые универсалии и лингвистическая типология” kitabında. М., 1969.
210. Нəсəнов А. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Bakı, 1970.
211. Цейтлин С.Н. Категория предикативности в ее отношении к высказыванию и предложению. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков” kitabında. Л., 1975.
212. Чейф У.Л. Значение и структура языка. М., 1975.
213. Чесноков П.В. О предикативности как свойстве предложения. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков” kitabında. Л., 1975.
214. Cavadov Ə.М. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. – Azərb. SSR EA-nın xəbərləri, ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1973, № 4.
215. Cavadov Ə.М. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977.
216. Cəlilov F. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşməsində intonasiyanın rolu. – ADU-nun “Elmi məqalələri”, dil və ədəbiyyat seriyası, 1978, №5.
217. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М., 1941.
218. Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. – Вопросы языкознания, 1964, № 6.
219. Шведова Н.Ю. Об основных синтаксических единицах и аспектах их изучения. – “Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков” kitabında. Л., 1975.
220. Шведова Н.Ю. Типы контекстов, конструирующих многоаспектное описание слова. – “Русский язык. Текст как целое и компоненты текста (Виноградовские чтения – XI)” kitabında. М., 1982.
221. Шевякова В.Е. Актуальное членение предложения. М., 1976.

222. *Şirəliyev M.Ş.* Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə məsələsi. – Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Dilçilik seriyası. Bakı, 1953.
223. *Ширалиев М.Ш.* Заметк и о сложноподчиненном предложении. – “Вопросы грамматик тюркских языков” kitabında. Алма-Ата, 1958.
224. *Ширалиев М.Ш.* Проблема сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. – “Вопросы составления описательных грамматик” kitabında. М., 1961.
225. *Ширалиев М.Ш.* Новые диалектные данные для истории тюркских языков. – Советская тюркология, 1970, № 5.
226. *Ширалиев М.Ш.* Развитие азербайджанского языкознания за последние годы. – “Вопросы языкознания” jurnalı, 1972, № 5.
227. *Шмелев Д.Н.* Проблемы синтаксического анализа лексики. Doktorluq diss. avtoferatı. М., 1969.
228. *Шербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Л., 1981.
229. *Шербак А.М.* Соотношение аллитерации и рифмы в тюрксом стихосложении – Народы Азии и Африки, 1961.
230. *Эшби У.Р.* Введение в кибернетику. М., 1959.
231. *Юсифли Ш.В.* Стилистический синтаксис современного азербайджанского художественного языка. Doktorluq diss. avtoferatı. Bakı, 1973.

Dilçiliyə səyahət

*Dilçi
olmayanlar  c n
dilçilik*

Görkəmli Azərbaycan dilçiləri Məmmədəğa Şirəliyevin,
Muxtar Hüseynzadənin, Əbdülzəl Dəmirçizadənin xatirəsinə

MƏNİM ƏZİZ OXUCUM və yaxud GİRİŞ ƏVƏZİ

Günlərin bir günü görkəmli fransız dramaturqu *Molyerin* məzəli qəhrəmanlarından birinə – zadəganlıq eşqinə düşmüş *Jurdenə* bəlli olur ki, sən demə o, ömrü boyu proza ilə danışmış. Kişi çox böyük səmimiyyətlə əməlli-başlı təəccüblənir. Proza ilə? Bu nədir???

Amma sən, mənim *Əziz Oxucum*, əgər eşitsən ki, ixtisasından və məşğuliyyətindən asılı olmayaraq səni ömür boyu həm də dil quruculuğu ilə məşğul olmaqda “ittiham” edən var – bu isə mənəm – ümid edirəm ki, təəccüblənməyəcəksən. Və bir də ona ümid edirəm ki, yazıçı-şairlərimiz də “bəs dil yaradanlar həmişə bizlər sayırdı, indi nə oldu?”, deyə məndə bir günah axtarmayacaqlar, bu şərtlə ki, diqqətlə burda yazılanları əgər oxusalar...

Əlbəttə, mən çaşmamışam və əlbəttə, yenə də ümid edirəm ki, səhv-zad da eləmirəm. Bəli, sən həm də dil yaradıcısısan, yəni əsl dilçisən, mənim *Əziz Oxucum*. Həkimсэн, nolar – eyni zamanda hər dəfə öz dilini yenidən yaradırsan. Mühəndissən – lap yaxşı, adi məişət problemlərindən tutmuş yüksək texnoloji problemlərə qədər – çalışdığın hər yerdə dil quruculuğu ilə məşğul olursan, yəni yenə də dilçisən. Müəllimsən – hər dəfə dilin yenidən doğulur. Həkimсэн, biznesmensən – ondan əvvəl dilçisən.

Soruşa bilərsən; necə yəni hər dəfə yenidən?! Yəni hər dəfə təzədən doğulur bu dil?!

Bir dostumun bu yerdə həтта yüngülvari qımışdığını da görürəm. Sanki sual edir: **“Hər şey təzədən?!”**

Bəli və əlbəttə, Əziz Oxucu. Hər şey təzədən!!!

Haşiyə. *Bir şey də deyimmi?! Bax, elə indicə güman edirəm ki, öz evində rahatlıq və hüzur içində oturub bu sətirləri oxuyursan, yavaş-yavaş etiraz meylləri içində başlayır hərəkətə gəlməyə, bir az keçir, coşub bir siqaret də yandırırısan və o biri otaqdan kimisə səsləyirsən, təxminən belə deyirsən (əslində, nə dediyin heç fərq eləməz): – Mənə bir stəkan çay, zəhmət olmasa... – deyirsən.*

Bax, elə bu həmişəki sözlərin özü də dünənki, sırağagünkü eyni sözlərin... yenə də eyni deyil. Təkrarıdır, amma eyni deyil. Bir az qəribədi, deyilmi?! “Mənə bir stəkan çay ver...” Sən dünən də, sırağagün də ondan əvvəlki günlər də eyni sözləri neçə dəfələrlə demisən. Amma... Həтта bir saat, həтта bir dəqiqə sonra təzədən demiş olsan belə bu sözləri, onlar yenə də ilk dəfəymiş kimi doğulur. Və hər dəfə sən harada, hansı iş otağında və hansı yaş çağında olmağına baxmayaraq öz dilini yenidən, yenidən və yenə də yenidən doğursan, yaradırsan...

*Bəli, bəli, tamamilə doğrudur, həтта ömründə heç bir şey yaratmayan adam belə, cəmiyyət üçün ən gərəksiz adam belə ən azından öz dilinin yaradıcısıdır. O da düzdür ki, bir az sonra görəcəyimiz kimi bu, heç də dil deyil, bu – nitqdır, amma elə bilirəm, hələlik eyb eləməz, bu cür də ötüşmək olar, bunları hələlik eyni dəyərlər kimi qəbul edib işlətsək belə, zərəri yoxdur. Amma hələlik. Çünki hər şey – yavaş-yavaş. Və hər şey necə? Əlbəttə ki, təzədən! **Haşiyənin sonu.***

Və hər şey təzədən olduğu qədər də köhnədən, Əziz Oxucu. Bu nə deməkdir – soruşursan?! Əkslikdi, özü də əməlli-başlı əkslik. Zənn edirəm, indi sənənlə bəzi məsələlərdə şərtləşməyin də öz məqamı gəlib çatdı. Belə danışaq. Əgər sən bu əksliyi və həmçinin oxuduğun bu kitab boyu qarşına çıxacaq bir çox başqa əkslikləri eyni zaman və eyni nöqtədə, bir-birinin eyni, bəli, bəli, eyni kimi təsəvvür və qəbul edə bilməyəcəksənsə, o zaman

başqa məsələlərdə də biz bir-birimizi anlamamaq təhlükəsi ilə rastlaşa bilərik. Buna hazır olmalıyıq.

İndiki əksliyimizin isə yozumu belədir. İndicə razılaşdıq ki, sən, mən, hər birimiz yenidən dil yaradırıq. Amma onu da qeyd etdik ki, bu həm də köhnədən mövcud olan dildir. Həm köhnədir, həm də yeni, özü də eyni zamanda. Dilçilik doğrudan da gözlənilməzliklər və paradokslarla zəngin bir elmdir. Onun gözəl və cazibədar məkanına səyahət qərribə adiliklər aləminə səyahət kimidir. Maraqlı bir sərgüzəştir. Sanki sən də artıq belə düşünürsən, elə deyilmi?!

Qədim yunan filosoflarından birinin, gərək ki *Heraklitin* sözləridir, deyir: **“Bir çaya iki dəfə girmək mümkün deyil”**. Yəni budur ki, hər şey daim axır, dəyişir, indicə ayağın saldığın çaya o ayağın bir də salsan, bu, artıq həmənlə su olmayacaq və s. və i.a. bu səpkidə. Sanıram ki, burada aydın olmayan bir şey yoxdur. Əslində, bu kəlamın həyatdakı istənilən məqama aidiyyəti var: təkrarsız kainat, təkrarsız cəmiyyət, təkrarsız fərd... Amma məni indi bu əksliyin mayası ilə bağlı başqa bir şey düşündürür. Bu axan, bu gedən çay həm də həmənlə çay olacaq axı. Elə bil ki:

Həm həmənlə çaydır, həm də həmənlə çay deyil.

Həm həmənlə cümlədir, həm də həmənlə cümlə deyil.

Həm həmənlə sözdür, həm də həmənlə söz deyil.

Həm həmənlə səsdür, həm də həmənlə səs deyil.

– Bu necə olur belə?! – Əziz Oxucu, bu yerdə sən, deyəsən, öz səmimi təəccübünü artıq gizlədə bilmirsən.

Mənim isə cavabım budur:

– Çox asanlıqla.

Amma, deyirəm, tələsməyə. Çünki bəzən elə olur ki, bir naməlumun izahı digər naməlumların köməyi və vasitəsilə qurulur və, əlbəttə ki, bu cür hal ciddi, real praktik nəticələrə çətin gətirir. Belə bir hala düşməmək üçün gəl, biz də bir qədər diqqətli olaq. Dil, nitq, quruluş, model, nitq infrastruktur, informasiya, invariant, intonasiya, temp və bir çox başqa anlayışlarla daha yaxından və kifayət qədər ciddi tanış olmasaq, bu və buna bənzər suallara dolğun cavablar vermək bizim üçün çətin olacaq. Bəlkə də cavab

vermək mümkündür, amma adekvat anlayışa ümid eləmək əbəsdir. Əlbəttə ki, hər şeyin öz məqamı yavaş-yavaş gəlib çatacaq və mən sənə söz verirəm ki, bu məsələyə biz, indi olmasa da (demək çətindir, kitabın hansı nöqtəsində və ya məqamında), bir qədər sonra hökmən qayıdacağıq.

İndilik isə hələlik bir qədər əvvələ dönək. Şərtimizi xatırlayaq. Biz axı bir az əvvəldə demişdik ki, bizim danışdığımız dil həm indicə yaratdığımız dildir, həm də köhnədən, qədimdən mövcud olan dildir. Həm yenidir, həm köhnə! Şərtimiz bu halı qəbul etmək idi. Və indi bu şərtə yalnız belə bir xırda əlavə edək: kim buna inanmadısa, bu kitabın o biri səhifələrini oxumasa da olar.

Belə-belə işlər, Əziz Oxucu. Elə bilirəm, artıq inanmağa başladın ki, doğrudan da, sən demə, ixtisasından asılı olmayaraq sən özün həm də dilçisən. Və bu kitab sənin anadangəlmə dilçilik qabiliyyətinə – heç bir zəhmət çəkmədən “vergi” kimi sənə verilən bu istedadına bəzi konkret bilgiləri əlavə etmək niyyəti ilə yazılıb. Səni dilçiliyin füsunkar aləminə aparan bir cıdır kimi nəzərdə tutulub. İnanmaq istərdim ki, fitri dilçilik istedadı ilə sonradan əldə edilən bilgi sevə-sevə birləşərsə, bundan nə isə yaxşı bir şey ortaya çıxa bilər. Onun üçün də mən səni dilçilik dünyasına səyahətə, bu dünyanın adalar dolu bir dənizinə, bir adadan o biri adaya maraqlı bir səyahətə dəvət edirəm. Adalar bir-birindən yaşıl, bir-birindən füsunkar... Hər ada bir dünya kimi. Hər adanı ayrıca gəzə-gəzə biz sənənlə hansısa bir dilçilik problemi barəsində söhbət açmış olacağıq. Onu da bəri başdan deyim ki, səyahətimiz gəmi ilədir. Bəyaz yelkənli, gözəl bir gəmi ilə. Bu səyahətdə səni və məni Əhməd və Zaxa adlı iki gənc müşayiət edəcək. Sırr kimi təkcə bunu deyim ki, Əhməd Zaxaya vurulub. Bu barədə ətraflı bir qədər irəliddə, indi isə... Gəminin boğuş fit səsinə eşidirsənmi?! Tələsmək lazımdır. Artıq vaxt yetişdi.

Sözdən, Əziz Oxucu, işə keçək. İnanıram ki, mənim kimi sənənlə də çox sevdiyən böyük yazıçı Mixail Bulqakovun **“Yüz ilin tənhalığı”**... yox... əlbəttə ki, yox, üzr istəyirəm, **“Sənətkar və Marqarita”** əsərindən məlum müraciəti ikimiz də yaxşı xatırlayırıq.

Ardımca, mənim Əziz Oxucum!

Tələsək!!!

I FƏSİL

ZALXANI İSTƏYƏN VAR...

1. Əhməd və Zalxa. 2. Dilçilik İnstitutundakı elmi seminarlar və akademik M.Şirəliyev: "Əhməd öldü". 3. Elm və problem. 4. Əhmədə Zalxadan nə deyək? 5. Zalxanın doğulması və dilin mənşəyi. 5. Zalxanın böyüyüb boya-başa çatması və dilin inkişaf tarixi. 6. Zalxanın ünsiyyətdə olduğu rəfiqələri və dilin başqa dillərlə müqayisəsi. 7. Zalxanın qohum-qardaşı ilə münasibəti və dil qohumluqları. 8. Zalxanın qonşuları ilə münasibəti və dil tipləri. 9. Dilçilikdə metodlar.

Bəri başdan, yəni səyahətdən əvvəl səni, Əziz Oxucu, adını artıq çəkdiyim iki gəncə daha yaxından tanış eləmək istəyirəm.

Qızın adı Zalxa, oğlanın adı Əhməddir. Səyahətimiz boyu bizim bu iki gəncin köməyinə əməlli-başlı ehtiyacımız olacaq. Fikirlərimizə inandırmaq üçün gətirəcəyimiz bütün misallarımızın, nümunələrimizin qəhrəmanları onlardır. Biz bir çox fikirlərimizi Zalxa ilə başlayıb Əhmədlə qurtaracağıq, Əhmədlə başlayıb Zalxa ilə tamamlayacağıq. "Əhməd" dedim, **Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu** və burada 1970-ci illərin axırında hər həftənin əvvəli keçirilən elmi-praktik seminarlar yadıma düşdü. Bu seminarlarda institut əməkdaşları həftə ərzində radio-televiziya və mətbuatın dilində sezdikləri və qeyd etdikləri üslubi və qrammatik xətalardan danışar, bunların aradan götürülməsi yollarını araşdırardılar. Seminarlarda bəzən nəzəri dilçilik məsələlərinə həsr

edilmiş məruzələr də səslənərdi. **Dədə Qorqud** demişkən, “ol zamanlar” Dilçilik İnstitutunun maraqlı vaxtları idi.

Seminarların rəhbəri qocaman və görkəmli dilçi alim, İnstitutun direktoru akademik *Məmmədağa Şirəliyev* idi. Adətən məruzə ilə çıxış edən institut dilçiləri ana dilindən misal gətirmək məqamında hər dəfə mübtəda kimi “Əhməd” adını işlədərdilər. “Əhməd məktəbə getdi”, “Əhməd kitab oxudu”, “Əhməd mənim dostumdur” və başqa bu kimi misalların əvəzedilməz mübtədası məhz Əhməd idi. Bir dəfə Məmmədağa müəllim, amma yox, onun adı əbədi “Professor” olaraq qaldı, çoxdanın akademiki olsa da, hamı o rəhmətliyə yalnız bu cür – “Professor” deyə müraciət edirdi. Bir dəfə Professor daha dözmədi, barıt kimi partladı: – Dayan, dayan, – deyə məruzəçini saxladı.

O yazıq çaşqınlıq içində susdu, neyləmişdi ki... fikrini sübut etmək üçün növbəti dəfə “Əhməd nəyə elədi...” tipli cümləni misal gətirmişdi.

– Dayan. Bəsdi!!! – Nadir hallarda əsəbiləşən Professoru bu dəfə tanımaq olmurdu. – Əhmədlə qurtardıq! Elan edirəm, Əhməd dünən öldü. Eşitdiniz? Öldü Əhməd. Başqa ad tapın. Yoxsa elə duran, duran deyir, “Əhməd” belə gəldi, “Əhməd” belə getdi...

Bəli, bütün misallarımızın az qala canlı mübtədası olan Əhmədin axırı belə gəldi. O itdi, xeyli vaxt “gözə görünmədi”, qeybə çəkildi. Amma bu hal uzun sürmədi. Bir müddət sonra yenə də Əhməd doğuldu, yavaş-yavaş böyüdü, yenə də Əhməd məktəbə getdi, Əhməd məktəbdən gəldi, Əhməd su gətirdi, bir söz, Əhməd həm Əhmədliyinə, həm də bizim dilçiliyimizə, misallarla dolu oyunumuza qayıtdı. Və indi də bizim bu Əhməd!.. Bizim Əhməd, elə bilirəm ki, həmən o Əhmədin ləyaqətli bir xələfidir. Zalxa isə... Məqam gəlir ki, Əhməd də lazım olur, Zalxa da. Və səyahət boyu Zalxa da bizim köməyimizə elə Əhməd qədər gələcək. Bəlkə hələ ondan da çox. Necə gələcək – görəcəyik.

* * *

Bu fəslin adını yada salmağı ehtiyac varmı? Olmasa da, təkrar edək: “Zalxanı istəyən var...” Necə yəni, Zalxanı istəyən var? Görəsən bu nə deməkdir? İndicə axı bir şeyi, nəhayət ki, biz aydınlaşdırdıq. Bildik ki,

Zalxa kimdir. İndi də deyirik ki, qızın istəyəni var, başqa sözlə, ona elçi düşən var. Bu nədi, oyundu?!

Bu son suala belə bir sualla da cavab vermək istəyirəm. Nə üçün də olmasın?! Deyəsən, elədi. Bəs əgər elədirsə, nə verəcək bizə bu oyun?! Mənə belə gəlir ki, o bizə nəsə verəcək. Hələlik isə... hər şeyi bir tərəfə qoyaq. Həmişəlik yox. Qısa bir zaman üçün. Çünki... Çünki problemlər var. Və bizim də əsas məqsədimiz indi onlardan, yəni bu problemlərdən danışmaqdır.

Problemlər var, Əziz Oxucu. Bəli, doğru düşünürsən, hər bir elmin öz daxili problemləri, başqa sözlə, öyrəniləsi obyektləri olur. Hər bir elm üçün onlar kifayət qədərdir. Müstəqil və vacib elm olan dilçiliyin də problemlərinə toxunmazdan əvvəl çox maraqlı olardı ki, “problem” anlayışının özünə bir daha, özü də bu dəfə bir qədər fərqli istiqamətdən baxaq.

Heç düşünmüsənmi, problem, problem ki deyirik, bəs bu “problem” axı nədir? Öz-özlüyündə, təmiz şəkildə nə deməkdir bu problem?! Digər tərəfdən belə bir vacib məsələ də ortaya çıxır. Problem barədə bu qədər düşünmək özü də yavaş-yavaş problemə çevrilmirmi?

Düşünməyə adət etməmiş adamlar, onlar isə yəqin ki, Əziz Oxucu, həyatda sənə də rast gəlib, belələri o saat, heç bu sual bitməmiş öz yarımışmış, yarıçıy cavabları ilə göz önündəcə peyda olmağa başladılar. Onlardan biri belə deyir:

– Problem, yəni çətinlik. Həlli qarşıda duran... maneə... məsələ...

Biri də “sorun” deyə cavab verir. Bu artıq türkcədi. Yaxşı, hələlik, bunları ilkin müddəə kimi birtəhər qəbul edək. Ancaq hələlik. Və bir qədər çalışaq, bu sözdən, yəni “problem” sözündən və anlayışından kənara çəkilək, ona müəyən məsafədən baxaq. Baxaq görə, nə görürük və düşünək.

Ağıllı adamların fikrinə görə, problemi həll etməyə, onu aradan qaldırmağa çalışmaq, əslində, düzgün deyil və ya ən azından əbəsdir. Böyük alim, vətəndaş, akademik **Azad Mirzəcanzadə** deyirdi ki, problemlə çalışıb uyusmaq, onunla “yola getməyi” bacarmaq lazımdır. Digər tərəfdən, əgər prinsip etibarilə, problemi həll etmək mümkündürsə, deməli, o, heç əvvəldən əsl problem deyilmiş. O, **pseudoproblem**, başqa sözlə, yalançı problem imiş. Problem isə məhz ona görə problem sayıla bilər ki, onu aradan qaldır-

maq, həll eləmək imkansız olsun. Həllinə doğru daha bir addım yaxınlaşdığını düşünən zaman, bir də görəsən ki, o yenə də səndən bir addım uzaqlaşsın – məsafə həmişə (az və ya çox dəyişmələrlə) qalır. Eynən ilğım kimi.

Deyəsən elə ən düzgünü, doğrudan da, problemlə “dil tapmaq”, “yola getməkdir”. Cəhd edib onu hərtərəfli görməkdir. Öyrənmə bucaqlarının sayını artırmaq, tədqiq yanaşımını dərinləşdirməkdir. Problemin həm daxili, həm də xarici əlaqə tellərini üzə çıxarmaqdır. Nəhayət, problem dediyimiz bu anlayışla “dil tapıb” doğmalaşmaqdır.

Başqa bir tərəfdən, Əziz Oxucu, belə bir məsələ ortaya çıxır. Turalım ki, bəli, sən bu problemlə həqiqətən birtəhər “dil tapdın”, doğmalaşdın, bəs belə isə tədqiqçilərin sayının çox, problemin isə bir olması sənə məntiqsiz görünürmü? Yəni, bir problemlə bir neçə tədqiqçi məşğul olursa, nəhayət etibarilə, onların hamısı problemlə doğmalaşa bilməzmi!? Problemlə doğmalığı, onların, yəni artıq bu tədqiqçilərin bir-birilə doğmalığına gətirib çıxarmaz ki?! Və nəhayət bütün bu şübhə və suallardan sonra belə bir supersualı görməmək mümkün deyil: “Problem öz-özlüyündə, öz kosmik çəki-sizliyində problemdir, yoxsa neçə tədqiqçi varsa, o qədər də problem mövcuddur?!” Bir az da sadələşdirsək, “problem öz-özlüyündə tədqiqçi təxəyülünün məhsulu deyil ki?!”

Başqa bir məqam da var. Problem öz-özlüyündə tədqiqatın axarına – üslubuna, keyfiyyət göstəricilərinə təsir edə bilməzmi? Tədqiqatçı problemə müdaxilə etdiyini düşündüyü yerdə problem – bu təmiz, ideal anlayış həmən tədqiqatçıya təsir etməzmi?! Məsələnin bu qoyuluşu nəzəri fizikləri vaxtilə xeyli məşğul etmişdi.

Haşiyyə.** Dilçilikdə də belə bir halla qarşılaşmaq mümkündür. Folklorla məşğul olan dilçilərin üslub və cümlələri bəzən tədqiqatın obyektinə çox oxşayır. Bu, süni bənzətmədirmi, yoxsa özündən xəbərsiz şəkildə baş verir – kim deyər?! **Haşiyyənin sonu.

Şübhələr, tərəddüdlər, təzə suallar... Yenə təəccüblənirsən, deyəsən. Amma suallar bolluğunu bir qədər əvvəl mən sənə vəd etmişdim. Və gördüyün kimi, Əziz Oxucu, biz verdiyimiz vədə əməl edirik.

Deməli, ilkin bir nəticəyə bəlkə də artıq gəlmək olar. Problemi həll eləməyə can atıb özünü qədim yunan qəhrəmanı **Sizifə** bənzətmək yox, yəni hədə yerə zəhmət çəkmək yox, bu problemdən bir vasitə kimi yapışaraq damlada dənizi görmək, və ya məsələnin təsvir və təhlilindən bəhs etmək daha məqsədəuyğun görünür. Bu, bir ilkin nəticə kimi qəbul edilə bilər. Digər tərəfdən, bir az əvvəl onu da dedik ki, problem öz-özlüyündə ilğımvari bir mahiyyətə malikdir. Ona doğru yaxınlaşdıqca o, səndən uzaqlaşır. Əslində, o özü tam olaraq açılmır, bütün cəhətlərində görünmür, nəsə yarımçıq qalır, bir şərtlə ki, əgər o, əsl problemdirə, əgər o, psevdoproblem deyilsə. Bu da başqa bir ilkin nəticə. Belə!..

Və artıq bir məsələni qeyd eləməyin məqamı çatdı. Bizim Zalxa yavaş-yavaş darıxır. Biz onu, deyəsən, lap unutmuşuq. İçində olduğumuz bu fəslin adı isə gərək ki... bəli, bəli, elədir: Zalxanı istəyən vardı... Amma. Bir şey də var. Qəribədi. Problem məsələsi hara, dilçilik hara, dillər və dil hara, bu biri tərəfdən, Zalxa hara? Bu sualın cavabını vermək vaxtı öz-özünə gəldi yetişdi, deyəsən. Elə isə, cavaba doğru, Əziz Oxucu, cavaba doğru, irəli!

Haşiyə.** Bəri başdan yadımdan çıxmamış, onu da deyim ki, hər bir elm sahəsi öz problemlər toplusuna malikdir. Problemləri, yəni öyrənilməsi vacib, zəruri olan məsələləri olmayan elm mövcud ola bilməz. Elm elə öz problemlərinin məcmuyudur desək, səhv eləmərik. O cümlədən, həm füsunkar, həm əsrarlı, həm yeni, həm tanış, həm də tanış olmayan, göz baxdıqca uzanan münbit məkanına indicə qədəm qoyduğumuz bizim bu dilçilik elmi. Və biz bu səyahətimizə başlarkən yaqın ki, ilk öncə bu problemlərin məhz nədən ibarət olmasından xəbərdar olmalıyıq. Bu səyahət gəmisini sərgüzəştisiz, sağ-salamat aparıb mətləb başına çatdırmaq üçün gərək o mətləbin və ya mətləblərin özü barədə aydın təsəvvürümüz olsun. Yaqın ki, bununla razısan, Əziz Oxucu. Elə isə... **Haşiyənin sonu.

...Elə isə indi səninlə birgə bu gözəl dilçilik məkanına səyahətimizin lap başlanğıcındayıq. Bu məkanda ilk addımlarımızı atmağa başlayırıq.

Bəli, artıq bu gün heç kimə gizli deyildir ki, dilçilik elmi humanitar elmlər arasında dəqiqliyə, rasionalizmə olan xüsusi təmayülü ilə seçilir. Təbii ki, onun öyrəndiyi problemlər də – həm qoyuluş baxımından, həm də zaman-zaman təhlil edilmə imkan və cəhdlər baxımından, digər yaxın, qonşu elm sahələrindən dəqiqliyinə görə fərqlənməlidir.

Bütün elmlərin öz tədqiqat obyektləri, başqa cür desək, qarşısına qoyub öyrənmək, təhlil etmək istədiyini problemləri bu elmlərin övladları kimidir. Dəqiq elmlərdə də belədir, humanitar elmlərdə də belədir, o cümlədən, dilçilikdə də belədir. Problem yoxdursa, deməli tədqiq üçün obyekt də yoxdur və nəticədə elmin özü yoxdur. Elmin elm olması, elm kimi dərk edilə bilməsi üçün problem mövcudluğu vacib şərtidir. Bayaq bir məsələni qeyd etdik ki, problemin prinsip etibarilə həlledilməzliyi onun ilğımvariliyini şərtləndirir. Hər ona doğru atılan addım öz arxasında öyrənilmiş, irəlidə isə yenə də öyrənilməmiş təzə məsələlər toplusu qoyur.

Nə yaxşı ki, ilğımvarilik anlayışı var imiş. Yoxsa təsəvvür edirsənmi, Əziz Oxucu, günlərin bir günü bir elmin “əvvəlindən vurdun axırına çıxdın”, hər bir dolanbaclı yolundan, labirintindən keçdin, minotavrları bir-bir məhv etdin, bu labirintin hər bir bucağına **Ariadna ipi** olmadan da bələd oldun və... geri qayıtdın, hər şey də bununla bitdi. Razılaşaq ki, belə bir səyahət və belə bir sonluq ən azından maraqsız olardı. Daimi hərəkət – budur hər şeyin mayası və canı! Budur əqli öz içindən dərinləşməyə və genişlənməyə sövq edən kvintessensiya! Budur insanı daim təkmilləşdirən, duruldan, aydınlaşdıran, təmizləyən və ona daxilindən işıq saçdıran enerji. İlğımvarilik, əslində, hər bir elmin, o cümlədən bizim dilçilik elmimizin daxili lokomotivi, mühərrikidir. Və onsuz – ilğımvariliksiz bu elmin hətta yaxın gələcəyini belə təsəvvür etmək mümkün olmazdı.

Amma bir məsələ var ki, düşündürməyə bilmir. “Qıraq göz” üçün hər hansı bir elmə aid problemləri bütövlükdə dərk edib əlaqəli, sistemli şəkildə yaddaşa həkk eləmək kifayət qədər çətinidir. Başqa elmlərdə olan kimi dilçilikdə də belə bir çətinlik var. Necə bir açar tapasan ki, onunla problemlərin adını nəinki yada salmaq, hətta daxili mahiyyəti barədə ən ümumi təsəvvür əldə etmək belə mümkün olsun?! Doğrudan da çətin idi. İxtisas sahi-

bi olmayan üçün isə bu problemlər labirintinə girmək, xüsusilə, qəliz işdir. Vəziyyətdən çıxış yolu, əlbəttə ki, yox deyil. Və “Zalxa məsələsi” əsl **Ariadna ipi** kimi məhz bu məqamla bağlı bizim köməyimizə gəlir.

Haşiyə.** Qədim yunan mifologiyasında Ariadna sevgilisi **Te-seyə** ip verir ki, o **Minotavr**la döyüşmək üçün onun labirintinə girərkən ipi aç-aça getsin və Minotavrla döyüşəndən sonra həmən ipin köməyilə, azmadan labirintdən çıxma bilsin. Müasir anlamı: çətinlikdən çıxmaq vasitəsi... **Haşiyənin sonu.

Hansılar sayıla bilər dilçilik problemləri və nə kimi dilçilik məsələlərinin həlli ilə zaman-zaman qədim dünya mütəfəkkirləri, filoloq alimləri, şair və yazıçıları məşğul olublar?! Çünki ilk dilçilər məhz həmin əql və şüur sahibləri idilər. Əziz Oxucu! Bunları bilmək sənin üçün maraqlı deyilməyi?! Güman edirəm ki, maraqlıdır. Elə isə... Elə isə irəli! Bu cazibədar məkana artıq ayaq basdıq və... səyahət artıq başlandı, çalış son dərəcə diqqətli ol!

Amma öncə gəl dilçiliyin iki böyük istiqamətdən ibarət olması barədə deyilənləri dinləyək və qəbul edək. Dilçilər belə deyirlər: bir var **ümumi dilçilik**, bir də var **xüsusi dilçilik**.

Ümumi dilçilik nəzəri yöndədir, yəni, ümumiyyətlə, insan dilini, xalqından, millətindən asılı olmayan, ümumiyyətlə, insanın dil qabiliyyətini, onun mahiyyətini, inkişaf və işlənmə qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Xüsusi dilçilik isə bir qədər başqa müstəvidədir. Bu istiqamət konkret bir dillə bağlı olub, onun daxili quruluşunu, tarixini, işlənmə özəlliklərini təsdiq və təhlil edir.

Beləliklə, hər iki istiqamət – həm nəzəri, həm də praktik istiqamət bütöv şəkildə dilçilik dediyimiz elmin tam mənzərəsini verir. Və təbii ki, hər iki müstəvi üçün indicə sadaladığımız məsələlər məcmuyu son hədd deyil, bu sayı artırmaq və artırmaq mümkündür. Biz isə bu deyilənləri qəbul etdikdən sonra yenə qayıdaq problem söhbətinə. Qeyd edək ki, problemlərin dilçilik elmində təxminən aşağıda göstərilən mənzərəsi vardır. Biz indi onları sadalayacağıq, amma şərtləşək ki, sadalamanın özü, yəni problemlərin burada verilən təqdimat ardıcılığı informativ deyil, şərtidir.

Nəzəri dilçiliyin ən möhtəşəm problemlərindən və tədqiq sahələrindən biri **dilin mahiyyəti**, onun daxili təbiətidir. Dil nədir, nə cür varlıqdır – fizioloji, geneoloji, təbiətdəngəlmə (bioloji), ictimai, fərdi, sakral?.. Bəlkə dil instinkt, arxetip (ilkin, qədim davranış tərzini) kimi atadan övlada, ondan da öz övladına kollektiv təhtəlüşür vasitəsilə keçir?! Bəlkə... dil göylərdən, Səmadan enib?!

Bir sözlə, suallar çoxdur. Həm də razılaşa q ki, onlar çox olsalar da, maraqlı suallardır. Bəri başdan xeyli maraqlı, özü də məkan içində təhlükəli bir yola düşdük, deyilmi? Sağ – uçurum dərə, sol – sıldırım qaya. Düzgün bir qərara gəlməsən, bütün sonrakı çalışmalar havadan asılı qalar.

O biri problemlərə də diqqət yetirəkmə?

Dili nə cür, nəyin, hansı **üsul və metodların** köməyiylə öyrənirlər?!

Dilin əmələ gəlməsi, yaranması və inkişafı necə baş verir?!

Dil və nitqin fərqi özünü nədə göstərir?

Dil və təfəkkür?..

Dilin daxili təbiəti?..

Bəs **dillərin qohumluğu** nə deməkdir? Belə bir hal mümkündürmü? Bu qohumluğun dərəcələri, növləri hansılardır?

Dilçiliyin özünün bir elm kimi yaranması və inkişafı hansı mərhələlərdən keçir? **Dilçiliyin tarixi** necə qurulur?!

Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi?..

Yazı, onun növləri... əlifba?..

Və s. və i. a.

Yenə də suallar, suallar, problemlər... Və səni inandırırım ki, Əziz Oxucu, hələ bu harasıdır, bu, dilçilik dediyimiz elmə olsa-olsa yanaşmağımız, yaxınlığına gəlib seyr eləməyimiz üçün ən (!) vacib öyrənmə məqamlarıdır. Əslində, problemlərin sayı biz yazdığımızdan qat-qat çoxdur, problemdən həqiqətən problem doğur. Amma...

Zalxa artıq lap darıxdı. Mən bütün bunları ona danışsaydım, inanırım ki, bu problemlər siyahısını, sadəcə olaraq, yadda saxlamaq özü onun üçün bir problemə çevriləcəkdi. Bu problemlərin hamısını yerli-yerində bilmək, onların tədqiq üsullarını, aydınlaşdırma mexanizm və meyarlarını öy-

rənmək, əlbəttə, nəinki professional dilçi üçün, bütün filoloqlar, humanitar sahə adamları üçün də kifayət qədər vacibdir.

Bəs nə cür edək ki, sadaladığımız bu problemlər (dil və təfəkkür, dil və nitq, dil qohumluqları, dilin əmələ gəlməsi...) öz-özlüyündə həmişəlik yaddaşımıza həkk olunsun. Nə cür edək ki, bu sadaladığımız problemlər ən azı problemin adı səviyyəsində yaddaşımıza yapışıb orada qalsın?! Dilçilik dedikdə bizə bu elmin ən ümumi şəkildə hardan və nədən bəhs etdiyi o dəqiqə aydın olsun? Və mənə elə gəlir ki, bütün bu məsələlərə tamam başqa – bizə tanış və məlum bir məsələnin işığından yanaşsaq, imkan daxilində “məlumdan – namələmə” adlı bir keçid qurub ondan istifadə etsək, bəzi effektiv nəticələrə gələ bilərik.

...Təsəvvür edin. Zalxanı istəyən var. Qızın bəxti əməlli-başlı açılıb. Amma özünə deməyin, özünün hələ bundan xəbəri yoxdur. İş burasındadı ki, qızı istəyən adam onunla bağlı bəzi məsələləri, təbii ki, öyrəni bilmək istəyir. İstəyənin adı Əhməddir. Bizim Əhməd! Əhmədə Zalxa barədə biz hər şeyi açıb danışmalıyıq. Çünki hər ikisi utancaqdır. Bir-birini görəndə dilləri tutulur, bir söz tapmırlar bir-birinə deməyə. Odur ki, Zalxanın kimliyi barədə Əhmədə mümkün qədər geniş məlumatı biz özümüz verməliyik. Və bu məlumatı verə-verə, qəribədi, görəcəyik ki, azacıq sözləri “dəyiş-düyüş” eləsək, Zalxadan yox, sən demə, eləcə dildən və dilçilikdən danışmış oluruq.

Yaxşı, indi biz Əhmədə Zalxadan nə deyək? Bu qızı necə tərif edək, necə tanıdaq? Yaşını, soyunu, qədd-qamətini, aqlını, daxili aləmini, böyüyüb ərsəyə çatmasını, ətrafı ilə rəftarını, nəyə qadir olduğunu və daha nələrə, daha nələrə hansı dillə təsvir eləyək? Nədən başlayaq?

Başlamağa gəlincə, yəqin bu cür başlamaq daha düzgün olardı. İlk öncə lazımdır ki, Əhməd biləydi, bu qız harda, necə doğulub, hansı şəraitdə dünyaya göz açıb?! Bəli, tamamilə dəqiq başlanğıcdır və biz ləngimədən bu faktı şüurumuza qeyd edib, sonra götürüb köçürürük dilçilik müstəvisinə və, beləliklə, dillə bağlı problemlərdən biri, özü də xeyli vacibi o dəqiqə gözümüz önündə canlanır və yazılır yaddaşımıza: **dil necə yaranır, onun mənşəyini necə öyrənirlər?**

Ta “meymundan” üzü bəri – ibtidai, primitiv insana qədər və ondan da müasir mədəni insana doğru – əlbəttə, yaranışından sonra dil belə bir ümumi inkişaf yolu keçir. Ancaq – yaranışından sonra! Bəs bu yaranışın özü necə baş verir? Necə olur ki, dil zühur edir? Necə olur ki, o qədim və primitiv əcdadımız olan insan öz beynindən keçəni – qorxunu, sevinci, şübhəni, tərəddüdü, qətiyyəti və daha nəyi, nəyi... məhz səsli dil – bizim bu gün artıq alışıb onsuz keçinə bilmədiyimiz səsli dil vasitəsilə ilk dəfə büruzə verir? Bəlkə primitiv insan o qədimlikdə kimisə, nəyisə təqlid etdi?! Bəlkə iş görərkən öz-özünə ruh vermək üçün qəribə-qəribə səslər çıxardı? Bəlkə də qanı ilə təhtəşüuri bir şəkildə keçdi ona dil? Amma bəlkə... bütün bunları bir kənara atmalıyıq və, nəhayət, inanmalıyıq ki, dil insana Səmədan, göylərdən “ərməğan” kimi göndərilmişdir?! Qədim, müqəddəs Səma kitablarından sayılan “**Bibliya**” məlumdur ki, “**Hər şeydən öncə Söz olmuşdur**” fikri ilə başlayır. Bu özü bizə çox şeyi açıb demirmi? Əziz Oxucu, belə ümumi izahdan sonra problemin möhtəşəmliyini, ondan hansı şaxə, cıdır, yolların ayrılı biləcəyini hiss etdinmi?!

Problemə keçid isə göz qabağındadır. **Zalxanın doğumu və dilin mənşəyi**. Həm dilçiliyə yaxın, həm də dilçilikdən son dərəcə uzaq adam belə bu analogiyaya əsaslanarsa, bu təmiz, spesifik dilçilik problemini yadında saxlamaya bilməz. Unutsa, Zalxa ilə Əhmədin başlamaqda olan münasibətlərini xatırlasın, Zalxanın Əhmədə tərif edilməsini, doğumu ilə bağlı Əhmədə nə deyiləcəyini yadına salsın – kifayətdir. Bu və addım-addım irəlilədikcə qarşıya çıxan başqa dilçilik problemləri də öz-özlüyündə bu adam üçün o dəqiqə yenə də görümlü olacaq, şüurunun dərinliklərindən sıyrılib işıq üzünə çıxacaq.

***Haşiyə.** Amma bu məsələdə bir incə məqam var. Psixoloji mahiyyətlidir. Burada yazılanları oxuduqca hərdən adama elə gələ bilər ki, burada yazılanların bəzisi onun üçün heç də yeni deyil, o bütün bunları onsuz da bilirdi. Əlbəttə, burada əvvəlcədən elmə məlum bir çox məqamlar yox deyil. Amma yeni məqamlar da az deyil. Bax, burada “əsl dilçi (həm professional, həm qeyri-profes-*

*sional) kimdir?" sualına hər bir oxucu özü özü üçün cavab verə bilər. Həqiqətən əvvəldən bildiyini bilmədiyindən ayıra bilənlər əsl dilçilərdir. Həm də əsl şəxslərdir. **Haşiyənin sonu.***

İndi isə...

Bu hələlik tanış olmayan adanın (məkanın) içərisinə doğru bir az da irəliləyək. Zalxa barəsində Əhmədə daha nə demək olar?! Ona ilk baxışdan ürəkdən vurulan, amma onun barəsində çox az şey bilən Əhməd üçün daha nə maraqlı olardı? Yəqin, Əhmədə o da maraqlı olardı bilsin ki, Zalxa necə və hansı şəraitdə böyüyüb, böyüdükcə hansı inkişaf mərhələlərindən keçib?! Əlbəttə, maraqlıdır. Və yenə də dilçiliyə keçid! Məsələn dilçilik müstəvisinə köçürəndə bu dəfə belə bir dilçilik problemi üzə çıxır: "**dilin inkişaf tarixi**, keçdiyi mərhələlər, qət etdiyi dövrlər, dilin və onun müxtəlif göstəricilərinin dəyişməsi... və s. və i.a. nə cür baş verir?!" sualı yada düşür. Bu məqamda bu sual həm də ən vacib dilçilik problemlərindəndir.

Məlumdur ki, dilin bugünkü işləm dairəsi özünün tarixi inkişaf potensialına söykənməsə, "göydəndüşmə" bir şey kimi ortaya çıxar, belə halda heç nə heç cür izah edilə bilməz. Dilin tarixi inkişafı, zaman-zaman dəyişməsi çox mühüm bir məsələdir və sanki bu, yalnız böyük zaman kəsiklərində az-çox görümlü olur. Reallıqda belə deyil... Əslində, dilin dəyişməsi hər an, hər dəqiqə baş verir, sadəcə biz bunu sezmirik. "Dama-dama göl olar" ifadəsi bu vəziyyət üçün ən gözəl nümunədir. Zalxa da təbii ki, doğulandan sonra hardasa böyüyüb, yavaş-yavaş inkişaf etməyə, formalaşmağa başlayıb. Əhməd bu proseslərin necə getdiyini bilməlidir. Bəli, Əhməd **bunu** bilməlidir, biz isə dilin necə inkişaf etdiyini, hansı tarixi mərhələlərdən keçdiyini bilməliyik. Yenə də oxşarlıq prinsipi köməyimizə çatır. Dil inkişafı hansı amillərlə şərtlənir, bu inkişaf dilin müxtəlif qatlarında nə cür və, ən vacibi, hansı templərlə baş verir, ölüb gedən və yaxud yeni doğulan dil ünsürləri dil sistemində hansı dəyişiklikləri yaratmağa qadirdir və s. və i.a. bu kimi suallar və onların cavabı elə ötəri baxışla da belə deməyə imkan verir ki, dil tarixi öz-özlüyündə çox böyük təhlil və tədqiq aparmaq üçün əlverişli münbit zəmindir. Deməli, Zalxanın necə boya-başa çatmasını xatır-

lamaq dilin inkişafına keçidi yada salmaq üçün faydalı ola bilər. Deməli, biz Əhmədlə Zalxanı əbəs yerə özümüzlə səyahətə aparmamışıq.

Keçək növbəti xatırlatmağa.

Daha hansı problem bir elm kimi dilçiliyin qarşısında durur? Yadırmızdan çıxıb, deyəsən. Yada salmağın isə ən əsas yolu yenə də Zalxa ilə bağlıdır. Zalxanın doğumu, boya-başa çatması haqda biz məlumat verdik. Bu yaxşı. İndi isə Əhmədə Zalxanın xasiyyəti barədə bir söz deməliyik, ya yox?! Bu adam bilməli idi, hansı xasiyyətə, necə təbiətə malik qız alır, ya bilməməli idi?! **Zalxanın insan kimi mahiyyəti** nədən ibarətdir, nədən ibarət deyil?! Eləcə də dil. **Dilin təbiəti və mahiyyəti** ən maraqlı və çox vacib bir dilçilik problemidir. Gördünüz mü, Əziz Oxucu, yenə də ahəstəcə Zalxadan dilçiliyə gəldik.

Mahiyyətinə görə biz dili nə cür qəbul etməliyik: o, mahiyyətinə görə ictimaidir, yoxsa bioloji, irqidir, yoxsa fərdi?! Ya bəlkə dini bir varlıqdır dil?!

Bu kimi suallara dilçilik elmi öz tarixi boyu müxtəlif cavablar vermişdir. Bu cavablar “qəribə”dən “məntiqli”yə qədər yelpazə kimi açılır: maraqlı cavablar var, faydalı, paradoksal, elmi, fantaziya məhsulu cavablar və s. və i.a.

Qəribə cavablardan biri sovet dövrü dilçiliyinin cavabı idi. Sovet dövrünün cavabı qəti və inkaredilməz şəkildə bütün digər cavabların üstündən qara bir xətt çəkirdi. O cavaba görə dil ictimai mahiyyətə malik bir varlıqdır. Onu yalnız və yalnız cəmiyyət yarada bilərdi. Özü də nə zaman? Əmək fəaliyyəti zamanı.

Sovet dövrünün cavabında dilin bioloji, ilahi, irqi və b. mahiyyətləri tam və qətiyyətlə inkar edilirdi. Əsasən sosialist əxlaqı və dünyagörüşünün ruhuna uyğun olan bu cavabda, bir tərəfdən baxanda, həqiqət xalları yox deyil. Bəlkə də bu cavabda həqiqətin bəlli bir faizi var. Amma o da həqiqətdir ki, bu cavab müasir dövrdə tam və hərtərəfli, yeganə həqiqət kimi çıxış edə bilmir. Dil kimi mürəkkəb bir psixoloji-fizioloji, sosioloji-tarixi varlığın quruluş və mahiyyətinin dərinliklərinə vardığıca onu həm də sakral, yüksək bir qatın – göylərin, Səmanın insana hədiyyəsi kimi qəbul etməmək mümkün olmur. Şübhəsizdir ki, bu məsələdə dini başlanğıcsız keçinmək müm-

kün deyil. İlahi qüvvənin təsiri olmadan “dil” adlanan bu cür kamil və əhatəli, sadə və eyni zamanda mürəkkəb bir mexanizmə (bizim əkslikləri xatırladınmı, Əziz Oxucu?!) insan öz-öznlüyündə sahib və malik ola bilməzdi. Mən şəxsən bu həqiqətə inanıram. Sən necə, Əziz Oxucu?!

Sonra bu barədə daha geniş və əhatəli şəkildə söhbətimiz davam edəcək.

* * *

Adanın içlərinə doğru bir qədər də irəliləyək. Gəlin görək, dilçilik elminin qarşısında daha hansı problem durur?!. Daha nəyi öyrənir dilçilik?! Zalxa barədə sanki hər şeyi dedik. Amma yox, unuttum, əsas məsələlərdən biri qaldı. Bu qızın sağlamlığı barədə biz hələ ki, bir şey deməmişik. Qız alan bəndə, yəni Əhməd, əlbəttə və gərəkdir ki, bilsin, aldığı qızın canı-başı bərkdi, ya yox? Hansı daxili orqanı necə işləyir, xəstəliyi-filan yoxdur ki və s. və i.a.

Yenə də çalışaq, dilçilik müstəvisinə keçirək bu sağlamlıq və daxili orqanizm məsələsini. Nə alırıq?! Maraqlı odur ki, indi də dilin daxili quruluşu problemi üzə çıxır. **Dilin daxili orqanizmi**, əslində, elə insan bədəninin müxtəlif orqanlarının vahid sistemini xatırladır. Burada da hüceyrələr, molekullar, əsəb sistemi, qan dövrəni, ürək, böyrəklər, beyin, ciyər, bronxlar, boğaz, ağız boşluğu, alveollar, dişlər, dil və dodaqlar... və daha nəyin dildə onlara uyğun işarələri (elementləri) var. Tutaalım ki, ahəng qanunu dediyimiz qanun mənə həmişə qan dövrəni xatırladıb... Morfoloji elementlər, yəni, şəkilçilər mənim üçün molekullardır, fonemlər – hüceyrələr... Ürək və onun yerinə yetirdiyi funksiya, sintaksisin dil sistemindəki işi kimidir – o öz əlaqələr kələfini işə salır və bir-birindən ən uzaqda duran vahidləri belə birləşdirir. Necə ki, biz bir işi görmək istərkən hansı əlimizi əvvəl, hansını sonra qaldırmağımızı şüurlu surətdə bilmirik və yaxud maşın sürərkən və qarşıdakı döngəyə dönən zaman əvvəlcədən “mən indi sağa dönəcəyəm, bunun üçün sükanı sağa fırlatmalıyam” deyər düşünmürük, eləcə də dildən istifadə zamanı biz “mən indi bu sözdən sonra bu sözü

deyəcəyəm və bu hal şəkilçisini bu feillə uzlaşdırmalıyam” deyə düşünüb heç nəyi əvvəlcədən planlaşdırmırıq. Mərkəzi sinir sistemimiz və insanın dil şüuru bunları yerinə yetirməyi öz öhdəsinə götürür və bütövlükdə insanın dil fəaliyyətini təmin edir. Bütün başqa orqanların da təxminən eyni şəkildə dil müstəvisində öz “analoqları” yox deyil. Beləliklə, dilin daxili quruluşu bütövlükdə Zalxanın sağlamlığının başqa müstəvidə güzgüsünə dönə bilir, adekvat funksiyalar ayrı-ayrı müstəviləri assosiativ şəkildə bu cür ahəngdarcasına birləşdirir.

Elə bu yerə çatarkən növbəti gözəl çəmənliyin arxasından... problemin biri də az qala xəyal kimi göründü. Bizi Zalxa ilə bağlı düşündürən vacib bir məsələ bu qızın kimlərlə ünsiyyət bağlaması olmalıdır, deyilmi?! Zalxanın rəfiqələri kimlərdir, o kimlərlə oturub durur, kimlərin təsirinə düşə bilər və kimlər onun təsirinə düşür?! Aydın oldu. Artıq sən özün davam edə bilərsən, Əziz oxucu. Dil və onun təmasda olduğu digər dillər. **Dillərin bir-birinə təsiri.** Alınmalar. Dillərin müqayisəsi. Dillərin mübarizəsi. Görürsünüzmü, assosiasiyalar burulğanı hansı genişliyə və hansı dərinliyə gətirib çıxara bildi?! Köklü məsələdir. Daha bir vacib problemə yenə də Zalxa ilə bağlı işarə vuruldu və bu, kifayət qədər produktiv oldu.

Bu sonuncu problemi belə də açmaq olar. Dilçi olmayan üçün Zalxanın qohum-qardaşı ilə münasibəti dilçilikdə geneoloji dil qohumluqlarını yada salan amil kimi, Zalxanın qonşuları ilə münasibəti isə dil tiplərinə işarə edən faktor kimi istifadə edilə bilər. Dilçilikdə, aydındır ki, geneoloji qohumluq anlayışı uzaqlıq və yaxınlıq dərəcələri ilə müşayiət olunur və mənə elə gəlir ki, hardasa tipoloji yaxınlığın sərhədlərinə qədər gəlib çıxır. **Geneoloji və tipoloji qohumluq** nədir, yaxınlıq nədir, onların fərqi necə müəyyənləşdirilir – bu barədə səyahətimiz boyu hələ çox söhbətlər aparacağıq. İndilik isə bütün bu dediklərimizi ümumiləşdirərək onunla kifayətlənək ki, biz bir müstəvidən, yəni Zalxa ilə bağlı gerçəklikdən başqa birinə – dil müstəvisinə lağımlar atıb bunların bir-birilə assosiativ əlaqələrindən söz açdıq. Aydınlaşdırdıq ki, dil müstəvisinin problemlərini yada salmaq istəsək və bu zaman müəyyən çətinlik çəksək, Zalxanın ərə verilməsilə bağlı ortaya çıxan problemləri – yəni sırf məişət problemlərini xatırlamaq kifayət

edəcək. Lağım o dəqiqə atılacaq və bu sanki bir-birindən uzaq müstəvilər bir-birilə hərəsi öz dilində “danışmağa” başlayacaqlar. İndilik isə bizə o qədər də tanış olmayan ayaq basdığımız bu məkanda biz hələ ki, bu deyilənləri müəyyənləşdirməklə güman edirəm ki, Əziz Oxucu, əgər sən indiyədək dilçilikdən kifayət qədər uzaq idinsə, bu uzaqlığın məsafəsi artıq yavaş-yavaş qət olunmağa başladı. Artıq sən əlində müəyyən açar vardır və artıq sən əlindəki bu açarı qarşında canlanan bu hələlik qaranlıq otağın qıfılına salmağa hazırsan. Ancaq bu qaranlıq otağa da, deyəsən, artıq yavaş-yavaş hardansa işıq süzülməyə başladı. Nə vardır bu otağın içində, nə yoxdur – bu, sonrakı sualdır.

Bax yenə də sənsən, Əziz və səbirsiz Oxucu, tələsik deyirsən: “Mən bilirəm nə var otağın içində. Qara pişik var bu qaranlıq otağın içində”. O biri Əziz və səbirli oxucu isə qüssəli-qüssəli əlavə edir: “Var idi o qara pişik, indi isə bu qaranlıq otaqda heç nə yoxdur, bir an əvvəl o pişik harasa qaçıb getdi”.

Bütün bunlardan ən böyük mənəvi qazancımız isə o olur ki, biz belə bir adi həqiqəti, nəhayət, başa düşürük: otağın içinə girməzdən əvvəl oranın ab-havası, içindəkilər bizim üçün naməlumdur. İçəri ancaq bir vəchlə girmək mümkündür: gərək açarın olsun. Yenə də o biri müstəviyə lağım atmış olsaq, bu dəfə belə bir yeni anlayış ortaya çıxır. Bu anlayışın adına **metod** deyək. Məlumun olsun ki, Əziz Oxucu, metod dediyimiz anlayışa sahib olmasaq, biz bu dilçilik səyahətimizi sağ-salamat başa çatdıra bilməyəcəyik. Metod həm açardır, həm kompasdır, həm də və ən vacibi – yoldur, istiqamətdir. Bəli, bütün lüğətlərdə belə yazılıb: *nəyə isə apararı Yol!* Qədim yunan dilindəki **metodos** sözünün lüğətlərdəki ilkin izahı məhz belədir.

Əziz Oxucu, yaqın yenə də səbrini basa bilməyib “bütün elmlərin metodu, metodlar sistemi olur, olmalıdır” – deyəcəksən. Bəli, doğrudur, o cümlədən dilçiliyin də öz metodlar sistemi, başqa elmlərdən fərqli (bəzən oxşar) metodlar toplusu olmalıdır. Əks-təqdirdə, dilçilik bir elm kimi, daha doğrusu, müstəqil bir elm kimi mövcud ola bilməzdi. İngilis alimi *Frensis Bekon* deyirdi ki, **metod qaranlıq yolda fənər kimidir**. Bizdə işıqsız, qaranlıq yer, otaq idi – ümid edirəm, unutmamısan. Bu otağa işıq saçan fənər!

Bəli, işıq kimi də anlamaq olar metodu, prinsip kimi də... Amma bir məsələ artıq aydından aydındır, o da budur ki, metoddan istifadə etmədən, metodla "silahlanmadan" hansısa elmi nəticəyə gəlmək mümkün deyil. Harada elmi nəticə varsa, harada elmi proses, elmi təhlil varsa, orada metod olmuş deyil. Biz onu bilavasitə hiss etməyə bilirik. Yaşamaq üçün zəruri olan havanı udarkən hiss etmədiyimiz kimi, hər bir elmin, hər bir tədqiqatın da öz udduğu nəfəsi vardır və o nəfəsin adı metoddur. Deməli, metaforaların sayı artır: açar, kompas, işıq, nəfəs... Amma yenə də hər şeydən əvvəli – Yoldur. Bir az yuxarıda deyilən kimi elə "metod" termininin özü də qədim yunanca səslənişində – *metodos* formasında nəyə doğrusa aparən yol, istiqamət anlamına uyğun gəlir.

Dilçilik elmində bir sıra metodlar formalaşmış ki, onlardan istifadə etməklə bu elmin müxtəlif problemlərinin içinə, dərinliyinə və uzaqlarına baş vurmaq reallaşır. Bunlarsız isə sadəcə olaraq bu reallaşma mümkün deyil. Məsələn, dilçilik tədqiqatları dedikdə, bunları tarixi, müqayisəli, struktur, təsviri, müqayisəli – tarixi metodlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Niyə? Çünki hər hansı dilçilik tədqiqatı bu metodlardan birinin, bəzən də bir neçəsinin tətbiqi ilə, istifadəsi ilə həyata keçirilir. Hər metod dil təbiəti və quruluşunun tədqiqatı üçün açılan xüsusi yoldur.

Təsviri metod deyərək adlandırdığımız metod bir dildə nə varsa onun sadəcə təsvirinə həsr edilən tədqiqat zamanı kara gəlir. *Müqayisəli metod* və onun prinsiplərindən isə müxtəlif dilləri müqayisə edərək istifadə edirlər. *Tarixi metod* bir dilin tarixi boyu, inkişafı boyu özünü göstərən dəyişmələri öyrənmək üçündür. *Struktur metod* bir qədər başqa anlayış və yanaşmaların mövcudluğunu şərtləndirir. Dilin bir sistem kimi qəbul edilməsi, yəni dilin hər bir elementinin bir-birilə əlaqədə olduğunun qəbulu struktur metodundan istifadənin yəqin ki, əsas şərtidir. Və, nəhayət, dilçiliyin ən əsas, vacib metodlarından biri olan *müqayisəli-tarixi metod*...

Əgər müqayisəli metod vasitəsilə dillərin bir-birilə əlaqəsini öyrənmək, bir-birinə təsir gücünü müəyyənləşdirmək mümkün idisə, əgər tarixi metoddan istifadə edərək dilin və yaxud dillərin zaman boyu dəyişmə mexanizmini, dinamikasını ortaya çıxarmaq məqsədi qarşıya qoyulurdusa,

bunların birləşməsi bizi müqayisəli-tarixi metod adlı nəhəng bir okeana gətirir. Artıq müqayisəli-tarixi metoddan istifadə etmək dilçilərə bir sıra dillərin tarixi dərinliyinə (ilkinliyinə) enməyə imkan yaradır. Eyni zamanda enmə nöqtələrini müqayisə edə-edə bu dillər üçün ən uzaq ilkin nöqtənin mövcudluğuna gəlib çıxma fürsəti verir. Və məhz müqayisəli-tarixi metodun köməyi ilə biz qohum dillər, geneoloji dil qohumluğu, dil ailələri anlayışına və metaforasına gəlib çıxma bilirik.

* * *

Müqayisəli-tarixi metod vaxt etibarilə bir o qədər də uzaq dövrün məhsulu deyil. Ondan XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq istifadə edirlər. Və bu istiqamətdəki fəaliyyət Avropada o dərəcədə yüksək intensivliklə həyata keçirilib ki, sonralar, hətta XIX əsrin birinci yarısındakı bütöv bir dilçilik dövrü həmən metodun adı ilə **müqayisəli-tarixi dilçilik** adlanıb. Metod öz adını dövrə verib. Hər şey isə təxminən belə başlamışdı.

XVIII əsrin axırlarında Hindistandakı ingilis missioneri **V.Counz** Britaniya Elmlər Akademiyasına yazdığı hesabatda Hind və Avropa dillərinin bir-birinə yaxınlığını və bu yaxınlığın müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslandığını qeyd edir. Bu hesabat sonralar komparativist adlanan bir çox alimin (müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edənlərin) diqqətini cəlb edir. **Bopp, Rask, Şlegel, Şleyxer, Qrimm qardaşları** cidd-cəhdlə Avropa dillərini bir tərəfdən, hind dillərini (xüsusilə müqəddəs dil olan sanskriti) o biri tərəfdən öyrənməyə, müqayisə etməyə başlayırlar. Beləliklə, müqayisəli-tarixi metodu tətbiq etməklə **Hind-Avropa dil ailəsi** təsbit edilir. Sonralar eyni metodun köməyi ilə başqa dil ailələri də üzə çıxarılır.

***Haşiyə.** Bir məsələni də elə buradaca qeyd etməkdən özümü saxlaya bilmirəm. Əgər *indica* dediyimiz kimi müqayisəli-tarixi metodun ömrü XIX əsrdən başlayırsa, müqayisəli metodun ömrü ondan qat-qat əvvəl, XI əsrdəndir. Özü də bu metodun elm tarixində ilk dəfə böyük türküstanlı dilçi **Mahmud Kaşğari** istifadə*

etmişdir. Özünün *“Divani lüğət-it türk”* əsərini yazarkən o zamanlı türk dilləri, türk xalq ədəbiyyatı nümunələri, mərasim nəğmələri, atalar sözləri, terminlər və s. arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər bu böyük alimin diqqətini o dəqiqə çəkdi. Və müqayisə məqamı, elə bil ki, öz-özünə gəldi, təsəvvür edirsənmi, Əziz Oxucu, hələ XI əsrdə ayrı-ayrı türk dilləri, dialektləri bir-birilə ciddi şəkildə müqayisə edilirdi. Amma, təəssüf ki, bu müqayisə məqamı tarixi ekskursuz oldu, türk dillərinin ilkin nöqtəsini aramaq baxımından aparılmadı. Bunu etmək üçün yazı sistemi təkmilləşməli, kitab nəşri icad edilməli, ayrı-ayrılıqda dillərin tarixi öyrənilməli, başqa sözlə, dünya dilçilik elmi hələ püxtələşməli, təcrübə yığmalı, kamilləşməli idi. Hələ Counz öz hesabatını yazmamışdı. Hələ XIX əsr irəlində idi. **Haşiyənin sonu.**

Əziz Oxucu, darıxmırsan ki?! Biz səninlə səyahətimizin başlanğıcında, onun ən maraqlı və cazibədar məkanlarının birindəyik. Problemlərdən danışdıq, metodlara nəzər saldıq. Bunlarsız bu qaranlıq məkana girməyin heç bir mənası olmazdı. Əgər girmiş olsaydıq, işimiz yalnız o qaranlıqda qara pişiyi axtarmaqdan ibarət olardı və bu zaman yalnız nəyəsə toxunub, nəyisə yıxıb, nəyisə dağdıb ev sahibi üçün yeni problemlər yarada bilərdik. İndi isə, ümidvaram ki, səyahətimizin yeni və daha maraqlı məqamlarına keçdikcə indiki xüsusi bilgi bizə açar kimi, işıq kimi, nəfəs kimi və bir də, ən əsası, təhlükəsiz Yol kimi lazım və gərəkli olacaq.

Ardımca, Əziz Oxucu, ardımca! Adadan adaya ağ yelkənli gəmimiz yan aldıqca, beləliklə, biz səninlə dilçiliyin problemləri barədə daha dəqiq və əhatəli təsəvvürə malik olduqca kitabın sonunda dilçiliyə səyahətimiz dilçi olmayanlar üçün və ümid edirəm ki, elə dilçilər üçün də baş tutmuş sayılacaqdır.

II FƏSİL

UNUDULMAYAN EFEMER

1. *Roman içində poema.* 2. *Birgünlük kəpənəklər.* 3. *Səsdən hissə doğru!* 4. *Artur Rembo və rus simvolistləri.* 5. *İmperator Böyük Karl müxtəlif dillər barədə.* 6. *Dil ailələrinə doğru.* 7. *Səs uyğunluqları nədir?* 8. *Alliterasiya və assonans.* 9. *Unudulmaz efemer.*

Məşhur Amerika yazıçısı **Cek Londonun** məşhur “*Martin İden*” romanı sənətkar tənhalığını tərənnüm edən möhtəşəm klassik əsərlərdən biridir. Əziz Oxucu, “tənhalıq” oxuyub sən o dəqiqə Martin İdenin özünü düşündün, eləmi?! Əlbəttə, sən haqlısan. Martin İden tənhadır. Amma mənim üçün bu romanda Martin İdenin özündən daha çox tənha və heç də az maraqlı olmayan bir başqa sənətkar surəti də var. Düzdür, o sanki epizodikdir, kifayət qədər arxa plana çəkilib, amma bu obraz son dərəcə dəqiq cizgilərlə, sanki yağlı boya ilə qələmə alınmış güclü bir obrazdır. Söhbət şair **Brissendendən** gedir. Gənc Martin İden ona və onun yaratdığı “*Efemerida*” poemasına səcdə edir.

“Efemerida” nədən bəhs edir?! Efemer nədir?

Efemer birgünlük ömrü olan kəpənəkdir. Brissendenin “Efemerida”sı bu birgünlük kəpənəklərdən və eyni zamanda ucu-bucağı olmayan qalaktikalardan, kainatlardan... bəhs edir. Sən sonsuzluğu duya bilirsənmi, Əziz Oxucu?! Boynuma alım ki, mən duya bilmirdim. Mən sonsuz çoxluqları da duya bilmirdim. Mən düşünürdüm: necə mövcud ola bilər axı bu sonsuz-

luq? Necə ola bilər ki, nəşə olsun və bitməsin?! Hardasa bir sərhəd, bir nöqtə olmalıdı. Bəlkə də bizim dərk etməmişə mane olan nəşə var?! Sonsuzluğu sonlu, sərhədli dil vahidləri, sözlər vasitəsilə necə dərk etmək olar? “Sonsuzluq” sözünün özü də sonludur axı, onun da sərhədləri var... Bu hal bir maneə deyilmi?!

Mənə bu işdə **Kantor** adlı alimin prinsipi kömək etdi. Kantor prinsipi belədir: *“Əgər sonsuz çoxluqdan sonsuz çoxluğu çıxsan, yerdə yenə də sonsuz çoxluq qalacaq”*. Və bundan sonra mən dərk etdim. Brissendenin efemeri – səhər dünyaya gəlib göz açıb yummağa macal tapmadan axşam ömrünü sona yetirən bu kiçik məxluq böyük ömürlər yaşayan ölməzlər qədər qiymətli və unudulmazdır. O nəyəsə çevrilir, nədəsə həll olur, nəyinsə mayasına qatılır. Bu böyük dünyada o da başqa canlılar kimi öz əvəzsiz yerinin sahibidir. Rəngarəngliyə, sistemliyə, ahəngdarlıq və harmoniyaya o da özü boyda öz töhfəsini verir. Onsuz nəşə qırıları, natamam qalardı, bu böyük simfoniyanın bir akkordu çatmazdı. O əgər Afrikada qanad çalarsa, uzaq Karib dənizində fırtına başlanı bilərdi və s. və i.a.

Dayan, dayan, mənim Əziz Oxucum, gözlərin bu yerdə qəfildən necə də parıldadı və sən, deyəsən, nəşə xatırlayan kimi oldun, yenə analogiya üzrə bənzər axtardın və hiss edirəm ki, tapdın. Bəli! Səs, əlbəttə ki, səs! Həmən o efemer kimi birdəfəlik və həmən o efemer kimi böyük harmoniyanın əsas tərkib hissəsi qədər əvəzsiz olan Səs insanın kainatı olan Dili üçün eynilə o qədər qiymətlidir.

Səs dilin ən kiçik vahididir. Bina tikilərkən kərpiclərdən necə istifadə edildiyini sən də görmüsən, Əziz Oxucu. Sözlər və cümlələr qurularkən də səslərdən o şəkildə yararlanırlar. Bir kiçik səs olmadan nəhəng binanın əmələ gəlməsi mümkün olmazdı. Amma səsdən səsə fərq var. Və biz indi hər hansı səsdən – küçədən gələn, maşının, avtobusun, təyyarənin və daha nəyin çox zaman bizi əsəbiləşdirən hay-küyündən, səsindən danışmırıq, biz indi ancaq və ancaq insan səsindən bəhs edirik. Yenə də dəqiqlik alınmadı. Axı insan səsləri də müxtəlif ola bilər.

Haşiyə. *Belə bir mükəlimə, necə bilirsən, yerinə düşürmü?*

– *Tək əldən səs çıxmaz.*

– *Çıxar!!*

– *???.. O nə səsdir elə?*

Sükutun səsi....

Haşiyənin sonu.

İnsanla bağlı səslərin ən alisi nə sükutun səsidir, nə də onun hər hansı başqa bir hissənin səsidir. Mənanın yaranmasına kömək edən danışmaq səsidir. İnsanın qurduğu möhtəşəm Dil binasının kərpic hissəcikləri, əlbəttə ki, məhz onun özünün danışığının səsləridir.

Dilçilər belə güman edirlər ki, öz-özlüyündə hər hansı səs heç bir mənə ifadə etmir. Səs ancaq və ancaq söz daxilində o sözün digər sözlərlə fərqi üzə çıxarmaq işinə xidmət edir. O özü mənə bildirmədən sözlərin mənalarını fərqləndirir. Səsin **mənəfərqləndirici ünsür** olub-olmaması ilə bağlı professional dilçilikdə onillər boyu müxtəlif fikir və ideyalar mövcuddur.

Səs dilin ən vacib, ən material tərkib hissəsidir. Səs insanın nəfəs alarkən öz ciyərlərinə qədər gətirib çıxardığı havadan yaranır. Amma təəssüflər olsun ki, o, yaranan kimi də yox olur, heçə dönür, tələffüz edilib o dəqiqə ömrünü bitirir, “əbədiyyətə” qovuşur. Yaranır və ölür. Efemer kimi, birgünlük ömrü olan kəpənək kimi uçub-uçub qulaqdan itir. Sən onu bir daha eşitməyəcəksən. Bir çaya iki dəfə girdinsə, səsə bağlı bu ikinci dəfə alınmayacaq. İkinci dəfə nə qədər eyni olsa da yenə də sənə başqa səs eşidiləcək və ya belə deyək: sən o başqa səsi yenidən həyata gətirəcəksən. **Heraklitin** misalı ilə bağlı dediklərimizi unutmamısan ki? Həm həmən çaydır, həm də həmən çay deyil. Səs də eləcə!

Səsin “sərgüzəşti!” bununla bitmir. Onun çox maraqlı başqa bir funksiyası da var. Səsin bir vəzifəsi də insan hissəsinə işarə etməklə bağlıdır. Sən, Əziz Oxucu, hər hansı bir şeiri oxuyursan və qəlbin sevgi ilə dolur. Bəli, bu, ilk növbədə, əlbəttə ki, şeirin ümumi məzmununun sənə beyninə ötürdüyü intellektual və bədii informasiya ilə bağlıdır: şeir sevgidəndir, məhəbbəti tərənnüm edir... Amma elə də olur ki, sevgidən bəhs etməyən istər şeir

parçası, istər nəsr parçası olsun – insanda sevgi hisləri yarada bilir, bizim özümüzə asılı olmayaraq, elə bil ki, qəlbimiz sevgi ilə dolur, biz özümüz öz təhtəlşüurumuzda sanki sevməyə başlayırıq. Səbəb?! Bunun səbəbi nədir?! Oxuduğumuz bədii parça axı məhəbbətdən danışdı?!

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, insan qavrayışında həqiqətən bəzi səslər var ki, onlar öz-özlüyündə müəyyən hissləri oyada bilir. Məsələn, “f” sə-sindən bolluca istifadə etməklə, sən dinləyicidə nifrət duyğusu yarada bilərsən. “L” səsi məhəbbət və sevginin bünövrəsidir. “İ” səsini mülayimlik, həlimliklə bağlayırlar və s. və i.a. Mənə elə gəlir ki, hətta bu cür uyğunluqların sayını, Əziz Oxucu, sən özün də artır bilərsən. Hansı səsin hansı hissə işarə etməsi, hansı duyğunu oyatması bəlkə də daha çox fərdi bir məsələdir. Digər tərəfdən isə... bəlkə dodaq büzən də tapıldı. Son dərəcə subyektiv olduğuna görə “*səsdən hissə*” keçidinin qəbul edilməsi əngəllənə də bilər. Amma XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış **simvolist rus şairlərini**, xüsusilə də XIX əsrin ikinci yarısında yazıb-yaratmış məşhur fransız simvolist şairi **Artur Rembonu** xatırlasaq, görərik ki, onlar bütün yaradıcılıqları boyu səslərin sirrini, dərin potensialını, insan hislərinə təsir gücünü öyrənməyə çalışıblar. Nəinki çalışıblar, hətta şeirlərilə bu keçidi (yəni “*səsdən – hissə*” keçidini) daha da əyaniləşdiriblər.

Artur Rembo “Səslilər” adlı bir sonet yazdı. O bu sonetində səslərin daxili potensialını bir cərrah kimi açıb ortaya qoydu və hətta bundan sonra onun müasiri olan bəzi fransız şairləri A.Rembonun təsiri ilə ciddi şəkildə səslərin simvolizmi üzərində qurulan bir ədəbi məktəb yaratmaq barədə düşündülər.

XX əsrin əvvəllərində yazıb yaradan rus simvolist şairlərini isə **Gümüş dövr şairləri** adlandırırdılar. Onların ən parlaq nümayəndələrindən biri olan **Konstantin Balmont** bütün həmfikirləri adından səslərlə musiqi arasında üzvi əlaqə tapmaq istəyir, səslər və onların vasitəsilə insanda oyanan hislər arasındakı əlaqədən danışdı. Özünün “**Poeziyanın sehbazlığı**” adlı araşdırmasında o belə yazırdı: “Hər bir hərf (*əslində, hərf yox, səs deyilməli idi, çünki hərf səslənmir, yazılır – K.A.*) istəyir ki, ayrıca danışsın. **M** – qışın ölü hənirtisi, **A** – amiranə bahar, **M** – daş...” və s. və i.a. bu səpkidə.

Sənə elə gəlmirmi, Əziz Oxucu, simvolizmdən geridönməz bir şəkildə təmiz formalizmə yuvarlanmaq çox asan və göz yumub açincaya qədərdir.

Səslərin sirri ilə bağlı daha bir dəyərləndirmədən danışmaq, mənəcə, burada yerinə düşərdi. Başqa-başqa dillərin insanda başqa-başqa təəssüratlar yaratması da ilk növbədə o dillərdə hansı səslərin ön plana, ilk pozisiyaya çıxarılması (daha çox işlədilməsi), başqa sözlə, işlək olub olmaması ilə, heç şübhəsiz ki, əlaqədardır.

Haşiyə.** Qeyd etmək mümkündür ki, hətta bəzən başqa-başqa dillərdən alınan təəssüratdan, yəni, dilləri bilməyib eşidərkən onların insanda müxtəlif hislər yaratmasından bəhs edən məşhur adamlar da olmuşdur. Müxtəlif dillərlə bağlı **Böyük Karla** məxsus məşhur bir söyləmə vardır. Orta əsrlərdə imperator Böyük Karl belə demişdi: **“latın dilində Allahla danışmaq daha xoşdur. Dostunla italyan dili vasitəsilə, sevgililə fransız dilində, düşmənlə isə almanca danış”.

XVIII əsrdə məşhur rus alimi **Mixail Lomonosov** özünün üslubiyyata aid tədqiqində Böyük Karlin müxtəlif qiymətlər verdiyi dillərin arasına rus dilini də salmağa cəhd göstərir və deyir ki, rus dili Böyük Karlin qeyd etdiyi dillərin hamısını, əslində, öz timsalında əvəz edə bilər, rus dilində Allahla da, dostla da, sevgili ilə də, düşmənlə də danışmaq mümkündür. **Haşiyənin sonu.**

Əlbəttə, bu kimi müqayisələr ayrı-ayrı dillərin insanda yaratdığı ümumi təəssüratı, bu dillərin hiss, duyğu ilə bağlılığını nümayiş etdirir. Dilin insan qəlbindəki əks-sədasını eşitdirir. Özü də belə bir məqamı xüsusi qeyd etmək ki, bu əks-səda ilk növbədə səslər aləmi ilə bağlıdır. Dilin səs qəlibinin yaratdığı təəssüratdır. Eşitdiyimizdir, anladığımız deyil. Anlamağınə sonra anlayacağıq, əvvəlcə isə eşitdiyimizi könül-qəlb zəminində doğru-düzgün yerləşdirə bilək.

“F” səsi ilə bağlı belə bir məqam yada düşür. Bilirsənmi, Əziz Oxucu, rus dilində tərkibində “f” səsi olan bircə söz belə yoxdur. Qəribədir, deyilmi? Bu səsi içində saxlayan hər hansı sözü o saat “əslən rus dilinin

sözü deyil” kimi tanımaq olur. Və yaxud başqa bir səsə diqqət edək. “A” səsi kimi sanki çox yayılmış bir səsin taleyi isə (bəli, yenə də rus dilində) bir başqadır. Bu bir faktdır ki, rus dilində “a” səsi ilə başlayan bir söz belə yoxdur. Təəccübünün get-gedə artdığını hiss edirəm. Hətta şübhələnməyə də başladın, deyəsən.

Bəli, bəli, doğru şübhədir. Əslində, mən gerek belə deyəydim: əslən rus dili sözlərinin biri də “a” səsi ilə başlamır. Əslən, yəni – tarixən! Bəs reallıqda vəziyyət necədir?! Əlbəttə, bu gün və eləcə də təbii ki, dünən rus dilində “a” səsi ilə başlayan nə qədər söz fəaliyyət göstərir. Hansı lüğəti açsan, səhifə-səhifə belə sözlərlə rastlaşacaqsan, lüğəti varaq-laya-varaq-laya “a”dan sonra yerləşən ikinci “b” hərfinə çox gec gəlib çatacaqsan. Əsl rus sözləri və zaman-zaman rus dilinə keçmiş “a” səsi ilə başlayan minlərlə söz. Sənə bir sualım var, Əziz Oxucu. Bu halı sən nə cür qiymətləndirirsən – konkret olaraq rus dilinin zəifliyi kimi, yoxsa rus dilinin gücü kimi?! Sualım bir qədər aydınlaşdırım. Lüğətləri açıyıq, səhifə-səhifə “a” səsi ilə başlayan sözləri görürük (onların sayı bəlkə də minlərlədir!) və onları bu gün artıq təmiz rus sözləri kimi qəbul edirik. Əslində isə, hamısı alınma sözlərdir. Və alınmalar bu şəkildə “ruslaşıb” rus dilində çox möhkəm, tərənəmzə yer tuturlarsa, onun söz ehtiyatını zənginləşdirirlərsə, sualımıza qayıdaraq bu halı nə cür qiymətləndirək: dilin zəifliyi kimi, yoxsa dilin gücü kimi?

Bu suala “bu, dilin zəifliyidir” cavabını verməyə tələsməyək. Mən elə bilirəm ki, bu hal dilin güc göstəricisidir. Minlərlə yabançı sözü əridib öz ölçü və qəlibinə uyğunlaşdıraraq onları rus dilinə məxsus sözlər kimi qəbul etməyimizi bizə təlqin etməyi bacaran dil, doğrudan da, möhtəşəm və böyük dildir.

Bizim “efemer”, gördüyümüz kimi, dərinəaparan müşahidələr üçün çox ciddi əsaslar verir. Belə yüngülvari “məşq”dən sonra səsin dilçilik üçün hansı vacib element olduğu barədə söhbətə, sanıram ki, cəsarətlə keçə bilərik.

Birinci olaraq “Zalxa və Əhməd” hekayətindən çıxış edərək Zalxanın ailəsi, qohumları, nəslə barədə öyrənməli olduğumuz məsələləri yada salaq. Sonra isə bütün bu “söz-söhbəti” yenə də dil müstəvisinə köçürməyə çalışaq.

Müasir dilçiliyin əldə etdiyi əsas nailiyyətlərdən biri **“dil ailələrinin”** müəyyənləşdirilməsidir. Bəli, ailələrin. Bilirsənmi, dillər də insanlar kimi (məsələn, Zalxa kimi!) ailələr içində fəaliyyət göstərir. Əvvəlcə onu qeyd eləyək ki, dil ailələri haqda ciddi anlayış dilçiliyə, əvvəlki fəsildə də göstərdiyimiz kimi, XIX əsrdə gəldi. Cəmiyyətin quruluşu, onda gedən proseslərin tədqiqi analoji şəkildə, hətta bəlkə də bir az gözlənilməz halda dilçilik müstəvisində ciddi effekt verdi. Dil ailələrinin seçilib ayrılması dünya dillərinin sistemli öyrənilməsi üçün münbit zəmin yaratdı. Eyni zamanda onların dərin qatlarında gedən, müasir baxışla və müasirlik bucağından görünməyən tərəflərində də eyniliyə can atan məqamların olduğunu üzə çıxardı. Tədqiqin tarixilik və müqayisə imkanlarını qabartdı.

Gəl, Əziz Oxucu, səninlə belə bir eksperiment aparaq. Qohumlarımızı yada salaq. Ən yaxın qohumlarımız bacı-qardaşlarımızdır, elə deyilmi?! Onlar bir-birinə necə də oxşayırlar. Bu oxşarlıq artıq bir qədər zəifləmiş şəkildə əmiuşaqlarında, xalauşaqlarında... özünü göstərəcək. Necə bilirsən, bir nəsil də qədimə, yəni əvvələ getsək, soyumuzun, tutalım ki, XIX əsrdəki mənzərəsini canlandırsaq nə ilə üzləşəcəyik?! Doğrudur, oxşarlıqlar çoxalacaq. İstər formal, istərsə də məzmunca artmağa meyilli olan oxşar cəhətlər daha qədimdə, ta ki eyniliyə çatana qədər bir-birinə yaxınlaşmağa davam edəcəklər. Çünki ailənin, soyun məxəzində eyni kök durur.

Haşiyə.** Əziz Oxucu, Türkiyəli türklərin Respublikaya qədərki adlarını xatırlayırsanmı? Onlara bəzi yaşlılarımız indiyənə qədər **“osmanlılar”** deyir. Niyə? Çünki osmanlı türkləri şəcərələrini özlərinin ilk patriarxı **Osmanın** adı ilə bağlayırdılar, özlərini **Osmanın törəmələri** sayırdılar. Məxəz Osman idi. **Haşiyənin sonu.

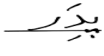
Dillərdə də təxminən eyni vəziyyəti müşahidə eləmək mümkündür. Dil ailəsi özündə bir-biri ilə dərin quruluşuna görə yaxın olan, son nəticədə, dərinədəki eyni kökə gedib çıxan dilləri birləşdirir. Bir-birinə daha yaxın olan dillər belə dil ailələrinin içərisində ayrı-ayrı qruplar halında birləşirlər.

İndi isə, Əziz Oxucu, gəl, səninlə bir yerdə belə bir suala cavab axtaraq: “bu yaxınlıq və uzaqlıq, quruluşdakı öncədən eyni olub, sonradan,

zaman-zaman müxtəlifliklər kəsb edən bu fərqli cəhətlər nəyin hesabına, necə müəyyənləşdirilir?" Bu yerdə köməyə yenə də o birgünlük efemer gəlir. Səs! Məhz dilin və dillərin ilkin material əsası olan səslərin dərin tədqiqi nəticəsində müxtəlif dillərdə oxşarlıqlar üzə çıxarılır və müxtəlif dillər bir ailə içərisində bu və ya başqa şəkildə birləşdirilir.

Haşiyə.** Mən bir ailənin üzvü olan iki qardaş tanıyıram. Bu doğma qardaşlar bir-birinə çox oxşayırlar. Onları fərqləndirmək, demək olar ki, mümkün deyil. Amma bir kiçik əlamət var. Böyük qardaşın üzündə – sağ gözünün altında anadangəlmə balaca bir xal var. Kiçik qardaşda xal yoxdur. Bu fərqi görə də onların qarışıq salınması təhlükəsi aradan götürülür. Eləcə də eyni ola biləcək, amma kiçik bir "xala" görə eyni ola bilməyən ayrı-ayrı dillərdəki "eyni" sözlərə nəzər salmaq. Diqqət! Dil müstəvisində "xal" rolunda çıxış edir: **Səs! Haşiyənin sonu.

Müxtəlif və bəzən uzaq dillər kimi tanıdığımız ingilis və fars dillərində bəzi sözlərə diqqət edək. "Ata" anlayışı ingilis dilində *father*, fars dilində (*pedar*) sözləri, yaxud səs kompleksləri ilə ifadə olunur. Buradakı samit səslərə diqqət edək (dilçilikdə sait səslərə ümid etmirlər, onların tələffüzünü dəqiq tutmaq və müqayisə zamanı onlara "arxalanmaq" o qədər də etibarlı deyil). Biri ingilis dilindən, o biri fars dilindən olan bu sözlər arasındakı ümumi oxşarlıq (bayaqkı qardaşları yada salmaq) göz önündədir. Demək olar ki, eyni səs-kompleksə malik olan bu iki sözdə qardaşların birində olan kimi bir kiçik uyğunsuzluq (xal!) var. Əslində, bu daha dərin dilçilik bucağından təqribi eynilik kimi qəbul edilə bilər. Amma uyğunsuzluğu istəsək də, istəməsək də qəbul etməliyik. Uyğunsuzluq bu dillərdə *f* və *p* səslərinin uyğunsuzluğudur.

Bu məqamı belə ümumiləşdirmək olar. İngilis dili sözlərindəki "*f*" səsinə bəzi fars sözlərində ilk mövqedə, yəni başlanğıcda "*p*" səsi uyğun gəlir. Beləcə, uyğunsuzluq uyğunluğa çevrilir. Yəni, birində bir mövqedə "*f*" səsi olan yerdə o birində "*p*" səsi özünü göstərir. Səs uyğunluğu! Bir çox başqa məqamlarda da ingilis və fars sözləri arasında bu cür səs uyğunluq-

larına təsadüf edilir. Onların hamısı – həm saitlisi, həm samitlisi iki oxşar səs kompleksinin fonunda özünü göstərir. Bu misallara (xüsusilə, tələffüz-lərinə) nəzər yetirək:

Qardaş:

Brother [ˈbrʌðə] بَرادَر (bəradər)

Ana:

Mother [ˈmʌðə] مادر (madər)

Ata:

Father [ˈfa:ðə] پدر (pedər)

Qız:

Daughter [ˈdɔ:tə] دختر (doxtər)

Yeni:

New [nju:] نو (no)

İki:

Two [tu:] دو (do)

Dodaq:

Lip [lip] لب (ləb)

Ağac:

Tree [tri:] درخت (derəxt)

Allah:

God [gɔ:d] خدا (xoda)

Oxşar sözlərin sayını bu dillər üzrə, təbii ki, artırmaq mümkündür. Tədqiqatçılar bu cür oxşarlıqları sadəcə təsadüfün hesabına yazmaqdan çox-çox uzaqdırlar.

Əlbəttə ki, burada məhz təsadüfi olmayan oxşarlıq göz qabağındadır və onu da deyim ki, bu oxşarlıq həm sözlərin ümumi görünüşündə, həm də sözdaxili mövqelər üzrə özünü göstərir. İlk baxışda fars dili hara, ingilis dili hara? Amma və lakin, necə deyərlər, faktlar özləri bu dilləri yaxın bir araya gətirməkdədir. Əgər bu hal doğrudan da təsadüfi deyilsə, o zaman bir yol qalır. Bir nəticəyə aparacaq yol! Biz bu sözlərin qardaş sözlər olmasını (təbii ki, “üzdəki xalları” da nəzərə almaqla!) qəbul etməliyik. Bu birinci addımdır.

İndi isə ikinci addımı ataq. Əgər bu sözlər qardaşdırlarsa, o zaman bu sözlərin mənsub olduqları dillər də qardaş olaraq bir ailədə birləşməlidirlər. Bəli, bu, belədir. Doğrudan da ingilis və fars dilləri bir dil ailəsinə məxsusdurlar. Və onların bir dil ailəsinə məxsus olmaları təkcə bu dillərdəki bir sıra sözlərdə özünü göstərən səs uyğunluqları ilə təsbit olunmur, eyni zamanda, başqa qrammatik aspektlərdə də bu tipli uyğunluqları müşahidə etmək mümkündür.

Bu yerdə başqa bir məsələni də hökmən qeyd etməliyik. İndicə nəzərdən keçirdiyimiz cədvəl bu günümüzdə qismən saf şəkildə gəlib çıxmış oxşarlıqların mənzərəsidir. Orası da var ki, hələ bu dillər (ingilis və fars dilləri), qohum olmağına qohum olsalar da, qohumluq dərəcəsinə görə uzaq qohum dillərdir, başqa cür desək, digər daha yaxın qardaş qohumların yanında (onlar isə vardırırlar!) olsa-olsa, belə deyək: əminəvələridirlər.

İndi isə, Əziz Oxucu, yaxın qohum dillərə, qardaş qohumlara nəzər salaq. Özü də etiraz etməsənə, üçünə birdən:

<i>alman</i>	<i>ingilis</i>	<i>rus</i>
<i>bruder</i>	<i>brother</i>	<i>брат</i>
<i>schwester</i>	<i>sister</i>	<i>сестра</i>
<i>fater</i>	<i>father</i>	<i>отец</i>
<i>mutter</i>	<i>mother</i>	<i>мать</i>
<i>twei</i>	<i>two</i>	<i>два</i>

Əlbəttə, ilk baxışla da görünür ki, bu dillər bir-birinə daha yaxındırlar. Amma bu yaxınlıq yenə də eyni dərəcədə deyildir. Daha yaxın ola bilən dilləri burada da ayırmaq mümkündür. Alman və ingilis dilləri bir tərəfdə, rus dilinin isə onlara münasibətdə bir qədər kənarda durduğu, yəqin ki, heç kəsdə şakk-şübhə doğurmaz. Doğursa, cədvələ bir daha baxaq.

Mən nədənsə belə güman edirəm ki, sən, Əziz Oxucu, bu cədvəldəki sözləri ayrı-ayrı dillərdə işlədərkən, onların bir-birinə bu qədər yaxın olmaları barədə bəlkə də düşünməmişən. Amma artıq məsafə maksimal həddə yaxınlaşdı – bir kiçik, bəzən isə böyük, bəzən hətta bir neçə xal qədərinə.

Bir qədər yuxarıda yazılana qayıdaq. Müqayisə aparılan dillərin (hind, yunan, italyan, fransız, çex, bolqar, polyak, ukrain... və daha neçə-neçə müasir dilləri bura əlavə edə bilərik), bəli, müqayisə aparılan bu dillərin tarixinə vardığımız, həmən oxşarlıqların artdığını müşahidə edəcəyik. Əlbəttə, doğrudur, biz bilirik ki, qardaşlar, yaxın qohumlar bir-birinə uşaqlıqda daha çox bənzəyirlər. Deməli, belə bir ilkin nəticəyə artıq gəlmək mümkündür ki, müqayisəni tarixi istiqamətdən apardıqda biz bu dillərin bir-birinə daha böyük oxşarlıqlarını, buradan isə qohumluğunu daha aşkar şəkildə nümayiş etdirə bilərik.

Bir az da bu dillərin tarixi dərinliyinə, ilkinliyinə enək. Belə edərsək, biz bu dillərin tarixinin elə bir nöqtəsinə gəlib çıxacağıq ki, oxşarlıqlar daha qalmayacaq, bütün fərqlər silinəcək. Eyni – bütün sonrakı qohum dillər üçün eyni bir məxəz, ümumi bir dil qalacaq. Bütün məxəzin dilçilikdə öz adı var. Onun adı **ulu dildir**. İstəsən, Əziz Oxucu, onu **ana dil** də adlandırma bilərsən. İndicə yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz, sadaladığımız və sadalamadığımız qohum dillərin ulu dilinin adı **Hind-Avropa ulu dilidir**. Ailə isə, təbii ki, **Hind-Avropa dilləri ailəsi** adlanır. Bu yerdə ingilis missioneri Counzun Britaniya Akademiyasına Hind və Avropa dilləri barədə yazdığı hesabatı xatırlasaq, sanıram ki, məsələnin məğzi üçün faydası olar. Bu hesabat barədə bir qədər irəlidə daha geniş şəkildə söz açacağıq.

* * *

Dünya dilləri müxtəlif ailələrdə birləşir. Hind-Avropa dilləri ailəsi ilə yanaşı, **Qafqaz dilləri ailəsi, Türk dilləri ailəsi, Monqol dilləri ailəsi...** mövcuddur. Hər birinə yaxın və uzaq qohum dillər daxildir. Hamısının da qohumluğunu müəyyənləşdirməyin əsasında, razılaşarsan ki, bizim efemer – o kiçicik səs misilsiz rol oynayır.

Səsin dilçilik baxımından öyrənilməsi dilçiliyin böyük bir qolunun – **fonologiya** adlanan bir elmi istiqamətin əsasını qoymuşdur. Fonologiya nədir – soruşursan?! Əziz Oxucu, yenə də tələsməyək. Bu barədə də bir qədər irəlidə, o biri dilçilik istiqamətlərilə bağlı olaraq xüsusi söhbət açacağıq. Burada isə hələlik efemerin unudulmazlığından, əhəmiyyətindən, bu yeni məkanda bizi hansı yollara və hansı cığırlara gətirə biləcəyindən danışmaqla kifayətlənək. Onu da qeyd edək ki, biz artıq efemerin əhəmiyyətini hiss etdiksə, sonrasını asan olacaq. Səs səsə yanaşır, yox olmur (!) məhz yanaşır və bu zaman yeni bir səs kompleksi yaranır. Səs kompleksləri bir-birilə təmasa girib, söz, sözlər isə birləşib cümləni əmələ gətirir.

***Haşiyə.** Bu dünyada heç nə yox olmadığı kimi dildə də heç nə itmir, heç nə dağılmır və heç nə yox olmur. O birgünlük efemer də eləcə. Sanki məhv olur, uçub kəpənək kimi yox olur, itib-batır, amma yox, əslində o, başqa daha böyük nəyinsə içində öz həyatını davam etdirir. Hətta o efemer dilçiliyin də bəzən sərhədlərini vurub dağıdır, o biri elmlərlə dilçilik arasında təmas qurulmasında əvəzsiz xidmət göstərir. Məsələn psixologiya ilə belə bir təmas. Uşaqdan soruşurlar:*

– Sənin adın nədir?

O cavab verir:

– Lauf.

– Lauf?

– Yox, Lauf.

– Hə, Rauf...

– Bəli, Lauf. **Haşiyənin sonu.**

“Kor” tutduğun buraxmaz ki, buraxmaz – yaxşı deyiblər. Amma son haşiyədəki bu uydurma misal əsasında müəyyən psixoloji durumun xırdaca bir səs vasitəsilə necə üzə çıxdığını müşahidə etdik. Dil vahidi olan səsi nə cür dərk etmək, onu nə cür “tanımaq” olar? Ətraf mühitin ümumi dərkinin əsasında duran bir konkret məsələ kimi bu məni də çoxdan düşündürür. Sən necə bilirsən, Əziz Oxucu bəlkə elə efemer də bu səbəbdən unudulmur?!

Haşiyə.** Niyə bu günə kimi çoxumuz üçün üzünü belə görmədiyimiz **Bülbülün, Rəşid Behbudovun, Şövkət Ələkbərovanın, Sara Qədimovanın, Rübabə Muradovanın, Müslüm Maqomayevin** musiqi sənəti hələ də əzizdir?! Bu sualın təbii ki, bir çox cavabı ola bilər. Mənim bir dilçi kimi cavabım isə yenə də efemerlə bağlıdır. Bu sənətkarlar (onların sırasına, təəssüf ki, çox yox, az adam əlavə edilə bilər), bəli, bu sənətkarlar, hansı mahnını oxuyurlarsa, oxusunlar, oxuduqları zaman hər bir səsi (dil işrəsini!) cilalı, aydın şəkildə, bizlərin dərk edə biləcəyi, “tanıyacağı” (!) biçimdə ifa edirdilər. Məhz bunun çox böyük əhəmiyyəti var. Bizim səsləri (dilimizin səslərini!) tanımağımız çox vacibdir. Bunun nəticəsi olaraq biz müğənnilərə qiymət veririk. Müğənni ifa zamanı tələffüz etdiyi sözün, onun tərkib hissəsi olan səsin təmizliyini qorudusa, səslərin də ona bəxş etdiyi ölməzlik oldu. Nə qədər güclü nəfəsin olursa olsun, əgər sən səsləri bir-birinə qarışdırırsansa, onlara qarşı etinasızsansa, “efemer” səni bağışlamayacaq. Sən yaddaşlarda qalmayacaqsan. Əlbəttə ki, musiqi ancaq və ancaq melodiya və sözün izdivacından yaranır. Əlbəttə ki, səs yaşayır, bircə günlük (bir deyimlik) ömrü olsa da, onun da öz taleyi, öz alın yazısı var. Bir misal gətirmək istərdim. “D” səsinin işığını görmək, ona canlı kimi toxunmaq istərdinmi? Əgər istərdinsə, o zaman “oğru” və “doğru” sözlərini müqayisə et. Bircə “d” səsi kifayət edir ki, bu eyni söz-kompleksdən biri öz məcazını dəyişsin, öz işığını yeni biçimdə saçsın. Oğru hara – doğru hara?! **Haşiyənin sonu.

Bizim efemer dilçiliyin sərhədlərindən qanad çalaraq uçub tək-cə psixologiya məkanına getmir. O, bir elə də uzaq olmayan üslubiyyət çəmənliyində də ora-bura enib-qalxır, burada da özünü, necə deyərlər, kifayət qədər sərbəst və azad hiss edir. Bu zaman, həqiqətən, səs fırtınası doğur, səslərin təntənəli marşı eşidilir:

*Quluncum qılnc kimi
Sancılır
Kürəyimin ucuna
Yapıncımın içindən.*

“C”-lara diqqət yetirdinmi, Əziz Oxucu?! Eynən kəpənəkdilər, elə bil, söz çəmənliyində. Biri digərini səsləyir. Və mətn boyu az qala yay istisinin cırhacırını (**cırhacır** – bu da yeni “c”-lər, yeni kəpənəklər!) eşitməyə başlayırıq. Müəyyən bir səsin kiçik və ya böyük mətndə öz “aura”sına uyğun mikromühit yaratması **alliterasiya** adlanır. Amma bir məsələni unutmayaq. Söhbət hər hansı səsin yox, məhz samit səsin uyumundan gedir.

Sait səslərin də mətn daxilində öz mikromühiti ola bilər. Bu zaman yenə də müəyyən üslubi ahəng meydana çıxır. Belə bir “mənasız” mətn parçası ilə necəsən, Əziz Oxucu?!

*Üzür günümüzün
ünlü üzləri
Üzü gündoğana,
üzür ürəkək-ürəkək,
Üzüntülü görünüşlə.*

“Ü”-lərin durna qatarı kimi “üzüntülü” uçuşu səni ahəngdar bir ritmə sala bildimi?! Buna da **assonans** deyilir. Sait səslərin ahəngi!

Alliterasiya və assonans səslər aləminin zəngin potensialından danışır. Əgər simvolist şairlər (A.Rembo, K.Balmont və başqaları) səslərin dərində mövcud olan “nə ilə”sə insan hislərinə təsir etmək nöqtələrini müəy-

yənləşdirirdilərsə, artıq alliterasiya və assonans bu baxışların, intuitiv duyğuların konkret prinsiplərə çevrilməsindən başqa bir şey deyildir.

Səs... O sanki lap elə indicə yarandı. Yarandı və yox oldu. Eyni zamanda o həm vardır, həm də yoxdur. Eyni zamanda! Efemerlər, bu birgünlük kəpənəklər də eynən o cür yaranır, bir gün (bu bir gün həm də gözəgörünməz dolğun an deyilmi?) yaşayır və ölüb gedirlər.

Amma artıq sən də, Əziz Oxucu, etiraz etməzsən: həm də ölmürlər! Səslər gözəgörünməz şəkildə sözlərin, cümlələrin, bir sözlə, dildə nə varsa, hər şeyin daxili mayasına dönürlər. Yaşamalarını davam edirlər. Biz bunu ən azı təhtəşüurda duyuruq. Və əgər həqiqətən belədirsə, bu isə, Əziz Oxucu, həqiqətən belədir – onlar – o səs-efemerlər unudulmazlıq haqqı qazanırlar. Unudulmaz efemer! Dilin ən vacib, ən dərindeki reallıq nöqtəsi olan Səs! Hər şey ondan başlanır. Onunla da bitir. Əgər bitirsə. Burası bu qədər. İndi isə...

Bizi artıq alışmağa başladığımız bu yeni oyunda yenə də maraqlı, bu dəfə başqa sərgüzəştlər gözləyir.

Ardımca!

Tələsək, Əziz Oxucu! Gəmimiz səbirsizliklə fit verib bizi gözləyir.

Yelkənləri qaldırın!! Yeni adaya doğru!! İrəli!!

III FƏSİL

SƏNİN ADIN NƏDİR?

1. *“Dədə Qorqud: “Adını mən verdim, yaşımı Allah versin...”* 2. *İbtidai insan və onun qədim dünyası.* 3. *Ad və əşya.* 4. *Qədim yunanlarda adqoymaya münasibət.* 5. *Addan tarixə lağım.* 6. *Ağızbüzənlər və adlar: gənc qrammatiklər və kubistlər.* 7. *Afrikaans və “nemes” dili.* 8. *“Lilliput”un mənası varmı?*

Yəqin ki, xatırlayırsan, Əziz Oxucu, azərbaycanlıların və eləcə də digər türk xalqlarının qədim və möhtəşəm abidəsi **“Kitabi-Dədə Qorqud”** dastanlarında gənc Oğuz yigitlərinə adı nə cür verirdilər. Daha doğrusu, vermirdilər, gənc qəhrəmanlar bu adı özləri qazanırdılar. Həddi-bülüğa (on altı yaşa) çatan kimi, xasiyyətləri yavaş-yavaş formalaşan kimi, həyatın burulğanından keçən kimi, qeylü-qala düşən kimi *Beyrək* də, *Basat* da, *Buğac* da ad aldılar. Bu nə cür baş verdi, yadımdamı?!

Oğullarının mərdliyindən, şücaətindən xəbər tutan atalar digər Oğuz bəylərinə xəbər göndərirdilər, onları bir araya – şənliyə-şölənə yığirdılar. Hamı toplaşanda, gəncin qəhrəmanlığından agah edilən Oğuz bəyləri “bir ağızdan” belə deyərdir: **“Dədəm Qorqud** gəlsin, bu oğlana ad qoysun – layıqdir!”

Bəli, Dədə Qorqud gələrdi, əhvalatdan o da hali olandan sonra göstərilən o igidliyin canını, qanını özündə saxlayan bir ad arayıb bulardı. Aruz Qocanın oğlu kiçikkən at basıb yıxmışdı, onun adı, görəsən Basat olmayıb da nə olacaqdı?! Dirsə xanın oğlu əjdaha kimi ağzından od püskürən buğa-

nın qarşısını kəsib yerə yıxıb başını kəsmişdi. Və müqabilində, əlbəttə ki, Buğac adını qazanaraq Dədə Qorquddan onu bir ərməğan kimi almışdı. Beyrək ərđəmli, ciyərli, qorxmaz olduğunu qaçaqçılarla döyüşdə göstərüb Beyrək olmuşdu, və s. və i.a. Bu misalların sayını artırmaq da olar. Gənc Oğuz igidləri öz talelərinin arxasınca özləri düşmüşdülər, öz adlarını şücaətləri ilə özləri qazanırdılar və dilimizdə, yəqin ki, elə o dövrlərin məhsulu olan “ad qazanmaq” ifadəsinin də əsası elə beləcə qoyulmuşdu. Çünki Dədə Qorqud dövründə “*Ol zamanlar*” deyilən bir ifadə var idi və ol zamanlar körpə doğulan kimi ona ad qoymaq adəti yox idi. Gərək bu körpə böyüyə idi və öz adını özü qazana idi, gərək Oğuz bəyləri yığışa idilər, gərək Dədə Qorqud gələ idi...

Dədə Qorqud gəlirdi və xeyir-dua ilə yanaşı bu yigitləri xasiyyət və şücaətlərinə görə qiymətləndirib adlandırırđı. Yalançısı Yalançı adını alırdı, ürəkliyi, mərdi Beyrək adını. Adlar duru bir şəffaflıqla bu adı daşıyanın həyat səfirinə dönür, elə bil, onun özündən də bir addım irəlidə böyük Dünyanın içinə doğru yol alırdılar. Daha bir cəhət vardı. Bu adların məna yükü adamı, yəni adın sahibini, eyni zamanda, qədim, naməlum dünyanın müəyyən qəlibinə salırdı. Sən əgər artıq Buğac oldunsa, qəhrəmanlıqlar, şücaət göstərmək sanki alınma yazılır və sən artıq bu yoldan kənara çıxma bilməzsən. Basatsansa, rəqibinə ancaq qalib gələcəksən, başqa heç nə barədə düşünməyəcəksən. Yalançısansa, şər dağarcığısan, yalan xəbərlər aparıb gətirəcəksən, səndən xeyirli bir şey gözləmək əbəs və mümkün deyil və s. və i.a.

Əziz Oxucu, bu fikrə etiraz etməzsən ki, adlanmaq və, təbii, adlandırmaq qədim dünya üçün ən azından məsuliyyət demək idi. “Ol zamanlar” adı daşımaq təkcə mənəvi fəaliyyət deyil, həm də fiziki bir fəaliyyətin aparıcı tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Bu gün valideynlər yenidən doğulmuş körpələrinə ad verərkən onun bildirdiyi məna ilə öz arzu və diləklərini ifadə edirlər. Övladlarını nə cür görmək istədikləri çox zaman verilən adda yaşayır; bəzən arzular çin olur, bəzən əksinə daşa dəyir, başqa sözlə, adın daşıyıcısı adını doğrultmur. Arzu irəliyə, gələcəyə tuşlanmış bir hissdir. Qədim dövrdə isə Dədə Qorqud artıq olmuş, baş vermiş bir hadisəni sonradan

fiksə edirdi, onu dondururdu. Etdiklərinin cavabı cəmiyyət üzvünə ad şəklində qaytarılırdı. Fərq göz qabağındadır, deyilmi?!

Əlbəttə və əlbəttə ki, heç kim bu gün keçmişdə qalaraq müasir dünyamıza uyuşmayan türk adqoyma mədəni institutunu olduğu kimi bərpa etməyə çalışmır. Bu təbiidir ki, zaman keçir və ikinci dəfə eyni çaya girmək cəhdi bu onsuz da mürəkkəb mənəvi dünyamıza yeni ağırlıqlar gətirər. Amma bir şeyi unutmayaq. Dədə-babalarımızın bizləri böyük dünya üçün hazırlamaq təşəbbüsünü. Məsuliyyəti dərk etmək hissini. Arzudan, fərziyədən deyil, reallıqdan, gerçəklikdən çıxış etmək cəhdini.

***Haşiyə.** ...Dədə Qorqud gəldi, boy boyladı, söz söylədi, bu oğlan igid oğlandı, – dedi, – ər oğlu ərdi, onun adı... olsun, adıyla böyüsün, Oğuzə dayağ dursun, elinə-obasına sevinc, düşmənlərinə utanc gətirsin. Yum verəlim. Qamən axan görklü suyunuz qurumasın, bəylər.*

*Mənim Əziz Oxucum, bəs sən necə, sənənin adın nədir, sən özün heç öz adının mənası barədə düşünmüşsənmi?! **Haşiyənin sonu.***

Beləliklə, səyahətimiz bizi dilçiliyin bütün dövrləri üçün öz maraqlı cazibəsini itirməyən əsrarəngiz adalardan birinə gətirir. Adlandırma adasına. Adqoyma məkanına. Bizim gəmi artıq bu adanın lap sahilinədək üzüb gəlib. Biz yavaş-yavaş çox əhəmiyyətli bir fəlsəfi-psixoloji prosesə daxil olmaqdayıq. Hazır olaq. Amma öncə ibtidai insan və onun içində olduğu dünya barədə deyiləsi bir-iki sözə ehtiyac duyulur. Addım-addım adanın dərinliklərinə girməzdən əvvəl bu adanın ətləklərini yuyub yıkayan suların qırağında bir azcana nəfəsimizi dərkək, deyirəm.

İbtidai insan və qədim dünya. Nə cür idi əcdadlarımızın əcdadı?! Bizim indi primitiv deyə dəyərləndirdiyimiz o varlıq nəyə və kimə oxşayırdı?! Çıxardığı səslər nəyi xatırladırdı?! Boyu-buxunu, gözlərinin rəngi necə idi?! Necə hərəkət edirdi, nə cürə görürdü, nə cürə yadda saxlayırdı?.. Sevdidi, xoşladığı nə idi, nədən acığı gəlirdi, qəzəblənirdi?!

Bütün bunlardan əvvəl isə məni belə bir sual düşündürür. Qədim, primitiv insan – əcdadımız necə oldu ki, ətrafı (yəni, dünyanı) görməyə başladı?! Necə oldu ki, o, müxtəlif əşyaları bir-birindən ayırmağa cəhd elədi və ayırdı, onları seçdi?! Bu sualın yəqin ki, ən dəqiq və reallığa uyğun cavabı belə olardı: Yer üzündə dördəlli (və ya dördayaqlı?!) iməkləyən əcdadımız vaxt gəlir ki, nə isə hazırlamaq üçün qabaq əllərini (və ya qabaq ayaqlarını?!) işə salmağa başlayır və yavaş-yavaş arxa əllər indi biz anladığımız ayaq funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır. Qabaq əllər isə yavaş-yavaş bu funksiyadan uzaqlaşır və onu yadırgayır. İnsan tədricən qamətini *dikəltməyə başlayır*. Bu çox vacib məqamdır, onu yadda saxlayaq. Çünki məhz dikəlmə prosesi ilə ətraf dünya – boylu-buxunlu, qədd-qamətli ətraf aləm qədim insanın baxış bucağının içinə daxil olur. O öz boyunun hündürlüyündən baxaraq, yaxındakı, uzaqdakı ağacları, dağları-daşları, çayları, bulaqları, quşları, heyvanları və daha nələrə seçməyə başlayır. Hər gördüyü əşya, hər bir predmet və yaxud canlı onun (qədim əcdadımızın) beynində iz buraxır, onu qıcıqlandırır. Böyük rus alimi **Pavlov** qeyd edirdi ki, bu qıcıqlanma məqamı insanı digər bütün canlılar dünyası ilə eyniləşdirir və Pavlov bu məqamı **1-ci siqnal sistemi** adlandırırdı. İnsanı digər canlılar aləmindən fərqləndirən ən əsas birinci səbəb isə Pavlov tərəfindən **2-ci siqnal sistemi** kimi təqdim edildi. İkinci siqnal sistemi insanın bu gördüklərinə, qıcıqlandırıldıqlarına verdiyi cavab nəticəsində formalaşır və bu cavab özünü *dil* şəklində büruzə verir. Daha aydın desək, dil burada sözlərlə təmsil olunur. Məhz sözlər vasitəsilə insan onun şüuruna təsir edən, onu qıcıqlandıran ətraf aləmin “təzyiqinə” reaksiya verir. İnsan müxtəlif səs-lər çıxararaq ətraf aləmi əşya-əşya adlandırmağa başlayır.

Amma adlandırma ilə qıcıqlanma arasında bir maraqlı məqam da gizləni-b. Adlandırmadan öncə qədim insan o əşyanı başa düşməli, dərk etməlidir. Yalnız dərk edilən, başqa sözlə desək, digər əşyalardan ayrılan, seçilən, əlahiddə olaraq diqqəti çəkən əşya adlandırılıla bilər. Deməli, adlandırmağa qədər bizim qədim əcdadımız o əşyanı ayrıca bir reallıq kimi qəbul etməyi bacarmalı, onu digərlərindən seçməli, nəhayət, onu adlandırmağa özünü bir növ “mənəvi” cəhətdən hazır vəziyyətə gətirməli idi. Və “adlan-

dırma" kimi adlanan möhtəşəm idraki-fəlsəfi, psixoloji, dilçilik prosesi belə aktiv və ciddi işləmələrdən keçir. Əşya qədim insan tərəfindən adlandırılır. **DİQQƏT!!** Əşya adlandırıldısa, deməli, o həm də digərlərindən seçilib ayrıldı, yəni artıq həm də dərk edildi. Nəticədə isə qədim əcdadımızın dünyaya ilə, ətraf mühitlə əlaqəsi dərinləşib sıxlaşır və o özünün müasir insan obrazına doğru geridönməz bir inkişaf yoluna düşür.

***Haşiyə.** Doğrudan da "təpə" ilə "dağ"ı bir-birindən ayırmaq üçün yaqın ki, ciddi dərk etmə prosesi baş verib. Yoxsa bir yüksəklik o birindən necə ayırıla bilərdi? Onların hamısını yalnız "dağ" sözü ilə ifadə etmək əvəzinə yeni bir sözə – "təpə" sözüne, və yaxud əksinə, niyə ehtiyac yaranır?!*

*Təsəvvür edirsinizmi, Əziz Oxucu, qədim əcdadımız çalarları seziş seçmək yoluna düşməyə idi, "yol" və "cığır" "ağac" və "kol", "çay" və "bulaq" və yüzlərlə, minlərlə digər yaxın və uzaq mənaları bildirən sözləri bir-birindən ayıra bilməsəydi, dilimiz və təbii ki, təfəkkürümüz nə qədər bəsit olardı. **Haşiyənin sonu.***

Amma yaxşı ki, reallıqda bu son haşiyədə deyilən kimi olmadı və tədricən qədim əcdadımızın nəzəri hansı yönə tuşlandısa, hansı tərəf və hansı predmet onun şüurunu qıcıqlandırdısa növbəti adlandırma aktı baş verdi. "Çay" "bulaq" dan, "dağ" "təpə!" dən, "yol" "cığır" dan ayrıldı, çalarlar və təfərrüatlar yarandı, dünyamız, beləliklə, rəngarəngləşməyə başladı.

"Sənin adın nədir?" Əgər sənin adın yoxdursa, deməli, o zaman sən hələ dərk edilməmişən. Deməli, o zaman sən hələ digər özünəbənzərlərdən seçilib ayrılmamışan, deməli, o zaman sənə doğru maraq dolu nüfuzedicilik baxış hələ yönəlməyib. Ölməz Dədə Qorqudu xatırladınmı, Əziz Oxucu?!

"Sənin adın nədir?" – bütün sonrakı dilçilik sual və cavablarının mayasında, canında ilk öncə bu sual durur. Bu suala ilk cavabı qədim əcdadımız axtarıb tapırdı, bu suala cavablar bu gün də axtarılmaqda və tapılmaqdadır.

Bəs elə isə...

Ad, artıq verilmiş ad özü nəyi ifadə edir? Niyə başqası yox, məhz bu səs birləşməsi nəzərdə tutulan əşyanın adına çevrilir? Bu, təsadüfi haldır, yoxsa bunun əsasında hansısa qanunauyğunluq gizlənilib?

Sualın özü kimin üçünsə ilk baxışda bəlkə də sadələvh görünə bilər. Amma, əslində, belə deyil. Qeyd edək ki, bu günün özündə də bir çox dilçilər bu sualın cavabını axtarırlar. Əslində, bu sual mənim yadıma başqa bir sualı, cavabı olmayan *“toyuq əvvəldir, yoxsa yumurta?”* sualını salır. Bizim nəzərdən keçirdiyimiz məsələ də öz mayasında elə bu *“sualın”* özüdür. Adlar əşyalara təsadüfənmi verilir, yoxsa burda bir qanunauyğunluq var və yaxud ad verilərkən əşyanın daxili quruluşu, yoxsa məzmunu nəzərə alınırımı?!

Hələ qədim Yunanıstanda bu suala cavab axtarırdılar, təsəvvür edirsənmi, Əziz Oxucu?!

Əşyanın adlandırılması ən məşhur filosofları – **Herakliti, Demokriti, Sokratı, Platonu, Aristoteli** və daha kimləri, kimləri dərinədən maraqlandırır və bu nəhəng mütəfəkkirlər hələ o zamandan bir-birilə bu məsələ ətrafında mübahisələr aparır, bir-birilə razılaşırlar və ya razılaşırmı, beləliklə də özlərini iki müxtəlif qütbə aid edirdilər. Bu iki qütbə hansı qütblər idi?

Bu qütblər qədim yunan fəlsəfəsində *füsey* və *tesey* nəzəriyyələrinə əsasən müəyyən olmuşdu. **Füsey** yunanca *“təbiət(dən)”* mənasına uyğun gəlir. Yəni, bu nəzəriyyəni irəli sürüb onu dəstəkləyənlər (məsələn, **Efesli Heraklit**) böyük bir inamla hər bir əşyanın adlanmasını onun daxili təbiətinin sözdə əksi kimi qəbul edirdi. Onların fikrincə, əşyanın təbiəti onu adlandıran sözdə ya açıq şəkildə özünü göstərir, ya da gizlənməmiş haldadır. Rus dilində belə sözlər özünü daha şəffaf şəkildə nümayiş etdirir. *Parovoz, paroxod, samovar, samoxod, avtoruçka, lunoxod* və başqa bu kimi sözlər işarə etdikləri əşyaların daxili təbiətini son dərəcə şəffafcasına əks etdirməkdədirlər.

Bəs axı bəlkə də milyonlarca söz var ki, onlara hansı yöndən baxırsan bax, onlarda adlandırdıqları əşyanın nə aşkar, nə də gizli şəkildə heç bir kəsiyini görmək mümkün olmayacaq. Elə bu prinsipdən çıxış edən digər filosoflar (**Demokrit, Aristotel** və b.) belə güman edirdilər ki, adları insanlar öz aralarında razılaşıdırıb (*“Teseý” üsulu*) sonra şərti olaraq bu və ya başqa əşyaya *“pərçim”* edirlər.

İndi belə bir sual doğur. Dildə olan bütün sözlərin istisnasız olaraq ya “füsey”, və yaxud “tesey” yolu ilə yaranmasını iddia etmək doğru olardı-mı? Dildə olan sözlərin hamısını bu və ya başqa qütbə aiddir? Bu suala belə cavab verək. Əlbəttə ki, yox! Dünya dilləri ilə elə ilkin (söz səviyyəsində) tanışlıq dilçilik elmini belə bir müddəə ilə zənginləşdirdi ki, hər iki üsul, hər iki prinsip dildə mümkündür. Sözlər həm təbiətlərinə görə, həm də razılaşmaya görə, yəni, şərti olaraq əşyalara verilə bilər.

Və bizə bir daha belə bir həqiqəti təkrar eləmək qalır ki, əşyaya ad verilməsinin hər iki yolu – yəni, həm onun daxili təbiətinə görə, həm də razılaşma nəticəsində ad verilməsi, bu gün də (ola bilər, başqa nisbətdə) davam edir. Beləliklə, adlandırma prosesi ümumilikdə hər iki yol (üsul) vasitəsilə zənginləşir.

Adlandırma yalnız dilçilik və ya yalnız fəlsəfi proses olsa idi, nə vardı ki?! Adlandırma daha geniş məkanlara üz tütüb gedə bilər desəm, heç də təəccüblənmə, Əziz Oxucu. Bu məqamda isə ilk olaraq yada tarix düşür. Məhz əşya, predmet və ya canlının (ola bilsin – zümrənin) özünəməxsus şəkildə adlandırılması bəzən onun qədim dövrlərdən bu günə qədər yaşamasını təmin edir.

Məsələn, dilimizdə işlək olan bir sözün çox maraqlı bir yaranma tarixçəsi var. Daha doğrusu, sözün yox, bu sözün adlandırdığı əşyanın “metamorfozası” maraqlıdır. “Tüfəng” sözünü nəzərdə tuturam. Bu sözün və əşyanın dilimizdəki və həyatımızdakı yeri aydındır. Təmiz türk sözü olan bu sözün bəs mənşəyi haracan gedir?!

Bu suala cavab M.Kaşqarının artıq bizə tanış olan “Divani-lügət-it türk” əsərindən gəlir. Qədim türk dillərindən olan **ciğil** dilində danışan xalq belə bir vasitə icad etmişdi. Yaş söyüd ağacının qabığı boru kimi soyulub çıxarılırdı və içinə yumru daş qoyulub sərçəyə atılırdı. Ondan sərçələri vurmaq üçün istifadə edirdilər. Bu vasitənin ciğil dilində adı **tüfək** idi. Yəqin, o daşı atmaq üçün borunu bərkdən “tüf” eləyib üfləyirdilər. Səs təqlidi göz qabağındadır. Tüfəkdən tüfəngə gələn yol! Sözün şəkli də dəyişməyib, əşyanın dərin mahiyyəti də!

Bəzən isə ad bu günümüzə qədər dəyişə-dəyişə gəlib çıxır. Bəzən əşyanın adı daxili məzmununu deyil, sadəcə libasını dəyişir, bəzən isə...

Haşiyə. *İndi də, Əziz Oxucu, gəl, belə bir sözün macərasına diqqət edək. Bu söz mənə ona görə maraqlıdır ki, bir dildən başqa dilə keçərkən öz daxili ahəngini dəyişib, amma libasını dəyişməyib.*

Latın dilində belə bir söz var: “poqanus”. Qədim antiq dövrdə “poqanus” sözünün mənası sadəcə kəndlilə demək idi. Bu sözün izinə düşsə-düşsə biz qədim və müasir rus dilinə qədər gəlib çıxmağa bilirik. Rus dilində bu sözün mənası “lənətəgəlmiş” anlayışına uyğun gəlir. Amma bu məqamda söhbət hər hansı lənətəgəlmişdən getmir. “Poqanıy vraq” qədim və müasir rus dilində başqa dinin nümayəndələrini adlandırarkən işlədilir, büt-pərəst kafir, dinsiz, allahsız mənalarını özündə birləşdirir.

İndi gəlin görək, nə üçün qədim Roma imperiyasının, belə deyək, kəndlisi (poqanus) Rusiyaya gələndən sonra kafir, büt-pərəst oldu?! Necə oldu ki, xarici libasını, demək olar ki, dəyişməyən bu söz öz daxili mahiyyətini dəyişə bildi?! Bax, elə tarix də burada köməyə gəlir. Bəlkə, əksinə – dil tarixin köməyinə gəlir? Bunu müəyyənləşdirmək artıq həm son dərəcə çətindir, həm də açıqını desək, bizim vəzifəmizə heç aid də deyil.

...Qədim Roma imperiyasında bizim eramın əvvəllərində ilkin xristianlığın yavaş-yavaş romalıların beyninə, ruhuna yeridilməsi, əsas etibarilə, şəhərlərdə baş verirdi. Kəndlilər və, əlbəttə ki, kəndlilər sürətlə gedən bu prosesdən kənarında idilər. Və hətta rəsmi, hüquqi şəkildə xristianlıq İmperiyada hüquqi qanuni din kimi qəbul edildikdən sonra belə bir müddət kəndlilər bu yeni dindən uzaqda (ya əl çatmırdı, ya da onlarla xüsusi təbliğat aparmağa ehtiyac duyulmurdu) qalmışdılar. Və əgər yeni dindən kənarında qalmışdırsa, bəs o zaman onlar dini mənsubiyyətlərinə görə kimlər idilər? Bax elə məhz bu sualın içində bizim “poqanus” sözünün sirri gizlənilir.

Əlbəttə, Əziz Oxucu, təkallahlılıqdan (bu halda), xristianlıqdan, yeni dini dəyərlərdən hələlik kənarında qalmış bu kənd-

lilər əsl büt-pərəstlər idilər. Onlar hələ də Yupiterə, Veneraya, Marsa və digər Roma allahlarına sitayiş edirdilər. Elə buna görə də “poqanus” kəlməsi yavaş-yavaş öz daxili mənasında kənar-dan gələn təzyiqləri duymağa başladı. Üzünü tək olan Allaha tutmuş və din yoluna gəlmiş xristian bir romalının gözündə “poqanus” artıq yalnız kəndli demək deyildi, o artıq həm də bir din düşməni idi. Bu romalı artıq “poqanus”, “poqanus” deyə-deyə kəndlini yox, büt-pərəsti nəzərdə tuturdu. Bax, elə bu yeni məna yükü ilə də “poqanus” sözü qədim Rusiyaya köç elədi. Yük ağır olduğundan onun böyük hissəsini (bəlkə də artıq kiçik hissəsini), özü də köhnə hissəsini bu söz vətəndə (Romada) qoymuş, Rusiyaya səyahətə isə öz yeni anlamında çıxmışdı. Sonra o, rus dilində büt-pərəst, kafir anlayışları ilə bağlı mövcud bir boşluğu doldurmuş, köhnə kəndli yuvası ilə əlaqəsini isə birdəfəlik kəsmişdi. Doğrudan da, böyük alman filosofu Şelling demişkən, “sözün dərinliyində müxtəlif mənalar sayırışır.” Məhz sayırışır!

*Dildən tarixə doğru oldu bizim bu lağım, yoxsa tarixdən dilə?! Necə bilirsiniz, bu suala birmənalı şəkildə cavab vermək mümkündürmü?! **Haşiyənin sonu.***

Biz bir qədər yuxarıda insan adlarının necə verildiyi ilə bağlı söhbət açdıq. Əşya və predmetlərin adlandırılmasına toxunduq. Sən, Əziz Oxucu bilirsənmi, yer üzündə müxtəlif insanların danışdığı müxtəlif dillərin də ad alması və ya adlandırılması son dərəcə maraqlı və heç də asan olmayan bir prosesdir. Biz bilirik ki, adətən dillər bu dillərdə danışan xalqların adı ilə adlandırılır: ingilis – ingilis dili; rus – rus dili, türk – türk dili və s.

Belə bir xüsusi halı da, yəqin ki, qeyri-təbii saymaq olmaz. Bəzən dilin bir yox, bir neçə adı olur. Hollandların dili kimi. Eyni dildir, amma Hollandiyada o *Niderland dili* adlanır, Belçikada isə *flamand dili* adlanır. Hətta bu dil vaxtilə Afrikaya gedib çıxıb, əslən niderlandlı olan burların dili kimi. Afrikada onun adı tam başqadır: *afrikaans*. Bu gün afrikaans dili Niderland dilinin eyni deyil, uzaq dialektidir. Amma... yenə də həmən dildir. Belə hallarla hesablaşmaq olmaz. Odur ki, Əziz Oxucu, bizim doğma

yurdumuzun o qədər də uzaq olmayan keçmişində dilimizin adı ilə bağlı fikir mübadilə və mücadilələrində üç yol ayrılan zaman (**Azərbaycah dili, türk dili, Azərbaycan türkcəsi**) bunun özünü də təbii bir hal kimi qəbul etmək lazımdır. Çünki, əslində, bu üç yol cəmiyyət daxilində gedən dəyişmə proseslərinin əyani təcəssümü idi.

Orası da var ki, bu üç bir-birini inkar edən və bəlkə də etməyən yolun yolçuları öz-özlüyündə, əlbəttə ki, haqlı idilər. Dilimiz, əlbəttə ki, türk dilidir. Amma bəlkə onu Azərbaycan dili adlandırsaq, daha düzgün olar?! Elədir ki, var, dilimiz həm də Azərbaycan dilidir. Azərbaycan türk dili necə? Şübhəsiz, o da doğrudur. Dilimiz Azərbaycan türk dilidir. Eyni dilin üç adı? Təəccüblənməyə tələsməyək. Niyə də yox?! Bu adların heç biri digərini inkar etmir. Cəmiyyətin üç qolundan ikisinin fikri, mövqeyi bu adlardan biri rəsmən qəbul edildiyi zaman təbii olaraq (bir az da ədalətsiz şəkildə) “diskriminasiyaya” uğrayır. Elə bir adın üzərində dayanmaq bəs mümkün olmazmıydı ki, hər üç istiqamətin arzu və ideologiyası təmin edilmiş olaydı?! Məncə mümkün olardı. Amma necə?!

Onsuz da cəmiyyətin bəzi təbəqələri rəsmi Azərbaycan dili termini ilə yanaşı, bəzən isə onun yerinə öz istədiyi kimi öz dilini adlandırmaqda davam edir. Bəs belə bir tendensiya özünü göstərsə, niyə də onun üçün rəsmi bir baza yaranmasın?! Yenə sual doğur. Həmə “necə?” sualı.

Bax, belə! Əgər dilimizin adı rəsmi olaraq indi yazacağım şəkildə qəbul olunsaydı, mənə elə gəlir ki, problemlər öz-özlüyündə həll edilmiş olardı. Təklif isə belə bir variantdan ibarətdir:

Azərbaycan (türk) dili!

Bu söz birləşməsində – rəsmi “pasport” variantında diqqəti xüsusi olaraq mötərizəyə cəlb etmək istəyirəm. Mötərizə, sən demə, çox şeyi həll edə bilərmiş. Əgər sən rəsmi dilin adının “Azərbaycan dili” kimi qəbul edilməsinin tərəfdarisansa, o zaman sən dilinin adını ***Azərbaycan dili*** kimi işlət və tanı. Mötərizə elə ona görə mötərizədir ki, istəmədiyindən halda onun içindəkini oxumaya bilirsən.

Bir başqası isə dilimizi ***“türk dili”*** deyər tanımaq istəyir. Buyursun, o da ancaq mötərizənin içindəkini oxusun! Onun üçün də dilimizin bir adı da qoy ***“türk dili”*** olsun.

“Azərbaycan türk dili” adının tərəfdarları isə bu adı mötərizədəki “türk” sözü ilə bir yerdə tam şəkildə oxumaqla öz mənəvi ehtiyaclarını ödəyə bilər. Mötərizənin içərisindəkini əgər istəsən, əlbəttə ki, oxuya bilərsən.

Rəsmi, dövlət variantı, əslində invariantı (!), yəni variantların birincisi – **Azərbaycan (türk) dili** imkan verməlidir ki, cəmiyyətin istənilən zümrəsi qanuni şəkildə öz arzusunu həyata keçirsin. Rəsmiyyətin təqdim etdiyi şərait isə buna mötərizəli variantda imkan verərdi, bu daha yaxşı olmazdı-mı?! Niderland dili, flamand dili və afrikaans adları eyni millətə ayrı-ayrı dil adları olmaqdan nə itirdilər? Yaxud millət nə itirdi?!

Haşiyə.** Dediymiz kimi, bu üç müxtəlif ad, əslində, bir dilin adıdır. Niderland dili Hollandiyada yaşayan hollandların, Flamand dili Belçikada yaşayan hollandların, Afrikaans isə Cənubi Afrikada yaşayan holland əsilli burların dilinin adıdır. **Haşiyənin sonu.

Əziz Oxucu! Bilmirəm, dediklərim səni nə dərəcədə qane elədi?! Dilin birliyi ilə onun adının müxtəlifliyi çox normal bir hal ola bilər – mən səni, bax, buna inandırmaq istədim. Və sənin “dilnin adı xalqla bağlıdır, onların arasında birbaşa münasibətdən başqa heç nə ola bilməz” kimi etirazlarına başqa yöndən də cavab vermək üçün ilk öncə özüm sənə bir-iki sual vermək istərdim. Budur o suallar:

– Sən bilirsənmi, fransızların dilinin *adı* (!) onların qədim zamanlardan bəri əbədi düşmənləri olan german tayfalarından birinin – *frankların* adı ilə bağlıdır?

– Sən bilirsənmi, bolqarların (həm xalqın, həm də dilin) adı qədim türk xalqlarından birinin (*bulqarların*) adından törəyibdir?

– Sən bilirsənmi, bir çox xalqlar öz dillərini, hətta özləri özlərini bir cür, başqa xalqlar isə onları başqa cür adlandırırlar? Məsələn, xatırladaq ki, almanları rusca **nemes**, dillərini “**nemeskiy yazık**” – “lal” və “lal dil” sözlərindən çıxış edərək adlandırırlar. Eyni zamanda gürcülərin, ermənilərin özlərini və öz dillərini adlandırmasını (kartveli, hay...) yada salaq və s. və i.a.

– Sən bilirsənmi, ölkənin və xalqın adı ilə dilin adı üst-üstə düşməyə bilər?! Brazilyada brazilyalılar yaşayır, amma onlar hamısı portuqal dilində danışırlar.

Dillərin adı tarixin burulğanı və hadisələrin tufanı içində itə də bilər, dəyişə də bilər.

Elə də olur ki, dil gecə bir adla yatır, səhər tezdən başqa bir adla oyanır. Amma *“belə ola bilərmimi?”* sualını bir çox nəhəng dilçilər özləri özlərinə az verməyiblər. Dolaşılıqlığı isə bir çox Avropa dillərinin törədicisi olan *latın dili* yaratmışdı. XX əsrin əvvəllərində **Ferdinand de Sössür** – dil quruluşunun, nəzəriyyəsinin əsaslarından birini qoyan bu nəhəng fransız mənşəli İsveçrə dilşünası belə bir gizli sualı, elə bil ki, hiss edirdi. Bəlkə də bu gizli sual onun birmənalı şəkildə ifadə edilmiş mülahizəsinin dərinliyindən boylanırdı. O mülahizə budur: *“Axşam latınca serō (gecən xeyrə), səhər isə fransızca bonjour (sabahın xeyir) deyib yuxudan oyanmaq olmaz”*.

Latın dilinin öldüyü və fransız dilinin doğulduğu günü dəqiq göstərmək mümkündürmü? Dillər də canlılar kimi doğulub sonra ölə bilərmimi?

F. de Sössür buna *“yox”* deyirdi.

XIX əsrdə isə başqa bir nəhəng dilçi – alman alimi **Avqust Şleyxer** bu suala *“bəli”* deyə cavab verirdi.

*Haşiyə. “Bir çaya neçə dəfə girmək olar?” sualını xatırlayırsanmı? Eyni zamanda həm həmən çaydır, həm də artıq həmən çay deyil! Burada da elə. Həm latın dilidir, həm də artıq latın dili deyil, Rumıniyada rumın dilidir, Fransada fransız dilidir, İspaniyada ispan dilidir, İtaliyada xalq latını – italyan dili...
Haşiyənin sonu.*

Adlandıra-adlandıra, biz, əslində, deyəsən, mənşə məsələsindən uzaqlaşdıq. Adların mənasının dərinliklərinə vardığımız isə ilkinə, mənşəyə daha çox yaxınlaşmış oluruq. Adlar (sözlər) bəzən tarixi reallıqda nə zamansa baş vermişləri ya açıqlayıb ortaya qoyur, ya da bu barədə bildiklərimizi daha da möhkəm, dolğun və sübutlu edir.

Təxəyyülün köməyilə **orta əsrlərin** yavaş-yavaş bitdiyi, amma **İntibahın** hələ tam gəlib yetişmədiyi bir zamana, özü də İngiltərəyə gedək. Bu dövrdə İngiltərədə **Plantagenet** sülaləsinin nümayəndələri hökmdarlıq edirdi. Bu dinastiyanın hakimiyyəti İngiltərədə Fransa ərazisindən gəlmiş və hələ orada *fransızlaşmış normanların* arasıkəsilməz hücumlarının sonunda bərqərar oldu. Bu hücumların birində (və yəqin ki, artıq sonuncusunda) 1066-cı ildə Qastings ətrafındakı döyüşdə qalib gələn kral **Vilhelm (Fateh Vilhelm)** və onun ətrafı, qoşunu, əyan-əşrəfi, maraqlıdır, hansı dildə danışırdılar? Onların rəsmi dilləri hansı dil idi? Təbii, əlbəttə, doğru fikirləşirik, fransız dili, 11-cu əsrin fransız dili!

Fransız dili İngiltərədə hakimiyyətə başlayan Plantagenet sülaləsinin dili kimi rəsmən XII əsrə qədər bəlkə də qeyri-rəsmi şəkildə daha çox əməlli-başlı hökm sürür. Amma sona qədər hökm sürə bilmir. İlk dəfə ingiliscə, yəni aşağı təbəqənin qeyri-dəbdə olan dilində danışan ingilis kralı, son Plantagenetlərdən biri, XII əsrdə yaşamış **Şir ürəkli Riçard** olur. Biz onu dəfələrlə səlib yürüşlərinin təşkilatçısı və iştirakçısı kimi tanıyıyıq.

Maraqlıdır, bəs bu yüzillər dövrü (XII əsrə qədər) fransız dilinin hökm sürməsi, yüksək dairələrin ünsiyyət vasitəsi olması sonradan onu bu mövqedən sıxışdıran ingilis dili üçün nə verdi?

Bu gün müasir ingilis dilinin leksik tərkibinə, yəni sözlər xəzinəsinə nəzər salsaq, görürük ki, buradakı bütün yüksək dəyərlərlə – idarəçiliklə, hüquqla, iqtisadiyyatla, mənəvi və əxlaqi kateqoriyalarla bağlı sözlərin, demək olar ki, əksəri fransız mənşəlidir və onlar bayaq haqqında danışdığımız dövrdən başlayaraq yavaş-yavaş ingilis dilinin canına çöküblər. Bütün “aşağı” dəyərlərə – torpaq işləri, balıqçılıq, ovçuluq və s. sahələrə məxsus sözlər isə əslən Böyük Britaniyanın qədim, əzəli sakinləri olan **britlərin, anqların, saksların** dilindən gələn sözlərdir.

* * *

Adqoyma özünü harada göstərirsə, orada əşyanı və ya anlayışı başa düşmək və anlamaq cəhdi var. Bu, əslində, predmetlərə də şamil edilə bilər, ictimai zümrələrə də, hətta yeni elmi, bədii-estetik cərəyanlara da.

Bir maraqlı məqamı da qeyd etmək olardı. XIX əsrdə Almaniyada yaranmış ən məşhur dilçilik cərəyanlarından birinin adı “**mladoqrammatiklər**”, yəni “**gənc qrammatiklər**” idi. Almanca bu ad belədir: **yunqqrammatiker**. Bu adı bir qrup yaşlı nəsələ məxsus dilçilər dövrün çılğın və gənc dilçilərinə rişxəndlə vermişdilər. Bu gənc dilçilər isə – **Paul, Bruqman, Delbryuk** və b. bu adı fəxrlə qəbul edib onu dilçilik tarixində əbədi yaşatdılar, ciddi elmi uğurlar qazandılar.

Haşiyə.** Rəssamlıqda “**kubizm**” adlı cərəyan var. XX əsrin əvvəllərində ilk kubistlər – **Pikasso, Brak** və başqalarına (onların içində ədəbiyyatçılar da var idi) bu adı yenə də rişxəndlə mühafizəkar sənətçi sayılan **Vöksel** verdi. Onlar isə çox ciddi bir şəkildə bu adı qəbul edib onu öz yeni estetik cərəyanlarının adına çevirdilər. Rəssamlıqda bu ad yaşadı, ədəbiyyatçılar isə (onlara da bu ad aid edilirdi) ondan imtina etdilər. **Haşiyənin sonu.

Hər hansı ləqəb, təxəllüs də eyni şəkildə qəbul edilə və ya edilməyə bilər. Bu məqamda belə bir deyimi xatırlamaq yəqin ki, yerinə düşər: hər kor kişinin oğlu Koroğlu olmur.

Adlandırılan hər bir əşya, cisim və yaxud anlayış avtomatik şəkildə bizim maraq dairəmizin predmetinə çevrilir. Elm inkişaf etdikcə yeni-yeni terminlər yaranır. İnsan dəyişdikcə, dünyadakı çalarları daha aydın və bəlkə də daha kəskin sərhədlərdə görməyə başlayır. Yeni sözlərə, yəni adlandırılacaq vacib əşyalar, anlamlar üçün yeni adlara ehtiyac artır. Bu zaman dil yenə də köməyə gəlir. Onun zəngin potensialı, artıq təcrübədən keçirilmiş tükənməz xəzinəsi yeni yaranan adlar üçün əvəzəlməz mənbəyə dönmür. “**Hər yeni – yaxşıca unudulmuş köhnədir**” prinsipi bu məqamda öz işini görür. Hər yeni yaradılan söz (ad) əsas etibarilə nə zamansa işlək olmuş və unudulmuş sözlərdən yaradılır. Dilin dərin qatı bu şəkildə “şumlanır”, dibindəkilər üzə çıxır. **Neologizm** yeni söz sahəsi deməkdir. Amma gəlin baxaq görək, bu yeni söz kimi ortaya çıxan ad həqiqətənmi yenidir? O bizə köhnə tanışlar kimi gizli-gizli göz vurmurmu? Yeni söz həqiqətənmi ilk dəfə yaradılır, yəni heç nədən əmələ gəlir?! Başqa sözlə, quraşdırılır?!

Təcrübə göstərir ki, “heç nədən”, dilin əvvəlki ənənəsindən çıxış etmədən sözün yaradılması o qədər də asan məsələ deyil və biz dil tarixi boyu tək-tük belə hala rast gəlirik. Mənə iki söz məlumdur. Bütün digər sözlərin müəllifi xalq olsa da, bu sözlərin hər ikisinin konkret “müəllifi” var. Bu müəlliflərdən biri ingilis yazıçısı **Conatan Svift**, o biri isə norveç yazıçısı **Knut Hamsundur**. “**Qulliverin səyahəti**” əsərində Qulliver gəlib balacaboyluların məkanına çıxır. Svift bu adamcıqlar üçün özü, heç nədən, əvvəllər mövcud olmayan tamamilə yeni bir ad uydurur: *lilliput*. Bax, bu “lilliput” sözü əsl müəllif sözüdür, heç bir “kökü”, mənşəyi olmayan, sanki havadan, öz-özünə yaranan sözdür.

Eynilə Knut Hamsunun dünyaya gətirdiyi *kuboa* sözünü qeyd etmək olar. Onun “**Aclıq**” romanının qəhrəmanı bu sözü icad etməyini belə əsaslandırır: “Mənim ona lazım bildiyim mənanı verməyə haqqım var: mən özüm hələ bilmirəm, bu sözün mənası nədir.” Adların sərgüzəşti bizi haralara aparıb çıxarmaz?!

Əziz Oxucu, mən bu fəslə Dədə Qorqudun adqoyma missiyasından söz açmaqla başladım. Təxminən ona da qayıdaraq bitirmək istəyirəm. Sonrakı dövrlərdə, təəssüf ki, Dədə Qorqud qoyan adlar xüsusi intişar tapmadı. Yeni doğulan körpələrə Beyrək, Basat, Qanturalı, Banuçiçək adları verilmədi. Adamlar o ulu və əziz adqoyanı (təbii ki, həm də adları) yavaş-yavaş unutmğa başladılar. Əvvəl adqoyan, sonra adlar unuduldu, daha sonra bu adların daşdığı mənalar... Daha sonra...

Amma onu da qeyd etmək vacibdir ki, şəxs adları elə bil ki, genetik yaddaşımızın dərinliyindən yeni bir möhtəşəm qüvvə ilə başqa bir dövrdə XV-XVI əsrlərdə bir daha üzə çıxır. Elə bil, dərin sulara batan adam son dəfə başını su üzünə çıxarıb nəfəs alıb-verir. **Şah İsmayıl Xətai** dövründə bu adlardan Dədə Qorqud çölünün unudulmaz ətri və müsəlman mədəniyyətinin zərif rayihəsi gəlir. Söhbət Şah İsmayılın yaxın çevrəsindəki hərbi və ya saray rütbəsi olan şəxslərin adlarından gedir. O unudulmuş və əziz adları bir daha yada salaq:

Sultanəli Mirzə Əfşar, Çuxa Sultan Təkəli, Div Sultan Rumlu, Məhəmməd xan Ustaclu, Hüseyin bəy Lələ Şamlu, Qorçibaşı Əbdül bəy Dədə...

Bu adların büründüyü sirli və əsrarəngiz libaslar gözümüzü qamaşdırmağa, bu gün belə bizim qanımızı coşdurmağa kifayətdir.

Ancaq... Zamanımız qalmadı. O biri ada yolumuzu gözləyir. Yelkənləri qaldırmaq vaxtı gəldi. Gəmimiz yenə də açıq dənizə çıxır. Adqoyma adasında əxz etdiklərimizi qısaca ümumiləşdirsək, belə demək mümkündür. "Adlandırma" dil haqqında elmin əsas sütunlarından biridir. O özü elm içində bir elmdir. Adına "*onomastika*" deyilir. Və bu elmin digər müstəqil elmlərlə – fəlsəfə ilə, semiotika ilə, tarix ilə, psixologiya ilə, etnoqrafiya ilə əlaqəsi aşkardır.

Artıq növbəti adaya doğru yol aldığımızı. Ardımca, Əziz Oxucu! Hərdən köpüklənən bu dərin sulara gəmimiz əzmlə, necə deyərlər, coşqun dalğaları yarmaqdadır. Yeni mövzulara doğru! Kapitanlar demişkən, "tam sürətlə irəli!"

IV FƏSİL

YAXIN, UZAQ QOHUMLAR

1. Dilçilikdə "qohumlar" və dil ailələri. 2. Counzun Britaniya Akademiyasına məktubu. 3. İlk komparativistlər kimlər idi? Ulu dilə doğru. 4. Professor Reformatskinin qohum dillər təsnifatı. 5. Mahmud Kaşqari və onun "Divanilüğəti-it türk" əsəri. 6. Atlarla qoyunların "mübahisəsi". A.Şeyxerin "Atlar və qoyunlar" haqda bəsit təmsilinin yüksək dəyəri. 7. Atalar sözündəki hikmət.

Əziz Oxucu, sən heç dənizdə üzən bir gəminin burnunu səmaya tutaraq uca göylərə süzməsini arzu etmisənmi? Təbii, özün də o gəminin içində olmaq şərti ilə. İnanıram. Arzu etmisən. Onun üçün də bu fəslə bilərəkdən belə bir sualla başladım, çünki bu fəsildə biz də ən ağılsız məsafələri həm tarix boyu, həm də coğrafi məkan olaraq qət etməyə çalışacağıq. Eynən dənizdə üzməkdən səmada üzməyə qədər. Əslində, bu reallıqların bir-birinə nə qədər yaxın olduğunu təsəvvür etmək üçün romantik-filan olmaq vacib deyil, sadəcə hər iki ilk baxışda müxtəlif görünən prosesin eyni feillə ifadə olmasına diqqət yetirmək kifayətdir: "üzmək" feili bizə bu məqamda çox şey deyir.

Yan aldığımız bu yeni ada çox da böyük deyil. Amma eyni zamanda öz tarixi, kökü ilə çox-çox uzaqlara gedib çıxır. Maraqlı odur ki, elm bu dəfə öz dəqiq ölçü və konturlarında görünmək üçün həyatdan, ictimai mühitdən gələn bir sıra metaforalara, necə deyərlər, öz "köksündə yer verdi".

“Qohumluq”, “ailə”, “əcdad”, “uyğunluq-uyğunsuzluq” və başqa anlayışlar dilçilik sərhədlərinin içində də özlərini rahat hiss etdilər.

İlk öncə **“qohumluq”** anlayışından söz açaq. Dilçilikdə qohumluq dedikdə müxtəlif dillərin bir-birinə yaxınlıq dərəcəsindən çıxış edib onların oxşarlığını öyrənmək cəhdini nəzərdə tuturlar. Qohum adamlar olan kimi qohum dillər də nə üçün olmasın?! Olsun! Amma qohum adamlar yaxın, uzaq qohumluğun nümayəndələridir. Adamlar yaxın qohumluqda birləşib *ailə* əmələ gətirirlər. Ailələrin birləşməsi isə artıq nəsil yaradır. Bəs dil və dillər necə? Bu dediklərimizi dilçilik müstəvisinə gətirmək olmazmı? Sən demə, olar!

Haşiyə.** Qohum dillər qohum xalqlar, qohum mədəniyyətlər, qohum ədəbiyyatlar, qohum psixolojilər deməkdir. Qohum dillər tarixin dərinliyində gizlədilmiş eyni məxəz, ilkin birləşmədən doğmuşlar. **Haşiyənin sonu.

Bütün dillər bir-birinə nə iləsə oxşayır. İnsanlar bir-birinə oxşayan kimi. Az oxşarlıq, çox oxşarlıq ola bilər. Oxşarlıq əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz məqamlarda özünü göstərə bilər. Bütün bu incəliklərin müəyyənləşdirildiyi sahənin adına dilçilikdə **“tarixi-müqayisəli dilçilik”** deyilir. Tarixi-müqayisəli dilçilik sahəsində bir-birilə qohum olan dilləri müəyyənləşdirir və onların qədim, ilkin uzaq dövrdəki vahid əcdadını “bərpa edirlər”.

Bəs **qohum dilləri** necə müəyyənləşdirirlər?! Maraqlıdır. Qohum dilləri müəyyənləşdirmək üçün xüsusi üsullar kompleksi mövcuddur. Ən vacib üsul müxtəlif dillərdə səs uyğunluqlarının olmasını müəyyən edən üsuldür. Bu üsula görə bir dildə olan sözlər öz tərkibindəki səsləri başqa bir dilin eyni sözündə “eşidir”. Səslər tam eyni, ya da qismən eyni, bəzən isə tam başqa ola bilər. Əgər bu şəkildə sözlər qohum “çıxırlarsa”, o zaman o sözlərə malik olan dillər də qohum deyil, bəs nədir?!

***Haşiyə.** Türk dillərində qohumluğun uzaq və yaxınlığını müəyyən etmək istəsək, Azərbaycan dilindəki **“ayaq”** sözü köməyimizə gələ bilər.*

Bir sıra türk dillərində *“ayaq”* sözü *“adaq”*, *“ataq”*, *“azaq”* kimi səslənir və *“y”* səsi *“d / t / z”* sırasının üzvlərinə keçir. Uzaq türk dillərinin birində isə bu sözün hətta *“ura”* forması var. Bəli, türk dillərindən biri olan çuvaş dilində *“ayaq”* məhz *“ura”*dır. Və bu sözlərin (*“ayaq-ura”*) qohumluğunu sübut etmək üçün burada başqa sözlərdə də *y – r* uyğunluğunu tapmalı və *d / t / z* cərgəsini *r* ilə tamamlamalıyıq. Elədir ki, var. Çuvaş dilində *“xer”* sözü var – *“qız”* mənasında. *R* və *z* səsləri burada da bir-birini əvəzləyir və bizim fərziyyəmizin doğruluğunu sübut edir. *“Taxar”* sözü çuvaşca *“doqquz”* deməkdir. Sondakı *r* elə yenə də *“doqquz”*dakı *z*-dir. Adamdan soruşarlar: *“ayaq”* hara, *“ura”* hara?! Amma bu sonuncu *ura* (→ *azaq*) halına düşərkən (*“xer – qız”* qarşılığı) bu sözlərin heç bir məsafəyə baxmayaraq qohumluğu, amma, əlbəttə ki, uzaq qohumluğu açıq-aşkar üzə çıxır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində isə, maraqlıdır ki, çuvaş dilindəki *“ura”* sözü olduğu kimi gəlib özünə yuva qurub. Dildəki bütün *“senzor”* mexanizminin mövcudluğuna rəğmən (əslində, o, *“ayaq”* formasında olmalı idi) *“ura”* (*“uru”*) təmiz halda dastanda məhz *“ayaq”* bildirir. Bu necə baş verir?!

Dastanda ara-sıra da olsa, bəzi kritik məqamlarda belə bir ifadə işlənir: *“Qazan xan uru durdu”*. Bu misal Qazan xanın bəzi dilçi və dilçi olmayan alimlərin dediyi kimi qəzəblə və yaxud başqa kəskin bir tərzdə ayağa qalxmasını deyil, əslində, məhz neytral bir məqamda sadəcə ayağa durmasını təsvir edir. *“Qazan xan uru durdu”* nə az, nə çox elə *“Qazan xan ayağa durdu”* deməkdir. Bu ifadənin uzaq çuvaş dilindəki *“ura”* sözünü öz içinə, öz sözü əvəzinə qəbul eləməsi maraqlıdır. Bu halın həm də bir çox başqa istiqamətlərdən də öyrənilməsi mümkündür. Gördüyümüz kimi uzaq qohum nə qədər uzaq olsa belə, yenə də doğma dil ailəsinin içində özünü çox rahat hiss edir. **Haşiyənin sonu.**

Əziz oxucu, yadına gəlicsə, bu adadan əvvəlki adada (yəni normal dillə desək, əvvəlki fəsildə) biz bu cür səs uyğunluqlarından, qohum dillərdən danışırdıq. Hindistanda missionerlik edən V.Counzun sanskritlə bağlı Britaniya Akademiyasına hesabatını xatırlayırsanmı? Biz vəd vermişdik ki, o hesabat barədə bir qədər geniş söz açacağıq. Məhz bu hesabatdan sonra Avropa dillərinin bir uzaq və qədim qohumu da tapıldı. Bu hindlilərin müqəddəs nəğmələri olan vedaların yazıldığı **sanskrit** dili idi.

Haşiyə. Vilyam Counz haqqında bir qədər geniş. Counza qədər də hind dilindəki sözlərlə italyan və latın dilləri sözlərini müqayisə etmişdilər. Bu sözlərarasında oxşarlığı XVI əsrdə italyan səyahətçisi Filippo Sasseti aparmış və öz müşahidələrini "Hindistandan məktublar" adlı yazısında qələmə almışdı. Amma XVIII əsrə qədər bu istiqamətdə elm heç bir iş görmədi və məsələnin həlli XVIII əsrin ikinci yarısında Kəlküttədə Şərq mədəniyyətləri institutunun açılmasına qədər öz yerində saydı. Vilyam Counz sanskrit dilini və eləcə də müasir hind dillərini (real danışıq funksiyasını yerinə yetirən dilləri, çünki sanskrit real praktik dil deyildi, o, müqəddəs mətnlərin bir növ "ölü" dili idi), öyrəndikdən sonra Britaniya Elmlər Akademiyasına müvafiq məktub göndərir. O məktubda belə deyilirdi:*

"Özünün nə qədər qədim olmasına baxmayaraq sanskrit dili çox maraqlı bir quruluşa malikdir, O, yunan dilindən daha kamil, latın dilindən daha zəngin, bunların hər ikisindən daha gözəldir, amma o daxilində bu iki dilin feil kökləri ilə, qrammatik formaları (!) ilə elə yaxın qohumluq xətlərini qoruyur ki, bunlar təsadüfi sayıla bilməz. Bu qohumluq o qədər güclüdür ki, heç bir filoloq, bu üç dilin tədqiqi ilə məşğul olarsa, onların bir ümumi, özü də artıq mövcud olmayan kökdən doğduğuna inanmaya bilməz..."

* Bu haşiyə, əsas etibarilə, "Təsnifat" hissəsi isə başdan-başa məşhur rus dilçisi A.A. Reformatskinin "Dilçiliyə giriş" əsərindən iqtibasdır. Вах.: А.А.Реформатский. Введение в языковедение. Москва, 1967. səh. 389 və ardı.

V.Counzun bu məlumatı XIX əsrin birinci yarısında dilşünaslıqda əsl zəlzələ yaratdı. **F.Bopp, R.Rask, A.Vostokov** kimi dilçi-alimlər müasir və qədim Avropa dillərini müqayisə edə-edə onların bir-birinə yaxınlıq dərəcələrini öyrənməyə girişdilər. **A. və F. Şlegel qardaşları, Y.Qrimm, V.Humbolt** XIX əsrin birinci yarısında dilçilik sərhədlərini, demək olar ki, yarım həmişə mifologiya, folklor, psixologiya sahələrinə də nüfuz etdilər. Onların ardınca bu işlə məşğul olan **Fridrix Dits, Y.K.Seys, G.Kursius, F.Buslayev** və, nəhayət, **Avqust Şleyxer** öz növbələrində müqayisəli–tarixi tədqiqlərin sərhədlərini xeyli genişləndirdilər.

İlk növbədə bu komparativistlərin tədqiqləri sayəsində biz bu gün **dillərin geneoloji təsnifatını**, yəni qohumluq dərəcələrini (qrup və ya yarımqrup olmalarını) müəyyənləşdirə bilirik. O **təsnifat** yığcam şəkildə budur:

Hind-Avropa dilləri.

1.Hind qrupu

Müasir dillər:

– Hindi və urdu dilləri (bəzən bu iki dili bir yerdə Hindustani deyə adlandırırlar).

(Hindi—Hindistanın, Urdu isə Pakistanın dövlət dilləridir.)

– Benqali

– Pəncabi

– Racistani – Sinqali

– Nepali

– Qaraçı dili və s. və i.a.

Ölü dillər:

– sanskrit

– pali

– prakrit

2. İran qrupu

Müasir dillər:

- fars dili
- puştu (*Əfqanıstanın dövlət dili*)
- tacik dili
- kürd dili
- osetin dili
- tat dili
- talış dili
- pəmir dilləri

Ölü dillər:

- qədim fars dili (*Əhəmənilərin çivi (mixi) yazılarının dili*)
- Avesta dili
- pəhləvi dili (*zend – Avesta dilinin başqa adı*)
- soqəd dili
- Xarəzm dili
- skif dili

3. Slavyan dilləri:

Şərqi Slavyan dilləri:

- rus dili
- ukrayın dili
- belorus dili

Cənubi Slavyan dilləri:

- bolqar dili
- makedon dili
- serb-xorvat dili
- sloven dili

Qərbi Slavyan dilləri:

- Çex dili
- Slovak dili
- Polyak dili

4. Baltik dilləri:

Müasir dillər:

- *litva dili*
- *latış dili*

Ölü dillər:

- *Prus dili*

5. German dilləri:

Müasir dillər:

- *danimark dili*
- *isveç dili*
- *norveç dili*
- *island dili*
- *ingilis dili*
- *Holland dili (və ya flamand dili, və ya afrikaans)*
- *alman dili*

Ölü dillər:

- *vestqot dili*
- *ostqot dili*

6. Roman dilləri:

Müasir dillər:

- *fransız dili*
- *italyan dili*
- *ispan dili*
- *portuqal dili*
- *rumın dili*
- *moldovan dili*

Ölü dillər:

- *latın dili*
- *orta əsr vulqar latıncası*

7. Kelt dilləri:

- *irland dili*
- *şotland dili*
- *breton dili*

8. Yunan dili:

Müasir dil:

- *yeni yunan dili*

Ölü dillər:

- *qədim yunan dili*
- *ortayunan və ya Bizans dili*

9. Alban dili:

- *Alban dili*

10. Erməni dili:

Müasir dil:

- *aşxarabar*

Ölü dil:

- *qrabar*

11. Anadolu qrupu:

Ölü dillər:

- *Xett dili*
- *Kari dili*
- *Llidiya dili*
- *Likiya dili*

12. Toxar qrupu:

Ölü dillər:

- *toxar dili (turfan dili)*

Haşiyənin sonu.

Görürsənmi, Əziz oxucu, professor **A.Reformatskinin** əsərində Hind-Avropa dillərinin necə geniş panoramı öz əksini tapmışdır. Bütün bu canlı və ölü dillərin müəyyən bir təsnifatın içərisində qruplara, yarımqruplara, konkret dillərə bölünməsi gərgin bir əməyin – bu dillərin bir-birilə qohumluğunu sübuta yetirmiş **komparativistik tədqiqatların** təbii məntiqi nəticəsidir. Yaxın və uzaq qohumlar Prokrust çarpayısının (yəni, konkret təsnifatın) içərisində tədqiqatın sonrakı mərhələsinə – yəni, ulu dilin bərpasına hazır vəziyyətə gətirilmiş kimidir. Məhz bu yaxın və uzaq qohum dillər **Hind-Avropa uludilini (prayazık)** bərpa etmək işində ilkin materialdırlar. Amma təbii ki, bu ulu dil komparativist alimlərin “icad” etdikləri bir dil şəklində olacaq, real gerçəklikdə fəaliyyət göstərən ünsiyyət vasitəsi deyil, təmiz beyin məhsulu kimi ortaya çıxacaq – bunu nəzərə almamız vacibdir. “Neçə tədqiqatçı-komparativist varsa, o qədər də uludil vardır” – dilçilər hərdən zarafatla (bunun özü bir oyun kimidir, deyilmi?!) belə də deyirlər. Və bu zaman ən çox **Avqust Şleyxeri** xatırlayırlar. Nə üçün? Səbr et, bir qədər irəliddə – bu fəsilin sonunda görəcəksən nə üçün.

Az qala unudacaqdım. Zalxa lap darıxdı. Əhməd də bu tərəfdən narahatlıqla səhifələrin içindən boylanır. Amma, əlbəttə ki, biz onları unutmamışıq. Əhmədin Zalxa ilə bağlı marağını deyirəm. Əhmədə indi də Zalxanın qohumları barədə məlumat vermək vaxtı gəlib çatdı, bu lap yerinə düşərdi. Hansı nəsildən olması, yaxın əqrabası, uzaq qohumları haqda məlumat Əhməd üçün ona görə vacibdir ki, o, Zalxanı daha yaxşı tanıya bilsin, bu qızın təbiəti, xasiyyəti barədə təqribi də olsa müəyyən təsəvvür əldə etsin.

Beləcə, biz dilçilik müstəvisində növbəti problemlə üzbəüz dayanmış oluruq. Zalxa və qohumları, Zalxa və ailəsi əlaqələrinin üzərindən, əlbəttə ki, dil qohumluqları, dil ailəsi anlayışlarının maksimum adekvat dərkinə gəlib çıxırıq.

Zalxanın ailəsi var, bütün normal adamlar kimi onun da yaxın qohumları, uzaq qohumları var. Zalxanın yaşayış yeri var. Nəhayət, Zalxanın qonşuları var. Zalxa da, ümid edirəm ki, bütün az-çox savadlı adamlar kimi belə bir atalar sözünü eşidib: **“Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır”**.

Dil də Zalxa kimi. Dilin də öz ailəsi var, yaxın qohumları (təbii ki, o biri dillərin timsalında), uzaq qohumları var, nəhayət, qonşuları var. Qonşu dediyimiz elə bir varlıqdır ki, o sənə qan qohumu (doğma) olmasa da, sənənlə bir böyüdüyü üçün bir bağçaya, bir məktəbə getdiyi, bir həyətdə oynadığı, qərəz, sənənlə bir yerdə gün keçirdiyi üçün xasiyyəti, mahiyyəti, bəzən forması ilə sənə çox oxşayır, sənə həтта çox-çox doğmalarından belə yaxındır. Bu Allahın verdiyi doğmalığ deyil, bu qazanılmış doğmalığıdır, bu doğmalığın qiyməti, ləzzəti başqadır. Deyirlər, atı atın yanında bağlasan, xasiyyətini də götürməsə, rəngini götürər. Doğru deyirlər. Eston, macar və ya fin dillərində əgər oturub hər hansı radio verlişinə qulaq assaq, o zaman bizə elə gələcək ki, biz bu dili ən azından tanıyıraq, o bizə çox yaxın dildir, o qədər yaxındır ki, ruhu ilə, nəfəsi ilə, intonasiyası ilə bizim qəlbimizə, beynimizə girib çökərkən bizdə etinasızlıq yarada bilmir. Amma digər tərəfdən bu dillər doğma da deyillər. Bax, dilçilər belə dilləri **genetik** deyil, **tipoloji** yaxın dillər kimi qiymətləndirirlər. Onlar məhz məlum misaldə olan kimi yaxın qonşular kimidirlər.

Amma qeyd etdiyimiz kimi, dilin məhz öz yaxın qohumları ilə bir yerdə genetik baxımdan eyni mənşəyə gedib çıxması müəyyən bir ailə – **dil ailəsi** əmələ gətirir və qohum dillər məhz belə ailədə birləşirlər. Bir çox oxşar cəhətlər – eyni sözlərdəki səslər, cümlə quruluşlarının dərinədəki mənşəsi, qrammatik vasitələrin oxşarlığı və s. bu dilləri vahid ailəyə daxil edir. Məsələn, **Hind-Avropa dilləri ailəsinə**. Bir qədər əvvəldəki prof. **A.A.Reformatskinin** cədvəllindən də görüldüyü kimi müqayisəli-tarixi dilçilik sübut edir ki, ingilis, alman, holland, isveç dilləri yaxın qohum dillərdir. Onların ümumi bir qrup içindəki adı **german dilləri** kimi qeyd olunur. Bu dillərdən bir az uzaqda fransız, ispan, italyan, rumın dilləri durur. Bu birləşmənin də adı **roman qrupudur**. **Slavyan dilləri** – rus, ukrayın, bolqar, polyak, çex dilləri bir başqa qrup yaradırlar. Adlarını çəkdiyim german, roman, slavyan birləşmələri ilə yanaşı onlara nisbətən uzaq qohumluq xətlərilə birləşən **İran, hind dil qrupları** vardır.

Hər dil qrupu öz daxilində daha yaxın qohum olan dilləri birləşdirir. Öz-özlüyündə isə bu birləşmələr konkret bir dil ailəsini əmələ gətirirlər.

Məsələn, bir qədər əvvəl demək olar ki, tam siyahısını gətirdiyimiz Hind-Avropa dilləri ailəsini. Başqa ailələr də var: **Türk dilləri ailəsi, Qafqaz dilləri ailəsi, monqol dilləri ailəsi** və s. və i.a.

Ailənin müəyyənləşməsi, onun sərhədlərinin qorunması hələ məsələnin birinci mərhələsidir. Tarixi-müqayisəli dilçilik özünün ikinci vəzifəsini artıq bu müəyyənləşmiş mərhələdən sonra (özü də bu ikinci mərhələ əsas mərhələdir) dil ailəsinin qədim kökünə gedib o kökün mənzərəsini bərpa etməklə reallaşdırır. Sən də razılaşırsan ki, Əziz Oxucu, Zalxanın və onun ailəsinin əcdadı, təbii ki, var. Dilin də eynən o cür!

Dilçiliyin ən ciddi, kapital problemlərindən biri, bəlkə də birincisi olan dil ailələrinin müəyyənləşdirilməsi, yəni tarixi-müqayisəli tədqiqatlar məhz bu vacib mərhələləri özündə ehtiva edir. İlk mərhələ dillərin müqayisəsi, sonra isə bu müqayisənin tarixi müstəviyə köçürülməsi və, nəhayət, qədim dilin (ulu dil, prayazık) bərpasıdır. Bütün bunlar kompleks şəkildə XIX əsr Avropa dilçiliyinin tədqiqat obyektinə çevrildi və xüsusilə Almaniyanın, qismən Rusiyanın alimləri tarixi-müqayisəli dilçiliyin sərhəd və vəzifələrini cızmağa başladılar. Bu istiqamətdə çalışan alimlərə *komparativistlər* deyirdilər. İlk komparativistlər – **Bopp, Rask, Şleyxer, Vostokov** və başqaları bütövlükdə nəzəri dilçiliyin yeni bir dövrünü yaratdılar. Alman dilçisi **Avqust Şleyxer** hətta o biri komparativistlərdən irəli gedərək, **Hind-Avropa ulu dilini** “bərpa” da etdi. Ümumiyyətlə, XIX əsrin birinci yarısında komparativistik tədqiqlərin ucu-bucağı yox idi. Məhz bu zaman *canlı və ölü dillər* (ölmüş qohumlar!) funksional və süni dillər, dialektlər və ədəbi dillər eninə-uzununa, ən vacibi isə dərininə tədqiq edilməyə başladı. Bu barədə təsəvvürün, yəni, nə qədər və hansı dillərin tədqiqə çəkilməsinin az-çox görümlü olması üçün o dövrdə yazılmış bir klassik əsərin sadəcə adını çəkmək kifayətdir. Çünki bu ad hansı canlı və ölü dillərin tədqiq edilməsini aydın şəkildə bəlli edir. İlk komparativistlərdən olan **Frans Boppun** dilçilikdə məşhur əsəri belə adlanır: *“Sanskrit, zend, erməni, yunan, latın, Litva, köhnəslavyan, qot və alman dillərinin müqayisəli qrammatikası”*. Necədir, bu dillərin bəzisinin adını belə eşitməyənlər var, zənn edirəm.

Əziz oxucu, bu yerdə, elə bilirəm ki, çox ciddi bir haşiyə çıxmaq yerinə düşər.

Haşiyə. Qətiyyətlə demək olar ki, əgər tarixi-müqayisəli dilçilik və onun hər hansı məhsulu XIX əsrdən başlayaraq Avropada geniş intişar tapdısa, dünya dilçiliyində məhz müqayisəli dilçiliyin banisi öz dövrünün ensklopedik alimi, böyük türk oğlu **Mahmud Kaşqari** oldu. Mahmud Kaşqari XI əsrdə Kaşqarda anadan olmuş, bütün həyatını türk dillərinin mədəniyyət və etnoqrafiyasını öyrənməyə həsr etmişdir. Onun şah əsəri olan **“Divani-lügət-it türk”** əsəri oğuz, qıpçaq, karluk, tatar, türkmən, başqırd, uyğur, bəçənək, çigil və bir sıra başqa türkdilli xalqların ən böyük ensklopedik abidəsidir. M.Kaşqari ilk dəfə olaraq əsərində bu dilləri, geniş yayılma məkanına baxmayaraq, böyük bir elmi sahmanla müqayisə və tədqiq edir, bundan əlavə bu xalqların şeir və folklor nümunələrini toplayır, adət-ənənələrini öyrənir. Onun gördüyü iş zamanəsini xeyli qabaqlamışdı söyləsək, heç də səhv etmərik. O dövr üçün elə sadəcə müqayisə öz-özülüyündə irəliyə doğru böyük sıçrayış idi. Amma təbii ki, M.Kaşqari öz tədqiqatının istiqamətini tarixi aspektə yönəldə bilməzdi. Çünki türk xalqlarının dilində qədim (o dövr üçün!) mətnlər məlum deyildi. Mövcud olan mətnlər barədə məlumat kifayət qədər (yenə o dövr üçün) əlçatmaz idi. Tarixi aspekt isə ilk növbədə qədim mətnlərin timsalında güclü çıxış nöqtəsi tələb edir.

Mahmud Kaşqari özü öz əsərində belə yazır: “Hər kəlməni yerli-yerinə qoydum, yumşaltdım, dərinliklərini üzə çıxardım, qatılıqlarını, qaranlıq cəhətlərini işıqlandırdım...”*

Və yaxud başqa yerdə belə bir məqam da diqqəti xüsusi cəlb edir: “Kitabda türklərin dünyagörüşlərini və bilgilerini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərində yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim”.**

* Mahmud Kaşqari. *Divani lügət-it türk / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər. Bakı, 2006. II cild. səh. 56.*

** Mahmud Kaşqari. *Yenə orada, səh. 58.*

Əminliklə deyək ki, M.Kaşqarının bu fədakar və nəcib xidməti zaman keçdikcə öz əhəmiyyətini nəinki itirəcək, hətta daha azəmətli, daha vacib, daha gərəklı bir mahiyyət qazanacaqdır.

*Deməli, dediklərimizi belə ümumiləşdirə bilərik. Müqayisəli-tarixi dilçilik Avropada XIX əsrdən etibarən ilk komparativistlərlə başlayırsa, müqayisəli dilçilik öz məxəzini məhz XI əsrdən Mahmud Kaşqarının “Divani lüğət-it türk” əsərindən alır. Və bu əsərlə türk dillərinin və eləcə də türk xalqlarının yaxın, uzaq qohumluğu təsbit edilir. **Haşiyənin sonu.***

Biz dil ailəsinə daxil olan ayrı-ayrı dillərin qohumluğunu genetik qohumluq kimi qeyd etdik. Təbii məhz bu cür qohumların qədim uzaq əcdadını bərpa etmək mümkündür. Bu əcdad isə qohum dillərin ən mühüm, gizli əlamətlərini özündə ehtiva edir. Ulu dil (əcdad), əslində, qohum xalqların bir-birindən hələ ayrılmadığı bir dövrün, vahid qədim xalqın dilidir. Və ulu Hind-Avropa dili, ulu türk dili, ulu monqol dili nə vaxtsa uzaq keçmişdə, hələ müasir dillərə ayrılmamış şəkildə öz dil həyatlarını uğurla sürüdülər. Bu dövrdəki dil ayrılmaları insan toplumlarının içindəki tayfaların bir-birindən ayrılıb başqa bir məkana köç etməklərilə bağlıdır. Heç uzağa getmək lazım deyildi. Bir azca, lap azacıq əsas yaşayış məkanından uzaqlaşan kimi qısa bir müddətdən sonra bu eyni dillər arasında təbii olaraq fərqlər yaranmağa başlayırdı. Telefon yox, poçt yox, internet yox. Belə bir “ağır” ibtidai şəraitdə bu tayfaların arasında əlaqə birdəfəlik kəsilirdi. Beləliklə, **ulu dilin dialektləri** yaranır, bir qədər sonra isə bu dialektlər tam müstəqil dillərə çevrilirdi. Orası da var ki, əvvəlki ulu dillə əlaqə tamamilə itmir. Nəsə, əlbəttə, qalır. Sözlər, cümlə quruluşları, morfoloji əlamətlər həm əvvəlki, əsas məxəzlə eyniliyi (bəlkə də artıq oxşarlığı) qoruyub saxlayır, həm də belə deyək: artıq yeni bir “hava ilə nəfəs almağa” başlayır, yeni özünəməxsusluqlar kəsb edir. Yenə də Heraklitin çayla bağlı misalını yada salaq. Bu həm həmin dildir, həm də həmin dil deyil! Söz vermişdik axı, “bir çaya iki dəfə girmək olar, ya olmaz?” sualına müxtəlif variasiyalarda biz bu səyahətimiz boyu hələ qayıdacağıq. Qayıtdıq! Bu əcdad-dilin içindən çıxan yeni dil (və dillər) inkişaf edə-edə (yəni, əslində, dəyişə-dəyişə) bu günə qə-

dər gəlib çıxır. Həmən ulu dil isə elə həmən o qədimliyindədir. XIX əsrdən üzü bu yana özünün müxtəlif yönlərindən bərpa edilməsini gözləyə-gözləyə durub qalib.

Haşiyə. Ulu dili isə həqiqətən bir dəfə bərpa etdilər. Bu, XIX əsrdə baş verdi. Qədim və müasir Hind-Avropa dillərini həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən tədqiq edən böyük alman alimi Avqust Şleyxer bu dildə balaca bir təmsil yazdı. Əslində, təmsil xeyli bəsit olsa da onun çox böyük elmi dəyəri var idi. Təsəvvür edirsənmi, Şleyxer bu təmsili yazmaq üçün nə qədər müasir və ölü dillərin nümunələrini müqayisə etdi?! Təkcə müqayisə ilə iş bitmədi. Müqayisə olunan sözlər, qrammatik əlamətlər sanki birbirinə “qatışdırıldılar”, onların hər birinin bir ümumi keçmişi – invariantı tapıldı. Təmsil atlarla qoyunların “mənasız” söz gü-ləşdirməsinə həsr olunmuşdu. Adı “Atlar və qoyunlar” olan o təmsilin məzmunu belə idi:

...Üstündə tükü olmayan qoyun (qırılmış qoyun) atları gördü. Bu atlar sürətlə ağır yük dolu arabada bir adam aparırdılar. Qoyun dedi: “Əziyyət çəkən atları görəndə mənim ürəyim sıxılır”.

Atlar dedilər: “Qulaq as, qoyun, gördüyümüz mənzərə bizim ürəyimizi sıxır, ürəyimiz kədərlənir, çünki, biz bilirik, adam ağadır, o, qoyunun yunundan özü üçün isti paltar hazırlayır və qoyunlarda daha yun qalmır (onlar qırılıblar, onlara xoş deyil, onlara atlardan daha pisdır)”.

Bunu eşidib qoyun çölə üz tutdu (qaçıb getdi, geri çəkildi)...

Vəssəlam. Bu təmsilin də məzmununu A.Reformatskinin məlum kitabından götürdük. Kifayət qədər sadə, hətta bəsit bir təmsil. Təbii ki, müəllifə – Avqust Şleyxərə mürəkkəb formalar-dan istifadə etmək çox çətin bir problem olardı. Onun nə qədər ölü və canlı dil materialından istifadə etməsini təsəvvürə belə gətirmək “qorxuludur”. Şleyxerin təmsili ulu dilin real (nitq boyu) təsviri işində hələlik yeganə pionerdir. **Haşiyənin sonu.**

Bizim isə, Əziz Oxucu, gəmi ilə bu adanı da tərk etmək vaxtımız gəlib çatdı. Əhməd və Zalxa artıq göyertədədirlər, gözdən uzaqlaşan ada sis və duman içində əridikcə onlar bu dəfə başqa, yeni və sirli bir adanın cizgilərini görməyə başlayırlar. Əhməd artıq bilir ki, bu yeni ada da əvvəlki adalar kimi sevimli Zalxa barədə onun təsəvvürlərini bir az daha zənginləşdirəcək, onların mehribançılıq və qarşılıqlı məhəbbətlərini daha möhkəm və uzunömürlü edəcəkdir.

Köhnə ada isə yadda həmişəlik qalacaq. Çünki Əhməd burada Zalxanın qohumları barədə müəyyən təsəvvürə malik oldu. Zalxanın qonşuları da onun üçün artıq naməlum deyillər. Əhməd indi belə bir atalar sözünün hikməti barədə düşünür: "Yaxın qonşu uzaq qohumdan yaxşıdır". Görəsən həqiqətənmə belədir?!

Gəminin fit səsini sən də eşitdinmi, Əziz oxucu?! O zaman daha ləngimə! Yeni adaya doğru! Tələsək.

V FƏSİL

YAŞIL İDEYALAR

1. "Qlokaya kuzdra" (A.Şerba) və "yaşıl ideyalar" (N.Xomski). 2. Qəliblər, modellər və Prokrust çarpayısı. 3. Sonlu və sonsuz çoxluqlar. 4. Tikilən binanın mərtəbələri. Dildə struktur və sistemlilik. 5. F.de Sössürün bənzətmələri. 6. Dil və şahmat oyunu. 7. Musiqi əsərinin partiturası və ifa.

Bu adada söhbət dil quruluşundan gedəcək. Biz bu anlayışa, yəni, növbəti dilçilik probleminə necə gəlib çıxdıq, bunu bizə yenə də Əhməd deyəcək. Bu dəfə Zalxa ilə bağlı öyrənmək istədiyimiz məsələ bu qızın daxili orqanizmi, sağlamlığı ilə əlaqədardır. Bunları bilmək vacibdir. Əhməd belə istəyir. Nə deyə bilərik, haqlı istəkdir. İstədiyi qızın daxili orqanizmi, səhhəti bu və ya başqa şəkildə, demək olar ki, hamını maraqlandırır. Ürəyi necə vurur, beyni, ağciyəri, böyrəklərinin vəziyyəti necədir və s. və i.a. bu kimi suallara cavab axtaran Əhməd bizi, Əziz Oxucu, sən ilə çox vacib bir dilçilik probleminin sərhədlərinə gətirmiş olur – dilin daxili quruluşunu öyrənən çox maraqlı bir sahəyə. Dilin də öz "orqanları" var. Bu müxtəlif orqanlar – leksik söz qatı, cümlə qatı, morfem və fonemlərdir. Onlar nə cür fəaliyyət göstərir – Əhmədin istəyi bizi bu suala cavablar axtarmağa məcbur edir. Bu sahədə (bizim sərgüzəştimizin dili ilə gecək – adada!) bizi yenə də bir sıra maraqlı ideyalarla tanışlıq gözləyir. İndi, isə, Əziz Oxucu, sən, elə bilirəm ki, əməlli-başlı təəccüblənəcəksən. Çünki, sən demə, bu ideyaların ancaq mahiyyəti yox, bu ideyaların həm də rəngi varmış.

Bəli, bəli. Bu rəng yaşıl rəngdir. Bizim ideyaların rəngi yaşıldır. Yaşıl ideyalar. Necədir?! Özü də bir qədər irəlində görəcəyik ki, bu yaşıl ideyalar hələ ehtirasla yata da bilmişlər...

Bu məsələnin mahiyyətinə baş vurmaq cəhdi bizi dünyaca məşhur Amerika dilçisi prof. **Noem Xomskinin** dil quruluşu ilə bağlı irəli sürdüyü nəzəriyyəyə müraciət etməyə gətirir. Bu nəzəriyyənin əsas müddəalarından biri budur ki, dilin forması onun məzmunundan dilçilik elmi üçün daha vacib və daha maraqlıdır. Əslində, dilin daxili mahiyyətini öyrənmək üçün formanın hansı məzmunla dolmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əgər cümlənin quruluşu “təmiz” şəkildə dilçini maraqlandırarsa, o zaman bu “təmiz” quruluşun hansı real dil vahidləri (sözləri) ilə doldurulması vacib deyil. “Yaşıl ideyalar” da elə bu zaman meydana çıxır. Öz fikrini sübut etmək istəyən N.Xomskinin gətirdiyi misal budur: *“Yaşıl ideyalar ehtirasla yatışırlar”*.

Bu cümlənin mənası həm vardır, həm də yox. Aydınır ki, hər cümlə öz dərinində müəyyən bir sintaktik mənaya malikdir, yəni, cümlədə mübtəda (*ideyalar*), təyin (*yaşıl*), zərflik (*ehtirasla*) və xəbər (*yatışırlar*) olur. Amma Xomskinin cümləsi onu dinləyənlə heç bir semantik informasiya vermir. Onun vahidlərinin biz gözlədiyimiz şəkildə heç bir anlamı yoxdur. Yenə Heraklit, yenə həmənlə çay! Heraklitin sözləri yada düşməyə bilmir: “bir çaya iki dəfə girmək mümkün deyil”. Həm mümkündür, həm deyil. *“Yaşıl ideyalar”*ın da həm mənası var, həm də mənası yoxdur. Özü də yenə də əvvəlki kimi eyni zamanda!

Haşiyə. “Yaşıl ideyalar”ın müəllifinin məqsədi ilə böyük rus dilçisi akademik Şerbanın bir fikri üst-üstə düşür. Şerba, özü də Xomskidən daha əvvəl, təxminən eyni ideyanı sübut etmək üçün belə bir misaldan istifadə edirdi:

“Qlokaya kuzdra şteko bodlanula bokra i kudryaçit bokrenka”.

Bu nə cümlədir?! Bu “söz yığıcı” hansı dildədir?! Təəccüblənməyə tələsmə, Əziz Oxucu. Bu cümlə robotlar kimi nə qədər süni olsa belə, onun yenə də elə həmənlə robotlar kimi intel-

lektual çəkisi yox deyil. “**Qlokaya kuzdra...**” cümlə deyil, amma eyni zamanda cümlədir. Əgər N.Xomskinin “**yaşıl ideyalar**”ında biz hər bir sözü ayrı-ayrılıqda “tanıyırdıqsa”, “qlokaya kuzdra”nın içindəki sözlər bizə binadan tanış deyil. Amma inkar etmək olmaz ki, bu “əcaib” söz yığını bir-birilə birləşmə potensialına və mexanikasına görə, yəni, şəkilçilərinin formasına və bu əcaib sözlər arasında əlaqə yaratmaq bacarığına görə məhz rus dilinə məxsusdur. Ən azı bu dili bizim “yadımıza” salır.

Haşiyənin sonu.

Bu nümunələr bizi yeni bir anlayışın astanasına gətirir. Hər bir elmdə mövcud olduğu kimi dilçilikdə də qəlib və ya model deyilən bir anlayış vardır. Ən geniş anlamda mən modeli belə dərk edirəm. Model eynicinsli çoxluğun sadə biçimə salınmasıdır. “Çoxlu maşınlar və bir ümumi avtomobil anlayışı” – model, təxminən, budur! Model anlayışı və onunla bağlı üsulların köməyi olmadan heç bir elmdə heç bir təsnifat aparmaq mümkün olmazdı. Təsnifatsız elm isə ucu-bucağı olmayan qalaktika kimidir. Modeli və ya qəlibi dilçilikdə (cümlə səviyyəsində) boş dəşiklərdən ibarət müəyyən ardıcılıq kimi də təsəvvür etmək olar. Bu boş dəşiklər “**Qlokaya kuzdra ...**” quruluşunda özünə yer alan hər bir “söz”dür. “Yatışan ideyalar”da da hər bir söz, əslində, boş dəşikdir. Bu boşluq hər an doldurula bilər. Özü də konkret (amma bəzən əcaib) sözlər model-qəlibdəki söz-dəşikləri istənilən məzmunla doldurur. İstənilən məzmun bu situasiya və danışanın məqsədinə uyğun olur. İstənilən sayda!

Haşiyə. Mifologiyadan gələn belə bir anlayış var: “**Prokrust çarpayısı**”. Bu ifadə qədim yunan mifində deyilən kimi qaçaq-quldurluq edən bir adamla – Prokrustla bağlıdır. O, əlinə keçən hər bir əsiri öz quraşdırdığı çarpayıya uzadır. Əsirin ayaqları çarpayının ucundan o tərəfə çıxırsa, onun ayaqlarını kəsir, yox, əgər ayaqlar çarpayının ucuna çatmırsa, Prokrust əsirin ayaqlarını məşəqqətlə dartıb-dartıb çarpayının ucuna çatdırır. Başqa sözlə desək, bu minvalla bədən öz qəlibindən zorla çıxarılib,

çarpayının qəlibinə salınırdı. “Yaşıl ideyalar” və “Qlokaya kuzdra” dil müstəvisində əsl Prokrust çarpayısı funksiyasını yerinə yetirirlər. Haşiyənin sonu.

Qəlib (model, tip, çarpayı...) orqanizmin təbii inkişafının göstəricisi olduğu kimi cümlənin qəlibi də dil inkişafının təbii və real nəticəsidir. “Dildə qəlib (model) nədir?!” sualına, əslində, belə cavab vermək olar: saysız çoxluğun saylı çoxluğa gətirilməsi. Sən, Əziz Oxucu, təsəvvür edirsənmi, “Mən məktəbə getmək istəyirəm” cümləsini, daha dəqiq desək, cümlə qəlibini hansı çoxluqlu məzmunla doldurmaq olar?! Saysız, hesabsız. İstərsənsə, başlayaq:

...Mən məktəbə getmək istəyirəm.

Mən evə gəlmək istəyirəm.

Mən kitaba baxmaq istəyirəm.

Mən filmə baxmaq istəyirəm.

Sən evə getmək istəyirsən.

O, maşına minmək istəyir.

Biz qəzetə yazılmaq istəyirik.

Onlar həyatə düşmək istədilər.

Onlar bizə gəlmək istəmədilər...və s. və i.a.

Davam edəkmi? Bu cümlə qəlibini bu şəkildə istədiyiniz qədər doldurmaq olar. Buradakı hər bir sözü Azərbaycan dilindəki uyğun sözlə dəyişmək mümkündür. Qəlib eynidir, amma bu eyni qəlib çoxlu sayda, özü də müxtəlif məzmunla doldurulur, yəni çoxsaylı variantlar vahid qəlib içərisində toplana bilər. Beləliklə, dilçilik qəliblər yarada-yarada, əslində, özü-özünü yaradır.

Söhbət ki **çoxluqlar anlayışına** gəlib yetişdi, bu məsələnin üzərində bir qədər dayanmaq istəyirəm, çünki dil və dildə olan nə varsa bu və ya başqa şəkildə çoxluqlarla bağlı ideyalarla səsləşir, və o asanlıqla çoxluqlar nəzəriyyəsinin müddəalarının tətbiq edildiyi məkana dönür.

Əziz Oxucu, sənə belə bir sual vermək istəyirəm. Göydə ulduzların sayını sayıb öyrənmək mümkündürmü? Və yaxud dəniz qırağında qumluqdakı qum dənəciklərini sonadək sayıb axıra çıxmaq necə? Cavab, əlbəttə ki, belə olacaq: mümkün deyil! Amma tutalım ki, Bakı şəhərinin ilk baxışda sonsuz təsəvvür edilən küçələrinin sayı necə? Və yaxud hər hansı – böyük, ya kiçik kitabxanadakı kitabların sayı? Bəli, şəhər küçələrinin sayını sayıb qurtarmaq mümkündür. Kitabxanadakı kitablar da bəlli saydadır.

Buradan belə bir təbii və məntiqi nəticəyə gəlirik. **Çoxluqlar iki cür – sonlu və sonsuz olur.**

Dildə də elədir. Qəliblər sonludur (cümlə qəlibləri kimi), qəliblərin dolumu isə sonsuzdur.

Səslər sonsuzdur, çünki bizim hər birimiz eyni səsi müxtəlif cür, başqa sözlə, müxtəlif gücdə, müxtəlif tembrdə, müxtəlif uzunluqda tələffüz edirik. Amma bu müxtəlif və, əslində, eyni səslərin toplaşdığı bir sinif, qrup, model var – bizim düşüncəmizin, beynimizin “səsi”! Onun adına dilçilikdə *fonem* deyirlər. Səslərin sayından fərqli olaraq, fonemlərin sayı hər bir dildə sonludur. Çünki biz fonemləri tələffüz etmirik, biz fonem variantlarını (danışiq səsini) tələffüz edirik. Hətta, bilmək istəyirsənsə, bir sıra dərslük və kitab adları vardır ki, öz dəqiq məzmunlarını ifadə etmirlər. Məsələn, “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adı, əslində, dilinin yox, nitqinin olmalı idi: Azərbaycan nitqinin! Niyə? Çünki səslər nitqə aiddir, fonetika da məhz danışiq səslərini öyrənir. Dilin səslərini (fonemləri) öyrənən sahənin adı isə **fonologiyadır.**

Amma gəlin, biz hadisələri qabaqlamayaq – “dil və nitq hansı fərqli əlamətlərə malikdir, onları bir-birindən nə ayırır?” – bu barədə biz hələ irəlidə danışacağıq, ona görə də tələsməyək. İndilik isə yenə çoxluqlara qayıdaq.

***Haşiyə.** Bu yerdə mən, Əziz Oxucu, belə bir etirafda bulunmaq istəyirəm.*

Çoxluqların sonlu və sonsuz olduğunu dedik. Sonlu çoxluqla işim yoxdur, burada hər şey az-çox aydındır. Amma sonsuz çoxluqlara gəldikdə...

Sonsuzluğu etiraf edim ki, mən uzun müddət heç cür dərk edə bilmirdim. Necə ola bilər axı, **nə isə** başlasın və bitməsin?! Hər hansı bir çoxluq nə qədər çoxdursa, olsun, axı onu ən müasir texniki vasitələrlə sayıb sona çatdırmaq mümkünsüz bir iş olmasın gərək...

Bitməzlik, sürəklilik, arasıkəsilməzlik, bilinməzlik... Heç cür təsəvvürəmə gətirə bilmirdim ki, bilmirdim. Və bu işdə mənə məşhur **Kantor prinsipi** kömək etdi. Bu prinsip belə ifadə olunur: **“Əgər sonsuz çoxluqdan sonsuz çoxluğu çıxsaq, yerində yenə sonsuz çoxluq qalacaq”**.

Nə az, nə çox. Və mən dərk elədim. Şüurum işıqlandı və mənə indi bu sonsuz çoxluğu (**paralel dünyalar** timsalında!) real nəsnələrlə doldurmaq daha maraqlı gəlir. Doğrudan da əgər çoxluq sonsuzdursa, o zaman o, real (və ya mistik) “nə” (“nələr”) iləsə dolu olmalıdır. Və yaxud **doldurulmalıdır. Sonsuz çoxluqlar ən azından sonsuz sayda dünyalarla dolmalıdır. Haşiyənin sonu.**

Nə isə... Sonsuz saydakı dünyalarla nə işimiz var, elə deyilmi?! Öz söhbətimizə qayıdaq.

Dildə olan sonsuz elementlər, məsələn, səslər (öz müxtəlif fiziki xüsusiyyətləri ilə) məhz yuxarıda dediyimiz kimi müəyyən bir təsnifat vasitəsilə qruplaşdırılır. Onlar **variant** və **invariant** deyilən iki istiqamətdə birləşirlər.

Variant və invariant nə deməkdir və bu yeni anlayışların tətbiqi dilçiliyə bir elm kimi nə verir?

Əslində, səsdən başlamış, bütöv dil və hətta uludil də bu anlayışların köməyiylə dərk edilir.

Ətrafımızda bizi əhatə edən nə varsa, **variant** sayıla bilər. Variantlar öz tiplərinə görə “qrup” və yaxud, belə deyək, “sınıf” yaradır. Təbii ki, götürək **ağac** real varlığını. Aydındır ki, reallıqda bizi ən müxtəlif ağaclar əhatə edir. Meşə ağacları var, bağ ağacları var, meyvə ağacları və s. və i.a.

Bütün bu müxtəlif növlər hamısı *ağac* olaraq mövcuddurlar və bütün ağaclar əgər müəyyən bir çoxluqda təsəvvür edilərsə, o zaman bu çoxluq bir sinif əmələ gətirəcək. Elə bir sinif ki, bu sinifə bütün həmcins real ağacları (onlar bəlkə də sonsuz saydadırlar) daxil etmək mümkün olsun. Hər bir ağac o biri ağaca görə variant olacaq, sinfin ümumi adı isə *Ağac* invariantı olacaq. Beləliklə, *ağac* (variant) real nəsnənin, *Ağac* (invariant) isə abstrakt anlayışın, yəni, şüurumuzdakı obrazın adıdır.

Aydındır ki, “ağac” yerinə biz indi “maşın”, “qələm”, “kitab”, “şəhər”, “küçə” və istənilən başqa adları işlədə bilərik. Təhlilin nəticəsi dəyişməzdir, eyni olacaq.

Dil müstəvisinə gələk. İnsanın danışmaq, informasiya ötürmək üçün istifadə etdiyi, daha doğrusu, “istehsal” etdiyi bütün səslər danışığ səsləridir və bu səslərin hər biri və yaxud hər bir tipi öz içində sonsuz real səsləri birləşdirir. Hər hansı bir səs – “a”, “b”, “c”, “d”, “s”, “q”, “m” və digər istənilən səslər **ayrı-ayrılıqda** məhz variantdırlar. Ayırı-ayrılıqda sözünün altından xətt çəkirəm. Daha aydın desək, “a” səsi “b” səsinin və ya “c” səsi “z” səsinin variantı deyil. Bütün “a”lar bir-birinin variantıdır. Mənim “istehsal” etdiyim “a” səsi sənin, Əziz Oxucu, “istehsal” etdiyim “a” səsinin variantıdır. Sənin istifadə etdiyim “v” səsi Əhmədin və ya Zaxanın istifadə etdiyi “v” səsinin variantıdır və s. və i.a.

Burada da bir məqam var. Və ona xüsusi diqqət yetirməliyik. Mənim indicənə “istehsal” etdiyim “a” səsi mənim bir an əvvəl və ya bir an sonra istehsal etmiş olduğum (olacağım) “a” səsi ilə də yalnız variantdır, onlar da bir-birinin tam eyni deyillər. Fərqli məqam əvvəlki və sonrakı səsin fiziki keyfiyyətlərinin – **gücün, tembrin, uzunluğun** müxtəlifliyi ilə bağlıdır.

Beləliklə, bir dil daxilində bütün bu “a” səsləri sonsuz bir çoxluğun içinə girib öz tip (genetik) eyniliklərinə görə vahid sinif əmələ gətirirlər. Mənim “a” səsim, milyonların real “a” səsləri və digər bütün “a”lar bir **“A”** sinfində birləşir. Və buradan çıxış edərək son müddəə ortaya çıxır. Bütün “a”lar variant, “A” sinfi isə bütövlükdə invariantdır. Sinfin adı artıq danışığ səsi deyil. Sinfin adı (invariant) dilçilikdə *fonem* adlanır və yadda saxlayaq ki, bu anlayış dilçiliyin sütun anlayışlarındanıdır. Bütün dilçilik,

əslində, “a”dan “A”ya gedən yoldadır və ya, əksinə (“A” dan “a”ya gedən yoldadır) desək, bəlkə də səhv etmərik.

Dilin, demək olar ki, bütün müstəvilərində *variant* və *invariant* anlayış – priyomlarından istifadə etmək mümkündür. Gəl, Əziz Oxucu, dili bir binaya bənzədək və səninlə addım-addım bu binanı gəzək. Maraqlı bir gəzinti olacaq. Oyun içində gəzinti. Variant – invariant qarşılıqlı demək olar ki, hər addımda bizim qarşımıza çıxacaq. Hazırsanmı? Bəli, görürəm ki, hazırsan. Beləliklə, gəzintiyə başlayırıq.

İlk əvvəl onu deyək ki, dil həqiqətən böyük bir binadır. Elə bilək, dörd mərtəbəsi var (hələlik!). Və bizi burada bu binanın tikilməsindən, özülündən başlayaraq damına qədər, onun işlək, normal vəziyyətinə qədər hər şey maraqlandıracaq.

Bir məsələni də unutmayaq ki, **Dil** öz-özlüyündə mürəkkəb mexanizm, onun tərkib hissələri isə bu mexanizmin fəaliyyətini təmin edən əvəzəlməz hissə və hissəciklərdir. Binanın da ayrı-ayrı mərtəbələri eynən o cür bir- birilə əlaqəlidir.

Tərkib hissələrdən başlayaq. Bir qədər uzağa getməli olacağıq. Amma dözək. Dözməyinə dəyər, mənəcə maraqlı olacaq.

* * *

“*İşarə*” nədir sualı səni, Əziz Oxucu, heç düşündürübümü? Bəli, işarə! Yox, o işarə yox, maşınlar üçün yollar boyu bəzən yerli, bəzən yersiz düzülən işarələri nəzərdə tutmuram. Yol işarələrinə biz başqa tərəfdən hələ yanaşacağıq. Hələlik köndələn yolla gedək. Mən indi adi söz kimi işlətdiyimiz “*işarə*”dən bəhs edirəm. Beləliklə, “*işarə*” nədir, *İşarə*nin başqa işarəyə münasibəti necə qurulur?! *İşarə*nin reallıqdakı əşyaya münasibəti özünü necə göstərir və s. və i.a. Necə olub ki, işarə anlayış dilçilik elmini, elmləri bu cür maraqlandırıb, özü də xeyli ciddi şəkildə maraqlandırıb.

Həşiyə. İşarəni xüsusi tədqiq edən Amerikalı filosof Pirsdən, demək olar ki, xəbərsiz Avropalı alimlər XX əsrin əvvəllərində

*işarə və onun mahiyyətini öyrənməyə başladılar. Bu baxımdan ilk yada düşən fransız əsilli İsveçrəli alim F.de Sössürdür. F.de Sössür özünün “Ümumi dilçilik kursu” adlı əsərində dilin təmiz quruluş olduğunu önə çəkirdi, məhz bu təmiz quruluşu yaradan təmiz işarələri öyrənməyə çağırırdı. XX əsrin ən böyük dilçi alimlərindən olan Ferdinand de Sössür əslən fransız idi və İsveçrədə yaşayıb Cenevrə universitetində dilçilikdən dərs deyirdi. Hesab edilir ki, onun şah əsəri olan “Ümumi dilçilik kursu” nəzəri dilçiliyi sadəcə zənginləşdirməmiş, əslində, dilçilikdə **strukturalizm** cərəyanının da, demək olar ki, əsasını qoymuşdur. Bu əsərin nəşrini Sössürün vəfatından sonra onun sədaqətli və qədirbilən tələbələri, sonralar özləri də məşhur dilçilər olmuş **A.Seşe** və **Ş.Balli** müəllimlərinin onlara oxuduğu mühazirə mətnləri əsasında hazırladılar. Və Sössürün bu mühazirələri sonrakı on illər ərzində də yeni-yeni dilçilər nəslinə üçün yeni-yeni dərslərə çevrildi. **Haşiyənin sonu.***

Sonralar 20-ci əsrin başqa bir nəhəng dilşünası Danimarkalı **Lui Yelmslev** də bunu etdi. O da öz böyük sələfi Sössür kimi dildə “təmiz quruluşa” böyük əhəmiyyət verdi. Yelmslev bir addım da irəli gedərək yazırdı ki, “dil, ümumiyyətlə, təmiz münasibətlər torudur”. Ancaq münasibət! Daimi olan budur. Sözlər, şəkilçilər və digər formal əlamətlər, işarələr isə bir dildən başqa dilə dəyişirlər, onlar daimi deyillər, onlar müvəqqəti və qeyri-vacibdirlər. Sössür və Yelmslevin xətti bir qədər əvvəl haqqında artıq danışdığımız N.Xomski (“Yaşıl ideyaların” müəllifi) tərəfindən davam etdirilir və bu günkü nəzəri dilçilikdə aparıcı mövqə tutur. Amma... yenə də F.de Sössürə qayıdaq. Sössürün adını çəkdiyimiz əsərində dildə struktur və sistem, dilin səviyyələri, dilin işarələri, dil və nitqin fərqi, dildə tarixilik və anilik və bir sıra başqa məsələlər ilk dəfə olaraq əlaqəli və ardıcıl şəkildə araşdırılır, hətta sanki ilk baxışda hədəf obyekt olmayan möhtəşəm problemlər ön plana çıxarılırdı. Bu möhtəşəm problemlərdən biri də məhz işarə və işarəvilik problemi oldu. Sössür bu problemi üzə çıxarmaqla, əslində, yeni bir elm sahəsinin yaranmasına təkan verdi: o elmin adı **semiotika** idi.

Haşiyə. *Semiotika işarələr haqda elmdir. İşarənin mahiyyəti, onun başqa işarələrə münasibəti, adlandırdığı reallıq və abstraklıqlarla əlaqəsi və s. və i.a. bu elmin öyrəndiyi ciddi məsələlərə çevrildi. Əlbəttə, işarə öz mahiyyətinə görə bütün digər elmlərin də içində gedib çıxıb bilər, hər bir elm ona və yalnız ona məxsus işarələrdən ibarətdir. Buna görə də semiotikanı haqlı olaraq elmlərfövqi bir idrak sistemi kimi də qiymətləndirirlər. Dilçilikdə bu işarələr – fonemlər, cümlələr, morfemlərdir. Bütövlükdə, dilçilik elə bu işarələrin üzərindən yüksəlir desəm, sən, Əziz Oxucu, mənimlə yəqin ki, razılaşarsan. **Haşiyənin sonu.***

Deməli, Sössür dil işarələrinə yaxınlaşmağı, ümumiyyətlə, işarə və onun mahiyyətini öyrənməkdən başlayır. Dil işarələrinin müəyyənləşməsi isə pərakəndə dil təsərrüfatına, nəhayət ki, bir sahman gətirir. Haqlı olaraq F.de Sössürü nəinki struktur dilçiliyin, eləcə semiotikanın banisi hesab edirlər.

Haşiyə. *Avropada bu, əlbəttə ki, belə idi. Amerikada isə hələ XIX əsrin sonlarında məşhur filosoflar **Pirs**, ondan sonra **Morris** fəlsəfi aspektdə semiotikanın əsaslarını qoymuşdular. Təəssüf ki, onların bu yeniliyi Avropada Sössürdən sonra yayımlandı. **Haşiyənin sonu.***

Biz elə indicə dili bir bina kimi təsəvvür etdik. Bu binanın dörd mərtəbəsi vardır – belə güman etdik. Dörd mərtəbəsi olan bu binanın, eləcə də bütün digər binaların tikilməsi üçün ən əsas material, ilkin tikinti materialı hansıdır (?) sualına şəxsən mən belə cavab verərdim: kərpic və sement.

Güman edirəm ki, artıq sənə də aydın oldu – kərpic funksiyasını dildə məhz işarələr yerinə yetirir. Yəni, sözlər, fonemlər, cümlələr... Onların bir-birinə yapışib əlaqəli bir bütöv yaratmasına xidmət göstərən sement isə işarələrin arasındakı münasibətdən ibarətdir. Çünki bu münasibət olmasa, o zaman kərpic kərpicin üstündə dayanmaz, o zaman işarə başqa işarə ilə əlaqəyə girə bilməz, onunla bağlantı qura bilməz. Nəticədə bütöv yaranmaz.

Deməli, dördmərtəbəli bina. Dil binası. Bəs niyə dördmərtəbəli?

Dörd rəqəminin mənası var. Çünki dildə də, əsas etibarilə, dörd vacib səviyyə mövcuddur, hər səviyyənin də özünəməxsus işarələri. Dilin *fonemlər* səviyyəsində, yəni, danışığ səslerinin invariantı kimi qəbul etdiyimiz fonoloji səviyyədə işarələr, öz-özlüyündə heç bir mənaya malik olmayan fonemlərdən və danışığ səsələrindən ibarətdir. Bu səviyyəni haqqında danışdığımız binanın 1-ci mərtəbəsi kimi qəbul edə bilərik. Şərtləşək ki, bütün səslər (fonemlər) bu mərtəbədə qorunub saxlanılır. Qeyd edək ki, fonemləri biz həm də dilin öz-özlüyündə mənası olmayan ən sadə vahidləri (işarələri) kimi qiymətləndirə bilərik. Bu məqamı yadımızda saxlayaq, biz ona irəlidə başqa şəkildə bir daha qayıdacağıq.

İkinci mərtəbəyə qalxaq. Bu mərtəbədə dilin fonemdən bir addım böyük vahidləri, fonemlərin ilkin birləşməsi və artıq müəyyən mənaya (qrammatik mənaya!) malik olan *morfemlər* yerləşir. Morfemlər dilin elə vahidləridir ki, birbaşa onlarsız bir addım da irəli getmək və cümləni qurmaq mümkün olmaz. Morfemlər fonemlərlə cümlələr arasında körpü kimidir. Morfemlər əgər fonemlərlə cümlələr arasında körpü olmasa idilər, bütün dillər təxminən çin dilinə oxşayardı. Bu necə baş verir? Bu barədə yenə də bir qədər irəlidə yeri düşəndə danışacağıq.

Binanın 3-cü mərtəbəsində artıq daha böyük vahidlər – **sözlər** yerləşir, daha doğrusu, saxlanılır. Dilin bu vahidləri insanlar arasında ünsiyyətin – bu isə hər bir dilin ən ali vəzifəsidir (!) – ilkin mərhələsidir, amma hələ ünsiyyətin özü deyil. Bu məqamı da yadda saxlayaq.

Və, nəhayət, 4-cü mərtəbə. Nəhayət ki, biz ona da gəlib çatdıq. Bu dilin ən yüksək mərhələsidir. Onun adını **cümlə** mərhələsi kimi adlandıraraq. Bu mərtəbədə dildə olan bütün cümlələrin invariantları saxlanmaqdadır. Bəli, bəli, danışığ səslerinin invariantı (fonem!) olan kimi, real, konkret cümlələrin də öz invariantları var. Bu invariantlar məhz 4-cü mərtəbədədir. Və bu mərtəbənin işarələri ən çox özündən əvvəlki, üçüncü mərtəbənin işarələri ilə (sözlərlə) əlaqəyə girirlər. Beləliklə, *Söz və Cümlə!*

Haşiyyə. ...öz-özlüyündə Söz adamdı, elə bil, ya da möhkəmca adama oxşayır. Bunları, yəni Sözü və adamı bir-birinin yanına qoyanda həm yaraşırılar bir-birinə, həm də bunlardan birini anlamaqda o birinin mahiyyətinə varmaq, elə bil ki, kömək edir.

Sözü adama oxşadıb bununla kifayətlənmək azdı. Söz adamdısa, cümlə də o zaman nəyisə xatırlatmalıdır. Doğrudur. Cümlə də ailəni xatırladır. Sözlər cümlənin içinə girib ondan kənarında nə varsa hər şeydən gizləndikləri kimi, adamlar da ailənin içində elə bu cürdürlər. Amma nədən, kimdən gizləniirlər?!

Cümlə eynən söz kimi daim özünəoxşar canlılarla birləşməyə, qovuşmağa, ünsiyyətə can atır. Nəticədə, cümlələr birliyi yaranır. Bizim nitqimiz, birimizdən o birimizə ötürmək, söyləmək istədiyimiz nə varsa hər şey cümlələr birliyinin hesabına və indi ki, bu belədi, o zaman cümlələr birliyi özü daha yüksək sosial qurumun – cəmiyyətin əksi deyilmi?

Söz – adam!

Cümlə – ailə!

Cümlələr birliyi – cəmiyyət!

...Sözlər və cümlələr öz içlərində “gizlətdikləri” ilə bir yerdə dilimizin canı və mayasıdır. Bizim onları təkca tanımağımız, duymağımız, sonra da tələffüz etməyimiz, oxumağımız kifayət deyil. Onları havada, ağızdan çıxdıqları yerdə **görməyimiz (!)** vacibdir. Ancaq onları görə bilənlər onlar barədə həqiqətəbənzər nə isə demək iqtidarındadırlar.

Söz – adam, söz – fərddir. Və hər bir ayrıca fərd kimi o da müəyyən tərkib hissələrdən ibarətdir; onun da öz “daxili üzvləri” var. İkinci mərtəbəni və onun “sakinlərini” xatırlayaq. Söz də nəfəs alır, yaşayır, ətrafına boylanır, bəzən düşünür, bəzən daşınır, tərəddüdlər, şübhələr, inam və qətiyyətlər ona da xasdır. Kədərli vaxtı olur, sevincli vaxtı olur, özü də vacib deyil ki, sevinən söz hökmən içində “sevinc” çaları gizlətsin və yaxud kədərli söz özündə “qəm” çaları daşısın. Sözü sevincli və yaxud qəmli görməyi də bacarmaq lazımdır.

*Amma haqiqət odur ki, sözün öz ömrü-günü var, cavanlığı və yaşlılığı, ahilliq və qocalıq dövrü var. Söz sevir, sevilir, yaşlanır, nəhayət, ölümü var sözün... Sözün şiltaqlığı... O həmişə ondan umulan kimi, ondan gözlənən kimi hərəkət eləmir. Söz əzəl binadan şair ruhlu, üsyankar təbiətlidir, asanlıqla ram olmur. **Sözünkü sevgidi.** Söz bütövlükdə poeziyanın malı, ruhun mülkiyyətidir. Söz yalnız sahibinə inanıb onu sevdikdən sonra onun üçün onun tərəfindən hazırlanmış qəfəsə – Cümlənin içinə girir, bir növ belə deyək: “tələyə” düşür, IV mərtəbəyə qədəm qoyur, özü də könüllü edir bunu və özünü öz sevgisinə qurban verir. Sözünkü sevgidi...*

Cümlə isə ailənin eyni kimi. Ailələr cürbəcür, ailələr müxtəlif... Cümlələr də eləcə. Böyüyü, kiçiyi... Əsas, baş üzvləri – mübtədasi, xəbəri ailədəki ata və ana kimidi. Övladlar da... təbii, cümlənin o biri, baş olmayan üzvləridir. Tamamlıq – ata əvəzi, evin ikinci kişisi, böyük, sərt qardaş, təyin – nazlı, qəmzəli, gözəlgöyçək qız, bacı, zərflik – evin kiçiyi və hər cür qulluğa, dükan-bazara göndərilən “təcili yardım”... Münasibətlər də eynən o cür. Dilçilər heç nəyi özlərindən icad etmədilər. Onlar intuisiya ilə “irəlilədilər”. Ya şüuri, ya da təhtəşüuri şəkildə ailə içində baş verənləri cümlə müstəvisinə köçürdülər. Hər hansı ailəni göz önünə gətirin. Ona uyğun cümlə tapmaq o qədər də çətin olmayacaq, zənn edirəm. Hər hansı cümləni görməyə (!) çalışın – o da öz əksini sizə tanıtacaq ailələrin birində biruzə verəcək.

Bəli, övladsız ailələr var. Amma ikinci dərəcəli üzvləri olmayan cümlələr də yox deyil. Ancaq ər və arvad. Ancaq mübtədə və xəbər. Hər gün, hər səhər, hər gecə bir yerdə – bir otaqda, bir masa arxasında, bir pəncərə önündə, bir kədərin zərif kölgəsində...

Əlbəttə, mübtədasi buraxılmış cümlələr də yox deyil. Atasız ailələr olan kimi... Və xəbərsiz cümlələr də anasız ailələr kimidi. Uyğunluq yenə də göz önündə.

Qərribə səslənsə də, **cümlənin** öz mənəviyyəti, öz əxlaqı olur. Başqa sözlə desək, **əgər sözün müəllifi yoxdursa, əgər söz bütövlükdə bir adama deyil, bütöv cəmiyyətə məxsusdursa, cümlənin müəllifi var. Müəllif – sən, mən, o – dilin daşıyıcısı olan hər hansı başqasıdır** – öz təbiəti, öz əxlaqı ilə. Amma bu əxlaqı onun sadəcə məzmun qatı ilə bağlamaq, bu məzmunundan çıxıb açıqlamaq cəhdi, əlbəttə, bayağı olardı. Heç vaxt əsl əxlaq əxlaqdan dəm vurmaz. Cümlənin ilkin təbii axarı, ilkin düzəni var. Və əgər quruluş qatındakı dəyişmələr bu axardan, bu düzəndən uzaq düşübsə, əndazədən çıxıbsa, cümlə də, təbii, öz mənəviyyətidən uzaqlaşacaq, əxlaqını qoruya bilməyəcək.

Mənəviyyətdən, əxlaqdan uzaqlaşma mərhələ-mərhələ baş verir. İlk mərhələdə uzaqlaşma cəhdi, o qədər də gözə çarpmayan, diqqəti çəkməyən söz sırasının cüzi dəyişməsilə özünü göstərir və təbii ki, bu adi intizamsızlıq kimi də qəbul edilə bilər. **“İntizamsız” cümlələr** bizi alışmadığımız deyim tərzinə, yenilikçi düşüncə formasına alışdırır və ya buna cəhd edir. Biz düşünürük, daha doğrusu, bizim hər birimizin içində bəlkə də bizdən xəbərsiz yatan mühafizəkarlıq pələngi yatıb yuxusunda görür ki, bəli, bax, bu cür cümlə quruluşu indiyənədək yox idi, biz ona alışmamışıq, burda cüzi fərqlər var, amma olması da fəna deyil, bunu qəbul eləmək, hətta yaymaq pis olmazdı, bu “intizamsızlıq” hətta norma çərçivəsinə daxil də edilə bilər və s. və i.a. Müəlliflik elə belə məqamlarda özünü göstərir.

Cümlə quruluşundakı fərqlər intizamsızlıqdan o tərəfə bir addım da atanda ortaya çıxan halı yəqin ki, artıq tərbiyəsizlik kimi, qiymətləndirmək doğru olardı. Və bu tərbiyəsizlik dərəcəsi, təbii ki, **“tərbiyəsiz” cümlə quruluşu** ilə üzə çıxır. Bu cümlələr öz quruluşunda artıq nəzarətdə saxlanması, tənzim edilməsi mümkün olmayan kəskin, məqbulsayılmaz daxili yerdəyişmələrə yol verir. Amma bu da hələ ki, cümlədəxili **“sintaktik xarakter”** deyil, olsa-olsa ipə-sapa yatmayan, öz bildiyini eləyən cümlə quruluşlarının hansısa əsirlikdən qurtulub azadlığın sər-

məst havasını ciyərdolusu içinə çəkməyi və bihuşluğu, səndələsə də, amma yıxılmamağı, yolu-izi azması... nə bilim, daha nəyidi.

Və nəhayət, son mərhələ normadan bir addım da o tərəfə ayaq basmaqla ölçülür, quruluş cızıqdan tam çıxarkən bu dəfə cümlə əxlaqsızlığının bariz nümunəsi ilə qarşılaşırıq. “Əxlaqsız” cümlələr əsl sintaktik xarakiri nəticəsində, əvvəli-axırı bilinməyən, qanun-qaydadan kənar, sadəcə, “nə deyirəmsə, necə deyirəmsə, əgər anladınsa, deməli, kifayətdi” ideologiyasının, əslində, əsassız yekəxanalığın nəticəsi, məhsulu kimi üzə çıxır.

Doğrudan da, tam sintaktik hərcmərcliyin yolu adicə şıltaqdan, intizamsızlıqdan başlayırmış... Və normadan uzaqlaşmağın son mərhələsində – əxlaqsızlıq mərhələsində cümlə quruluşunu, elə bil, “zorlayırlar” – həm intonasiya ilə, həm cümlədəki işarələrin – “şəxslərin” qol-qabırğasını xurd-xəşil eləməklə və, nəhayət, cümlənin daxili bütövlüyünə morfoloji (söz sonu) zərbələr vurmaqla. Başqa sözlə, şəkilçiləri yerli-yerində işlətməməklə, sözlərarası əlaqələri unutmaqla, söz sərhədlərini tapdaq altına atmaqla cümlə, doğrudan da, sanki fiziki bir zorakılığa, əsl təcavüzə (onu sanki zorlayırlar) məruz qalır, onun hüquq və imtiyazları pozulur və hər hansı dərəbəylik dövründə olan kimi bu hüquqsuzluq, əslində, bütöv dil sistemində antidemokratik bir əhvala gətirib çıxarır. Təbii ki, bu zaman ən böyük mənəvi zərbə qayıdıb yenə də Sözə – şəxsiyyətə dəyir.

Bəli, sözlər öz növbəsində ayrı-ayrı adamlar kimidi. Onların da öz daxili ləyaqəti, ləyaqətsizliyi var. Söz var – mərdanəliyi üz-gözündən bəllidi. Söz də var, “qapıdan qovsalar, pəncərədən gir” sürtük ideologiyasını həyat məramına çöndərmiş, üzünə “əxlaq” yaşmağı tutmuş əsl-nəsl olmayan bir gədədi. Bu da sözdü, o da söz. Görən-görür, tanıyan-tanıyır. Tanımayan da, vaxta bağlı, tanıyacaq.

Cümlənin öz müəllifi var.

Sözün də öz müəllifi var.

Sözün müəllifi – xalq, cəmiyyət...

Cümlənin müəllifi – şəxsiyyət, adam...

Söz öz müəllifinin ahı, bir tikə qismətidi.

Cümlə öz müəllifinin təkrarsızlığı, tənhalığıdı.

*Mən onları görən zaman onlar bu adanın, kölgəsində yaşıl ideyalar yatışan ağaclarının arxasında bir xəyal kimi yədilər. Tənhalığın bir qismət ahıymış Söz və o mənə Cümlə ilə qolboyun olub göründü. **Haşiyənin sonu.***

Beləliklə, biz dörd mərtəbənin dördünü də dil vahidləri (işarələri) ilə doldurduq. Əslində, bu mərtəbələr hər biri ayrıca anbardır və hər mərtəbə ayrıca anbar kimi özünəməxsus işarələrin saxlandığı yerdir.

Saxlandığı yerin adı isə **insan beynidir**. Hər şey məhz insan beynində baş verir. Məhz insan beyni, nəhayət etibarilə, real informasiyanın ötürülməsini hazırlayır və təmin edir (həm də qoruyur!) – eynən fabrik və yaxud zavod hər hansı bir məhsulu hazırlayan kimi.

Haşiyə. *Biz elə indicə daha bir anlayışla qarşılaşdıq. Bu anlayış da bir çox o birilər kimi (işarə, variant, invariant...) bizə dildə gedən prosesləri daha dərinləndirən anlamaq işində, sanıram ki, kömək edəcək. Bu anlayışın adı **informasiyadır**.*

Informasiya beynəlmiləl bir termdir. Dilimizdə ona uyğun gələn ən dəqiq söz "məlumat" sözüdür. Amma yenə də bunlar bir-birinin eyni deyil. Biz səyahətimiz boyu yeri gəldikcə hər iki sözü işlədəcəyik və bu zaman biz belə düşünməliyik: dildə eynimənalı sözlərin sayı çox olduqca o dil, əslində, daha güclü və daha zəngin olur. Bu fikri bir balaca xırdalamaq bəlkə də yerinə düşər.

Dünyanın ən zəngin dillərindən biri olan rus dilində "a" səsi ilə başlayan bir söz belə yoxdur. Amma istənilən lüğətdə "a" hərfi ilə başlanan nə qədər istəsən (səhifə-səhifə), sözün yer aldığı görmək mümkündür. İlk rus dilində həmçinin tərkibində (!) "f" səsi olan söz yoxdur, amma yenə də bu günkü rus dilində minlərlə sözün tərkibində "f" səsi vardır. Bu iki məqam nəyə işarə edir – dilin zəifliyinə, yoxsa gücünə?! Mənca,

rus dili bu tipli sözləri özününkü edə bilməsilə daha güclü və daha möhtəşəmdir. Həmçinin sinonimlərin çoxluğu ilə də bağlı eyni fikri deyə bilərik. Adətən sinonimlərin biri, ya ikisi başqa dildən gəlmə olur. Və bu cür qoşa (paralel) işləmə imkanı dili, bir daha deyək ki, nəhayət etibarilə, daha güclü edir.

“İnformasiya nə deməkdir?” sualını mən müxtəlif auditoriyalarda dəfələrlə vermişəm. Təəssüf ki, çox zaman bu suala doğru cavab almamışam. Müxtəlif cavablar olub. “Xəbər” deyən olub, “məlumat” deyən olub, hətta bir dəfə yadımda o da qalib ki, bir tələbə “informasiya ayrıca anbardır və xəbərlər televerilişinin bir hissəsidir” dedi. Bu kimi qəribə cavablar çox olub. Əsl cavabı almaq üçün isə yönəldici üsullara əl atmaq lazım gəlib.

Elmdə informasiya haqda bütöv bir nəzəriyyə yaranıb. Onsuz bu gün kibernetika elmini, informasiya texnologiyalarını təsvir etmək mümkün deyil. İnformasiya nəzəriyyəsi müstəqil bir elmin (əslində, elmlərfövqi bir idrak sahəsinin) bünövrəsini təşkil edir. Hər hansı bir konkret elm sahəsi informasiya nəzəriyyəsinin müddəalarından istifadə etməklə özünün müxtəlif dərəcə və mürəkkəb məqamlarını öyrənmək imkanına malik olur. Dilçilik elmi də bu elmlərdən biridir.

Ən geniş mənada informasiya **yeni məlumat** deməkdir. Hər hansı məlumat yox, məhz yeni məlumat! Əgər Əhməd Zalzaya deyirsə ki (o isə bunu, yəqin ki, dəfələrlə deyib), “mən səni sevirəm”, bu məlumat Zalxa üçün yeni deyil. Deməli, bu məlumat (və ya xəbər), əslində, heç informasiya da deyil. Çünki Zalxa bunu çox gözəl bilir. Amma, əgər Əhməd Zalzaya desə ki (ümid edək ki, o heç zaman bunu deməyəcək), “mən səni sevmirəm” – bax, bu, Zalxa üçün məhz yeni informasiya olacaq. Həm də, təbii ki, mənəvi sarsıntı ilə bir yerdə.

Əgər mən Əhmədə desəm ki, “sənin sevdiyin qızın adı Zalzadır”, bu məlumat da Əhməd üçün heç bir informasiya daşımayacaq. Eyni zamanda əgər mən Zalzaya desəm ki, “səni sevən oğlanın adı Əhməddir”, bu da Zalxa üçün informativ olmayacaq.

Əgər biz qışda sabah-sabah pəncərədən küçəyə baxıb görsək ki, nəhayət, şəhərə çoxdan gözlədiyimiz qar yağır və bir qədər sonra isə radionu açıb “hava haqqında” xəbər hissəsində dikturun bu gün qar yağacağı barədə dediklərini eşitsək (“toydan sonrakı nağara” kimi bu hal tez-tez olur), o zaman dikturun sözlərində bizim üçün informasiya adına heç nə olmayacaq. Biz bunu onsuz da bilirdik.

Tamam yeni, bizim üçün bu məqamda əvvəlcədən bil-mədiyimiz “nəsə” – informasiya budur! Bizim “dil” həyatımız informativ və ya qeyri-informativ deyimlərin (cümlə içində – müxtəlif hissələrin, sahələrin) qovuşuğunda sürüb gedir. Biz ya bu, ya da o biri sahənin (deyimin) içindəyik. Adətən bu sahələr bizə bir yerdə cümlə-cümlə ötürülür; elə bizim özümüz də onu cümlə-cümlə öz “tərəf-müqabilimizə” çatdırırıq. Amma informasiya o cümlənin içində bir kəsikdir. Bir cümlənin içində onun hər hansı bir hissəsi informativ (yeni), o biri hissəsi isə qeyri-informativdir (köhnədir). Bunun özü rəlliqdə informasiyanı qəbul edənin cümlədəki mətləblə (məhz mətləblə) əvvəlcədən nə dərəcədə və hansı aspektdə tanış olması ilə şərtlənir. Bu baxımdan çox maraqlı görünən bir cümlə ilə – **“Əhməd sabah Bakıya qatarla yola düşəcək”** cümləsi (və, təbii ki, məlumatı) ilə biz irəlində (bir başqa adada) xüsusi məşğul olacağıq, indi isə informasiya haqda ilkin məlumatımızı belə ümumiləşdirək: informasiya danışıq aktında yeni olan, əslində isə çox nisbi bir anlayışdır, belə ki, iki danışandan (dialoq iştirakçısından), tutalım ki, mənim üçün yeni olan sənin üçün köhnə ola bilər və əksinə. Ən ümumi, formal şəkildə deməyə çalışsaq, informasiya xaos, məlumatsızlığa (elmdə buna **entropiya** deyirlər) hücumdur, onun dəf edilməsidir.

...Mən radioya qulaq asan zaman Əhməd də yanımda idi və o hələ pəncərədən çölə baxmamış, qarın yağmasını görməmişdi. Deməli?.. Qarın yağması ilə bağlı dikturun dedikləri onun üçün əsl informasiya oldu, yəni, yeni məlumat oldu. Mə-

*nim üçünsə bu belə olmadı. Mənim üçün yeni heç nə yox idi. İndi Əhmədin nə üçün təəccüblə tez-tələsik pəncərəyə tərəf qaçmasının mənasını başa düşmək olar. Qarı öz gözlərilə görmək istəyirmiş. **Haşiyənin sonu.***

* * *

Beləliklə, bizim gəzdiyimiz binanın (əslində, anbarın) dörd mərtəbəsinin dördü də müxtəlifcinsli işarələrlə dolduruldu. Amma orası var ki, bu işarələr arasında müəyyən bir əlaqənin olması da vacib şərtidir. Ən ilkin əlaqə iki qismə ayrılır. **Struktur** və **sistemlilik** qisimlərinə. Ümumiyyətlə, dildə sistem və strukturluqdan çox danışirlar. Bəzən hətta tədqiqçilər bu anlayışların dərinliyinə varmadan xeyli “üzdən” gedir, əslində, bu səmərəli anlayış-üsulların tədqiq üçün verə bildiklərindən çox az faydalanırlar və yaxud heç istifadə etmirlər.

Dediklərimizin işığında dildə sistemlilik və strukturu mən sənə, Əziz Oxucu, indi deyəcəyim kimi anlamağı təklif edirəm. Diqqət et. Bizim binamızdakı hər mərtəbə artıq qeyd elədik ki, eynicinsli işarələrlə doldurulub. Yəni, əgər hər hansı bir mərtəbədə fonemlər yerləşdirilibsə, orada daha heç bir başqa cinsli işarə yoxdur, olmamalıdır və s. və i.a. Bundan çıxış edərək mərtəbə daxilində üfqi şəkildə eynicinsli işarələrin bir-birilə əlaqəsinə **sistemlilik əlaqəsi** deyək. Yəni, mən bu halda fonemlərin məhz bir-birilə, morfemlərin bir-birilə, sözlərin bir-birilə, cümlələrin bir-birilə əlaqəsinə nəzərdə tuturam. Mərtəbədaxili (səviyyə daxili!) əlaqə dildə çox möhkəm bir sistem yaradır və bu sistem olmadan dil səviyyələrinin də əhəmiyyəti olmazdı, işarələr də eynicinsli olmaları ilə diqqətimizi çəkməzdi.

İndi gələk o biri anlayışa, yəni, struktur anlayışına. Axı mərtəbədaxili üfqi əlaqə tipindən başqa, binadakı bu mərtəbələrin hər birinin də gərəkdir ki, bir-birilə əlaqəsi olsun. Birinci mərtəbənin ikinci, üçüncünün dördüncü, dördüncünün ikinci və s. ilə əlaqəsi olmasa bina özül üstə heç dayana bilməz. Deməli, bütün mərtəbələrin, başqa sözlə desək, bütün işarələrin arasında üfqi olduğu kimi, həm də şaquli əlaqə tipi mövcuddur. Bu labüddür.

Və bu şaquli əlaqəni mən **struktur əlaqə** kimi başa düşürəm. Eynicinsli işarələrin əlaqəsi (mərtəbədaxili əlaqə) müxtəlifcinsli işarələrin əlaqəsinə (mərtəbələrarası əlaqəyə) gətirir. Və, əlbəttə ki, çox zaman dilçilər dili “**sistem-struktur birliyi**” kimi izah edərkən ondakı işarələrin üfqi və şaquli əlaqəsini, birliyini nəzərdə tuturlar. Çünki dilin bir-birindən çox-çox uzaqda yerləşən nöqtələrində elə bir dəyişmə, hərəkət baş verə bilməz ki, o biri nöqtələrdə bunun “əks-sədası” olmasın. Onun (dilin) bütün orqanizmi bir vahid, monumental bütöv kimidir və bu orqanizmin ən müxtəlif nöqtələri bir-birilə sıx əlaqəlidir. Ya struktur, ya da sistemlilik əsasında! Məşhur Danimarka dilçisi, Kopenhagen strukturalist məktəbinin rəhbəri **L.Yelmslev** dili yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “**təmiz münasibətlər toru**” adlandırırdı. Bu tərifə görə dildə əsas olan işarələr deyil, işarələr arasındakı “təmiz” münasibətlərdir. Başqa sözlə desək, kərpiclər yox, sementdir. İşarələr (kərpiclər) şərtidir, onlar bir dildən (binadan) başqasına dəyişirlər. Münasibətlər (sement) isə daimidir, onlar bütün dillər üçün eynidir. Bəli, Əziz Oxucu, binadan binaya, tikilidən tikiliyə kərpiclər, daşlar, taxtalar, ağaclar dəyişir, sement isə həmən sementdir.

* * *

Dilçilikdə sistemli əlaqələrin mövcudluğunu və işləkliyini sübut etmək üçün bəzən ünlü dilçilər müxtəlif dil “oyunlarından” istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, “oyun” anlayışı çox geniş mahiyyətə malikdir. Hətta müasir dünyamızın cəsarətlə ən məşhur deyə biləcəyimiz filosofu **Martin Haydegger** insan həyatını onun sonsuz qaranlıq boşluqla (kainatla – bəlkə elə Allahın özü ilə?!) oyunu adlandırır. Adi anlamda oyun hər hansı bir qəlizliyin sadəliyə gətirilmə yolu kimi də qiymətləndirilə bilər. Əgər biz öz mürəkkəb fikrimizi başqalarına aydın etmək üçün həyatdan alınmış misala müraciət ediriksə, bu artıq oyundur. Hər bir elmin öz daxili oyunları, yəqin ki, var. Dilçilikdə də müxtəlif oyun-bənzətmələr bizi bir sıra dil məsələlərinin dərinədən anlaşılmasına gətirib çıxarmaq məqsədi güdür.

Haşiyə.** Bizim bu kitabımız özü bir oyun deyilmi? Zalxa və Əhməd, görünən və görünməz adalar, səyahətin bəzən sərgüzəştə çevrilməsi və bütün bunların fonunda (oxucu, yaqin ki, buna şübhə etmir) dil və dilçiliklə bağlı bir çox maraqlı problemlərin daha da görümlü edilməsi, əslində, oyundan başqa bir şey deyil. **Haşiyənin sonu.

Haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz görkəmli dilşünas **Ferdinand de Sössür** dilin sistemli xarakterə malik olmasını sübut etmək üçün öz məşhur “Ümumi dilçilik kursu” əsərində tez-tez şahmat oyununa müraciət edir. Onun gətirdiyi ən maraqlı müqayisələrdən biri budur.

İki nəfər şahmat oynayır. Biz bu oyunun ortasına gəlib çıxmışıq. Şahmatda oyunun ortasına *mittelşpil* deyirlər. Oyun özünün *mittelşpil* vəziyyətinə necə gəlib, hansı gedişlər oyunu belə bir vəziyyətə gətirib çıxarıb – biz bunu bilmirik və bu bizə maraqlı deyil. Biz ancaq oyunun indiki, belə deyək, müasir vəziyyətini, bir növ donuq məqamını seyr edirik. Dil müstəvisinə keçirsək, biz – dil daşıyıcıları dilin müasir vəziyyətinin şahidiyik və bu vəziyyəti anlamaq üçün (eynən şahmatdakı *mittelşpil* vəziyyəti kimi) bizə dilin keçib gəldiyi tarixi anlamağımız vacib deyil. Dilçi üçün dilin bu kəsikdəki vəziyyəti özündən əvvəlki və özündən sonrakı dəyişmələrlə tənzim edilmir. Bu kəsikdəki vəziyyət **sinxron və ya müasir vəziyyət adlanır**.

Gördüyümüz kimi, Sössür dilin müasir vəziyyətini (*sinxron* məqamını) onun tarixi dəyişmələrindən seçib ayırır, bunları bir-birindən asılı etmir. Və onların arasına kəskin sərhədlər qoyur. Hətta **sinxron dilçilik və diaxron (dəyişən, tarixi) dilçilik** deyər, bu elmi iki hissəyə belə bölür.

Sössürün şahmatla bağlı apardığı başqa bir bənzətmə isə fiqurlarla bağlıdır. On altı ağ, on altı qara fiqur şahmat oyununun, belə deyək, maddi işarələridir. Bundan başqa bu işarələrin tabe olduğu qaydalar məcmuyü var və oyunun baş tutması hər bir fiqur üçün xüsusi səciyyə daşıyan bu qaydaların qeyd-şərtsiz gözlənilməsindən asılıdır.

Dildə də belədir. Biz yuxarıda qeyd etmişdik. Dildə də işarələr (fonemlər, sözlər, cümlələr) var və bir də onların tabe olduğu qaydalar var.

Şahmatda qaydalar dəyişmişdir. Dildə də qaydalar dəyişmişdir.

Bundan başqa xüsusi bir məqam da vardır. Əgər biz şahmat fiquru olan şahı və ya vəziri və ya hər hansı başqa bir fiquru şahmat taxtasından götürüb (bu fiqur itmiş ola bilər) yerinə kibrit qutusu və ya xırdaca bir daş və ya qənd parçası qoysaq (bu, şahmat oyunu zamanı hər birimizin başına gəlir, deyilmi?!), bu yeni “fiqur” öz orijinalının, yəni, əslinin bir növ tam əvəzinə çevriləcək. Fiquru əvəz edən daş parçası əsl vəzir kimi hərəkət edəcək, şahmat qayda-qanununun vəzir üçün nəzərdə tutduğu yol ilə gedəcəkdir. Bu fiqurun nədən – daşdan, qənddən, qızıldan və yaxud kibrit qutusundan ibarət olmasının heç bir əhəmiyyəti olmayacaq. Eləcə də dildə vəziyyət belədir. Dil işarəsinin xarici görünüşünün (formasının) onun dil sistemində tutduğu mövqedən heç bir asılılığı yoxdur. Biz tarixən “dağ” sözünün əvəzinə “çay”, “çay” sözünün əvəzinə “təpə” işlətsə idik, bu gün bu sözlər, yəni, məlum varlıqların bu başqa adları bizim üçün qəribə olmayacaqdı. Bu, bizim üçün son dərəcə təbii olacaqdı. Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək olur. Dil işarələri də şahmat fiqurları kimi təbiətən “hər hansıdır”, yəni şərtidir. Əsas məsələ sistem daxili münasibətdədir. Başqa sözlə desək, əsas məsələ **funksiyada, vəzifədədir**. Şahmat fiqurunun özü yox, bu fiqurun vəzifəsi! Dil işarəsi yox, işarənin funksiyası!

Sössürün bənzətmələri, əlbəttə ki, dilin daxili təbiətini, dilin mənasını, dilin cəmiyyətdəki yerini daha dərinləndirən anlamağa kömək edir. Bir başqa məqamla bağlı dil və nitq anlayışlarının fərqi aydın şəkildə başa düşmək üçün Sössürün dilin musiqi ilə müqayisəsini də xatırlamaq kifayət edir.

Hər hansı musiqi parçasının ifaçılar tərəfindən səsləndirilməsi məsələsi dil müstəvisində xeyli maraqlı müşahidələrə gətirib çıxarır. Tutaq ki, simfonik əsərin müəllif tərəfindən yazılmış partiturası hər bir zaman qəti olaraq dəyişməz bir şəkildə qalır. İfaçılar dəyişir, partituranın səsləndirilməsi zamanı müəyyən dəyişikliklər (ahəng, tezlik, çalar, üslub və s.) edilir. Partitura isə eynən həmişə eynəkdir. O, ideal şəkildə ancaq beyində mövcuddur. Ona həyatı hər bir ifaçı öz bacarığından, səviyyəsindən, üslub və tərzindən, nəhayət, duyumundan çıxış edərək verir.

Və buradan Sössür belə bir qənaətə gəlir. Dil musiqi əsərinin dəyişməz partiturasıdır. Partituranın müxtəlif ifaları isə müxtəlif adamların nitqidir. Sössür bu müqayisə ilə, əslində, dilin və nitqin fərqlərini ortaya qoyur və **dilin dilçiliyi ilə nitqin dilçiliyini bir-birindən fərqləndirir**. Dəqiq müşahidədir.

Haşiyə.** Dil, Sössürə görə, ondan da əvvəl XIX əsr alman dilşünası V.Humbolta görə, xalqa aiddir, nitq isə ayrıca fərdə məxsusdur (müəllifsiz sözü və müəllifli cümləni xatırlayaq). Dil şüurdakı dil bacarığını şərtləndirən sxemdir. Nitq isə bu sxemin real həyatdakı yaşam formasıdır. **Haşiyənin sonu.

Gəl biz də səninlə, Əziz Oxucu, partituranın vahid ideallığını (dil!) və ifaçılığın müxtəlifliyini (nitqlər!) unutmayaq. O bizə dilçilik səyahətimizdə hələ lazım olacaq.

Əhməd və Zalxa, hardasınız? Bu yaşıl adada ehtirasla yatışan yaşıl ideyaları rahat buraxın, “Qlokaya kuzdra” ilə də vidalaşın və... Gəməmiz yenə də səbrsizliklə fit verərək bizi gözləyir.

Tələsək!

Növbəti adaya doğru!

Ardımca, Əziz Oxucu, ardımca!

VI FƏSİL

ALDANMA Kİ, ŞAİR SÖZÜ, ƏLBƏTTƏ, YALANDIR!

1. *“İlk əvvəl Söz olub”*. 2. *Füzuli, Tütçev və Folkner*. 3. *Yalanın başlanğıcı: Dnepr çayının ortasına qədər uça bilməyən quşlar*. 4. *Qarın neçə rəngi var?* 5. *Mitrofanuşka: “Oxumaq istəmirəm, evlənmək istəyirəm”*. 6. *Rusca düşünmək mümkündürmü?* 7. *Ən gözəl və ən böyük məğlubiyyət*.

Hegel deyirdi ki, tarix Allahın dünyanın üstü ilə keçib getdiyi zəfər marşdır. Dünya üzrə Sözüün də qalibiyət dolu zəfər marşı davam edir. **“İlk əvvəl Söz olubdur”** deyənlər qətiyyənlər yanılmamışdılar. Doğrudur, mən hərdən “sonda da artıq söz olubdur” deyə düşünürəm, hətta “son artıq baş vermişdir, sonuncu sözü artıq deyib kainatla bu oyunu da artıq bitirmişlər və bizim bundan sadəcə xəbərimiz olmayıb” kimi fikirlər də gəlib beynimə girir. Amma bu bir başqa mövzudur və indi biz var olan, bitməz-tükənməz, əvvəli və sonu olmayan Sözdən danışmaq istəyiriksə, onun təfəkkürə və kənar dünyaya münasibətimizdə tutduğu yeri maraqlandırırıksə, səyahətimiz boyu ona xüsusi qayıtmağımız da təsadüfi deyil. Biz yeni adadayıq. Bu ada Söz adasıdır.

“Söz dilçilik aləmində nədir?” sualı dar bir cığırda bizi “söz bədii-fəlsəfi düşüncəmizdə, dünyaya baxışımızda nədir?” sualının geniş düzəngəsinə gətirir. “Söz sənətkar üçün nədir?” sualı isə təxminən “Zalxa Əhməd üçün nədir?” sualının bir başqa müstəvidə təəcəssümüdür. Sözü öyrənmək-

lə biz yenə də Əhməd üçün, əslində, Zalxanı öyrənirik. Və Sözü bədii dünyanın dəyəri kimi öyrənmək (bu fəsildə isə... yox, əlbəttə ki, bu adada məhz belə bir məqsəd qoyulub) sözü dilçilik binasının müəyyən bir mərtəbəsinin (deyəsən, üçüncü mərtəbə idi), işarəsi kimi öyrənməyin əsası olaraq qəbul edilə bilər.

Haşiyə. *Çox ünlü müasir Kolumbiya yazıçısı Q.Q.Markesin belə bir səmimi etirafı var. Markes deyir: "Yazdığım hər bir sözlə əməlli-başlı döyüşürəm, lakin təəssüf ki, bu döyüşlərdən çox zaman Söz qalib çıxır".*

Sözlə döyüş! *Bu nə cür baş verir? Müəllif öz yazdığı sözlə nə üçün "müharibə" elan edir? Və nə üçün də hər dəfə... yox, çox zaman bu müharibə onun üçün belə acı bir məğlubiyyətlə bitir? Bu suallara cavabı mən istəmirəm ki, birdən verim. Yenicə qədəm basdığımız bu adanı maraqla gəzə-gəzə biz özümüz addım-addım lazımı cavablara yaxınlaşacağıq. Bu istiqamətdə başqa bir səmimi cavab da başqa bir yenə də çox məşhur amerikan yazıçısı **U.Folknerdən** gəlir. Folknerə Yaponiyanın bir universitetində tələbələrlə görüş zamanı belə bir sualla müraciət edirlər:*

– Ən çox bəyəndiyiniz bir əsərinizin adını çəkə bilərsinizmi? Folkner çox düşünmədən belə cavab verir:

– **"Hay-küy və hiddət"...**

– Nə üçün məhz "Hay-küy və hiddət?"

– Çünki bu roman mənim ən böyük və ən gözəl məğlubiyyətimdir.

Maraqlıdır, görəsən nə üçün özün yazdığın və ən çox sevdiyin bir əsər sənə məğlubiyyətin dadını xatırlatmalıdı? Əgər əsər bütöv bir sözdürsə, o zaman Folkner də Markes kimi...

Zaman ardıcılığına görə, əslində, belə deməliyik: Markes də Folkner kimi Sözlə nə üçün məğlub olduğunun mənasını dərk edirmi?.. **Haşiyənin sonu.**

İki nəhəng yazıçı və iki qəribə məğlubiyyət! Bu müəmmmanın cavabı bir qədər irəlidə, zənn edirəm, açıqlana bilər. İndi isə mövzudan kənar düşdüyümü zənn edən Oxucunu arxayın etməyə tələsirəm, yəni, cığırdan dönüb əsas yola qədəm basıram.

Füzulinin bu məşhur və sirli beyti kimə məlum deyil?!

*Gər dersə Füzuli ki, gözəllərdə vəfa var,
Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır.*

Şair sözü, özü də yalan?!

Füzuli özü-özünü yalançılıqdamı suçlayır?! “Şair sözü”nün, bir qədər də geniş anlamda götürsək, Sözün yalan olduğunamı bizi inandıрмаğa çalışır?! Və nəhayət: Füzuli haqlıdır mı?

Məni qınamağa tələsmə, Əziz Oxucu. Füzuli haqlıdır.

Füzulinin haqlı olmasına səni inandıрмаq üçün beynimizdə, təfəkkürümüzdə gedən proseslərlə ətraf dünyada gedən proseslərin bir-birilə əlaqəsindən, ətraf dünyanın təfəkkürümüzdə əksolma (əks etdirilməsi) imkanlarından söz açmaq gərəkir. Sözün özünün bu heç də birmənalı olmayan münasibətlər arasındakı mövqeyini düşünmək vacibdir. Görürsənmi, Əziz Oxucu, lazım olan ifadə sanki öz-özünə gəldi. Sözün təfəkkürümüzlə ətraf dünya arasında **orta yer** tutduğuna işarə edən məqamı nəzərdə tuturam. “Arasında” kəlməsi bu bəhs edilən məsələ ilə bağlı sözün həqiqi mahiyyətinə çox dəqiq işarə edir, yüzdə yüz sözün “həyatdakı” əsl yerini səciyyələndirir.

Təfəkkürümüz və ətraf dünya. Bunların arasında isə – Söz. Ətraf dünyanı onun bütün çalarları, işarələri ilə bir yerdə, necə deyərlər, yüzdə yüz adlandırmaq cəhdi. Əlbəttə ki, təfəkkür müstəvisində söhbət yalnız adlardan, dünya müstəvisində isə yalnız əşyalardan, cisimlərdən getmir. Söhbət həm də dünya müstəvisində baş verən, davam edən proseslərdən gedir. Onlar da təfəkkürümüzdə iz buraxır, onlar da təfəkkürümüzdə köçür, onları da biz adlandırırıq. Əslində, **prosesin də adı var, bu – cümlədir**. Həm söz, həm cümlə vasitəsi ilə təfəkkürümüz dünya və onun ən müxtəlif çalarlarını,

proseslərini və əşyalarını öz-özü üçün (nəhayət etibarilə, bizim üçün) adlandırmağa cəhd edir. Adlandırma vasitəsilə onlara hökmran olmağa çalışır, çünki **adlandırdınsa, artıq dərk etdin** deməkdir. Dərk etdinsə, deməli, dərk etdiyinin ağasısan. Dərk etməyə nə qədər isə adlandırma bilmirsən və s. və i.a.

***Haşiyə.** X.L.Borxes dünyaca məşhur Argentina yazarıdır. Onun bir hekayəsi var. “Funes möcüzəsi” adlanır. Bu hekayədə beyni müəyyən dəyişikliyə uğramış gənc bir oğlanın taleyi təsvir edilir. Funes hər şeyi – on beş yaşına qədər yaşadığı hər günü, gün nədi, hər saati, hər dəqiqəni yaddaşında canlandırma bilir. Hansısa bir gün ərzində baş verən hər şeyi Funes bütün təfərrüatı ilə, an arxasınca an olaraq nəql edir. Və bu nəqletmənin müddəti günün saatları qədər – iyirmi dörd saat sürür. Ən xırda təfərrüatlar, incə nüanslar, detallar Funesin möcüzəli yaddaşının içindən çıxıb boylana bilir. Həmə nə gün ərzində nə olubsa hər şey! Özü də olduğu kimi! Ən kiçik, xırda məqamlara qədər baş vermiş hər şeyi Funes sözlərə çevirə bilir. Bu sözlər Funes möcüzəsi nəticəsində real dünyanı olduğu kimi (yüzdə yüz!) onun beyninə köçürür.*

Çox maraqlı hekayədir. Onun vasitəsilə biz dilimizin, təfəkkürümüzün gizli əlaqə və münasibətlərinin üzərinə müəyyən dərəcədə yeni işıq sala bilirik.

*Borxes öz hekayəsini nahaq yerə möcüzə kimi səciyyələndirməyib. Dərindən baxanda hər hansı prosesi olduğu kimi, sanki fotoşəklini çəkərək sözlərin “dilinə” çevirmək (təsvir etmək), əslində, mümkün deyil. Möcüzələr elə ona görə möcüzəliyində qalır ki, onlar reallıq müstəvisində baş vermirlər. Həyatla onun təsviri arasında həmişə **distansiya** (məsafə) olur(!). **Haşiyənin sonu.***

Bu haşiyədən sonra, elə bilirəm ki, deyəcəklərim bir qədər də aydın şəkildə qəbul edilər. Söz, əslində real həyatda gedən prosesin **ümumiləşdirilmiş** adıdır (cümlə də bura **“Söz”** şəklində daxildir). Ümumiləşdirilmiş, yəni, detal və təfərrüatlardan təmizlənmiş. Yəni, yalnız ən vacib məqamları nəzərə alınmış. Əslində, ümumiləşdirmək, məncə, Sözü rəngarəng həyat

qarşısındakı gücsüzlüyündən xəbər verir. Həyat zəngindir, əlbəttə ki, Söz tam şəkildə o zənginliyi əks edə bilməz. Həyat sonsuzluq qədərincə rəngarəngdir, Söz isə sonsuz deyil və buna görə də onunla ayaqlaşmaqdan məhrumdur. Həyat rəngli televizordur, söz isə “ağ-qara”... Həyat mütləqdir, Söz təhrif edir...

Diqqət! Deyəsən, ən lazım olan dəqiq ifadə bu dəfə də tapıldı: **Söz təhrif edir!** Həyatdakı gerçəkliyi olduğu kimi verə bilməmək təhrif deyil də, nədir?! Əlbəttə, Söz həyatı təhrif edir...

İndi isə, Əziz Oxucu, gəl, məsələyə bu biri istiqamətdən baxmağa çalışaq. Beynimizdə (təfəkkürümüzdə) gedən proseslərdən yola düşüb Sözü doğru gələk.

Yəqin ki, sən, Əziz Oxucu, mənimlə razılaşarsan ki, biz çox zaman hər hansı bir tanış, hətta belə deyək – sevdiyimiz melodiyanı öz-özümüz üçün, öz “içimizdə” əməlli-başlı səssiz-səmirsiz “səsləndirə” bilirik. Amma bizdən xahiş edəndə ki, həmən melodiyanı öz içimizdən “çölə buraxaq”, səs donuna geyindirib başqaları üçün də eşidiləcək hala salaq, bu o qədər də asan olmur. **Harmoniyanı içindən buraxanda o dağılır.** Və biz o melodiyanı nə qədər bizə asan görünsə də, olduğu kimi səsləndirə bilmirik.

***Haşiyə.** “Ucundadı dilimin həqiqətin böyüyü...” (Əlibəy Hüseynzadə). Dilimizin ucunda olan sözü nə qədər olub ki, üzə çıxara bilməmişik.*

Eləcə də təfəkkürümüzdə xarici mühitin yüzdə yüz fotosəklini biz Söz vasitəsilə yüzdə yüz yenə də verə bilmirik. Borxəsin Funesi istisna idi. Əslində isə söz bizim təfəkkürümüzdə gedən təmiz prosesi olduğu kimi əks etdirə bilmir, olsa-olsa Söz o təmiz prosesin ən ümumi cəhət və məqamlarına iarə edir. Nəticə belə olacaq: Söz təfəkkürümüzdəki prosesi, əslində, təhrif edir.

Haşiyənin sonu.

Real həyat – təfəkkürümüzdə onun əksi – Söz vasitəsilə təcəssümü!
Söz bu iki nəhəng prosesi – bizdən kənardakı və bizim içimizdəki prosesi olduğu kimi, “yüzdə yüz” əks etdirmir və bu da onun mövcud imkanları

baxımından təbiidir. Söz olduğu kimi əks etdirmirsə, deməli, Söz bir qədər əvvəl dediyimiz kimi təhrif edir. “Olmuş” təhrif olunursa, “olmuş” həqiqət deyilsə, o zaman “olmuş” **Aristotelin** “ya... ya da” məntiqindən çıxış etsək, bəlkə yalandır?! Nəhayət, əgər bu, belədirsə, Söz yalan deyil də, nədir?!

Gördüyümüz kimi, Füzuli şair sözünə yalan deyirsə, əslində, bununla onun Söz və təfəkkür, Söz və ətraf mühit əlaqələrinə də münasibətini üzə çıxarmaq mümkündür. Şair sözünə yalan kimi baxan ölməz şair, ümumiyyətlə, Sözü yalan (**təhrif**) kimi baxır və “Füzuli filosof şairdir” deyib yüz cür cəfəngiyyat danışanlar ilk növbədə onun bu cür deyimlərini anlayıb təhlil etməlidirlər.

***Haşiyə.** Məntiqə məşhur filosof **Bertran Rasselin** gətirdiyi belə bir paradoks var: Yalançı özü haqda deyir: “mən yalançıyam”. Amma əgər onun dediklərinin hamısı yalandırsa, o zaman özü haqda dediyi də yalan olacaq. “**Yalançı paradoksu**” bizə Füzulini anlamağa kömək edir.*

Füzuli deyir ki, şair sözü yalandır. Deməli, Füzuli şairdirsə, yalançıdır. Amma əgər yalançı (şair) öz sözünün (şair sözünün) yalan olmasını iddia edirsə, deməli o söz, Rasselə görə, yalan olmayacaq. Deməli, Rasselə görə Füzuli “yalançı” deyil.
Haşiyənin sonu.

Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatında bu incə dil və fəlsəfə probleminə yüksək bədii müstəvidə toxunan yeganə şair olsa da, ondan sonra yaşayan başqa xalqların ədəbiyyat nümayəndələri **Füzuli ilə “ruhən həmvətən” (Ə.Vahid)** olduqlarını öz deyimləri ilə sübut etdilər.

XIX əsr rus ədəbiyyatının gözəl şairlərindən biri olan **F.Tütçev** belə bir misrası ilə mənim yadımda əbədi qalıb: “...и мысль изреченная есть лож” (“...fikir əgər deyildisə, yalandır”).

Elə bil, Füzulini oxuyub sonra yazıb. Şairlərin ruhən bir-birinə yaxınlığı qohum misraların uzaq əsrlərdən, uzaq məkanlardan sıçrayıb gələn bir-birinə nəvazişindən doğur. Deyilmiş fikir yalanmış... Şair Sözü yalanmış. Tütçev qərribə şəkildə, bəlkə də intuitiv olaraq doğru yolu seçir. Hələ deyil-

məmiş fikir yalan deyil, amma artıq deyilmiş (içindən buraxdığın harmoniya dağıldığı kimi), artıq ifadə edilmiş fikir yalandır. Və səninlə dünya arasında bir pərdə kimi çəkilib qalıb. Yenə də distansiya!..

Bir qədər bizim zamanlara doğru gələk və **U.Folknerin** yapon jurnalistlərinə verdiyi cavabı xatırlayaq. **“Hay-küy və hiddət”!** Ən sevimli əsər və ən böyük məğlubiyət! Bu sözlərin mənasını bir daha açmağa çalışaq.

Mənə elə gəlir ki, hər bir sənətkar yazmağa başlarkən bilərəkdən və ya qeyri-şüuri, beyninin hansısa qatında qarşısına aydın bədii-estetik vəzifə (və yaxud – vəzifələr) qoyur. Bu vəzifə bir az da pretenziyaya (iddiaya) oxşayır. İddia isə üslubi məqamlarla, poetik axtarışlarla, ideoloji-konseptual dünyagörüşü ilə bağlı ola bilər. **“Öz içində”** yazıçı əvvəlcədən hər şeyi apaydın şəkildə görür və əsər yazılmamışdan qabaq bu harmoniya onun qəlbində özünə yer tutur. Qarşıya qoyulan məqsədə – ali və böyük məqsədə də o qalır ki, ancaq ona doğru gələn sənətkarı gözləsin.

Harmoniyayı içindən buraxanda, yəni, əsər yazılıb işıq üzü görəndən sonra isə artıq bəlli olur ki, müəllif reallıqda nəyə nail və, əslində, qadir olub. İlk öncə müəllifin özü qarşısına qoyduğu məqsədin böyüklüyünü, eyni zamanda, o məqsədə yetişmək cəhdinin ölçüsünü və dərəcəsini hiss edir. Əlbəttə ki, əsər də bütöv bir Sözdür və o Söz müəlliflə təhrif olunmuş (amma nə dərəcədə?) dünya arasında bir səddə çevrilir. Folknerin qarşısına qoyduğu məqsəd böyük məqsəd idi, o məqsədə yüzdə yüz yetişmək (üst-üstə düşməyən Məqsəd və ona çatma iddiası!) mümkün olmamışdı. Bu idi ən gözəl və ən böyük məğlubiyət! Beləliklə, Folkner də Tütçevin, Füzulinin cərgəsinə qoşulur. Möhtəşəm **“yalançılar”** cərgəsinə.

İndi ki, söhbət yalandan düşdü, onun ədəbiyyatda daha sadə, bəsit formalarını da üzə çıxarmaq, mənə, maraqlı olardı.

Ədəbiyyatda yalan varsa (**“söz”, “Söz”, “əsər”** yalan sayıla bilərsə), bu yalanın bir başlanğıcı da olmalıdır. Vardır.

Əziz Oxucu, sən heç Göyazən adlı **“dağı”** görmüsənmi? Əgər görmü-sənsə, vaxtilə **Səməd Vurğundan** oxuduğun belə bir misra, yəqin ki, yadı-na düşməmiş deyil:

Göylərə baş vurur Göyüzən dağı...

Əlbəttə, oxuyandan sonra həməən “dağ”ı göz önünə gətirib səmimi-qəlbdən təəccüb də etmişən: “Belə də dağ olar, bu ki adi təpədir”. “Göylərə baş vurur Göyüzən dağı...” Yox bir, Qafqaz sıra dağları bəlkə?! Yalanın daha buynuzu olmaz ki...

Başqa bir “yalançı” şair **Osman Sarıvəlli** isə belə yazırdı:

*Döydü yağış məni, döydü qar məni,
Bir qarışqa minsəm, aparar məni.*

Qarışqaya minib gedən şair özü boyda (bəlkə də qarışqa boyda?) yalan demirmi?

Bu, necə deyərlər, milli yalanlardır... Amma dünyaca məşhurlar da bu tipli “yalan”lardan yan keçməyiblər. Məşhur rus-ukrain yazıçısı **N.Qoqolun** belə bir bənzətməsini xatırlayaq:

*Редкая птица долетит до середины Днепра.
(Çox az quş olar ki, Dneprin ortasına qədər uçub çata bilsin).*

Dneprə məhəbbəti idimi bu böyük yazıçını bu boyda “yalana” sövq edirdi?!

Sovet Rusiyasındakı 30-cu illər repressiyasının qurbanlarından olan məşhur şair **İ.Mandelştam** isə həyata sevgisini, öz daxili aləmini belə təsvir edirdi:

*Я все отдам за жизнь –
Мне так нужна забота.
И спичка серная
Меня б согреть смогла...
(Həyat üçün hər şeyi qurban verrəm, məhzunam.
Balaca kibrit çöpü məni qızdırır bilər...)*

Kibrit çöpü ilə qızına bilən şair, qarışqa minib Göyözənin ətkələrinə çaparaq gedən şairin gəlib yanında durur və Dneprin ortasına qədər zor-güc uçub çatan tək-tük quşlara hər üçü məyus-məyus baxırlar.

Bədii yalanların dərinliyini artırmaq və miqyasını genişləndirmək də mümkündür. Amma əgər məxəzi, yəni başlanğıcı xatırladıqca, deməliyəm ki, mənəcə, hər şey çox xırda bir detaldan başlayır. Bu xırda detal yalanın istehsal prosesinin məhək daşındır. Bəli, elədir ki, var. Bu, **“kimi”** qoşmasıdır. Məhz “kimi” olan yerdən yalan ayaq tutub yeriməyə başlayır, “kimi”nin özü isə onun əl ağacına dönür.

Tufan kimi, boran kimi, dəniz kimi, günəş kimi və nə bilim daha nə... kimi vurub-yıxan şairlər, əslində, bu şəkildə, bu istiqamətdə yalan ilə birlikdə bədiilik müstəvisindən ictimai müstəviyə doğru yol aldıklarının fərqi qində deyillər?!

Haşiyə.** Bu yaxınlarda eşitdim ki, Əhməd Zalzaya “kimi” sözünü işlətməyi qadağan edib. Mən onu başa düşürəm. Düz edib. Hər pis əməlin başlanğıcında “kimi” qoşması durur. **Haşiyənin sonu.

Ümumiyyətlə, Söz bizimlə əşya (proses) arasında orta mövqə tutaraq əşyanın və ya prosesin təmiz, yüzdə yüz təsvirini verməkdə acizlik çəkirsə, dil də insanın və bütövlükdə xalqın dünyaya baxışının pəncərəsidir. XIX əsr görkəmli alman alimi **Vilhelm fon Humbolt** öz məşhur bir əsərində dilin milli özünəməxsusluğun, psixologiyanın təzahürü kimi özünü aparması barədə, xalq psixologiyasının çərçivə və sərhədlərinin cızığını çəkməsinə dair maraqlı fikirlər irəli sürdü.

***Haşiyə.** V. fon Humboltun həmən məşhur əsəri belə adlanır: **“Yava adasında kavi dili haqqında”**. Bu möhtəşəm əsərin böyük bir giriş hissəsində irəli sürdüyü fikirlərinə görə V.Humbolt dünya dilçiliyində nəzəri dilçiliyin banisi kimi tanınır. Bu nə deməkdir? Əgər Humbolta qədər bütün dünya dilçiləri konkret dillərin xüsusiyyətlərindən bəhs edirdilərsə, Humboltun nəzəri fikirləri, ümumiyyətlə, **insan dili** barədə oldu. Dil və təfəkk*

*kür, dil və nitq, dilin mənşəyi, dilin inkişaf qanunauyğunluqları və s. məsələlər heç bir konkret dilə yox, ümumiyyətlə, Dilə – ümumi insan dilinə aid problemlər kimi ilk dəfə dilçiliyə gətirildi və onun nəzəri sütunlarına döndü. **Haşiyənin sonu.***

İnsanın, xalqın dünyagörüşü Humboltun fikrincə, ilk növbədə onun dilində əks olunur. Dil xalqın dünyagörüşünün ətrafına əməlli-başlı sərhəd çəkir və beləliklə bir dil o birindən mənəviyyatca da fərqlənir. Bunu müxtəlif dillərdə eyni prosesə və ya əşyaya verilən adlar da təsdiq edir. Xalqın dili, adlandırma prinsipi xalqın dünyabaxışının sözləşmiş mənzərəsidir, desək, yəqin ki, səhv etmərik.

Rus yazıçısı **Fonvizinin** məşhur bir pyesi “**Nadan övlad**” adlanır. Bu əsərin qəhrəmanı Mitrofanuşkanın çox sevdiyi belə bir deyim var: “*He хочу учится, а хочу жениться*”. (“*Oxumaq istəmirəm, evlənmək istəyirəm*”.)

Bu deyimdə bizim diqqətimizi Əhməd və Zalxa münasibətlərinin fonunda “**jenitsa**” sözü çəkdi. Maraqlıdır. Bu sözün rus dilindən tərcüməsi “evlənmək”dir. Elə bu iki sözün timsalında Humboltun xalqların dünyagörüşü ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlərə inanmaq mümkündür.

“**Женится**” sözünü etimoloji hissələrinə, yəni mənənin “oxunduğu”ən xırda hissələrə bölsək, “*жена*” – “*arvad*” sözünə gəlib çıxarıq. Əslində, “jenitsa” feili arvada malik olmaq mənasına uyğun gəlir. Rus dilinin “təsəvvüründə” “evlənmək” anlayışı arvadı öz malın etməkdir. Başqa cür desək, arvadla təchiz olunmaqdır. Hətta rus dilinin tarixində, məsələn, XV əsr Pskov məhkəmə qərarlarında, **Knyaz Yaroslavın** XVI əsr sənədlərində (əsasnaməsində) müasir dildəki “jenitsa” məhz “*оженился*” (*arvada malik olmaq, arvadlanmaq*) kimi verilir.

İndi isə gəl, Əziz Oxucu, öz doğma dilimizdəki “**evlənmək**” sözünə diqqət yetirək. Onun əsasında “ev” sözü durur. Beləliklə, Azərbaycan dilində subaylığın daşını atmaq, əslində, evə malik olmaq, ev qurmaq, ocaq qurmaq anlayışlarına uyğun gəlir. Söz bunu göstərir. Amma bu məqamda bir məsələ də var ki, maraq doğurmaya bilmir. Türk dillərinin qədim tarixində **Mahmud Kaşqari** qeyd etdiyi kimi qadının ərə getməsi “**ərlənmək**” sözü ilə də ifadə edilib. Rus dilinin tarixindəki “arvadlanmaq” mənası ilə, türk

dillərinin tarixindəki “ərlənmək” sözü və mənası aşkar şəkildə eyni prosesə, konkret olaraq, bir münasibəti (sahib olmağı – ya ərə, ya da arvada) göstərir. Amma yenə də bu gün bunlar bir proses, amma iki ayrı söz, iki dünyagörüşü, nəhayət etibarlı, ayrı-ayrı münasibətlər kimi “arvada malik olmaq – evə malik olmaq” ikiliyini göz önündə canlandırır.

F.de Sössürə məxsus çox maraqlı bir deyim var: *“Dil dünyaya baxanın eynəyidir”*. Bu eynəklə baxıb nəyisə son dərəcə dəqiqliyi ilə görmək də olar, nəyi isə nəzərdən qaçıрмаq da mümkündür. Müxtəlif dillərdə də eynən o cür. Nə isə yaddan çıxır, nə isə xüsusi olaraq qabardılır. Mən hardasa oxumuşam ki, Braziliyalı **hopu hindularının** dilində çoxlu və müxtəlif tutuquşu növlərinin hər birinin ayrıca adları (rənginə, tipinə görə) var. Amma hopu hindularının dilində bütün bu növlərin yeganə, ümumi adı, yəni **“tutuquşu”** sözü yoxdur.

Və yaxud dünyanın ən maraqlı dillərindən biri olan **eskimos dilində** qarın qırxa yaxın adı var. Eskimoslar səhər yağan qarı iki gün əvvəl yağmış qardan, narın qarı lopa-lopa yağan qardan müxtəlif sözlər vasitəsilə fərqləndirə bilirlər. Di gəl ki, eskimos dilində ayrıca, ümumi **“qar”** sözü yoxdur. İndi gəlin düşünək. Qırxa yaxın müxtəlif sözlə qarın ən xırda fərqlərini belə verməyə hazır olan, amma ümumiləşdirmə gücü olmayan bir dil zəif sayılmalıdır, yoxsa güclü? Ümumiyyətlə, dünyada zəif və güclü dillər varmı? Yoxsa hər bir dil, vaxtilə **sovet marksist dilçiliyinin** məlum ehkamını yada salsaq, özünə görə güclüdür?!

Bu məqamla bağlı yenə də XIX əsr alman dilçilik məktəbinin (konkret desək, **naturdilçiliyin**) çox görkəmli bir nümayəndəsi olan **Avqust Şleyxerin** nəzəriyyəsinə müraciət etməli oluruq. A.Şleyxerlə biz artıq tanışıq. Sən, Əziz Oxucu, qədim Hind-Avropa dilində yazılmış **“Atlər və qoyunlar”** təmsilini xatırladınmı? Bəli, unutmamınsansa, onun müəllifi məhz A.Şleyxer idi.

Amma Şleyxerin dilçilik maraqları təkcə tarixi-müqayisəli dilçiliklə məhdudlaşmırdı. O, dünya dillərini müxtəlif inkişaf səviyyələrinə görə qruplaşdırmağın da pionerlərindən sayıla bilər. Əgər tarixi-müqayisəli dil-

* Bu sualın cavabını düşünərkən yadıma **“fil xəstəliyi”** düşdü. Həmcə böyüyürsən, amma böyüyə-böyüyə zəifləyirsən. Dildə də belə ola bilər. Çox söz demək əsas fikri öz burulğanında boğub öldürür.

çilik dillərin genetik qohumluq dərəcəsinə müəyyənləşdirirdisə, *tipoloji dilçilik* dillərin morfoloji tipinə görə qohumluğunu (daha doğrusu, yaxınlığını, “qonşuluğunu”) öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Beləliklə, “tipinə görə dilləri necə qruplaşdırmaq olar?” sualına Şleyxer belə cavab verdi.

İlk növbədə A.Şleyxer dünya dillərini sözdəki kök və şəkilçinin birləşmə üsuluna görə üç tipə böldü: **bitki dillərə**, **canlı dillərə** və **kristallara**. Təbiətlə bənzətmə göz qabağındadır və məhz elə buna görə də bu nəzəriyyə elm aləmində *naturdilçilik* (təbiət dilçiliyi-?) adlanır.

Bitkiyə bənzədilən dillər sözün sözlə əlaqəsini düzəltmək və cümlədə yeni münasibətə daxil olmaq üçün söz kökünə birləşdirilən şəkilçilərin bir-birilə yanaşma üsulu ilə formalaşır. Burada həm kök, həm də şəkilçi real mənaya (ya leksik – söz, ya da qrammatik – şəkilçi mənalarına) malik olur. Üstəlik vacib olan həm də budur ki, hər dil elementi bir və yalnız bir mənaya malikdir. Şəkilçi kökə öz görkəmini dəyişmədən sanki yapışdırılır. Bu yapışma prosesinə *aqqlütinasiya*, belə dillərə isə *aqqlütinativ dillər* deyilir. Türk dilləri, və təbii ki, o cümlədən Azərbaycan dili morfoloji tipinə görə belə dillərdəndir.

O biri morfoloji dil tipi kimi Şleyxer *flektiv dilləri* ayırır. Latınca və müasir italyanca *fleksio* – “əymək” mənasına uyğun gəlir. Bu dillərdə şəkilçi kökə yapışdırılmır, şəkilçi sanki kökü və özünü deformə edərək (əyə-rək), köklə qovuşaraq bir vahid, bir bütöv əmələ gətirir. Burada vacib məqam aqqlütinativ dillərdən fərqli olaraq hər bir formal əlamətdə (şəkilçidə) bir yox, bir neçə mənanın (qrammatik mənanın) olmasıdır. Flektiv dil tipinə Hind-Avropa dilləri daxildir.

Və, nəhayət, üçüncü dil tipi kimi Şleyxer elə dilləri ayırır ki, bu dillərdə şəkilçi (sözdəyişdirici!), ümumiyyətlə, yoxdur. Bu bir qəliz mövzudur, onun içinə girmək və rahatlıqla içindən çıxmaq o qədər də asan deyil. Ona görə də ümumi şəkildə bu dil tipinin ancaq adını qeyd edək: *kök dillər*. Ancaq söz köklərindən ibarət olan dili sən təsəvvür edə bilərsinizmi, Əziz Oxucu?! Biz deyirik: **Əhməd Zalxanı sev**. Hər hansı bir kök-dildə isə bu cümlə təxminən belə bir görünüş alacaq:

Əhməd Zalxa sev (+mək).

Çin, vyetnam, qismən yapon dillərini bu cür kök dillər kimi ayıra bilərik.

Deməli, Şleyxerin sayəsində üç dil tipini fərqləndirmək mümkün oldu.

Haşiyə.** Əslində, sonralar bu üç dil tipinin sayı dördə çatdırıldı. V.Fon Humboldt **inkorporlaşan** (korpusu olmayan) dillər deyər xüsusi dil qrupu ayırdı. Bu dillərdə bir söz eyni zamanda həm söz, həm də bir cümlə kimi özünü göstərir. **Uzaq Şərq dilləri** (eskimos, çukçi...), Amerika hindularının dilləri bu dil tipinə aiddir. **Haşiyənin sonu.

Hər hansı dil tipi özündə qədimlik və ya yenilik çalarlarını qoruyub saxlayır. Şleyxərə görə, ən qədim və ən zəngin dil tipi flektiv tiptir. Sonra aqqlütinativ dillər, daha sonra isə kök dillər gəlir. Bu ona görə belədir ki, flektiv dil tipi canlı orqanizmi xatırladır, çünki kök və şəkilçinin birləşdiyi yer (nöqtə) çox canlı, dinamik, çox dəyişkəndir. Bu dilləri təbiətdəki canlılara bənzətmək mümkün və inandırıcıdır.

Aqqlütinativ dillərdə isə hazır şəkilçi hazır kökə yapışqan kimi yapışır, sanki bitki olub qol-budaq atır. Bu görüntüyə görə də belə dillər bitkilərə bənzədilir.

Kök dillər də kristallar kimidir. Hər şey ölgündür. Ayrı-ayrı hazır “blok”lar var. Söz-bloklar bir-birinin yanında durmaqla, sıralanmaqla cümləyə müəyyən, konkret bir məna vermiş olurlar. Bir söz, bir cümlə. Eyni korpusda. “İnkorporlaşan” adı da elə bu “korpus” sözündəndir.

Müqayisə məqsədilə flektiv dil olan rus dilindən belə bir misala diqqət edək: ***Отец любит сына.***

Bu cümlədəki sözlərin yerini, yəni sıralanmasını necə dəyişiriksə dəyişək, yenə sevən şəxs ata olacaq, sevilən şəxs isə – oğul. Onların hər birinin “yarlıkı” – damğası var.

Сына любит отец.

Любит отец сына.

Любит сына отец...

Bütün bu misallardakı sözlərin sıralanması könüllü və sərbəstdir. Hər üç halda məna dəyişmir.

Amma Çin dilində belə deyil.

Çin dilində “*Ata oğul sev*” cümləsində ata ona görə sevən şəxsdir ki, o, birinci mövqedə işlənir. Əgər “*oğul ata sev*” cümləsi vasitəsilə biz “ata”-nı ikinci mövqeyə, “oğul”-u isə birinci mövqeyə qoymuş olsaq, o zaman sevən şəxs məhz oğul olacaqdır. Gördüyümüz kimi, kök dillərdə müəyyən edilmiş konkret bir mənanın dürüst ötürülməsi üçün söz sırası (və eyni zamanda spesifik ahəngi də unutmayaq) vacib məsələdir və dəyişməzdir.

Bu gün dünyanın çox inkişaf etmiş dillərindən biri ilə bağlı qəribə bir məqamla rastlaşırıq. Əslən flektiv dil olan ingilis dili sürətlə *kök dillər tipinə* yaxınlaşmaqdadır. İngilis dilində başqa flektiv dillərdə (məsələn, rus dilində) olan kimi rəngarəng hal şəkilçiləri yoxdur. Və bu dildə mənanın dürüst çatdırılması çin dilində olan kimi dəyişməz söz sırası ilə həyata keçirilir. Buyur, bu da dil probleminin yeni bir dərk istiqaməti. “Nə üçün belədir?” sualı ətrafında düşünməyə dəyər. İngilis və çin dillərindəki bu yaxınlıq bizə nə deyir?! Bu, artıq professional dilçilik məsələsidir və başqa bir “mövzudur”.

Əhməd səbrsizliklə belə bir sualla müraciət etmək istəyir:

– Deməli, bir dil başqasından daha zəngin və yaxud daha kasıb ola bilər?!

Ona belə cavab verək:

– İngilis dili eskimos dilindən nə dərəcədə fərqlənir? Yəqin ki, ingilislər eskimoslardan fərqləndikləri qədər. Əlbəttə ki, bir dil başqasından daha zəngin və yaxud daha kasıb ola bilər.

Sovet dilçilik “ideologiyasına” – əlvida!

* * *

Dünyaya baxış, nəhayət etibarilə, hər hansı bir dilin nə üçün elə yox, belə qurulduğu sualının cavabıdır. Bütün yuxarıda dediklərimizdən məhz bu anlaşılır. Dil ilə təfəkkürümüzün, təfəkkürümüzlə ətraf aləmin əlaqə və münasibətləri, qeyd eləmək lazımdır ki, çox vacib nəzəri problemdir. Dü-

şüncə tərziylə dilimizin tərzi bir-birini formalaşdırır və Əhməd əgər bunları öyrənmək istəyirsə, o zaman bu istəyini Zalxanın ətraf mühitə münasibətini öyrənməyin üzərində qurmalıdır.

Yeri gəlmişkən, bir halda ki, söhbət dilimizlə təfəkkürümüzün, düşüncəmizin əlaqəsindən gedir, bir vacib məsələyə də münasibət bildirmək elə bilirəm ki, maraqlı olar.

Bəzən öz doğma dilində danışa bilməyən və yaxud yaxşı danışa bilməyən bir adam özünə bəraət qazandırmaq üçün belə bir bəhanə gətirir: *“Mən başqa dildə düşünürəm”*.

Çox zaman bu “başqa” dil deyərəkən müasir zamanda yaxın keçmişimizdəki təbii dil şəraitilə bağlı olaraq **rus dili** nəzərdə tutulur. “Mən rus dilində düşünüb Azərbaycan dilində danışırım. Doğma dilimi zəif bilməyim bununla bağlıdır”. Bəhanədirmi? Bəhanədir.

Rus dilində düşünüb Azərbaycan dilində danışmaq, ümumiyyətlə, mümkün olan bir işdirmi?

Yox, Əziz Oxucu, bu mümkün olan iş deyil!

Problemlə bağlı çaşqınlığa gətirən bir vacib məsələni nəzərdən qaçırlar.

Bu isə ondan ibarətdir ki, yer üzündəki bütün insanlar (millət və irqindən asılı olmayaraq) eyni məntiq “dilində” düşünürlər. Hər hansı bir dildə – inglis, rus, türk, Azərbaycan, eskimos, həbəş... dillərində düşünmək, prinsip etibarilə, mümkün deyil. Bəs məsələnin, başqa sözlə, səhvin kökü harda gizlənib?

Əslində, başqa dildə “düşündüklərini” düşünənlər dil ilə daxili nitqi səhv salırlar. Onlar, əslində, ümumbəşər dilində düşünüb bu düşündüklərini əvvəlcə daxili nitqə sonra isə “xarici” nitqə, yəni ünsiyyətin özünə köçürürlər. **Daxili və xarici nitq** kimi “ayırtdığımız” məqamlar isə, əslində, bir varəğin iki üzü kimidirlər. Beləliklə:

Bir dildə “düşünüb” başqa bir dildə danışmaq mümkün deyil!

Biz, əslində, ümuminsan dilində, yəni məntiq dilində düşünüb Azərbaycan dilində danışırıq. Doğma dili zəif bilməyin isə bəhanəsi yox, səbəbi olmalıdır. Səbəb isə bir deyil: doğma dildə mütləqin və ünsiyyətin zəifliyi, həvəsin və məcburiyyətin yoxluğu, genetik biganəlik və s. və i.a.

“Axırınıcı dəfə hansı kitabı oxumusan?” sualına təəssüf ki, bu gün çox adam cavab verə bilmir. Kitab oxumadan isə danışıqı doğma dildə normal hala gətirmək mümkün deyil.

Yenə də bu adada ayağımızı torpağa ilk basdığımız yerə qayıdırıq. Son nöqtəni belə qoyaq. Folknerin ən böyük və ən gözəl məğlubiyyəti qarşıya qoyulan məqsəd və bu məqsədə çatma cəhdi (dərəcəsi) ilə bağlı idi. Elə *“Dilçiliyə səyahət”* adlandırdığımız bu kitab da sonunda, mən buna qəti əminəm ki, qarşımıza qoyduğumuz ali məqsədə yüzdə yüz çatmaqda acizlik göstərəcək.

Bu, təbiidir.

Bu, normaldır.

Bu, reallıqdır.

O biri adaya doğru, Əziz Oxucu! Gəmimiz öz bəyaz yelkənlərini artıq qaldırıb. Ardımca!

VII FƏSİL

PSAMMETİXİN TƏCRÜBƏSİ

1. *“Ən qədim dil kimin dilidir – misirlilərin, yoxsa frigiyalıların?”* 2. *Dilin mənşəyi varmı?* 3. *Sokrat və Kratil: insanlar əşyaları adlandırarkən nəyə üstünlük verdilər?* 4. *Dil İlahidən ərməğan kimi!* 5. *Bəlkə təbiətən, bəlkə də müqavilə üsulu?!* 6. *“Əmək vaxtı nidalar üsulu” necədir?* 7. *Dilin mənşəyi ilə bağlı digər fərziyyələr.* 8. *Fərziyyə yox, nəzəriyyə!*

Tarixin atası **Herodot** yazır ki, qədim **Misirin Sais sülaləsinin XXVI fironu I Psammetix** Misiri fəth etmiş assiriyalıları ölkədən qovandan sonra Aşağı və Yuxarı Nil ətrafı əraziləri birləşdirib, nəhayət ki, Misiri yenidən bütöv bir dövlət halına gətirdi. Bu birləşmənin arxasınca onun fikrinə görə misirlilərin mənəvi birləşməsi baş verməliydə. Misir xalqının qədim ehtişamı, unudulub getməkdə olan allahları, adət-ənənələri yenidən, özü də yeni güc və qüdrət ilə bərqərar olmalıydı. Psammetix ilk növbədə misirlilərin özünə inam hissini geri qaytarmaq və assiriyalıların hakimiyyətindən sonrakı mənəvi boşluğu doldurmaq istəyirdi. Vaxtilə özlərini ən qədim xalq saymaları, dillərinin isə ən qədim dil olduğuna inanmaları artıq misirlilərin yadından çıxmışdı. Misirlilər əski qürurlarını nəyin bahasına olursa olsun yenidən özləri özlərinə qaytarmalı idilər – Psammetix belə düşünürdü.

Eramızdan əvvəl VI-VII əsrlərdə yaşayan firon Psammetix bu məqsədlə dilçilik problemlərindən birini, özü də ən maraqlı problemlərdən birini ortaya qoyub həll etməyə çalışdı. Biz bu problemlə ümumi şəkildə

əvvəlki adalardan birində artıq rastlaşmışdıq. Yadındamı, Əziz Oxucu, Əhməd Zaxanın doğuluşu ilə, mənşəyi ilə maraqlanırdı. Və buradan da dilin və dillərin tarixini, mənşəyini öyrənmək məsələsi yada düşürdü. Əslində, o adada Əhməd bizi öz bildiyi cıdır ilə aparır, biz isə Əhmədin istəyi, arzusu və fikirlərinə görə dil müstəvisində yada düşən dilçilik problemlərinə diqqəti yönəltməyə çalışırıdıq.

Firon Psammetix isə birbaşa dilçilik probleminin lap kökündən yapışdı. O da görünür, başqa bir həyatında dilçi olmuşdu. Psammetixi həmişə belə bir müəmma cazibə kimi özünə cəlb edirdi: dünya dillərindən hansı daha qədim, daha ilkin dildir?! Bütün ətraf aləmdəki dillərin mənşəyində hansı dil durur?! İlk dildə hansı xalq danışır?

Psammetix əmin idi ki, bütün mövcud dillərin kökündə bir dil bərqərar olmalıdır. Amma hansı? O bunun cavabını bilmirdi. Amma onun bilmədiyi bir məsələ də var idi. O bilmirdi ki, hər sualın öz cavab məqamı var. O, bilmirdi ki, XIX əsr gəlməli idi və alimlər bundan sonra dilləri – həm qədim, həm ölü, həm də müasir dilləri, onların fonetik, morfoloji quruluşlarını bir-birinə vurub qarışdıraraq ideal bir **Hind-Avropa uludilini** bərpa edə bilərdilər. Avqust Şleyxer Hind-Avropa ulu dilində hələ atlar və qoyunlar haqda öz sadələvh təmsilini yazmamışdı və Vilhelm Humboldt xalq ilə dilin bir-birinə münasibətinin mahiyyətini hələ üzə çıxarmamışdı...

Misir fironu I Psammetix isə eralardan çox-çox əvvəl mövcud olmuş ilkin dil barədə düşünürdü.

Nəhayət, o, düşünüb-düşünüb belə bir təcrübə aparmağı qərara aldı. Çox sadə və həm də bir qədər amansız təcrübə idi.

I Psammetix əmr etdi ki, iki yenicə doğulmuş körpəni valideynlərindən ayırıb dağların qoynundakı gizli bir mağaraya yerləşdirsinlər. Onlara xidmət edən çobanlara belə bir əmr verilmişdi ki, körpələrin yanında bir kəlmə də olsun səsləndirməsinlər. Bu körpələr heç bir insan səsi, heç bir söz eşitməməli idilər. Onlar böyüyəndən sonra ilk olaraq hansı dilə məxsus söz deyəcəklərdisə, I Psammetixin əmrilə məhz bu dil dünyanın ən qədim dili, bu xalq isə dünyanın ən qədim xalqı sayılacaqdı.

Psammetix qəti əmin idi ki, bu körpələrin böyüyəndən sonra səsləndirdiyi ilk söz onun doğma Misir xalqının dilinə məxsus söz olacaq və firon bu şəkildə öz sevimli dilini ən qədim dil, öz xalqını isə ən qədim xalq elan edəcək. Əfsuslar olsun... Psammetix yanılmışdı.

İki ilə yaxın bir müddət səbirsizlik içərisində gəldi keçdi.

Təxminən iki il sonra, nəhayət ki, çobanlar fironun yanına gəlib körpələrin dil açdığı xəbərini verdilər. Bu müddət ərzində bir insan səsi belə eşitməyən bu körpələr günlərin bir günü çobanlar mağaraya girərkən onlara tərəf iməkləyərək guya belə bir “əcaib” kəlmə səsləndirmişdilər: *“bekos”!*

Misir xalqının dilində bu söz yox idi. “Xəyal qırıqlığına” uğrayan firon inadcılıq göstərərək öz təcrübəsini sona çatdırmaq üçün “bekos” sözünün dünyadakı hansı xalqın dilində işləndiyini öyrənmə əmrini verir. Bilicilər canfəşanlıq edərək bunu öyrənməyə nail olurlar. Sən demə, “bekos” misirlilərin qonşusu olan frigiyalıların dilində “çörək” demək imiş. Beləliklə, Psammetix məcbur olur ki, bu dili – frigiyalıların dilini ən qədim dil, bu xalqı isə ən qədim xalq elan etsin.

Bu maraqlı əhvalatı tarixin atası **Herodot** özünün möhtəşəm *“Tarix”* kitabında Misirə həsr etdiyi bölmədə nəql edir. Bəlkə də və çox güman ki, fironun bu təcrübəsinin həyata keçirilməsi bir qədər başqa şəkildə olmuşdur. Bəlkə də və çox güman ki, bəlkə də çobanlar, yaxud bir başqaları fironu aldatmaq cəhdində bulunmuşlar. Və yaxud, bəlkə də uşaq tələffüzünü aydın və səlis şəkildə eşitməmişlər. Bununla bağlı “bəlkələr” və gümanlar kifayət qədərdir. Amma bir şey dəqiqdən dəqiqdir. I Psammetixin bu təcrübəni həyata keçirməsi! Onun analitik təfəkkürə sahib olması! Bunlar şübhəsizdir! Herodotun şahidliyinə görə bu fironun öz dövrü üçün elmi sayıla bilən başqa təcrübələri də (məsələn, Nil çayının dərinliyini ölçmək üsulunun icadı) olubmuş.

* * *

Beləliklə, yeni adada *“ən qədim dil hansıdır?”* sualı ilə baş-başa qalırıq. Və onu da bildik ki, bu sualı özlərinə verənlər və cavabını nəyin bahası-

na olursa olsun axtaranlar hələ qədim dövrlərdən elm aləminə məlum imişlər. Problem isə bu gün də əsl dilçilik problemi kimi nəzəriyyələrə və fərziyyələrə əsaslanır. Və bu problemin bir problem kimi yaddaşımıza həkk edilməsi, əslində, o biri müstəvidə iki sevən gəncin biri-birinin mənşəyi, doğum tarixi ilə təbii olaraq maraqlanmasının nəticəsində baş verə bilər. Eyni zamanda bu məqam bir başqa məsələyə doğru lağım da olur. “Ən qədim dil hansıdır?” sualı əgər I Psammetix dövrü üçün korrekt sual sayıla bilərdisə, biz bu gün (hər halda 26-27 əsr vaxt keçib) bu sualın qoyuluşunu (və ola bilər ki, mahiyyətini) bir qədər dəyişdirmək məcburiyyətindəyik.

Problem konkret real bir dilin yox – konkret olaraq misirlilərin, frigiyalıların, yunanların, türklərin, rusların... dilindən söhbət getmir – “*ümümiyyətə, insan dilinin mənşəyi hardan başlanır?*” sualındadır. Bu isə öz növbəsində “*dil necə varlıqdır?*” sualına doğru aparən bir cığırdır.

Dil insanlara yüksək ilahi qüvvə tərəfindən bir ərməğan kimi verilib, yoxsa insanlar yarandıqları gündən onu öz bioloji orqanizmlərindən zaman-zaman “çıxarıb” yaradıblar? Amma, bəlkə dili əmək yaradıb? Bəlkə o, əmək prosesində formalaşmağa başlayıb?! Ya bəlkə dil heç bir əmək sərf etmədən hansısa müqavilə əsasında meydana çıxıb?! İnsanlar əşyaları adlandırmaq üçün bəlkə öncədən bir-birilə razılaşma əldə etməli olublar?!

Dilin mənşəyi problemi təbii olaraq müasir dilçiliyi bu və bu kimi sualların cavabını axtarmağa vadar edir. Və hər axtarılan sualın üzərində qədim Misir fironunun müdhiş və möhtəşəm kölgəsini görməmək mümkün deyil.

Söhbət dilin mənşəyindən gedirsə, Əhməd bu məsələnin qoyuluşunu, mən belə başa düşürəm ki, yenə də özünə “doğma” olan müstəviyə gətirib bir qədər də konkretləşdirməyə cəhd edə bilər. O, təxminən, belə düşünməlidir: “*Dilin doğum günü varmı?*” Və bu suala təbii ki, Əhməd dilçilikdə strukturalizm cərəyanının banisi F.de Sössürdən fərqli olaraq (bax iki-üç sətir sonra!) müsbət cavab verməlidir. Niyə? Çünki əgər Zalxanın doğum günü varsa, o zaman bizim gətirdiyimiz paralellərə əsasən dilin də konkret bir doğum günü olmalıdır. Bunu Əhməd belə düşünür. Amma həqiqətdə də belədirmi?!

Əhmədi bu dəfə kədərləndirməyə məcburuq. Bu adada dilin doğum gününü, təəssüf ki, qeyd etmirlər. Hələ XX əsrin əvvəllərində fransız mənşəli görkəmli İsveçrə dilçisi F.de Sössür deyirdi ki, latın dilinin öldüyü gecəni və fransız dilinin doğulduğu səhəri müəyyənləşdirmək cəhdi düzgün olmaz. Axşam latınca “*serō*” (“gecən xeyrə qalsın”) deyib, səhər yuxudan ayılarkən fransızca “*bonjour*” (“sabahın xeyir”) deyə bilməzsən. Bu cür sürətli metamorfozalar reallıqda baş vermir. Həm də ki, Sössür bu sözləri konkret dillər üçün deyirdi; bu isə az əhəmiyyətli deyil.

Haşiyyə.** Fransız dili, əlbəttə ki, latın əsaslıdır. Amma latından fransızcaya keçid qəflətən (birdən) baş verməyib. Bu, mümkün deyil. Bir dil öz içindən o biri dili tədricən yavaş-yavaş doğur. Fransız, italyan, ispan dilləri latın dilindən törəyiblər. Amma klassik latın dilindən deyil, küçə və bazarlarda işlədilən xalq latınından. Məhz xalq latını bazasında Dante italyancanı öz ölməz komediyası ilə yaratdı. **Haşiyyənin sonu.

Bəs əgər sualı bir qədər başqa şəkildə qoysaq?! Ümumi insan dilinin doğuluşunu izləməyə çalışsaq?! İnsan dili nə zaman fəaliyyətə başlayır?! Nə zaman insan öz fikrini və yaxud ondan daha əvvəl – reaksiyasını öz həmtayına bildirmək (ötürmək) ehtiyacını duyur?! Əgər konkret dillərin hətta doğum gününü müəyyənləşdirmək bu prinsipə görə korrekt sayılmırsa, o zaman ümumi insan dilinin nə zaman (hansı gün?!) yaranmasını müəyyənləşdirmək cəhdi necə, – məntiqli sayıla bilərmi?

Əlbəttə ki, bütün bu suallara I Psammetixin və əlbəttə ki, Əhmədin təəssüf dolu əhvallarını nəzərə almadan qəti “*yox*” cavabı vermək məcburiyyətindəyik.

Əslində, bəlkə də sualın qoyuluşundakı prinsipi dəyişmək lazımdır. Əgər biz “*Nə zaman*” sual əvəzliyini “*necə*” sual əvəzliyi ilə dəyişsək, belə bir əvəzetməni problemin kəmiyyət göstəricisinin “əsərətindən” xilas olub keyfiyyət göstəricisinin “təbəliyinə” keçməsi kimi dəyərləndirə bilərik.

Deməli, Əziz Oxucu, əslində, “*dil nə zaman (hansı gün) yarandı və ya doğuldu?*” sualındansa, “*dil necə yarandı, necə doğuldu?*” sualı bizim üçün (və dilçilik üçün) daha vacib, daha faydalı və daha əhəmiyyətli görünməlidir.

Haşiyə. Qədim Babilistanda Allaha qovuşmağa əyyami-qədimdən ürəklərində can atan insanlar günlərin bir günü bununla kifayətlənmədilər. Onlar təkcə ürəkləri ilə deyil, cisimləri ilə də Allahın yanında olmaq istədilər və hamılıqla “**Babil qülləsi**” deyilən qülləni inşa etməyə başladılar. Bu qüllə vasitəsilə onlar göylərin yeddinci qatına – Allahın düz yanına qalxmaq istəyirdilər.

Əfsanə belə deyir ki, bundan qəzəblənən (bəlkə də ehtiyatlanan?!) Allah sürətlə tikilib göylərə baş çəkməkdə olan bu qüllənin inşasında çalışan adamların hərəsinə bir dil verdi. Və bundan sonra nə baş verdiyini təsəvvür etmək artıq çətin deyil. Bu adamların əvvəlki ümumi dili bu cür dil qarışıqlığında itdi və onların hər biri ayrı-ayrı dillərdə danışmağa başladı. Dünya dilləri bu əfsanəyə görə belə yarandı və, nəticədə, bu adamlar birbirilərini tərcüməsiz bir daha anlaya bilmədilər.

Babil qülləsinin inşası isə, təbii ki, yarımçıq qaldı və canlı insanlar bundan sonra Allahı əbədi olaraq ancaq ürəklərində yaşatmağa, ona ancaq ürəklərində qovuşmağa məhkum oldular.

Haşiyənin sonu.

Beləliklə, yenidən öz sualımıza qayıdaq. Dil *necə*, başqa sözlə desək, hansı şəraitdə yarandı və ilk primitiv insanlar necə oldu ki, bir-birlərinə səs vasitəsilə özündə məna gizlədən işarələr göndərməyə (ötürməyə) başladılar?

Doğrudan da, dərinləndən diqqət etsək, görürük ki, yer üzündə xəbər (məlumat) ötürmənin üsulu heç də vahid, yeganə üsul deyil və əgər belə olsaydı da, bu yeganə üsul dil olmayacaqdı.

Biz, əslində, təkcə danışmaq səsləri ilə deyil, təkcə yazı ilə deyil, öz hərəkətlərimizlə, göz-qasımla, müxtəlif bədən üzvlərimizin müxtəlif pozaları ilə və, nəhayət, müxtəlif işarələr vasitəsi ilə də xəbər ötürmə imkanına malikik. Lal-karların bir-birilə “söhbət”lərini xatırlayırsınızmı?! Bəli, təxminən bu cür! Hələ bundan başqa müasir həyatımızın ən vacib atributu – dilin (səsin) gedib çıxma bilmədiyi yerə də xəbər gedib çatmalıdır və gedib çatır da.

Haşiyə. *Homerin “İliada” əsərində təsvir edilən kimi Troya müharibəsi zamanı yunan sərkərdələrinə başçı seçilmiş Miken padşahı Aqamemnon Troyaya qaçırılmış Gözəl Yelenanın arxasınca onu geri qaytarmağa (əslində, 10 illik müharibəyə) yollanarkən öz sevgili zövcəsi Klitemnestraya (Aqamemnon Troyadan qayıdarkən bu “sevimli” zövcə onu “sürprizlə” qarşılayacaqdı) belə bir vəd verir: Troyaya qalib gəlmələri xəbərini Yunanıstanda hamıdan əvvəl alan adam o – Klitemnestra alacaq. Amma necə? Aqamemnon bunu necə həyata keçirmək istəyirdi?! Poçt yox, teleqraf yox, telefonlar, imeyllər hələ “ölü ideyalar” kimi... Eramızdan əvvəl Allah bilir, necənci əsr...*

Aqamemnonun isə niyyəti belə idi. Troya alınan kimi o əmr edəcəkdə ki, yaxınlıqdakı dağın düz təpəsində böyük bir tonqal yandırsınlar. Ta ki, Yunanıstana qədər dağdan dağa (daha doğrusu, dağbaşından dağbaşına) yandırılan bu tonqallar qələbə müjdəsini Klitemnestraya – o dövr üçün son dərəcə sürətli şəkildə (Miken şəhərinə qədər) beləcə çatdıracaqdılar.

P.S. *Doğrudur, Klitemnestra Aqamemnonun ona bu səmimi münasibətinin qədrini bilmədi və Troya müharibəsindən qələbəylə geri dönən ərinə elə həməən gecə yeni sevgilisi ilə əlbir olub öldürdü... Amma Aqamemnonun məhəbbəti öz dövrü üçün yeni bir xəbərötürmə üsulu icad etdi. Və bu cür xəbərötürmə üsulu nə qədər bəsit görünsə də onun bəlkə bu günümüz üçün hətta son dərəcə etibarlı olması ilə hətta bugün belə razılaşmaq mümkün deyil. Haşiyənin sonu.*

Dilin necə əmələ gəlməsi, daha dəqiq desək, necə yaranması sualı qədim dünyada yalnız Misir fironu qüdrətli Psammetixi maraqlandırmamışdı. Hələ çox ünlü yunan filosofu **Platon** öz məşhur dialoqlarından biri olan “**Kratil**” əsərində **Sokrat**, **Germogen** və **Kratil** arasında gedən elmi söhbətin canına dil və onun mənşəyi məsələsini qoymuşdu. Əslində, ömrü boyu şifahi şəkildə öz ideyalarını yayan Sokratın fəlsəfi görüşlərini öyrənmək baxımından çox faydalı olan bu dialoq, sözlərin (əslində, dilin) nə cür yaran-

masına qədim dünya mütəfəkkirlərinin fərqli baxışlarını özündə parlaq şəkildə əks etdirir.

Dialog boyu müdrik Sokrat gənc Germogenə sübut etmək istəyir (və buna nail də olur) ki, dildəki sözlər təbiətdə və şüurda mövcud olan anlayışların daxili təbiətini əks etdirirlər. Hər şeyə ad qoyan allahlar bu sözləri nəinki adlandırırlar, onların (adlandırılanların!) hətta hansısa xüsusiyyətini əsas götürərək yaradır və insanlara bəxş edirlər. Sözü təbiəti əşyanın təbiətinin inikasıdır. Sokrat belə düşünür. Əslində, aydındır ki, bu mövqe həmçinin əsərin müəllifi Platonun mövqeyidir. Deməli, Platon da belə düşünür. Kratil isə başqa mövqe tutur və başqa cür düşünür. Belə ki, əgər Sokrat Germogenə öz ideyalarını ancaq şərh edirsə, Kratilə həmçinin etiraz etməyə və onu inandırmağa məcburdur. Çünki inadçı Kratilə görə sözlər Sokratın dediyi kimi yox, cəmiyyətdə hansısa razılaşmaya əsasən əşya və anlayışlara ad kimi verilir.

İrəli qaçaraq onu deyək ki, müdrik Sokrat öz həmişəki fəlsəfi məharəti sayəsində sonunda yenə də istəyinə nail olur. O sübuta yetirir ki, sözün yaranması məhz onun daxili təbiəti ilə bağlıdır. Sokratın mövqeyinin qalib gəlməsi bir qədər yuxarıda deyilən kimi, əlbəttə ki, həm də onunla əlaqədar ki, əsərin müəllifi Platonun özü də öz sevimli müəlliminin fikirlərini bölüşür. Bu məqam əsərin daxili məntiqindən, ruhundan çıxır. Ümumiyyətlə isə, Platonun bu əsərində Sokratın dillə bağlı başqa maraqlı fikirləri də özünə yer tapır. Onlar barədə də bir-iki kəlmə demək pis olmazdı.

Ən maraqlı fikirlərdən biri budur. Sokrata görə qədim zamanlarda adamların dili ilə Allahların dili bir-birindən fərqlənirmiş. **Ali dil** və **adi dil** kimi adlandırılan bilən bu dillər eyni məkan və zaman daxilində işlənir. Əlaqədar ki, bu yanaşma XX əsrin ən qəribə dilçilərindən birinin ən qəribə nəzəriyyəsiindən vurub yenidən üzə çıxır. **Akademik Marrın “yeni dilçilik nəzəriyyəsiində”** dilin əmələ gəlməsinin bir forması da bundan ibarət idi ki, ilkin mərhələdə şamanların (kahinlərin, maqların, ozanların...) dili ilə adi adamların dili bir-birindən hətta mənşəcə fərqlənir. Əgər birincilər artıq səsli dilə malik idilərsə, başqa sözlə, səsli dil ancaq onların “inhisarı” idisə, adilər ancaq əl işarələri vasitəsilə “danışdırlar”. Akademik Marrın bu

müddəası çox asanlıqla Sokratın bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz “allahların dili ilə adi adamların dili arasında fərq var” müddəası ilə səsleşir. Sokrat bu fərqlənmə məqamını qeyd edərkən Homerin poemalarına istinad edirdi. Bu hal, əslində, sinonimliyin meydana gəlməsi üçün real dil şəraiti yaradan baza kimi də maraqlıdır. Belə ki, hələ Homerdə, Sokratın dediyi kimi, Allahlar və adamlar eyni əşyanı başqa-başqa şəkildə adlandıra bilirlər.

Haşiyyə.** Müasir dildə bu məsələ “sıxılıb-sıxılıb” belə bir hala gəlib düşüb. Müxtəlif zümrələrə və müxtəlif savad dərəcəsinə malik olan adamların dili və üslubu fərqlənir. Söz səviyyəsində olmasa da qrammatik səviyyədə fərqlər göz qabağındadır. Bu mənə uzaqdan da olsa Sokratın bayaqkı müddəasını xatırladır. Əlbəttə ki, ancaq xatırladır. **Haşiyyənin sonu.

Sokratın başqa bir dilçilik müddəası da **“işarələr (yəni dil işarələri) razılaşma əsasında yaradıla bilməz”** müddəasıdır. Bu həqiqətən belədirsə, o zaman bu işarələr şərti sayılmalıdır. “Sözün daxili təbiəti şərti sayıla bilməz!” əleyhmüddəanı qulaq ardına vursaq, asanlıqla olmasa da, Sokratın bu fikrini çəkib XX əsrə, F.de Sössürün **“dil şərti işarələr sistemidir”** postulatının yanına gətirib çıxara bilərik. Əslində, bəlkə də əksinə, Sössürü aparıb Sokratın yanına qoya bilərik. Bir qədər də irəli getsək, söyləyə bilərik ki, Sokrat öz fikirləri ilə dildə razılaşmaya qarşı çıxanda, razılaşmanın necə gəldiyiyinə aparan yola qarşı çıxırdı, başqa sözlə, özbaşına adlandırmanı inkar edirdi. Buradan atılan birinci addım isə onu şərtilik müstəvisinə – əsrlər sonra öz elmi izahını Sössürün yaratdığı dilçilik sistemində tapan bir yozum sahəsinə gətirib çıxarır. Sokratdan Sössürə gələn yol, əslində, **Xaosdan Kosmosa** gələn bir yol kimi diqqəti cəlb edir. Xaotik, pərakəndə dilçilik duyumundan səlis, əsaslandırılmış dilçilik baxışına gələn yol. Dilçiliyə əsaslanmış fəlsəfədən (Sokrat), fəlsəfəyə əsaslanmış dilçilik (Sössür) beləcə həm asanlıqla, həm də çətinliklə doğulurdu.

Nəhayət, bir tərəfdə bir ağac kötüyünə oturub artıq darıxmış və bəlkə də bir balaca karıxmış bizim bu binəva Əhmədi də yada salmaq vaxtı, deyəsən, çatdı. Əhmədin sual dolu gözlərinə baxıb duyuram ki, Əhməd indi

təxminən belə düşünür: *“Bütün bunlar çox yaxşı səslənir. Amma biz, deyəsən, əsas sualdan yavaş-yavaş uzaqlaşmağa başladıq. Dilin mənşəyi sualından. Bəs bu sual necə olsun?!”*

Fransadakı Paris Dilçilik cəmiyyəti 1866-cı ildə belə bir qərar çıxarmışdı: Dilin mənşəyi ilə bağlı təklif edilən heç bir elmi məqalə və məruzələr nəzərdən keçirilməsin. Bu nəyi göstərirdi?! Hər şeydən əvvəl bu onu göstərirdi ki, tədqiqatçıları və tədqiqatçı olmayanları dilin mənşəyi məsələsi ahənrüba kimi özünə tərəf çəkir və şərhlərin bolluğu, obyektin, mənşəyinə olan maraq əsrlərdən bəri yanıb-yanıb nəinki öləzimir, hətta, əksinə, artan xətlə güclənir.

Haşiyə.** Məsələ qadağa ilə də həll olunmur. Adı çəkilən həmmən cəmiyyətdə artıq 1975-ci ildə bu istiqamətdə yazılmış və yığışib qalmış təklif və təyinatların sayı 15.000-dən çox idi. **Haşiyənin sonu.

Bəli, bizə də indi o qalır ki, Əhmədi narahat edən suala, əslində, bizi bu adaya gətirən suala – klassik və müasir nəzəri dilçiliyin ən vacib problemlərindən birinə dönək və onunla bağlı bir sıra digər maraqlı mülahizələrə tanış olaq.

Doğrudan da dilin mənşəyi varmı? Bir qədər yuxarıda biz buna kateqorik şəkildə “yoxdur!” cavabını verdik. Sonra da qeyd elədik ki, əslində, problemin qoyuluşu dilin *necə* yaranması məsələsi ətrafında fırlanmalıdır. Özü də hər hansı dilin yox, *insan dilinin!!* Böyük hərf ilə yazılan *Dilin*. Bəli, hər hansı konkret dilin mənşəyini Psammetix kimi müəyyənləşdirmək cəhdi göydəki ulduzların sayını öyrənib bilmək ehtirası qədər əbəs və bihudə bir zəhmətdir. Əsl **Sizif zəhmətidir.**

Haşiyə.** Qədim yunan mifologiyasında Sizif Allahlar tərəfindən bihudə zəhmət çəkməyə məhkum edilmişdi. O, dönə-dönə böyük bir daşı itələyib-itələyib uca bir dağın başına qaldırır və dağın zirvəsinə çatan zaman bu daş hər dəfə sürüşüb onun əllərindən çıxır, yenidən dağın ətəyinə qayıdıb düşürdü. Sizifin bu əməyi ictimai-ədəbi, bədii fikir tarixində bihudə çəkilən zəhmət anlayışını simvolizə edir. **Haşiyənin sonu.

* * *

Qeyd etmək vacibdir ki, *Dilin* mənşəyi ilə bağlı mübahisələr təkcə dilçiliyin problemi deyil. Bir sıra başqa elmlərdə də, xüsusilə, fəlsəfə, psixologiya və dinşünaslıqda bu problem, onun möhtəşəmliyi bütün boy-buxunu ilə görünməkdədir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, əsrlər boyu bu problemlə bağlı bir sıra nəzəriyyə və fərziyyələr yaranmışdır. Bir qədər yuxarıda biz bunlara öləri də olsa toxunduq. İlahi nəzəriyyənin, bioloji nəzəriyyənin, əmək nəzəriyyəsinin və müqavilə üzrə yaranış nəzəriyyəsinin adları bir qədər əvvəl artıq cəkildi. İndi bu siyahıya başqa adları da əlavə edək. Mən **onomatopoeitik, nidalar, jestlər** nəzəriyyələrini nəzərdə tuturam. Bununla yanaşı onu da unutmayaq ki, qədim Yunanıstanda müxtəlif filosofların dilin mənşəyi ilə bağlı mülahizələri ("füsey" və "tesey" üsullarını yada salaq), əslində, sonrakı nəzəriyyə və fərziyyələr üçün fundamental rasiyal bünövrə rolunu oynadı. Adı çəkilən nəzəriyyələrlə ümumi tanışlıq, elə güman edirəm ki, Əziz Oxucu, sənin üçün maraqlı olar.

"İlahi nəzəriyyəyə" görə *Dil* Allah tərəfindən insanlara bəxş edilmişdir. Dilin yaranması möcüzəli və sirlidir. Əslində, bu mürəkkəb mexanizmin başqa cür yaranmasını təsəvvürə gətirmək heç mümkün də deyil. Hətta apostol İoan tərəfindən yazılmış *"İncil"* elə ilk sətirlərindən buna açıq-aydın işarə edir. "İncil" də belə deyilir: **"Hər şeydən əvvəl Söz olmuşdur və Söz Allahın özü olmuşdur..."**

Müqəddəs Qurana görə də Allah Adəmi "səslənən" gildən yaratmışdır. Ona həyat bəxş edəndən sonra isə bütün əşyaların adını ona öyrətmişdir. Deməli, adları yaradan və insana bəxş edən bizim dinimizə görə də Allahdır. Dilin daxili mexanizmini, işlənmə aparatını göz önünə gətirə bilsək, başqa cür düşünmək sadəcə mümkün deyil.

Bu nəzəriyyə, materialistlərə, əlbəttə ki, qeyri-rasional görünə bilər və görünür. Amma dərindən diqqət etsək inanarlıq ki, Dil kimi son dərəcə mürəkkəb bir mexanizmin öz-özünə (spontan!) yaranması elə də inandırıcı deyil! İnandırıcı olan isə budur: əlbəttə ki, hər şeyin yaradıcısı həm də Dilin

yaradıcısıdır. Əlbəttə ki, Dil o böyük olan Allah tərəfindən insanlara bir hədiyyə kimi əta edilmişdir. Başqa cür düşünmək indicə qeyd etdiyimiz kimi son dərəcə çətin, əslində, mümkün deyil.

Dilin mənşəcə İlahi qüvvəyə aidliyi ideyası bir çox filosoflar və alimlər tərəfindən özü də zaman-zaman irəli sürülüb müdafiə edildi. **Platon** (e.ə. IV əsr), **Kenterberili Anselm** (XI-XII əsrlər), **M.Herder** (XVIII əsr), **G.Lessinq** (XVIII əsr) və bir sıra başqa görkəmli mütəfəkkirlər məhz bu ideyanın müdafiəçiləri idilər. Bunlar əsl filosoflar və hətta dəqiq elmlərin nümayəndələri idilər. Amma onlar tək qalmadılar. XIX əsrin ən böyük dilçilərinin də çoxu bu ideyaya tərəfdar çıxdı. Onların içində ən parlaq sima nəzəri dilçiliyin banisi **Vilhelm fon Humboldt** idi. Humboldta görə, onun ən maraqlı fikirlərindən biri belə idi ki, dil “anidən və qəflətən” yaranmışdır. O, başqa cür yarana da bilməz. Bir çox primitiv dillərin dərin bilicisi olan Humboldt (onun məşhur əsəri “**Yava adasındakı kavi dili haqqında**” əsərini yada salaq) təkidlə deyirdi ki, onların heç birini ibtidaidən daha yüksək quruluşa gedən yolda izləmək mümkün deyil. Onların hamısı hansısa bir normal mövcudiyat stadiyasındadırlar. Onlar qəflətən və anidən yaranmaya bilməzlər. Bu isə birbaşa ilahi qüvvəyə aşkar işarədir.

Doğrudan da Dili və dilləri “sıfır” nöqtəsindən öz inkişafına başlayan bir sistem kimi düşünmək, təkamül prosesini belə bir sistemə şamil eləmək mümkün deyil. “Qəflətən və anidən” yaranmış hər bir nəsnə ancaq və ancaq Allahın hökmü ilə ola bilər. “Artıq hazır bir sistemi bu şəkildə insanlara bəxş edən Xəliq, əslində, onun sonrakı təkamülünü insanların öhdəsinə buraxmışdır”, deyə düşünsək, o zaman xalqların inkişafı ilə dillərin inkişafı arasında uyğunluğu da asanlıqla izləmək mümkün olar.

XVI və XVII əsrlərdə yenidən canlanan **ictimai müqavilə üsulunun** (**T.Qobbs, J.J.Russo, A.Smit** və başqaları) mayasında isə vaxtilə qədim Yunanıstanda yaranmış “tesey” nəzəriyyəsi (**Demokrit, Diador...**) dururdu. Bu ideya tərəfdarlarında məsələyə primitiv yanaşmanı hiss eləməmək mümkün deyil. Guya insanlar hər hansı əşyanı və ideyanı bu və ya başqa şəkildə adlandırmaq üçün öz aralarında əvvəlcədən razılığa gəlirlər. Guya qədim insanlar bir yerə yığılıb məsələni götür-qoy edirlər, bir növ müqav-

vilə bağlayırlar: gəlin, deyirlər, bu sözu bu cür, bu biri sözü isə başqa cür adlandıraraq. Qəribədi, deyilmi?!

Dildə, təbii ki, bəlli bir qisim sözlərin mənşəyini bununla izah eləmək mümkündür. Məsələn, elmi terminləri götürək. Onların razılışma üsulu ilə (müəllif və oxucu arasında, eyni elm sahəsinin nümayəndələri arasında) dilə daxil edilməsi mümkündür. Amma bütövlükdə dilin (dildə olan bütün sözlərin) mənşəyini müqavilə üsulu ilə bağlamaq... inanılmazdır.

Elə Əhməd də bu yerdə belə bir “şıltaq” sual verməkdən özünü heç cür saxlaya bilmir. Sual isə budur. Bu və ya başqa bir əşyanı adlandırmaq üçün razılığa gələn və bir-birilə bu şəkildə “müqavilə” bağlayan insanlar bu zaman görəsən necə və hansı dildə danışib anlaşırdılar?! Fərziyyənin ciddilik dərəcəsinin həddi elə bircə bu sualın timsalında açıq-aşkar şəkildə üzə çıxır. Əhməd özü də, deyəsən, başa düşmədi ki, onun “dəlidən doğru xəbər” sualı nə qədər yerinə düşdü və məntiqli oldu.

Maraqlı fərziyyələrlən biri də *səs taqlidi* ilə (**G.Leybnits...**) bağlıdır. Dil, bu fərziyyəyə görə, insanın təbiət hadisələrinin səsini yamsılama çabalarından yaranmışdır. Ümumiləşdirsək, “dil insanın içində, onun psixoloji aləmində baş verən proseslərin nəticəsidir” fikri bu fərziyyənin canında durur.

Dilin mənşəyini insanın daxili aləmi ilə, hisslərilə bağlamaq cəhdi daha bir ideyada özünü göstərir: Dilin *nidalar* vasitəsilə yaranması (**M.Herder...**) ideyasında! İbtidai insanın instinktiv qışqırtıları (yenə də psixoloji məqam!) nidaların və onlar vasitəsilə digər nitq hissələrinin yaranmasına gətirib çıxarır və s. və i.a.

Başqa bir fərziyyə. “**Onomatopoeitik**” adlanan bu fərziyyə ilk baxışda adamı bəlkə də çaşdırı bilər. Tərkibindəki “poetik” elementinə görə. Amma bəri başdan onu deyim ki, poeziya ilə bunun heç bir əlaqəsi yoxdur. Yunan dilində bu sözün mənası adların “istehsalı” anlayışına uyğun gəlir. **G.Şteyntal**, **Y.Qrimm** və **A.Potebnya** kimi XIX əsrin nəhəng filoloqları tərəfindən irəli sürülüb müdafiə edilən bu ideyaya görə dilin əmələ gəlməsi primitiv insanın ya istirahət etdiyi zaman, ya da oyun oynadığı zaman (yenə – oyun?) baş verir. Emosional ekspressiyaya, yəni təkrar edilən səslərə insanın genetik uyumu bütövlükdə dilin yaranmasına, adların istehsalına gətirib çıxarır.

Dilin əmələ gəlməsi ilə bağlı bir sıra başqa fərziyyələr də var. Bunların sırasında dilin **jest** və **işarələrdən** yaranmasını (**V.Vundt, N.Marr...**), **əmək** fərziyyəsini (**F.Engels** və bütün **sovet dilçiliyi!**) daha maraqlılar sırasında saymaq olar.

Bütün bu fərziyyələr, fikir və ideya mübarizələri bizə aydın şəkildə onu göstərir ki, elmin və elmətrafi situasiyanın dilin mənşəyi probleminə münasibəti həmişə aktual olmuşdur. Fransa Dil Cəmiyyətinin məlum qərarına baxmayaraq, hətta bu gün belə bu mübahisələr səngimək bilmir. Amma orası da var ki, onların hamısını (birindən başqa) biz fərziyyə kimi, yəni, sübuta yetməmiş müddəə kimi qəbul edə bilərik. Nəzəriyyə isə yeganədir.

Nəzərdən keçirilən fərziyyə və ideyaların arasında yeganə sübuta ehtiyacı olmayan təkrarən qeyd etmək lazımdır ki, məhz **İlahi nəzəriyyədir**. Məhz fərziyyə yox, nəzəriyyə! Dilin mənşəyi ilə bağlı bütün mübahisələrə son qoymaq iqtidarında olan sübut! Allahın mövcudluğu şübhəsizdirsə, (bu isə belədir!) o zaman insana bəxş edilən Dilin də məhz onun tərəfindən əta verilməsi şəksizdir. Bu belədir və başqa heç cürə deyil!!

Əziz Oxucu! Məsələnin bu cür təqdimi ilə Əhməd də sükut içində razılaşdı. Zalxanın mənşəyi barədə, onun necə və hansı şəraitdə doğulması barədə əgər Əhməd nə zamansa düşünmək və bu barədə məlumat almaq istəyəcəksə, elə bilirəm ki, onun yadına dilin mənşəyi barədə bu yaşıl adada gedən bəzən aydın, bəzən isə, nə gizlədim mürəkkəb və qəliz söhbət (kim nə cür və necə anladısı) gəlib öz-özünə düşəcək. Bu yerdə Əhməd belə deyir:

– Mənə elə gəlir ki, bu zaman (dilin mənşəyi barədə söhbət zamanı) Misir fironu I Psammetixin də xatirəsi minnətdarlıqla anılacaq. O nahaq yerə uzun-uzun əsrlər bundan əvvəl Misir dilinin yaranışı ilə bağlı öz maraqlı təcrübəsini həyata keçirməyib.

Amma...

Gəmi yenə fit verir və bizi səsləyir. Yeni ada bizi gözləyir, Əziz Oxucu, ardımca!

Bu yeni adada söhbətimiz heç də əvvəlkindən az maraqlı olmayacaq, zənn edirəm. Beləliklə... o biri səhifəni hökmən çevir.

VIII FƏSİL

"ƏHMƏD SABAH BAKIYA QATARLA YOLA DÜŞƏCƏK"

1. *"Platonun xəstələnməsi"*. 2. *Okkam ülgücü və ya kanalda "küylər"*.
3. *Canlı, ölü cümlə*. 4. *Aktual üzvlənmənin gizli proyektoru*. 5. *Paul, Pyotr, Əhməd səfərə hazırlaşırlar*. 6. *Zahir və batin – dildə və, əlbəttə ki, həyatda!*
7. *Cümlə yaşayır, deməli, biz yaşayırıq*.

Boynuma alım ki, Əziz Oxucu, səninlə adadan-adaya sürətlə gəzib, nəhayət, mən özüm də yorulduğumu hiss elədim. Nəfəs dərib bu ağır da olsa, maraqlı səyahət barədə düşünmək, onun bəzi məqamlarını bir daha tələsmədən götür-qoy eləmək istədim. Elə bu zaman Zalxa başılovlu özünü bu sətirlərin arasına saldı. Onun böyük bir təlaş içində gətirdiyi xəbər, məni əvvəl-əvvəl çox az, necə deyərlər, "etkilədi". Xəbərdi də, bütün digər xəbərlər kimi...

Zalxanın isə rəngi ağarmışdı, həyəcanla yalnız bunu deyə bildi:

– **Əhməd sabah Bakıya qatarla yola düşəcəkdir.**

Qızın üz-gözündə əməlli-başlı bir ümitsizlik var idi. Onu sakitləşdirmək üçün, normalda, istər-istəməz mən də nə isə deməliydim. Amma heç nə demədim. Susdum. Yadıma, görün, nə düşdü?! Mən düşündüm ki, dilçiliyin çox vacib bir probleminin izahı Zalxanın indicə söylədiyi bu həyəcanlı cümlənin üzərində qurula bilər. "Əhməd sabah Bakıya qatarla yola

düşəcək” cümləsi bizi dilin ən vacib elementi (istərsəniz – ünsürü, bəlkə də ən dəqiqi budur: işarəsi!) olan cümlənin **batın dünyasına**, zahirdə görünməyən **iç dünyasına** apara bilərmiş. Bu şərtlə ki, əlimizdə bu batinə aparam qapının açarı ola.

Zalxanı belə vəziyyətdə qoymaq nə qədər ağır olsa da, xəyalım məni bu məsələyə bir qədər başqa yöndən yanaşmağa apardı. Cümlənin batininə gedən yolun açarı mənimçün beləcə tapılmış oldu. Amma tələsməyək. Xalq deyir: tələsən təndirə düşər. Romalılar isə belə deyirdi: **tələsəndə də yavaş-yavaş tələsin.**

Son zamanlar ən çox daxili işığına yandığım və, əlbəttə ki, inandığım bir cümlə barədə, Əziz Oxucu, sənənlə xüsusi danışmaq istəyirəm. Mən, necə deyərlər, indi-indi özüm üçün çox maraqlı yeni bir yazar kəşf eləmişəm. Onu sevə-sevə oxuyuram.

***Haşiyə.** “Sevdiyim yazıçı hansı yazıçıdır?” sualına nadir halda dəqiq cavab verilir. Cürbəcür “ideoloji” meyarlar axtarılır. Formal dəqiq cavab isə çətin gəlir. Məncə, ən “formal dəqiq” cavab bu ola bilər. Ən çox sevdiyim, və yaxud sadəcə sevdiyim yazıçı o yazıçıdır ki, mən onun əsərlərini bir dəfə yox, iki dəfə və daha çox oxumağa ehtiyac duyuram, ona dönə-dönə qayıdıram.*
Haşiyənin sonu.

Haqqında danışmaq istədiyim şəxsi yazıçı kimi yaxından tanımağıma mane olan səbəb onun ilk öncə filosof olması idi. Özü də necə filosof – filosofların atası! Söhbətin kimdən getdiyini biləndə, ümid edirəm ki, sənə, Əziz Oxucu, hər şey aydın olacaq. Söhbət **Platondan** gedir.

Onun sırf fəlsəfi irsini bir tərəfə qoyaq. Formaca öz dövrü üçün yeni olan ədəbi dialoqları da Platonun bir filosof-alim kimi zənginliyindən xəbər verir. Biz adaların birində onun dilin mahiyyəti, dilin, sözlərin mənşəyi barədə yazdığı **“Kratil”** adlı dialoqla tanış olmuşduq. Amma bu azmış. Bu dialoqlar fəlsəfi dərinliyi ilə bərabər, eyni zamanda, onun çox incə bir yazıçı olduğunu ortaya qoyur. Dünya dram sənəti **Dionisi bayramlarında** oxunan xorun içindən ayrılmış bir nəfərlə bu xorun arasındakı dialoqdan yaranmış-

dısa, mənə elə gəlir ki, dünya nəsrinə də Platonun dialoqlarındakı iki, bəzən üç, bəzən dörd adamın söhbətindən yaranıb. İnanmayan oxusun. İnanacaq.

Haşiyə.** Yunan xorundan iki nəfəri səhnənin önünə çıxaran və onunla xor arasında dialoq quran, bununla da biz tanıdığımız dramaturgiyanın əsasını qoyan şəxs Platonun böyük sələfi **Esxil** idi. Bir qədər keçdi və Esxilin açdığı yol bir az da dərinləşdi. Esxildən sonra yazıb yaradan başqa bir böyük dramaturq **Sofokl** özündən əvvəlki çərçivəyə sığmadı. Sofokl xordan üçüncü nəfəri çıxardı. Dialoq bir qədər də zənginləşdi. Ondan sonra **Evrripid** artıq xordan çıxanların sayını dördə çatdırdı. Sonralar, çox-çox daha sonralar isə xor, ümumiyyətlə, unuduldu. **Haşiyənin sonu.

Platon öz müəllimi, onun filosof kimi formalaşmasında böyük xidməti olan və gənc Platonu daim öz şifahi söhbətləri ilə müdriklik yoluna yönəldən (bunu biz Platonun özündən öyrənirik) **Sokrat** barədə bir neçə dialoq yazıb. Bu dialoqlarda Sokrat özü də bir obraz kimi iştirak edir və bu gün Sokratın fəlsəfi görüşlərinin mayasını öyrənmək istəyənlər üçün Platonun dialoqları əvəzsiz mənbədir. Platon da afinalı digər gənclər **Kratil** kimi, **Fedon** kimi, **Hermogen** kimi, **Apollodor** kimi “üzməyi” Sokrat dənizinin hüdudsuz intellekt dərinliyində öyrənmişdir. Xüsusilə, Platonun yazdığı bir dialoq çox insani bir duyumun üzərində qurulub. Bu dialoqda Sokratın həyatının son günü və son saatları təsvir edilir. Dialoqun adı **“Fedon”** dur.

Məlum olduğu kimi Sokrat afinalı gənclərin əxlaqını və dünyagörüşünü öz dərsləri ilə pozduğuna görə (?) məhkəmə tərəfindən ölümə məhkum edilir. Həbsdən qaçmağı ona təklif edən gənc dostlarına Sokrat qətiyyətlə “rədd” cavabı verir. Hətta ölüm cəzasını rəsmən dəyişdirə biləcək qanuni bir imkandan da – üzr istəmək fürsətindən də qürurla imtina edir. Yəni, “mən haqlı ola-ola, üzr-filandan söz ola bilməz, üzr istəmək – günahı boynuna almaqdır”. Və, nəhayət, zəhər içib dünyadan köçməli olduğu gün yetişir və dostları həbsdə onunla son görüşə gəlirlər. Platonun “Fedon” dialoqu bu görüşü və görüş zamanı Sokratın həyat və cismani ölüm, ruhun ölməzliyi, fani dünya haqda son söylədiklərini, Sokratı sevənlərin həyəcan

və əzabını, Sokratın özünün ölümü necə mərdanə qarşılmasını ətraflı və canlı təsvir edir.

Özünün son saatlarında (bir azdan zəhər içib öləcək) Sokrat son dərəcə mütəvazi və müdrikdir. O, həyatdan son ləzzətini alır – heç nə olmamış kimi sakit və rahat tərzdə beynindəki düşüncələrini öz sevgili tələbələri ilə son dəfə bölüşür. Hamı burdadır. Heç kim göz yaşını nə saxlaya bilir, nə də gizlədə bilir. Xüsusilə, Apollodor adlı gənc az qalıb özünü “həlak edə”. Digərləri də son dərəcə pərişandır. Sokratdan başqa.

Sokratın son saatlarında onun yanında olmuş bu sədaqətli adamlar barədə məhz Fedon məlumat verir. Dialoqda Sokrat barədə Fedonun söhbətini dinləyən **Exekrat** Fedondan soruşur ki, Sokratın son saatlarında onun yanında kimlər oldu, vəfalı dostlarından kimlər onu ölüm ayağında tək qoymadılar və s. və i.a.?! Fedon bu adamların hamısının bircə-bircə adlarını çəkir: **Apollodor**, təbii ki, **Fedonun** özü, **Hermogen**, **Epigen**, **Esxin**, **Antisfen**... Platona çatdıqda Fedon, başqa sözlə, dialoqun müəllifi Platon özü barədə belə deyir:

– **Platon, deyəsən, xəstələnmişdi.**

Maraqlıdır, deyilmi?!

Deməli, Platon Sokratın son saatında onunla olmayıb. Bunu onun özü yazır.

“...Platon, deyəsən, xəstələnmişdi”. Çox adi zahiri, amma çox dərin batini olan bir cümlə! Özünü ülgüclə kəsəsən – buna deyərlər. “Platon, deyəsən xəstələnmişdi”. Bax, Əziz Oxucu, mənim vurulduğum cümlə, mənim bütün dialoqun açarı saydığım cümlə məhz budur.

Dərin arxeoloji qatlarda bu cümlənin bir neçə məzmunu vardır:

– Platon özünü xəstəliyə vurub, o, Sokratın son saatlarında nə üçünsə onun yanında olmaq istəməyib... Bəlkə nədənsə ehtiyat edib?!

– “Deyəsən” sözü (dilçilikdə ona “ara söz” deyirlər) Platonun həqiqətən xəstə olmasına şübhə yaradır...

– Platonun özünün bunu qələmə alması son peşmançılığın zəif etirafı kimidir, Platonun əzabı duyulandır...

– Platon həqiqətən xəstə olub. Bu cümlə də son dərəcə səmimidir, amma, o öz müəlliminə mənəvi borcunu gec də olsa qaytarıb. Bu borc onun yazdığı dialoqdur... Həm də Sokratla bağlı yazdığı digər dialoqlardır.

O da təəccüblüdür ki, Platon həbsxanada olmasa da, amma Platon hər şeyi “nanə-cövhəri ilə” təsvir edir. O, hətta Sokratın son sözlərini də qeyd etməyi unutmur. Dostları artıq zəhər içmiş və gözlərini bu dünyaya əbədi yummaqda olan Sokratdan soruşanda ki, onun son arzusu nədir, Sokrat artıq zəif səslə belə cavab verir:

– **Asklepiyə** bir xoruz borcluyam. Onu qaytarın...

Bu onun son sözləri olub.

Haşiyyə.** Bəzi mənbələr Asklepinin yunan allahlarından biri olduğunu (sağlamlıq və səhhətlə bağlı belə bir Allah yunan mitologiyasında var), bəzi mənbələr isə Asklepinin Sokratın qonşusu olduğunu yazırlar. Mənim üçün daha maraqlı variant “qonşu” variantıdır. **Haşiyyənin sonu.

Öz qəribə və “arxeoloji” qat baxımdan çoxqatlı cümləmizə dönək: “Platon, deyəsən, xəstələnmişdi”.

Cümlənin əməlli-başlı cazibəsi olarmış. Qat dalınca qatı açılır. Hələ mən bu cümlənin əzab, niskil, peşmançılıq qatlarını demirəm. Sehirdimi – sehirdi! Müəmmadımı – müəmmadı!

Düşünsək ki, bu açılan qatlar heç də bütün cümlələrdə olmur, ola bilməz, onlar xüsusi seçilmişlərə aiddirlər – səhv edərək. Deməliyik ki, bütün cümlələr öz içində zahirdə görünməyən dərinliklər gizlədir. **Zahir və batın!** Bu ancaq adamlarda olmur. Bu gün bu ikili qarşılaşdırma – cümlənin zahiri və batini (**dərindəki və üzdəki quruluşlar** adı ilə) çox ciddi tədqiqlər vasitəsilə dilçilikdə araşdırılır, aydınlaşdırılır. Başqa elmlər və sahələrdə də olan kimi.

* * *

Mətləbdən uzaqlaşmayaq. Nəhayət, gəl, Əziz Oxucu, Zalzaya qayıdaq. Qızın artıq gözləri yaşla dolub nə dolub, qəhər onu boğur nə boğur, ağlamağı bir himə bənddi. Biçarə bəlkə də düşünür ki, Əhməd birdəfəlik çıxıb gedəcək və bir daha geri dönməyəcək, bəlkə elə bilir ki, Əhməd onu atır?!.. Mən düşünürdüm: “onu necə sakitləşdirə bilərəm?!”

Çox keçmədi, Əhməd özü peyda oldu. Mənə elə gəldi ki, o özü də bir balaca çaşqın kimidir. Başını qaldırıb Zalxanın üzünə baxa bilmirdi. Mən bu iki gənci tək buraxmaq istədim. Qoy ürəkləri istəyən qədər üzbəüz oturub söhbətlərini eləsinlər. Yəqin ki, bunun bir nəticəsi olar.

Biz isə səninlə başqa bir yeni adadayıq, Əziz Oxucu. Bu adadakı mövzu, elə güman edirəm ki, artıq bəlli oldu – söhbət, əlbəttə ki, cümlədən gedəcək. Hər şeyin onurğa sütunu olan cümlədən.

Onu yada salım ki, biz “**struktur sxem**” anlayışı ilə, yəni, cümlənin əsas canı ilə bir əvvəlki adadan tanışıq. Amma qeyd eləmək vacibdir ki, bizim istifadə etdiyimiz real cümlələr ancaq struktur sxemdən ibarət deyil. Struktur sxem hardasa skeleti xatırladır. Bundan əlavə isə bu struktur sxemlərin əti-qanı olur, onlar müxtəlif üslubi çalarlar liciminə bürünüb üzə çıxırlar. Doğrudur, bizim bir-birimizi ən üst qatda anlamamız üçün bu üslubi “əlavələrin” heç bir dəyəri olmasa da, aydındır ki, onlarsız (üslubi süsləməsiz, bəzəksiz) bizim dilimiz son dərəcə kasıb və kasad görünərdi.

Orta əsrlərin sonunda (təxm. 1285-1349) **V.Okkam** adlı bir filosof, necə deyərlər, yazıb-yaradırdı. Vilyam Okkam **Fransisk ordeninə** mənsub bir rahib idi. Onun öz dövrü üçün çox maraqlı fəlsəfi görüşləri vardı. Okkamın görüşlərinə belə bir metodoloji kvintessensiya xas idi. O deyirdi: ehtiyac olmadan sübutların sayını çoxaltmağa lüzum yoxdur. Və yaxud başqa sözlə, bu fikir belə təqdim oluna bilər: “Ən kəskin bir şəkildə əgər ehtiyac duyulmursa, yeni mahiyyətləri tədqiqə cəlb etmək gərəksizdir”. Görkəmli alim və təvazökar insan Azad Mirzəcənzadənin təbiri ilə desəm: deyə bildimmi, Əziz Oxucu?! Əgər bilmədimsə, bir qədər də loru dildə

deyirəm: “bu belə olar” fikrini çatdırdınsa, daha uzatma. Az sözlə deyilə biləni çox sözlə demə.

Bu bir qənaət prinsipidir desək, səhv etmərik. Artıq olan heç nəyə (əlavə heç bir sübuta!) Okkama görə ehtiyac yoxdur və o, tədqiqatda yer almamalıdır. Artıq olan hər şey kəsilib atılmalıdır. Ülgüc kimi kəsilməlidir. Ülgüc! Buradan da Okkamdan sonra onun tədqiq və tərif etdiyi prinsip belə bir ad aldı: **Okkam ülgücü!** Bu ülgüc bizə elə indicə lazım olacaq.

Biz cümlədən danışdıq. Əslində, cümlə bir adamdan digər adama ötürülən məlumatdır. Bu məlumat müəyyən bir kanalla ötürülür. Kanal isə elə cümlənin özü boydadır.

Bu kanalı **informasiya kanalı** adlandırırlar. İnformasiya nəzəriyyəçiləri onun əhəmiyyətini son dərəcə yüksək qiymətləndirirlər. Özü də ən vacib odur ki, kanaldakı məlumat ancaq məlumat deyil. Bu məlumat onu qəbul edən üçün iki hissədə özünü təqdim edir: yeni məlumat və köhnə məlumat kimi. Daha doğrusu, informasiya kanalındakı hər hansı bir məlumatın yeni və köhnə hissələri olur. Yeni hissənin adı informasiyadır. Kanalda informasiyadan əlavə (köhnə məlumat) nə varsa, onu baza kimi, yəni, informasiyanın (təmiz yeni biliyin) qəbul edilməsinin fundamenti kimi qeyd etmək olar.

Bir cümlə daxilindəki yeni və köhnə məlumat müəyyən “süsləmələrlə”, başqa sözlə desək, üslubi bəzəmələrlə müşayiət olunur. Daha çox bunlar köhnə məlumat hissəsində özünə yer alır. Bunları informasiya nəzəriyyəçiləri “küylər” adlandırırlar. “Küylər” yeni informasiyanın effektiv qəbulunu ləngidə bilər, əngəlləyər və s. və i.a. “Küyləri” cümlədən çıx, yerində skelet, informasiyanın canı, kvintessensiyası qalacaq, “sıxılmış xəbər” – əslində, bu hala başqa əlavə küylərin də xaric edilməsi nəticəsində böyük-böyük əsərləri də gətirib çıxarmaq olar. Bu məqamda “küy” metaforası diqqəti xüsusi cəlb edir.

***Haşiyyə.** Sözlərin qəribə taleyi barədə biz artıq söz açmışdıq. Sözlərin bir dildəki mənası o, başqa bir dilə köç etdiyi zaman heç də həmişə əvvəlki kimi qalmır. Mahmud Kaşqari qeyd edir ki,*

“Küy” (kü!) sözü qədim çin sözüdür, mənası “musiqi” deməkdir. Qədim türk dillərinə keçdiyi zaman isə bu söz əlavə çalar qəbul edib. Bəlkə əcdadlarımızın Çin musiqisi xoşlarına gəlməyib, onu hay-küy kimi qəbul ediblər?! Bəlkə...

*Artıq, Əziz Oxucu, elə bilirəm ki, sən özün uzun bir dilçi kimi bu “bəlkələri” davam etdirə bilərsən. Hərçənd ki, müdriklər belə deyir: “bəlkə”ni əkiblər, bitməyib”. **Haşiyənin sonu.***

Deməli, **informasiya + küylər = məlumat!!** Okkam ülgücü ilə küyləri kəs və at, yerdə qalan hissə təmiz yeni xəbər (informasiya) olacaq.

* * *

Hər bir cümlədə, əlbəttə ki, söhbət ünsiyyət prosesində iştirak edən cümlədən gedir, müəyyən dərəcədə artıq hissələr olacaqdır və bu, təbiidir. İnsan öz danışığını özünəməxsus şəkildə qurur, ötürəcəyi informasiyanı həm bəzəməyə çalışır, həm də bu informasiya üçün bir növ “özül” hazırlayır. Nəticədə isə labüd küylərə yol verir. Canlı cümlələrdə bu belə olur. Canlı cümlələr, yəni nitq prosesindəki cümlələr sanki yaşayır, nəfəs alırlar. Amma canlı olmayan cümlələr də var. Biz onlardan qrammatik prinsip və qanun-qaydaları anlamaq və anlatmaq(!) zamanı istifadə edirik. Biz cümləni yazırıq və deyirik: bax, bu cümlənin mübtədasıdır, bu isə xəbəridir. Bu təyindir, bu zərflidir, bu da bağlayıcıdır və s. və i.a.

Əhməd qəfildən mənə baxdı və mən onun gözlərinin dibində yenə də şıltaq şux bir işıq gördüm. Onun dediklərində isə qərribə və gözlənilməz bir dəqiqlik var idi:

– Bu ki, lap ölünü yararaq onun bədən üzvlərini tələbələrinə göstərib bircə-bircə adlandıran həkimin etdiklərinə bənzədi. Bu ürəkdi, bu böyrəkdi, bu ciyər, dalaq və s. və i.a.

Doğrudan da, Əhmədin bənzətməsi mənim də ürəyimdən oldu. Ölü cümlə ilə diri, canlı cümlə arasındakı fərq göz qabağında idi. Cümlə özü də, elə bil, bir həyəcan içində öz dərin qatlarını artıq güclə gizlədə bilirdi.

Dərin qatlardakı gizlinlər barədə isə biz elə indicə danışıbmıxdıq. Xatırlayırsansa, Əziz Oxucu, “Platon deyəsən xəstələnmişdi...”

...Beləliklə, Əziz Oxucu, Zalxa mənim fikrə getdiyimi və mətləbdən uzaqlaşdığımı görüb bir daha öz “qorxulu” cümləsini təkrar elədi:

– Əhməd sabah Bakıya qatarla yola düşəcəkl!..

Artıq dərin qatlar gizlində qala bilmir. “Ölü” cümlələrin ayrı-ayrı hissələrinə ayrılıb təhlil edilməsinə dilçilikdə əsrlərdən bəri **qrammatik təhlil** və ya **qrammatik üzvlənmə** deyilirdi. Yaşayan, ünsiyyətə kanal yaradan diri cümlələrin hissələrə bölünməsinə isə yenilikcə (təxminən bir əsr əvvəl) **aktual üzvlənmə** adlandırdılar.

“Əhməd sabah Bakıya qatarla yola düşəcək” cümləsini biz ölü cümlə kimi alıb qrammatik baxımdan (daha dəqiq: sintaktik baxımdan) təhlil etsək, belə deməliyə (hazırlaşın yenə “ölü” yarırıq): Əhməd – mübtədadır (ürəkdir), yola düşəcək – xəbərdir (beyindir), sabah – zərflidir (böyrəkdir), Bakıya – zərflidir (ağ ciyərdir), qatarla – tamamlıqdır (qara ciyərdir). Belə, deyəsən heç nəyi unutmadıq. Cümlə ilə sintaktik səviyyədə biz öz işimizi bitmiş sayə bilərik.

İndi isə gəlin bu cümləni “dirildək”. Ona həyat verməyə çalışaq.

Əhməd sabah Bakıya qatarla yola düşəcək.

Bu yerdə adama, necə deyərlər, “yaxşı yol” arzulayarlar.

Biz isə... Zalxa mənə öz məlumatını verdi və mən ondan bu məlumatı qəbul etdim. Amma, mən bir biclik etmişdim. Zalxaya bir məsələni açıb deməmişdim. İş burasında idi ki, mən Əhmədin Bakıya gedəcəyini, özü də qatarla gedəcəyini – maşınla, təyyarə ilə, at arabası ilə deyil, məhz qatarla (!) hərəkət edəcəyini bilirdim. Bütün bildiyim bu idi və bundan savayı bir şey deyildi. Bunu mənə Əhmədin özü bir gün əvvəl xəbər vermişdi. Hərəkət qatarla olacaqdı. Hərəkət edən Əhməd idi. Deməli, məlumatın bu hissəsi mənim üçün köhnə idi.

Mənim bilmədiyim, mənim üçün köhnə olmayan və Zalxanın mənə yeni xəbər kimi ötürdüyü bilgi isə vaxtla bağlı məsələ idi. Mən Əhmədin məhz sabah, üç gün sonra yox, bu gün yox, məhz sabah (!) yola çıxacağını bilmirdim. Gec-tez biləcəkdim. Amma belə tez?? **Sabah!!** Məhz bu söz

mənim üçün yeni xəbər oldu. Okkam ülgücü o birilərini cümlədən amansızcasına kəsib atdı. Bu, cümlənin aktual üzvlənmə işığından görünən birinci qatı idi. Aktual üzvlənmənin proyektoru yandı və mənim üçün işləməyə davam etdi. Bu dəfə işıq **“sabah”** sözünün üzərinə düşdü. Mənim üçün bu dəfə **“sabah”** sözü aktuallaşdı, əsas oldu. O biri sözlər isə qaranlığa büründülər! Qaranlıq Okkam ülgücü kimi... Bu bir qat...

İndi isə gəlin, bir az başqa cür düşünək. Mən Əhmədin sabah qatarla yola çıxacağını əvvəlcədən bilirdim və Zaxanın mənə dediyi xəbərin bu hissəsi mənim üçün maraqlı deyil. Mənim bilmədiyim məsələ Əhmədin hara getməsidir. Zaxanın ötürdüyü məlumatın içində mənim üçün yeni və lazım olanı bu dəfə **Bakıya** sözüdür. Yenə proyektor yanır və bu dəfə **“Bakıya”** sözünü işıqlandırır. Yenə Okkam ülgücü işə düşür. Bu da canlı cümlənin bir başqa qatı.

Üçüncü qat. Bu dəfə mən Əhmədin sabah Bakıya gedəcəyini əvvəlcədən bilirdim. Bu mənim üçün köhnə məlumatdır. Mənim bilmədiyim onun necə (nə ilə!) getməyi idi. **Qatarla!** Təyyarə ilə yox, maşınla yox – məhz qatarla! Bu dəfə də **“qatarla”** sözü işığa bürünür.

Yeni qatlar da üzə çıxı bilər. Tutalım ki, mənim əvvəlcədən sabah Bakıya qatarla kiminsə gedəcəyindən xəbərim var. Mənim bilmədiyim bu adamın məhz Əhməd olmasıdır. Yeni xəbər və yeni işıq. Proyektor yandı və yenə bir söz aktuallaşdı. O birilər isə... Yenə də Okkam ülgücü!

Cümlənin canlılığına ən yaxşı sübut onun hər dəfə yeni biçimdə, yeni həyəcanda ortaya çıxma bilməsidir. Proyektor öz işığını hər dəfə bir sözün üzərinə salır və o sözü mənim üçün aktuallaşdırır. Mən məhz o sözü yeni xəbər kimi qəbul edirəm və sonrakı davranışımı, nitqimi buna uyğunlaşdırıram. O biri hissə isə mənim üçün köhnədir, çünki mənim o biri hissə barədə əvvəlcədən məlumatım var.

Yeni hissə və köhnə hissə. Aktual hissə və qeyri-aktual hissə. Məlum hissə və naməlum hissə. Batində baş verən cümlədaxili intriqa göz qabağındadır, cümlənin ürək döyüntüləri az qala qulaq deşir. Qulağımız həm də ona görə **“deşilir”** ki, proyektorun işıq saldığı o yeni, hələ ki, naməlum, aktual söz cümlədə o biri sözlərə nisbətən xüsusi intonasiya və vurğu ilə

deyilir və yaxud belə deyək: xüsusi şəkildə qəbul edilir. Aktuallaşma canlı danışıqda xüsusi münasibət və təbii ki, vurğu tələb edir və bu vurğu ləngimədən proyektorla bir yerdə aktuallaşmanı həyata keçirir.

Dilçilik tarixində cümlədəki aktuallaşma anlayışı birdən-birə özünün bu günkü məlum halını almayıb. Hələ XIX əsrdə alman dilçisi **G.Paul** özünün məşhur “**Dil tarixinin prinsipləri**” adlı əsərində **psixoloji subyekt** və **psixoloji predikatdan** bəhs edirdi. Cümlənin psixoloji ünsiyyət qatında əsas və əsas olmayan hissələrindən danışırdı.

Haşiyə. Yadınızda isə, German Paul və onun fəal üzvü olduğu mladoqrammatiklər (gənc qrammatiklər) məktəbi haqda biz bir əvvəlki adada söz açmışdıq. Haşiyənin sonu.

Əslində, Paul aktuallaşma prinsiplərini üzə çıxarırdı və təbii ki, bu zaman Əhmədi yox, Paulu, özü də Bakıya yox, əlbəttə ki, Berlinə (“Payl sabah Berlinə yola düşəcək” – German Paulun cümləsi bu idi) yola salırdı... Aktual üzvlənmə termini isə 1926-cı ildə Praqa dilçilik məktəbinin parlaq nümayəndəsi olan çex dilçisi V.Matezius tərəfindən irəli atıldı və dilçilikdə sabitləşdi.

Sonralar rus alimlərindən **professor Lomtev** də Paulun məşhur cümləsindən istifadə etdi. Bu səfər Pyotr Leninqrada yola düşürdü. Kimin hara və nə şəkildə yola düşməsinə baxmayaraq, aktual üzvlənmənin proyektoru öz işığını yenə də eyni prinsiplə cümlə üzərində gəzdirirdi. Və mənə elə gəlir ki, elə indicə ağılıma gələn və sizə də təqdim etdiyim Okkam ülgücü bu məsələdə faydalı yardımçı prinsiplərdən biri ola bilər.

Bütün bu dediklərimizlə biz yenə də inandığımız həqiqəti bir daha təsdiq etdik. Bu həqiqət isə ondan ibarətdir ki, cümlənin də öz zahiri və batini vardır. Zahirdə görükən bəzən batini gizlədir, bəzən də ona aqaran cıdır olur. Batindəki qatlar açıla da bilir, açılmaya da bilir. Açılmayanlar öz gizli mahiyyətlərini nitq prosesinin digər kanallarına etibar edirlər, süjet xətləri, talelər, məqamlar beləcə gizləndəkilərin və üzdəkilərin görünən, duyulan və görünməyən, duyulmayan mübarizəsi üzərində qurulur. Cümlə nəfəs alır, yaşayır, deməli, biz də yaşayırıq!..

* * *

Vaxt yetişdi. Bizim qəhrəmanlara qayıdaq. Onları az qala lap unutmuşuq. Zalxa və Əhməd “bəs” deyənəcən bir-birilə xeyli danışdılar. Onlar artıq susublar. Nəhayət (bu asan iş olmadı), Əhməd Zalzaya hər şeyi başa sala bilib. Zalxa da ona inanıb. İnanıb ki, Əhməd qayıdıcaq. Hara, nə zaman, necə, nə ilə getsə də hökmən qayıdacaq.

Gəmimiz son dəfə, bu səfər yorğun bir fit verir, öz ağır dəmir lövbərlərini suya salır. Dor ağacından bəyaz yelkənlər yığışdırılır və bizi adadan adaya suları yara-yara gəzdirən bu gözəl gəmi, nəhayət ki, sakit sular da öz yerində yırğalana-yırğalana ahəstəcə mürgü vurmağa başlayır.

Vaxt yetişti. Dədə Qorqud demişkən, **“yum verəyim”**, Əziz Oxucu. Necə idi o gözəl sözlər?! **“Qarşı yatan qara dağların yıxılmasın”**, **“qamən axan görklü suların qurumasın”**, **“kölgəlizə qaba ağacın kəsilməsin”** və s. və i.a.

Əhməd və Zalxa ilə birlikdə (nədənsə onlar indi bu ayrılıq zamanı mənə bir qədər kədərli göründülər – ayrılıq ayrılıqdır) mətləbdən-mətləbə adlayıb, adadan adaya üzdükcə bir-birimizə alışdıq, heç bilmədik, vaxt necə gəldi, necə keçdi. Uzaqda, yaxında hələlik daha heç bir ada gözə dəymir. Hər yeri duman yavaş-yavaş almaqdadır.

Vaxt isə, həqiqətən yetişdi, Əziz Oxucu, **“biz dəxi yum verəyim”**.

SON SÖZ ƏVƏZİ və yaxud DİL "OYUNLARI"

Mən bu kitabın adını "Hamı üçün dilçilik" də qoya bilərdim. Həqiqətən, kitabın məzmunu və qayəsi buna çox uyğundur. Amma mənə elə gəldi ki, indiki ad, yəni, "Dilçiliyə səyahət" adı daha iddiasızdır. Əgər sən, Əziz Oxucu, mənimlə birgə bu səyahətə çıxıb mənimlə birgə qayıtdınsa və indi bu səhifələrə qədər gəlib çıxıb bilmisənsə, deməli, kitabı bitirmək üzrəsən və deməli, mən öz məqsədimə çatmışam. Məqsəd isə mənim çox sevdiyim bir elmin qapılarını sən üçün bacardığım qədərində açmaq idi.

Bu gəzinti bir dil oyunu idi. Dilçilikdə bu cür "oyunlar" olur. Dilçilikdə biz özümüz də hiss etmədən, fərqi varmadan ünlülərin hər zaman bizimlə oyununa aludə oluruq, bu oyun ahənruha kimi bizi özünə çəkir, biz özümüzdən xəbərsiz bu oyunun içinə giririk, yaxud belə deyək: özümüz də bunu hiss edə-edə oyunun iştirakçısına çevrilirik. Əslində, dilçilik başdan-başaya oyundur. Çünki bu elm öz prinsiplərini, qanunlarını müəyyənləşdirərək ən hökmən həyatdan alınan misallara müraciət edir – Əhməd gəldi, Əhməd getdi, Əhməd dedi və s. və i.a. Misala "çıxmaq" – həyatla, realıqla hər hansı əlaqə qurmaq isə, əlbəttə ki, bir oyundur və oxucunu Əhmədin varlığına, hansısa işi gördüyünə (getdi, gəldi, oxudu, yazdı...) sövq-təbii inandırmaq cəhdidir.

"Əhməd öldü" deyən görkəmli dilçi **M.Şirəliyev** də, indi bu daha aydın görünür, əslində, oyunun içində idi. Gətirilən misalların əvəzsiz mübtədası olan Əhməddən bezərək o, "Əhməd öldü" deyir və bizi – gənc dilçiləri

bu oyun üçün başqa adda bir qəhrəman aramağa “təhrik” edirdi. Oyun ancaq bundan ibarət deyildi. Başqa görkəmlilərin mübahisəsi də oyun ola bilmirdi. **Muxtar Hüseynzadə** mübtədani inadçılıqla cümlənin baş üzvü saymayan **Əbdülzəl Dəmirçizadəyə** (“xəbər” onun üçün əsl baş üzv idi) Səməd Vurğunun dövrün dəbinə uyğun gələn məşhur misraları ilə cavab verirdi:

*Hər sadə, mürəkkəb cümləmizin də
Əzəl mübtədasi partiyamızdır.*

Dəmirçizadənin adı Əbdülzəl idi. Dostları onu Əzəl çağırırdı. Muxtar müəllim bu misradakı “əzəl” sözündən sonra şifahi şəkildə “vergül qoyub” onu xitab kimi ayırırdı və partiyanın hakimi-mütləqliyinə işarə edərək zarafatla bu sahələri inkişaf etdirə-etdirə belə deyirdi: “İndi mübtədani baş üzv sayma görüm, necə saymayacaqsan?!”

M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə... Hər biri bir sahənin başında durdu. M.Şirəliyev dialektoloji məktəb, M.Hüseynzadə müasir dil məktəbi, Ə.Dəmirçizadə dil tarixi və üslubiyyat məktəbini yaratdı. Onların yetişdirdikləri tələbələr də – gələcək görkəmli Azərbaycan dilçiləri dilçilikdə öz oyunlarını oynamağa çalışdılar.

Bu oyunun ən dərin və ən adi qatıdır. Daha sonrakı qat da var. Orada yüksək fantaziya sahibləri uçurlar. **F.de Sossürün “Ümumi dilçilik kursu”** adlı klassik nəzəri əsərində dillə bağlı bənzətmələr belə oyunun ən gözəl örnəkləridir. Dil tarixi və sinxron dilçiliklərin fərqi, dil işarələrinin mahiyyətini şahmatla, dil ilə nitqin fərqi isə musiqi partiturası və onun ifası ilə müqayisə etmək bizə bu mahiyyətləri daha dolğun şəkildə mənimsəməyə kömək etmədimi?!

Aktual üzvlənmənin mümkünlüyü, cümlənin reallıqla birbaşa əlaqəsi, onun bir canlı kimi yaşaması dil oyununu daha da görümlü etdi. Və bunun fonunda qrammatik üzvlənmə həqiqətən pataloq anatomun yardığı bir “meyit” kimi üzə çıxdı. **Metaforalar** öz-özlüyündə oyun əlaməti deyilmi? Başqa elm sahəsindən, şəxsən mənim heyran olduğum başqa bir metafora. Böyük cisimlər fizikasında **“qara deşiklər”** kainatdakı şox mürəkkəb bir

reallığın (bəlkə də fantaziyanın) adıdır. “Qara deşikdə” zaman yoxdur. Onun adını fiziklər “**hadisələrin üfütü**” (!!) qoyublar. Oyundumu? Oyunudu! Gözəldimi? Gözəldi!

Və, nəhayət, adalar, yelkənli gəmi, Əhməd, Zalxa... Yəqin ki, oxucu məni obrazbazlıqda günahlandırmaz, çünki hər xalqın, hər adamın olduğu kimi hər kitabın da öz “dili” var və ya olmalıdır. Əhmədlə Zalxanın məna çox köməyi dəydi. Onlar bu kitabın “dilini” dilçi olmayanlar üçün (bəlkə həm də dilçilər üçün), sanıram ki, daha görümlü etdilər. Buradakı fikirlərin daha rəvan və aydın ifadəsi üçün (fikirlərin isə heç də hamısı “gəlmə” deyildi – çoxu bu kitab üzərində iş prosesi zamanı yarandı) Əhmədlə Zalxa əvəzsiz oldular. Amma yenə də oyun qəhrəmanları idilər.

***Haşiyə.** Burada yazılanlar da özünəməxsus şəkildə məlum və nəməlum hissələrin qarışığından ibarət oldu. Sən, Əziz Oxucu, dilçi olmaya-olmaya bu kitabı oxuyaraq əgər dilçiliyə bir addım da olsun yaxınlaşdınsa və sən, Əziz Oxucu, dilçi ola-ola bunu etdinsə mən xoşbəxtəm. Bu kitabı oxuya-oxuya bilmədiyinlə bildiklərin bir-birinə qarışdı – bunun özü də gözəl bir oyun deyilmi?!*

*Lap əvvəlki haşiyələrin birində təxminən belə demişdim. Təqribi şəkildə təkrar edirəm. Bilmədiyini oxuduqdan sonra “mən ki bunu bilirdim, bu axı aydın bir məsələdir” deyən adam mənan zəif adamdır. Bildiyi ilə bilmədiyinin sərhəddini dəqiq bilənlər güclüdürlər və elmdə onların – bu nəhənglərin çiyinə çıxaraq uzaq üfütüləri görmək mümkündür (Nyuton). **Haşiyənin sonu.***

Şübhəsiz ki, dilçiliyin problemləri yalnız bu kitabdakılarla məhdudlaşmır. Yeni yaranan, özü də müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan **riyazi dilçilik, sosiolinqvistika, paralinqvistika, linqvopoetika, neokuboaçılıq** və s. özləri ilə müəyyən boşluqları doldurdular və, eyni zamanda, başqa problemlərin qoyuluşunu da gətirdilər. Bu isə yeni istiqamətlər, yeni baxış bucaqları, yeni tərəddüd və şübhələr, yeni inanclardır. Yeni adalardır. Amma... Hamısı bir yerdə yenə də oyundur.

Bəli, biz çəkinmədən bir daha deyirik: dilçilik bir oyundur. Bütün digər elmlər də həmçinin. Bundan utanmaq və ya qorxmaq lazım deyil. Çünki, əslində, dörd ətrafımız başdaş-başa oyun deyilmi, Əziz Oxucu?! Onun üçün də fikir eləməyə dəyməz. Yadındamı, **M.Haydeggerin** sözləri?! Yada salaq. Böyük alman mütəfəkkiri M.Haydegger idi, deyirdi: **həyat insanın sonsuz qaranlıq boşluqla oyunudur...**

Vəssalam!

Bakı Slavyan
Universitetində
mühazirələr

*Görkəmli elm xadimi,
akademik Azad Mirzəcanzadə ilə birgə*

Elm – təbiətlə dialoqdur
İ.Priqojin

GİRİŞ

Oxucunun diqqətinə təqdim olunan bu qeydlərdə ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə (bəzən isə semiotik) təhlili zamanı müasir üsulların tətbiqi ilə bağlı məsələlər, o cümlədən darvinizmin müasir müddəaları (təbii seçimin sabitləşməsi) və tarazlıqsız proseslərin termodinamikası (tarazsızlıq, sinxronlanma, sinergetika) kimi məsələlər etüd şəklində şərh olunur.

Sinergetika təbiyyat elmləri ilə insan haqqında elmlər arasında körpü yaratmama imkan verir. O, həm də hissiyyat orqanlarımızın qəbul etdiyi nizamlanmamış siqnal axınının nizamlanmış siqnallara çevrilməsi ilə bağlı bəzi anlayışlar verir. Sosial-mədəni təkamülün sinergetik modeli lazerdə fotonların dinamikası ilə insan cəmiyyətində informasiya “kvantları”nın və ya memlərin (ingiliscə memory – yaddaş) qarşılıqlı təsiri arasında analogiya aparmağa imkan verir. R.Dokimzə görə mədəniyyətin təkamülünün əsasında özü-özünə təkrar hasil olan informasiya vahidi, mədəni nümunə dayanır.

Replikator az və çox dərəcədə dəqiq sürətlər (replikalar, memlər) yaradır ki, onlar özləri də replikator ola bilir, mutasiya edir və digər replikatorlarla rəqabət aparır. Bu modelə görə mədəni təkamül ən fəal memlərin qalib gəldiyi bifurkasiya məqamlarında xaos vasitəsi ilə yeni düşüncə tərzinə keçidlər zənciridir. Buna analoji şəkildə lazerdə fotonların sıxlığı kritik həddən

yuxarı olduqda güclənən işıq dalğaları arasında rəqabət yaranır və nəhayətdə bir dalğa bütün qalanlara qalib gəlir – **koherent** şüalanma yaranır.

Mədəni təkamülün hərəkətvericiləri kimi yeni replikatorların ixtiraçıları çıxış edirlər. Bu cür ideya generatorları arxetipi insanın həyatda təsdiqlənmiş normalara güzəştə gedərək, öz şüurunda təkidlə təsdiqlədiyinə qeyri-şüuri əksini təşkil edir. K.Q.Yunq belə mədəni qəhrəmanı trikster adlandırır (alman. trick – tryuk).

koherentlik (*lat.* cohaerentia – ilişki, əlaqə) – *fiz.* fazalar fərqi sabit olduğu bir neçə tərəddüdü və ya dalğavari prosesin zamanda uzlaşmış gedişi (məs., işıq dalğalarının koherentliyi).

Heyvanların davranışını insaniləşdirməyi təklif etmiş K.Lorensin və N.Tinberqenin etoloji yanaşmasına diqqət yetirmək olar. Bu, rəvayətlərin, təmsillərin, o cümlədən də İ.A.Krilyovun təmsillərinin, eləcə də “Şərin nəyi yaxşıdır?” mövqeyinin təhlili baxımından maraqlıdır.

Dilin yaşının onun sabitləşməsinə təsiri barədə məlumatlar verilir. V.Dala görə, rus dilində “iş” (rabota), “işçi” (“rabotnik”) sözləri “öz yaxın adamın mülkiyyətinə çevrilmiş, tamamilə onun hökmü altında olan” mənasını verən “kölə” (“rab”, təhkimli kəndli) sözlərindən götürülmüşdür. Çarlara, əyanlara müraciətdə insanlar özlərini aşağılayaraq kölə, qul, qul-beçə adlandırırdılar.

Atalar sözləri: “İşləməklə varlana bilməzsən, ancaq qozbelləşə bilərsən”, “Təkcə iş qarın doyurmaz”. Daha sonra: “ İş evi – islah və cəza müəssisəsidir, orada cəftələr arxasında icbari şəkildə işləyirlər ”. Özəl olaraq, fransızca “travail” (travel) – iş, “esclave” (esklav) – qul, ingiliscə-amerikanca “work” (uork) – iş, “slave”(sleyv) – qul, almanca “arbayt” (arbayt) – iş, “sklav” (sklav) – qul deməkdir. Ruslarda “rab” və “rabota” azərbaycanlılarda olduğu kimi “qul” və “qulluq” eyni prinsip üzrə yazılır. Artıq bu gün həmin sözlərin “köləlik” anlayışına heç bir aidiyyəti yoxdur.

Belə də olur: fransız dilində “chansonies” – müğənni sözü rus dilində düzgün başa düşülmədiyinə görə mənfi mənada “şpana” (“gədə-güdə”) kimi işlənir.

Holland kimyaçısı və həkimi Helmont “qaz” sözünü yunan sözü “xaos”dan istifadə etməklə yaratmışdır, amma hava iki hissədən ibarətdir, bunlardan biri yanmanı dəstəkləyir, o birisinin isə belə xassəsi yoxdur. Bu cür buxar qaz adlandırıldı, çünki o, xaosdan demək olar ki, fərqlənmir (“xaos” sözünün ilkin mənası – acıq məkan, ağız boşluğu). Lakin yeni söz uzun müddət işlədilmədi və yalnız 1789-cu ildə Lavuazyə tərəfindən dirçəldildi. Lomonosov qazşəkilli cisimləri adlandırmaq üçün “elastik maye” sözündən istifadə edirdi. Lomonosov yazırdı: “Bəzi fiziki alətləri, hərəkətləri və natural şeyləri adlandırmaq üçün söz axtarmağa məcbur idim, bu sözlər ilk olaraq bir qədər qərribə görünəcək, amma ümid edirəm ki, zaman keçdikcə, işləndikcə, onlar (yəni sözlər) daha tanış görünəcəklər.

Rus dilinə bir sıra adların daxil edilməsində də Lomonosovun xidməti olmuşdur: *atmosfer, barometr, optika, efir, özlülük (vyazkost) və s.* Sonradan V.İ.Dalın (izahlı lüğətin tərtibçisinin) bu sözlərin əvəzlənməsi üçün təklif etdiyi variantlar dildə yer tuta bilmədi.

Əlavə 8-də Aleksis de Tokvilin “Amerika demokratiyası ingilis dilini necə dəyişdi” kitabından bir parça verilir, Əlavə 4-də isə A.K.Skvortsovun “Müasir rus elmi ədəbiyyatının dili haqqında” məqaləsi təklif olunur. Ədəbiyyata aid olan Əlavə 3-də (38) “Dil davranışa təsir edən amil kimi” yazısı diqqətə çatdırılır.

Akad. V.İvanovun ədəbiyyatda kəmiyyət anlayışına olan izafi həvəslə bağlı sözlərinə diqqət edək: “Yadımdadır, A.N.Kolmoqorov “Evqeni Oneqin”in hər bir sətrinin entropiyasını, romanın hər bir sözündəki informasiyanın miqdarını hesabladı. Nəticə belə olmuşdu: Cəmiyyət üçün “Oneqin”lə müqayisə oluna biləcək mətni yarada biləcək proqram hazırlamaqdansa, daha bir Puşkin yetişdirmək daha ucuz başa gələr.

Puşkinin sözlərini dəyişərək, oxuculara müraciətlə deyə bilərik: “Tərtibatçılara necə yanaşmış olsanız da, ümid edirəm ki, düşmən kimi ayrılmayacağıq”.

I FƏSİL

ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏTDƏ MODELƏR

*Nəğmənin materiyasını, onun maddəsini
Müəllif barmağından sorub çıxara bilməz.*

*Əgər əlinin altında material olmasaydı,
Allahın özü də heç nə yarada bilməzdi.*

*Materiyaya dəyər verən onun
Məharətlə işlənməsidir.*

H.Heyne

Yaradıcılıq prinsipini təbiət iki surət şəklində yaradıb – ağac və çay. Hər tərəfə yayılan budaqlara və zoğlara başlanğıc verən qüdrətli gövdə və maneələri dəf edərək, bol sulu çaya çevrilən, ilk baxışdan diqqəti cəlb etməyən saysız-hesabsız kiçik axarlar. İki əks, lakin bir-birini tamamlayan model: ağac – vəhdətdən çoxluq; çay – çoxluqdan vəhdət.

Sosial aktivlikdən inkarın ideal modeli V.Astafyevin ovçuların həyatından bəhs edən “Çar-balıq” kitabıdır. Belə ki, uzun aylar ərzində tənha və lal tundrada qaldıqda uğurlu ov da artıq məmnunluq gətirmir. Cavan, möhkəm oğlanlar komaların ətrafını qardan təmizləməyə, yemək bişirməyə tənbəllik edir, onlarda, özləri də istəmədən, qarşılıqlı qıncıq və hikkə yığılır. Həyat stimullarının olmamasına tibbdə sensor deprivasiyası deyilir.

“Nedelya” qəzeti müxbirinin suallarını cavablandırarkən xalq artisti T.İ.Sinyavskaya demişdi: “İdeal qadın, mənəcə, Yaponiyadakı Fudzi dağı

kimidir: bir tərəfdən belə, o biri tərəfdən isə ayrı cür, tamam başqa. Əbəs yerə onu Fudzi-san adlandırmır və qadın hesab etmirlər” (“Nedelya”, 16-22 aprel 1984 il).

Burada qədim yunan mifoloji şüurunda öz fiziki siması ilə ətraf mühitin qeyri-stereotip qavrayışını ifadə edən iki üzlü Yanusu xatırlamaq yerinə düşərdi.

Gözəlliyi dərk etməyin sirri – onu seyrdən həzz almaqdır. V.Solouxin doğrudan da baş vermiş, lakin lətifə kimi səslənən bir hadisə barədə yazır. Yaponlar avropalı turistləri Fudziyama dağının yaxşı göründüyü bir düzənliyə gətirir və bir necə saatlığa orada saxlayırlar. Turistlər isə bir yerdə bekar oturdularına görə narazı qalırlar – yaponlar onlarla razılaşmır, proqramı göstərirlər. Proqramda isə yazılmışdı: səhər saat 09.00-dan 11.30-a kimi – seyr.

Bununla kifayətlənərək, qeyd edək ki, rus dilində *model* sözü qadın cinsinə aiddir. İndi də Makiavellinin sözlərini gətirək: “Ehtiyatlı olmaqdan-sa, səbirsiz olmaq yaxşıdır, çünki qədər də qadın kimidir, əgər siz onun üzərində hökmranlıq etmək istəyirsinizsə, onu ram etməlisiniz... Buna görə də qədər həmişə cavanlara kömək olur, çünki onlar ürəklidir, ipə-sapa yatmır və onu böyük bir cəsarətlə ram edirlər”.

N.Q.Çernişevski geniş analogiya üsulundan istifadə edir: “Hərbi səfərlər zamanı qaçılmaz hallardan biri də geri qalanlardan ibarət dəstələrdir, ordu baş qərargahla birgə nə qədər çox irəliləyərsə, onların sayı da bir o qədər artar. Bu geri qalanlar artıq döyüşlərdə iştirak etmirlər, onlar – ballastdır.”

Analogiya inkişaf edir: “İnsanın həqiqətə çatmaq üçün etdiyi əqli hərəkətində də həmin şey baş verir”.

Şekspir də analogiya üzrə mülahizə yürütmək prosesindən istifadə etmişdir: “ Qratsiano sonsuz sayda, Venesiyada kiminsə edə biləcəyindən daha çox cəfəngiyat danışır; onun mülahizələri iki mera (mera – həcm ölçüsü vahidi, 26, 24 litrə bərabərdir) saman tozunda gizlədilmiş iki buğda dənəsi kimidir. Bu dənələri tapmaq üçün bütün günü axtarmalısan, tapandan sonra da görəcəksən ki, heç axtarmağa dəyməzmiş”.

Deyilənləri davam kimi, saati ola-ola telefonla vaxt soruşan bir insana aid sadə misal gətirək. Belə insan haqqında deyirlər: “İti olsa da, özü hürür”. B.A.Engelqardtın qeyd etdiyi kimi, sosial qanunların fizika qanunları ilə müqayisə edilməsi məşhur bir deyimdə göstərilənlərə aiddir: “Analogiyalar yolu – həqiqət yolu deyil, fransızlar isə deyirlər: Comparison ifest pas raison (Komparezon ne pa rezon) – müqayisə sübut deyil”.

Müsəlman hüququnun mənbələrindən biri də analogiya üzrə mülahizə yürütməkdir (*qiyas – qıyas – ərəbcə, ölçü*). Müasir türk dilindəki müqayisə etmək mənası verən “qıyaslamak” sözü ilə müqayisə edin.

Müsəlmanlar üçün bütün məsələlərin həllində ən nüfuzlu mənbələr Quran və sünnədir¹. Əgər onlar suala müəyyən cavab vermirlərsə, onda üçüncü mənbədən – icmadan², verilmiş məsələ üzrə fiqh alimlərinin müştərək rəyindən, istifadə olunur. Bundan sonra məsələni Quranda və sünnədə göstərilənlərə analoji şəkildə həll etməyə imkan verən Qiyas gəlir.

Həm diaqnoz qoyularkən və müalicə təyin edilərkən həkimlər çox vaxt analogiyalar axtarırlar. Hər bir həkim hadisələrin cüt olması haqqında əfsanəni eşidib: nadir xəstəlik, çətin xəstə praktikada belə halın olub-olmadığını, həkimlərin təcrübəsinin necə olduğunu, onun hansı nəticələr verdiyini xatırlamağa məcbur edir. Özününkü olmayan, qonşu, bəlkə də çox uzaq bilik sahələri fikri çox yaxşı oyadır, ona qeyri-standart yollar tapmaqda kömək edir.

Modellər, fizik Y.Frenkelin dediyi kimi, yaxşı “karikaturalardır”. Karikatura nədir? Bu, bizə kiçik, lakin incə, dəqiq, tipik detallara görə insanı, prosesi müəyyən etməyə imkan verən bir şeydir. Modelləri səciyyələndirərkən ispan meyxanası haqqında fransız deyimini xatırlamaq faydalıdır: bu meyxanada özünlə gətirdiyin şeyləri tapa bilərsən.

Bolqarıstan prezidenti (1990-1997) doktor Jelyu Jelevin məşhur “Faşizm” kitabı (Moskva, “Novosti” nəşr., 1991) nəşr olunduqdan sonra kommunist Bolqarıstanında qadağan və həttə, həbs də olundu. Əslində nə baş verirdi? Sadəcə, kommunistlər bu kitabda öz simalarını gördülər, bax-

¹ Sünnə (ərəb. yol, nümunə, misal) – Məhəmməd peyğəmbərin hərəkətləri və deyimləri.

² İcma (ərəb. acmaa) – nəyisə həll etmək, nə barədə razılığa gəlmək.

mayaraq ki, müəllif bircə sözlə də olsa “kommunist cəmiyyəti”ni, kommunist düşərgəsini xatırlamırdı. Faşizm modeli, bu hadisənin strukturu kommunist gerçəkliyi ilə o dərəcədə üst-üstə düşürdü ki, kitabın taleyi və aqibəti qabaqcadan avtomatik olaraq həll olunmuşdu...

Yəqin ki, ibtidai insanların qaya üzərində çəkdikləri gözəl təsvirlər çoxlarını heyrtləndirib. İstər-istəməz sual yaranır: bu nədir – ibtidai insanın incəsənətə olan məhəbbəti və ya da nədənsə irəli gələn bədii fəaliyyətlə məşğul olmaq zərurəti? Yaşamaq uğrunda amansız mübarizə dövründə ibtidai insan incəsənət xatirinə incəsənətlə məşğul ola bilməzdi. Şübhəsiz ki, qayaüstü təsvirlər əmək fəaliyyətinin əksidir.

İri heyvanların kütləvi şəkildə ovlanmasına keçid zamanı qədim insana hərəkətlərini başqaları ilə uzlaşdırmaq lazım idi. Bütün yaradıcılıq enerjisi, bütün iradə həyat mənbəyi olan ovun uğurlu keçməsinə yönəlirdi. Ov etmək üçün heyvanların gücünü, çevikliyi səciyyələndirən zahiri əlamətlərini və xüsusiyyətlərini, onların ən təhlükəli və ən zəif vəziyyətlərini bilmək lazım idi. Ovçunun bütün bu təcrübəsi illər ərzində qazanılırdı və bu təcrübəni gənc nəslə ötürmək lazım idi.

Bu zaman gerçək ov vəziyyətinin modelləşdirildiyi qayaüstü təsvirlər köməyə gəlirdi. Məhz bu təsvirlərdən sonradan qədim yazı növləri – piktoqramlar (yəni ani istifadə üçün zəruri olan müəyyən məlumatı daha konkret ifadə edən təsvirlər) ideoqramlar, fonoqramlar yaranır.

Bu ilk, hələ ki, dərk edilməmiş, bizim dövrümüzdə diqqətlə öyrənilmə predmetinə çevrilmiş bir modelləşdirmə idi. Hazırda modellərə və modelləşdirməyə maraq ümumi xarakter alıb. Bu gün modelləşdirmə ilə məşğul olmayan bir elm sahəsinin adını çəkmək, bir bilik sahəsi göstərmək çətinidir. Bununla əlaqədar olaraq, təkə filosoflar yox, həm də müxtəlif elm sahələrindən olan alimlər xüsusi olaraq bu üsulun və onun müxtəlif məqsədlərlə tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi ilə məşğul olurlar.

Modelləşdirmə üsulu praktik olaraq keçən əsrin 50-60-cı illərindən tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu sahədə təməl işlər hələ İ.Nyuton, J.Bertan və D.K.Maksvell tərəfindən görülmüşdü. Ona görə də V.Tomsonun (Kelvinin) “Baltimor mühazirələrində”ki “hadisəni başa düşmək onun mo-

delini qurmaq deməkdir” tezi metodoloji yenilik yox, çoxəsrlik elmi yaradıcılığın sintezi idi. “Model” sözü latın sözü olan “modulus” dan yaranıb, mənası isə ölçü, nümunə, üsul və s. deməkdir. Ondan hansısa bir baxımdan başqa şeyə bənzəyən ilkin nümunənin və ya şeyin bildirilməsi üçün istifadə olunurdu. Ehtimal ki, “model”in bu ən ümumi anlayışı ondan müxtəlif bilik sahələrində termin kimi istifadə edilməsi üçün əsas oldu.

A.Tarkovskiyə görə: “Stalker” dünyası həyatın tərzidir, onun modeli deyil” (V.Loyşa. Belə kino) // “Drujba narodov”. 1989, №1).

“İnsan tələdə” modelini fransız yazarları Pyer Bualo və Tomas Nar-sejak öz detektiv kitablarında vurğuların yerini dəyişməklə tətbiq etmişlər – şəxsiyyətin faciəsinin açılması vasitəsi cinayətkarın hərəkətləri nəticəsində təhlükə altına düşür.

V.Y.Propp sehrli nağıl modelini təklif etmişdir – “yetersizlikdən”, müxtəlif cətinlikləri arxada qoymaqla, onun “ləğvinə” doğru (bax §3).

“Model” sözü ilə bir-birindən müəyyən qədər fərqli iki müxtəlif anlayış əlaqədardır. Bir tərəfdən, model dedikdə, tədqiq olunan obyektin və ya hadisənin bu və ya başqa cəhətini dəqiq və əyani şəkildə əks etdirən əqli və ya praktiki olaraq yaradılmış struktur başa düşülür. Digər tərəfdən, “model” termini bir hadisənin təsvirini yaxşı öyrənilmiş başqa bir daha adi hadisə vasitəsilə vermək lazım olanda işlədilir (“qara qutu”nun öyrənilməsi üsulunu müqayisə edin). Çoxlu misal gətirmək olar ki, Modelin mücərrədlik, hipotez anlayışları ilə eyniləşdirilməsinə, “modelləşdirmə” terminindən idrakın, qnoseoloji inikasın sinonimi kimi istifadə olunmasına aid çoxlu misal gətirmək olar.

Ümumiyyətlə, model dedikdə elə bir xəyali struktur başa düşülür ki, həmin struktur tədqiqat obyektini inikas etdirərək, bizə onu yeni, bu vaxta qədər “görmədiyimiz” tərəflərdən “görməyə”, eləcə də onun haqqında yeni məlumatlar almağa imkan verir.

Bundan asan heç nə yoxdur: kartofu yonur, ondan armuda oxşar bir şey düzəldir, dişlərini ona batırır, sonra da narazılıq edirlər ki, armudun dadı bilinmir, heç bilinmir! (M.Friş).

Məşhur Ədəbiyyat İnstitutunu çox adam bitirib, onlar eyni professorları dinləmiş, eyni seminarlarda iştirak etmiş, lakin... lakin fərqli şeirlər yazmışlar, hərənin öz istedadı vardı.

A.Abraham parametrlərin nəticələrə uyğunlaşdırıldığı çoxlu fenomenoloji nəzəriyyənin mövcud olduğunu göstərir və bir lətifə gətirir. Evlərin qapıları üzərində nişan almaq üçün hədəfdə olduğu kimi konsentrik dairələr çəkilməmişdir, ortada isə – güllə izi. Zabit anbarın qabağında dayanan adamdan belə sərrast atıcının kim olduğunu soruşur. Həmin adam cavab verir ki, bu, Billidir. O, əvvəl atəş açır, sonra dairələri çəkir. Hansı məqsədlərin güdülməyindən asılı olaraq, məzmunlarına, tiplərinə, qurulma prinsiplərinə və orijinala qarşılıqlı münasibətlərinə görə fərqlənən müxtəlif model növləri vardır.

Həm texniki, həm də fəlsəfi planlı olduqca geniş ədəbiyyatda maddi nemətlər istehsalında və ya elmi təcrübələrdə istifadə olunan, belə deyək, texniki modellərə aid misallar gətirilir.

Model qurmaq üçün ümumi qanunlardan, məsələn fizikada kütlənin, impulsun saxlanması qanunundan və b. istifadə etmək vacibdir. Bu, statistik üsulların tətbiqini azaltmağa imkan verir.

“Bəzi prinsipləri bilmək bəzi faktları bilməməyin əvəzini asanlıqla verir” (K.Helvetsi).

İctimai elmlərdə kütlənin saxlanması qanununun analoqu qismində balans nisbətini vermək olar – yekun məhsul istehlak investisiyalarının (hansısa bir müəssisəyə, işə uzunmüddətli kapital qoyuluşu) və ehtiyatların həcminin dəyişməsindən asılı olur. İmpulsun saxlanması qanununu analoqu – fondların səviyyəsi investisiyalar minus amortizasiyaya bərabərdir.

“İctimai rəy qanunu, – Orteqa-i-Qasset yazır, – siyasi tarix sahəsində ümumdünya cazibə qanunudur... Yeniçərlərə arxalanaraq hakimiyyətdə olmaq istəyən kəsin özü də onların rəyindən və təbəələrin yeniçərlər haqqında rəyindən asılıdır”.

Mənəvi sahədə, incəsənət sahəsində tətbiq edilən modelləri nəzərdən keçirmək maraqlı olardı.

İncəsənətin növləri çoxdur və onlar biri-biri ilə sıx bağlıdır; incəsənətin təsnifatı cəhdləri bu günün özünə qədər inandırıcı nəticələrə gətirib çıxarmayıb. İncəsənət modelləri nə qədər müxtəlifdirsə, onların təsnifatı da bir o qədər mürəkkəbdir. Lakin texniki modellərlə analogiyada incəsənət modellərinin də bəzi təsnifatlarını gətirək.

Modelin qurulması üsullarına və modelləşdirmənin aparılma vasitələrinə görə modellər iki böyük sinfə bölünə bilər: maddi və ideal modellər. Maddi modelləri insan yaradır və onlar obyektiv olaraq mövcuddurlar, ideal modellər isə maddi modeli qurmağa hazırlaşan insanın təxəyyülündə formalaşır.

Bu və ya digər abidənin, binanın, memarlıq ansamblının tikintisini memar və arxitektorun uzun axtarışları önləyir. Əvvəlcə vərəq üzərində gələcək əsərin təsviri, ayrı-ayrı cizgiləri meydana gəlir, sonra isə onun yetərincə təfərrüatlı şəkildə çəkilmiş bütöv təsvirini görmək olar. Bütün bunları ideal modellərə, daha doğrusu, ideal modellərin obyektə oxşarlıqla səciyyələnən və əyani-obrazlı səciyyə daşıyan alt sinfinə – ikonik modellərə aid etmək olar. Bundan sonra növbəti mərhələ – maketin (maddi modelin) qurulması mərhələsi başlanır. Bu mərhələ vacibdir, belə ki, rəsmlə müqayisədə maketin əhəmiyyətli üstünlüyü var ki, bu üstünlük də təsvirin üçölçülülüyüdür. Şəklə yalnız bir müstəvidən baxıla bilər, maket isə bütün tərəflərdən görünür, özü də tamaşaçı yerini dəyişdikcə, hər dəfə yeni təəssüratlar verir, gələcək obrazın daha dərinlənən canlandırılmasına imkan verir. Bu mərhələdə, göründüyü kimi, modelləşdirmə prosesi başa çatır. Burada maddi və ideal modellər arasında qırılmaz əlaqə görünür. K.Marksın dediyi kimi, “ən pis arxitektor ən yaxşı arıdan onunla fərqlənir ki, mumdan yuvacıq qurmağa başlamazdan əvvəl o, bu yuvacıq öz beynində qurmuş olur”.

Dil modeli olmadan insan danışa bilməzdi. Yalnız modelin mövcudluğu bizə fikrimizi mürəkkəb sintaktik strukturlara, cümlələrə, sözlərə, morfemlərə və fonemlərə bölünən səs düzümünü səviyyəsinə daşımağa imkan verir.

Tamaşanın səhnələşdirilməsi prosesi maraqlıdır. Burada da modelləşdirməsiz keçinmək olmur. Xalq artisti N.P.Akimov görün nə yazır: “Teatrın

mürəkkəb maşınını hərəkətə gətirmək üçün..... tamaşanı qoymazdan əvvəl onun niyyətini ətraflı işləmək”, yəni modelini qurmaq lazımdır. Beləliklə, əvvəlcə obrazlı ideal model meydana gəlir, sonra isə bu model səhnədə canlandırılır. Burada daha bir mərhələ ortaya çıxır – dekorasiyaların hazırlanması. Yenə də modelləşdirmə, amma bu dəfə maddi. Buna teatrda marketləşdirmə də deyilir. “Rəssam, səhnənin proporsiyalarını mütləq olaraq üç ölçü üzrə, həm tamaşaçının gördüyü, həm də görə bilmədiyi hissələrlə, dəqiq əks etdirən alt maket qarşısında rahat əyləşərək, öz qaralmasını məkanda yerləşmiş vəziyyətdə görməli, gördükdə isə, qaralama maketdə fiksə etməlidir”, – N.P.Akimov davam edir.

Eyni elimi potensiala malik iki mühazirəçidən yaxşısı pisdən nə ilə fərqlənir?! Yaxşı mühazirəçi dinləyicilərinə çatdırılacaq materialı düzgün modelləşdirir. O materialın özünün doğru hesab etdiyi mənzərəsini formalaşdırır və addım-addım, az məlumatdan çox keçməklə, məqsədinə doğru irəliləyir. İkincisi isə materialı informativ planda düzgün paylamadan hər şeyi dərhal çatdırmaq istəyir. O, verə biləcəyini tez bir zamanda verir, artıq növbəti mühazirədə deməyə sözü qalmır.

Kino sənətində bu az başqa cürdür. Q.Myasnikov yazırdı: “Biz dərinlərdən əminik ki, kino aparatı ilə “çəkməzdən” və “təsvir etməzdən” əvvəl filmi hələ çəkilənə qədər görmək lazımdır. Filmi çəkilməzdən və tamaşaçıya göstərilməzdən əvvəl görmək ilk növbədə gələcək əsərin – sintetik sənət əsəri olan kinonun bütün mürəkkəb obrazlar sistemini ekranda təsəvvür etmək deməkdir”. Buna misal kimi S.Eyzenşteynin gələcək filmlərinin qrafik təsvirlərini göstərmək olar. Çəkiləcək filmin demək olar ki, bütün səhnələri öncədən rəsm şəklində modelləşdirilmişdir. Rəsm statik əsər kimi qəbul edilmiş olsa da, ona diqqətlə baxarkən gözlərinizin qarşısında film qəhrəmanlarının dinamik obrazları canlanacaq. S.Eyzenşteynin modelləri dəqiq və ifadəlidir. Gəlin “Aleksandr Nevski”, “İvan Qrozni” filmlərinə çəkilmiş rəsmlərə baxaq. Bu rəsmlər üzrə gələcək film qəhrəmanlarının özlərini necə aparacaqları, onların zahirən necə görünəcəkləri, xasiyyətlərinin necə olacağı və s. aydın görünür.

Adları çəkilən ikonik modellərdən başqa, işarə modelləri adlandırılan modelləri də qeyd etmək olar. Burada obrazlılığın səciyyəsi dəyişir. Belə modellərdə obyektlə model arasında qarşılıqlı nisbət müəyyən işarələr vasitəsi ilə ifadə olunur, özü də işarə modelinin elementləri ilə obyektin müvafiq elementləri arasında oxşarlıq tamamilə olmur. İstər-istəmən belə modellərin məqsədəuyğunluğu haqqında sual yaranır. Axı, bu cür modeldən nə götürmək olar? Bəli, doğrudan da, işarə modelləri ikonik modellərin malik olduğu əyanılıkdən məhrumdur. Amma burada da obyektə xas olan məlum münasibətləri hissi-əyani şəkildə canlandırmaq olar.

Belə modellərin öz üstünlükləri də vardır, o mənada ki, müəyyən qaydalardan istifadə etməklə, obyektə xas olan, hissi seyr vasitəsi ilə bilinməyən münasibətləri işarələr sistemi şəklində ifadə etmək mümkündür. Həm də, müvafiq təcrübə olduqda, mütəxəssis, incəsənət obyektini əks etdirən işarələrdən istifadə etməklə, onlar haqqında bilavasitə qavrayış zamanı olduğundan heç də az məlumat almır. İşarə modelləri, incəsənəti bir qədər riyaziləşdirərək, onu emosionallıqdan, poetiklikdən məhrum etmirlər. Bir dəfə Paustovski demişdi ki, “biliyin istənilən sahəsində bir poeziya ümmanı var”. İşarə modellərinə ən sadə misal kimi notları göstərmək olar. Axı, müəyyən bir qayda əsasında yazılmış notlar musiqi əsərini təmsil edir. Müvafiq musiqi obyektinin modeli bu deyilmi? Verilmiş halda işarə modeli ikonik modeldən heç də az obrazlı deyil. Özü də göstərilən modelsiz musiqinin də varlığını təsəvvür etmək mümkün deyil. Yeri gəlmişkən, musiqidə “işarə modeli”, yəqin, bu vaxta qədər bəstəkarın təəyyülünün və ya daxili eşitmə qabiliyyətinin yaratdığı səs modelinin fiksə edilməsidir.

Burada Q.Ə.Qarayevə məxsus analogiyanı göstərmək olar:

1. İşlənmiş ideya.
2. İşçi çertyoj (notlar).
3. Maşın, dəzgah və s.

Not – modelin fiksasiyasına qədər artıq hazır olan aralıq fazadır (çertyojdur, proqramdır).

Q.Ə.Qarayevin qeyd etdiyi kimi, dodekafoniyada seriya, şübhəsiz, gələcək əsərin sadələşdirilmiş modelidir, buna görə də seriyanın strukturu üzərində bəstəkar adətən böyük inadla çalışır.

Partiturası yazılmamış bir simfoniyanın ifasını təsəvvür etmək mümkün deyil.

Simfonik orkestrin idarə edilməsi – mürəkkəb və incə işdir. Hər bir dirijor özlüyündə fərddir və eyni bir əsər müxtəlif dirijorlarda müxtəlif cür səslənir. Dirijoru bədii söz ustası ilə müqayisə etmək olar. Dirijorun partiturası ifa edilən əsərin modelidir və bu model dirijorun öz beynində də dəyişikliklərə uğrayır.

Partituranı danışarkən böyük dilçi alim Ferdinand de Sössürü yada salmaq olmur. O, musiqi partiturasını dillə, ifanın özünü, partituranın səslənməsini isə nitqlə müqayisə etmişdi. Sössür qarşısına belə bir sual qoymuşdu: müxtəlif ifalar, bəzən də ifa zamanı buraxılan səhvlər partituranı xarab edə bilirmi? Başqa sözlə, ayrılıqda götürülmüş fərd öz nitqi ilə, əgər bu nitq müəyyən səhvlərdən xali deyilsə, bütövlükdə cəmiyyətə, xalqa – bu dilin daşıyıcısına mənsub olan dil strukturunu poza bilirmi? Onun özü bu suala mənfi cavab vermişdi.

Dirijorun obrazlı tərfi A.Badhen tərəfindən verilmişdir: Dirijor – bir neçə on insan gücünə malik bir mühərrikdir. Bu ancaq ona görə mümkünür ki, dirijor özü-özünə yüklənən qurğudur. Enerji sərf etməklə, o, həmin prosesdən yeni enerji alır. Beləcə, sonsuzluğa qədər. ("Sovetskaya muzika", 1985, № 2).

Bütün bunlar modelin əhəmiyyətini azaltmır. Təbii ki, notsuz musiqinin mövcudluğunu təsəvvür etmək mümkün deyil.

İşarə modelləri təkcə musiqidə tətbiq olunmur və "işarə" dedikdə də heç də həmişə notlar başa düşülmür. Biz bilmədiyimiz dildə olan tamaşalara da gedir və bu zaman böyük zövq alırıq. Əlbəttə bu, ifa olunan əsərin bizə öncədən məlum olduğu, yəni əvvəlcədən xəyali model yaratmış olduğumuz halda mümkündür. Teatrda bizi aktyorların oyun tərzini, sevimli qəhrəmanlarımızın səhnədə canlandırılmasının xarakteri maraqlandırır.

Yetərinə tez-tez qarışıq modellərdən (obrazlı-işarə modeli) də istifadə olunur. Buna misal olaraq Kafkanın əsərlərini göstərmək olar.

Kafkanın özü, görünür, buna bənzər bir şey hiss edərək, ölümündən sonra bütün əsərlərinin məhv edilməsini istəmişdi.

F.Kafkanın əsas ideyası – “Dünyada hər şey qaradır”. Coysda – “Dünyada hər şey bozdur”.

Gerçək dünyanın bütöv modelini yaradılması yerinə yetirilə bilən vəzifə deyil, özü də sənət əsərlərində gerçəkliklərin fotosəkli çəkilmir, dünyanın bu və ya başqa sahələri müəllif dünyagörüşü prizmasından buraxılaraq təqdim olunur.

Müxtəlif sənətlər dünyanın bir növ natamam modelləridir, onlardan hər biri gerçəkliyin ayrı-ayrı sahələri üzərində diqqətini cəmləyir. Bu natamam modelləri zaman və məkan, təsviri və ifadəli modellərə, görmək üçün və eşitmək üçün və s. modellərə bölmək olar. Ancaq bu bölgü bir qədər şərti səciyyə daşıyır. Rəngkarlıq məkanca nisbətləri əks etdirir, lakin bu o demək deyil ki, rəsm əsəri keçmişlə indinin, səbəblə nəticənin əlaqələrini verə bilməz. Əgər rəsm obrazları yalnız donmuş mənzərələri əks etdirsəydi, o zaman rəngkarlığın idraki əhəmiyyəti çox məhdud olardı. Az da olsa təcrübəli rəssamın çəkdiyi şəkli seyr edərkən, biz onda keçmiş, indini və gələcəyi duyuruq.

Teatr sənəti xüsusilə maraqlıdır. Burada modelləri göstərilən əlamətlərə görə bölmək çətindir; teatr sintetik modelə aid edilə bilər, burada musiqi və balet, poeziya və nəsr, rəngkarlıq və heykəltəraşlıq birləşir və ən yaxşı təcəssüm tapır.

Sənətlər gerçək dünyanı öz modellərində olduğu kimi əks etdirməlidirlər. Bu zaman modellər müxtəlif ola bilər, lakin məqsəd birdir – gözəlliyi öyrətmək, düşünməyi öyrətmək, ətrafımızdakı gözəl aləmi öyrənməyə məcbur etmək.

İncəsənətə dünyanı necə varsa təsvir etmək xasdır. Modellər fərqli olsa da, hədəf birdir – yaxşı olanı öyrətmək, düşünməyi öyrətmək, ətraf aləmi öyrənmək.

O.Mandelştam “Dante haqqında söhbət” də məzmununa müvafiq forma axtaran “sənətkar”ları “hazır mənanın tərcüməçiləri” adlandırır. Və “forma”-nı içərisindən məzmunun sıxıb çıxarıldığı süngərlə müqayisə edir, quru süngərdən isə heç nə sıxa bilməzsən.

Volterin tarixi əsər modeli maraqlıdır. “Tarixi əsərdə, – Volterin fikrincə, – faciədə olduğu kimi ekspozisiya, düyün və açılış olmalıdır... Bir sözlə, mən emosiyaları aşkarlamaq istəyirdim...”

Real həyatdan götürülmüş eyni bir faktdan ədəbiyyatçının və tarixçinin necə fərqli şəkildə istifadə etdiyini müqayisə etmək olar. “Filan ildə kral öldü. Bir il sonra kraliça öldü”. Bu halda qarşımızdakı sırf tarixi informasiyadır. Bir söz əlavə edilməklə, bu informasiya bədii informasiyaya çevrilir: Filan ildə kral öldü. Bir il sonra kraliça qüssədən öldü”.

B.Spinoza deyirdi ki, tarixçinin işi göz yaşını axıtmaq, gülmək yox, başa düşməkdir.

Qədim şərq alimi Biruni tarixi prosesin aşağıdakı qanunauyğunluğunu müəyyən etdi. Əgər şüurlu surətdə, hansısa ani mülahizələrə görə dövlət üçün xoş olmayan tarixi hadisələrin üstündən sükutla keçilərsə, həmin hadisələr müasirlikdə mütləq üzə çıxacaq, amma daha faciəvi şəkildə. Hertsen yazırdı ki, memuarlar – “tarixin təsadüfən onun yoluna çıxmış insanda əksidir”. Memuar ədəbiyyatını oxuyarkən bu deyimi yadda saxlamaq faydalıdır, xüsusilə də eyni bir fakt müxtəlif memuarlarda işıqlandırıldıqda.

N.Q.Çernuşevski məntiqi baxımdan xəyali özünütənqid modelini – öz haqsızlığının xəyali etirafını işləyib hazırladı.

Faktsiz elm yoxdur? Fakt nəzəriyyəsi, nəzəriyyədən kənar, özü özlüyündə hələ elm demək deyil.

A.M.Qorki yazırdı: “Fakt hələ həqiqətin hamısı deyil, o yalnız xammaldır, bu xammal əridilməli, ondan əsl həqiqət hasil edilməlidir...Faktdan mənanı çıxarmağı bacarmaq lazımdır”.

Məsələn prosesin necə təsvir edilməsində, belə təsvir üçün hansı sayda amilə ehtiyac olduğunun müəyyən edilməsindədir. Belə təsəvvür yaranır ki, amillər nə qədər çox olarsa, proses də bir o qədər dərin və tam şəkildə təsvir olunur. Bununla belə, burada sanki Heyzenberqin qeyri-müəyyənlik

prinsipi işə düşür. Bir həddə çatılır ki, bu həddən sonra prosesə nə qədər dərinədən nüfuz etsək, onun daha az dəqiq olan təsvirini veririk; həll edilmiş problem nə qədər çoxdursa, bir o qədər də həllini tapmamış problem yaranır, çünki hər həll edilmiş problem yeni problemlər yaradır.

İnsan təfəkkürü və fəaliyyəti elementləri ilə bağlı sistemlərdə qeyri-müəyyənlik təkcə predmet haqqında bilgilərin yetərsizliyindən və ya göstəricilərin natamamlığından irəli gəlir. Belə sistemlərdə daxili qeyri-müəyyənlik elementi vardır ki, həmin element burada gələcəyin hələ qəbul olunacaq qərar seçimindən asılı olmasından doğur. Bu prinsip həm də də Heyzenberq prinsipini xatırladır.

Məsələyə nə qədər dərinədən nüfuz etmiş olsaq, istənilən fəndə olan mürəkkəbliklər, aydın olmayan yerlər və s. daha parlaq şəkildə üzə çıxır. Özünlün ön fasadı ilə o, **neofitlərə** baxır. Bu möhtəşəm binaya girən şəxs tezliklə çoxlu qüsur aşkarlayır. Eyni zamanda, diqqəti qeyri-müəyyənliklər üzərində cəmləyərək, biz perspektivi itirilmək riski ilə üzləşirik.

neofit (*yun* neopytos) – hansısa təlimin yeni tərəfdarı

İzafi xırdalıqlar tamamilə əks nəticələrə gətirib çıxara bilər.

K.S.Stanislavskiyə aid bir misal gətirək: “ ... ən sadə hərəkəti, qoy lap su içmək olsun, yüzlərlə istəyə bölmək olar. Məsələn, birinci – əlimi uzatmaq istəyirəm, ikinci – qrafini götürmək istəyirəm, üçüncü – ikinci əlimi də uzatmaq istəyirəm, dördüncü – stəkanı götürmək istəyirəm, beşinci – qrafini əymək istəyirəm, altıncı – su tökmək istəyirəm və s.”

Maşını idarə edərkən sürücü avtomobilin sükanını sağa fırlamalı olduğu barədə düşünür. Həyatımızda müəyyən avtomatizmlər mövcuddur.

“Əgər həyatda hər bir istək məqamı üzərində düşünsən, onda, şübhəsiz, stəkanı sındıracaq və bütün suyu da döşəməyə tökəcəksən... Hər biri ayrılıqda icra olunan xırda tikələrə bölünmüş ən cəzbedici istək belə ölgünləşir, qeyri-təbii olur, başınızı boş yerə yükləyir və səhnədəki diri həyatı iflic edir”.

Qırxayaqdan soruşurlar: sən necə yeriyirsən, ayaqlarının yerini hansı ardicılıqla dəyişirsən? O çox düşündü, çaşıb qaldı, hərəkət prosesini xatırlamaq istədi və ümumiyyətlə yeriyə bilmədi.

D.Hilbert yazırdı: “İstənilən elm sahəsi, nə qədər ki onda yeni problem çoxdur, həyat qabiliyyətlidir. Yeni problemlərin çatışmazlığı ölüb getmə və ya müstəqil inkişafın dayanması deməkdir”.

İngilis sxolastik filosoflarından olan U.Okkam XIV əsrdə qənaətcillik prinsipini və ya hipotezalara qənaət prinsipini irəli sürdü. Mahiyyəti dünyanın bərqərar olduğu minimumun başa düşülməsini və izafi olan hər şeyin amansızlıqla kəsib atılmasını tələb edən bu prinsip “Okkam ülgücü” adlandırıldı. Və ya şəksiz olan sübut tələb etmir. Cansız təbiət dünyasında təbii “Okkama ülgücü” rolunu məlum ekstremal prinsiplər oynayır (ən az nəsr prinsipi kimi).

Çernuşevski yazırdı ki, o, incəsənətdə yalnız bir ideallaşdırma formasını qəbul edir – təsvir olunan tipdə və ya hadisədə ən əhəmiyyətli və əsas olanın daha parlaq şəkildə üzə çıxması üçün təsadüfi, lazımsız olan hər şeyi kəsib atmalı.

Əsas olan (dominant) haqqında bir rəvayətə diqqət edək.

Fəlsəfə professoru tələbələrin qabağında dayanmışdı, onun qarşısındakı masanın üstündə isə bir neçə əşya vardı. Dərs başlayanda o, böyük şüşə qabı götürdü və onu ağzına kimi iri daşlarla doldurdu. Bunu edəndən sonra professor tələbələrdən qabın dolu olub-olmadığını soruşdu. Hamı təsdiqlədi ki, doludur. Sonra o xırda daşlar olan qutunu götürdü, onu da qaba boşaltdı, bir neçə dəfə silkələdi. Xırda daşlar böyük daşların arasına düşdü və bu araları doldurdu. Bundan sonra tələbələrdən qabın dolu olub-olmadığını soruşdu. Tələbələr bir daha faktı təsdiqlədilər – doludur. Nəhayət, professor içində qum olan qutunu götürdü və onu qaba boşaltdı. Qum, əlbəttə ki, qabdakı son boşluqları da doldurdu. “İndi isə – professor tələbələrə müraciətlə dedi, – istərdim ki, siz bu qabda öz həyatınızı görə biləsiniz! İri daşlar həyatınızda ən vacib olanları bildirir: ailənizi, tərəfdaşınızı, səhətinizi, övladlarınızı – elə şeyləri ki, başqa heç nə olmasa belə, bunlar həyatınızı dolğunlaşdırma bilər. Xırda daşlar daha az vacib şeylərdir, məsələn,

işiniz, mənziliniz, eviniz və ya maşınıınız. Qum isə həyatdakı xırdalıqları, gündəlik qayğıları bildirir. Əgər siz qabınızı əvvəlcə qumla doldursanız, onda iri daşlara yer qalmaz. Həyat da belədir: əgər siz bütün enerjinizi xırda şeylərə sərf etsəniz, onda böyük şeylər üçün heç nə qalmayacaq. Buna görə də, ilk növbədə vacib şeylərə diqqət edin, övladlarınız, tərəfdaşınız üçün vaxt tapın. Səhhətinizin qayğısına qalın. Sizin iş, ev, bayramlar və s. üçün də kifayət qədər vaxtınız qalır. İri daşlarınıza fikir verin – yalnız onların dəyəri var, qalanlar isə – qumdur”. Dərindən sonra tələbələrə biri stolun üstündəki içində iri daşlar, xırda daşlar və qum olan qabı götürdü, qaba bir stəkan pivə tökdü. Pivə bütün boş yerlərin hamısını tutdu, və nəhayət, qab doğrudan da doldu. Təmsildən doğan qənaət belədir: həyatınız nə qədər dolu olsa da, bir stəkan pivəyə həmişə yer tapılır!

Fikrimizi davam etdirərək, xalq artisti N.D.Mordvinovun bir deyimini xatırlayaq. “Olmadan da keçinə biləcəyiniz bir şeyi kəsib atmağı bacarmaq – bunun özü bir incəsənətdir. Bu vacib prinsipə “İliada”, “Odisseyə”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “İqor polku haqqında dastan” və s. kimi dünya xalqlarının erkən əsərlərində dəqiq əməl olunur. Burada əsas olan – müəyyən strateji xətdir, qalan bütün bədii “yayınmalar” bu xəttin hərəkətinə təsir edə bilməz. İncəsənətdə formaya dəyər verilməsi, demək olar, daha sonralara aiddir.

Klassik elmin dəyərləndirmələrində estetik meyarların, xüsusilə də zəriflik meyarının yer aldığı məlumdur.

Zəriflik üçün ilkin fərziyələrin minimal sayı ilə nəticələrin maksimal çoxluğuna nail olunması səciyyəvidir.

A.Puankare zərif teoremi ilə az sayda sütunların ağır orderi saxladığı və bununla da memarlıq niyyətinin kamilliyinin təsdiqləndiyi antik arxitektura konstruksiyası arasında dəqiq analogiya aparmışdır. Sütunların sayının az olmasına baxmayaraq, ağır orderin dayanması, memarlıq sahəsində mükəmməllik nümunəsidir.

Erexteyon – Afinada qədim yunan məbədi. Onun arxitekturası zərifliyi və incə bir gözəlliyi ilə fərqlənir.

A.P.Çexovun qrasiyaya verdiyi tərif maraqlıdır. “Müəyyən bir fəaliyyətə insan ən az sayda hərəkət sərf edərsə, bu, qrasiyadır”.

Bir mühəndis obrazlı şəkildə demişdi: “İki düyümdən (5,08 sm) artıq uzunluğu olan istənilən tənlik, yəqin ki, yanlıştır”.

P.L.Kapitsanın da fikri olduqca maraqlıdır: “Elmdə biz həmişə müşahidə edirik: kəşf edilmiş qanunauyğunluq nə qədər çox fundamentalırsa, onu bir o qədər qısa ifadə etmək olur... Beləcə, məsələn, mexanikanın əsas qanununu ifadə etmək üçün.... Nyutona cəmi dörd hərf lazım oldu. Fotoeffektin kvant qanunauyğunluğunu təsvir etmək üçün Eynşteynə cəmi üç hərf lazım idi”.

Bir dəfə Nils Bor demişdi ki, insan problemi başa düşməyəndə, çoxlu düstur yazır, işin nə yerdə olduğunu başa düşəndən sonra isə bu düsturların ən yaxşı halda ikisi qalır.

A.İ.Kitayqorodskinin təklif etdiyi “nəzəriyyənin dəyərliliyi” – N anlayışı da maraqlıdır. Bu anlayış

$$N = \frac{k}{m} - 1$$

düsturu ilə müəyyənləşdirilir

Burada k – nəzəriyyənin öncədən deyə biləcəyi müstəqil kəmiyyətlərin sayı, m isə – uyğunlaşdırma parametrlərinin sayıdır.

Verilmiş düsturdan məlum olur ki, $k = m$ olduqda, $N = 0$.

Şübhəsiz ki, bu düstura yumorla yanaşmaq lazımdır, yumorun bəstəmədiyi təqdirdə isə, satira da alınə bilər.

Yunan incəsənəti – mürəkkəb vəhdət haqqında təsəvvür az sayda, lakin dəqiq seçilmiş təfərrüatların köməyi ilə yaradılır.

R.Akof və M.Sasieni yazır: “...bir qayda olaraq, hadisənin başa düşülmə dərəcəsi onun təsvirində yer alan dəyişənlərin sayı ilə tərs mütənəsbdir”.

Təsdiq üçün Volterdən iqtibas gətirək: “Maraqsız olmaq sənəti – bu, hər şey deməkdir”. Və bir də. Aşağıdakı tərif də ona məxsusdur: “Bütün janrlar yaxşıdır, darıxdırıcı olandan başqa”.

Onun poetik yaradıcılığı Puşkinin misralarını çox gözəl təsdiqləyir:

*Onu Feb tərbiyə etmişdi,
Və uşaqlıqdan şair oldu,
Hamıdan çox oxunmuşdur,
Hamıdan da az yorur.*

Burada Q.S.Skovorodanın sözlərini xatırlamaq yerinə düşər: “Allahım, şükür ki, lazım olanların hamısını asan (sadə), çətin (mürəkkəb) olanları isə lazımsız kimi yaratdın”.

Təbiyyat elmlərində zamanın istənilən anında finalın bitməmiş olması vətən kinofilmləri ilə müqayisədə daha üzvi şəkildə görünür. Hər iki qəhrəman fikirli-fikirli qeyri-müəyyən uzaqlara baxır, bilinmir ki, onları nə gözləyir – işlərində uğurmu, yoxsa şəxsi həyatda xoşbəxtlikmi.

Müdrək rahib Soami on beş dənə müxtəlif ölçülü, yonulmamış və ölçülərinə görə fərqli daşı ağ qumun üzərinə səpələyir (“Daş bağı”, “Fəlsəfə bağı”, “Reandzi bağı” və s.). Baxanda isə yalnız on dörd daş görünür, on beşincinin qabağını o biri daşlar kəsir.

Rejissor-monumentalist B.İ.Ravenskix son müsahibəsində demişdi: “...mən məhdudiyət istəyirəm, çünki çərənçi (sözün geniş mənasında) tamaşalar heç vaxt fəlsəfi ola bilməzlər. Biz həddindən artıq gurultulu, səsküylü, əyləndirici teatrdan yorulmuşuq; çoxlu təəssürat – təəssüratın ümumiyyətlə yoxluğu deməkdir. Bir yerə cəmlənmək lazımdır, məhdudiyət lazımdır, fikrin tutumlu olması gərəkdir”. Deməli, dərinə nüfuz etməyin məqsədəuyğun olduğu həmin o həddi tapmaq lazımdır. Beləcə, müstəntiq insan haqqında mümkün qədər çox bilməli və eyni zamanda da, artıq heç nə bilməməlidir.

Çərənçilikdən danışarkən Azərbaycan mədəniyyətinin iki məşhur nümayəndəsi – Üzeyir Hacıbəyov və Ə.Haqqverdiyev haqqında xatirələrə müraciət edək. Bir gün onlar birlikdə Şuşadan Ağdama gedirdilər. Yol o qədər də uzaq deyil. Faytonla haradasa bir-iki iki saatlıq. Şuşadan çıxanda onlardan biri digərinə dedi: “Bu gün hava yaxşıdır”.

Fayton Ağdama çatandan sonra o birisi cavab verir: bəli, hava doğrudan da yaxşıdır. Xudahafizləşərkən iki dost razılaşıır ki, tez-tez görüşmək, və tez-tez də belə gözəl söhbət etmək lazımdır.

Bu ifadəni məşhur fransız moralisti Labryuyerin sözləri ilə müqayisə edin: “Məlum..... məhdudluq bəzi insanlara müdriklilik yolu ilə getməyə kömək edir”.

Yazıçı-fantast P.Andersonun obrazlı ifadəsi ilə desək, problem nə qədər çətin olsa da, əgər ona düzgün baxılmazsa, daha da mürəkkəbləşəcək”.

Bu zaman, Q.Lixtenberqin qeyd etdiyi kimi, “incəliklərə çox diqqət yetirən insanlar nadir hallarda böyük insan olurlar, onların tədqiqatları da əksər hallarda incə olduqları qədər də faydasız olur. Onlar mümkün qədər yaxınlaşmalı olduqları praktik həyatdan getdikcə daha çox uzaqlaşırlar”.

Napoleonun dediyi kimi, “...hər şeyin həddi var, hətta nifrətin də”. Bu həddi aşanda nəyi isə mütləq itirirsən: həqiqəti, aqlını, rahatlığını (Ferqüsson qaydası).

Üsulun gözəlliyi alınmış nəticənin dəyərinə uyğun olmalıdır və müdrik bir həqiqət də təsdiqləyir ki, pişiklər siçanları ağ əlcəkdə tutmurlar.

Hələ Q.Flober, kəskin stil hissində malik XIX əsr fransız yazıçısı, deyirdi ki, yazıcının əsərə daxil etmək istədiyi hər bir cümləni əvvəlcə ayrılıqda yazmaq lazımdır. Əgər cümlə həm də gözəl görünürsə, yalnız bu halda ondan istifadə etmək olar.

Məlumdur ki, əksər sistemlər Pareto prinsipinə uyğun işləyir. Həmin prinsipə görə, sistemin səciyyələndirilməsi baxımından amillər çoxluğundan yalnız bəziləri əhəmiyyətlidir. Sistemlərin çoxunda amillərin 20%-i sistemin xassələrinin 80%-ni müəyyənləşdirir, qalan 80% amillər isə xassələrin cəmi 20%-ni müəyyən edir (“uğur uğur doğurur” Matfey effekti ilə müqayisə et).

V.Pareto faydalılıq probleminin təhlili zamanı belə bir nəticəyə gəldi ki, gəlirlərdə fərqlərin azalması baş verəndə fərdlər statusda və hakimiyətdə bərabərsizliyi artırmağa çalışırlar.

Psixanalitik Karl Yung və fizik Volfanq Pauli sinxronizm adlandırdıqları səbəbsiz əlaqə prinsipini təklif etdilər. Onlar zahirən asılı olmayan hadisələrin məntiqli şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu göstərən hansısa ümumi

bir nizamın mövcudluğuna dəlalət edən faktları ümumiləşdirdilər. Bu qəbil-dən olan hadisələrə, məsələn, təsadüfilik çərçivəsindən xeyli uzaqlara gedib çıxan rəsmi qeyd olunmuş qeyri-adi üst-üstə düşmə halları aiddir.

Burada N.Borun Pauliyə yarızarafat, yarıgerçək söylədiyi iradı xatırlamamaq olmaz. Paulinin Nyu-Yorkdakı növbəti çıxışından sonra N.Bor ona dedi: "Sizin nəzəriyyənizin nə qədər ağılasığmaz olmağına biz hamımız şahidik. Lakin biz bilmirik ki, o, doğrudan həqiqət ola biləcək dərəcə-dəmi ağılasığmazdır?".

E.Şvarts təsdiqləyir ki, mütəxəssislər işgüzar qadınların vaxtlarının 80%-ni az əhəmiyyətli işlərə sərf etdiklərini deyirlər. Və sonda bu nəticə sərf olunmuş əməyin 20%-ə uyğun gəlir. Belə ki, 10 tapşırıqdan ikisinin həll edilməsi 80%-lik nəticə verir. Bu iki tapşırığı tapmaq vacibdir.

Prioritetlər aşağıdakı üç qrup üzrə təsniflənir:

1. Ən vacib, dərhal icra edilmələrini tələb edənlər.
2. Daha az əhəmiyyətli olan, vaxt tapılarda icra edilməli olanlar.
3. Kiminsə soruşacağı ana qədər saxlanması mümkün olan işlər;

İngiltərə üzrə statistik məlumatlar göstərir ki, əhalinin 1%-nə bütün gəlirlərin 25%-i, 5%-nə 50% və 80%-dən çoxuna – yerdə qalan gəlirlər düşür. Yenə də 80% rəqəmi.

Şərq ölkələrində on iki illik sikl geniş yayılmışdır Bu sikl aşağıdakılara əsaslanır:

1. Ayın Yer ətrafında aylıq dövr etməsi;
2. Yerin və Yupiterin Günəş ətrafında illik dövr etməsi.

Yupiter Günəşin ətrafında 12, daha dəqiq desək, 11,862 ilə tam dövr edir. Yupiterin yolunun çevrəsi hər biri 1 il olmaqla 12 bərabər hissəyə bölündü və hər hissəyə müəyyən bir heyvanın adı verildi: 1. siçovul (siçan), 2. inək (buğa, öküz), 3. pələng, 4. dovşan, 5. əjdaha, 6. ilan, 7. at, 8. qoyun (qoç), 9. meymun, 10. toyuq (xoruz), 11. it, 12. donuz (qaban).

Anadan olma ilinin nəyə uyğun gəldiyini bilmək üçün ondan 3 rəqəmi çıxılır və alınan cavab 12-yə bölünür. Bölmədən sonrakı qalıq on iki illik siklin müvafiq heyvanın adı ilə adlanan ilinin sıra nömrəsidir. Qalıqsız bölünmə 12-ci nömrəni bildirir.

Siklin əsası kimi Saturnun iki dəfə dövr etdiyi vaxt götürülür ki, o dövrün hesablamalarına görə bu müddət 60 ilə bərabər idi. Bu müddət ərzində Yupiter təxminən 5 dəfə dövr edir.

Beş rəqəmi təbiətin 5 elementinin rəmzidir və bu elementlərin hər birinə bir rəng uyğun gəlir:

1. Ağac (göy və ya yaşıl);
2. Alov (qırmızı);
3. Metal (sarı);
4. Torpaq (qara);
5. Su (ağ).

Məsələn, 1989-cu il.

$$\frac{1989 - 3}{12} = 165$$

Qalıq isə 6-ya bərabərdir (yəni İlan ilinə uyğun gəlir). Qabaqkı 60 illik sikl 1924 başlanmış və 1983 ildə başa çatmışdır.

Təqvimin necə tərtib edildiyini başa düşərək, belə mülahizələr əsasında qarşıdan gələn ilin necə olacağına xüsusi önəm vermək olmaz.

Eyni zamanda da qeyd edək ki, 3-lük və 7-liklər üzrə qruplaşmış əşya və hadisələrə daha çox rast gəlinir. Beləcə:

1. **bir vahiddən ibarət: tezlik 0-a bərabərdir;**
2. **iki vahiddən ibarət: tezlik birə bərabərdir (siam əkizləri);**
3. **üç vahiddən ibarət: tezlik 15/3 böyük "B"-yə bərabərdir (Bax, Bethoven, Brams);**

Üç böyük "Ş" triadası (Henrix Şutz, Qerman Şeyn, Samuel Şeyd), Şimali Avropa musiqi mədəniyyətinin üç nəhəngi: Qriq, Sibelius, Karl Nilsen (10-20 il sonra Stravinski, Şostakoviç, B.Bartok tərəfindən yazılacaq əsərləri ön-ləyən), 3 kart (üçlük, yeddilik, tuz), yazıçı Saşa Qitri deyirdi ki, qadın heçdən üç şey düzəldə bilər: papaq, salat və dava, qəhrəman – büt – diktator.

Bor üçlüyü: work, finish, publish.

Leninə görə marksizm – üç mənəbə, üç tərkib hissə: 1) Hegel – dialektika; 2) Feyerbax – materializm; 3) Adam Smit – dəyər nəzəriyyəsi.

İnsan varlığının üçlü düsturu –qayıtmazlıq, həyata keçməzlik, qaçılmazlıq –ona yaxşı bəlli idi (V.Nabokov. "Bar").

Konfutsi hesab edirdi ki, üç yol biliyə aparır: düşüncə yolu – bu yol ən nəcib yoldur, təqlid yolu – bu yol ən asan yoldur və təcrübə yolu – bu yol ən acı yoldur.

L.N.Tolstoy hər bir əsərdə üç elementi qeyd edir: a) məzmun – ən əsası; b) müəllifin predmetinə olan sevgisi; c) texnika.

Yeri gəlmişkən, rus ədəbiyyatında üç Tolstoy olmuşdur. "Hərb və Sülh"ün müəllifi; "Çar Fyodor İoaniç"ın, "Knyaz Serebryanı"nın müəllifi və nəhayət, "Birinci Pyotr"un, "Aelita"nın müəllifi.

Q.A.Tovstonoqova görə realist şərtilik üç dayaq üzərində bərqərar olur: dramaturq, aktyor, tamaşaçı.

Orta əsrlərdə filosoflar üç dəyəri insan həyatında ən vacib hesab edirdilər: bədən, ruh, zaman.

Bir çox Azərbaycan nağıllarında üç gün, üç gecənin sakral mənası var. Qədim Azərbaycan epik əsəri olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un qəhrəmanlarından biri olan Qanturalı sevgilisinə qovuşmaq üçün üç vəhşi heyvanla vuruşmalı idi.

Sfinksin Edipə verdiyi sual da (qədim yunan mifologiyasına görə), üç mərhələyə ayrılı bilən cavab tələb edir. "O kimdir ki, səhər dörd ayaq üstə, günorta iki ayaq üstə, axşam isə üç ayaq üstə gəzir?" – sfinks Edipdən soruşur. Edip cavab verməsəydi, Sfinks onu məhv edəcəkdə. Lakin Edip tapmacanı açığlaya bilir. O cavab verir: "İnsan". Səhər – onun çağalığ dövrüdür, o iməkləyir, bu zaman dörd ətrafın dördü də işləyir. Gündüz – onun normal dövrüdür. İki ayaq ona tam bəs edir. Və nəhayət, axşam – qocalıq dövrüdür ki, iki ayağa kömək üçün əsanı da götürməli olur.

Beləliklə, qədim yunanların mifoloji şüuru insanın keçdiyi həyat yolunda üç mərhələni fərqləndirir.

Akademik V.İ.Pokrovskinin təklif etdiyi üç P prinsipinə (rusca – постепенность – tədricilik, последовательность – ardıcillıq və постоянство – sabitlik) uşaqlarla atletik gimnastika ilə – özünütəkmilləşdirmənin çox yaxşı vasitəsi ilə –məşğul olarkən əməl edilməlidir.

Üç D – добропорядочность (ədəblilik), добросовестность (vicdanlılıq), доброжелательность (xeyirxahlıq).

Detektivin lap əvvəldən söykəndiyi üç tip qəhrəman: yalqız həvəskar, peşəkar polis işçisi, özəl xəfiyyə (Edqar Po, Emil Qaborio, Artur Konan Doyl).

B.S.Solovyov üç insani hissi mənəviyyatın ilkin əsası sayırdı: utanç, mərhəmət və xeyirxahlıq.

Rəng üç parametərə görə təsvir edilir: spektral tərkib, işıqlılıq və dolğunluq. Səs də üç parametərə görə xarakterizə olunur. Ətraf aləmi insan üç-ölçülü kimi qavrayır.

Stendalın təsnifatına görə, məhəbbətin üç çaları var: ehtiras, vurğunluq və heysiyyət.

M.Tvenin bir ifadəsi məşhurdur: "Biz ölkəmizdə üç hədsiz dəyərli nemətə malikik: söz azadlığına, din azadlığına və onlardan heç vaxt istifadə etməmək üçün ağıla".

"Tres faciunt coll egium (lat) – Üç nəfər cəmiyyət (kollegiya) təşkil edir, yaradır".

Tarixi məkanda onsuz insanın mövcud ola bilmədiyi təbii təyini-müqəddəratın ölməz Üçlüyü: keçmiş – indi – gələcək.

Rokun üçlü vəhdəti (musiqi, söz və ifaçılıq tərzinin vəhdəti). Azadlığın üçlük vəhdəti (fikir, şüur, vicdan).

İngiltərədə də, Müqəddəs Pavelin etdiyi kimi, məhəbbəti üç şəkildə müəyyən edirlər; love – ideal, eros lust – pis; üstün tutma liking – arzuolunan. Normal insan qəlbində "L" hərfi ilə başlayan bu üç söz (lova, lust, like) bir məhəbbət hissində birləşir, ingilislərdə isə onlar fərqlidir.

Bir ingilis nəğməsində oxuyurlar ki, nigah –at və kareta kimidir, yazıq yabı, ölənə kimi öz arabanı çək.

Rus dilində: "sevmək", "məhv etmək", "öldürmək" sözləri qafiyə əmələ gətirir ("lyubit", "qubit", "ubit").

Freyd yazır: "nigah heç də ərin seksual tələbatının ödənilməsinə uyğunlaşdırılmış institut deyil"; bu sirr yarı gizli saxlanılır, ər-arvad münasibətləri haqqında olan milyonlarla lətifədə isə yarıaçıq şəkildə lağlağı obyektinə dönür. Erix Bentliyə bu mövzuda lətifə danışmaq üçün bir-iki

saat vaxt və 3 nəfər iştirakçı (üç-L) lazımdır – le man (ər), la femme (arvad), Pamant (dinləyici).

Saltıkov-Sedrinə görə (“Cənab Qolovlyovlar”) üç “P” mövcuddur – “ословие” (boşboğazlıq), “пустомыслие” (boşdüşüncəlilik), “пустоутробие” (boşqarınılıq).

Qonçarovda isə üç “O”dur: “Обломов”, “Обрыв” (“Uçurum”), “Обыкновенная история” (“Adi əhvalat”). Qonçarov dəfn edilərkən onun qəbrinin üstündə nitqlə çıxış edənlərdən biri demişdi: “Obломovun müəllifinin başına adi əhvalat gəldi, o, uçurumun kənarında rahatlıq tapdı”. Qonçarovu doğrudan da uçurumun kənarında dəfn etmişdilər.

Üç T – tapmaq, tapınmaq, tam qalmaq.

Polyakların azadlığın üç dərəcəsi haqqında bir zarafatı var – bunlar fərdi avtomobil, fərdi ev, fərdi mövqedir.

Lətifə – aqlın oyunudur, zəriflikdir, incəlikdir.

Uşaqlar üzərində aparılan tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, arası kəsilmiş emosional təmaslar 4 dəfədən çox olmayaraq bərpa oluna bilər, sonra isə uşaq daha buna can atmır. Onu: 1 – sıgallamadılar, 2 – onun üstünə səbəbsiz yerə qışqırdılar, 3 – onu vurdular, 4 – ona qarşı laqeyd qaldılar.

Müxtəlif sayda vahidlərdən ibarət şeylər:

4) dörd vahiddən ibarət: tezlik 7-ə bərabərdir;

5) beş vahiddən ibarət: tezlik 6-a bərabərdir;

6) yeddi vahiddən ibarət: tezlik 16-a bərabərdir (həftənin yeddi günü, göy qurşağının yeddi rəngi və s.).

Dağlılar deyirlər: “İnsanın həqiqi qiymətini bilmək üçün yeddisindən soruşmaq lazımdır: bədbəxtlikdən, sevincdən, qadından, qılıncdan, gümüşdən, butulkadan və özündən”.

Çində belə bir deyim var – “Həyat üçün yeddi şey gərəkdir: odun, düyü, yağ, duz, soya, sirkə və çay”.

Azərbaycan nağıllarında bir çox qəhrəmanlar məhz yeddi gün-yeddi gecədən ibarət çətin və təhlükəli yol keçirlər.

Nizami Gəncəvinin ölməz poeması belə də adlanır – “Yeddi gözəl”. Poemanın mövzusunə eyni adlı balet böyük bəstəkar Qara Qarayev tərəfindən yazılmışdır.

“Cinayət və cəza”da da yeddi rəqəmi daha dayanıqlı və görünür, rəmzidir (roman yeddi hissəlidir: 6 hissə və 1 epiloq, ilk iki hissə 7 fəsildən ibarətdir, Raskolnikov üçün nəhs vaxt axşam saat 7-dir).

Qədim yunan mifologiyasının əsas xətlərindən biri də yeddi rəqəmi olmadan keçinə bilmir. “Fiva” sikli “Fivə qarşı yeddi nəfər” kimi ölməz faciə verir.

Hesab edirlər ki, izahlı lüğətdə istənilən sözün əsas mənalari adətən yeddidən çox olmur – məhz o səbəbdən ki, onda göy qurşağının yeddi rəngi və ümumiyyətlə folklorunda, ədəbiyyatda və s. yeddi rəqəminə aid edilən xassələr vardır.

İlahiyyətçilər yeddi rəqəmini “əsl müqəddəs” rəqəm adlandırırlar, belə ki, həmin rəqəm ilahi kamilliyi simvolizə edən 3 rəqəminin (Üçlük – mifologiyada Tanrının 3 simada ifadəsi – Tanrı-ata, Tanrı-oğul, Tanrı-müqəddəs ruh) 4 rəqəmi – dünya nizamının rəmzi (ilin 4 fəslı, 4 istiqamət, embrional inkişafda dördhüceyrəli mərhələlər, insan həyatının dörd mərhələsi və s.) ilə birləşməsidir.

Rus dilindəki “Yeddi ölç, bir biç” deyimi isə tam olaraq hesablama sxeminin seçilməsinə aiddir: hesablama üsulunun tələsik gerçəkləşdirilməsi ümumiyyətlə məqsədə çatdırmaya, ya da çox baha qiymətə çatdıra bilər.

Məlumdur ki, 7 rəqəmi üstünlük rəqəmidir. Əgər psixi cəhətdən sağlam insana natural ədədlər sırasında ilk on ədəddən hansısa birini seçmək təklif olunarsa, onun 7 rəqəmini yazması ehtimalı istənilən başqa rəqəmdən iki dəfə böyükdür.

Azərbaycanlı həmsöhbətinin əsli-nəcabəti haqqında xoş söz demək və ya onu söymək istəyəndə, onun məhz yeddi nəslini xatırlayır.

Cin Landrama görə (“Qaydaları sındıran dahilər” – (“Гении, которые ломали правила”, Ростов-на-Дону, “Феникс”. 1997) yaradıcı dühanın və istedadlı siyasətçinin yeddi əsas sirri vardır:

1 – intuisiya; 2 – özünə hörmət; 3 – riskə meyillilik; 4 – üsyankar ruh; 5 – mübtəlaliq; 6 – əməksevərlik; 7 – inadkarlıq.

7) on vahiddən ibarət əşyalar: tezlik 1-ə bərabərdir (onnövçülük)

Müzakirəmizə davam edək.

Motivasiyaya (cəlbətmə, oyatma) və nəticələrə aid İerkes-Dodson qanunu mövcuddur. Həmin qanuna görə: motivasiya nə qədər çoxdursa, nəticə o qədər böyükdür. Lakin müəyyən bir həddən sonra hər şey əksinə olur. İnsan həyatında da belədir: həddindən artıq canfəşanlıq etmək olmaz.

Müəyyən edilmişdir ki, 7 ± 2 insan yaddaşının özünəməxsus ölçüsüdür. İnsan yaddaşında optimal şəkildə eyni zamanda 7 informasiya istiqamətini saxlaya bilər.

İnformasiyanın dəyərinin tezaurusdan asılılığının da maksimumu mövcuddur. Belə ki, məsələn, A.N.Tixonovun və A.A.Samarskinin riyazi fizika tənləklərinə aid kitabında zəngin informasiya verilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün bu informasiyanın dəyəri sıfıra bərabərdir. Riyaziyyat üzrə professor üçün də bu göstərici sıfırdır. Bu informasiya tələbələr üçün maksimum dəyərlidir və dərslik də məhz onlar üçün yazılıb.

Linqvistikada cümlə üzvlərinin aktual bölünməsi prinsipi mövcuddur. Bu prinsip cümlədəki informasiyanın paylanmasına əsaslanır. İnformasiyanın bir hissəsi (Praqa linqvistika məktəbinin başçısı V.Mateziusun verdiyi tərifə görə – rema) – informasiyanı alan üçün naməlum, yeni olandır. Həmsöhbətə artıq məlum olan köhnə informasiya isə (informasiya alan və onu ötürən zəruri presuppozisiya bazasına malik olmalıdırlar), Mateziusun verdiyi tərifə görə “tema” adlanır. Beləcə, hər cümlədə “tema” və “rema” vardır ki, onların da bir-birinə nisbətən düzgün yerləşməsi cümləyə kommunikasiya aktındakı funksiyasını daha səmərəli icra etməyə imkan verir.

Diogenin bir aforizmi məşhurdur: son həddinə çatdırılmış istənilən həqiqət absurda çevrilir.

J.J.Noverr vurğulayırdı: “Qaydalar müəyyən həddə qədər yaxşıdır... Onlara əməl etməyi, həm də onlardan imtina etməyi və təzədən onlara qayıtmağı da bacarmaq lazımdır... Öz sənətinin məhdud qaydalarından əl çəkməyən soyuq sənətkarların vay halına”.

“Hec olmasa çinlilərdən onlar üçün adi olan yadelliləri tanımamaq vərdisini əxz edək” – hec kəs Qriboyedovun bu xəbərdarlığına olduğu kimi əməl etməyə çağırır. Lakin hər şeydə əndazəni bilmək vacibdir.

Tabeliyində olan insanların aqressiv davranışı Bismarkı qıcıqlandırmasına baxmayaraq, o hesab edirdi ki, birəni öldürmək üçün Heraklın dəyəneyini götürməyə ehtiyac yoxdur.

Taleyran isə öz katiblərinə deyirdi: “Əsas odur ki, cənablar, həddindən artıq canfəşanlıq etməyəsiniz!”.

Tyer öz fikrini belə ifadə etmişdi: “Hər şeyi ciddi qəbul etmək lazımdır, hec bir şeyi – faciəvi”

Bismark da, Taleyran da, Tyer də hesab edirdilər ki, agentlər hər şeydə əndazə gözləməlidirlər. Bu qayda istənilən insan üçün keçərlidir.

Amerikalılar Ceffersonun bir kəlamını xoşlayırlar: “Ən az idarə edən hökumət hamıdan yaxşı idarə edir”.

L.S.Vıqotskinin qeyd etdiyi kimi, İ.A.Krılovun təmsillərində həmişə insanın həddindən artıq canfəşanlıq etdiyini göstərən ziddiyyətli amillər seçilir.

Özü də təkə insan yox. Onun bir məşhur təmsilində ayı məhz canfəşanlıq edərək, sahibinə qarşı həddindən artıq sevgi nümayiş etdirir, milçəyi qovarkən pəncəsi ilə vurub onu öldürür. Buradan da belə bir deyim yaranır: “Ayının sevgisi” (yəni, qaş qayırdığı yerdə göz çıxartmaq).

“Demyanın balıq şorbası” təmsilində zidd amillər “Demyanın qonaqpərvərliyi” və “Fokanın əziyyətləri”dir ki, bunların da nəticəsində növbəti boşqabdan sonra qonaq həddindən artıq qonaqpərvər ev sahibinin əlindən qaçmağa məcbur olur.

Motivasiyanın əsası – insanın bütün psixi aktlarının – aqlın, emosiyaların, iradənin – əsasında duran tələbatdır.

Epikür insan tələbatlarını 3 sinfə bölür:

1. Təbii və vacib tələbatlar (paltar, qida).
2. Təbii, lakin vacib olmayanlar.
3. Qeyri-təbii və vacib olmayanlar (cəh-cəlal, var-dövlət, dəbdəbə və s. və i.).

Tələbat (P) zəruri olanla (N) orqanizmdə maddələrin, enerjinin və informasiyanın gerçək mövcudluğu arasındakı ziddiyyətdir, yəni:

$$P = f N - R,$$

burada f funksional asılılıq işarəsidir.

Verilmiş düstur tələbatın strukturunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Beləcə, N – keyfiyyət və kəmiyyət səciyyələndirmələrinə malik zəruri maddə, energetik və informasiya komponentləri çoxluğudur. Tam anlaşılma üçün az və ya daha çox dərəcədə vacib olan obyektlər (qida, informasiya, ünsiyyət və s.) seçilməlidir. R – verilmiş dərəcədə gerçək olan – orqanizmin ətraf mühitdən mənimsəyə bildiyi şey. Gerçək olan zəruri olanı yalnız qismən təmin edə bilər, lakin kəmiyyət və keyfiyyət etibarını ilə ona bərabər olur.

Bundan çıxış edərək, aşağıdakı fundamental tələbatları göstərir:

- 1) əşyalara olan tələbat;
- 2) onsuz fəaliyyətin mümkün olmadığı biliyə olan tələbat;
- 3) fəaliyyəti istiqamətləndirən və təshih edən dəyər oriyentasiyalarına olan tələbat;
- 4) başqa bir insana olan tələbat, bu insanla ünsiyyət fəaliyyətin vacib şərtidir;
- 5) toplanan sosial-mədəni təcrübənin qorunub saxlanması və ötürülməsi funksiyalarını həyata keçirən incəsənətə olan tələbat.

İnsan tələbatlarının aşağıdakı iyerarxiyası diqqətəlayiqdir:

1. Fizioloji tələbatlar – qidaya, suya, havaya, yuxuya olan həyat üçün vacib tələbatlar.
2. Təhlükəsizliyə və müdafiəyə olan tələbat.
3. Sosial tələbatlar – qayğıya və sevgiyə olan tələbat.
4. Hörmətə olan tələbat – şəxsi ləyaqət hissi (özünəhörmət) və ətrafdakılardan gələn hörmət (nüfuz).
5. İnsanın özünüifadəsi: insan öz bacarıqlarına tətbiq tapmalı və öz tam dəyərliliyini dərk etməlidir.

İnsan davranışının əsas hərəkətverici qüvvəsi onun tələbatlarıdır: həyati, sosial və mənəvi. Bunlar bir-birindən müstəqil şəkildə mövcuddurlar. Heyvanlarda olduğu kimi, insana da əzəli olaraq verilmişdir.

Uzun əsrlər boyu sosial olanın, yəni ictimai və şəxsinin, yəni fərdi olanın bir-birinə qarşı qoyulması insan dühasının ölməz nümunələri timsalında öz bəhrələrini verir. Parlaq nümunələrdən biri yenə də mifologiya incisi –qədim yunan dramaturqu Sofoklun “Antiqona” pyesidir. Antiqona faciəsinin baş qəhrəmanı, yəqin, dünya ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq bu iki başlanğıcın qarşিদurmasını yaşayır. Antiqona ictimai borcla şəxsi rifah arasında seçim etməli olur. İctimai borcu ondan əllərində qılınc doğma şəhərlərinə qarşı çıxmış qardaşlarını dəfn etməməyi tələb edir. Ürəyi isə ona başqa şey deyir, doğmalığ hisslərini yada salır. Antiqona qardaşlarını gizlicə dəfn edir və, beləliklə, vətəndaşlıq borcuna əməl etmir, buna görə də həyatını qurban verməli olur. Türk mifologiyasından olan bir personajı xatırlamaq yerinə düşər. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan olan qədim türk epik qəhrəmanını Beyrək də “iki od arasında” qalır. O, ya döyüşçü borcunu yerinə yetirməli və hökmdarı Salur Qazana sədaqətini qoruyub saxlamalı, ya da üsyan edən düşmənləri tərəfindən öldürülməsini qəbul etməli idi. Beyrək ölümü seçir. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, onun üçün ictimai borc həyatdan daha müqəddəs və üstündür. Verilmiş halda, Antiqonanın tarixçəsinə əks olaraq, qədim qəhrəmanın ictimai məsuliyyəti birinci yerə qoyulur.

İnsanın şüurunu deyil, tələbatlarını rəhbər tutduğunu təsdiqləmək üçün Sokratın bir deyimini misal gətirək. O qeyd edirdi ki, insan nəyin yaxşı olduğunu bilir və bunu bilə-bilə, pis olanı edir.

Şüur – insanı hərəkətinə doğru aparan zəncirdir. Əgər tələbatın ödənilməsi ehtimalı azdırsa, bu, mənfi emosiyalara, böyükdürsə – müsbət emosiyalara səbəb olur.

Lakin tələbatlar həmişə tam həcmdə və aydın şəkildə dərk edilmir.

Əksər hallarda tələbatın təmin olunmasının qiymətləndirilməsi gərəклиyə adekvat olmuşdur. Mənfi emosiyalarla mübarizənin birinci şərti – insanların və ictimai qrupların tam məlumatlandırılmasıdır. Doğru məlumat mənfi emosiyaların düşmənidir.

Leman qanununa görə, insanların işgüzar fəallığı 20 yaşdan 35 yaşa qədər artır, sonra isə 70 yaşa qədər azalmağa doğru gedir.

Ədəbiyyatda qeyd olunur ki, yaddaşın zəifləməsi 50 yaşdan sonra baş verir. Vaxt ötdükcə keçmişdən nəyisə xatırlamaq, yenidən isə nəyisə yaddan çıxarmaq meylə müşahidə olunur.

Belə bir deyim var: "Axtarışda olanlar qocalmır". X.V.Qufelend qeyd edir ki, "heç bir tənbel pirani qocalığa gedib çatmayıb".

Həyat fəaliyyəti və əməksevərlik belə bir halla da müəyyənləşir: insanlara nə qədər çox versən, həyatdan da bir o qədər çox alırsan, nə qədər çox yaradıcılıq enerjisi sərf etsən, bu enerji bir o qədər artır. Obrazlı şəkildə desək, insan həm mərkəzəqaçma, həm də mərkəzdənqaçma qüvvə (almaq və vermək) prinsipi ilə yaşamalıdır.

Amerika psixoloqları yaş artdıqca yaddaşın zəifləməsini təkamül prosesində inkişaf edən və növün qorunması üçün zəruri müdafiə əlaməti kimi qiymətləndirirlər, çünki yaddan çıxarılmamış informasiya izafi yorğunluq yaradır.

Hesab edilir ki, yadda saxlamaq və unutmamaq qabiliyyəti 25 yaşda pik nöqtəsinə çatır.

Təkcə mexaniki yaddaşa deyil, həm də bu prosesin onların həyat təcrübəsi ilə birləşdirilməsinə əsaslanan testlərin təklif olunduğu ahıl insanlar onların öhdəsindən heç də cavanlardan pis gəlmirdi ("Медицинская газета", 17 июля 1987 г.).

Don Kixotu Hamletlə müqayisə edərkən, İ.S.Turqenev birincini "altruizmin mərkəzdənqaçan qüvvəsi"nin, ikincini isə "eqoizmin mərkəzəqaçan qüvvəsi"nin təmsilçisi hesab edirdi.

L.N.Tolstoya verilmiş "Necə yaşayırınsınız?" sualına cavab belə olmuşdu: "Şükür olsun tanrıya, narahat!". Bu sözlərdə qocalıq öncəsi vəcd yoxdur. Bu sözlərdə qocalıqla birgəyaşayışın yolu görünür.

Məşhur fransız müğənnisi Moris Şevalye səksən illiyi günündə onun necə yaşaması haqqında suala belə cavab vermişdi: "Əla, xüsusən düşüncəndə ki, başqa cür də ola bilərdi".

QOCALIQ HAQQINDA

Aşkar atəşlə yanan qoca da,
Vaxtından əvvəl qocaya dönmüş gənc də,
Məncə – eyni dərəcədə yaxşı deyillər...
Əgər gəncsənsə, oxu, gəz, rəqs et,
Qocasansa əgər – çalış, ağır ol!..
Qocalara hörmət və ehtiramda
Kamillik tapar hər bir gənc!
Özünü ələ ala bilən hər kəs –
Qədərincə qocadır, qədərincə də cavan.
Xoş nümunələr arxasınca gedərək,
Sus, boş yerə danışma,
Onda şöhrət də taparsan, sevgi də.

(Freydank)

İnsanı hamar dərisi və qırışmış beyni ola bilər. Ruhun gözəlliyi üzün gözəl olmasından daha dəyərlidir.

ABŞ alimləri siçovullar üzərində maraqlı təcrübə aparıblar. Əvvəlcə onları təcrid olunmuş şəraitdə saxlayıblar, “yaşlandıqdan” sonra isə hadisələrlə zəngin mühitə salıblar. Bir neçə ay sonra siçovulların beyinlərinin informasiyanın emal edildiyi sahəsi böyüyür. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar: əgər beyni işlə yükləsək, o, əhəmiyyətli dərəcədə daha gec qocalar. Deyilənlərlə razılaşıaraq, əndazəni də yaddan çıxarmaq olmaz.

Çoxsaylı tədqiqatlarla müəyyən olunub ki, nevrozların qarşısının alınması və onların gedişinin yüngülləşdirilməsi üçün “sosial dəstək” (ailənin, dostların dəstəyi, insanlarla xoş münasibət və s.) lazımdır. Antuan de Sent-Ekzüperi hesab edirdi ki, “ən böyük sərvət – insani ünsiyyət sərvətidir”.

Məşhur “Dəfinələr adası” kitabının qəhrəmanlarından biri olan Ayrton kimsəsiz adada iyirmi il tənha yaşadıqdan sonra məlum olur ki, o, öz bioloji növünün bütün cizgilərini qoruyub saxlamışdır. Lakin bir keyfiyyətini qoruya bilməmişdir – danışdığı dili unutmuşdur. Buradan da nəticə hasil olur: məhz insani ünsiyyət bizə öz dilimizi qorumağa imkan verir.

Ürək çatışmazlığından qəfil ölümə dostların sayı arasında əks əlaqə müşahidə olunur.

Fransızlar deyirlər: Comme il faut (kom il fo – necə lazımdırsa) – ədəb qaydalarına müvafiq. Belə bir latın deyimi var: Omne nimum nocet (omne nimum notset) – istənilən izafilik ziyandır.

Pola Nirenskaya haqlı olaraq deyirdi: “Tamaşaçıların rəqqasənin səhnəni niyə tərk etdiyini bilmədən təəccübləndikləri zaman səhnədən getmək onların rəqqasənin hələ də çıxış etdiyinə təəccüblənəcəkləri vaxtda getməkdən daha yaxşıdır”.

Q.A.Potyomkinin deyimi də bununla səsleşir: İnsanların “Hansı xidmətlərinə görə Potyomkinə heykəllər qoyulur?” deyə küncərdə adımı hallandırmalarındansa, “Niyə Potemkinin heykəli yoxdur?” deyə soruşmaları yaxşıdır.

Katon öz heykəlinin qoyulmasına icazə vermədi, baxmayaraq ki, onun vaxtında Roma heykəllərlə dolu idi: “Mən insanların niyə mənim heykəlim yoxdur deyə soruşmalarını niyə heykəlini qoyublar deyə soruşmalarından üstün tuturam” (Плутарх. “Разум сердца”. М., Политическая литература, 1989).

Titta Ruffo 33 il oxudu və 57 yaşında, şöhrətinin ən yüksək nöqtəsində olduğu və istedadının parladağı bir vaxtda səhnəni tərk etdi.

İstedadları hələ də parlaq ikən səhnəni tərk etmiş böyük artistləri – görkəmli vokal ifaçıları Fatma Muxtarovanı, Şövkət Məmmədovanı, Həqiqət Rzayevanı xatırlamaq həmişə xoşdur. Tamaşaçıların yaddaşında onların yüksək sənəti qalıb.

Təəssüf ki, tamaşaçıda mərhəmət hissi doğuran artistlər də var. Keçmişlərinə hörmət əlaməti olaraq belələrini dinləyərkən, özünü narahat hiss edir, tamaşadan üzgün halda çıxırsan.

Elə ifaçılara da rast gəlmək olur ki, səslərini itirsələr də, səhnə ilə vidalaşmamaq üçün “yüngülləşdirilmiş” ifa tərzini axtarıb, tamaşaçıları usandırırlar.

Eyni şeyi başqaları haqqında da demək olar (müəllimlər, rəhbərlər və b.).

Roma respublikasında idarəçiliyə cavan, güclü, istedadlı insanların boyunlarına düşən mükəlləfiyyət kimi baxırdılar. Onlar bir necə il vəzifə tuturdular. Cəmiyyətin xeyrinə işlədinsə, əvvəlkindən də çox nüfuzlu fəxri ictimai təbəqəyə aid edilirdin.

Belə deyirlər ki, idmançı oynayıb qurtarandan sonra məşq edir, məşq edib qurtarandan sonra isə kitab yazır.

Xalq artisti M.Knebellə razılaşımaq lazımdır ki, teatrda həmin prinsip pozulur. Bu məşhur aktrisanın və rejissorun maraqlı məqaləsində (“Театральная жизнь”, 1984, № 13) qeyd olunur ki, “...rejissorluğa heç də ən savadlı, mənən inkişaf etmiş aktyorlar can atmırlar. Xeyr, aktyoru öz sənətindən tamam başqa keyfiyyətlər hakimiyyətə, rəhbərliyə doğru itələyir. Mən onlardan ikisinin adını çəkə bilərəm. Bunlar mütləq şöhrətpərəstlik və öz aktyorluq sənətinə olan məhəbbətin itməsidir”.

Göstərilənə üçüncü bir səbəbi – iqtisadi amili də əlavə etmək olar. Rolu ifa edərkən, obrazdan ayrılmaq nisbətən uzun müddət çətin olur.

Rejissorluqla məşğul olarkən isə, “sənaye üsulları”ndan istifadə etmək və teatrdan başlamış kütləvi tədbirlərin təşkilinə, televiziyaadan başlamış kinematografa və s. qədər müxtəlif janrlarda işləmək olar. Hazırda belə bir meyl özünü göstərir ki, “rejissor”luğa təkə aktyorlar deyil, həm də başqa peşələrin sahibləri – mühəndislərdən həkimlərə kimi – can atırlar. Göstərilən səbəblərə çoxlu başqa səbəbləri də əlavə etmək olar. Özəl olaraq, bu cür insanlar düşünlər ki, həkim və ya mühəndis olaraq, onlar əsnafa dönürlər. Bu məqamda onlarla qismən razılaşımaq olar, çünki zəhmət və sevgi olmayanda insan doğrudan da əsnafa çevrilir, özü də təkə özəl hallarda yox, ümumiyyətlə, yəni rejissorluqda da. Deyilənləri xoreografiya ilə bağlı hala, o cümlədən də balet solistlərinin baletmeyster olduqları hala da aid etmək olar.

Əgər yeni keyfiyyətlər proseslərin təsvirini mürəkkəbləşdirirsə, məsələnin həllini çətinləşdirirsə və “tindən o yanı” görməyə imkan verən nəticələr vermirsə, o zaman bu keyfiyyətlər faydasız olur.

Motivasiya ölçülərini necə təyin etməli? Həmin ölçüləri təcrübə müəyənləşdirir. Burada qədim bir fransız məsəlini gətirmək yerinə düşərdi: “Əgər cavanlıq bilsəydi, qocalıq bacarsaydı” – Si jeunesse pouvait, si vieillesse savait”. Təəcüblü deyil ki, həkimlər bu ifadəni tez-tez təkrar edirlər.

Qeyd edildiyi kimi, Klark qanununa görə, yaş ötdükcə erudisiya artır, yaradıcılıq qabiliyyəti isə azalır.

Burada heç bir alqoritm yoxdur. Prosesin təsviri zamanı biz onu ideallaşdırırıq, ideallaşdırmada isə, təbii ki, nəyi isə itiririk. Əsas məsələ bundadır ki, həmin itkilər obrazın özünün itməsinə gətirib çıxarmasın. Prosesin idrakı zamanı biz onu inkar edən və ya təsdiqləyən təcrübələr qoymağa imkan verən müəyyən bir nəzəriyyə ilə silahlanmalıyıq.

Q.Floberdən başlayaq: "Elm və incəsənət özündə ayrılaraq, zirvədə görüşəcəklər". Düşünürük ki, biz həmin görüşün astanasındayıq. İ.Kantın sözlərini yada salaq. O deyirdi ki, hər bir bilik sahəsində nə qədər riyaziyyat varsa, o qədər də elm var. Beləcə, Sıpf-Mandelbrott qanunu ilə ədəbi əsəri də tədqiq etmək olar. Sözlərin ən çox rast gəlinəndən daha az rast gəlinənə doğru sıralanması zamanı məlum olur ki, sözlərə mətndə rast gəlinmə tezliyi və sözün loqarifmik koordinatlarda dərəcəsi düz xətlə təmsil olunur. Yeri gəlmişkən, maraqlıdır ki, bu qanuna görə təkcə ədəbi əsərlərin mətnləri – Coysun "Uillis"indən qəzet mətnlərinin parçalarına qədər – deyil, eləcə də fonemlər, hecalar, hətta Çin heroqlifləri belə yoxlanılmışdır. O da maraqlıdır ki, Tsıpf qanunu şəhərlərdə əhalinin sayca bölünməsinə də şamil edilə bilər. Məlum olur ki, müxtəlif ölkələrin müvafiq coğrafi göstəriciləri olan şəhərlərini onların əhalisinin sayının azalmasına görə sıralasaq, yenə də şəhərin dərəcəsi ilə əhalisinin sayına görə "ölçüləri" arasında tərs mütənasib asılılıq müşahidə olunur.

Tsıpf ehtimal etdi ki, bu qanunun dayanıqlı mütənasib səciyyəsi ayrılıqda götürülmüş fərdlə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdəki iki birinə zidd meyl arasındakı kompromisdən doğur. İnsan öz məqsədinə çatmaq üçün mümkün qədər az güc sərf etməyə çalışır, cəmiyyətin məqsədi isə öz inkişafı üçün fərdlərin fəallaşdırılmasıdır. Məsələn, dil ünsiyyətinə tətbiqdə bu o deməkdir ki, danışan mümkün qədər az söz işlətmək və bu zaman başa düşülmək istəyir. Dinləyən isə mümkün qədər çox müxtəlif mətn tələb edir ki, başa düşülməni asanlaşdıra bilsin. Tsıpfə görə, dilin danışq strukturu bu iki səy arasındakı kompromislərdən yaranır.

“Sakit Don”un müəllifi haqqındakı çoxdanınkı mübahisələri xatırlayaq. “Sakit Don” və “Oyanmış torpaq” romanlarında sözlərin rast gəlinmə tezliyi üzrə müəllifşünaslıq ekspertizası müəyyən etdi ki, “Sakit Don”u müdrik və ziyalı insan yazmışdır, heç vaxt stanitsasından kənara çıxmamış 15 yaşında oğlan uşağı yox. Xəttə görə yazıçı sirlərini aşkarlayan Tatyana Borisova təsdiq edir ki, hətta “Onlar vətən uğrunda vuruşurdular” əsərini də Şoloxov tək yazmayıb. Söylənən məqam çox mübahisəlidir. Hazırda bu məsələnin tədqiqi davam edir.

Gələcəyin statistik öncədən görülməsini əsaslandırmış və, təbii ki, statistik keçmişin də bərpa oluna bilinib-bilinməyəcəyini anlamaq istəyən Puankare də bununla maraqlanırdı. Məlum oldu ki, keçmiş bərpa olunmur.

Bəzi canlı varlıqların malik olduğu öncəgörmə qabiliyyətini də qeyd edək. 30-cu illərdə həkim-mikrobioloq S.T.Velxover aşkarlamışdı ki, insanın tənəffüs yollarında yaşayan birhüceyrəli mikroblar Günəşdə partlayışların qeydə alınmasından bir neçə gün qabaq fəal şəkildə çoxalmağa başlayır.

Güclənən günəş radiasiyası (səbəb) bu bakteriyalar üçün ölümcüldür, buna görə də populyasiyanı qorumaq üçün onları sürətlə çoxalmağa məcbur edən müdafiə mexanizmi işə düşür (nəticə). Səbəbin müşahidə olunduğu zaman fenomeni göz qabağında idi.

Tsipf qanununa görə təkcə müəllifliyi deyil, həm də tərcümənin keyfiyyətini yoxlamaq olar.

İ.S.Turgenev və L.N.Tolstoyun ədəbi metodlarını təhlil edərkən Andre Morua yazırdı ki, bu müəlliflərdən birincisi ayrı-ayrı məqamları seçir, onları heç bir ön söz vermədən təsvir edir, nəticədə ayrı-ayrı elementlərin təsvirinə əsasən oxucuda bütöv haqqında və ya başqa sözlə desək, bütövlükdə proses haqqında anlayış formalaşır. L.N.Tolstoy isə təsviri hadisələrin müfəssəl tarixçəsi ilə başlayır və beləliklə, bütöv haqqında məlumat verir. Ədəbiyyatda Tolstoyun romanı monarxiya ilə, Dostoevskinin romanları isə müəllifin özü üçün yalnız spiker rolunun saxlanıldığı parlamentlə müqayisə edilir.

Dostoyevskinin vaxtilə Baxtin tərəfindən parlaq şəkildə təhlil olunmuş polifonizmi də buradan doğur.

L.N.Tolstoyun bir modelinin təsvirinə keçək: "Əgər söz sənətində istedadı olan şəxs roman və povestlər yazmaq istəyirsə, o zaman həmin şəxs öz üslubunu işləyib hazırlamalıdır, yəni gördüklərinin hamısını təsvir etməyi, təfərrüatları qeyd etməyi və yadda saxlamağı öyrənməlidir". Bunlara malik olandan sonra isə o, öz istəyinə və tələbatına görə fasiləsiz şəkildə tarixi, naturalist, sosial, erotik, psixoloji və hətta son vaxtlar dəbə minməyə başlayan dini romanlar və povestlər yazıb bilər. Süjetləri isə o, həyatdan və ya oxuduğu kitablardan götürə bilər. Personajların xarakterlərini tanıqlarına baxaraq da təsvir edə bilər. Bu halda aşağıdakı düstur işləyir: tələbat varsa, təklif də meydana çıxır. Bu həm iqtisadiyyatda, həm də digər sahələrdə belədir. Daha universal model **avtotərəddüd** sistemidir. Həmin sistemi biologiyaya aid "yırtıcı – şikar" məsələsində əyani şəkildə göstərmək olar. Yırtıcı – vaşaq, şikar – dovşan. Yırtıcı dovşan, dovşan isə ot yeyir. Tarazlıq pozulduqda vaşaqların sayının artması dovşanların azalmasına gətirib çıxarır. Dovşanların sayının azalması isə, öz növbəsində vaşaqların sayının azalmasına səbəb olur və s. Yəni özünütənzimləmə prosesi baş verir. Tarazlığın yaradılması üçün müvafiq vaxtdan etibarən dovşanların və ya da vaşaqların ovlanmasına icazə verilir, yəni, proses ovla tənzimlənir. İqtisadiyyatda tələb və təklif dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir.

Misal olaraq İsveç tənzimləmə modelini göstərək – bu çox aşağı işsizlik, fəhlələr və sahibkarlar arasında münaqişənin yoxluğu, böyük dövlət sektoru və yüksək vergilərdir. İsveçdə 9 milyona yaxın insan yaşayır. Bu, bir sıra MDB ölkələrinin və Moskva şəhərinin əhalisindən azdır. İsveçlilər isə nəinki yaxşı yaşayırlar, həm də iqtisadi səmərəliliyin və sosial ədalətin düşünölmüş vəhdəti nəticəsində digər Avropa xalqlarından da yaxşı yaşayırlar.

İsveçlilər hər şeyi müzakirə etməyə və razılığa gəlməyə meyllidirlər. Onlar intizamlıdırlar, rasionaldırlar, ifratçılıq onlara yaddır. İsveç Kommunist Partiyasını ironiya ilə "pivə klubu" adlandırırlar, çünki bu partiyanın rəhbərləri vaxtlarının çoxunu kommunizmin yaxınlaşması uğrunda mübarizədə deyil, pivəxanalarda keçirirlər. V.İ.Lenin deyirdi ki, əgər Stokholmda inqilab baş versə, onda üsyançılar qalib gələndən sonra devirdikləri hökumətin nazirlərini nahara dəvət edərdə və gördükləri işə görə onlara təşəkkür edərdə.

İsveç hökumətinin 10-a yaxın nazirliyi var və onların hər birində yüzdən çox olmayaraq adam işləyir. İsveç hökuməti vergilərin dərəcələrini, valyuta kursunu müəyyənləşdirir, subsidiyalar ayırır, qanunlara riayət edilməsinə və vergilərin yığılmasına nəzarət edir.

Yüksək vergi ölkəni kasıblıqdan qurtarsa da, varlanmağa da imkan vermir (Cini əmsalı ABŞ və Böyük Britaniyada olduğundan hiss olunacaq dərəcədə aşağıdır, lakin Braziliya üçün Cini əmsalı ilə heç müqayisəyə belə gəlmir).

İsveçlilər özlərinin ən yüksək məvaciblərinin üçdə ikisi qədər təqaüd alırlar. Az qazananlara əlavə ödəniş edilir, mənzil üçün müavinət verilir. Məvacibi aşağı olanlar vergi qismində iki aylıq məvaciblərini verirlər. Yüksək məvacib alanlar isə məvaciblərinin dördü üçü həcmində vergi ödəyirlər.

90-cı illərin əvvəllərində dünya üzrə gəlirdə əhalinin kasıb hissəsinin aldığı pay 1.4%-ə qədər azaldı. Yoxsul və varlıların gəlir səviyyələrinin nisbəti isə 1960-cı ildəki 13:1-dən cari onillikdə 60:1-ə qədər artdı. Yer kürəsi əhalisinin beşdə biri planetdəki nemətlərin və ehtiyatların 85% -dən istifadə edir, o halda ki, 1.3 milyard insan mütləq yoxsulluq şəraitində yaşayır. Dünya bankının hesablamalarına görə, mövcud təmayülün saxlanılacağı təqdirdə planetdə kasıbların sayı əsrin sonuna qədər daha 200 milyon nəfər artacaq. Dünyada 120 milyondan çox insan işsizdir, 700 milyon insan qismən məşğuldur, 1 milyard insan savadsızdır. Yer kürəsinin demək olar ki, hər üçüncü sakini hələ də elektrik enerjisindən istifadə etmir. Təxminən 1.5 milyard insanın təhlükəsiz su mənbəyinə çıxışı yoxdur, 2 milyard insan antisaniitariya şəraitində yaşayır, 840 milyon insan, o cümlədən də 200 milyon uşaq, aclıqdan əziyyət çəkir. Yoxsul ölkələrdə hər il 14 milyon uşaq müalicəsi olmayan xəstəliklərdən, 500 min qadın isə doğuş vaxtı ölür. "Üçüncü dünya" ölkələrində uşaq ölümü 50% hallarda yetərsiz qidalanma ilə əlaqədardır. Saxaradan cənuba doğru Afrika əhalisinin 43% xroniki aclıqdan əziyyət çəkir. Afrikalının orta ömür müddəti nadir hallarda 50 yaş keçir. Siyasi emiqrant və etnik konfliktlər nəticəsində ölkəni tərk edənlərin sayı 70-ci illərin sonunda 8 milyon insandan 90-cı illərin ortalarında 23 milyona qədər artmışdır. Daha 26 milyon insan müvəqqəti köçkündür. Onların sayı da durmadan artır.

Əlbətdə ki, “qızıl suyuna çəkilmiş əsrdə” yaşayan bəşəriyyətin 1/6 hissəsinin tamamilə nəsibsiz “ac milyardla” yanaşı yaşaması diqqətdən və qiymətləndirmədən kənar qalmır. İnformasiya inqilabı fərqli məkanları vahid dünya şəklində birləşdirərək, eyni zamanda da planetdə sosial standartların kəskin fərqliliyini aşkar fakta – və müəyyən mənada gündəlik həyatımızın bir hissəsinə çevirdi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dünya əhalisinin təxminən 4/5 yaşayır və indiki artımın da 94%-i onların payına düşür. Bu şəraitdə insan haqlarının (eyni ilə də xalqların hüquqlarının) universal həyata keçirilməsinin perspektivi milli eqoizmin sərt gerçəkliyi ilə toqquşur və bu səbəbdən də ən yaxşı halda problemlə görünür. Standartların aşkar ikililiyi öz növbəsində müasir demokratiya binasının daxili möhkəmliyinə təsir etməyə, onun özül prinsiplərinə olan inamı öldürməyə, Azadlığın öz ağuşunu istisnasız olaraq hamı üçün açması ilə bağlı böyük şübhələr yaratmaya bilməz.

Faydalılıq problemini təhlil edərkən V.Pareto belə bir nəticəyə gəlmiş ki, gəlirlərdə azalma baş verəndə fərdlər statuslarda və hakimiyyətdə bərabərsizliyi artırmağa çalışırlar.

Ədəbiyyatda, L.N.Tolstoya görə, sosial şərait tələbat yaradır, bu da təkliflərə gətirib çıxarır. Həmin təkliflər isə, təbii ki, dövlət tərəfindən tənzimlənəlidir. Boşboğazlığa olan tələbat də dövlət orqanı tərəfindən tənzimlənəlidir, xüsusilə də mənəviyyat qıtlığı şəraitində.

Qeyd edək ki, qəhrəmanlıq eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un 12 boyunun əsas özəlliklərindən biri – Xeyir və Şərin mənəviyyatla tənzimlənmənin mübarizəsinin (təbii ki, müxtəlif mövqelərdən aparılan mübarizəsinin) avtotərəddüd modelidir.

Məlum olduğu kimi baş və şəhadət barmağı arasındakı məsafə başqaları ilə müqayisədə daha çoxdur. Bu qismən də ona görə belədir ki, düşməndən müdafiə olunarkən, insan, növbə ilə budaqlardan tutaraq ağaca çıxmağa bilsin – almaq və vermək lazım gəlirdi. Əgər yalnız alacağıqsa, onda yuxarı qalxa bilmərik. Bu bizə əcdadlarımızdan miras qalıb – həm iqtisadiyyatda, həm də bütövlükdə həyatda.

Avtotərəddüd prosesləri musiqi yaradıcılığında da yer alır.

“Yırtıcı” və “şikar”ın sayının zamandan asılılığı təkcə qarşılıqlı təsir prosesinin dövrü səciyyə daşdığını bildirmir, həm də prosesin sürətini, yəni qida ehtiyatlarından istifadə olunma sürətindən (onların yeyilməsi sürətindən) asılı olaraq, “yırtıcı”nın təkrar istehsalı siklinin başa çatdırılması üçün lazım olan vaxtı qiymətləndirməyə imkan verir. Bu məlumatı “yırtıcı” və “şikar”ların sayları arasında mövcud olan faza dəyişməsi verir, özü də, əgər bu dəyişmə sifirə bərabədirsə (tərəddüdlərin sifazalılığı), onda “ləng yeyilmə” baş verir, əgər dəyişmə 180°yə bərabər olursa (dəyişmənin antifazalılığı), onda “yırtıcı” qida ehtiyatlarından qısa bir zamanda istifadə edəcək və qısa çoxalma siklinə malik olacaq (sürətli yeyilmə).

Ekoloji modelə analogi olaraq təsdiq etmək olar ki, Motsart öz ideyalarını çox tez gerçəkləşdirdi; bu fakt dolayısı ilə müasirlərin şahidliyi ilə, məktublarla, eləcə də onunla təsdiqlənir ki, (üç istisna ilə: messa do minor K.427-417a “Tövbə edən David” K.469 kantatasına yenidən işlənmişdir, K.426 iki klavira üçün fuqa Adajio K.546 əlavə olunmaqla simli kvartet üçün fuqaya yenidən işlənmiş, K.388 nəfəsli alətlər üçün serenada – K.405-5166 simli kvintetə yenidən işlənmişdir; burada və bundan sonra K. rəqəmlərlə birgə Kyoxel kataloqu üzrə əsərin nömrəsini bildirir) bəstəkar heç vaxt yeni əsərlərində köhnə əsərlərin materialından istifadə etməmiş və heç vaxt natamam əsərlərinin üzərinə qayıtmamışdır. Göründüyü kimi, məhsuldarlığın və fəallığın qarşılıqlı əlaqəsinin bu cür xarakteri həm də A.Vivaldinin, F.Şubertin, Coakkino Rossininin, Qaetano Donitsettinin (və ola bilsin ki, Yozef Qaydnun) yaradıcılıqlarına da xasdır. Əksinə, L.Bethoven, İ.Brams, A.Dvorjak, P.Caykovski kimi bəstəkarlarda yaradıcılığın göstərilmiş parametrlərinin tərəddüdüdüünün sifazalılığını gözləmək olar (“ləng gerçəkləşmə”). Əgər “tez bəstələyən” bəstəkarlar, bir qayda olaraq, çox az eskizdən istifadə etmiş, demək olar ki, heç vaxt əvvəllər yazdıqlarına qayıtmamışlarsa və onların nəhəng irsində yüksək bədii məziyyətlərə malik olmayan əsər tapmaq çətindir, “ləng bəstələyən” bəstəkarlar, əksinə, hər bir əsərin niyyəti üzərində uzun müddət düşünmüş, çoxlu eskizlər yaratmış, dəfələrlə köhnə bəstələrə qayıtmış, onları yenidən işləmiş, hətta məhv etmişlər, amma onların irsində yenə də dinləyici üçün maraqlı olmayan əsərləri asanlıqla tapmaq olar.

Osvalda görə, yaradıcı insanlar romantiklərə və klassiklərə bölünür. Romantiklər həmişə elmin yeni qatlarını işləyir, klassiklər isə bir istiqaməti inkişaf etdirirlər.

Son zamanlar təbiiq edilən musiqinin onun fraktal təbiətindən istifadə etməklə parçalanması metodikası üzərində dayanaq. Fraktal bütövün əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan hissələrinə deyilir. Məlumdur ki, istənilən sıxılmış inikas bir hərəkətsiz nöqtəyə malikdir ki, bu nöqtə özü özünə keçir, yəni öz yerində qalır. Həmin nöqtə cazibə mərkəzi olacaq. Belə cazibə mərkəzi – hərəkətsiz nöqtə – verilmiş təsvirin attraktorudur. Əgər “bütün yollar Romaya aparırsa”, deməli, Roma attraktordur. 1985-ci ildə ABŞ Corciya Texnologiya İnstitutundan olan M.Barnsli “kollaj-teorem” adlanan teoremi sübut etdi. Onun mənası belədir: əgər fiquru hər birinin ilkin fiqurdan müəyyən sıxıcı dəyişmə ilə alınması mümkün olan hissələrə (kollaj) bölmək mümkündürsə, onda bütün fiquru bu dəyişmələrlə vermək olar, çünki o həmin dəyişmələrin attraktoru olacaq.

Dəniz sahilinin başqa miqyasda götürülmüş sahəsi bütün sahil barədə məlumat verə bilər, eləcə də qar dənəciyi qar haqqında. İsveçli ata Kennet və oğlu Endryu Syu İ.S.Baxın do-major “İnvensiya №1”ni təhlil etdilər. Bu əsər əsasında onlar musiqi partiturası formasının ondakı notların sayına və aralarındakı intervala görə müəyyənləşdirilməsi üsulunu tapdılar. Hər bir notu qonşuları ilə bağlayan münasibətlərin mənzərəsini verən əyrinin forması bir növ musiqinin yoxuş və enişlərini təqdim edir. Burun və körfəzlərin

cizgilərinin sahilboyu zonanın təsvirini verdiyi kimi. Bu cür fraktal yanaşma musiqidən sanki az əhəmiyyətli detalları kənarlaşdırdı və akustik səciyyələndirmənin **kvintessensiyasını** götürdü.

Bu cür ixtisar musiqini dördüdə bir və hətta yarıbayarı da olsa “baxlıq”dan məhrum

Kvintessensiya- (*lat.* quinta essentia– beşinci mahiyyət)
1) antik fəlsəfədə – efir, beşinci element (və ya ünsür) səma cisimlərinin dörd yer elementinə (suya, torpağa, oda və havaya, suya) qarşı qoyulan əsas elementi; 2) ən əsası, vacibi, daha əhəmiyyətli.

etmədi. Sonra kimin üçün ifa etsəydilər də, deyirdilər: “Baxa oxşayır, amma bər-bəzəksiz və qıvrılmalarsız”. Son variantda 64 dəfə qısaldılmış “invensiya” cəmi üç notdan ibarət idi. Müəlliflər hesab edirlər ki, çılpaqlığına qədər açıqlanmış əsər üzərində proqramın bəstəkarın yaza biləcəyi yeni musiqi pyesinə qədər böyütməyə imkan verəcək skeleti tapmağa kömək edir.

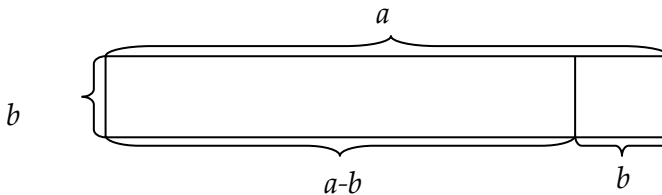
Bunu akademik N.Marrın vaxtilə dedikləri ilə müqayisə etmək olar. O təsdiqləyirdi ki, bütün sözlər dörd ilkin elementdən yaranıb: ber, yon, roş. Əlbəttə, bu müddəə həqiqətə uyğun ola bilməz. Lakin cümlənin də, yüklənməsindən asılı olmayaraq, əlbəttə, öz skeleti vardır. Dilçilikdə “cümlənin struktur sxemi” deyirlər və bu sxemə danışanın məqsəd və niyyətindən asılı olaraq, müxtəlif başqa sözlər əlavə oluna bilər. Simmetriyanın bütün formaları arasında bir tipik, özünəbənzər strukturu bütün hissələrində özünə bənzəyir.

Özünə bənzər strukturun nümunəsi – hər bir hissəsi digərinin böyüdülmüş və ya kiçildilmiş surəti olan fraktal. Bu mənada o, rus matryoşkalarına oxşayır.

Qaynayan suda duru və buxar fazaları bir-biri ilə rəqabətə girir və bu rəqabət buxar qovucuqlarında su damcılarının, hər damcıda isə özlərində də daha kiçik su damcılarının gizləndiyi xırda buxar qovucuqlarının və s. olduğu kritik konfigurasiyada həllini tapır. Bu, biri digərində əks olunan güzgülərin sonsuz ardıcılığını və ya bir-birinə baxan sevgililərin gözlərini xatırladır. Xatırlatdığımız müqayisə C.Kalyotiyə məxsusdur. Fraktalların gözəlliyi onların formasının bənzərin miqyaslı dəyişməsinə nisbətdə invariantlığındadır. Hisslərin kəskinliyini gücləndirmək üçün insan oxuyub öyrənmək və öyrənərək oxumaq üçün zəruri olan alətlər kəşf edir.

Harmoniyanın göstəricilərindən birini – Fibonaççi rəqəmlərini nəzərdən keçirək.

Məlumdur ki, kağız vərəqini iki qatlayanda ona oxşar vərəq alınır.

Şəkildə a, b və $a-b, b$ oxşar tərəfləri olan iki düzbucaqlı verilmişdir, yəni:

$$\frac{a-b}{b} = \frac{b}{a}$$

$$a^2 - ab = b^2; x^2 - x = 1$$

Sonuncu düsturu rekkurent düstur kimi təsəvvür edək:

$$X_n = \frac{1 + X_{n-1}}{X_{n-1}}$$

İterasiya (təkrar) prosesini iki hal - $x_{1=1}$ və $x_{1=3}$ - üçün təyin edək. Bu zaman alırıq:

$$\frac{1}{1}, \frac{2}{1}, \frac{3}{2}, \frac{5}{3}, \frac{8}{5}, \frac{13}{8}, \frac{21}{13}, \frac{34}{21}, \frac{55}{34}, \frac{89}{55}, \dots$$

$$\frac{3}{1}, \frac{4}{3}, \frac{7}{4}, \frac{11}{7}, \frac{18}{11}, \frac{29}{18}, \frac{47}{29}, \frac{76}{47}, \dots$$

Rəqəmlərin 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34 ... ardıcılığı Fibonacci (ləqəbi-balıqçı oğlu) rəqəmləri, ikinci ardıcılıq isə Lyuk rəqəm sırası adlanır.

Kvadrat tənliyi həll edərək,

$$X_1 = \frac{1 + \sqrt{5}}{2} = 1.618$$

Alırıq ki, bu da qızıl proporsiyaya uyğundur.

Sonrakı rəqəmlərin əvvəlkilərə nisbəti qızıl kəsiyə yaxınlaşır.

Keçək bədii əsərlərin müzakirəsinə.

A.S.Puşkinin əsərləri rus mədəniyyətinin parlaq yaradıcılıq nümunələridir. 1820-1836-cı illər – ən mükəmməl şeirlərin yazıldığı dövrdür. Bu şeirlərdə sətirlərin sayı 4-dən 116-ya qədər dəyişir.

A.S.Puşkinin şeirləri sətirlərin sayına görə bölünərkən, bir neçə maksimum – ən çox rast gəlinən ölçü – aydın şəkildə sezilir. Şeirlər aşkar şəkildə 5,8,13,21,34 rəqəmlərinə meyillidirlər.

Şairin yaradıcılıq manerasında tamamilə qanunauyğun bir təmayül özünü göstərir, o, ölçüsü Fibonaççi rəqəmlərinə yaxın şeirlərə üstünlük verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şeir sənətinin qanunları, bir qayda olaraq, şeirdə sətirlərin sayının cüt olmasını tələb edir, çünki sətirlər cütlüklər üzrə qafiyələnirlər. Buna görə də təəccüblü deyil ki, 12 və 14 sətirli şeirlərə 13 sətirli şeirlərdən daha çox rast gəlinir. Bu, həmçinin 20-22 sətirlik interval üçün də keçərlidir.

Fibonaççi rəqəmləri yalnız şeirlərin ölçülərində deyil, həm də onların strukturunda – şeirlərdə sətirlərin sayında, əsərdə şeirlərin sayında – özünü göstərir. Bəzi şeirlər 5:8, 5:3, 3:8, 5:8, 8:6 sxemi üzrə qurulmuşdur. A.S.Puşkinin sətirlərin sayı 13 və 21 olan, yəni sətirlərin sayı tək olan şeirləri də vardır ki, bu da şeir sənətinin geniş yayılmış kanonlarına uyğun gəlir. Bu sıraya “Gedək, mən hazırım...”, “Çəkməçi” kimi 13 misradan ibarət şeirlər aiddir.

Şeirlərin göstərilən təhlilindən sonra “Yevgeni Onegin” mənzum romanının 8 fəsildən ibarət olması, hər fəsildə orta hesabla 50 şeirin olması, hər şeirin də 14 sətirdən ibarət olması artıq qəribə gəlir.

Əlbəttə ki, digər şairlərdə də şeirin ölçüsünün 8,13,21 sətərə meylliliyi özünü göstərir, lakin heç bir rus şairində bu təmayül A.S.Puşkində olduğu qədər aydın ifadə olunmayıb. Belə ki, S.Yesenində şeirlərin əksər hissəsi dördmisralı bəndlərdən qurulmuşdur. Daha çox 4:4; 6:7 və 7:4 tipli şeirlərə rast gəlinir. S.Yeseninin şeirləri nə qədər ahəngdar və zərif olsalar da, onların strukturu yetərinə yeknəsəkdir, primitiv simmetrikdir və Puşkinin poetik formaları ilə heç bir müqayisəyə gəlir.

Lakin digər tərəfdən, demək olar ki, poetik formanın, məsələn, klassik Şərq poeziyasında qəzəl formasının, yeknəsəkliyi, şairin qarşısında bəzi başqa imkanlar da açır. Bunlar hər bir sətirin semantikasının dərinliklərinə varmaq, sözün və mənanın bütün potensialından istifadə etmək, incə fəlsəfi yanaşma və bir çox başqa məqamlardır. Dil məkanı, yəni qəzəlin ölçüləri – böyük deyil, lakin bu, dərin bədii semantika ilə kompensasiya edilir. Ən parlaq nümunə – dahi M.Füzulinin yaradıcılığıdır.

İndi də nəsrə müraciət edək. Puşkinin “Qaratoxmaq qadın” povestində kulminasiya məqamı qrafinyanın yataq otağındakı onun ölümü ilə bitən səhnədir. Buna 535-ci sətir uyğundur (1978-ci il nəşri), ümumilikdə isə

povestdə 853 sətir vardır. Bu sətir povestdə düz qızıl kəsiyin yerindədir, belə ki, $853:535=1,6$.

Kinofilmlərin kompozisiyasının spesifik özəllikləri, forma və məzmununa irəli sürülən özəl tələbləri olur. Axı harmoniyanın əsası, əgər yüksək sənətdən söhbət gedirsə, burada da qorunmalıdır. İlk dəfə filmin təhlilini S.Eyzenşteyn etdi. Özünün "Potyomkin zirehli gəmisi" filmi təhlil edərək, o, bu filmə qızıl proporsiyanın hakim rolunu qeyd edir. Filmin apogey nöqtəsi əsərin sonundan hesablanan qızıl kəsik nöqtəsində yerləşir. Qızıl proporsiya təkcə bütün film üçün deyil, eləcə də onun hissələri üçün səciyyəvidir.

Bir çox musiqi əsərlərinin kompozisiyasında emosional gərginliyin uzun müddətli artımından sonra bir yerdə dayanmanın və bundan da sonra daha qısa azalma dövrünün gəldiyi yüksək nöqtəni tapmaq mümkündür. Özü də belə quruluş bütövlükdə əsər üçün deyil, həm də onun ayrı-ayrı hissələri üçün səciyyəvidir. Bu nöqtə daha çox məhz qızıl kəsik nöqtəsində yerləşir.

N.Vasyutinski qeyd edir ki, 42 bəstəkarın 1770 bəstəsində 3275 qızıl kəsik müşahidə olunmuşdur (Bethoven – 97%; Y.Haydn – 97%; Motsart – 91%; Şopen – 92%).

Qızıl kəsiyə bütün dünyada dahi kimi tanınmış bəstəkarların əsərlərində daha çox rast gəlmək olur. Maraqlıdır ki, XX əsrə aid əsərlərdə qızıl kəsiyə əhəmiyyətli dərəcədə seyrək təsadüf edilir. Bir çox musiqi əsərlərinin kompozisiyasında yüksək nöqtəni tapmaq mümkündür. Bu zaman emosional gərginliyin uzunmüddətli artımından sonra bu artımın dayanması və daha sonra nisbətən qısa zəifləmə dövrü gəlir, özü də bu cür quruluş təkcə bütövlükdə əsər üçün deyil, həm də onun ayrı-ayrı hissələri üçün səciyyəvidir. Göstərilən nöqtə daha çox məhz qızıl kəsik nöqtəsində olur.

1978-ci ildə Leninqradlı astrofizik K.P.Butusov göstərdi ki, qonşu planetlərin dövrətmə periodlarının nisbəti 1,618 və ya $1,618^2$ təşkil edir. Nəticədə "...planetlərin yaratdığı akustik və qravitasiya səpmələrinin spektri estetik baxımdan ən təkamil olan **konsonans** akkordundan ibarətdir".

konsonans (*fr.* consonare, *lat.* consonare – unison səslənmək, uzlaşmaq) – *mus.* Bahəngdarlıq, eyni zamanda səslənən səslərin uzlaşmış birləşməsi.

Beləliklə, pifaqorçuların və Keple-
rin “sferalar musiqisi” ideyasının “sak-
ral” mənası açıldı. Klassik musiqinin bü-
tün şah əsərlərini **flikker** müşayiət edir!

Flikker (*ing.* flicker) –
sayırışma

İnkişaf qanununun mahiyyəti ondadır ki, mürəkkəb sistemdə yeni
keyfiyyət **fluktuasiyalar** və onların özünütəşkilatlandırma prosesində art-

fluktuasiya (*lat.* fluctuatio – tərəddüd) –
çox saylı hissəciklərdən ibarət sistemi
səciyyələndirən qiymətin öz orta
qiymətindən yayınması; məs.,
molekulların qazda və ya mayədə istilik
hərəkəti nəticəsində yaranan müvəqqəti,
təsadüfi paylanması və ya ölkə daxilində
əhali sıxlığının fluktuasiyası

ması vasitəsi ilə yaranır.

İnsanın dölləndiyi an-
dan fiziki yetkinlik mərhələsi-
nə qədər boy atma dinamikası
fizioloqlar tərəfindən yaxşı
öyrənilmişdir. İnsan bədəni-
nin praktik olaraq döllənmə
anından təxminən 30 yaşına
çatana kimi orta statistik xətti
ölçüsünün dəyişməsi onu
göstərir ki, ilk olaraq insan

bütöv mühitdə zamana $3/2$ dərəcəsində mütənəsb olan turbulent fluktuasi-
yaların artımını təsvir edən Kolmoqorov qanunu üzrə inkişaf edir. Sonra,
yetkin orqanizm ölçülərinə (və ya fizika terminləri ilə deyilsə, dayanıqlı
struktur ölçülərinə) yaxınlaşdıqca, boy artımı rəvan şəkildə dayanır.
Maraqlıdır ki, insanın fizioloji inkişafı məhz dayanıqlı vəziyyətlə başlayır
(gastrula fazası) və başa çatır (yetkin orqanizm).

Bu qanunauyğunluğun hansı fiziki mənası ola bilər? İstənilən canlı
orqanizm – o cümlədən insan orqanizmi – açıq termodinamik sistemdir və
bu sistemdə həm dayanıqlı, həm də dayanıqsız (dissipativ strukturların,
eləcə də flikker-küy üçün səciyyəvi olan tezlik spektrli fluktuasiyaların ya-
ranması mümkündür. Həmin küydə bu və ya başqa tezliyə rast gəlmə ehti-
malı tezlik az olduqca artır, özü də, hansısa əsas tonun harmonikalarını
təmsil edən tezliklər daha çox ehtimal olunandır.

Bu cür fluktuasiya modeli çərçivəsində bioloji obyektlər, onlara uy-
ğun fiziki strukturlar kimi, başlıca olaraq sistemin inkişafının əsas tezliyi-

nin harmonikalarına uyğun tezliklərdə fəaliyyət göstərməlidir. Başqa sözlə, bioloji obyektin inkişafı onun həyatının sürəkliliyinin tam bölünə bildiyi dövrlərlə baş verməlidir.

Rusiyada kişi və qadın əhalisinin say tərkibinin yaşca dəyişməsi dalğaları, insan orqanizminin tsiklik şəkildə öz fizioloji dayanıqlığını dəyişmək kimi orta statistik imkanını əks etdirir. Əhalinin yaş tərkibinin bu difrensial xarakteristikaları, mövcudluğunun 60 yaşına qədər təxminən 25 və ya 30 illik tsiklinin, 60 yaşdan sonra isə təxminən 25 və ya 30 illik tsikllərin mövcud olduğunu aşkarlayır; 60 yaşdan sonra insanın fiziki dayanıqlığının daha qısa, təxminən 10 illik dövrü lüyü üstünlük təşkil edir.

İnsanın vəziyyətinin dəyişməsi dalğaları onun həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində təzahür edir. Ən uzun dalğalar (10-15, 25-30 və 60 il) ölkə əhalisinin yaş tərkibi göstəricilərində, yəni insanın fiziki aktivliyi tsikllərində və onun şəxsi həyatının ritmlərində yaxşı görünür. Ən qısa tərəddüdlər isə insanın yaradıcılıq fəallığının dəyişməsində, xüsusilə, parlaq təzahür edir.

Şəxsi həyatın böyük hadisələri gerçəkləşmələri üçün daha uzun zaman kəsikləri tələb edirlər. Bu miqyasda hadisələrin trayektoriyasını biz ancaq həyatın ayrı-ayrı, yetərincə qısa məqamlarında – seçim nöqtələrində – planlaşdırma və ya dəyişə bilərik. Bu nöqtələri müəyyənləşdirmək bir o qədər asan olmasa da, onların zahiri əlamətləri hamıya yaxşı məlumdur: uğurlu nikah, peşəkar karyeranın uğurlu başlanğıcı və onun zirvəsi, adi həyat tərzinin və yaşayış yerinin kəskin dəyişməsi, yeni yaradıcılıq mövzularının meydana gəlməsi insan tərcümeyi-halının mərhələləri olur.

Çoxdan belə bir şeyə fikir verməyə başlayıblar ki, insan həyatı aram keçmir, onda müəyyən bir dövrülük olur. Hər bir insanın həyatı – olandan ölənə qədər – bir neçə keyfiyyətə fərqli hissələrə bölünür. Bu hissələrin sayı nə qədərdir? Yaradıcı insanların həyatlarının necə qurulduğuna baxmağa dəyər. Əlbəttə, belə dövrlər bütün insanların həyatında olur, lakin mühit, adətlər, xidməti qaydaların təzyiqi altında onlar heç də hamıda aydın görünmür.

Gəlin A.S.Puşkinin həyat və yaradıcılığına nəzər yetirək. İlk şeirlərini Puşkin 13 yaşında, Liseydə oxuyarkən yazmışdı. Aydınır ki, o, şair kimi bu yaşda doğulmuşdu. 1819-1820-ci illərdə A.S.Puşkin dərin daxili böhran yaşayır. Şəhər həyatı onu məyus edir və şair kübar cəmiyyətdən uzaqlaşmaq, kəndə getmək istəyir. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, 1833-cü il Puşkin üçün dönüş ili oldu. A.S.Puşkin iri nəsr əsərləri üzərində işləməyə başladı. Şairin yaşadığı mənəvi sarsıntıının inandırıcı sübutu isə “Mis atlı” poemasıdır. Bu yaşda (34) Puşkin istefa barədə düşünməyə başlayır. Böhran illəri olduqca aydın ifadə olunub və Fibonaççi rəqəmlərinə uyğundur.

21 yaşında Höte Strasburqa köçür, xalq poeziyası ilə maraqlanır, şeirlər yazmağa başlayır. 30 yaşına çatanda o cəmiyyətdə yüksək mövqe tutmuşdu, lakin onda tədricən məyusluq hissi yaranır, getdikcə daha çox yorulur, özünü üzgün hiss edir. Bu dönüş dövrü 34 yaşına yaxın başlanır. Qulluğunu atmaq üçün özündə cəsəret tapmayaraq, o, elmlə məşğul olmağa başlayır (onun seçilmiş əsərlərində 14 cild elmi işlərə həsr olunub). 56 yaşında Höte bərk xəstələnir. Xəstəlikdən sonra dönüş baş verir və o yenidən poeziyaya qaydır.

N.V.Qoqol 34 yaşında kəskin mənəvi böhran keçirir. O, “Ölü canlar”ın artıq yazılmış ikinci hissəsini yandırır. L.Bethovendə də 34 yaşında kəskin yaradıcılıq tənəzzülü müşahidə edilir. Artıq Leninin ömrünün 55-ci ilində vəfat etməsi də təsadüf kimi görünür.

Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq nümayəndəsi Cəfər Cabbarlı 34 yaşında vəfat etmiş, özündən sonra nəhəng ədəbi xəzinə qoymuşdur – şeirlər, hekayələr, pyeslər, publisistika...

Böyük insanların həyatında 21, 34, 55 yaşlarda böhranlar, dönüşlər qeyd olunur. 21 yaşında yeniyetmə yetkinləşir, kişiləşir; 33 yaşında, İ.Pernanın göstərdiyi kimi, insan xadim kimi yetişir. 55 yaşında kişi “son gəncliyə” hissiliyin çiçəkləndiyi dövrə qədəm qoyur.

Kişilərin ömründə Fibonaççi sırasına uyğun gələn yeddi mərhələ ayırmaq olar. Qadınların həyatında isə dövrilik Lyukun ədədlər sırasına yaxın başqa il sıralamasına tabe olur: 1, 3, 4, 7, 11, 18, 29, 47, 76, 123.

Yaş intervalları qızların daha erkən inkişafı ilə uzlaşır, cinsi dəyişikliklər onlarda oğlanlardan daha tez başlayır, 18 yaşda isə orqanizmin formalaşması başa çatır. Qadınların yaş dövrləri kişilərlə eynidir.

21, 34 və 55 yaşlarında fiziologiyada, psixika və dünyagörüşündə dönüş yaşlı insanın həyat yolunu müəyyən edir. Ola bilər ki, A.S.Puşkin 34 yaşından sonra Peterburqdan çıxıb getsəydi, kübar cəmiyyətlə əlaqəni kəsəydi, yəni istədiyi kimi yaşasaydı, ölümdən qurtarardı. Hər bir dönüş mərhələsindən sonra insan dəyişir, sanki yenidən doğulur. Yaponlar buna çoxdan fikir veriblər: onlarda insanın adını ömrü boyu bir necə dəfə dəyişmək adəti olmuşdur.

Qədim azərbaycanlıların adla, adların verilməsi ilə bağlı öz təsəvvürləri olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" bu qədim adəti qoruyub saxlamışdır. Onlar körpəni əsil adı ilə çağırmağa tələsmirdilər, ona müvəqqəti "ləqəb" (yəni adəvəzi, təxəllüs) verirdilər. Böyüyəndən sonra yeniyetmə hansısa bir əməldə özünü göstərməli, bu əməlin təbiətinə uyğun da daimi ad qazanmalı idi. Beləcə, dastanın qəhrəmanlarından biri olan Buğac, yeniyetmə ikən buğaya qalib gəldi və Qorquddan özü üçün yaradılmış fərdi ad aldı. *Buğac* adı "*buğa*" sözüne "-c" sonluğu əlavə edilməklə yaranmışdır və bu sonluq, düşünürük ki, ad sahibinin bu sözün mənası qarşısındakı üstünlüyünə işarədir.

Hər il təbiət yuxuya gedir və oyanır, quşlar gah cənuba, gah da şimala uçur, hər il müəyyən vaxtlarda bir çox başqa şeylər də baş verir. İnsanın da öz illik sikli var, lakin bu sikl yanvarın 1-dən deyil, döllənmə tarixindən başlanır.

Hələ təxminən 50 il öncə alimlər diqqət etmişlər ki, insanın bir çox fizioloji göstəriciləri, məsələn, nəbzi, hərəkəti, hormonların miqdarı, cinsi aktivliyi, qida reaksiyaları illik siklə malikdir. P.F.Lesqaft adına Dövlət Bədən Tərbiyəsi Akademiyasının bir qrup əməkdaşı V.İ.Şapoşnikovanın rəhbərliyi ilə 1973-cü ildən bu problemlə məşğuldur. Çoxillik müşahidələr nəticəsində tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, birinci illik sikl döllənmə anından başlayır və uşaq doğulandan üç ay sonra bitir, özü də hər bir fərdi

ildə sağlamlıq üçün xüsusi təhlükəli dövrlər var. V.İ.Şapoşnikova bu dövrləri “risk zonaları” adlandırır.

Öncə embrionun, dölün, sonra isə körpənin varlığının birinci ili hadisələrlə dolu olur. Bu il ərzində böyümə və yüksək hərəkət aktivliyi dövrləri növbələşir, daim nə isə dəyişir və formalaşır, həm də hansı gün nəyin baş verməli olduğu öncədən bilinir. Tədqiqatçıların fikrincə, həyatın birinci ilinin genetik proqramı insanın hər bir növbəti ilik tsiklində təkrarlanır.

Fərdi ilin hər ayının öz rəngi var. Ən çox həyata dayanıqlı aylar anadan olma tarixindən sonrakı ikinci ay, xüsusən də fərdi ilin 12-ci ayı olur. Bu zaman infeksiya xəstəlikləri, xüsusilə də epidemiyalar vaxtı, allergik reaksiyalar daha çox ehtimal olunur, ölümlə nəticələnmə riski artır, fiziki yüklənmələr zamanı orqanizmin adaptasiya imkanları pisləşir. Belə ki, miokard infarktından ölüm, hipertoniya əziyyəti çəkən insanların qəfil ölümü hallarının pik həddi, anadan olmadan sonrakı 12-ci və 2-ci aylarda qeyd olunmuşdur. Uşaqlarda peyvənddən sonra fəsadlar daha çox fərdi ilin 4-cü, 7-8-ci və 12-ci aylarında baş verir.

Lakin həyatda işıqlı dövrlər də var. Bu, başlıca olaraq, doğum tarixindən sonrakı birinci aydır. Bu dövrdə insanın həyat qabiliyyəti ən yüksək, infeksiya xəstəlikləri zamanı ölüm ehtimalı minimal olur. Bu həm də 9-cu və 10-cu aylarda belədir.

Alimlər belə qənaətə gəlmişlər ki, uşağın və böyüyün vəziyyətini fərdi il ərzində öncədən demək mümkündür. Əməliyyat və peyvəndlərin planlaşdırıldığı, xəstə insanlar sanatoriyaya və istirahət evlərinə göndərildikdə, ekstremal şəraitdə, məsuliyyətli obyektlərdə iş zamanı “risk zonaları”nı nəzərə almaq vacibdir. Məsələn, tədqiqatçılar hərbi təyyarəçilərə onlar üçün əlverişli olmayan dövrlərdə təlim uçuşlarından öncə trenajorlarda işləməyi təklif etdilər və nəticədə qəzaların sayı azaldı. Hər birimiz 2-ci, 8-ci və 12-ci aylarda yüksək fiziki aktivlikdən uzaq olsa qayxıdır.

Bir sıra firmaların rəhbərləri qüvvələrinin parlacağı dövrdə – 38-40 yaşlarında – qəflətən işdən soyuyur, onlarda apatiya yaranır. Bəzən bu hətta intihara da gətirib çıxarır. Təsədüfi deyil ki, bütün bunlar 34 yaşdan sonra başlayır. Öz “mən”inin nəzərə alınmaması sonda böhrana gətirib çıxarır.

Qeyd etmək maraqlıdır ki, həkimlərin kişi və qadınların nikaha daxil olmalarının ən yaxşı yaşları ilə bağlı məsləhətlərində qadının kişidən cavan olması tövsiyə olunur, özü də bu yaş fərqi göstərilən iki rəqəm sırası ilə müəyyənləşdirilir: 21 (kişi) – 18 (qadın), 34 (kişi) – 29 (qadın), 55 (kişi) – 47 (qadın).

Ailə ittifaqı o vaxt harmonik olur ki, hər iki tərəfin böhran dövrləri üst-üstə düşsün, yəni hər iki tərəf sinxron şəkildə yaşlansın və qocalsın.

Anru Truayın ardınca bəzi modelləri nəzərdən keçirək. Puşkin – hər bir yazıçının yaradıcılıq mənbəyi və ədəbi yolunun başlanğıcıdır. Əgər fransız, ingilis və alman ədəbiyyatını sonrakı nəsillərə aid yazıçıların əsərlərini başa düşmək üçün daim eyni bir nasirə və ya şairə müraciət etmədən öyrənmək olursa, təkrar-təkrar Puşkinə qayıtmadan rus ədəbiyyatının böyük klassikləri ilə məşğul olmaq tamamilə mümkünsüzdür – onların hamısı hər şeyə görə Puşkinə borcludur. Əlbəttə, Rusiyada Puşkinə qədər də ədəbiyyat olub, lakin böyük rus ədəbiyyatı məhz onunla başlanmışdır. Onun sələfləri Qərb nümunələrini təqlid etməyə çalışırdılar: onlar rusca yazır, fransızca düşünürdülər. Puşkin rusca həm düşünən, həm də yazan ilk ədib idi. Puşkin təkcə öz dövrünün dahi lirik şairi deyildi. “Puqaçov qiyamı”nda o, rus tarixinə, “Çar Saltan” və “Qızıl xoruz” nağıllarında xalq poeziyasına müraciət edir, “Kapitan qızı”nda rus tarixi romanını, “Qaratoxmaq qadın”da isə fantastik roman yaradır... Dostoyevski demişdir: “Biz hamımız Qoqolun şinelindən çıxmışıq”. Bəyəm Qoqolun “Şinel”inin özü Puşkinin “Stansiya gözətçisi”ndən cıxmayıb? Bəyəm “Müfəttiş”in və “Ölü canlar”ın süjetlərini öz kiçik sənət yoldaşına Puşkin verməmişdi? Lermontov ədəbiyyatda öz yolunu Puşkini təqlid vasitəsilə tapdı. Turgenev bütün ömrü boyu Puşkinə sitayiş etmişdir. Bəyəm “Yevgeni Onegin” romanının qəhrəmanı Tatyana onu öz romanlarında rus qızlarının surətlərini yaratmağa ilhamlandırmadı mı? Bəyəm Dostoyevskinin “fantastik realizm”inin mənbəyi “Qaratoxmaq qadın” deyilmi? Nəhayət, bəyəm Tolstoyun “Hərb və sülh”ü Puşkinin “Kapitan qızı”nda işarələdiyi mövzuların dahiyənə “orkestrrovkası” deyilmi?

Biz onu da deməyə bilmərik ki, müsəlman şəhəri olan Naxçıvanın ziyalıları XIX əsrin sonunda Puşkinin anadan olmasının 100 illiyini təntənəli

qeyd etdilər və elə həmin vaxt bu əyalət şəhərinin əsas küçəsinə Puşkinin adı verildi.

Əgər Puşkin yaşadığı kimi yazsaydı, poetik ilhamının gücünə görə bərabəri olmayan bir şair-romantik olardı. Əgər o yazdığı kimi yaşasaydı, səbatlı, hissiyyatlı və xoşbəxt bir insan olardı. Puşkin bəlkə də dünya ədəbiyyatında yeganə yazıçıdır ki, öz yaradıcılığında bir-birinə zidd iki təmayülü – formanın sadəliyi və məzmununun novatorluğunu – birləşdirdi. O göstərdiyindən daha çox öyrədirdi. Fransızlar əsl Puşkini o vaxt oxuyacaqlar ki, böyük bir şair onun poemalarını rus sözlərinin ardıcılığı barədə düşünmədən, yetərincə böyük istedadla şeirin musiqisini bərpa etməklə, tərcümə etsin. Qərb oxucusunun təsəvvüründə rus ədəbiyyatının iki azmanı Dostoyevski və Tolstoydur; rus oxucusunun təsəvvüründə isə onlarla bir sırada uzun burunlu, gözləri quş gözünə oxşayan və dodaqlarında sarkastik gülüş donmuş bir insan dayanır. Ola bilər ki, bəşəriyyətin nə vaxtsa tanımış olduğu dahilərdən ən orijinalı və ən özünəməxsusu. O, gözlənilmədən, heyranedici bir fenomen kimi, XIX əsrin birinci yarısının yazıçıları arasında peyda oldu və dərhal, istənilən təsirlərdən yan keçərək, oxucunu sevinclə kədərin qarışdığı bir aləmə apardı. Onun ilk pərəstişkarları, təfərrüatlı təsvirlərə aldanaraq, onu realist kimi qəbul etdilər, o isə heyrətamiz bir fantast idi. Puşkin ona “Müfəttiş” və “Ölü canlar”ın süjetlərini danışır və bu əyləncəli lətifələrdən Qoqol gülməli, eyni zamanda da qorxunc əsərlər – gedişində addımbaşı iblisin sifəti görünən balaqan məzhəkələri yaradır. İstedad və şöhrətpərəstlik arasında, Allahın ona verdiyi payla özünün Allaha verməyi arzuladığı pay arasında parçalanan insanın əsl mənəvi dramı da burda üzə çıxır. Mükəmməl sənət əsərinin insanı əxlaqlandırma qabiliyyətinə əmin olan bu sənətkar, aqlının və istedadının bütün gücünü yaxınlarının mənən dəyişməsinə həsr etməyi özünə borc bildi. O düşünürdü ki, əgər yaxşını cazibədar, qüsuru isə iyrenc göstərərsə, dünyaya gələrkən Allahın onun boynuna qoyduğu vəzifəyə layiq olar. Lakin o, əgər fiziki və mənəvi eybəcərlikləri mükəmməl təsvir etmək sənətinə yiyələnərsə, ideal qəhrəmanların işıqlı surətlərini yaratmağa çalışarsa, düha ondan üz döndərər. İnsanların eyiblərini tutmaqda və insan simalarını yırtıcı çirkinliyi ilə

təqdim etməkdə, adi hadisələri fantastik qroteskə çevirməkdə sənətdə bərabəri olmayan yazıçı, guya Rusiyanı xilas edəcək yeni insanları, fəal və təmiz adamları təsvir etməyə başlayarkən məharətini itirir. Onun kəskin və şirəli karikatura çəkmək üçün yaradılmış əli mələk simaları çəkərkən əsməyə başlayır. O, Rafael olmaq istəyirdi, lakin İyeronim Bosx idi. Beləcə, Qoqol “İlahi komediya” triptixində Cəhənnəmi təcəssüm etdirən “Ölü canlar”ın birinci cildini böyük müvəffəqiyyətlə başa çatdırdı, amma rus torpağında Ərafı müjdələyən ikinci hissədə tam məğlub oldu. Ömrünün axırında Qoqol “Ölü canlar”ın ikinci cildinin əlyazmasını yandırır və fanatik-rahibin təlqini ilə yazmaqdan imtina edir. Çox keçmədən o, “Nərdivan! Nərdivan ver!” qışqıra-qışqıra vəfat edir.

Qoqolun ölümünün səbəbi insanla rəssam arasındakı faciəvi uyğunsuzluqdur. İnsan sənətkardan razı deyildi, sənətkar isə insanın tələblərinə qarşı üsyan edirdi.

Qoqolun özündən narazılığı başqa bir böyük yazıçının – amerikalı U.Folknerin şəxsi yaradıcılığına verdiyi qiymətlə heyrətamiz dərəcədə səsləşir. Folknerdən “Siz əsərlərinizdən hansını daha çox sevirsiniz?” deyə soruşulanda, o cavab verir: “Səs-küy və hiddət”. “Niyə?” sualı verildəndə isə izah belə olur: “Bu əsər mənim ən gözəl və ən parlaq məğlubiyyətimdir”. Qarşısına nəyi məqsəd kimi qoymuşdu və nəyə nail ola bilməmişdi – bu disbalansın əksidir – “Səs-küy və hiddət”.

Yeri gəlmişkən, B.Mandelbrotun danışdığı gənc şairlər qəbiristanlığı haqqında hekayəti gətirək. Qəbiristanlığın ən hüznü, gəncliklərinin çiçəklənən dövründə qəflətən vəfat etmiş şair və mütəfəkkirlərin uyuduğu hissəsində bütün abidələr itkinin rəmzi ilə – kitabın yarısı, qələmin bir parçası və ya hansısa sınıq bir alətlə – nişanlanıb. Qəbiristanlığın gəncliyində özünün də poeziyaya və elmə yad olmamış qoca baxıcısı yorulmaq bilmədən bütün ziyarətçilərə təkrar edir ki, bu məzarüstü rəmzləri ayrı cürə yox, məhz hərfi olaraq qəbul etmək, başa düşmək lazımdır: “Burada yatanların hər biri, – o deyir, – yetərincə uğur qazanıb və gələcəkdə çox şey vəd edirdi; bəzi abidələrin ölçüləri də onun altında yatanların uğurlarının böyüklüyünü əks etdirir. Bəs biz aldadılmış gözləntilərimizi necə dəyərləndirək?”

Mənim himayəmdə olanlardan bəziləri, əgər sağ qalsaydılar, Leonard Eyle-ri və hətta Viktor Hüqonu ötə bilərdi – dahilikdə olmasa da, ən azı məhsuldarlıqda. Lakin onlardan çoxunu tezliklə ilham pəriləri tərk edəcəkdilər. Gənclik dövründə uğurlar və vədlər öz aralarında dəqiq bərabərdirlər, biz onları qəfil ölüm anında da bərabər saymalıyıq”.

Öz fəaliyyətinə cavanlıq dövründə xitam verən hər kəs, çox şey vəd edən mənəbini yarı yolda saxlayır.

Böyük Argentina yazıçısı Borxes deyirdi ki, “Don Kixot”un ikinci hissəsinin birinci hissədən zəif olduğunu hamı bilir. Niyə belə alınıb?! Ona görə ki, Servantes ikinci hissəni yazanda dahi olduğunu artıq bilirdi.

A.Lotkeyə görə, bir müəllifin elmi nəşrlərinin paylanması $D=2$ göstəricisi ilə hiperbolik göstəricidir. Bu qayda belə bir keyfiyyət faktına əsaslanır ki, insanların çoxu ya az yazır, ya da ümumiyyətlə heç nə yazmır, lakin həmişə bir neçə fərd tapılır ki, onlar hədsiz dərəcədə çox yazırlar. Əgər bu qayda doğrudursa, onda insan keçmişdə nə qədər yazsa da, gözləmək olar ki, gələcəkdə də o, orta hesabla, bir o qədər yazacaq. Nəhayət, dayandıqda, ondan gözlənilən bütün işlərin düz yarısı yerinə görülməmiş qalacaq.

Ümumi məyusluğun qarşısının alınmasının yeganə üsulu zəhmətin elə bir yaşda dayandırılmasıdır ki, gözlənilən gələcək hesablanarkən gözləyənlər yaşa görə düzəlişləri nəzərə almalı olsunlar. Lindi effektində mütənəsiblik əmsalı (televiziya komikinə gələcək mənəb gözləntiləri onun keçmişdəki çıxışlarının məcmu zamanına bərabərdir), aydındır ki, birə bərabərdir.

Dostoyevskini oxumaq əsrarəngiz bir aləmə baş vurmaq deməkdir. Elə bir aləmə ki, burada gerçək olan fantastik olanla çulğaşır, qəhrəmanların mənzili iki-üç detalla təsvir edilir və hətta onların sifətlərinin cizgiləri də çətin görünür. Ona görə də bu qəhrəmanların bütün varlıqları mənəvi həyatla və mənəvi mübarizə ilə bağlıdır. Sərsəm həyat sarsıntılarından keçərək, onlar dünyada yaxşı yer deyil, Allah qarşısında ideal vəziyyət axtarırlar.

Həqiqət ondan ibarətdir ki, Dostoyevskinin sərsəmləri heç də görünmədikləri qədər sərsəm deyillər. Sadəcə elədirlər ki, biz onlar kimi olmağa cürət etmərik. Onlar bizim özümüzük, lakin içəridən baxıldıqda. Onların gün işığında nümayiş etdirdiklərini biz şüurumuzun dərinliklərində gizlə-

dirik. Onlar daxildən görünən özümüzük. Görmənin bir növ daxili kino çəkilişini xatırladan bu üsulu ilə müəllif bizdə ən gizli olanları aydın görür, adi gözün görə bildikləri – bədən, paltar, şərait, adi hərəkətlər – ondan uzaqlaşdırılır. Kameranın obyektivi daxili aləmə tuşlanır, bu zaman xarici aləm yuxu kimi yaygın görünür. Bəzən əgər Dostoyevski yolundan saparaq öz yaratdıqlarına tibbi yarlıqlar vermiş olsa belə, bunu onların adi həyat məntiqinə meyilli olan oxucu üçün anlaşqsız əməllərinə haqq qazandırmaq üçün edir. Lakin qəhrəmanlar heç də xəstə deyillər və xəstə ola da bilməzlər, çünki onlar cisimsizdirlər. Ya da daha doğrusu, onların cismani örtüyü yalnız güman edilir. Dostoyevskinin bütün yaradıcılığı bir-birinə zidd ideyaların böyük mübarizəsidir, bu mübarizədə ən maraqlısı isə sonluqdur: o, heç bir praktik nəticəyə gətirib çıxarmır. Müəllif üçün, qəhrəmanları üçün də olduğu kimi, xoşbəxtlik – barışmaqdır. “Mənə gəlincə isə, – o deyir, – sizin yarıya qədər belə aparmağa cürət etmədiyinizi, mən öz həyatımda son həddə qədər gətirib çıxarmışam”. Dostoyevskidə insan qorxaqlıq və cinayətdən, sevinc və kədərdən keçərək, Allaha doğru aparan yolla gedir.

F.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza”sını oxuyarkən oxucunu böyük gərginlik altında saxlayan nəhəng daxili mənanın arxasında “ədəbi məharəti” (zərifliyi, metaforaları və s.) duymursan.

Bunun özü polifonizmdir: müəllif öz qəhrəmanları içərisində əriyir, o yoxdur, oxucu qarşısında yalnız onun canlı personajlarıdır.

Dostoyevskidə dialoqlar fikirlərini inkişaf etdirməklə, təkrarlamaqla və dəyişməklə uzun danışmayan insanların adi dialoqları deyil. Bu dialoqlar daxilin, xarakterin və ideyaların açılması dialoqlarıdır. Və fasiləsiz olaraq xarakterlərinin yeni cəhətlərinin, ideyaların yeni tərəflərinin açılması – bu qeyri-təbiilik oxucu tərəfindən qavranılır. Heminqueyin qəhrəmanları qısa, müxtəsər, dərin danışır, yəni dialoqlar lirik başlanğıc hissənin kvintessensiyasıdır.

İzafi stilizasiya informasiyasının kvintessensiyasının qavranılmasına mane olur. Bu mənada üslub, stil – Stendalın “Qırmızı və Qara” romanındakı Jülyen Sorelinn paltarı kimidir. Jülyen Soreli ağa kimi geyindirib, əyanlar cəmiyyətinə daxil edəndə, o, başqalarının təəccübləndirərək, özünü

lazımı şəkildə aparır. Onun başqa gənc aristokratlardan fərqi onda idi ki, Sorel geyimini unudur və onu gözə soxmur, ətrafındakıların geyiminin bu və başqa gözəl aksesuarını görmələrinə çalışmır. Onun yaşıdları isə cəmiyyətdə belə davranmaq istəmirlər. Budur, üslub Jülyen Sorelin paltarı kimdir. Əgər hər dəfə onu gözə soxmağa, onunla özünü göstərməyə çalışılırsa, belə geyim insanları qıcıqlandıracaq.

Tolstoyun hər səhifəsi detalların görünməmiş dəqiqliyi ilə oxucunu valeh edir. Elə əmin olursan ki, sanki qarşında öz qüdrətindən meyxos olmuş, personajlarına həyat vermiş yaradan yox, ayıq, iti baxışlı, ətrafında gördüklərini sərbəst şəkildə söyləməklə kifayətlənən natura müşahidəçisidir. Bu cür ali sadəliyə Tolstoy üzücü zəhmət hesabına nail olub. Düzəlişlərlə dolu əlyazmaları bunun bariz sübutudur. O uzun müddət parlaq detalları yığır və sonra bir əsnaf səbri ilə onlardan çoxrəngli mozaika yaradır. Minlərlə elmi cəhətdən dəqiq müşahidə personajın psixoloji durumunu verir.

Çexovda sənətkar da, insan da heyran edir. İnsan təbəssümlə pərdələnmiş təvazökarlığı, düzlüyü və stoisizmi ilə valeh edir. O, skeptik idi, lakin sadələvhüklə insanın təkmilləşmə imkanlarına inanırdı. Gülməyi sevirdi, lakin onun gülüşünün arxasında dərin kədər gizlənirdi. Qadınların cəmiyyətini sevirdi, lakin taleyini onlardan biri ilə bağlamağa ehtiyat edirdi. O, ətrafındakılara qarşı diqqətli və səmimi idi, bununla belə, hətta ən yaxın dostları üçün də tapmaca olaraq qalırdı. Vərəm onu əldən salırdı, lakin o, özünə rəhm etmədən həkim kimi işləyir və bir o qədər də inanmadığı ədəbi fəaliyyətini davam etdirirdi.

Çexov təsdiqləyir ki, romançı öz qəhrəmanlarında əriməli və heç vaxt onların hərəkətlərini izah etməməlidir. Onun fikrincə, yazıçı, hekayənin gedişinə müdaxilə edərək öz rolundan çıxır və oxucunun qolundan tutaraq arxasınca aparır.

Turgenev gözəlliklə, poetikliklə, Fransada çox az məşhur olan əsərlərinin zənginliyi və eyni zamanda, şəxsiyyətinin və Rusiya ilə Fransa arasında qırılıb qalan taleyinin ikililiyi ilə cəlb edir. İliyinə qədər rus olaraq, o, ömrünün çox hissəsini xaricdə keçirdi, öz ruhuna görə "ən rus" əsərlərini xaricdə yazdı. Onu vətən xiffəti boğurdu, lakin ayağını vətən torpağına

basan kimi də onu tərک etməyə can atırdı. Yazıcının uzun sürən ayrılıqları Peterburq və Moskva ziyalılarını ona qarşı qaldırdı. Rusiyada onu qınayır, Fransada isə onun simasında rus mədəniyyətinin elçisini görürdülər. O, Fransanı rus mədəniyyəti ilə, Rusiyanı isə fransız mədəniyyəti ilə tanış etmək üçün əlindən gələn hər şeyi edirdi. Onu Floberlə, Dode ilə, Jorj Sandla, Zolya ilə, Mopassanla, Edmon Qonkurla qardaşcasına münasibətlər bağlayırdı, onların hamısı Turgenevə dərin hörmət bəsləyir və ona heyranlıqlarını ifadə edirdilər.

Turgenevin siyasi baxışlarında da ikilik vardı. Özünün məşhur “Ovcunun qeydləri” ilə o, Rusiyada təhkimçilik hüququnun ləğvinə yardım etdi, Hertsen və Bakunin kimi inqilabçıların dostu idi, çar polisi tərəfindən təqiblərə məruz qalırdı və bununla belə zorakılığı pisləyir, Rusiyanın xilasını mütləqiyyətdən tədricən konstitusiyalı monarxiyaya keçiddə görürdü.

Bu yarıinqilabçı-yarıkonservator, yarırus-yarıavropalı, yarıməşuq-yarıdost insan hər şeydən əvvəl çox gözəl bir şəxsiyyət idi: dözümlü, yumşaq, alicənab. O, gecikmiş romantik qəlbinə malik realist yazıçı idi.

Belə yaradıcılıq metodu da mövcuddur. 1904-cü ildə Rənqunda Ceyms Xla Conun Birma ədəbiyyatında yeni janrın əsasını qoymuş romanı nəşr olundu. Bu roman A.Dümanın “Qraf Monte-Kristo” romanının yenidən işlənməsi idi. Q.P.Popov yazır ki, müəllif “...A.Dümanın əsərini o qədər incə yenidən işləmişdir ki, onun romanının qəhrəmanları gerçək Birma həyatında fəaliyyət göstərən əsl birmalılara çevrilmişdir”.

Beləliklə,

Puşkin. Yaşadığı kimi yazırdı – romantik. Yazdığı kimi yaşayırdı – səbatlı, hissiyyatlı, xoşbəxt. İki əks təmayülü birləşirdi – formanın sadəliyi və məzmununun novatorluğu. O, göstərməkdən daha çox öncədən xəbər verirdi.

Qoqol. Realist deyil, fantastdır (balaqan məzhəkələri – tez-tez iblisin sifəti görünür). Əsərlərində yaxın insanı mənəvi dəyişmənin təsviri vasitəsi ilə əxlaqlandırma qüdrəti var (yaxşı olan cəzbedici, qüsur isə iyrənc şəkildə təsvir edilir). İnsani qüsurları tutur (insanların üzlərini yırtıcı sifətlərinə, adi hadisələri fantastik qroteskə çevirməklə mələk simaları yarada bilmir). Ölərkən: “Nərdivan! Nərdivan verin”. Dahi karikaturaçı xoş niyyətliyi,

mövcud qaydaları, kilsəni tərifləyir, təhkimçilik hüququna haqq qazandırır. Demək olar ki, hansısa bir zahiri hadisənin yoxluğu və daxildə əsl fırtına. İnsanla sənətkar arasında faciəvi ixtilaf.

Dostoyevski. Gerçək olan fantaziya ilə çulğaşır – iki-üç detal qəhrəmanların mənzilini təsvir edir və hətta onların simaları belə zəif cızılıb (varlıq – mənəvi həyat və ruhani mübarizə).

Saysız həyatı sarsıntılarından keçərək, onlar bu dünyada yaxşı yer yox, Allah qarşısında ideal vəziyyət axtarırlar.

“Sərsəmlər” – onlar bizim olmağa cürət etmədiyimiz kimidirlər – bizim özümüzdürlər, daxildən görünən kimi (bədən, paltar, şərait, adi hərəkətlər uzaqlaşdırılmışdır).

Qəhrəmanlar cisimsizdirlər.

Xoşbəxtlik-barışmaqdır.

Dostoyevski nəsrinin qrafiki – qırıq xətdir, Tolstoy nəsrinin qrafiki – düz xətdir.

İ.Priqojinin ardınca qısa terminlər lüğətini verək:

Klinamen – Epikürün ideyasıdır. Bu ideyaya görə, maddi hərəkətin sərt şəkildə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş təkamüldən ayrılmasının izahı üçün təsadüfi element vacibdir.

Bifurkasiya – sistemin parametrləri dəyişən zaman həllin bir necə qola bölünməsi.

Laplas demonu – Laplas tərəfindən uydurulmuş varlıq. Bu varlıq dəqiq başlanğıc şərtlərinə görə Kainatın gələcək təkamülünü əvvəlcədən söyləmək, bundan da əlavə, onun keçmişini bərpa etmək iqtidarında idi.

Deterministik kaos – təkamülün tamamilə deterministik qanunundan doğan xaotik davranış.

Dissipativ strukturlar – güclü tarazsızlıq şəraitində, məsələn, tərəddüdlü kimyəvi reaksiyalarda və ya müntəzəm məkan strukturlarında meydana gələn məkan-zaman strukturları.

Markov prosesi – vəziyyətin gələcək təkamülünün yalnız indiki (cari) vəziyyətdən asılı olduğu proses. Fasiləsiz zamanlı sistem üçün bu o deməkdir ki, proses zamanda lokaldır, yəni yaddaş effektləri yoxdur.

Lyapunov göstəricisi – xaotik sistemin ilkin olaraq yaxın trayektoriyalarının **eksponensial** uzaqlaşma sürəti.

eksponent (*lat.* *exponens (exponentis)* – nümayiş üçün qoyulmuş, göstərən) – 1) nəyisə sərgidə nümayiş etdirən şəxs, müəssisə, təşkilat; 2) maddi qurğu. Dərəcə göstəricisi.

Fraktallar – qeyri-tam ölçülü obyektlər üçün termin. Məsələn, təbii (hamar olmayan) sahil xəttinin uzunluğu onun ölçülməsi üçün istifadə olunan miqyas azaldıqca, məhdudiyətsiz olaraq artır və buna görə sahil xətti 1 və 2 arasında olan ölçülüyə malikdir.

Xaos – sistemin elə bir davranışdır ki, bu zaman ilkin olaraq yaxın trayektoriyalar zamanda eksponensial olaraq ayrılır.

Statistik təhlil zamanı paradoksların mümkünlüyü nəzərə alınmalıdır. Məsələn, kişilərin müstəqilliyinin yoxlanması paradoksu.

Kişilər

	Dərman qəbul edənlər	%	Dərman qəbul etməyənlər	%
Sağalanlar	700	46	80	38
Sağalmayanlar	800	54	130	62

Qadınlar

	Dərman qəbul edənlər	%	Dərman qəbul etməyənlər	%
Sağalanlar	150	68	400	58
Sağalmayanlar	70	32	280	42

Birləşmiş nəticələr

	Dərman qəbul edənlər	%	Dərman qəbul etməyənlər	%
Sağalanlar	850	49	480	53
Sağalmayanlar	870	51	410	47

Cədvəldə qadın və kişilər tərəfindən dərman qəbulunun səmərəliliyi barədə Q.Sekeyin kitabından götürülmüş məlumat, eləcə də məcmu nəticələr verilir. Göründüyü kimi, hər bir qrup üçün dərman qəbul edənlər arasında sağalanların sayı nəzarət qrupu ilə müqayisədə yüksəkdir. Birləşmiş qrup üçün qanunauyğunluq əksinədir. Qeyd olunan effekt dilçilikdə və ədəbiyyatda müxtəlif xalqların dilləri və ədəbiyyatları müqayisə edilərkən yer ala bilər.

Ədəbiyyatda və incəsənətdə qarşılıqlı təsir effektinin təhlilini əyanilik üçün iki – x və y – qiymətin qarşılıqlı təsiri nümunəsində nəzərdən keçirmək olar.

1. Həm x oxuna, həm də y oxuna nisbətdə simmetrikdir. İstənilən belə qarşılıqlı təsir həm mənfi, həm də müsbət qiymətlər halında müsbət olacaq. Əyanilik üçün, insanın özü-özü ilə qarşılıqlı təsiri mənfi xarakter zamanı müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Xüsusən də, qanunpərəst və inanlı insanlar üçün.

İki belə subyektin qarşılıqlı təsirini aşağıdakı tənlik halında qeyd etmək olar:

$$\alpha_1 x^2 + \alpha_2 y^2 = \alpha_3$$

Ən əyani nümunə – radiusu r və mərkəzi koordinatların başlanğıcında olan çevrənin əyrisidir, yəni $x=0$, $y=r$, və $y=0$, $x=r$ olduqda

Bu qiymətləri yerlərinə qoysaq, aşağıdakı tənlik alınar:

$$\alpha_1 = \alpha_3/r^2, \alpha_2 = \alpha_3/r^2$$

Buradan da qənaətə gəlmək olar ki,

$$x^2 + y^2 = r^2$$

İqlim dəyişmələrini izah etmək üçün çevrə sıxılır, yəni bir ox sıxılır – b , o biri ox isə böyüyür – a . Bu halda,

$$x=0, y=b; y=0, x=a$$

Analoji hərəkət etməklə,

$$\frac{x^2}{a} + \frac{y^2}{b} = 1$$

tənliyini alırıq.

x oxu üzərində fokus adlanan (fokus – atəş) adlanan iki F_1 və F_2 simmetrik nöqtələrini seçək. Göstərilən II sıra əyrisi ellips adlanır. Ədəbiyyatda ellips buraxılma deməkdir, yəni bəzi sözləri, durğu işarələrini buraxmaq, mənaya görə məzmunu başa düşmək olar. “Müharibəni rüsvay etməli” (V.Hüqo). Nadir istisnalarla: “Edam etmək olmaz bağışlamaq”.

2. Bir ox üzrə simmetriya: y və ya x. Tənlik belə olacaq:

$$y^2 = \alpha_4 x, \quad y = \alpha_5 x^2$$

x oxu üzrə simmetriya halında x-in qarşılıqlı təsiri y – in fasiləsiz artmasına gətirib çıxarır.

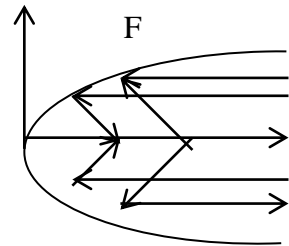
Burada həmçinin F fokusu vardır, özəllik budur ki, əgər şüaları fokusdan parabolaya göndərsək, əks paralel şüalar üzrə baş verir, əgər paralel şüalar parabolaya yönəlsə, onda həmin şüalar fokusda əks olunacaq.

Verilmiş əyri parabola (eyham, ibrətli hekayə). Məsələn, əgər biz öz həyatımızın parabolısından danışırıqsa, fokusda bütöv bir palitra əks olunur. Eləcə də təmsillərə və b. aiddir. Parabolik antenalarda və avtomobil fəralarında fokuslanma baş verir.

3. Nəhayət, koordinatların başlanğıcına nisbətə simmetrik əyriyə baxaq.

Əsər

x və y – müsbətdirlər, yəni ərəb cəbrinə görə: dostumun dostu mənim dostumdur, düşmənimin düşməni mənim düşmənimdir. Tənliyi belə yazmaq olar

$$x \times y = a,$$

buradan,

$$y = \frac{a}{x},$$

yəni x artıqca, y azalır. Məsələn, $x=0,1$ olduqda: $y=10a$, $x=0,01$ olduqda; $y=100a$, deməli kiçik x -dən böyüyə gəlirik. Əyri hiperbola (şişirtmə) adlanır.

“Milçəkdən fil düzəltmək” (zarafatla, əgər milçək diridirsə).

Ədəbiyyatdan misal gətirək:

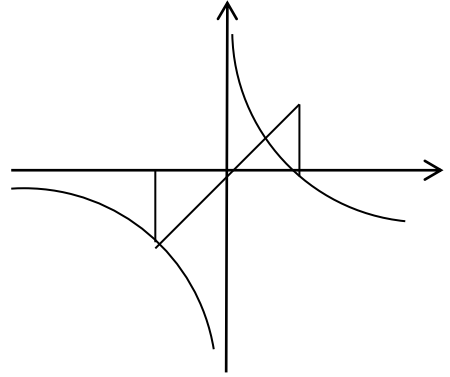
Tənbəl darvazanın ağzında oturub

Ağzını açıq qoyub.

Heç kəs baş açə bilmir,

Hansı darvazadır, hansı da ağız.

(Sətri tərcümə)

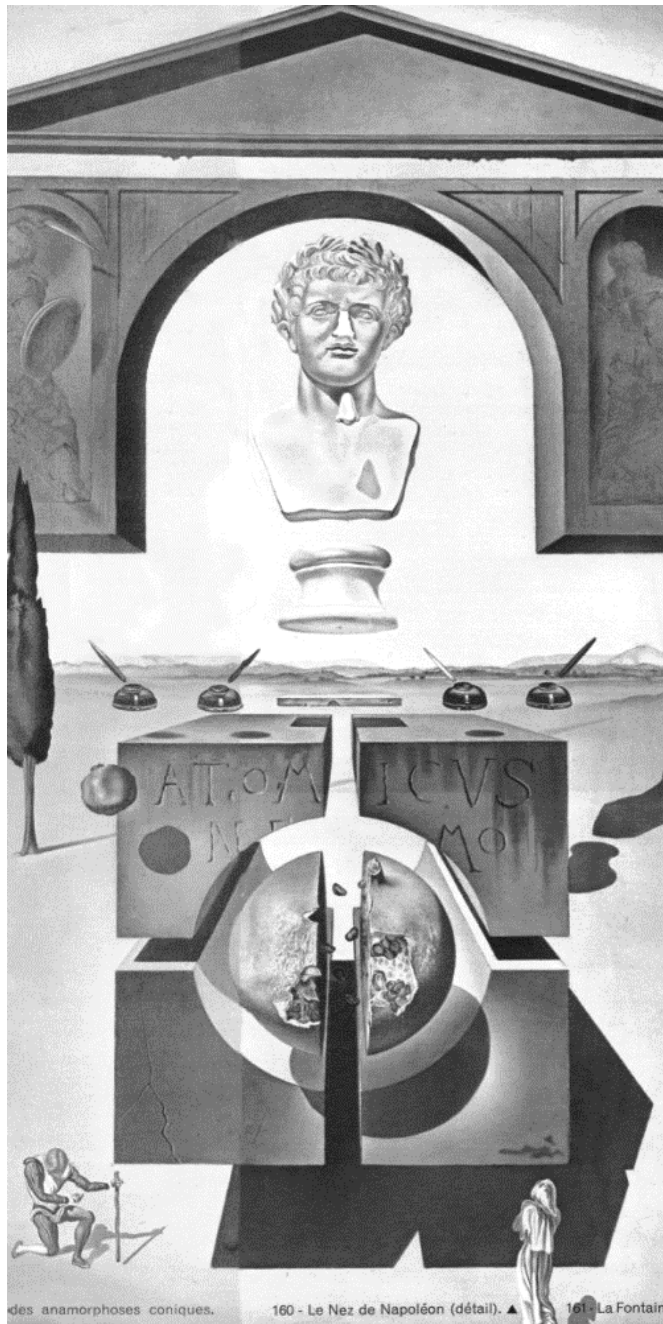
Hiperbolik paylaşma dilçilikdə, demoqrafiyada (daha sonra bax, Tsipf qanunu, gəlirlərin Paretoya görə bölünməsi) və s. müşahidə olunur.

Elliptik otağın bir fokusundan çıxan səslər o biri fokusda toplanır və fokuslardan birində baş verən söhbət digərində də eşidilir.

Bu cür fokuslanmadan Sirakuza həbsxanasındaki “Dionisi qulağı”nda istifadə edilib. Burada divarlar məhbusların danışmalarını, hətta pıçılıtları belə gizli boruya əks etdirirdi ki, həmin boru vasitəsi ilə də hökmdar onları dinləyə bilərdi.

Vaşinqtonda Kapitoliyadakı nümayəndələr palatasının tağları elə qurulub ki, əksolunma sayəsində zəif bir küncündəki pıçılıtlar belə o biri küncündə eşidilir. Şayiələrə görə, bəzən konqresmenlər naqolay vəziyyətə düşür, onların partiyalarının hansısa sirri faş olurdu.

Siciliya adasındaki Cirqenti kilsəsində (formasına görə – fırlanma ellipsoidi) bir fokusda çıxarılmış səs o birisində aydın eşidilir. Fokusların birində tövbə otağı düzəldilir. Bir nəfər təsadüfən ikinci fokusunu tapır və tövbələri dinləməklə əylənir, bəzən dostlarını da bura gətirir. Bir dəfə isə tövbə otağına onun arvadı gəlir...

Salvador Dali. "Nar və mələk"

II FƏSİL

TƏSADÜF VƏ ZƏRURƏT

Təsadüf və zərurət, qeyri-koherent küy, nizamsızlıq, fluktuasiyalar, stimullar, idarəçilik, dinamik dayanıqsızlıq, işəsalma mexanizmi, güclənən tufan, güclənmə, kooperativ davranış, struktur dəyişiklikləri, koherentlik (uzlaşma), nizam, özünütəşkil, dövrilik. Hazırda konsert zallarında və stadionlarda tez-tez canlandırılan “insan lazeri” sxemi üzrə adamların özünü-təşkilinin təsviri üçün təbii olan bu terminlər G. Xaken və onun davamçıları tərəfindən sinergetikada daha çox işlədilən açar sözlər kimi çıxış edir. Sistemin qeyri-xətti təsirdə olan elementlərinin davranışı özü-özünə təşkil olunan makroskopik strukturlarda məkan, zaman və funksional nizamın yaranması üçün zəruridir.

Salvador Dali – anadangəlmə sinergetika filosofu (Y.Solodov). “Nar və Mələk” – narın inkişafının bütün mərhələləri – toxumdan yarpağa, çiçəyə və meyvəyə qədər – təsvir olunmuşdur. Holistik bir təsvir. Xoş olan odur ki, xristianlıqda nar ruhun ölümsüzlüyünün, dirilmənin rəmzidir. Bu, yaradının əzəli səsidir, mələklərin və atomların nitqidir, həmin o mahiyyətdir ki, ondan lap qədimdə gerçəklik və arzular, ruqlar və ulduzlar biçilmişdir.

Azərbaycan rəssamı Toğrul Nərimanbəyov da nar mövzusunda biganə deyil. Nərimanbəyovun narı – meyvə, eyni zamanda da həyatın, bolluğun, sevinc və ilhamın rəmzidir. Dinamik dayanıqsızlığın, faza keçidlərinin və nizamlanmamış strukturlardan spontan olaraq nizamlanmış strukturların

əmələ gəlməsinin öyrənilməsi (sinergetika baxımından) zamanı fizikada, kimyada, biologiyada və sosiologiyada İ.Priqojinin işləyib hazırladığı tarazlıqda olmayan proseslərin termodinamikası üsulları da tətbiq olunur.

Adi təsadüfi küy prosesini sistemin sonsuz ölçülü attraktorda hərəkəti kimi nəzərdən keçirmək olar. Sonlu ölçülülük verilmiş siqnalın dinamik sistemin köməyi ilə yenidən yaradılmasının mümkünliyünü bildirir. Texnoloji proseslərin idarə olunması məsələləri həll edilərkən, determine olunmuş xaosu adi “küy”lərdən və maneələrdən fərqləndirmək vacibdir. Məsələ ondadır ki, determine olunmuş xaosda daxili nizamın mövcud olması prinsip etibarlı ilə onu idarə etməyə imkan verir, küy xaosu isə idarəolunmazdır. Obrazlı müqayisə üzrə xaosun bu iki növü arasındakı fərq adamlarla dolu zaldakı küylə, çıxışa hazırlaşan orkestr musiqiçilərinin yaratdığı küy arasındakı fərq kimidir. Dirijorun bir əl işarəsi kifayətdir ki, orkestr çalısındaki küy sakitləşsin. Kütlənin diqqətinə hakim kəsilmək isə praktik olaraq mümkün deyil.

Sinergetikanın başa düşülməsi üçün analogiya qismində Alessandro Mantsonidən iqtibaslar gətirək.

Xalq iğtişaşları zamanı həmişə məlum sayda insanlar tapılır ki, onlar çilğın ehtiraslarına və ya məkrli niyyətlərinə, ya da hərc-mərcliyə olan yaramaz meyllərinə görə var gücləri ilə hadisələri daha pis səmtə yönəltməyə çalışırlar... Lakin bu qüvvələrə müqabil olaraq, müəyyən sayda insanlar da tapılır ki, onlar eyni bir şövq və əzmlə əks təsir doğurmağa çalışırlar. Bir-birinə zidd olan bu iki tərəfin hər birindəki, hətta əvvəlcədən razılıq olmadıqda belə, iradə birliyi hərəkətlərdə gözlənilməz bir uzlaşma yaradır. Sonradan kütləni və sanki iğtişaşlar alətinin özünü yaradan isə sonsuz sayda çalarlarla bu və ya digər təsadüfə meyli insanların qarışığıdır... Lakin kütlə güc üstünlüyünə malik olaraq, bu təsadüfə istənilən tərəfin sərəncamına verə bildiyi kimi, iki aktiv tərəfdən hər biri onu özünə tərəf çəkmək, ona sahib çıxmaq üçün bütün söylərini səfərbər edir. Sanki iki düşmən ruh bu nəhəng bədənə girmək və onu hərəkətə məcbur etmək uğrunda yarışır. Hər şey hərəkətin bu və ya digər nəzərdə tutulmuş məqsədin xeyrinə yönəldilməsi üçün kimin şayiələr yaya biləcəyindən; kimin hiddət

və qəzəbi təkrar alovlandıra və ya zəiflədə biləcək yeni xəbərləri dəqiq məqamında düşünüb tapa biləcəyindən; kimin daha çox insanın ağzında getdikcə daha ucadan səslənəcək, tərəflərdən birinin mövqeyini ifadə edəcək, təsdiqləyəcək və, eyni zamanda, çoxluğun bu və ya digər tərəfin xeyrinə ola biləcək hökmünü hazırlaya biləcək çağırışlar səsləndirə biləcəyindən asılıdır.

Analoji vəziyyət axşamlar, bir qrup gəncin şəhərdə nizamsız və məqsədsiz dolaşmadan sonra aclıq hiss etməyə başladıkları, lakin hansı restorana üstünlük vermək lazım olduğunu bilmədikləri zaman yaranır: bir-birlərini sözsüz başa düşən iki və ya üç dostun olması yetərlidir ki, onlar seçim etsinlər, qalanları isə onların dallarınca getsin (C.Kalioti).

“Yetişmiş almanın yerə düşməsinin səbəbi nədir? Yerın cazibəsi? Saplağın quruması? Alma ona görəmi yerə düşür ki, günəş onun saplağını qurudur, özü ağırlaşır, külək onu silkələyir? Ona görəmi düşür ki, yaxınlıqda dayanmış oğlan onu yemək istəyir? Bunların heç biri səbəb deyil. Bütün bunlar yalnız istənilən bir həyatı, üzvi, kortəbii hadisənin baş verməsi şərtlərinin üst-üstə düşməsidir” (L.N.Tolstoy. “Hərb və sülh”).

Xaotiklik və təsadüfilik arasındakı fərqi sadələşdirilmiş şəkildə insanların özlərini pik saatlarında ağzına kimi adamlarla dolu dəmiryolu stansiyasında və nəhəng, qorxmuş kütlə arasında necə aparmaları misalında göstərmək olar. Dəmiryolu stansiyasının nə olduğu haqda anlayışı olmayan müşahidəçinin təsəvvüründə sərnəşinlər stansiyada özlərini xaotik aparırlar, buna görə də həmin müşahidəçi fikirləşir ki, hər kəs öz yolu ilə, tamamilə mənasız bir tərzdə hərəkət edir. Əslində isə bu xaos kimi görünən hərəkətin kökündə bir nizam durur: hər kəs öz qatarına tələsir.

Stansiyada insanların hərəkəti sadəcə qatarın hərəkət yollarının dəyişməsi haqqında elanla tez bir zamanda dəyişdirilə bilər. Bundan fərqli olaraq, insanların kütlə arasında, vahimə vəziyyətində davranışları həqiqətən də təsadüfidir – sadə bir elan onları uzlaşdırılmış şəkildə hərəkətə məcbur edə bilməz.

Dildə olan ayrı-ayrılıqda, bir növ “xaotik” şəkildə, götürülmüş sözlər də eynilə. Lakin mətnədə – cümlədə, daha mürəkkəb sintaktik quruluşlarda

– bu sözlər müəyyən intensionallıq qazanır. Bu sözlərin potensial imkanlarının hərəkətə gətirilməsinin gizli mexanizmi işləməyə başlayır və s., və i. Məqsəd meydana gəlir. Deməli – həm də nizam.

“Qoqol dünyası, – Vladimir Nabokov yazırdı, – müasir fizikada “Kainat harmonikdir” və ya “Kainat – partlayışdır” konsepsiyalarına yaxındır, o, ötən əsrin saat mexanizmi kimi sakitcə fırlanan dünyalarına bənzəmir. Ədəbi üslubun da öz ayrılığı mövcuddur, məkanda olduğu kimi, lakin az sayda rus oxucusu düşünmədən Qoqolun magik kaosuna baş vurmaq istəyər”.

L.V.Uspenskinin ardınca bəzi statistik məlumatlara nəzər yetirək. Fransız alimlərindən birinin dediyi kimi, statistika cavan qızın çimərlik paltarına bənzəyir: görünməyənlər görünənlərdən heç də az maraqlı deyil.

Xaos ideyası, şeylərin gözlə görünən nizamının paradoksal, dəyişkən əsası kimi rus klassik ədəbiyyatına da yaxın olmuşdur.

Mütəxəssislər A.S.Puşkinin “Dalğalı dumanlar içrə...” (“Qış yolu” – T.) şeirinin ilk dörd misrasında neçə müxtəlif hərfin olduğunu hesablayıblar: neçə “a” var, neçə “b” var və s. Hesablamaq asandır. Bu on altı misrada “п” hərfi doqquz dəfə, “к” hərfi yeddi dəfə, “в” – altı dəfə işlənir. Digər hərflərin işlənməsi fərqlidir. “Ф” hərfi isə ümumiyyətlə yoxdur. Onun “Ölməz Oleq haqqında nəğmə” əsərində 70-ə yaxın “п”, 80-dən artıq “к”, yüzdən çox “в” var. “Ф” hərfinə isə bircə dəfə də olsa rast gəlinmir.

Puşkinin ayı haqqındakı tamamlanmamış “Bir dəfə isti yaz vaxtı...” nağlında da 60 “п”, daha çox “к” və ondan da çox “в” hərfi var. Lakin “ф” hərfinə burada da bircə dəfə belə rast gəlinmir. Bu isə artıq adamı təəccübləndirir.

Çox gözəl əsər olan “Poltava” poemasında 30 000-ə yaxın hərf var. Lakin nə birinci, nə üçüncü, nə də beşinci minliklərdə siz “ф” hərfini tapa bilməzsiniz. Yalnız on beş səhifədən dörd-beşini oxuyandan sonra bu hərf-lə ilk dəfə qarşılaşmaq olar. Bu, “Poltava”nın 378-ci sətirində, aşağıdakı de-yimdə baş verəcək:

*Во тьме ночной они, как воры...
Слагают цифр универсалов...
(Gecənin qaranlığında onlar oğru tək...
Universalların rəqəmlərini düzürlər...)*
(Sətri tərcümə)

Ukrayna dilində getmanın fərmanı “universal” adlanırdı, “rəqəm” isə bizim indi “şifrə”, yəni gizli yazı adlandırdığımızı bildirirdi. Bu sözdə (yəni “цифр” sözündə – Т.) ilk “ф” hərfinə rast gəlinir. “Poltava”-nı axıra kimi oxusanız, bu hərfə daha iki dəfə, özü də eyni sözdə rast gələcəksiniz:

*Гремит анафема в соборах...
Раз в год анафемой доньне.
Грозя, гремит о ней собор...
(Kilsələrdən lənət sədaları yüksəlir...
İldə bir dəfə, ta indiyədək,
Onun adı lənətlə çəkilir...)*
(Sətri tərcümə)

“Anafema” – lənət deməkdir. Xain Mazepanı bütün kilsələrdə lənətləyirdilər.

Beləliklə, “Poltava”-nın 30 000 hərfi arasında cəmi üç “ф” var. “Ф” hərfi nə Lermontovun “Dalğalanıb tərپənəndə saralan zəmi” şeirində, nə də Krılovun “Qarğa və tülkü” təmsilində yoxdur.

“Цифра” (“rəqəm”) sözü isə bütün Avropa dillərinə ərəb dilindən keçmişdir (bizim rəqəmlərə əbəs yerə ərəb rəqəmləri demirlər), “anafema” (“lənət”) isə yunan sözüdür.

Puşkinin “Çar Saltan haqqında nağıl” əsərində də, “Poltava”-da olduğu kimi, “ф” hərfinə üç dəfə, və hər üç dəfə eyni bir sözdə – “флот” (“donanma”) sözündə rast gəlinir. Bu söz də rus sözü deyil, beynəlxalq istifadədə olan sözdür, ispanca – “flota”, ingiliscə – “fleet” (flit), almanca – “Flotte”

(flott) kimi səslənir. Bütün dillər eyni bir Qədim Roma kökündən istifadə etmişdir: latınca “fluer” (flüe-re) “axmaq” (su haqqında) deməkdir.

Puşkinin ölməz “Boris Qodunov” dramında, rus xalqının həyatı təsvir olunan səhnələrdə, tərkibində “ф” hərfi olan sözlər demək olar ki, yoxdur; bu hərf yalnız bir neçə adda var (şahzadə Fyodr, Efimiy monastırı, dyak (kargüzar) Efimyev), bir də ki, şahzadənin çəkdiyi xəritə “coğrafi” (“географическая”) adlanır.

“Ф” hərfinin rus ədəbiyyatında nadir hallarda işlənməsi heç də təsadüfi deyil. Bu, böyük yazıçıların əsərlərində rus dilinin xəlqiliyinin, yüksək dərəcədə təmizliyinin göstəricisidir. Belə ki, rus dilində “ф” səsi ümumiyyətlə yoxdur.

Dörd cildlik “Puşkin dilinin lüğəti” tərtib olunmuşdur. Puşkinin bütün mətnlərində altı yüz minə yaxın söz var. Onlardan iyirmi bir min iki yüzü fərqli sözlərdir. Yüz dəfədən artıq cəmi yeddi yüz iyirmi sözə rast gəlinir. Bir dəfə işlənir – altı min dörd yüz qırx müxtəlif söz, iki dəfə - səkkiz yüz səksən söz, üç dəfə – bir min səkkiz yüz söz.

Ayrı-ayrı yazıçıların üslubunu statistik baxımdan səciyyələndirmək olar. Məlumdur ki, yazıçıların üslubu ayrı-ayrı nitq hissələrindən, cümlə tiplərindən və s. istifadə yolu ilə müəyyən ehtimali qanunauyğunluğa tabe olur.

Beləcə, məsələn, Kuprində 500 müstəqil mənalı sözə 77 feil düşür, Puşkində bu göstərici – 110, Çexovda – 120-dir, Simonovun nəsrində 500 sözə 170 isim, 49 sifət, 73 əvəzlik düşür, Şoloxovda hər 500 sözə 216 isim, 77 sifət, 39 əvəzlik, 77 feil düşür. Müxtəlif müəlliflərdə nitq hissələri arasında ki qarşılıqlı nisbət maraqlıdır.

Məsələn, bəzi müəlliflər dünyanı, gerçəkliyi keyfiyyət göstəricilərinin böyük müxtəlifliyində görür və təsvir edir (Eşbi prinsipi üzrə – müxtəlifliklər müxtəlifliklə tənzimlənir).

Puşkində orta hesabla hər 100 əlamətdən 25-i sifət əlamətləridir, 100 feilə isə 26 zərf düşür. Lermontovda isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 39 və 42-dir.

Deməli, Lermontovun nitqi və təfəkkürü daha konkretdir, daha “keyfiyyət”lidir və qavranılan proseslərə daha fəal rəng verir.

Lakin qeyd edilməlidir ki, bu əlamətlərə görə müxtəlif müəlliflərin dünya duyumu, dünyanı dərk etmələri ilə bağlı qəti nəticələr çıxarmaq, yəqin ki, tələskən addım olardı. Əlbəttə, demək olmaz ki, Puşkin Lermontovdan daha az konkretdir və ya Lermontovda dünyanın qavranması onun əşyalarının keyfiyyət parametrlərinin dərk yolu ilə getmir.

Bir neçə söz də təkamül və təbii seçmə haqqında.

Ördəklər üzməyi, yəqin, milyon illər bundan əvvəl öyrəniblər. Lakin bu qədər uzun bir müddət ərzində onlar yaxşı üzməyi öyrənə bilməyiblər. Bunu amerikalı bioloq Herbert Preynce müəyyən etmişdir.

Alim silsilə təcrübələr keçirmiş və həmin təcrübələr sübut etmişdir ki, vəhşi ördəyin aerodinamik keyfiyyətləri hidrodinamik keyfiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə daha yaxşıdır; iti üzən ördəyin faydalı iş əmsalı (f.i.ə.), çox böyük enerji sərfi ilə, olduqca aşağıdır. Eyni zamanda sürətli uçuş zamanı bu quşun f.i.ə. yetərinə böyükdür. Deməli, ördəklərin təkamülü üzməyə yox, uçmağa uyğunlaşma istiqamətində getmişdir.

Adətən tələbə və şagirdləri öyrədirlər ki, mühit şəraiti uzun müddət dəyişməz saxlanıldığı halda sabitləşdirici seçim ifrat variantları kəşib atmaqla “işləyir”. İ.İ.Şmalhauzen göstərdi ki, sabitləşdirici seçimin ən maraqlı effekti məhz zamanca güclü şəkildə dəyişən mühidə təzahür edir, çünki dəyişən şəraitə birdəfəlik və həmişəlik uyğunlaşmaq mümkün deyil. Elə bir uyğunlaşma (adaptasiya – T.) qazanılır ki, bütün variantlarda işlək olsun. Uyğunlaşmanın yığılması mütərəqqi təkamülə doğru aparır.

Sabitləşdirici seçim – dayanıqlılığın yaradılması mexanizmidir, belə ki, canlı sistemlər termodinamik tarazlıqdan uzaq olan sistemlərdir, yəni həmin sistemlər üçün “dayanıqlıq” və ya “dayanıqsızlıq” vəziyyətləri müvafiq olaraq “mövcud olmaq” və “mövcud olmamaq”la eynidir. Beləliklə, sabitləşdirici seçim nəzəriyyəsi həyatın və “xalqın ruhu olan dilin” (N.V.Qoqol) necə mövcud olması haqqında elmdir.

Tabellilik prinsipləri və komponentlər arasında konsensus – eyni sikkənin iki üzüdür.

Q.Xakenin ardınca lazer paradiqmasını və ya göldə qayıqları, nəzərdən keçirək.

Fərz edək ki, qarşımızda üzərində qayıqların üzdüüyü bir göl var. Elektrik sahəsini su üzərində dalğalara, elektronları isə qayıqlara bənzətmək olar. Gölün səthi ilə yayılaraq, dalğa qayıqları gah qaldırır, gah da aşağı salır.

Analoji şəkildə də elektron elektrik sahəsi gərginliyinin dəyişmələrinə uyğun hərəkət edir. Bu da fəaliyyətdə olan tabelilik prinsipidir. Elektron elektrik sahəsinin təsiri altında hərəkət etməyə başlayır. Digər tərəfdən, elektrodinamikadan məlumdur ki, yüklər, bu halda isə **ossilyasiya edən** elektronlar, elektrik sahəsi, yəni dairəvi səbəblilik prinsipi yaradır.

Müasir dünyanın yuvarlandığı prinsipial olaraq yeni vəziyyəti dəyərləndirək³.

Keçid dövrünün müddətini qloballaşmanın fiziki xassələrinə əsaslanmaqla dəyərləndirmək olar. Məlumdur ki, məsələn, bir çox təbii sistemlərdə təkamülün fiziki sərhədlərinə çatma onlarda özlərinə bənzər dinamik strukturların – Benar özləklərinin – yaranması ilə müşayiət olunur.

Əgər tavaya nazik qat şəklində hər hansı özlü maye (məsələn, bitki yağı) töksək və tavanı yağlı səthin temperaturunu sabit saxlamaqla odda qızdırsaq, onda zəif qızdırılmada – kiçik istilik axınlarında – maye sakit və hərəkətsiz qalacaq. Bu, tarazlıqlı nizama yaxın vəziyyətin tipik mənzərəsidir. Əgər alovu artırmaqla istilik axınını gücləndirmiş olsaq, onda müəyyən müddətdən sonra – tamamilə gözlənilməz şəkildə – yağın bütün səthi dəyişəcək: bu səth düzgün altıbucaqlı və ya silindrik özlələrə bölünəcək. Tavadakı struktur arı şanına oxşar şəkil alacaq. Bu maraqlı çevrilmə mayenin konvektiv dayanıqsızlığını birincilər sırasında öyrənmiş fransız tədqiqatçısının adı ilə Benar hadisəsi adlandırılmışdır.

ossilyasiya
lat. (oscilium) – rəqs etmə, enib-qalxma

³ Bu haqda O.V.Dobroçeyevin əsərlərinə bax (Oleq Viktoroviç Dobroçeyev – İqtisadi Strategiyalar İnstitutu proqnozlar mərkəzinin direktoru, "Kurçatov İnstitutu" REM-in baş mütəxəssisi, "Qlobal dünyaya" klubunun sədr müavini).

1900-cu ildə fransız tədqiqatçısı Benarın məqaləsi çap olundu. Həmin məqalədə arı şanına bənzər bir strukturun fotosəkli də verilmişdi. Yastı geniş qaba tökülmüş civə qatı aşağıdan qızdırılarkən, bütün qat gözlənilmədən eyni cür vertikal altüzlü prizmalara parçalanırdı ki, həmin prizmalar da sonradan Benar özəkləri adlandırıldı. Hər bir özəyin mərkəzi hissəsində maye qabarıq, vertikal üzlərin yaxınlığında isə çəkilirdi. Başqa sözlə, qabda qızmış mayeni yuxarı qaldıran və soyuq mayeni aşağı salan yönəlmiş axınlar yaranırdı.

İstilik axını daha da gücləndirildikdə özəklər dağılır – nizamdan xaosa keçid baş verir. Lakin ən təəccüblüsü odur ki, daha böyük istilik axınlarında keçidlərin növbələşməsi müşahidə olunur.

Bu prosesin təhlili zamanı tavada nə vaxt “nizam”, nə vaxt isə “xaos” olacağını göstərən, yəni nizam və xaos “zonaları”nı müəyyənləşdirən parametr qismində Reley meyarı adlanan, yağ qatı üzrə yuxarıya doğru temperatur fərqlərinə mütənasib olan parametr seçilir. Bu parametr idarəedici adlanır, çünki, o, sistemin bir haldan başqa hala keçirilməsini “idarə” edir. Releyin kritik qiymətləri zamanı (riyaziyyatçılar onları bifurkasiya nöqtələri adlandırırlar) “nizam-xaos” keçidləri müşahidə olunur.

İlk dəfə bu hadisə yastı səth üzərinə tökülmüş mayelərin qızdırılması zamanı aşkarlanmışdır. Bu da yeni sinergetika elminin ilk problemlə suallarından biri oldu – təbiətinə görə xaotik olan istilik enerjisi müəyyən şəraitdə Maksvell demonunun və ya başqa kənar qüvvələrin köməyi olmadan arı şanına oxşar həmcins göz-göz struktur yarada bilər.

Analoji şəkildə fikir yürütməklə təxmin etmək olar ki, bəşəriyyətin hansısa yarım sistemlərinin məkanda xaotik genişlənməsi prosesində yer kürəsi ölçülərinə çatması onların özlərinə bənzər yeni sosial, siyasi və ya iqtisadi törəmələrin meydana gəlməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Ola bilər ki, qloballaşma dövrünün ilk belə elementləri məhz transmilli korporasiyalar – XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlindən başlayaraq, praktik olaraq həmcins Yer planeti iqtisadi mühitinin strukturca oxşar makrohissəcikləridir.

Məntiqə görə, qlobal iqtisadi strukturlaşmadan sonra və, hətta onunla yanaşı olaraq, siyasi strukturlaşmanın yaranmasını gözləmək lazımdır.

Bu cür nəzər nöqtəsindən “çoxqütblü dünya” adlandırdığımız dünya planetin təbii siyasi gələcəyi kimi görünür, lakin onun müasir adı qarşidan gələn sosial konstruksiyanın təbiətinə heç də tam adekvat deyil. Qütblü dünya üçün səciyyəvi olan antaqonistiklik özəkli dünyanın təbiətinə ziddir. Gələcəyin heç bir dövlətinə öz təsirlərinə görə eyni olan başqa yeni törəmələrin bir hissəsinə belə qarşı durmaq üçün ehtiyatları bəs etməz. Buna görə də XXI əsrin özəkli strukturu cəmiyyətin tamamilə başqa, döyüşkənlikdən daha çox sülhsevər “siyasi əxlaq”ını diktə edəcək.

Siyasi qloballaşmanın fiziki modeli yeni siyasi dünya nizamının yaranma vaxtını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bunu təbiət sistemlərinin strukturlaşmasının ikinci mühüm fiziki nəticəsinə – onların vəziyyətlərinin dəyişməsinin harmonik səciyyəsinə əsaslanmaqla etmək olar.

Lakin, ilk olaraq, yeni siyasi törəmələrin miqyasını dəyərləndirək. Bu gün müşahidə olunan siyasi strukturlaşma prosesləri – SSRİ kimi fəvqəlböyük sistemlərin dağılması və ABŞ, Çin və Hindistan qorunub saxlanmaqla, xırda, Qərbi Avropa dövlətləri tipli sistemlərin birləşməsi – güman etməyə əsas verir ki, yaxın gələcəyin baza elementi 3 min km.-ə yaxın ölçüləri olan sosial-siyasi törəmələr olacaq. Nikolay Kondratyevin iqtisadi araşdırmaları dövründən məlumdur ki, bu cür, miqyaslarına görə ABŞ-la müqayisə oluna bilən, iqtisadi strukturlara 50-60 ilə yaxın müddəti ehtiva edən iqtisadi inkişaf dalğaları uyğun gəlir. Bizim dəyərləndirmələrimizə görə, qlobal dünyanın özəkli siyasi quruluşunun yaranması üçün bir neçə bu cür sikl tələb olunur.

Dünyanın gələcək kvazihəmcins siyasi strukturunun daha kiçik miqyaslı, amma strukturuna görə keyfiyyətə bənzəri olan prototipi kimi özünün qismən kiçik ölçüləri sayəsində həmcins iqtisadi zəmində nisbətən tez formalaşmış Avropa İttifaqını göstərmək olar. Avropa özəklər dünyası da planetar (qlobal) olmasa da, hər halda dünya miqyaslı böhran – İkinci Dünya Müharibəsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

İctimai inkişafın hədd keçidi təbiətinin başa düşülməsi onun bəzi təbii sosial nəticələrinin meydana gələcəyini güman etməyə əsas verir.

Yeni strukturların inkişaf dinamikasında ictimai həyatın harmonik şəkildə özünü tənzimləməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bu özünü tənzimləməni sosial hadisələrin təhlili və proqnozlaşdırılması üçün dəqiq instrumentariyə malik gələcəyin insanı həyata keçirməlidir.

Rusiya ictimai həyatının təxminən 80 illik sikli barədə danışmaq olar. Rusiyada xalqa, məsələn, 1905-ci ildə uğursuz 1825-ci il dekabristlər üsyanı təcrübəsini təkrarlamaq, sonra isə 1985-ci ildə yenidənqurmanı başlamaq üçün məhz bu qədər vaxt lazım oldu. XX əsrdə 1917-ci il böhranından 1998-ci il böhranına kimi ölkə inkişafının iqtisadi sikli də təxminən 80 ilə bərabərdir. Bu cür uzunmüddətli sikllərdə bütün ölkələrin və xalqların, o cümlədən də bir çoxlarının öncədən proqnozlaşdırıla bilməyən hesab etdiyi Rusiyanın, sosial-siyasi təkamülünün qanunauyğun böhranlı səciyyəsi öz ifadəsini tapır. Sadəcə, ölçülərinə görə böyük ölkədə inkişaf sikli cəmiyyətin fiziki modelinə tam uyğun olaraq, yaxşı öyrənilmiş, lakin nisbətən daha kiçik ölçülərə malik ABŞ-la müqayisədə daha çox vaxt tələb edir.

Rusiya üçün adekvat “böyük vəzifələr”in, yəni elə vəzifələrin ki, onlar ölkənin böyük ölçülərinə və uzun sikllərinə mütənasibdir, zəruriliyi də məhz bununla bağlıdır. Sosial hərəkətlərin miqyasının və onların gerçəkləşdirilməsi üçün ayrılmış zaman kəsiyinin belə təbii mütənasibliyi işığında bu ölkədə niyə tez-tez “böyük” sosial planların və xəyali layihələrin meydana gəlməsinin səbəbləri aydınlaşır. İctimai həyatın təbii kökləri istənilən halda, tarixi dram və ya məzhəkə halında da olsa, qaçılmaz olaraq özlərini göstərir.

Xaosdan – yaradıcılığa: caz, samba və improvizasiya musiqisi. Caz xaosa daxil olur və xaosdan nizam yaradır. Kulter hesab edir ki, Mayls Deyvisin, Con Koltreynin və avanqard bəstəkar Con Keycin musiqisi dinləyicini teta-şüur sahəsinə – beynin bədii və mənəvi oyanma ilə bağlı olan yüksək yaradıcılıq dalğaları sahəsinə gətirib çıxara bilər.

Və əksinə, rok, rep və ritmə əsaslanan, zaman anlayışının intensiv əksi olan başqa musiqi janrları bu anlayışa qarşı xüsusi hissiyatlı uşaqların qabiliyyətlərinin bərpası üçün faydalı ola bilər. “Bizim bölgələrimizdən bəziləri müharibə zonasıdır. Belə şəraitdə sağ qalmaq üçün yeniyetmələrə

ləyaqət və mənlilik şüuru lazımdır. Bu musiqi onlara diqqətlərini cəmləməyə kömək edir. O, yeniyetmələrin özünütəşkil qabiliyyətini daha iti edir". "Yeni əsr" musiqisi və fon musiqisi məkan ətrafında təşkilatlanmışdır.

Cazın rok və replə ümumi köklərinin olmasına baxmayaraq, o, sağ qalma vasitəsi deyildir. Caz ritmlərlə idarə olunmur və sakitləşdirici deyil. Həyatımız cazı xatırladır. Əgər bu həyatı ləyaqətlə yaşamaq istəyiriksə, caz öncədən bilinməzliyi ilə bizi cəzb etməlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatında, misal üçün, demək olar ki, "açıq mətn"lər yoxdur.

İstənilən halda mətnin öz "lətifə"si olmalı, mətn semantik olaraq qapanmalıdır. Bu prinsipi ədəbiyyatşünaslar adətən süjetin qurulması, onun möhkəmliyi ilə əlaqələndirirlər. Böyük M.F.Axundovun qələmindən çıxmış Şərqdə ilk dramatik əsərlərdən başlayaraq, XX əsrin 50-ci illərinə qədər yazılmış pyesin öz bitkinliyi olmalı idi. Axundov, Mirzə Cəlil, daha sonra Cəfər Cabbarlı pyes miqyasında olan iri mətni hansısa bir bitkin "lətifə" kimi qavramağa imkan verən həmin o komponenti böyük məharətlə tapırdılar. Burada möhkəm süjet xətti ön plana çıxırdı.

Lakin ədəbiyyatın, xüsusən də dramaturgiyanın, inkişafının müəyyən bir mərhələsində sanki süjetsiz, konfliktsiz əsərlər yaranmağa başladı. Təxminən 50-ci illərdə konfliktsizlik prinsipi tərəfdarlarının mövqələrinə əsl həmlələr başladı. Mahiyyətinə varmış olsaq, əsərin konfliktsizliyi son nəticədə elə mətnin açıq olması deməkdir. Sonda belə bir vəziyyət yaranır: ədəbiyyatda, özəl olaraq isə dramaturgiyada, sistemlilik, ritmlilik, bitkinlik mətnin açıqlığından, ən müxtəlif səviyyələrdə ritmsizlikdən fərqli olaraq, həmişə hörmətdə olmuşdur. Bu cür mətnlərin informativliyi – bilindiyi kimi – hədsizdir.

İnformasiyanı sürpriz və gözlənilməzlik kimi təyin edək. Sual verərək və iki səviyyədə "bəli", "xeyr" cavablarını almayaraq (0,1) qeyri-müəyyənlik dərəcəsini necə azaltmağı göstərən, yəni qeyri-müəyyənliyin ölçülərini – entropiyanı müəyyən etməyə imkan verən bir hesab misalı gətirək.

1-10; 1-100; 1-1000 ədədlərinin üç məcmusunu təsəvvür edək. Göstərilən intervallar hüdudunda olan ədədi suallar verməklə tapmaq lazımdır.

Suallar ardıcıl olaraq verildikdə, birinci intervalda sualların sayı – 1-dən 9-a qədər, ikincidə – 1-dən 99-a qədər, üçüncüdə – 1-dən 999-a qədərdir.

Verilmiş halda strategiyanı – entropiyanı seçmək lazımdır.

1-10 halında intervalı yarı bölmək üçün suallar verilir. Məsələn, 1 və 10 hüddud hallarını nəzərdən keçirək. Sual verilir: “Beşdən böyükdür?”. Sonra, “xeyr” cavabı halında, növbəti sual verilir: “2 və ya 3-dən böyükdür?”. Cavab “xeyr”, sual – “1-dən və ya 2-dən böyükdür?”. “3-dən böyükdür?” sualı verərkən, “2-dən böyükdür?” və daha sonra “1-dən böyükdür?” sualları verilir. Beləliklə, sualların ən çox sayı 4-dür. Birinci suala “bəli” cavabının veriləcəyi halda da eyni cür hərəkət edirik. Bu halda da sualların ən çox sayı 4-dür. Beləliklə nəticələrin sayı $L = 10$ halında sualların sayı – entropiya H

$$2^H \geq K$$

bərabərsizliyinə cavab verir.

Qiymətləndirilmə halında, aşağıdan loqarifmləyərək, alırıq:

$$H \log_2 2 = \log_2 K$$

$K = 100$ olduqda, $H = 7$, $K = 1000$ olduqda, $H = 10$

Beləliklə, $K = 1/p$ (p - ehtimal) və:

$$H = \log_2 \frac{1}{p}$$

Müxtəlif ehtimalla baş verən hadisələr üçün Şennon düsturu alınır:

$$H = - \sum R_i \log_2 R_i$$

$p_1 = p_2 = \frac{1}{2}$ olduqda, $H=1$ bit. Əgər yol iki istiqamətdə ayrılırsa, onda

bir göstərici vacibdir (1 bit).

Nəhəng təbii proseslər fabrikində entropiya bütün sazişlərin növünü və gedişini müəyyənləşdirən direktorun yerini tutur. Enerjinin saxlanması qanunu yalnız debet və krediti tarazlayan mühasib rolunu oynayır.

Latın əlifbasından istifadə edərkən (hərflərin sayı 26 + sıfır hərfi) hər bir hərfin daşdığı informasiya əmsalı 4,76 bitdir.

Müxtəlif əlifbalarda istifadə olunan hərflərin entropiyası barədə məlumatlara diqqət yetirək. Alman əlifbasında bu əmsal 4,1 bitə, ingilis əlifbasında 4,03 bitə, ispan əlifbasında 3,98 bitə, fransız əlifbasında isə 3,9 bitə bərabərdir.

Rus dili üçün hər bir hərfin daşdığı informasiyanın qiyməti 4,35 bitə qədər azalmışdır. İki hərf birləşməsində bir hərfin daşdığı informasiyanın qiyməti:

- 1) rus əlifbasında – 3,32 bit;
- 2) ingilis əlifbasında – 3,17 bit;
- 3) fransız əlifbasında – 3,17 bit.

Üçhərflə birləşmələr ehtimalı müvafiq olaraq 3,01 bitə, 3,01 bitə və 2,03 bitə uyğundur.

Baş a düşülmüş mətnin bir hərfinə düşən informasiyanın qiyməti müxtəlif dillərdə təxminən eyni olmuşdur. Beləliklə, informasiya qeyri-müəyyənliyi aradan götürür.

MDU-da (Moskva Dövlət Universitetində – tərc.) Kolmoqorov tərəfindən təkmilləşdirilmiş Şennonun cavab tapmaq üsulu ilə informasiyanın izafiliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün təcrübələr aparılmışdır. Analoji metodika “Pole çüdes” verilişində də tətbiq olunur. İnformasiyanın izafiliyinin qiyməti ingilis, fransız, Azərbaycan və s. dillər üçün 70-80% həddində olmuşdur.

Qrafik izafiliyinə görə rus sözü ərəb sözündən iki dəfə yuxarıdadır. Nə qədər təhrif etsən də, yenə baş a düşülən qalacaq, xüsusilə də kontekst olanda. Durğu işarələri, nadir istisnalarda (Məsələn “Edam etmək olmaz bağışlamaq” deyimi), mənaya təsir etmir.

Sistem və ya qavrama prosesi istiqamətləndirici təmayülünü itirir və daxili münacişələrin təsiri altında dağılır. Bununla bağlı determinizm və

xaos, informasiya və entropiya, azadlıq və məhdudiyət arasında müəyyən tənəsübün tapılması və qorunması müstəsna dərəcədə vacib görünür. Bu tənəsüb özünü təşkil edən müxtəlif təbiətli sistemlərdə və obyektlərdə qüvvədə olan ümumi inkişaf qanunu kimi müəyyən edir.

İ informasiyası və H entropiyası üçün enerjinin saxlanması qanununa bənzər universal saxlanma qanunu mövcuddur. Daha geniş mənada təbii özünü təşkil proseslərində bu tərkib elementlərindən biri baş, o birisi isə ikinci dərəcəli rol (bu zaman qismən məhdud struktur, məkan-zaman və s. çərçivələrinə malik olmaqla) oynayır, bu da $H + I = I + H = 1$ invariantı şəklində ifadə olunur, I və H normalaşdırılmış şəkildə ifadə olunmuşdur.

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
I	0.500	0.618	0.682	0.725	0.755	0.778	0.797	0.817	0.824	0.835
H	0.500	0.382	0.318	0.275	0.245	0.222	0.203	0.183	0.176	0.165

$I = H^{p+1}$ olduqda cədvəldə verilmiş göstəricilər yerlərini dəyişəcək. Qeyd olunmalıdır ki, $H = I^{p+1}$ şərti determinə olunmuş komponentin artmasına, $I = H^{p+1}$ şərti isə dağıdıcı amillərin güclənməsinə aparır.

Sistemlərin özünü təşkil edən prosesi bir dayanıqlı haldan başqasına fasiləsiz keçiddən ibarətdir. Sistemin bir təşkil olunma səviyyəsindən başqasına keçidə "p" göstəricisinin dəyişməsi uyğun gəlir. Göstəricilər ki, "p" nin kiçik qiymətləri özünü təşkil edən sistemlərin daha üstün funksional rejimlərinə uyğundur.

Özünü təşkil edən sistemlərdə dominant prinsip təşkilatlanmanın obyektiv qanunu kimi optimallaşdırılma prinsipidir, və buna görə də "p" parametrinin seçilməsi "qızıl p-tənəsüb"ün köməyi ilə məqsədyönlü ola bilər. Məkan-zaman ölçülərinə malik maddi strukturların təsvirində bu tənəsüb qısaldılmış yazı və ya koddur. Tənəsübün struktur vahidi – bütövlükdə obyektin onun hissələrinin qarşılıqlı təsirində təsvir etməyə imkan verən mütənəsiblikdir.

Rezonans hadisəsi müxtəlif mürəkkəbli dərəcələrinə və miqyaslara malik özü özünü təşkil edən sistemlərin, musiqi əsərlərində səslərin ahəng-

dar şəkildə birləşməsinin, orqanizmin fizioloji funksiyalarının ritmik təşkilinin əsasında durur. Rezonans sistemləri kökləyir və sinxronlaşdırır, onları harmonik bütöv şəkildə birləşdirir, ümumi ritmə tabe edir. Lakin harmoniya həm də elementar riyazi təzahürünün təbiət və incəsənət prosesləri və hadisələrinin irrasionallığının qlobal qanunauyğunluğu kimi asimmetriyada da təzahür edir.

Ədəbi əsərlərdə, o cümlədən N.V.Qoqolun əsərlərində, şaquli güzgü müstəvisində “gözəllik xətti” formasında ifadə olunan əks perspektiv prinsipindən geniş istifadə edilir. “Dəhşətli qisas” povestində klassik “gözəllik xətti” olan təsvir tapmaq mümkündür: “Dneprin ortasından hündür dağlara, geniş çəmənliklərə, yaşıl meşələrə baxmaq adamın ruhunu oxşayır! Dağlar da ki, heç dağlar deyil: onların yaylaları yoxdur, aşağı hissələrində də, yuxarılarda olduğu kimi, şiş zirvə görünür, altda da, üstə də uca səma durur. Təpələrin üstündə bitən meşələr meşə deyil: bunlar meşələr babasının pırtdaşiq başında bitmiş tüklərdir. Onun altındakı saqqal suda yuyunur, saqqalın altında da, saçlarının üstündə də uca səma durur. O çəmənliklər də heç çəmənlik deyil: dairəvi səmanı ortadan qurşaqlamış yaşıl kəmərdir, həm üst yarısında, həm alt yarısında ay gəzişir”.

Müəllif dünyanı, ətraf təbiəti adekvat şəkildə təsvir etməyə nə qədər çalışsa da, demək lazımdır ki, bütün bunlar son nəticədə oxucunun diqqətini əsərin informativ strukturundan kənara “aparır”. Böyük söz ustaları hətta bu cür təbiət təsvirlərində də əsərin əsas informativ xətti ilə müəyyən assosiasiya yarada bilirlər, və ya da bunu etməyə çalışırlar.

Təhsilin mikromodeli ilə yanma nəzəriyyəsinin riyazi modelləri arasında aşkar analogiya mövcuddur. Cismi hansısa bir kritik temperatura qədər qızdırarkən, biz enerji sərf edirik. Əgər istiliyin verilməsini çox tez dayandırsaq, cisim sadəcə soyuyar. Lakin müəyyən bir hədd keçildəndən sonra maddə özü yanmağa və istilik verməyə başlayır. Hazırlıqlı mütəxəssis “ictimai vaxt”a qənaət etməyə başlayır. Görək, təhsildə daha aşağı səviyyədə analoji proseslər baş verirmi? Təcrübəli müəllimlər və bəzi psixoloqlar bu cür proseslərin olduğunu təsdiqləyirlər. Ayrı-ayrı fənlərin mənimsənilməsi buna yaxın sxem üzrə gedir. Özəl olaraq bu, ümumi fizika və ya ali riyaziyyat nü-

munəsində xüsusilə yaxşı görünür, çünki verilmiş halda fənnin mənimsənilmə dərəcəsini nisbətən sadə şəkildə dəyərləndirmək olur: fənnin mənimsənilməsinin başlanğıc mərhələsində – məsələlərin məlum şablonlar üzrə həlli, əsas fakt və teoremlərin əzbərlənməsi; sonrakı mərhələdə – fənnin aktiv mənimsənilməsi, bilgiləri əvəzləyən anlama, qeyri-standart məsələləri həll etmək qabiliyyəti, öz kompetensiyasının hüdudlarını başa düşmə.

Başqa bir əyani misal – nüvə reaksiyası: partlayış müəyyən kritik kütlə yığıldıqdan sonra baş verir. A.Qonçarovun məşhur qəhrəmanı Oblomova yüksək mənəvi tələbatlar da yad deyildi. O, kitabı açır, otuz üçüncü səhifəyə kimi oxuyur və yuxuya gedirdi. Sonrakı dəfə hər şeyi təzədən başlayırdı. Bu, I(t)-nin kiçik qiymətlərində “soyuma”nın və çox da yüksək olmayan motivasiyanın tipik nümunəsidir. Beləliklə, çoxsaylı tələbələr və şagirdlər az qala on il ərzində xarici dili öyrənir, lakin bu zaman hansısa bir möhkəm bilgi qazanmırlar.

Yeri gəlmişkən, siyasi texnologiyalar mərkəzinin direktoru İqor Bunin hesab edir ki, V.V.Putin Qonçarovun Ştoltsu tipli homo faber –uğura yönəlmiş insan, öz məqsədlərindən heç vaxt imtina etməyən insandır. Eyni zamanda, bu insan başqa yolla gedib eyni nəticəyə nail olmaq üçün geri çəkilə biləcək bir insandır.

Məlumdur ki, funksiyanın kiçik dəyişməsi onun törəməsinin, yəni templərin, əhəmiyyətli dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Verilmiş müddəanı K.Trusdell belə izah edir: “Əgər bu belə olsaydı (funksiyanın kiçik dəyişməsi törəmənin kiçik dəyişməsinə gətirir – qeyd bizimdir), onda oğulun atadan hündür olması faktı əsasında belə qənaətə gələ bilərdik ki, o daha tez böyümür” (Trusdell K. Bütöv mühitlərin ilkin kursu. Moskva, Mir, 1975 – rus dilində).

Yeri gəlmişkən, bu yaxınlarda Şekspirin müəllifliyi haqqında mübahisələr yenidən qızışıb. Bəhanə isə İlya Qililovun 1997-ci ildə çıxmış “Uilyam Şekspir haqqında oyun, və ya Böyük Feniksin sirri” kitabı oldu. İ.Qililov hesab edir ki, məşhur pyeslərin müəllifi qraf Retlend olmuşdur, onun xanımı ledi Retlend isə ərinə kömək etmişdir.

“Qlobus” teatrının müəllifi isə, yeri gəlmişkən, onun adını, Şekspir – “Nizə yelləyən” kimi yox, Şaksper kimi tələffüz edirdilər, ümumiyyətlə “kəmsavad insan” idi. REA Rəyasət Heyətinin iclasında akademik N.Balaşev belə bir fikir söylədi ki, İ.Qililov onun verdiyi məlumatları qəbul etmir və ya birtərəfli şərh edir. “Dünyaca tanınmış əsərlərin kimin qələminə məxsus olması ilə bağlı mübahisələr, çətin ki, birdəfəlik və həmişəlik olaraq başa çatsın. Lakin kiməsə böyük ingilisi tutduğu mövqedən salmağın müyəssər olacağını da təsəvvür etmək çətindir” (Masakovskaya Y.Şekspirdə qapandılar// “Poisk”, 7-13 noyabr 1998. №45 – rus dilində) Deyilənlər M.Şoloxova da aiddir.

Zaman-zaman bu cür şübhələr qara buludlar kimi çoxsaylı roman və hekayələr yazmış məşhur Azərbaycan ədibi Süleyman Rəhimovun da başının üstünü alırdı. Yəqin, insanlar bir sənətkarın gerçəkləşdirdiyi möhtəşəm potensial imkanlara sadəcə inanmaq istəmirdilər.

Çox vaxt düşünürlər ki, hər hansı bir obyekt öyrəndikdən sonra tamamilə eyni daha iki obyekt haqqında da hər şey məlum olur, çünki, “iki” – “bir” və “bir” deməkdir. Lakin unudurlar ki, bu “və”nin dalında nəyin durduğunu da tədqiq etmək vacibdir (A.Eddinqton).

III FƏSİL

TƏHLİLİN KƏMIYYƏT ÜSULLARI

Bundan əvvəl qeyd olunmuşdu ki, “mürəkkəblik” ətraf mühitin halı olmaqdan daha çox bizim şüurumuzun (biliyimizin) halıdır.

Məlum müddəaları A.Dmitriyevin məqaləsi üzrə (“Nauka i jizn”, 2001, №5) izah edək.

“Belə xırda bir şeyə görə! Kəpənəyə görə! – Ekels qışqırdı. O, döşəməyə yıxıldı – tarazlığı poza biləcək zərif kiçicik məxluq, balaca domino daşları yıxıldı... böyük daşlar... Zamanı təşkil edən saysız illər zənciri ilə birləşmiş nəhəng daşlar” (R.Bredberi. “İldırımın səsi”).

Xaos qeyri-xətti sistemin özünün dinamikasından – onun eksponensial sürətlə istənilən sayda yaxın trayektoriyalar əmələ gətirmək xassəsindən yararır.

Niyə bəzi proseslər nəticələrinə görə proqnozlaşdırıla bilən olur, başqaları isə yox? Bəlkə də yaxşı proqnoz üçün hansısa ilkin göstəricilərimiz çatmır? İlkin şərtlər haqqında bilgiləriышыш yaxşılaşdırmaq lazımdır – və hər şey qaydasında olacaq, həm sikkə ilə, həm də hava proqnozu ilə bağlı. Laplas heç də əbəs yerə deməyib: mənə bütün Kainat üçün ilkin şərtləri verin, mən onun gələcəyini hesablayacağam. Laplas səhv edirdi. Ona və onun müasirlərinə davranışlarının uzun müddət üçün proqnozlaşdırılması mümkün olmayan determinasiya edilmiş dinamik sistemlərin nümunələri məlum deyildi. Yalnız XIX əsrin sonunda fransız riyaziyyatçısı Anri Puan-

kare ilk dəfə olaraq kiçik ilkin şərtin nə olduğunu hiss etdi (lakin determine edilmiş xaosun şövqlə öyrənilməsi dövrü başlanana kimi əsrin daha dörd-də üç hissəsi keçdi).

Qeyri-xətti sistem nümunəsində ilkin şərtlərin sistemin prosesinin xarakterinə necə təsir etdiyini göstərək.

$$X_{n+1} = 4X_n[1-X_n]$$

x(0):	0.75000	0.74990	0.74999
İterasiya			
1	0.7500000	0.750200	0.750020
2	0.7500000	0.749600	0.749960
3	0.7500000	0.750800	0.750080
4	0.7500000	0.748398	0.749840
5	0.7500000	0.753193	0.750320
.....
.....
96	0.7500000	0.287457	0.495576
97	0.7500000	0.819301	0.999922
98	0.7500000	0.592186	0.000313
99	0.7500000	0.966007	0.001252
100	0.7500000	0.131350	0.005003

Bu, gələcəyin statistik öncədən xəbər verilə bilinməyini əsaslandırılmış və, təbii ki, statistik keçmişin bərpa olunmasının mümkün olub-olmamasını anlamağa cəhd etmiş Puankareni maraqlandırdı. Aydın oldu ki, xeyr, keçmiş bərpa olunmur.

Bəzi canlı varlıqların sahib olduqları qəribə öncəgörlük istedadına diqqət yetirək. 30-cu illərdə həkim-mikrobioloq S.T.Velxover aşkar etdi ki, insanın tənəffüs yollarında yaşayan birhüceyrəli mikroblar Günəşdə partlayışlar qeydə alınmazdan bir neçə gün əvvəl fəal surətdə çoxalmağa başlayır.

Artan günəş radiasiyası (səbəb) həmin bakteriyalar üçün ölümcüldür, buna görə də populyasiyanın saxlanması üçün onları sürətlə çoxalmağa məcbur edən müdafiə mexanizmi işə düşür (nəticə). Səbəbin müşahidə olunduğu zaman fenomeni göz qabağında idi.

Dinamik sistemləri şərti olaraq iki tipə bölmək olar. Birincilərdə hərəkət trayektoriyaları dayanıqlıdır və kiçik sapmalarla əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilə bilməz. Bu cür sistemlər qabaqcadan proqnozlaşdırıla biləndir – məhz buna görə bizə məlumdur ki, Günəş sabah da, bir il sonra da, yüz il sonra da çıxacaq. Gələcəyi müəyyənləşdirmək üçün bu halda hərəkət tənliliklərini bilmək və ilkin şərtləri vermək yetərlidir. Sonuncuların qiymətlərindəki əhəmiyyətsiz dəyişmələr proqnozda cüzi səhvlərə səbəb olacaq.

Beləliklə, ilkin şərtlərdə “kiçik” dəyişikliyin prosesə əhəmiyyətli təsiri göstərilmişdir (“Kiçik şeydə möcüzələr”).

Beləliklə, tərbiyədəki həтта “kiçik” qüsurlar arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər ki, bu da psixozla uzlaşır. İnsana “Əgər siz təzədən yaşamağa başlasaydınız, yenə beləmi yaşayardınız?” sualı verildəndə, bəziləri “Bəli” cavabını verirlər. Məntiqi olardı ki, R.Bredberini yadda saxlayaraq, indidən keçmişə keçidlə bağlı sual verilən zaman cavab üzərində düşünək.

Beləcə, gələcəyi proqnozlaşdırmaq heç də həmişə mümkün olmur. Bəs keçmişlə bağlı vəziyyət necədir? Keçmişə həmişə bərpa etmək (“öncədən xəbər vermək”, birmənalı şəkildə izah etmək) həmişəmi mümkün olur? Düşünmək olar ki, burada problem olmamalıdır. Bir halda ki, irəli hərəkət zamanı trayektoriyalar bir-birindən uzaqlaşır, geri hərəkət zamanı onlar yaxınlaşmalıdır. Bu, doğrudan da belədir. Amma faza məkanında trayektoriyaların yaxınlaşa və ya uzaqlaşa biləcəkləri istiqamətlər bir yox, bir neçədir. Həm irəliyə, həm də geriyyə hərəkət zamanı trayektoriyalar istiqamətlərin bir hissəsi üzrə yaxınlaşa, başqa hissəsi üzrə isə ayrılı bilərlər. Keçmiş “öncədən xəbər verilmir”?

Akademik Fomenkonun ənənəvi yanaşmadan əsaslı və prinsiplial şəkildə fərqlənən qədim dünya tarixi üzrə işləri bu tezisnin doğruluğunu sübut edir.

Bu da olub (Oruellə görə): kim keçmişə nəzarət edirsə – gələcəyə nəzarət edir. Məsələn, soyuq müharibə dövründə total çoxsaylı məxfilik və dezinformasiya pərdələri (Oruellə görə, “Həqiqət Nazirliyi”).

Beləliklə, keçmişin “öncədən deyilə bilməzliyi”nin dinamik təbiəti gələcəyin öncədən deyilə bilməzliyinin təbiətinə bənzərdir: dinamik sistemin trayektoriyalarının dayanıqsızlığı və hesabat nöqtəsindən uzaqlaşdıqca, mümkün variantların sayının sürətlə artması. Keçmişə yenidən bərpa etmək üçün dinamik sistemin özündən başqa, bu keçmişdən kəmiyyətcə yetərli və keyfiyyətcə etibarlı informasiya tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi prosesin müxtəlif mərhələlərində onun xaosluq dərəcəsi müxtəlif olur və hətta sıfıra qədər düşə bilər (əhəmiyyətli olan hər şeyin qabaqcadan müəyyənləşdirildiyi hal). Təbii ki, sistem nə qədər az xaosluq olarsa, onun keçmişə bir o qədər asan bərpa olunur.

Ürək ritminin xaosluq xarakteri ona fiziki və emosional yüklənmələrin dəyişməsinə çevik reaksiya vermək, onlara uyğunlaşmaq imkanı yaradır. Məlumdur ki, ürək ritminin tənzimlənməsi müəyyən vaxtdan sonra letal sonluqla nəticələnir. Səbəblərdən biri odur ki, xarici təbəddülatları kompensasiya etmək üçün ürəyin “mexaniki möhkəmliyi” yetərli olmaya bilər. Müntəzəmlik orqanizmin zahiri mühitin təsadüfi təsirlərinə qarşı müqavimətinin azalmasına dəlalət edir. Bu zaman orqanizm dəyişiklikləri adekvat şəkildə izləmək və onlara yetərincə çevik cavab vermək iqtidarında olmur. Bu cür nizamlanmanın ən sadə variantı xaosluq sinxronlaşmadır. Bu halda bir-biri ilə bağlı olan bütün yarım sistemlər xaosluq da olsa, eyni cür, sinxron fəaliyyət göstərir. Xaosluq sinxronlaşma prosesləri təkcə heyvan və ya insan orqanizmində deyil, həm də daha iri strukturlarda – biosenozlarda, ictimai təşkilatlarda, dövlətlərdə, nəqliyyat sistemlərində və s. baş verə bilər.

Sinxronlaşmanın mümkünlüyü nə ilə izah olunur? Birincisi, hər bir ayrıca götürülmüş yarım sistemin davranışı ilə: yarım sistem nə qədər xaosluq, “müstəqil” olarsa, onu ansamblın digər elementləri ilə “hesablaşma”ğa

vadar etmək də bir o qədər çətin olur. İkincisi, yarım sistemlər arasında əlaqənin məcmu gücü ilə: onun artması “müstəqilliy”ə meylliği boğur və, prinsip etibarını ilə, nizama gətirib çıxara bilər. Bu zaman əlaqələrin qlobal olması, yəni təkcə qonşu elementlər arasında deyil, həm də bir-birindən uzaqda duran elementlər arasında əlaqələrin mövcud olması vacibdir.

Çox sayda yarım sistemləri ehtiva edən real sistemlərdə əlaqə material və ya informasiya axınları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu axınlar nə qədər intensiv olarsa, elementlərin özlərini uzlaşmış şəkildə aparmaları şansı da bir o qədər böyük olur, və ya əksinə. Məsələn, dövlətdə əlaqələndirici axınlar rolunu nəqliyyat, poçt, telefon rabitəsi və b. oynayır. Buna görə də, həmin xidmətlərin tariflərinin qaldırılması müvafiq axınların azalmasına gətirib çıxara bilər, dövlətin bütövlüyünü zəiflədir və onun dağılması üçün şərait yaradır.

Xaotik sinxronlaşma nəzəriyyəsiindən məlum olur ki, mürəkkəb sistemin ayrı-ayrı hissələrinin uzlaşdırılmış işini onun elementlərindən biri təmin edə bilər ki, həmin element də peysmeyker və ya “ritm bələdçisi” adlanır.

Sinxronlaşmış vəziyyətin dağılması necə baş verə bilər?

Bir mümkün variant haqqında biz artıq danışmışdıq. Bu, əlaqələrin zəifləməsidir. Başqa bir səbəb – “ritm bələdçisinin” ansambla qeyri-adekvat təsiridir. Doğrudan da, əgər peysmeykerin diktə etdiyi “ritm” sistemin komponentinin təbii hərəkətinə həddindən artıq zidd olarsa, hətta əlaqənin yetərincə güclü olduğu halda belə o, öz hərəkət tərzini ansambla zorla qəbul etdirə bilməyəcək. Lakin əvvəlki hərəkət tərzini də dəyişməz olaraq qalmayacaq. Nəticədə isə sinxronlaşma dağılacaq.

Beləliklə, dinamik kaos ikiüzlü Yanus kimidir: bir tərəfdən, özünü nizamsızlıq modeli kimi, digər tərəfdən isə müxtəlif miqyaslarda sabitlik və nizamlılıq kimi göstərir.

Hazırda dinamik sistemlərin xaosa keçidinin üç ssenarisi məlumdur. Bunlar Lorensin “qəribə attraktorları”, Feyqenbauma görə dövrün ikiqat artması və Pomo-Mannevil növbələşməsidir. Dinamik kaos rejimi özünü təşkil edən sistemlərin universal xassəsidir. 60-cı illərin əvvəllərində edilmiş bu kəşf həmin vaxta qədər mövcud olmuş və öncədən bilinməyən, xaotik hərəkətə yalnız böyük sərbəstlik dərəcələrinə malik sistemlərin (məsəl-

lən, qaz molekullarının) malik olmaları haqqında təsəvvürü darmadağın etdi. 1963-cü ildə Amerika riyaziyyatçısı Lorens üç adi diferensial tənlikdən ibarət və öncədən bilinməsi tamamilə mümkünsüz hərəkət tərzilə fərqlənən olduqca sadə sistem aşkarladı. Belə sistemlərin faza portretləri qərribə attraktorlar adlandırıldı.

Dinamik sistemlər nəzəriyyəsində sistemin ən yaxın trayektoriyalarının meyl etdiyi (cəzb olunduğu) faza məkanındakı çoxluq attraktor adlanır. Attraktorlara ən sadə misal kimi dayanıqlı qovşaq və dayanıqlı son hədd sikli göstərilə bilər. Qərribə attraktorlar da trayektoriyaları özlərinə cəzb etmək xassəsinə malikdirlər, lakin bu çoxluqların strukturu (topologiyası) olduqca qeyri-adidir. Tədqiqatlar göstərir ki, onlar kəsri ölçülüklə səciyyələnən fraktal çoxluqlar sinfinə aiddir.

Eşbi prinsipinin arifmetik attraktorları əsasında sadə misallar gətirək.

Natural ədədlərlə maraqlı "təcrübə"lər elə misalların qurulmasının mümkünlüyünü göstərdi ki, həmin misallarda attraktor və bifurkasiya anlayışlarının analoqları təzahür etsin. İstənilən ikirəqəmli α natural ədədini götürək (məsələn, $\alpha = 27$). Bu ədədin rəqəmlərini öz aralarında dəyişsək, α^* ədədini alarıq. Bu ədədi α -ya invers ədəd adlandıraraq (bizim halda $\alpha^* = 72$). Sonra aşağıdakı kimi hərəkət edək. Bu ədədlərin fərqi hesablayaq (böyük ədəddən kiçiyini çıxaraq, bizim misal üçün $b = a - \alpha^* = 72 - 27 = 45$), alınan və ona invers olan ədədlərin cəmini $b + b^*$ (bizim misal üçün $45 + 54 = 99$) nəzərdən keçirək. Əmin olmaq mümkündür ki, istənilən ikirəqəmli ədədlə hərəkətlərin yuxarıda verilmiş ardıcılığında cavabda 99 və ya 0 (ədəddə eyni rəqəmlər, məsələn 44, olduğu halda) alınacaq, yəni hansı ikirəqəmli ədəddən başlamış olsaq da, sonda 0 və ya 99-a gəlib çıxacağıq! Beləliklə, bu iki ədəd sanki "cəzbedici ədədlər"dir və özünəməxsus attraktor rolunu oynayır.

Eyni hərəkətləri üçrəqəmli ədədlərlə edəndə nə baş verəcəyinə diqqət yetirək. Bilavasitə təkrar seçim nəticəsində əmin oluruq ki, üçrəqəmli ədədlər üçün "attraktor"ların sayı da ikiyə bərabər olacaq (333, 121, ... tipli simmetrik ədədləri üçün – 0, və bütün digər ədədlər üçün – 1089). Lakin dörd-rəqəmli ədədlər üçün "attraktor"ların sayı artıq beş olacaq (0, 990, 9999, 10890, 10989), yəni bir növ "bifurkasiya" baş verəcək. "Təcrübə"ləri rəqəm-

lərin sayını artırmaqla davam etdirərək (təkrar seçim sadə kompüter proqramının köməyi ilə həyata keçirilir), “atraktor”ların müvafiq sayını müəyyənləşdirək. Rəqəmlərinin sayı 1-dən 11-ə qədər olan natural ədədlər üçün hesablamaların nəticələri cədvəldə göstərilmişdir:

Ədəddə rəqəmlərin sayı	“Atraktor”ların sayı
1	1
2,3	2
4,5	5
6,7	13
8,9	34
10,11	89

Cədvəldən “bifurkasiya”ların təzahür etməsi qanunauyğunluqları aydın görünür: “atraktor”ların sayının artması rəqəmlərin iki vahid artması ilə baş verir. “Atraktor”ların sayı isə yetərincə sürətlə artır və kibernetikanın banilərindən olan U.Eşbinin sözlərini bir daha təsdiqləyir: “Müxtəliflik müxtəlifliklə tənzimlənir”.

Cədvəlin sağ sütunundakı ədədlər Fibonaççi ədədləri ilə heyvətəmiz bir şəkildə əlaqəlidir:

0, 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, 34, 55, 89, 144, ...

yəni “atraktor”ların sayı cüt nömrəli Fibonnaçi ədədləri qanunu üzrə artır.

Fraktal (kəsrlili) ölçülük məkanın fraktal çoxluqlarla dolma dərəcəsini səciyyələndirmək imkanı verir. Fraktal çoxluqların mühüm xassəsi onların daxili strukturunun invariantlığıdır: fraktalın nə qədər kiçik hissəsini götürmüş olsaq da, onun strukturu həmişə eyni olacaq. N ölçülü məkanda, məsələn, müəyyən ölçüdə tili olan kubda, nöqtələr çoxluğunu nəzərdən keçirməklə, hansı minimal ədədin bütün fraktal çoxluğu əhatə etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Kubun tilinin ölçüsünü kiçiltməklə, fraktal ölçülüyü təyin

edirlər. Bir qayda olaraq, bu, kəsr ədədidir. Məsələn, İngiltərənin sahil xəttinin fraktal ölçülüyü təxminən 1,25-ə bərabərdir, əzilmiş kağız vərəqin fraktal ölçülüyü isə təxminən 2,5-dir. Bu ölçülüyü bilmək çox vacibdir, belə ki, bu ədədin tam hissəsi verilmiş qəribə attraktorun təsviri üçün zəruri olan nizam parametrlərinin minimal sayı haqqında informasiya verir.

Fraktal çoxluqların müəyyən xətti ölçüləri (uzunluğu, sahəsi, həcmi) olmur. Məsələn, əgər dövlətlər arasındakı sərhəd həddindən artıq sınıq əyri təşkil edirsə, bu halda onun uzunluğu vahid olaraq qəbul edilmiş uzunluq ölçüsündən asılıdır. Məsələn, ispan ensiklopediyasına görə, İspaniya və Portuqaliya arasında sərhədin ümumi uzunluğu 987 km təşkil edir, amma portuqal ensiklopediyasında bu uzunluq 1214 km-ə bərabərdir. Göstərilən fərq onunla izah olunur ki, uzunluğu ölçmək üçün Portuqaliya daha kiçik vahid seçmişdir.

Dinamik xaotik sistemlərin digər mühüm səciyyəsi Lyapunov göstəriciləridir. Dinamik sistemdə xaosun yaranması müəyyən istiqamətlərdə trayektoriyaların dayanıqsızlığının nəticəsidir, yəni trayektoriyaların xassələri hansısa istiqamətlərdə eksponensial olaraq fərqlənir. Lyapunov göstəricisi müvafiq qeyri-sabit dinamik prosesin öncədən deyilə bilməzlik səviyyəsini səciyyələndirir. Lakin qəribə attraktorun məkanda məhdud yer tutması səbəbindən digər istiqamətlərdə trayektoriyalar sıxılmalıdır, özü də bu sıxılma genişlənməni üstələməlidir. Genişlənmə və sıxılmanın kəmiyyətə səciyyələndirilməsinə λ Lyapunov göstəriciləri xidmət edir.

Adi (qeyri-xaotik) dinamik sistemin tarazlıq vəziyyəti üçün Lyapunov göstəriciləri müvafiq matrisanın öz qiymətlərinin həqiqi hissələrinə bərabərdir və tarazlığa yaxın vəziyyətdə trayektoriyaların sıxılma ($\lambda < 0$ olduqda) və ya dartılma ($\lambda > 0$ olduqda) sürətlərinə uyğundur. İstənilən attraktor üçün sıxılma dərəcəsi dartılma dərəcəsindən yüksək olmalıdır. Əgər attraktor nöqtədirsə, onda bütün i -lər üçün $\lambda_i < 0$. Qəribə attraktor birdən az olmayan müsbət Lyapunov göstəricisi ilə səciyyələnir. Üçölçülü halda qəribə attraktor Lyapunov göstəriciləri arasında yalnız aşağıdakı nisbətdə mövcud olur: $\lambda_1 < 0$, $\lambda_2 = 0$, $\lambda_3 > 0$.

Dayanıqsızlığın xarici mühitlə enerji mübadiləsi hesabına sabitləşdirildiyi açıq sistemlərdə, məsələn, lazerlərdə, inkişaf imkanı energetik səviyələrin invers məskunlaşdığı dayanıqsızlıq vəziyyəti optik doldurulma hesabına qorunur. Lakin elə inkişaf prosesləri də ola bilər ki, bunlarda dayanıqsız vəziyyət mənfi əks əlaqə ilə sabitləşdirilir. Bu cür sistemdə inkişaf nizam parametrlərinin daha az dayanıqsız vəziyyətindən daha dayanıqsız, lakin yenə də əks əlaqə ilə sabitləşdirilmiş vəziyyətə keçidi bildirir. İnkişafın bu cür tipi yalnız canlı təbiətdə və ya texniki qurğularda mümkündür, çünki onun gerçəkləşməsi üçün sistemin vəziyyətinin və onun verilmiş vəziyyətdən kənara çıxmalarının ölçülməsi imkanını təmin etmək, eləcə də yaranan ziddiyyətləri kompensasiya edən mexanizmə malik olmaq lazımdır. Canlı təbiətdə və texnikada bu funksiyaları məhz mənfi əks əlaqə yerinə yetirir.

Mürəkkəb qeyri-xətti tarazlıqsız sistemlərin nizamlanmış məkan strukturları (dissipativ strukturlar – İ.Priqojin onları belə adlandırır) formalaşdırmaq xassəsi üzərində qısaca dayanaq. Bu halda özləri özlərini təşkil edən tarazlıqsız proseslər zaman və məkanda baş verir və tənliklərdə **diffuziyani** da nəzərə almaq lazımdır.

Bu cür sistemlərdə sonsuz sayda sərbəstlik dərəcələri olur. Lakin belə sistemlərdə özünü-təşkil proseslərinin təhlili göstərir ki, verilən halda heç də bütün sərbəstlik dərəcələri bütövlükdə sistemin fəaliyyətinə olan töhfəsinə görə ekvivalent deyillər. Adətən həm də nizam parametrləri adını almış çox az

sayda dəyişənləri ayırmaq mümkün *olur ki, bütün digər sərbəstlik dərəcələri (nizam parametrləri) tənliyin həllinin Furiye sırasına ayrılmasına əsaslanan davranışına "uyğunlaşır"*. Alınan nizam parametrlərinin tənlikləri adi qeyri-xətti diferensial tənliklərdir və onlar artıq haqqında danışılmış keyfiyyət xassələrini (sıçrayışlı keçidlər, dövrilik və s.) aşkarlayırlar.

Diffuziya (*lat.* diffusio – yayılma, axıb getmə) – bir maddə molekullarının (qazın, mayenin, bərk cismin) başqasına bilavasitə təmas zamanı və ya məsaməli arakəsmə vasitəsi ilə molekulların istilik hərəkəti ilə şərtlənən nüfuz etməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilmiş qanunauyğunluqlar özü özünü təşkil edən proseslərdə ümumsistem səciyyəlidir, yəni özünü-təşkilin baş verdiyi mühitin özəlliklərindən asılı deyil. Onlar təkcə diferensial tənliklərlə ifadə olunan fasiləsiz qeyri-xətti sistemlərdə deyil, həm də hansısa tənliklərlə təsvir olunmayan sistemlərdə baş verir.

Özünü-təşkil – sistemin kritik vəziyyətinə çıxış – sistemin müəyyən idarəedici parametrləri hesabına baş verir. Məsələn, faza keçidlərində kritik vəziyyətə temperatur və təzyiq arasında müəyyən nisbətlərdə nail olunur. Lakin mürəkkəb sistemlərin bir sinfi də vardır ki, onlar kritik rejimə öz təbiətlərinə görə, bu sistemlərə xas olan daxili təkamül meyilləri nəticəsində çıxırlar. Belə sistemlərin kritik vəziyyəti xarici idarəetmə parametrlərinin dəqiq sazlanmasını tələb etmir və mahiyyət etibarını ilə özünüdəstəkləmə xassəsinə malikdir.

Belə kritik vəziyyətlər özü özünü təşkil edən kritiklik adlandırıldı. Tədqiqatların göstərdiyi kimi, bu cür sistemlərin kritik vəziyyətlərdə standart fluktuasiya spektri olur:

$$P = \frac{A}{I^\gamma}$$

Burada P tezlikdir, I isə hadisələrin (zəlzələlərin, daşqınların və s.) intensivliyidir, A və $\gamma > 1$ konstantalardır. Bu bölgünün ən müxtəlif adları var: Mandelbrot onu fraktal bölgü adlandırır. Fizikada isə bu bölgü “flikker-küy” və “ $1/f$ bölgü” kimi tanınır. Vasitəsi ilə ehtiyat axınlarının yaradıldığı, təşkil olunduğu və onlara nəzarət edildiyi fəvqəlmürəkkəb texniki sistemlərin xüsusilə təhlükəli olması ilə bağlı rəylər inandırıcı sayılmalıdır. Əsasən də ona görə ki, bu halda texnogen qəzaların öyrənilməmiş tipi hərə-kətə gəlir. Bunlardan biri 1987-ci ildən özü özünə təşkil olunmuş kritiklik (self-organized criticality) adlanır.

Q.Q.Malinetki və həmkarları bu fenomenin mahiyyətini tərəzinin gözlərində qum topasının dinamikası kimi sadə bir misalla izah edirlər. Bu topaya zaman-zaman təsadüfi şəkildə qum dənələri atılır. Növbəti qum dənə-

nəsinin əlavə olunması heç bir reaksiya doğurmaya, ya da tərəzinin gözündən axıb tökülən n qum dənəsi ölçüsündə uçquna səbəb ola bilər. Öncədən görmək çətin deyil ki, qum tərəciyi kiçik olduqda axıb tökülən qum dənələrinin n sayı tərəcinyin üzərinə atılan qum dənəciklərinin sayından azdır. Əgər tərəcik çox böyükdürsə, onda böyük uçqunlar çox olur və topada qum azalır. Nəticədə müəyyən dinamik tarazlıq yarana bilər: topaya düşən qum dənələrinin sayı axıb tökülən dənələrin sayına, demək olar ki, bərabər olur. Vacib olanı budur ki, tarazlıq öz-özünə yaranır – kollektiv proses nəticəsində, xaricdən idarə edilmə səbəbindən yox. Doğrudan da uçqun tək cə verilmiş qum dənəsi ilə deyil, həm də onun “ümumi iş”i uçqunun təşkili olan ən yaxın qonşuları, qonşularının qonşuları ets. ilə şərtlənir. Lakin tarazlıq bifurkasiya tarazlığıdır, qərarlıdır, uçquna səbəb ola bilər. Buna görə də həmin vəziyyəti öz-özünə təşkil olunmuş kritik vəziyyət adlandırırlar.

Maraqlanmaq məntiqli olardı: uçan axında n qum dənəsinin olması $p(n)$ ehtimalı nə qədərdir? Natura, laborator və kompüter təcrübələri göstərir ki, n -in böyük qiymətlərində $p(n)$ ehtimalı dərəcələr üzrə düşür:

$$P(n) > n^{-\alpha}$$

Burada α dərəcə göstəricisi 1-dən 2-yə qədər intervalda yerləşir (uçqunların baş verməsi modelinin konkret detallarından asılı olaraq).

Asılılıq özündə həddindən artıq sadəliyi və az qala rekord universallığı birləşdirir. Seysmologiyada, meteorologiyada, təkamül biologiyasında və digər təbiət elmlərində bu nisbəti Qutenberq-Rixter qanunu, demoqrafiyada – sosiologiyada və iqtisadiyyatda – Sipfa-Pareto qanunu və rəqiblər qanunu, linqvistikada –Estu-Sipfa-Mandelbrot qanunu, elmmetriyada –Lotki, Bredford, Uillis, Urkvart və b. bölgüləri adlandırırlar.

Aşkar bir faktı qeyd edək: termodinamik olaraq açıq sistemin mövcudluğunun sürəkliliyi ona fasiləsiz ehtiyat daxilolmaları ilə bilavasitə bağlıdır. Lazerdə bunu doldurulma yaradır. Lazerin qidalanma blokunun işçi rejiminin yol verilən hüdudlardan kənara çıxması (xüsusilə də onun sıradan çıxması) şüalanmanın generasiyasının qaçılmaz şəkildə dayanmasına səbəb

olur. Entropik dəyərsizləşmiş ehtiyatların kənarlaşdırılması prosesinin pozulması da eyni finala gətirib çıxarır.

Öz təbiətlərinə görə bu qədər fərqli hadisələrin ümumi xassəsi nədir? Cavab: mürəkkəb fiziki, texniki, bioloji, sosiomədəni dinamik sistemlərin quruluşuna xas olan çoxsaylı elementlərin və yarımsistemlərin qarşılıqlı əlaqəliliyi, qarşılıqlı bağlılığı. Qum topası güclü şəkildə ideallaşdırılmış modeldir, bu modeldə ən yaxın qonşular arasında yalnız lokal əlaqələr nəzərə alınıb. Buna görə də bir elementin (qum dənəsinin) vəziyyətinin dəyişməsi qonşu elementlərin də vəziyyətlərinin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Real mürəkkəb sistemlərdə lokal əlaqələrlə yanaşı, daha yüksək səviyyəli əlaqələr də yer alır, özü də onların səciyyəsi müxtəlif, kombinasiyaları dəyişkən olur.

Beləliklə, mənbələri operatorların səhvlərində və ya ayrı-ayrı elementlərin güvənsizliyində deyil, bir bütöv kimi sistemin xassələrində, onun özünü necə aparacağına öncədən bilinməsinin mümkünsüzlüyündə olan texnogen fəlakətlər kateqoriyası mövcuddur. Dinamik xaos rejimindəki lazerin dinamikasının növbəti mərhələsinin əvvəlki mərhələyə bənzəmədiyi halda olduğu kimi, hissələri arasında çoxsaylı əlaqələrin mövcud olduğu qeyri-xətti sistem də onunla fərqlənir ki, bu sistemin təkamülünün cari mərhələsi onun ilkin vəziyyətindən mürəkkəb şəkildə asılıdır.

Hiperbolik paylaşımların Ranq üsulu ilə empirik təhlilinin ənənəvi nümunələrindən biri də ədəbi mətnlərin statistik təhlilidir. Bu cür yanaşmanın tək dillə bağlı deyil, həm də insan fəaliyyətinin başqa forma və nəticələri ilə bağlı klassik nümunəsi kimi C.Sipfin əsərlərini göstərmək olar. Bu istiqamətdə ilk nəticələri o hələ otuzuncu illərdə almışdı. Böyük empirik materialın statistik təhlili nəticəsində Sipf göstərmişdir ki, insan davranışının bir çox formaları yetərinə sadə bir prinsipə tabedir və həmin prinsipi o, "ən az güc sərf etmə" prinsipi adlandırmışdır. Sipfin gətirdiyi və insan fəaliyyətinin ən müxtəlif sahələrinə aid məlumatlar bu fəaliyyətin nəticələrinin paylanması üçün ranq qanunauyğunluğunun geniş yayılmasının lehinə inandırıcı şəkildə dəlalət edir.

Dilin statistik tədqiqi zamanı bu qanunauyğunluq aşağıdakı kimi alınır. Konkret olaraq götürülmüş ədəbi mətn (kitab, qəzet və s.) üçün müxtəlif sözlərin hamısı rast gəlinmə tezliklərinin azalması qaydası üzrə ardıcılıqla yazılır (ən yüksək tezlikli sözə bir vahidə bərabər ranq verilir). Hər sözün rast gəlinmə tezliyinin bu ardıcılıqla bu sırada r (ranq kəmiyyəti) yeri (nömrəsi) ilə müqayisəsi, Sipfin göstərdiyi kimi, tezlik və ranq arasında tərs mütənasibliyə gətirib çıxarır:

$$X = V/r, B=const.$$

Dilə tətbiqdə bu qəbildən olan ilk statistik tədqiqatlar daha erkən dövrə aid olsa da, verilmiş ifadə adətən Sipf qanunu adlandırılır., (Estu, 1916, Kondon, 1928). Sipf hiperbolik paylaşımların insan fəaliyyətinin bir çox sahələrinə yayılması probleminə ən fundamental töhfə vermişdir. Sipfin xidməti ondan ibarətdir ki, o, tezlik və ranq arasında yetərincə sadə tərs mütənasiblik qanununu aşkarladı, bunu isə, əlbəttə, dərhal görmək çətin idi. Axı olduqca geniş hadisələr dairəsi üçün bu cür ümumi asılılıq mövcud olmaya da bilərdi. Sipf isə bu asılılığı təkcə ədəbi mətnlərdəki sözlər – Coysun “Uliss”indən, amerikan qəzetlərindən parçalara qədər – üçün deyil, həm də mətnin başqa elementləri – fonemlər, hecalar, hətta Çin heroqlifləri – üçün də yoxlamışdı.

Xatırlatmaq lazımdır ki, Amerika hinduları dilinin səhra şəraitində ilk tədqiqatları da məhz statistik prinsip əsasında aparılıb. Tanış olmayan dil öz elementləri ilə tədqiqatçılar qarşısında rast gəlinmə tezlikləri, eləcə də həmin elementlərin əhatəsi vasitəsi ilə açılırdı.

Tamamilə başqa, şəhərlərdə əhalinin sayının paylanmasına dair bir sahədən Sipf qanununa aid klassik misal gətirək. Məlum olur ki, müvafiq coğrafi regionda (dövlətdə) şəhərlər onlarda yaşayan əhalinin sayının azalmasına müvafiq ranqlaşdırılırsa, onda şəhərin ranqı ilə orada yaşayan əhalinin sayına görə “ölçü” sü arasında tərs mütənasib asılılıq müşahidə olunur. Sipfin məşhur kitabında bu qəbildən olan çoxlu başqa misallar da gətirilir.

Aydındır ki, Sipf qanunu sərt analitik asılılıq deyil və statistik səciyyəyə daşıyır. Lakin bu qanun təəccüb doğuracaq dərəcədə geniş yayıldı ki, bu da

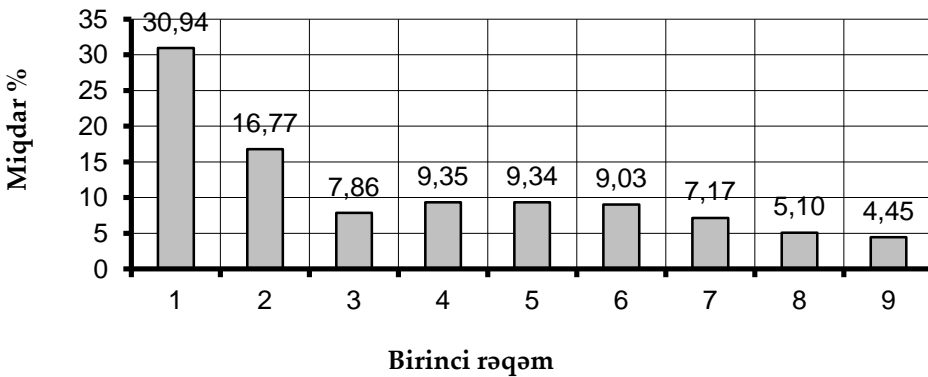
Sipf qanununun öz müəllifi tərəfindən yuxarıda qeyd etdiyimiz ən az güc sərf etmə prinsipi baxımından universallığının izahı üçün stimül oldu. Sipf güman edirdi ki, bu qanunun dayanıqlığı, taraz səciyyəsi ayrıca götürülmüş fərd və bütövlükdə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətdə iki bir-birinə əks meyl arasındakı kompromisdən yaranır. İnsan öz məqsədlərinə nail olmaq üçün mümkün qədər az güc sərf etməyə çalışır, cəmiyyətin məqsədi isə onun fəaliyyətinin cəmiyyətin maraqlarına uyğun fəallaşdırılmasıdır. Məsələn, dil ünsiyyətinə tətbiqdə bu o deməkdir ki, danışan başa düşülməsi üçün mümkün qədər az söz sərf etməyə çalışır, dinləyən isə deyilənin başa düşülməsini asanlaşdırmaq üçün mümkün qədər rəngarəng mətn tələb edir. Dilin tarazlıqlı strukturu (Sipfə görə) bu iki canatımı arasında kompromis nəticəsində formalaşır.

Əhalinin sayına və ölkələrin sahəsinə aid birinci iki rəqəmin paylanması Q.Veyl teoremindən doğur. Həmin teoremə görə 2^n (bir vahid) ədədinin ilk rəqəmi doqquzdan 6 dəfə böyük olur (V.İ.Arnold).

Ədəd	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Faiz	30	17	12	10	8	7	6	5	5

Cədvəldə Forties mədəni üzrə debitlərin paylanması verilmişdir.

Forties.

Dünyanın təkrar bölünməsinin ən sadə modeli belədir: zaman vahidi ərzində ölkə 50% ehtimalla ikiye bölünür, 50% ehtimalla isə eyni sahəyə malik başqa bir ölkə ilə birləşir.

Zarafatyana bir müqayisəyə diqqət yetirək (N.A.Vaşkeviç). Analıq, toxum qəbuledicisi, 9 (və ya 6) rəqəmi kimidir, ərəb sözü “sitt” (“qadın”) eyni zamanda həm də “altı” (ingilicə “six” və “sex” sözlərini müqayisə et) mənasını verir. Bu, məhəbbət orqanının aşağı hissəsindədir. Yuxarı hissəsinə gəlincə isə, burada da semantika qəbuledicisi “qulaq” doqquza (ya da altıya) olduğu kimi oxşayır. Bəlkə də buna görə qadınlar qulaqları ilə sevir-lər. Semalar (məna elementləri) qulağa daxil olaraq, toxum qəbuledicisinin yerləşdiyi aşağı aparatı oyadır.

Sipf sözlərin işlənmə tezliyi ilə onların yaşı arasındakı əlaqəni müəyyən etdi. Bu tezlik nə qədər yüksəkdirsə, söz də bir o qədər köhnədir.

Beləcə, 1100-dən 1400-ə qədər sözlərin doxsan faizi roman dillərindən alınıb, 1401-dən 1500-ə və 1501-dən 1600-ə qədər hərəsindən beş faiz – alınma sözlərin ümumi sayından götürülüb.

Sözün yaranma vaxtı ilə onun uzunluğu arasındakı asılılıq müəyyən edildi. Birhecalı və ikihecalı sözlərin təxminən yarısının səkkiz yüz və daha çox yaşı var.

Bu yaşda üçhecalı sözlər üç faiz, dördhecalı sözlər isə bir faizdir. İngilis dilində beşhecalı sözlər arasında səkkiz yüz yaşı olan bir söz belə yoxdur – onların hamısı cavandır.

M.Svadeş müəyyən etmişdir ki, min il ərzində dilin nüvəsinə, əsas leksikasına daxil olan sözlərin səksən faizə qədəri qorunub saxlanılır (Matfey effekti – 20-80).

Toparlanma və səpələnmə hadisələri sosial sistemdə həqiqətən universaldır. Nəhəng şəhərlərin əhalisinin və kiçik şəhərlərin sayının artması, bazar iqtisadiyyatında kapitalın azsaylı iri şirkətlərdə təmərküzləşməsi və kiçik şirkətlərin sayının artması; mətnin əsas məzmununun az sayda sözlərdə cəmlənməsi və bu məzmun genişləndirilərkən sözlərin sayının kəskin şəkildə artması; filatelist kolleksiyalarının böyüklüyə və qiymətə görə bölünməsi və s.

Bu fenomeni amerikan sosioloqu Robert Merton Bibliyadakı “Olana verilir...” deyiminə əsaslanaraq, “Matfey effekti” adlandırdı. Göstərilən hadisə ilə bağlı başqa deyimlər də mövcuddur: “Uğur uğur doğurur”, “Ehtiyat ehtiyatın yanına gəlir”, “Pul – pulun yanına”, “Dolu dənizə düşür” və s.

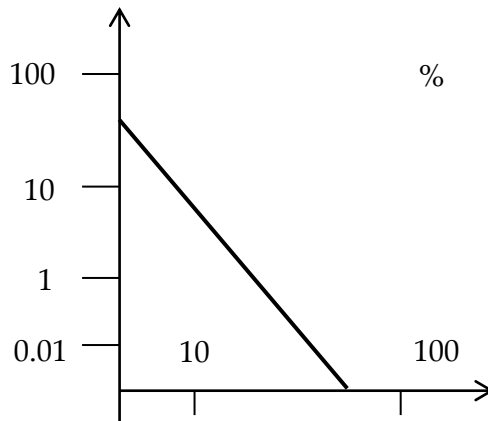
dispersiya (*lat.* dispersus – səpələnmiş, dağıdılmış) – səpələnmə, riyazi statistikada və ehtimallar nəzəriyyəsində ən çox işlənən səpələnmə, yəni orta ölçüdən yayınma ölçüsü.

Ciddi paylanma qanunu üçün kəmiyyətin orta qiymətindən danışmaq mənasızdır, belə ki, **dispersiya** sonsuzluğa bərabərdir. Buna görə də haqqında danışılan qanunun normal Haus qanununa aid edilməsinin də yeri yoxdur, belə ki, mərkəzi hədd teoremində bu cür aid edilmənin şərti ikinci məqamın sonuncu olmasıdır. Müasir ehtimal nəzəriyyəsində bu cür qanunauyğunluqların olması dayanıqlı qeyri-Haus paylanmaları nəzəriyyəsi şəklində nəzərdə tutulmuşdur. A.İ.Yablonskinin əsərində (Elmin riyazi təhlili üsulları, M, 1986, 352 s. – rus dilində) göstərilmişdir ki, qeyr-Haus paylanmaları üçün **asimptotik** ifadələr Sipfa-Pareto qanununun tezlikli forması ilə üst-üstə düşür.

asimptotik (*yun.* asymptotos) – məhdudiyətsiz yaxınlaşan.

Müəlliflərin
payı

İşlərin sayı

Hansısa bir vəziyyətin dayanıqsızlığı özünü onda göstərir ki, həmin vəziyyəti oyunçulardan birinin strategiyasını birtərəfli qaydada seçməklə özü üçün daha yaxşı nəticə qazana bilmək imkanı ilə şərtlənən dağılma təhlükəsi gözləyir. Niyə, məsələn, dovşanla qurdun eyni bir məkanda yaşaması vəziyyəti dayanıqsızdır. Gördüyümüz kimi, oyunlar nəzəriyyəsində və mexanikada dayanıqsızlığın mahiyyəti eynidir: dayanıqsız hallar təbiətlərinə görə olduqca qısamüddətlidir və tez də parçalanır. Bu qısamüddətliyin səbəbləri isə, aydındır ki, tamamilə müxtəlifdir.

Detektivdə cinayət törədilmiş olduqda cinayətkar dərhal, Neşə görə, dayanıqsız vəziyyətə düşür, bu andan sonra onun azadlıqdakı həyatı cinayət məcəlləsi ilə bir araya sığmır. Bu dayanıqsızlığın qalma müddəti həm cinayətkarın, həm də ədalət məhkəməsi orqanlarının nə dərəcədə çevik və fərasətli olmalarından asılıdır.

Uşaq ədəbiyyatında rast gəlinən dayanıqsızlıq nümunələrinə fikir verək. Coel Harrisin “Rimus dayının nağılları”nda Ev dovşanı ilə Tülkünün birgə səyahəti, əlbəttə, dayanıqsızdır, lakin bu hal Ev dovşanının hiyləgərliyi və fərasətliliyi nəticəsində qorunub saxlanılır. Bundan əlavə, epizodların birində Ev dovşanı daha dayanıqsız vəziyyətdə də sabitləşə bilər – o, uzun müddət Tülkünün belində gedir.

Robinzon Kruzonun kimsəsiz adadakı həyatı da dayanıqsızdır, lakin qəhrəman sağ qalır, yəni zəhmətsevərliyi və xarakteri sayəsində bu dayanıqsız vəziyyətdə sabitləşə bilər.

Ümumilikdə, əyləncəli janr ədəbiyyatında dayanıqsızlıq aşağıdakı kimi təsvir oluna bilər: varlığını hansısa bir təhlükənin təhdid etdiyi bir dəyər (həyat, ləyaqət, var-dövlət, hakimiyyət və s.) vardır, lakin əsər qəhrəmanlarının şəxsi keyfiyyətləri sayəsində, bəzən isə hadisələrin əlverişli axarı nəticəsində bu dəyər qorunub saxlanmış olur.

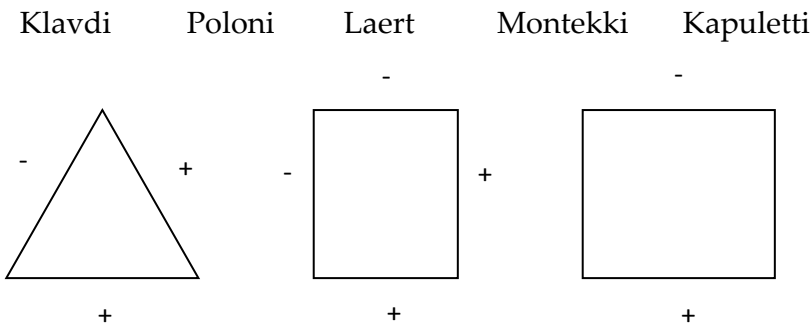
Dayanıqsızlığa təkcə belletristikada deyil, həm də klassik ədəbiyyatda rast gəlinir. U.Şekspirin “Hamlet”ində baş qəhrəman artıq birinci pərdənin sonunda atasının qatilinin adını öyrənir, lakin onun qisası yalnız faciənin sonunda baş verir və, beləliklə, dayanıqsız vəziyyət – kral Klavdinin həyatı – bütün pyes boyu davam edir. Bu əsərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər

baxımından da dayanıqsızlıqlar mövcuddur. Pyesin mərkəzi personajlarını götürək: kral Klavdi, kraliça Hertruda və prins Hamlet.

Şərq rəvayətlərinin qəhrəmanı Məcnun üçün də dayanıqsız vəziyyət təbiidir. Leyli və Məcnunun faciəvi məhəbbətinə həsr olunmuş böyük əsərlərdən biri XVI əsr böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin eyni adlı poemasıdır. M.Füzulinin Məcnunu məhz dayanıqsız vəziyyətdədir. O, Leylini sevir, eyni zamanda da ondan qaçır. Məcnuna cavan və cəsur sərkərdə Nofəl kömək etməyə başlayır. Öz ordusu ilə o, Leylinin atasını qərarını dəyişməyə və qızını Məcnuna verməyə məcbur etmək istəyir. Məcnun döyüşü müşahidə edir və onun tərəfdarları, yəni xeyirxahı Nofəlin qoşunları, qalib gəlməyə başlayarkən, məğlublara – Leylinin atasının qoşununa köməyə gedir. Digər bir tərəfdən, Leylinin dayanıqsız vəziyyəti Məcnunun ruhi vəziyyətindən birbaşa asılıdır. Məcnunun özünün dayanıqsız vəziyyəti – ilk baxışdan onun divanəliyidir. Dərində isə şərq-sufi anlamında məhəbbətin ən yüksək dərəcəsi durur.

Bu personajların qarşılıqlı münasibətlərinin yaratdığı üçbucaq aşkar frustrasiya (frustrasiya – ümitsizlik, məyusluq) səciyyəsi daşıyır (şəkil α), buna görə də göstərilən struktur metasabitdir. Hamletin Poloninin ailəsi ilə münasibətləri pyesin əvvəlində daha bir frustrasiya konturu əmələ gətirir (şəkil β). Şekspir öz əsərlərinə dayanıqsızlıq gətirməyin bu üsulundan tez-tez istifadə etmişdir. Şəkil c-də “Romeo və Cülyetta” pyesində şəxsiyyətlər arası münasibətlərin – yenə də frustrasiyalı – qrafiki verilmişdir.

Hamlet Hertruda

a)

Hamlet Ofeliya

b)

Romeo Cülyeta

c)

Dollarda görə, aqressiya – məqsədin frustrasiyasıdır: “Böyük hisslərin yolunda dayanma”. K.Lorents və N.Tinberqen (1973-cü il Nobel mükafatı laureatları) etologiyanın (tərcüməsi – vəhşi xasiyyət) – heyvanların təbii mühitdə davranışı haqqında elmin – baniləri sayılırlar (əlavə 1^a).

Etologlar üçün antropomorfizmdə – heyvanlara insani cizgilərin və hisslərin aid edilməsində günahlandırılmaq adi hal idi (Əlavə 1).

Biheviyristlərdə (*ing.* behavior – davranış, hərəkət tərz) yanaşma “stimul – reaksiya” universal formuluna əsaslanırdı. Heyvan müəyyən stimula müəyyən reaksiya ilə cavab verir və bunu heyvanın təfəkkür prosesləri haqqında heç nə bilmədən edir. K.Lorents sübut etdi ki, düzgün qoyulmuş təcrübələrin köməyi ilə insanın düşünmək qabiliyyətinin təkamül nəticəsində yaranması və onun heyvanlar aləmində “kök”lərinin olması barədə obyektiv fikir yürütmək olar (əlavə 1).

A.Moruyaya görə, “heyvanlarda inamsızlıq onların zəifliyi ilə düz mütənasibdir”.

İ.A.Krılounun təmsillərinin təhlilini verərkən, onların məzmununa Darvinin etologiyası, ö cümlədən, ən yaxın qohumlar arasında rəqabət mövqeyindən də baxmaq olar.

*“İnsan mələk deyil
və heyvan da deyil,
onun bəlası
ondadır ki, nə qədər
mələyə oxşamağa çalışarsa,
bir o qədər heyvana çevrilir”*

(Blez Paskal)

Başqa bir misal – A.P.Çexovun “Albalı bağı” pyesini götürək. Bu bağla əsərin qəhrəmanı olan xanımlardan birinin ən əziz xatirələri bağlıdır, bağ

onun üçün keçmiş həyatın dəyərlərinin rəmzidir. Və bağın başının üstünü ağacların kəsilməsi təhlükəsi alanda, biz yenə də bütün tamaşa boyu davam edən dayanıqsız vəziyyətin şahidi oluruq.

Bu tapmacanı adətən belə ifadə edirlər: Kralı kölgə ilə söhbətdən dərhal sonra öldürməli olan Hamlet niyə bunu heç cür edə bilmir və bütün faciə onun hərəkətsizlik tarixinə çevrilir. Şekspir Hamletin bu ləngiməsinin birbaşa və aydın izahını vermir. Bəzi tənqidçilər bunun səbəbini Hamletin iradəsizliyində və gücsüzlüyündə, digərləri isə guya qisasın alınmasına mane olan obyektiv şəraitdə görürlər. L.S.Vıqotski inandırıcı şəkildə göstərmişdir ki, nə bu, nə də digər yanaşma ədalətli deyil, sualın özünü isə belə qoymaq lazımdır: niyə Hamlet ləngidir yox, niyə Şekspir Hamleti ləngiməyə məcbur edir. Şekspirin məqsədi Hamletin xarakterini açmaq yox, süjeti izləyən tamaşaçıda müəyyən hiss və yaşantılar yaratmaq idi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da on iki boydan biri oğuzların daxili qarşıdurmasına həsr olunub. Burada bədəməllərin hamısı lap əvvəldən məlumdur, bütün qəhrəmanların (personajların) öz yarlıqları vardır, lakin bütün hekayət boyu gərginlik səngimir. Belə modeldən bu gün, yəqin, heç bir detektiv yazan romançı istifadə etməzdi. Müasir ədəbiyyatın strukturu üçün (əlbəttə, bu sıraya XIX əsr əsərlərini də aid etmək lazımdır) xarakterik olan psixoloji yükün yoxluğu qədim mətnləri tamamilə açıq səciyyələndirir. Ola bilsin ki, burada qədim insanın –həm müəllifin, həm də oxucunun (bədi informasiya alanın) ədəbi zövqü həlledici rola malikdir? Lap əvvəldən auditoriya ilə açıq, vicdanlı dialoq aparmaq – bəlkə dövrün sonradan (bəlkə də paralel olaraq) rıtsarlığın əsaslarını qoymuş dəbi belə idi?!

Təmsillərdə və macərə janrında biz emosional reaksiya yaradılmasının iki üsulu ilə rastlaşdıq: kəskin sıçrayışlı keçidlər və dayanıqsız vəziyyətin sabitləşdirilməsi. “Hamlet”də Şekspir sanki iki süjet xətti əmələ gətirən bu üsulların ikisindən də istifadə edir. Onlardan biri – Hamletin qisas almağa çalışması, o birisi isə – bu xətdən kəskin yayınmalar, sıçrayışlar. Göstərilən iki xətt arasında özünəməxsus qarşılıqlı əlaqə mövcuddur: kəskin sıçrayışlar Hamletin qisasını uzaqlaşdırır və, beləliklə, mövcud dayanıqsız

vəziyyətin sabitləşdirilməsi vasitəsinə çevrilir, bu uzadılmış dayanıqsızlığın özü isə süjetin inkişafında kəskin sıçrayışların səbəbi kimi çıxış edir.

Göstərilən iki xətt faciənin finalında tam üzə çıxır. Kralın ölümü əvvəlcədən düşünülmüş plan üzrə deyil, gözlənilməz, təsadüfi hadisələr nəticəsində, tamaşaçı qisasın nə vaxtsa alınacağına olan ümidini itirdikdən sonra, baş verir. Faciənin sonundakı çoxsaylı ölümlər sırasında kralın ölümü onunla seçilir ki, Hamlet onu iki dəfə öldürür: zəhərlənmiş rapira ilə və zəhər içməyə məcbur etməklə. Göstərilən haçalanmış qətl süjetin inkişafında bu və başqa xətləri bir növ tamamlayır.

Bir çox başqa sistemlərdə tətbiq olunmuş spin şüşələr nəzəriyyəsində ən vacib anlayışlardan biri də frustrasiya (məyusluq) (İ.Yevin) anlayışıdır. Qarşılıqlı təsirin növündən asılı olaraq, müsbət və mənfi əlaqə anlayışı. Əgər qarşılıqlı təsir müxtəlif istiqamətlərə yönəlmiş olarsa əlaqə müsbət, əks istiqamətlərə yönəlmiş olarsa isə mənfi (-1) sayılır.

Qapalı konturun frustrasiya funksiyası kontura daxil olan bütün qarşılıqlı təsirlərin hasilidir

$$F(c) = \prod_{(c)} J_{ij}$$

Əgər qapalı konturda mənfi əlaqələrin sayı təkdirsə və frustrasiya funksiyasının qiyməti, beləliklə, mənfidirsə, onda həmin kontur frustrasiyalanmış olur. Frustrasiya mürəkkəb sistemin vəziyyətinin dayanıqsızlığını, metasabitliyini bildirir. Bunu sadə həyati misalda göstərək.

Əgər A, B, C kimi şərti qeyd edəcəyimiz üç nəfərin şəxsi münasibətləri elə qurulmuşdursa ki, A və B dostdurlar ($J_{AB} = +1$), B və C də dostdurlar ($J_{BC} = +1$), A və C isə düşməndirlər ($J_{AC} = -1$), həmin vəziyyətdə biz

$$F(s) = J_{AB} J_{BC} J_{AC} = -1$$

frustrasiyası ilə və, deməli, dayanıqsızlıqla qarşılaşırıq. Əslində bu vəziyyət qeyri-təbiidir, həyat qabiliyyətli deyil və tez parçalanır. Sonradan görəcəyimiz kimi, həmin növ vəziyyətlərə ədəbiyyat və incəsənətdə tez-tez rast gəlinir.

Burada mnemonik qaydanı – “ərəb cəbri”ni göstərmək olar. Dost müsbətdir, düşmən – mənfi. Beləliklə, dostumun dostu = mənim dostum; düşmənimin dostu = mənim düşmənim; dostumun düşməni = mənim düşmənim; düşmənimin düşməni = mənim dostum.

Surətlərin tanınması və forma əmələ gəlmə prosesləri arasında dərin analogiyalara əsaslanan surətlərin təsviri və işlənməsinə başqa bir yanaşma.

Ünsiyyət (münaqişələrin həlli) üzrə məsələləri müxtəlif üsullarla həll etmək olar.

... Məlumdur ki, məntiq insanlara arzu olunanı həqiqət kimi təqdim etməyə, özgələrini və özlərini aldatmağa mane olur. Məntiqi bəzən məntiqi paradokslarla nüfuzdan salmağa çalışırlar. R.İ.Xrapkonun məqaləsinə əsaslanaraq, misallar gətirək.

“... Onlardan bəziləri indiyədək çaşqınlığa səbəb olur. Təxminən 2500 il bundan əvvəl yaşamış Eleyli Zenonun paradokslarından (aporilərindən) birinə fikir verək: itiayaq Axilles start anında özündən bir qədər irəliddə olan tısbağaya çata bilmir. Burada aşağıdakı kimi mühakimə yürüdülmür. Tısbağanı ötüb keçmək üçün Axilles onun əvvəl dayandığı yerə gəlib çatmalıdır; bu zaman ərzində tısbağa, əlbəttə ki, Axillesdən bir az uzaqlaşacaq. Bundan sonra qəhrəmana aralarındakı məsafəni qət etmək üçün yenedən irəli qaçmaq lazım gələcək, amma bu vaxt tısbağa az da olsa irəliyə sürünəcək. Və bu sonsuz proseslə məşğul olan Axilles heç zaman onu başa çatdıra və tısbağanı ötüb keçə bilməyəcək. Bundan başqa, əgər tısbağa start siqnalını eşitməsə və yerindən tərpənməsə belə, Axilles yenə ona çata bilməyəcək, çünki qəhrəmana əvvəl ara məsafənin yarısını, bundan da əvvəl isə həmin məsafənin yarısının yarısını qət etmək lazım gələcək, beləcə sonsuzluğa qədər ...

Daha bir məşhur paradoks Bertran Rasselə məxsusdur və belə ifadə olunur: bərbər yalnız və yalnız üzlərini özləri qırılmayan kişilərin üzlərini qırır. Bəs bərbərin üzünü kim qırır? Əgər bərbər özü öz üzünü qırarsa, onda şərt pozulmuş olacaq. Bu paradoks da ağılları çaşdırır və həlli olmayan kimi görünür...

...Bütün kişilərin çoxluğunu hissələrə bölünmüş şəkildə təsəvvür edək: üzlərini özləri qırxaqlar, üzlərini özləri qırxmayaqlar. Aydındır ki, bərbər yalnız üzlərini özləri qırxmayaqlar kişilərin üzlərini qırxır və bu zaman üzlərini özləri qırxaqlar kişilərdən heç birinin üzünü qırxmır, çünki bu çoxluqda ona yer yoxdur. Başqa sözlə, bərbər kişi deyil...".

Deməli, təhlil zamanı praktik məntiq üsullarından da istifadə etmək lazımdır. Ən sadə və ən səmərəli olanı terminlərin **qraflar** nəzəriyyəsində təhlilidir.

Xətti qraf, və ya sadəcə qraf, bəzi cütlərinin sadəcə xətlərlə birləşmiş olduğu nizamlanmış A, B, C , nöqtələrinin son boş olmayan çoxluğundan ibarətdir...

İstiqamətlənmiş qraf və ya diqraf, elə qrafdır ki, onun bütün və ya bəzi nöqtə cütləri nizamlanmışdır (münasibətləri əks etdirir). Nizamlanmış nöqtə cütləri AB, BA, \dots kimi işarələnir. AB cütündə birinci element A nöqtəsidir, BA cütündə isə birinci element B nöqtəsidir.

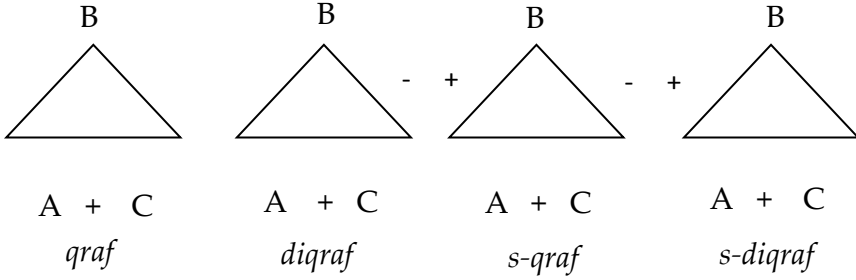
Qrafın və ya diqrafın hər bir nöqtəsi kommunikativ sistemin hansısa elementini – subyekti, şeyi, ideyanı, dəyəri, xassəni və s. bildirir. Nizamlanmış nöqtələr cütü istiqamətlənməmiş əlaqəni, nizamlanmış nöqtələr cütü – istiqamətlənmiş əlaqəni bildirir. Biz, əgər əlaqə kommunikativ sistem elementlərinin hansısa vəhdət formasını – bənzərlik, mənsubiyyət, daxil olunmuşluq, simpatiya, sahib olma və i. – ifadə edərsə, onu pozitiv əlaqə adlandıracağıq. Əlaqənin elementlərin ayrılmasının hansısa formasını ifadə etdiyi halda isə o, neqativ əlaqə adlandırılacaq. Pozitiv əlaqələr "+", neqativ əlaqələr isə "-" işarəsi ilə işarələnəcək.

İşarələnmiş qraf və ya s -qraf elə qrafdır ki, onun bəzi xətləri pozitiv kimi, bütün qalan xətləri isə neqativ kimi işarələnir.

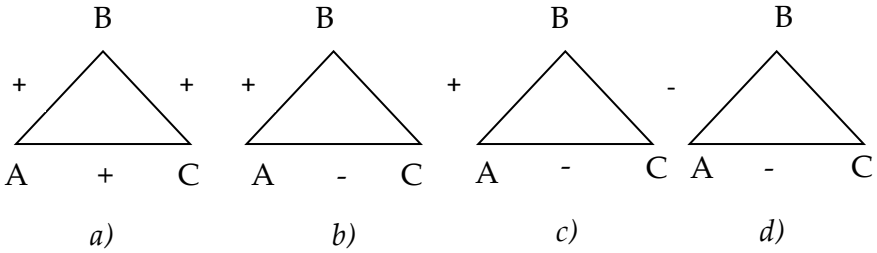
İşarələnmiş diqraf və ya s -diqraf elə diqrafdır ki, onun bəzi xətləri pozitiv kimi, bütün qalan xətləri isə neqativ kimi işarələnir.

Qrafa, diqrafa, s -qrafa, s -diqrafa aid misallar şəkildə verilmişdir

qraf (*yun.* graphō yazıram) – *riy.* Bəziləri – kəsiklərlə birləşən nöqtələr sistemi.

Aşağıdakı dörd s-qrafı nəzərdən keçirək

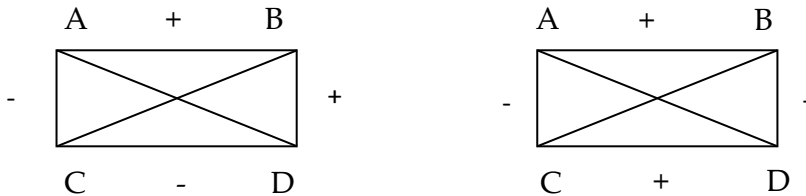

Şəkildə təsvir olunmuş s-qrafların dördünün də eyni bir sikli vardır: AB, BC, CA . Onlardan hər birinin işarəsinin hesablanması aşağıdakı nəticəni verir:

- a) $(+) \times (+) \times (+) = (+)$;
- b) $(+) \times (-) \times (-) = (+)$;
- c) $(+) \times (+) \times (-) = (-)$;
- d) $(-) \times (-) \times (-) = (-)$.

S-qrafın balansının tərifinə görə, şəkildə ilk iki s-qraf balanslaşdırılıb, sonuncu ikisi isə – yox.

Aşağıdakı iki s-qrafı nəzərdən keçirək

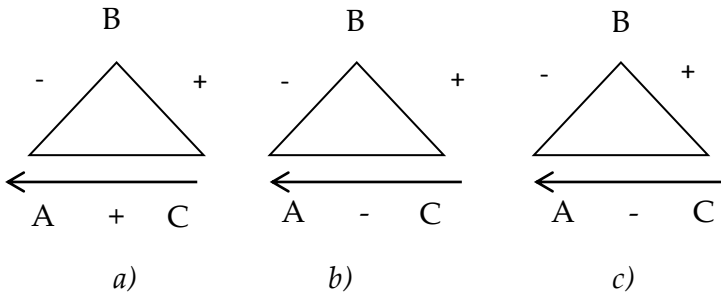
Şəkildə təsvir olunmuş s -qraflardan hər birinin yeddi tsikli var:

1. AB, BC, CA;
2. AB, BD, DA;
3. BC, CD, DB;
4. AC, CD, DA;
5. AD, BC, CD, DA;
6. AB, BD, DC, CA;
7. BC, CA, AD, DB.

tsikllərin işarələrinin hesablanması göstərir ki, birinci s -qraf balanslaşdırılıb, ikincisi isə – yox.

Tərif: s -qraf o bütün yarımçikllərinin yalnız və yalnız pozitiv işarəyə malik olduğu halda balanslaşdırılmış olur.

Aşağıdakı üç s -diqrafı nəzərdən keçirək.

Şəkildə təsvir edilmiş diqrafların hər birinin üç yarımçikli vardır:

1. $\overrightarrow{AC}, \overrightarrow{CA}$;

2. $\overrightarrow{AB}, \overrightarrow{BC}, \overrightarrow{CA}$;

3. $\overrightarrow{AB}, \overrightarrow{BC}, \overrightarrow{CA}$.

S -diqraf işarələrinin hesablanması göstərir ki, onlardan yalnız ortadakı balanslaşdırılmışdır.

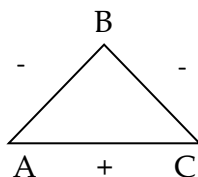
S-qraf və s-diqraflar F.Hayderin məlum şəxsiyyətlərarası münasibətlər üçbucaqlarının (və onlardan ibarət daha mürəkkəb fiqurların) qrafik interpretasiyasıdır. Şəkildəki s-diqraflara qayıdaq. Tutaq ki, A və C – subyektlər, B isə hər iki subyektin müəyyən münasibətlərinin olduğu şey və ya ideyadır. Bu şərtlərlə: 1) s-diqraf (a)) belə oxunur: əgər hər iki subyekt bir-birinə rəğbət bəsləyirsə, lakin onlar üçün əhəmiyyətli olan hansısa bir üçüncüyə (yəni B-yə) əks münasibətdədirsə, onda bütün münasibətlər sistemi balanslaşdırılmamışdır; 2) s-diqraf (b)) belə oxunur: əgər iki subyekt bir-birinə rəğbət bəsləyirsə və bu zaman özləri üçün əhəmiyyətli olan hansısa üçüncüyə əks münasibətdədirsə, onda bütün münasibətlər sistemi balanslaşdırılmamışdır; 3) s-diqraf (b)) belə oxunur: əgər iki subyekt biri digərinə və onlar üçün əhəmiyyətli olan hansısa üçüncüyə əks münasibətdədirsə, onda bütün münasibətlər sistemi balanslaşdırılmamışdır.

Balanslaşdırılmamış şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi münaqişəli sistem adlanır. Bütün münaqişəli sistemlərin əsas xassəsi belədir: əgər hansısa münasibətlər sistemi balanslaşdırılmayıbsa, onda ya elementlər arasında münasibətləri, ya da münasibətlərin işarələrini dəyişməklə, və ya da bunların hər ikisinin köməyi ilə sistemi münaqişə vəziyyətindən çıxarmağa çalışan qüvvələr yaranır. Bu xassə universaldır. Bundan başqa, həmin xassə münaqişələrin həllinin mümkün üsullarını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Münaqişələrin və onların həllinin mümkün üsullarının müəyyən edilməsi üzrə bir neçə misal nəzərdən keçirək.

1. İ.A.Krilyovun “Cırcırma və qarışqa” təmsilində münaqişənin həllinin bütün mümkün üsullarını tapmalı.

Elementlər: A = Qarışqa, B = Cırcırma, C = zəhmət; təmsilin s-diqrafı:

Yarımtsikl: $\rightarrow \rightarrow \leftarrow$
AB, BC, CA.

Yarımtsiklin işarəsi: $(-)\times(-)\times(+)=(+)$

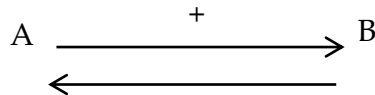

İnterpretasiya. Qarışqa və Cırcırma zəhmətə əks münasibət bəsləyirlər. Deməli, Qarışqanın Cırcıramaya neqativ münasibəti məntiqi olaraq əsaslanmışdır. Əks halda münaqişə yer alardı. Münaqişənin həllinin İ.A.Krılov tərəfindən təklif olunmuş üsulunu birinci üsul adlandırmaq. Başqa mümkün üsullar aşağıdakılardır: a) $(-)\times(+)\times(-)=(+)$: Qarışqa əməyə olan münasibətini neqativə doğru dəyişir, amma Cırcıramaya da neqativ münasibətini davam etdirir, çünki sonuncu əməyə münasibətini pozitivə doğru dəyişmişdir; b) $(+)\times(-)\times(-)=(+)$: Qarışqa əməyə olan münasibətini neqativləşdirir və Cırcıramaya pozitiv münasibət bəsləyir, çünki o da əməyə neqativ münasibətdə olmaqda davam edir; c) $(+)\times(+)\times(+)=(+)$: Cırcırma əməyə olan neqativ münasibətini pozitivə dəyişir və bunun nəticəsində Qarışqa Cırcıramaya pozitiv münasibət bəsləməyə başlayır.

Münaqişənin həllinin ikinci üsulu birincinin güzgüdə əksi kimidir (Qarışqa Cırcıramanın, Cırcırma isə Qarışqanın funksiyalarını yerinə yetirir). Üçüncü üsul Qarışqanın tənbelə transformasiyasına və bu zəmində hər iki qəhrəman arasında qarşılıqlı rəğbət hissənin yaranmasına əsaslanır. Dördüncü üsul üçüncünün inversiyasıdır. Lakin burada Cırcırma əməyə olan münasibətini əksinə dəyişir. Əgər təmsilin ümumi məqsədindən – nəsihət vermək məqsədindən – çıxış etmiş olsaq, tamamilə aydındır ki, İ.A.Krılov münaqişənin həllinin ən inandırıcı variantını təklif etmişdir.

2. İ.A.Krılovun “Tülkü və üzüm” təmsilində təsvir olunmuş münaqişənin formalaşması və həlli mərhələlərini s-diqrafların köməyi ilə ifadə etmək olar.

Elementlər: A = Tülkü, B = Üzüm. Təmsilin başlanğıcına uyğun s-diqraf:

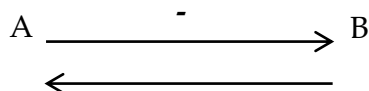

Yarımtsikl və onun işarəsi: AB, BA, $(+)\times(-)=(-)$

İnterpretasiya: Tülkü üzümü xoşlayır, lakin ona əli çatmır.

Təmsilin sonuna uyğun s-diqraf:

Yarımsikl və onun işarəsi: AB, BA, (-)x(-)=(+)

İnterpretasiya: Tülkü üzümə olan pozitiv münasibətini neqativ münasibətə dəyişir və bununla da yaranmış münaqişəni həll edir.

3. Nağıllar haqqında məlum müddəanı xatırlayaq. Propp⁴ formal əlamətlərə – müəyyən blokların, məsələn, qəhrəmanın qət etməli olduğu yolun (müəyyən məqsəd və qabaqcadan verilmiş təyinatla), uğurla dəf edildikdən sonra yeni dünyanın qazanıldığı və ya itirilmiş köhnə dünyanın (evin, təhlükəsizliyin və s.) qaytarıldığı maneələr və sınaqlar seriyasının mövcudluğuna görə nağılın bir neçə tipini fərqləndirirdi.

Yolla bağlı nağıllar – “Qırmızı Papaq”, “Gicbəsər İvan haqqında”, “Şahzadə və qurbağa”, müasir nağıllardan – “Alisa möcüzələr diyarında”, “Buratino” və b.

“Qırmızı Papaq” və “Buratino”: sınaqlara və birbaşa zorakılığa məruz qalan kiçik, müdafiəsiz varlıq haqqında süjet. Bu sadələvh varlıq zalımın əlinə özü gedir (yeri gəlmişkən, psixoanaliz Qırmızı Papağın Canavarla tanışlığını məhz zorakılıq təhlükəsi ilə oynamaq və zorlanmağa düşüncəsiz canatma ilə izah edir).

Uşaqları evdən sanki xoş bir niyyətlə göndərirlər (nənəyə baş çəkmək üçün, məktəbə getmək üçün). Lakin təhlükə də məhz burada gizlənir: Nənə qiyafəsində – Canavar, Gəlicik elmləri Doktoru qiyafəsində – uşaqların zülmkarı. “Qırmızı Papağ”ı bütövlükdə folklorun ən psixoanalitik nağılı sayan psixoanaliz hesab edir ki, uşağı Canavarların yaşadığı (ana bunu bilir və yad Canavarlarla danışmamağı tapşırır) qaranlıq meşə ilə göndərən ana öz qızından canını qurtarmaq istəyir (qısqanlıq, rəqabət və s.). Kontekst daxilində – bu, insanları qorxudan və təhlükə haqqında xəbərdar edən, eyni zamanda da onları qəddarcasına bu təhlükəyə qarşı göndərən Ana-Vətən motividir.

⁴ K.Levi-Stross. Vladimir Proppun bir əsəri üzərində düşüncələr. Folklorun semiotikası üzrə xarici tədqiqatlar. M., Nauka, 1985 (rus dilində)

Və nəhayət – odunçu tərəfindən möcüzəli şəkildə xilas edilmə. Odunçu – vəzifədir, o qohum deyil, evə qaytarmır, yeni və işıqlı dünyaya aparır, o, həyata qaytarır. Bu, silahlı insanın ictimai müdafiə funksiyasıdır. Bir növ güc qurumudur. (Bu məqamda “Buratino”da başqa aləmə, Utopiyaya qaçış durur, qaçmaq üçün isə Qızıl Açar lazımdır. Bu, daha nevrotik çıxışdır, həm də ona görə ki, Karlo Ata siçovuldan müdafiə edə bilər, Karabasdan isə müdafiə edə bilməz; o da uşaqlarla bir yerdə qaçır).

“Qızıl Xoruz” və “Çar Saltan haqqında nağıl” da sonuncu motivlə – dövlətin, statusun xilas edilməsi ilə bağlıdır.

4. İkinci qrup nağıllarda cadu ilə bağlı süjet olur. Bunlar “Yatmış gözəl”, “Belosnejka”, “Şahzadə və qurbağa”, “Gözəl qız və İdbar”, “Su pərisi”, qismən də “Eybəcər ördək balası” və “Zoluşka”dır. Ovsun və nəsibsizliyin dalınca xilaskarın, sehrin və ya təbiətin özünün köməyi ilə möcüzəli çevrilmə (dirilmə) gəlir. Mükafat isə sevgi və sevdiyi insana qovuşma olur. Seçimin dərin motivləri – taleyin qədər kimi hiss edilməsi, möcüzəli çevriliş gözləntisi.

5. Ənənəvi milli ideyanı – nəyi isə zəhmətsiz (müftə) əldə etmək ideyasını, əks etdirən daha bir nağıllar qrupu. Bunlar “Qızıl balıq”, “Yemelya” və qismən də “Şahzadə və qurbağa”dır. Həmin nağıllarda birinci blok – xoş təsadüfdür. İkinci blok – qiymətlə məhdudlaşdırılmamış istək problemidir – (“nə istəyirsən, de”). Üçüncüsü – hakimiyyət təslim edilmir və müqəddəsdir. Nə istəyirsən, xahiş et, lakin hakimiyyətə iddialı olsan, hər şey yoxa çıxacaq. Pozulması məqbul sayılmayan və əvvəlcədən məlum olmayan müəyyən qaydaları bilmək lazımdır. “Şahzadə və qurbağa”da əvvəl hər şey havayı verilir, lakin sonra həyat üçün risklə çalışıb iş görmək lazım gəlir.

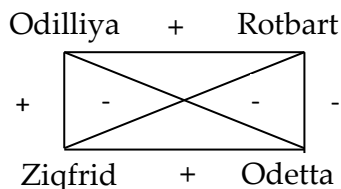
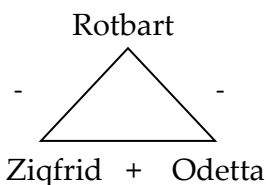
Praktik məntiq və nağıllar barədə yuxarıda dediklərimizə əsaslanmaqla, Saltıkov-Şedrinin üsulundan istifadə etmək olar: “Mərəz” kimi povest, roman, komediya, dram yazmaq üçün pəncərənin qabağında oturub, diqqətlə küçəyə baxmaq yetərlidir.

Küçədən dama-dama şalvar geymiş modabazın biri keçdi – qeyd etməli; onun arxasınca saçını kəsdirmiş qız keçdi – qeyd etməli; əgər qız bu zaman donunu qaldırıb ayağını göstərsə – iki dəfə qeyd etməli; sonra faytonçu keçdi və atın üstünə qışqırdı: “Ay səni, qoca” – bunu da qeyd etməli.

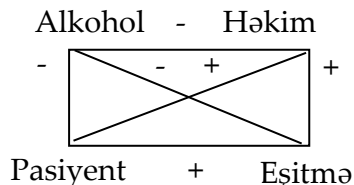
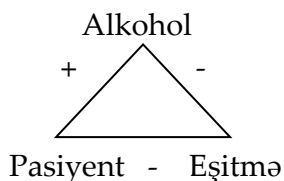
Bu minvalla bir-iki sutka pəncərənin qabağında oturmaqla çoxlu sayda ən müxtəlif müşahidələr toplamaq olar, bundan sonra mətbəyə qaçmaq və metranpajdan onları qaydaya salmağı xahiş etmək qalır.

Həll olunan münaqişələri ifadə edən s-qraflara aid misallar gətirək. “Sonalar gölü” baletində münaqişəni nəzərdən keçirək:

Sovet dövründə balet, Petipaya görə, həll olunmuş münaqişə kimi, yəni $(+) \times (-) \times (-) = (+)$ s-qraf üzrə səhnələşdirilirdi. Y.N.Qriqoroviçin səhnələşdirdiyi balet (Petipaya görə) həll olunmamış münaqişəyə uyğun gəlir.

Freydə görə hazırcavablıq nümunəsini nəzərdən keçirək: kar adam məsləhət üçün həkimə müraciət edir. Həkim düzgün proqnoz qoyur – pasiyent, ehtimal ki, çox araq içir, buna görə də kardır. Həkim xəstəyə bundan sonra belə etməməyi məsləhət görür, kar adam isə onun məsləhətini nəzərə alacağını deyir. Bir qədər vaxt keçəndən sonra həkim xəstəsinə küçədə rast gəlir və ucadan işlərinin necə getdiyini soruşur. “Sizə təşəkkür edirəm, – cavab belə olur, – qışqırmaq lazım deyil, mən əyyaşlıqdan əl çəkmişəm və yenidən yaxşı eşidirəm”. Bir müddət sonra onlar yenə rastlaşırlar. Həkim adi səslə həmin adamdan səhhətini xəbər alır, amma görür ki, onu başa düşməzlər: “Necə? Nə?”. “Mənə belə gəlir ki, siz yenə araq içirsiniz, – həkim qışqırır, – ona görə də yenə eşitmirsiniz”. “Siz haqlısınız, – kar adam cavab verir. – Mən yenə araq içməyə başladım, lakin bunun səbəbini sizə izah etmək istərdim. Nə qədər ki, içmədim, eşidirdim, lakin eşitdiklərimin heç biri araq qədər yaxşı deyildi”.

Q.Haken barmaqların hərəkətinin koordinasiyası üzrə Kelsonun eksperimentlərinin nəticələrini gətirir. Sınanan şəxslər hər iki əllərinin baş barmaqlarını paralel şəkildə tərpətmək tapşırığını alır, sonra isə signal üzrə onlardan hərəkətləri sürətləndirmək xahiş olunurdu. Müəyyən bir kritik tezlikdə gözlənilmədən və tamamilə qeyri-iradi olaraq dəyişiklik – barmaqların paralel hərəkətindən qeyri-paralel hərəkətə keçid baş verir.

Şmidt və başqalarının keçirdiyi təcrübələrdə oturaq vəziyyətdə olan iki nəfər sınanan şəxsdən ayaqlarından birini əks fazada hərəkət etdirməyi xahiş edirlər. Bu zaman sınananlar bir-birinə baxaraq hərəkətlərini koordinasiya edə bilərdilər. Ayaqların hərəkət tezliyi artdıqca, müəyyən bir tezlikdə, qeyri-ixtiyari şəkildə ayaqların sinxron (sinfazlı) hərəkətinə faza keçidi baş verirdi.

Sinxronlaşma X.Hügens tərəfindən kəşf olunmuşdur. O aşkar etmişdi ki, eyni bir divardan asılmış iki saatın kəfgirləri müəyyən vaxtdan sonra sinxron şəkildə yellənir. Əgər həmin saatlar üzbəüz divarlardan asılırsa, sinxronluq müşahidə olunmur. Qeyd olunmuş sinxronluq kəfgirlərin divarın vibrasiyası vasitəsi ilə bir-birinə təsirinin nəticəsi kimi izah oluna bilər.

Emosional reaksiyalarda sinxronluq təqti etmə (birgə səsləndirmə), sürəkli alqışlama hadisələrində özünü göstərir.

Yaxşı konsertin sonunda nömrənin təkrar ifasına aşağıdakı üsulla nail olmaq mümkündür. Solist və ya orkestrin dirijorunun səhnəni tərk etdiyi və alqışların səngidiyi məqamı gözləyərək, tamaşaçılardan biri, bəzən də bu haqda bəlkə də heç düşünməyən qonşularının dəstəyi ilə, ritmik şəkildə əl çalmağa başlayır. Başlanğıcda, nizamsız küy fonunda, bu ritmiklik güclə sezilir. Lakin öz alqışları ilə artisti təkrar səhnəyə çağırmaq istəyən tamaşaçılar sanki rəf edilməz bir *talabə* tabe olaraq, əl çalan tamaşaçılar qrupundan gələn ritmik səs stimulları ilə uzlaşmış şəkildə reaksiya verməyə başlayırlar. Onlara qoşularaq və həmahəng əl çalaraq, ritmik, uzlaşmış və həddindən artıq intensiv alqışların güclənən tufanına səbəb olurlar. Zala qayıdan maestro bu tufanı yalnız bir yolla – auditoriyanın artıq nəhəng, birmənalı şəkildə nizamlanmış və başlanğıcda *təsadüfi fluktuasiya* kimi meydana gəl-

miş kooperativ davranışının güclənməsi sayəsində metronoma çevrilmiş, inandırıcılıq kəsb etmiş xahişini yerinə yetirməklə dayandıra bilər.

Bu hadisənin təhlilini davam etdirək. Rıqqətə gəlmiş, eyni zamanda da həm öz şövqü ilə, həm də solistin və dirijorun səhnəyə qayıdışı ilə idarə olunan auditoriyada hər bir tamaşaçı əvvəlcə fərdi qaydada, spontan və instinktiv olaraq, hansısa bir ritm və ya əl zərbələrinin faza üzrə uzlaşdırılması barədə düşünmədən, alqışlamaqla öz emosiyalarına sərbəstlik verir.⁵ Belə davranış tərzii – *si maqna licet componere parvis* (lat. – *əgər kiçiyi böyükklə müqayisə etmək olarsa*) – bəzi cəhətlərdən Reley-Bernar özlərində özlü sür-tünmə proseslərində izafi kinetik enerjini lokal tərzdə səpələyən molekulların hərəkəti ilə analojidir. Lakin auditoriyanın ruh yüksəkliyi məlum kritik həddi keçəndən sonra başqa, birinci ilə rəqabət aparan bir kanal açılır, bu kanal vasitəsi ilə də emosiyalar ifadə oluna bilər: ehtimal ki, hamının bir hədəfə – nömrənin təkrar ifasına – can atdığına dərk etmiş tamaşaçılar yeni bir kollektiv şüur qazanırlar. Bir-birini qarşılıqlı şəkildə stimullaşdırmaqda və özlərinin generasiya etdikləri səs çevrəsində hamı üçün məcburi olan kooperativ və uzlaşdırılmış davranış tərzii seçməkdə indi onlara heç nə mane olmur. Bu çevrənin öz alqışlarının faza və tezlik üzrə uzlaşdırılmasına nail ola bilməmiş kiçik insanlar qrupu tərəfindən inisiasiyalanmış nisbətən böyük fluktuasiyası artıq sönmür, əksinə, özlərinin səs həmcinsliyində həyata keçirilmiş adi stoxastik və nizamsız alqışlardan yaranan yeni nizamlanmış struktur kimi güclənir və sabitləşir. Reley-Benar özəyində temperatur qradientinin təsiri altında mayenin **konvektiv** axınlarının formalaşması zamanı baş verənlərlə analoji olaraq, tamaşaçıların həyəcanı dinamik qeyri-sabitlik momentini keçdikdən sonra, kooperativ səs çevrəsinin stimullaşdırıcı təsiri altında bü-

konveksiya (lat. convectio – daşınma, gətirilmə) – hərəkət edən mühit, məsələn, təbii yolla qeyri-həmcins mühitlərdə yaranan və ya süni yolla yaradılan hava axınları tərəfindən istiliyin *si maqna licet componere parvis*

⁵ Bu müşahidələr instinktiv olaraq eyni reaksiyaya həvəsləndirilən yetərinə çox sayda tamaşaçılardan ibarət auditoriyalara aiddir, lakin yaxın dostlardan ibarət kiçik auditoriyalarda alqışlar hətta yaranmır və cavab emosional tərzdə əl sıxma ilə məhdudlaşır.

tün auditoriyaya ötürülür və özü-özünə zamanca nizamlanmış, öncədən deyilə bilinməsi və dəqiq təkrarlanması ilə təəccübləndirən dövrü struktura təşkilatlanır. Belletristika kimi tam formalaşmamış mənbə növlərinin kontent-analizi səmərəli ola bilər; doğrudur bu halda iş daha çox zəhmət tutumlu, nəticələr isə daha az obyektiv olacaq. Amerikanın populyar, böyük tirajlarla çıxan və qısa hekayələr üzrə ixtisaslaşan "Littel's Living Age" ədəbi-bədii jurnalında 38 il ərzində – 1845-ci ildən 1882-ci ilədək – çap olunmuş hekayələrin kontent-analizinə aid maraqlı bir təcrübə ilə tanış olaq.

Tədqiqatın məqsədi ahıl adamın səciyyəvi əlamətlərini, cizgilərini aşkarlamaqdan, onun cəmiyyətdə və ailədə yerini müəyyənləşdirməkdən, gənc nəslin ona olan münasibətini qiymətləndirməkdən və s., bir sözlə, ahıl adamın, əlbəttə ki, hekayə müəlliflərinin onu təsvir etdikləri kimi, tamdəyərli portretini çəkməkdən ibarət olmuşdur. Qoyulan problemin əhəmiyyəti ondadır ki, qocaların cəmiyyətdə vəziyyəti keçmiş nəsillərin təcrübəsinə münasibəti və bu təcrübənin mənəvi qocalmanı, gənclərin sosiallaşmasında ata və babaların rolunu və ictimai şüurun patriarxallıq dərəcəsini, cəmiyyətin həyatında ənənələrin və yeniliklərin əhəmiyyətini əks etdirir. Qocalığa münasibət cəmiyyətdə mənəvi iqlimin diaqnostikasında vacib məqamlardan biridir. Problemin əhəmiyyəti ABŞ-da bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların miqyasını müəyyən etdi. Həmin tədqiqatların müəlliflərindən hər biri həm qoca surətləri, həm də XIX əsr Amerika cəmiyyətində qocalığa münasibətlə bağlı fərqli qənaətlərə gəldilər. Onların bir hissəsinin rəyinə görə ahıl adamlara olan ənənəvi pozitiv münasibətdə dəyişiklik XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində, digərlərinin düşündüyünə görə isə XIX əsrin son 30 ilində özünü göstərməyə başladı.

Təhlil üçün 293 hekayə seçilmişdi (təsadüfi seçim üsulu ilə) ki, bu da 1845-1882-ci illər ərzində çap olunmuş əsərlərin 10%-ni təşkil edirdi. Ahıl adamın təsvirindəki dəyişiklikləri izləmək üçün – əgər bunlar var idisə – hekayələr beşilliklər üzrə qruplaşdırılmışdı. Hər bir hekayənin məzmunu 82 suallı anketin köməyi ilə təhlil edilirdi. Anketə ən müxtəlif suallar daxil edilmişdi və onlara veriləcək cavablar bir neçə variantda ola, qoca surətini və ona olan münasibəti hərtərəfli müəyyən edə bilərdi.

Bəzi suallara diqqət edək. Ahıl adam əsas, ikinci dərəcəli, yoxsa təsadüfi personajdır? Onun yaşı nə qədərdir, hansı cinsdəndir, ailə vəziyyəti, peşəsi, sosial statusu necədir, hansı irqə mənsubdur? Onun səhhəti necədir, hansı xəstəlikləri var, xəstəliyə və ölümə münasibəti necədir? Əqli vəziyyəti – sağlam düşüncəlidir, ruhi xəstədir, eksentrikdir və i.a.? İşləyir, yoxsa təqaüdcüdür, dincəlidir? Boş vaxtını nəyə həsr etməyə üstünlük verir – özünə təhsilə, kilsəyə, bekarçılığa və i.a.? Siyasi, ictimai həyatda, kilsə həyatında iştirak edirmi? Ailə başçısıdır mı? Gənclərə məsləhətlər verirmi? Sonuncular böyüklərin məsləhətlərinə qulaq asırlarmı, buna ehtiyacları varmı, bu məsləhətləri axtarırlarmı? Gənclər qocalara tabe olurlarmı, bunu həvəslə edirlər, ya da məcburiyyət qarşısında? Cavanlar yaşlılara necə münasibət bəsləyirlər (hörmət edirlər, düşmən kimi baxırlar, onlardan qorxurlar və s.)? Hər bir hekayəyə, belə demək mümkündürsə, 82 sualın hamısı verildi. Sonra da variantlar üzrə bölünmüş cavablar hesablandı. Deməli, verilmiş halda suallar sayı 82 olan məna vahidləri rolunda çıxış edirdi. Məna vahidlərinin indikatorları kimi anketin sualına cavab almaq imkanı verən sözlər və deyimlər çıxış edirdi. Hesablama vahidi suallara cavab variantlarının yaranması tezliyi idi.

Tədqiqatın keçirildiyi bütün müddət ərzində ahıl adamlar yetərinə sağlam, ayıq düşüncəli, övladlarından və cəmiyyətdən iqtisadi asılılığı olmayan insanlar kimi təsvir olunurdu. Cavanlar onlara sevgi, hörmət və ehtiramla yanaşırdılar. Lakin əksər hallarda qocalar heç də müsbət nümunə ola bilmir, gənclərin məsləhətçiləri və nəsihət verənləri kimi çıxış etmirdilər. Ən maraqlısı və təəccüblüsü odur ki, hekayələrin yaratdığı mənzərə həqiqətdən uzaq olurdu. Əslində isə, belletristikadan daha az subyektiv mənbələrin göstərdiyi kimi, qocalara qarşı neqativ münasibət hələ XIX əsrin ortalarında geniş yayılmışdı. Lakin bədii ədəbiyyat ətalət gücünə, ənənəyə sadıq qalaraq, bu dəyişikliklərin təsvirində gecikirdi, həqiqətdə prosesin xeyli dərəcəyə gedib çıxdığı bir halda o, yəni ədəbiyyat, qocaların gözdən düşməsinin ilkin mərhələsinin təsvirini verirdi. Oxuculara müəyyən təsir göstərərək, belletristika ahıl insanlara münasibəti bir qədər əngəlləyirdi.

Gördüyümüz kimi, kontent-təhlilin nəticələri gözlənilməz və belletristikanın kontent-təhlilinə müraciət edəcək hər kəs üçün ibrətamiz alındı.

Azərbaycan ədəbiyyatında bu problem bir növ özlüyündə aydın bir şey kimi qəbul edilirdi. Yaşlı nəslə münasibət artıq bizə yaxın dövrdə süjetə çevrilməyə başlamışdır. Anar, Elçin, İsi Məlikzadə kimi yazıçılarımız bu münasibətin problemə çevrildiyini göstərir və həyəcan təbili çalırlar. Nizaminin didaktik nəsihətlərindən Anarın olduqca maraqlı “Ötən ilin son gecəsi” hekayəsinə kimi yaşlı nəslə münasibət problemdən problemə doğru yol keçir. Bəzən, yəqin, şərq mentallığının ətalətliliyi səbəbindən, problem özünü mövzu kimi aşkarlayır.

Sənədlərin ənənəvi tarixi təhlili kontent-təhlildən nə ilə fərqlənir? Sənədlərin tarixi təhlili adətən üç məqsəd güdür: mətnin orijinallığının və onun müəllifinin müəyyən edilməsi; sənəddə verilmiş faktların səhihliyinin müəyyənləşdirilməsi; xarakteri, müəllifi və sonuncunun güddüyü məqsədlər nəzərə alınmaqla, mətnin əsaslandırılmış interpretasiyası.

Sənədlərin ənənəvi tarixi təhlilində çox şey tədqiqatçının şəxsiyyətindən, onun intuisiyasından, erudisiyasından, istedadından və s. asılıdır. Buna görə də belə təhlil əhəmiyyətli dərəcədə subyektiv olur. Kontent-təhlilin yeniliyi ondadır ki, mənbənin təhlili ölçməni nəzərdə tutan *standartlaşdırılmış prosedurun* köməyi ilə aparılır. Nəticədə mətnin məzmununun şərhində subyektivlik əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür.

Kontent-təhlil mətnin kəmiyyət və keyfiyyətə təhlilini ehtiva edir və üç mərhələdən keçir. Mətnin ayrı-ayrı məna vahidlərinə parçalanması, onların mənalarının və qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyən edilməsi, eləcə də sənədlərin tarixi təhlilinə daxil olan bütün hər şey mətnin təhlilinin birinci – keyfiyyət mərhələsini əmələ gətirir. Məna vahidlərinin işlənmə tezliyinin və ya onların mətndə tutduğu həcm (məkanın) hesablanması təhlilin ikinci – kəmiyyət mərhələsi olur. Nəhayət, alınmış nəticələrin izahı və şərh mətnin təhlilinin üçüncü, yenə də keyfiyyət mərhələsini təşkil edir. Demək olar ki, *səvvəlcə tarixi faktlar statistik faktlara, sonra isə, əksinə, statistik faktlar tarixi faktlara çevrilir*. Beləliklə, kontent-təhlil sənədlərin ənənəvi, klassik təhlilini inkar etmir, sadəcə onu kəmiyyətə görə təhlillə tamamlayır ki, bu da

təhlilə daha çox dərinlik, onun nəticələrinə daha çox obyektivlik, tədqiqatçının qənaətinə isə daha çox səhihlik verir. Kontent-təhlilə müraciət aşağıdakı hallarda məqsədəuyğun sayıla bilər: 1) tarixçinin sərəncamında geniş və sistemləşdirilməmiş material olduqda; 2) öyrənilən hadisələrin, halların, faktların, anlayışların, mövzuların, problemlərin, adların, yəni kontent-təhlildə məna vahidləri kimi çıxış edən hər şeyin vacibliyi, əhəmiyyətliliyi onların öyrənilən sənədlərdə aşkarlanması tezliyi, və ya bu sənədlərdə tutduğu məkanın sahəsi ilə səciyyələndirildəndə; 3) nəticələrin yüksək dəqiqliyi və səhihliyi tələb olunanda (nəzərə almaq lazımdır ki, bunlar heç vaxt mənbənin səhihliyindən yüksək olmur). Kontent-təhlilin tədqiqatçının 16 müxtəlif sualını cavablandırma biləcək 16-ya qədər tətbiqləri vardır. Lakin bütün bu sualların məqsədi aşağıdakıları aydınlaşdırmaqdır: nə (nə haqda) deyir, kim deyir, kimə deyir, mənbə (müəllif) necə və hansı nəticə ilə deyir.

Məzmunun forması və formanın məzmunu ilə bağlı semiotik təhlil üzrə bəzi mülahizələrimizi bildirək.

Yazılı ədəbiyyatımızın və ədəbi dilimizin bizə gəlib çatmış erkən klassik nümunələrindən biri deyilənlərin ümumi ruhu ilə yaxşı uzlaşır. Söhbət XII əsr şairi İ.Həsənoğlunun oxuculara bir daha xatırlatmaq istədiyimiz beytindən gedir.

...Əzəldə canım içində yazıldı surəti məni

Nə məni, məniyi-surət, nə surət, surəti-dəftər...

Həsənoğlu deyir ki, forma və məzmun anadan olduğu gündən onun cisminə və canına, varlığına nüfuz etmişdir. Özü də təkcə məzmun yox, formanın məzmunu, sadəcə forma yox, yaradıcı sənətin forması!

Əgər söhbət hər şeyin və hamının – insanı əhatə edən maddi aləmdən başlamış, onun daxili aləminə, mənəvi dünyasına qədər – quruluşundan gedərsə, onda addımbaşı və bütün ümumiləşdirmələrdə biz forma və məzmun kimi tərkib hissələri ilə qarşılaşacağıq. Əslində bu tərkib hissələri dialektik vəhdətdədirlər, bir-birindən çox qısa müddətə və yalnız təhlilin obyekt kimi çıxış edən materialı təhlil etmək istəyən tədqiqatçının müdaxiləsi nəticəsində “ayrılırlar”.

Əgər mahiyyət mövcuddursa, o, özünü bu və ya başqa formada mütləq təzahür etdirəcək.

Hətta sıfır qiymətləri və miqdarları da analogi və ya bir-birinə yaxın hallarla qarşılıqlı təsirdə öz "forma"larını tapır. Digər tərəfdən – forma özü məzmunun bələdçisi və ya elçisi kimi çıxış edir. Əgər forma məzmunun elçisidirsə, onda bu məzmunun maddi və ya sosial-ictimai kontekstinə daxil olan dəyərləri, necəliklərindən asılı olmayaraq, şübhə və etiraz doğurmur.

Əgər forma məzmunun bələdçisidirsə, onda sonuncunun "dünyaya gəlişi" uğurluluq baxımından şübhə altına düşür. Bu isə o demək olacaq ki, məzmun hələ özünü təsdiqləyə bilməyib, forma isə ona yol açmaqla məşğuldur. Bu halda məzmunun işarəsi kimi formanın üzərinə daha mürəkkəb vəzifələr düşür.

Ümumiləşdirmənin ən yüksək səviyyəsində bədii material özünü forma kimi təqdim edir. Belə formanın mahiyyəti həyatdır. Həyat, əgər başqa sözlərlə deyilsə, mahiyyətlər dünyası, bədii təqdimatı şərtləndirir, onu özünə işarə olaraq seçir. Mahiyyətlər dünyası və işarələr sistemi arasında üzvi əlaqənin olmasına baxmayaraq, onların bir-birinə münasibəti bərabər-hüquqlu deyil. Mahiyyətlər dünyasının harmoniyası və qanunauyğunluğu işarə sistemlərinin variantlığını yaradan invariant mərkəz kimi diqqəti cəlb edir. Mahiyyətlər dünyası prinsipcə şaxələnmiş ola bilməz, lakin bu, işarələr sisteminin yetərincə böyük dərəcələrə bölünməsinə mənfi təsir göstərmir. Mahiyyət və forma arasındakı bu cür əlaqə bədii materialla, onun tarixi və sosial kontekstlərdə yeri ilə bağlı şərh və izah edilməlidir. Bu cür izah bədii materialın dəyərliliyi, onu mahiyyətlər aləminə bağlayan tellər

semiotika yun. semeiotike – işarələr haqqında təlim) – işarə sistemlərin (təbii, danışq dili, proqramlaşdırma dilləri, fizika və kimya simvolikası, məntiqi və riyazi hesablamalar) müxtəlif xassələrini öyrənən elmi nəzəriyyələr kompleksinin ümumi adı

haqqında daha aydın təsəvvür yaradır. **Semiotik təhlikin** əsas prinsiplərindən biri variantlar çoxluğunun mümkün qədər az sayda varianta əvəzlənməsidir.

Dərin mahiyyətlər dünyasının müxtəlif dəyərlərə

malik işarələr sisteminin köməyi ilə təzahürü eyni bir mahiyyətin təzahür etdiyi müxtəlif işarə sistemlərini müqayisə etməyə imkan verir.

Azərbaycan filologiyasında istifadə edilmiş və indi də istifadə edilməkdə olan müqayisə sistemi əslində semiotik təhlilin “dərək edilməmiş” bir üsuludur. Bu müqayisənin natamamlığı hələ ki, semiotik təhlilə mane ola bilər. Hələ ki, müqayisə obyektlərindən alınan göstəricilər son nəticədə dərin mahiyyətə – ana varianta aparan yol ola bilmir.

Əgər “variantlar çoxluğundan vahid ana varianta doğru” prinsipi yaxşı düşünülmüş şəkildə tətbiq olunarsa, onda mahiyyətə semiotik “rüşeymlər” olan bu müqayisələr böyüməyə, həyat qüvvəsi yığmağa və, eyni zamanda, tarixi və coğrafi kontekstləri dəyişdirməyə və genişləndirməyə başlayacaq.

Mahiyyətlər dünyası prinsipə harmonik və öz qanunauyğunluqları olan bir dəyərdir. Həyatın təsadüfi cizgiləri bu dərin yerləşmiş dəyərlərin keyfiyyətinə xələl gətirə bilməz – təsadüflərdən təmizlənmiş bu dəyərlər mahiyyətlər dünyasıdır. Görkəmli rus şairi A.Blok, söz ustalarına müraciət edərək, onları mahiyyətlər dünyasının paklığını, onun qanunauyğunluqlarını dərək etməyə, bu dünyanı təsadüfi olan hər şeydən təmizləməyə çağırırdı:

Təsadüfi cizgiləri sil və

Görəcəksən: dünya çox gözəldir...

Blok həyatın təsadüflərindən yan keçməyə, onlara fikir verməməyə, görməməyə çalışırdı ki, mahiyyətlər dünyasının dərinliklərinə vara bilsin.

Mahiyyətlər dünyasının dəyərləri həyatda özlərini dəyişilmiş şəkildə göstərə və bu şəkildə də bədii materiala çevrilə bilər. Üç-dörd sözlə ifadə olunmuş mahiyyət detallarla genişlənə və çoxcildli əsərlərə çevrilə bilər. Bundan başqa (məsələnin mahiyyəti də bundadır), eyni bir mahiyyət variant formalarında təzahür edə bilər ki, bu da təbiidir. Məşhur ədəbi lətifəni xatırlatmaq yerinə düşərdi. Qoca sənətkar süjet qıtlığından şikayətlənən gənc yazıçıya aşağıdakı tarixçəni təsvir etməyi məsləhət görür: bir-birini sevən cavan oğlan və qız. Cavan oğlan məzuniyyətə gedir. Qayıdanda

görür ki, onun istədiyi qız başqasını sevir. Bundan sarsıntı keçirən cavan oğlan dəlilik həddinə gəlib çatır. Yenicə yazmağa başlamış gənc etiraz edir, bu süjeti primitiv, mənasız və bayağı adlandırır. “Siz nə danışırsınız, əzizim, – qoca sənətkar təəccüblənir, – bu süjetin əsasında rus ədəbiyyatının klassik nümunəsi – “Ağıldan bəla” yazılıb”.

Ədəbiyyat aləmindən başqa bir fakt. L.N.Tolstoydan “Anna Kari-nina”nın süjeti haqqında soruşulanda, o cavab verir: “Boş şeydir, ərlı bir ar-vadın zabitə olan məhəbbətinin tarixçəsidir”.

Göründüyü kimi, mahiyyətlər dünyasının sxemləri formal təzahürlə-rin dərin qatlarında yer alır. Prinsiplər baxımından bu sxemlərin bir-birin-dən fərqli bir neçə təzahür forması ola bilər. Bir-birinə bənzəyən, vahid bir sxem üzrə yaradılmış əsərlərin meydana gəlməsinin səbəbi də bundadır. Eyni model üzrə yazılmış “Leyli və Məcnun”lar, “Koroğlu”lar, “Təpə-göz”lər, “Don Juan”lar, “Hacı Qara”lar sosial və tarixi kontekstlərinə görə fərqlənsələr də, həm bu, həm də bunlara bənzər başqa əsərlərin müqayisəli təhlili vahid bir dərin mənbəyə aparıb çıxarır. Vahid mahiyyətin sxemi, ağacın kökləri kimi, özündən ayrılan çoxsaylı pöhrələri bir mahiyyətlər ailəsində birləşdirir.

Əgər eyni məzmunlu əsərlərin eyni bir ana varianta – kökə gətirilməsi çətin deyilsə, müxtəlif məzmununda və formada olan əsərlərin bir ana varian-ta – kökə mənsubluğunu müəyyən etmək heç də asan deyil. Əsl semiotik müqayisəli təhlil də məhz burdan başlayır. Mahiyyətlər dünyasının vəhdəti vahid bir sxem üzrə formalaşdıqdan sonra, onun üzə çıxması müxtəlif yol-larla həyata keçir və o, müxtəlif cür əyanilik tapır.

Öz sosial kontekstlərinə, coğrafi məkanlarına, bədii dəyərlərinə görə ən müxtəlif əsərlər vahid bir özəyə, vahid bir sxemə daxil edilə bilər və ma-hiyyət etibarını ilə bu cür eyniliklərin müəyyən edilməsi təkrarların və bədii fikrin inkişafına yenilik gətirən tapıntıların aşkarlanması üçün yetərincə səmərəlidir.

Məzmundan formaya gedən xətlərin müəyyən edilməsi üçün mahiy-yyətlər dünyasının bir sıra sxemlərinin seçilməsi və nəzərdən keçirilməsi faydalı və maraqlı olardı.

Məlumdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarındakı müxtəlif məzmun və süjet xətləri dünya ədəbi kontekstinin bir sıra nümunələri ilə səsləşir. Bizim üçün ən maraqlısı "Beyrək" və "Təpəgöz" boylarının ayrılıqda hər birinin mahiyyətidir. Prinsipcə bu mahiyyətlər yunan mifologiyasının Odissey və Polifemlə bağlı mahiyyətləri ilə eyniyyət təşkil edir. Beyrək xətti mahiyyətlər dünyasında Polifem xətti ilə birləşir. Şübhəsizdir ki, "Dədə Qorqud"da bunlardan, yəni üzdə olanlardan, əlavə başqa ədəbi kontekstlərə aparıb çıxaran xətlər də vardır. Və bu iki xəttin mahiyyətcə vəhdətini doğuran səbəb haqqında sualın cavabı da özünü çox gözlətmir. Bu sual ədəbi kontekstin müxtəlif dövrlərinə aid əsərlərlə bağlı da yarana bilər.

M.F.Axundovun pyesində Kimyagər və Ç. Məmmədquluzadədə Şeyx Nəsrullah eyni bir mahiyyətdən yaranmış "qan qardaşları" və ya "süd qardaşları"dır.

Müxtəlif ədəbi kontekstlərə aid əsərlərlə də bağlı sualın bu cür qoyuluşu mümkündür. Əgər M.Bulqakovun "Ustad və Marqarita" və Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" romanlarını müqayisə etsək, onların mahiyyətcə eyniyyəti təkcə ayrı-ayrı personajlar səviyyəsində yox, həm də süjetlərinin mürəkkəblikləri və hətta əsərlərin ümumi ruhu baxımından da özünü göstərəcək. Və ya da, Mövlud Süleymanlının "Köç" romanının Q.Q.Markesin "Yüz ilin tənhalığı" romanı ilə əlaqəsiz nəzərdən keçirilməsinin mümkün-süzlüyü son nəticədə bu əsərlərin mahiyyətcə birliyinə, onların ruhunun, geniş panoramın vəhdətinə, bu əsərlərdəki qrotesk boyaların vəhdətinə gətirib çıxarır.

Müxtəlif əsərlərdə mahiyyət vəhdətlərinin dərin mövqeyi haqqında tədqiqatların əlahiddə, yetərincə geniş obyekt kimi danışmaq olar. Bu halın səbəbləri, bizcə aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- 1) ümumbəşəri motivlərin mövcud olmasının aksiomatikliyi;
- 2) ədəbi ənənənin müxtəlif tarixi-ədəbi dövrləri birləşdirmək imkanı;
- 3) ədəbi məktəb və ədəbi cərəyanların birtipli mədəni dəyərləri təşviq və təbliğ etmək "vəzifə"si;
- 4) ədəbi təsirin həm obyektiv, həm də subyektiv formaları.

Şübhəsiz ki, mahiyyətə vəhdətlərin səbəblərini göstərən verilmiş bölgü şərti xarakter daşıyır, bütövlüyə və bitkinliyə dəlalət etmir. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, həm ayrıca götürülmüş ədəbi kontekstdə, həm də müxtəlif ədəbi kontekstlərdə fərqli, mahiyyətlərin vəhdətinə gətirib çıxaran formalar, eləcə də onların yaranma səbəbləri əksini tapır.

İlk baxışdan mahiyyətlərin vəhdəti dərin ədəbi dinamikanın zəifliyi kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin başqa bir dəyərləndirmə də mövcuddur: müxtəlif tarixi dövrlərdə tarixi-sosial durumun eyniliyi. Formaların müxtəlifliyi, bir tərəfdən, ədəbiyyatı “yerində saymaq”dan xilas etmək dücündə olmasa da, digər tərəfdən, vahid bir mahiyyətə müxtəlif rakurslarda baxıldığına dəlalət etməyə başlayır. Bu zaman mahiyyətin özü “daha güclü və daha təsirli şəkildə hərəkətə gətirilir”.

Mahiyyətin forma müxtəlifliyinin ifrat və doğrudan da inkişaf etməyən vəziyyəti bu mahiyyətin müxtəlif janrlar üzrə bölünməsi, səpələnməsi ilə bağlıdır. Eyni mahiyyət əksər hallarda eyni bir sənətkar tərəfindən müxtəlif janrların “dili”ndə səsləndirilir, bu zaman həmin mahiyyətin dəyəri eynitipli təkrarlar nəticəsində dəfələrlə azalır. Eyni bir mahiyyətdən müxtəlif formaların açdığı yollar təkrarsız, mahiyyətin sxemi isə hətta mücərrədləyin ən son həddində belə bərpa edilə bilən olmalıdır.

Sxemdən uzaqlaşma bacarığı sənətkarlığın bir, bəlkə də birinci meyarı kimi qəbul edilə bilər. Cəlil Məmmədquluzadənin Şeyx Nəsrullahı o dərəcədə tipik və səciyyəvi obrazdır ki, onun Kimyagərlə genetik qohumluğu yalnız çox dərin mücərrədləşdirilmədə müəyyən edilə və vahid bir sxemə salına bilər. “Meymun əhvalatı” və “Xub, sən də get fikirləş” tapıntısı bu sxemin əsas arteriyasıdır. Mahiyyət etibarını ilə, bu, eyni bir sxemdir. Onların arasındakı kiçik fərq: əgər Kimyagər öz “meymun əhvalatı”nı qabaqcadan əsaslı şəkildə düşünmüşdüsə, Şeyx Nəsrullah, əksinə, improvizator kimi çıxış edir. O, ölümləri diriltmək üçün qəbiristanlığa gələrkən hadisələrin gedişini və vəziyyətdən necə çıxacağını bilə bilməzdi.

Canlı ölümlərin özləri ona bu gedişi – açarı təklif edirlər. Həmin “açar”ın tapılmasınının Şeyx Nəsrullahı nə qədər sevindiriyini təsəvvür etmək elə də çətin deyil.

Bu “romantizm” vahid mahiyyətlər dünyasında Kimyagərin soyuqqanlı “realizm”inə qarşı qoyulan yeganə fərqləndirici cəhətdir. Gördüyümüz kimi, C.Məmmədquluzadə dühası vahid mahiyyət sxemi çərçivəsində də tipikləşdirməni axıra kimi aparıb çatdırır. Haqqında danışılan vahid mahiyyət sxemini axıra kimi bir-birinə oxşamayan iki fırlıdaqçı təşkil edir: son nöqtəyə kimi onlar öz aralarında birləşməirlər.

Əgər məzmunundan formaya aparan yollara başqa bir rakursdan yanaşsaq, asanlıqla əmin ola bilərik ki, bunlar həm də formadan məzmunu aparan yollardır. Əgər konkret bir forma konkret biz məzmunun işarəsi kimi qəbul edilirsə, onda həmin işarə və onun adresatı arasında müəyyən əlaqələr qurulmalıdır. Yalnız bu əlaqələrin nəzərə alınması formanın aralıq mövqə tutan bir üsul kimi başa düşülməsinə kömək edə bilər. Formanın müstəqilliyi və hətta “formalizm” səviyyəsində onun özbaşınalığı ilk növbədə mahiyyətin həcmindən, onun çəkisindən asılıdır.

Əgər forma mahiyyətin bələdçisi kimi çıxış edirsə, onda mahiyyət və adresat arasında təmas birbaşa deyil, dolayısı ilə qurulur. Əgər mahiyyət və adresat adekvat ədəbi-estetik dəyərlər çəvrəsindədirsə, onda forma özünü yalnız sırf vasitə, sırf işarə kimi göstərir. Beləliklə, mahiyyət və formanın bərpasının, təkrar yaradılmasının yuxarıda adları çəkilmiş iki üsulunu göstərmək olar.

“Hansısa bir şeyin adının həmin şeyin təbiəti ilə ümumi heç nəyi yoxdur. Mən bu adam haqqında yalnız onun adının Yakov olduğunu bilirəmsə, deməli, heç nə bilmirəm”.

K.Marks, söz və predmet arasındakı qarşılıqlı əlaqələr məsələsinə toxunaraq, yazırdı: əgər ancaq o məlumdursa ki, hansısa bir insanın adı Yakovdur, deməli, biz bu insan haqqında heç nə bilmirik.

Bu fikri forma və mahiyyət arasında qarşılıqlı münasibətlərə də aid etmək olar. Əgər biz yalnız quru forma ilə rastlaşırıqsa, onun arxasında gizlənən mahiyyət bizim üçün anlaşılmaz olaraq qalır. Başqa sözlə, əgər mahiyyət dünyaya gələrkən forma onun bələdçisi ola bilmirsə, onda adresat üçün bu mahiyyəti itirilmiş saymaq olar. Deməli, mahiyyətin təzahür etməsi üçün formanın heç olmasa işarə funksiyası olmalıdır.

Əgər adresat və mahiyyət arasındakı forma daha geniş götürülsə, onu bütövlükdə “küy”lərin, maneələrin məcmusu kimi səciyyələndirmək olar (müq. et, Şennonda “küylər”). Bu küyləri, maneələri aşağıdakı kimi tutuşdurmaq mümkündür: 1) dil maneələri; 2) obraz maneələri; 3) üslub maneələri; 4) məzmun maneələri.

Sadalanın maneələrdən hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Aydındır ki, bu maneələrin olmadığı halda mahiyyətlər adresata təmiz şəkildə çatacaq. Başqa sözlə, adresata çatan mahiyyətlər dünyasının sxemləri yer alacaq. Bizə belə gəlir ki, maneələr bütövlükdə formanın formalaşdırır və bu formanın mahiyyətini başa düşmək üçün həmin maneələrin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

Dil “maneələri” bir çox söz ustalarının düşüncə obyektinə olmuşdur, öz yaradıcılıqlarında onlar bu maneələrdən mümkün qədər yan keçməyə çalışmışlar. Sözü qırafı, cümlənin qırafı mahiyyət etibarlı ilə məzmunun yolunda durur və onların “təmiz” idrakına mane olurlar. M.Prustun “İtirilmiş zamanın axtarışında” əsərində bizim maraqlandığımız müddəanı əyani şəkildə nümayiş etdirən bir parça var: “Mənim şüurum elə bir kapsuladır ki, bu kapsulanın içindən xarici dünyaya baxdığım zaman belə onun məntiqsizlik çevrəsindən çıxma bilmədiyimi hiss edirəm. Mən hansısa bir şeyi gördüyümü düşünməyə başlayan kimi, bu fikir dərhal mənimlə həmin şeyin arasında gözəgörünməz bir qat yaradır, sanki bu şeyi olduqca nazik dəriyə bürüyür, mənim birbaşa onun materiyasına toxunmağıma mane olur – təmasa girməyə macal tapmamış, bu materiya sanki, buxarlanaraq, yox olur”.

Göründüyü kimi, M.Prustun, eləcə də C.Coysun, U.Folknerin və bir sıra başqa sənətkarların yaradıcılıq ideallarını müxtəsər şəkildə özündə ehtiva edən bu parçanın fəlsəfi əsası vardır. M.Prusta görə, idrak və onun zahiri dünya ilə maksimal təması arasında daim psixoloji narahatlıq, “diskomfort” yaradan zona olur. Bu, dil zonasıdır, əgər yuxarıda verilmiş formaya uyğun ifadə etmiş olsaq, dil maneəsidir. Bu maneəni dəf etmək hər kəsə müyəssər olmur. Əksinə, bir çoxları ona ilişib qalır, boşboğazlığa, buradan da stilizasiyaya aludə olur və, təəssüf ki, bütün bunlar mahiyyətin,

məzmunun hesabına baş verir. Bu maneənin üstündən adlayıb keçmiş M.Prust, C.Coys kimi sənətkarların yaradıcılıq kredosu, bizcə, məhz bu baxımdan dərk edilməlidir. Göstərilmiş üsul yaxşı düşünülmüş, mahiyyətin ilkin təmizliyinə, əzəliliyinə varmaq ehtirasından doğan ədəbi vasitə idi. Həm C.Coys, həm M.Prust, həm U.Folkner dilə şüurda gedən prosesi olduğu kimi, birbaşa əks etdirən vasitə kimi baxırdılar.

Tütçevin belə bir sətri var: “Söylənilməmiş fikir artıq yalandır..”. Bu sözləri M.Füzulinin daha erkən bir deyimi ilə müqayisə edək. Eyni nəticəyə gələn böyük Azərbaycan şairi öz fikrini belə bir sətirlə ifadə etmişdi: “Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır”. Bu sənətkarlar üçün dil təmiz idrakın inikası idi. Həmin səbəbdən də, məsələn, Coysun “Ullis”ində bir cümlə özündə müxtəlif zaman kəsiklərini ehtiva edə bilər, və ya da U.Folknerdə daxili nitq öz yolunda bütün məntiqi maneələri dağıdaraq, bütöv bir əsərə bərabər dayanıqlı parça forması ala bilər.

Sonda – postmodern haqqında.

Dalana dirənəndən sonra yol axtarmağa başlarkən bütün landşafta yuxarıdan baxılması təbiidir. XX əsrdə cəmiyyət fundamental elmdən, muncuq oyunu oyunçularından nə gözləyirdi? Bu əsr tədqiqatçıların qarşısına hansı vəzifələr qoyurdu? Göründüyü kimi, əsas vəzifələr üç idi.

Birincisi, qılıncın və, müvafiq olaraq da, qalxanın yaradılması. Bunun üçün teoremlər sübut edilir, nəfis nəzəriyyələr qurulur, hesablamalar aparılır və təcrübələr qoyulurdu. Lakin, ehtimal ki, bu fəvqəlvəzifə böyük dərəcədə tükənmişdir. Sürətlə silahlanmanı dünyamızda sürətlə tərksilah əvəzləyir. Müxtəlif növ silahların ixtisar edilməsi, bir çox hərbi texnologiyaların sınaqlarının qadağan edilməsi və onların yayılmaması haqqında müqavilələr bağlanır. “Xüsusi texnika”nın olduqca mükəmməl və heç vaxt istifadə olunmamış nümunələri silahlanmadan çıxarılır. Onları əvəzləyirlər. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, “Səhrada tufan” əməliyyatı zamanı bir insanın öldürülməsi asayışı bərpa etmək missiyasını üzərilərinə götürmüş koalisiya ölkələrinə bir milyon dollardan da baha başa gəlib. Bəşəriyyət hiss etdi ki, müharibəni özünə rəva biləcək dərəcədə varlı deyil.

İkinci vəzifə – yeni əmtəələrin yaradılması. Lakin burda da hədd görünməyə başladı. Universamda rəfə on növ də pivə də qoymaq olar, min növ də, milyon növ qoymaq isə, artıq mümkün deyil. Ehtiyatlar bəs etməz. Rəqəmlər belədir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrin standartları ilə yaşamaları üçün onlara bərpa olunmayan ehtiyatların çıxarılmasını 70-250 dəfə (xammalın müxtəlif növləri üzrə bu göstərici müxtəlifdir) artırmaq lazım gələcək, belə olduqda isə bütün bunlar çox az müddətə bəs edəcək. Həmin səbəbdən də getdikcə daha çox yeni əmtəələrdən və texnologiyalardan, eyni bir şeyin daha tez və daha ucuz hazırlanmasından danışılır. Bu isə artıq fəvqəlvəzifə deyil.

Üçüncü problem – dünyanın elmi mənzərəsinin qurulması. Burda işlər heç də yaxşı deyil. Antik elm təkcə teoremlər və sübutlarla deyil, həm də mənalar və dəyərlərlə işləyirdi. XX əsr tədqiqatçıları iki qrupa böldü. Onlardan bəzilərini “Gördüyüm işlə məşğul olmağa dəyərmimi?” sualı üzərində düşünmədən çox şey edə biləcək əsnaflara, başqalarını isə bu həqiqətlərin aid olduğu özəllikləri fərqləndirməyən ümumi həqiqətlər üzrə mütəxəssislərə çevirdi. Yazıçı və fizik Çarlz Snounun qırx il əvvəl həyəcanla haqqında danışdığı iki mədəniyyət – təbiyyat elmləri və humanitar elmlər – arasındakı uçurumu dəf etmək mümkün olmadı.

Bəlkə də kvant mexanikasının atalarından biri Y.Viqnerin bədbin peyğəmbərliyi gerçəkləşir: elmin başlanğıcı olmuşdur və sonu da olacaqdır? Özü də tezliklə gəlib çatacaq bir sonu. Birincisi, ona görə ki, fundamental nəzəriyyələrin növbəti nəsli getdikcə daha az sayda insana maraqlı olacaq. İkincisi, ona görə ki, möhtəşəm, bütün mərtəbələrinin, dolanbaclarının, zirzəmi və çardaqlarının hansı yollasa bir-biri ilə əlaqəli olduğu elm binasının tikilməsinə olan ümidlər dağılıb gedir.

Albert Şveytserin vəfatı günündən otuz ildən çox vaxt keçir. Mənəvi oriyentir axtarışında olan hər kəsin bu heyvətəməz insana marağını gücləndirmək üçün əlavə 10-da A.Şveytserin “Mədəniyyət və etika” kitabından bir fraqment verilir.

Xose Orteqi-i-Qassetin “Kütlələrin qiyamı” (Moskva, 2002, rus dilində) kitabından “İncəsənətin humanistsizləşdirilməsi”nə aid parçalar gətirək.

... Bethovendən Vaqnerə kimi musiqinin əsas mövzusu şəxsi hisslərin ifadəsi olub. Lirik sənətkar böyük musiqi imarətləri ucaldırdı ki, onları öz həyatının təsviri ilə məskunlaşdırsın. İncəsənət daha çox və ya az dərəcədə açıq etiraf idi. Ona görə də estetik həzz təmizlənməmiş idi. Musiqidə, hələ Nitşe deyirdi, ehtiraslar özləri özlərindən həzz alırlar. Vaqner “Tristan”a özünün Vezendonkla adyulterini daxil edir, və, əgər, biz onun yaratdığı əsərdən həzz almaq istəyiriksə, bir neçə saatlığa məşuqa çevrilməkdən başqa bir vasitə yoxdur. Bu musiqi bizi sarsıdır, və ondan zövq almaq üçün biz ağlamalı, həzz içrə xiffət etməli, əriyib getməliyik. Bethovendən Vaqnerə kimi bütün musiqi – melodramdır...

... Qıdıqdan gülməyi həqiqətən də şən əhvalla qarışıq salmaq olmaz. Gözəlliyyənin ifadəsi təbəssüm və qüssə sərhədlərini aşmamalıdır. Ondan da yaxşısı – bu sərhədlərə gəlib çatmamalıdır. Estetik həzz ağıllı həzz olmalıdır. Həm də kor və görmək iqtidarına malik həzlər olur. Sərxoş insanın sevinci kordur; baxmayaraq ki, dünyada hər şeyin olduğu kimi, onun da öz səbəbi var – alkohol – lakin bunun üçün əsas yoxdur...

Vaqnerdə melodram hədsiz ekzaltasiya, vəcd səviyyəsinə gəlib çatır. Artıq Vaqnerdə insanın səsi diqqət mərkəzində olmur və kosmik səsdə əriyib gedir. Lakin bu yolda daha çox radikal bir forma qaçılmaz idi. Musiqidən şəxsi yaşantıları qovmaq, onu təmizləmək, nümunəvi obyektivliyə kimi gətirib çıxarmaq vacib idi. Bu hünəri Debüsi göstərdi. Yalnız ondan sonra musiqini soyuqqanlıqla, vəcdə gəlmədən və hönkürmədən dinləmək mümkün oldu. Son on ildə musiqidə baş vermiş bütün proqram dəyişiklikləri yeni, Debüsinin dahiyənə tərzdə fəth etdiyi fəvqəldünya kainatında ərsəyə gəldi. Subyektiv olanın obyektiv olana bu çevrilişi o qədər mühümdür ki, onun qarşısında sonrakı bütün diferensiasiyalar solğunlaşır (Debüsinin romantik musiqi fonunda əhəmiyyətinin daha diqqətli təhlili ilə mənim “Musicalia” adlı essemdə tanış ola bilərsiniz). Debüsi musiqini humanistsizləşdirdi, və buna görə də onunla səs sənətinin yeni bir erası başlandı.

Eyni şey lirikada da baş verdi. Burada xilaskar Mallarme oldu. O, poeziyaya uçmaq iqtidarını və yüksəliş qüvvəsini qaytardı. O, həlledici mənevr əmrini verdi – ballastı tullamalı...

Şeylər arasında sərhədlərin ciddi şəkildə müəyyən edilməsini arzulamaq təfəkkür səliqəliliyi əlamətidir. Həyat bir şeydir. Poeziya isə başqa bir şey – indi belə düşünür, ən azından, belə duyurlar. Bu iki şeyi qarışdırmaq. Şair insanın qurtardığı yerdən başlayır. Birinin qisməti öz “insan” yolu ilə getməkdir; başqasının missiyası – mövcud olmayan bir şeyi yaratmaqdır. Şair, artıq özlüyündə mövcud olan gerçəklərə yeni, irreal materik əlavə etməklə, dünyanı böyüdür, genişləndirir. “Müəllif” (rusca – avtor) sözü “auctor” – genişləndirən sözündən yaranıb. Romalılar vətən üçün yeni ərazilər qazanan sərkərdəni belə adlandırırdılar...

... Mallarmenin şeirləri həyatla istənilən səsleşməni aradan götürür və bizə xariqülədə surətlər təqdim edir ki, onların da sadəcə seyri, artıq ən böyük həzdir. Bu təmiz, adsız səs, şeirin həqiqi akustik substratı, “insan” materiyasından azad olmağı bacaran şairin səsidir.

Bütün müasir musiqi Debüsidən başlayan kimi, bütün yeni poeziya da Mallarmenin göstərdiyi istiqamətdə inkişaf edir. Həm bu, həm də o biri ad, əgər özəlliklərdən yayınaraq, yeni üslubun əsas xəttini müəyyən etməyə çalışılırsa, mənə çox vacib görünür...

... Poeziya bu gün – məcazların ali cəbridir...

... Humanistsizləşdirməyə olan ehtiraslı istəyi təmin etmək üçün şeylərin ilkin formalarını təhrif etmək heç də mütləq deyil. İyerarxik nizamı devirmək və elə incəsənət yaratmaq lazımdır ki, ön planda möhtəşəmlik qazanmış ən xırda həyati detallar olsun.

Həmin o gerçəklikdən qaçma, yayınma instinkti məcazın “superrealizmi”ndə və bir də “infrarealizm” adlandırma biləcəyimiz nəsnədə məmnunluq tapır. Realizmi dəf etməyin ən yaxşı üsulu – onu son həddə çatdırmaq, məsələn, zərrəbini götürmək və onun vasitəsi ilə həyata, Prustun, Ramon Qomes de la Sernanın, Coysun etdikləri kimi, mikroskopik planda baxmaqdır.

... Höte yaxşı deyib: hər yeni anlayış sanki qazandığımız yeni bir orqandır. Biz şeyləri həmin şeylər haqqında ideyaların köməyi ilə görürük, baxmayaraq ki, təbii təfəkkür fəaliyyəti prosesində biz, görmə prosesində gözün özü-özünü görmədiyi kimi, bunun fərfinə varmırıq. Başqa sözlə,

düşünmək – gerçəkliyin ideyalar vasitəsi əhatə edilməsinə can atmaqdır; fikrin kortəbii hərəkəti anlayışlardan xarici dünyaya doğru baş verir...

Bədən kultu – həmişə cavanlıq əlamətidir, çünki, bədən yalnız gənclik dövründə gözəl və çevik olur, ruh kultu isə qocalmaq iradəsinə dəlalət edir, belə ki, ruh öz inkişafının zirvəsinə yalnız o vaxt çatır ki, həmin vaxt bədən tənəzzül dövrünə qədəm qoymuş olur.

Mənim dövrümdə ahıl insanların zabitəli ədaləri hələ də böyük hörmətdə idi. Gənc insan tezliklə gənc olmağı arzulayır və pirani qocanın taqətsiz yerişini yamsılamağa çalışırdı. Bu gün qızlar və oğlanlar uşaqlıqlarını uzatmaq istəyir, yeniyetmələr isə öz gəncliklərini qorumağa və onu vurğulamağa çalışırlar. Bir şey şəksizdir: Avropa uşaqlıq dövrünə qədəm qoyur.

... Doğrudan da, asanlıqla görmək olar ki, tarix saat kəfkiri kimi bir qütbdən digərinə doğru ritmik şəkildə yellənir, bəzi dövrlərdə kişilərə məxsus xassələrin, başqa dövrlərdə isə qadın xüsusiyyətlərinin (bax, K.Yunqda: “anima” “animus” psixoloji tipləri) üstünlüyünü mümkün edir, bəzən gənclik ruhunu oyadır, bəzən isə yetkinlik və qocalıq ruhunu...

ƏDƏBİYYAT

1. Алексис де Токвиль. Демократия в Америке. М.: Мир, 2000.
2. АМЕА Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. İnternet və intellekt. Bakı: Səda, 2001.
3. Анастаси А.. Дифференциальная диагностика. М.: Эксмо, 2001.
4. Ансерме Э. Беседы о музыке. Ленинград: Музыка, 1976.
5. Бельская Г. Игра “Шекспир” // “Знание и сила”. Февраль, 2000.
6. Биологический энциклопедический словарь // Гл. ред. М.С.Гиляров. М., 1968.
7. Бирюков Б., Геллер Е. Кибернетика в биологических науках. М.: Наука, 1973.
8. Васютинский Н. Золотая пропорция. М.: Молодая гвардия, 1990.
9. Вашкевич Н. Абракадабры. Декодировка смысла. М., 1998.
10. Вигнер Е. Этюды о симметрии. М.: Наука, 1971.

11. Галь Н. Слово живое и мертвое. М., 1979.
12. Гарднер М. Путешествие во времени. М.: Мир, 1990.
13. Гиляревский Р.С., Старостин Б.А. Иностранные имена и названия в русском тексте. М., 1985, с.303.
14. Гриневский О. Тысяча и один день Никиты Сергеевича. М.: Вагриус, 1998.
15. Губман Б.Л. Смысл истории. М.: Наука, 1991.
16. Евин И. Что такое искусство с точки зрения физики? Москва, 2000.
17. Зайцев В. Биоритмы творчества, Ленинград: Знание, 1989.
18. Кальоти Дж. От восприятия к мысли. М.: Мир, 1998.
19. Капри Ф. Паутина жизни. София: Гелиос, 2002.
20. Карузина И. Учебное пособие по основам генетики. М.: Медицина, 1980.
21. Коготкова Т. Письма о словах. М.: Наука, 1984.
22. Компанец А. Симметрия в микро- и макромире. М.: Наука, 1978.
23. Кондратьев А. Звуки и знаки. Знание, 1978.
24. Кэмпбелл Д. Эффект Моцарта. Минск: Попурри, 1999.
25. Леонид Млечин. Министры иностранных дел. Романтики и Циники. М.: Центр Полиграф, 2001.
26. Ллойд де Моз. Психоистория. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.
27. Мандельброт Б. Фрактальная геометрия природы. Москва, 2002.
28. Миронов Б. История в цифрах. Ленинград: Наука, 1991.
29. Некласса А. Конец цивилизации, или Зигзаг истории // "Знамя", 1998, №1.
30. Обратная сторона зеркала. М.: Республика, 1998.
31. Ожегов С. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М.: Высшая школа, 1974.
32. Пригожин И. Конец определенности. М.: Ижевск, 2000.
33. Прохоров Б.Б. Россия в окружающем мире. Аналитический ежегодник: в 3-х вып. // Отв. ред. Н.Н.Мирфенин; Под общ. ред. Н.Н.Моисеева, С.А.Степанова. М., 1998-2000.
34. Пьер Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 2002.

35. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы. М.: Республика, 2000.
36. Раутион А. Картинки мироздания из коллекции палеонтологии // "Знание и сила", 2002, №11.
37. Римащевская Н.М. Русский крест // Природа, 1999, №6, с. 3-10.
38. Ролло Мей. Мужества творить (очерки психологии творчества). Львов: Инициатива, 2001.
39. Светлов В. Практическая логика. М., МиМ, 1997.
40. Секей Г. Парадоксы в теории вероятностей и математической статистике. М.: Мир, 1990.
41. Сильвио Факти. Микрoпсихoанализ. М.: Центр психологии и психотерапии, 1997.
42. Смирнов С. Педагогика и психология высшего образования от деятельности к личности. М.: Academia, 2001.
43. Соллертинский И. Исторические типы симфонической драматургии. М.: Музгиз, 1963.
44. Солоухин В. Камешки на ладони // Новый мир, 1987, №8, с. 156.
45. Стеблева И.В. Очерки турецкой мифологии. М.: Восточная литература, 2002.
46. Степанов С. Психология в лицах. М.: Эксмо-Пресс, 2001.
47. Труайя А. Русские биографии // "Наука и жизнь", 2002, №1.
48. Фрейд З. Остроумие, Сталкер. 1999.
49. Фрэзер Д. Фольклор в Ветхом Завете. М.: Полит. литература, 1990.
50. Хакен Г. Принципы работы головного мозга. М.: Perse, 2001.
51. Штейнгауз Г. Математический калейдоскоп. М.: Наука, 1981.
52. Якимович Ю. Деятели русской культуры и словарное дело. М.: Наука, 1985.
53. Rieger R., Michaelis A., Green M. Glossary of genetics and cytogenetics. Jena, 1978. P. 106.

Mifolinqvistikaya giriş

Plan-prospekt mahiyyətli oçerklər

GİRİŞ

1. Mifolinqvistikanın universal prinsipi

Bu kitab dilçilikdə bəzi boşluqların doldurulması cəhdidir. Boşluqlardan ən vacibi mifolinqvistika adlandırma biləcəyimiz xüsusi sahədir.

Tədqiqatın əsas, aparıcı xətti “etalon və ondan kənara çıxma” qarşıdurmasının müxtəlif təzahürləri üzərində qurulur. Bu qarşıdurmanın tərəflərini invariant (etalon) və variantlar (kənara çıxmalar) kimi təsəvvür etmək olar.

Əgər biz bəşərin ümumi (universal) inkişaf tarixini “qat” adlandıracağımız müəyyən hissələrə bölsək və bu qatların funksiyalarını müəyyənləşdirmək istəsək, **invariant** (etalon) nümunə 1-ci ən qədim (primitiv, müstəqim) ilkin qata məxsus element kimi diqqəti cəlb edər. Başqa sözlə desək, birinci, ən dərin ilkin qatın funksiyası məhz invariant və invariantların yaratdığı münasibətlərdən ibarətdir. Bunu deməklə o nəzərdə tutulur ki, ən dərin ilkin, primitiv qatda cəmiyyət üzvü (və yaxud primitiv insan) hər hansı fikir bildirmə ilə müstəqim və birmənalı şəkildə (bu isə həтта o ilkin dövrdə belə real sözlər vasitəsilə həyata keçirilirdi) məşğul olurdu. Cəmiyyət üzvünün ifadə potensialı onun ətrafında olan hər şeyə autentik münasibətilə ölçülə bilər, yəni, fikir bildirilən, diqqət mərkəzində olan obyektin ancaq özünəməxsus xassələri onun diqqətində olurdu. Bu isə müstəqimlikdən başqa bir şey deyildi. Beləliklə, ilkin qat və ona uyğun müstəqimlik münasibətləri bizim təqdimatımızda əsas çıxış nöqtələrindən biri olacaq.

2-ci qatın (bu, artıq mifoloji məkandır) elementlərini isə **variantlar** kimi ayırmaq mümkündür. Variantları məhz bu ikinci qatın funksiyası saymaq olar. Bu qatı biz mifoloji məkana məxsus qat kimi ayırırıq. İnkişaf

tariximizin ən qədim deyil, ondan bir mərhələ sonrakı, variantlara söykənən, variantlar vasitəsilə geniş nəfəs ala bilən bu qatı məhz mifoloji təsəvvürlər, mifoloji dünyagörüşü və dilin mifoloji mahiyyəti üçün əlverişli və münbit zəmin (şərait) yaradır.

Variantların əmələ gəlməsilə səciyyələnən ikinci, mifoloji qatda müstəqim modellərə belə deyək, “ehtiram” yoxalmağa başlayır. Dildə meydana çıxan variantlar təfəkkürdə də müəyyən dəyişikliklər yaradır. İnsan dərk edir ki, onun seçmə imkanı var. O, bir neçə (təbii ki, əvvəlcə iki) işarədən istədiyini seçə bilər. İkinci qatda seçim tam olaraq onun ixtiyarındadır. Seçimin motivləşməsi daha sonrakı dövrlərə aid edə biləcəyimiz mürəkkəb psixoloji-ictimai səbəblərin nəticəsində ortaya çıxır. Amma qeyd edək ki, bunu, yəni, seçim imkanının olmasını anlamağı hələ onun seçmə hüququnu da anlamağına dəlalət etmir. Seçmə imkanı ilə seçmə hüququ bir-birindən kifayət qədər aralı məsafədə duran artıq linqvistik yox, fəlsəfi, hüquqi, ictimai dəyərlərdir.

Qatlar arasındakı bu qarşıdurma (invariant və variantlar) ən müxtəlif dil səviyyələrində özünü göstərir və onu da qeyd etmək lazımdır ki, qarşıdurmanın kəskinliyi ayrı-ayrı dil səviyyələrində müxtəlif ola bilər. Sintaksisdəki mifoloji qatın aktivliyi (cümlə modelindən törəmələr) fonetikadakı kimi (fonemdən yaranan səslər kimi) olmaya bilər, leksikadakı mifoloji aktivlik morfolojiyadakından fərqlənər və s. və i.a. Leksikadakı aktivlik son dərəcə, maksimal aktivlik sayıla bilər, çünki söz səviyyəsində variantların yaranması ikinci qatda artıq insanın bilavasitə özü tərəfindən tənzim edilə bilmir, bunu dillərarası münasibətlər, müxtəlif tayfalararası əlaqələr və başqa həyat üçün vacib faktorlar müəyyən etməyə başlayır. Mifoloji təfəkkürə də o qalır ki, bu prosesi müşayiət etsin və ondan bəhrələnsin. Amma dil səviyyələrinin hamısı üçün bu qarşıdurmanın (invariant-variant) tətbiqini bir prinsip kimi qəbul etmək və müxtəlif səviyyələrdə müstəqimlik və mifoloji elementlərini (potensialını) müəyyənləşdirmək mümkündür. **Mifoloji dilçilik** dediyimiz sahənin əsas vəzifəsi elə bu dediklərimiz sayılmalıdır. Bütün linqvistik səviyyələr (fonologiya-fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis) üzrə təklif edilən bu vahid prinsip, əslində, mifoloji dil-

çiliyin (mifolinqvistikanın) bütün səviyyələrdə “işləyən” universal prinsipi sayıla bilər.

2. Mifolinqvistikanın yaşama hüququ

Dilçilik və psixologiya, dilçilik və fəlsəfə, dilçilik və sosiologiya, dilçilik və tarix, dilçilik və ədəbiyyat... kimi termin-birləşmələr dilçiliklə, psixologiya ilə, fəlsəfə ilə, sosiologiya ilə, tarixlə, ədəbiyyatla məşğul olanlara yaxşı məlumdur. Bu birləşmələr onlarda təmsil olunan hər hansı bir tərəfin mənafeyini “şişirtməyi” nəzərdə tutmur, tərəflərin bir-birindən qarşılıqlı zənginləşmə və faydalanma prinsipinin gözlənməsi ilə meydana çıxır.

Dilçiliyin fəlsəfi aspektinin öyrənilməsi dilçiliyə nə kimi yeniliklər gətirdi – bu məsələnin indi geniş şəkildə izah edilməsinə lüzum yoxdur, çünki məsələ aydındır. Eyni zamanda dilimiz bizim düşüncəmizin və təfəkkürümüzün inkişafı üçün hansı addımları atdı – bu da mütəxəssislərə yaxşı məlumdur. Dilin inkişafı təfəkkürün inkişafından ayrı götürülə bilməz. Eləcə də, təfəkkürün inkişafı dildən kənarında mümkün deyil. Onların bir-birindən güc alaraq inkişaf etməsinin sayəsində bütövlükdə insan, insanın inkişafının sayəsində isə cəmiyyət inkişaf edir. Bütün bu məsələlər fəlsəfi dilçilikdə (koqnitiv dilçilikdə) geniş şəkildə öyrənilir.

Dilçiliyin psixologiyaya və psixologiyanın dilçiliyə verə biləcəkləri xüsusi elm sahəsinin – psixolinqvistikanın yaranmasını şərtləndirdi.

Qarşılıqlı faydalanma ilə bağlı eyni sözləri tarixin dilçiliklə əlaqəsi və sosiologiyanın dilçiliklə əlaqəsi barədə də söyləmək olar. Tarixi dilçilik və psixolinqvistika həm tarixin, həm sosiologiyanın, əlbəttə ki, həm də dilçiliyin öyrənilməsinin yeni-yeni üfüqlərini göstərdi. Bu deyilənlər xüsusi araşdırma və sübut tələb etməyən müddəalardır. Eyni zamanda üzərində tədqiqat aparılması maraqlı olan sahələrdir.

İlk baxışda belə bir labüd sualdan yan keçmək mümkün deyil. Bizim bu tədqimatda nəzərdə tutduğumuz birləşməni, yəni, dilçiliyi və mifologiyayı (mifolinqvistikanı), prinsip etibarilə, bu sadalanan elmi birləşmələrin (koqnitiv dilçiliyin, psixolinqvistikanın, dil tarixinin, psixolinqvistikanın və s.) içində əritmək mümkün deyilmi?! Mifologiyayı, dilçiliklə birləşmiş ədə-

biyyatın, fəlsəfənin, tarixin, psixologiyanın, sosiologiyanın içində əritmək səhvmi addım olardı?!

İlk olaraq bu sualın cavabı belə səslənəcək. Əlbəttə ki, imkansız deyil və mümkündür. Mifologiya ədəbiyyatın bir bölməsi kimi, psixologiyanın bir bölməsi kimi, fəlsəfənin və s. bir bölməsi kimi özünü göstərə bilməzmi? Bu elmlərin içində mifologiyaya yer yoxdurmu?! Yəni, demək istədiyimiz budur ki, tutalım, dilçilik və psixologiyayı (psixolinqvistikanı) bir yerdə öyrəndiyimiz zaman mifologiya ilə bağlı məqamların psixoloji təqdimatın içində yer alması mümkün olmazdı?! Mümkün olardı.

Eləcə də digər elmi birləşmələrdə mifoloji bloklar ola bilər, deyə bilərik. Və əgər belədirsə, biz dilçiliyin bu elmlərlə bir yerdə müəyyənləşdirilmiş məkanında onun (dilçiliyin) həm də hər dəfə ayrılıqda mifologiya ilə “görüşünü” təşkil etməmiş mümkün olmazdı? Bəlkə də olardı. Amma bu zaman bununla bağlı maneələr də özünü göstərməmiş olmayacaqdı. Belə olarsa biz hər dəfə bu birləşmiş məkanlarda, daha doğrusu, onların bir küncündə “küncə qısnadılmış” mifologiya ilə qarşılaşacaqdıq. Əlbəttə ki, bu halın da öz müsbət cəhətləri yox deyil. Amma bu zaman məsələnin xırda olduğunu da görməmək olmur. Digər tərəfdən, belə olarsa bütöv mənərə özünü kifayət qədər gizləndə saxlaya biləcəkdə. Birləşdirici xətlərin çoxu diqqətdən kənar qalacaqdı. Bunun belə olmaması üçün məhz dilçiliklə mifologiyayı bir elmi məkanın sərhədləri üçün salmaq lazımdır. Belə isə bu məkanı xüsusi olaraq ayırmağın mənası və dilçiliklə mifologiyanın birləşməsindən yeni bir elm məkanının üzə çıxması şəklində danışmaq üçün, özü də ayrıca danışmaq üçün məntiqi əsasımız varmıdır? Bizcə, vardır. “Bu bizə nə verir?” sualının isə cavabı budur:

A. Mifologiya son zamanlar xüsusi elm sahəsinə çevrilmişdir desək, səhv etmərik. Onun konseptləri və prinsipləri yuxarıda sadalanan elmərdən çox şeylər əxz etmişdir. Bununla belə mifologiyanın onlardan, yəni, yuxarıda sadalanan elmlərdən hər biri ilə ayrı-ayrılıqda bir bütöv yarada bilməsi də göz qabağındadır. Bu bütövün yaranmasında bu elmlərdən hansı daha çox maraqlıdır sualına cavab vermək çətindir və hətta deyərdim ki, mümkün deyil. Bir şey aydındır ki, dilçiliyin və mifologiyanın birləşmiş

məkanı bizə kompleks şəkildə həm dilimizlə, həm də mifoloji təsəvvürlərimizlə əlaqədar bir-birilə son dərəcə bağlı olan adekvat nəticələr çıxarmağa imkan verəcəkdir. Mifoloji dilçilik (əgər belə demək təbiri-caizsə) dilimizdə mövcud olan bir sıra ifadələrin, sözlərin, deyim tərzinin, üstündən etinasız keçdiyimiz bir sıra mətləblərin dərin qatlarına işıq sala bilər, onları bizim üçün daha anlaşılıq edər. Biz onları ilkin bakirəliklərində görürük və öz inkişaf yolumuzu daha aydın dərk edə bilərik. Eyni şəkildə mifolojidən məlum olan bir sıra işarələrin dil müstəvisində hansı qədim bucağa aid olduğunu aşkar edə bilər və dil elementlərinin mifoloji quruculuğunda iştirak dərəcəsini və rolunu öyrənərik.

B. Qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmiş məkan təkcə dilimizin ən qədim tarixi qatı ilə bağlı bir çox qaranlıqların üzərinə işıq salmayacaqdır. Biz bu günün özündə də dilimizin (nitqimizin) dərin və azdərini qatında, bəzən ruhunda, bəzən aşkarında gizlənmiş, daşlaşmış mifologizmləri duya və görə bilirik. Onlar isə kifayət qədərdir və qeyd etmək lazımdır ki, dilin bütün qat və səviyyələrində özlərinə rahat bir məskən salmışlar.

C. Mifologiya, dil bilgimizin canına özü ilə bərabər psixoloji, sosioloji, fəlsəfi, tarixi düşüncələrin konkret məqamla bağlı kvintessensiyasını, uyğun anlayışları və uyğun ritorikanı gətirə biləcək. Sonuncu (tarixlə bağlı məqam) onun üçün xüsusilə vacibdir ki, biz, nəhayət, ədəbi dil tarixini əsl dil tarixindən – mifologizmlərə əsaslanaraq müəyyənləşdirilən dil tarixindən ciddi şəkildə ayıra biləcəyik.

Ricət. Bəzən bu gün də biz belə bir kökündən səhv yanaşmanın şahidi oluruq ki, tədqiqatçı əgər tarixi bir dövrə məxsus hər hansı əsərdən danışsasa, deməli o, dil tarixinin öyrənir, dil tarixinin mütəxəssisidir. Əlbəttə ki, bu, belə deyildir. Dil tarixi xüsusi bir tədqiqat məkanıdır. Klassiklərin dilini, onların yazdıqları əsərlərin dilini öyrənməklə biz dil tarixinə heç nə və yaxud, demək olar ki, heç nə əlavə etmirik. Belə yanaşma, əslində, ədəbi dil tarixini öyrənmək deməkdir. Ədəbi dil tarixini isə dil tarixi ilə eyniləşdirmək olmaz.

Dil tarixinin öyrənilməsi təmiz dil quruluşunun öyrənilməsi deməkdir. Dil işarələrinin inkişaf qanunauyğunluğunu öyrənmək deməkdir. Bu işarələrin yazıya alınmazdan əvvəlki təkamül qanunauyğunluqlarını tədqiq etməkdir. "Nə cürdür?" sualının arxasındakı vahidi "nə cür ola bilərdi?" şəklində görə bilməkdir. Ricətin sonu.

3. Birinci və ikinci qatlar

Qeyd olunası vacib bir məqam həm də odur ki, biz daha bir seçim qarşısında qalıyıq. Hansı hansının içindədi, dilmi mifoloji təsəvvürün içindədi, yoxsa mifoloji təsəvvürü dil libasına bürünüb – asanlıqla bilinməz. Mifologiyamı dil ərazisinə səpələnib, yoxsa dil elementlərimi mifoloji təsəvvürün hər addımında, hər qarışındadır – bunu dəqiq demək çətindir. Yəqin ki, bu iki halın ikisi də eyni zamanda baş verir. Ona görə də bu iki məqamdan və onların birləşməsindən danışarkən, həm birinci, həm də ikinci hal bizim üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmalıdır.

Amma dərin, ilkin qatdan söhbət gedərkən, nə üçünsə bizə belə gəlir ki, burada mifoloji elementlərin mövcudluğu məqbul deyil. Nə üçün biz belə düşünürük?! Fikrimizi izah edək. Mifoloji elementlərin üzə çıxmasının əsas şərti budur ki, bunun üçün münbit zəmin olmalıdır. O münbit zəmin, nə qədər təəccüblü olsa da, müstəqimlik qatıdır. Deməli, biz belə düşünürük ki, dil özünün müstəqim qatını (təmiz məntiqdən ibarət ən dərin qatını) ilkin olaraq qurur və yalnız bundan sonra növbəti qata keçib bütün intensiya gücü ilə mifoloji istiqamətə, yəni, əsl yaradıcılığa, seçim imkanı olan yaradıcılığa doğru tuşlanır. Deməli, ən dərin qat hansıdır sualının cavabı budur: bu, ilkin qatdır və ona müstəqimlik qatı da deyə bilərik. Bu qat bütün dil ünsürlərinin müstəqim anlamda işlənməsini zəruri edir və insanın ancaq ən zəruri tələblərini ödəyir. Bu qat poetikliyə və məcaziliyə hazır deyil, bu qatın poetik funksiyası yoxdur. Bu qatda olanlar "başqa cür də demək olar" məntiqindən uzaqdırlar. Ədəbiyyat, ondan əvvəl mifologiya (ən azı müxtəlif məkanlarda eyni mətləbi işlərkən) məhz bu düşüncədən başlayır.

Birinci müstəqim qatın üzərindən ikinci, bizə daha yaxın olan mifoloji qat ucalır. Bu zaman müstəqim dil elementləri yavaş-yavaş məcazilik, başqa cür desək, mifoloji cizgilər qazanmağa başlayır. Variantlar meydana gəlir. Bunun da öz obyektiv şərtləri var. Məcazilik sırf dil ehtiyacı sayəsində üzə çıxır. Yeni mənalar yarandıqca onların ifadə olunması, təbii ki, mövcud arsenal hesabına həyata keçirilə bilmir. Dil məcbur olur ki, yeni mənəni köhnə ünsür vasitəsilə ifadə etsin. Beləliklə, köhnə ünsürün üzərinə əlavə funksiya düşür. Nəticədə məcazlar, sinonimlər (variantlar) yaranır. Deməli, məcazlar, dilin zəifliyini ört-basdır etmək məqsədi güdür. Bu halı dilin “xəstəliyi” kimi qəbul etmək olar. Dilin “xəstəliyi” barədə ingilis alimi Miller, rus alimi Potebnya yazıblar. Əgər məcazlar yeni mənəni ifadə etməkdə dilə kömək edirlərsə, o zaman sinonimlər, başqa sözlə desək, variantlar dili xəstəlikdən qurtarmağa çalışan ünsürlər kimi diqqəti cəlb edir. Məcazlaşma və sinonimlik, beləliklə, qarşı-qarşıya duran iki güclü meyl kimi mifoloji qatda, poetik duyumun və onun ifadəsinin hökmran olduğu 2-ci qatda bu şəkildə üzə çıxır.

4. “Qarşı yatan Qara dağ”

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından götürülmüş belə bir misala diqqət yetirək: “Qarşı yatan Qara dağdan bir oğul uçurdunsa, degil mana...” Dastanda bu və buna bənzər digər deyimlər ən dərin qata aid ola bilirmi? Yoxsa, bu deyimin müəllifi elə güman edir ki, “qarşıdakı dağ həqiqətən yatıb və nə zamansa yuxudan oyanacaq?” Bu, doğrudanmı, belədir?

Əslində, bu, doğrudan, belədir. Ən dərin qatda bu deyim öz ifadəsini, təxminən, bu cür tapardı: “Qarşıda olan (qarşıdakı, görünən, ucalan...) Qara dağ...” Belə ilkin, bəzəksiz variant görükcə “obyektin” fotosəklini çəkmək kimidir. Bu ilkin qata aid materialdır.

Dastandakı misal isə fotosəkil deyil. Burada artıq biz həyata keçirilmiş seçimlə qarşılaşırıq. Variantlardan biri burada artıq seçilmişdir. “Qarşı yatan Qara dağ”, əslində, “Qarşıdakı... Qara dağın” bəzəkli-düzəkli xələfidir. “Yatmaq” feili artıq təkcə adamın yatmağını deyil, cansız dağın da yatmağının ifadəsini öz üzərinə götürür. “Dil xəstəliyi” elə bu deməkdir. Funksiyalar ço-

xaldıqca güc zəifləyir. Eynən tibbdəki “fil xəstəliyi” kimi. Adam böyüdükcə zəifləmə güclənir. Haqqında danışdığımız misal (mifoloji qatın “yatmaq” komponentli misalı) mifoloji təsəvvürün artıq bütün gücü ilə fəaliyyətdə olduğundan xəbər verir. Bundan əvvəlki ən dərin 1-ci qatda isə dilin imkanları cəmiyyət üzvü üçün naməlum, tanınmaz bir dəyər kimiydi. Cəmiyyət üzvü dilin imkanlarını, daha qəti desək, dilin özünü hələ tanımırdı.

Mifoloji təsəvvür və təbii ki, mifoloji qat dili tanımaq və ona – dilə inanmaqla başlayır. Dil əgər müvafiq məqam üçün “yadır” ifadəsini təklif edirsə, deməli, dil daşıyıcısında belə bir əqidə formalaşmışdır ki, obyekt (yəni, dağ) həqiqətən yatmışdır. Onu heç bir şübhə proyektorunun altına salmaq lazım deyil. Buna şübhə etmək heç kimin ağına belə gəlməz. Bunu elə belə də qəbul etmək lazımdır. Hərəkətsizlik “yatmaq” prosesinə uyğunlaşdırılırsa, öncə buna inam yaranır, sonra dilə müraciət edilir. Dil bu yeni sözü verməyə imkan tapmayanda (yəni, “xəstə” olanda) artıq insan özünə aid olan, özündə motivləşmiş hansısa ifadəni sanki məqama “borc” kimi verir.

Biz görürük ki, mifoloji təsəvvür 1-ci qatın funksiyası olan nəyisə olduğu kimi qəbul etməkdən ibarət deyil. Bu müstəqim təsəvvürün içində 2-ci qatda həm də *personifikasiya* kimi güclü psixoloji amil daxil olur. İnsana xas xüsusiyyətlərin onun özü tərəfindən fetişləşdirilməsi ona gətirib çıxarır ki, ətrafdakı canlı və cansız aləmin hər bir üzvü bu xüsusiyyətlərdən faydalana bilir, istifadə edə bilir. Dağ yata bilir, söz güləşə bilir, and içilə bilir və s. və i.a. Bu şəkildə təbiət insanlaşdırılır. Bu şəkildə qorxu doğuran qüvvələr insana yaxın edilir. İnsan qorxduğu qüvvəni özünə yaxın etdikcə, özünün başqa bir vacib məsələsini də həll etmiş olur, əslində, öz inkişafının çox vacib bir mərhələsinə qədəm qoyur. O, qorxunu özündən uzaqlaşdırır. Qəhrəmanlar bundan sonra yaranır. Qəhrəman olmayanlara kömək əlini uzadanlar bundan sonra yaranır. Təbiətlə insan arasında uyğunsuzluq yox olmağa doğru gedir. Ahəng bərqərar olmağa başlayır, kosmik sistem hərəkətə gəlir. İkinci qat olan mifoloji qat bu şəkildə ayaq üstə möhkəm dayanmağa alışdırılır.

Dil öz içindən, potensialına uyğun olaraq mifoloji təsəvvür üçün, onun üzə çıxması üçün, min bir çətinliklə olsa da, münbit zəmin yaradır demək, elə budur. Məqsəd dil xəstəliyindən mümkün qədər az itki ilə çıx-

maqdır. Ancaq bu xəstəlikdən immunitet yaranandan sonra dil sağılıb öz daxili təsərrüfatını qaydaya salmağa çalışacaq, dilin daxili yaradıcılığı bu zaman işə düşəcək və bu məqamda ilk olaraq sinonimlər yaranacaq. Sinonimlərin yaranması ilə variantlar cilalanacaq, dil insanı öz mənğənəsindən buraxacaqdır. İnsan özünü dilin yanında daha sərbəst hiss edəcəkdir. Dil onu yox, o, dili idarə etməyə, zəif də olsa, başlayacaqdır. Beləliklə, 2-ci qat bir mərhələ kimi formalaşib tamamlanacaqdır.

3-cü qat dilin insan tərəfindən tanınmasından (2-ci qatdan) sonrakı qatdır. Bu zaman ilk olaraq dil daşıyıcısının beynində dilə inamsızlıq yaranır, dünyanı başqa cür görmək istəyi onun ruhuna hakim kəsilir. Beləliklə, poetik təsəvvür ön plana çıxır və artıq heç kim məcazlara (əslində, yalanlara) inanmır. Dahi Füzulinin məşhur “Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır” misrasını bu dövrün əsas qalibiyyət himni kimi qəbul etmək olar. “Qarşı yatan Qara dağ”, əslində, yatmayıb. Bu, gözəl bir aldanışdır. Füzulinin təbirincə desək, yalandır. Buna inanmaq da olar (uşaqlıqda olan kimi), inanmamaq da.

Amma orası da var ki, mifoloji təsəvvür bu şəkildə yox olub itmir. O, dil elementlərində, deyimlərində, müxtəlif quruluşlarda bu gün də gizli şəkildə yaşayır və dil daşıyıcısı bəzən bu ifadələrin hansı dərin qatlarda təşəkkül edib hansı qədimlikdən gəldiyinin fərqiə varmır. Bu mətnin içərisindəki “Söz və onun mifoloji buxovları” hissəsində oxucu bunun şahidi olacaq.

5. “Padşah, doğrudanmı, lütdür?!”

Mifologiya və onun həyatımızda yeri çox maraqlı düşüncələrin “işə başlaması” üçün təkan verir. Mifologiyanın hər hansı şəkildə yaşaması ilk növbədə onun dildə yaşaması deməkdir. Çünki mifologiyanın cəmiyyət qarşısına çıxış paltarı məhz dildir. Amma bu məntiqi davam etdirsək, dil öz uşaqlıq çağında paltarsız da gəzə bilərdi. Lüt-üryan mifoloji təzahür onunla üzbəüz dayananların “Padşah axı lütdür” deyimini ağıllarına belə gətirmədikləri bir vaxta təsadüf edir. Kimsə buna inanır, kimsə inanmır. Daha doğrusu, buna ya inanırlar, ya da inanmırlar.

Bu dediklərimizi bir qədər başqa şəkildə ifadə edək. Hər qatın öz məxsusi dahiləri olub. Onları xatırlayaq. 1-ci, 2-ci qat dahilərinin yaratdıq-

larını mifoloji təsəvvürdən kənarında düşünmək mümkün deyil. Bəs belə isə o zaman sual olunur: Homer öz dediklərinə (Polifemə, allahlara, qızıl alma-ya, Troyada baş verənlərə, Odisseyin başına gələnlərə, Axillesin şəcərəsinə, Aidin dünyasına və s.) inanırdımı?! Bəs Esxil, Sofokl, Evripid necə – onlar yazdıqlarına – bütün bu mifoloji “qatmaqarışıqlığa” inanırdıarmı?! Mifologiyanın “tumançaq” vaxtının üstünlükləri bu dahilərin inamınamı, inamsızlığınamı söykənirdi?!

Əlbəttə ki, bizim üçün bu suallar ritorik suallar deyil və onlara cavab axtarmaq doğru olardı. Bizim tapdığımız cavablar isə hələlik bunlardır: Homer dediklərinə inanırdı. Homerdən sonra yazı dövrü gəldi. Amma artıq Sofokl yazdıqlarına inanmırdı.

Bu məntiqin arxasınca getsək, deyə bilərik ki, Homer qara dağın həqiqətən yatdığına və nə zamansa oyanacağına inanırdı. Sofokl bu dağın yatdığına inanırdı, amma oyanacağına inanmırdı. Yazdıqlarının (mifoloji quramalarının uydurma olduğu) ona aşağı-yuxarı bəlli idi. Sofokl artıq ikiləşmiş dəyərdir. Yazan Sofokl ayrı, öz yazdığını oxuyan Sofokl bir ayrıdır. Yazarkən inandığına o, oxuyarkən inanmırdı. O sadəcə, süjet qururdu. Homerlə onun arasında təkə zamanla ölçülməyən bir mənəvi məsafə vardı. Bu məsafənin personifikasiya edilmiş adı Esxil idi.

Esxil də Homer kimi dediyinə və yazdığına inanırdı. Amma o, yeni bir münasibət orbitinə keçid nöqtəsində durmuşdu. Esxil bütün mənəvi varlığı (yaratıcılığı ilə) Sofoklun, Evripidin gəlişini hazırlayırdı. Amma orası da var ki, cəmiyyətdə mifoloji təsəvvür artıq yavaş-yavaş qocalmağa başlayırdı. Ona kütləvi inamsızlıq get-gedə bütün beyinləri fəth etməyə başlayırdı. Və bu xəttin davamı kimi bir qədər də zaman boyu irəli qaçsaq, deyə bilərik ki, eramızın 13-cü əsrində Dante artıq bilirdi ki, yeraltı dünya onun xəyalının təzahürüdür. Mifologiya bu şəkildə yavaş-yavaş tarixə təhvil verilirdi. Mifologiya öz yaratdığı virtual aləmin növbəti bir sakininə çevrilirdi.

Onu da qeyd edək ki, Homerlə bağlı iddia 1-ci qata, Sofoklla bağlı iddia 2-ci qata, Dante ilə bağlı iddia isə 3-cü qata aid edilə bilər. Esxil bu sıralamada 1-ci qatdan 2-ci qata keçidi təmsil edir...

“Padşah, doğrudanmı lütdür, yaxud deyil” ifadəsindəki tərəflərin birinin doğru olması isə maraqlı deyil. Onların hər biri həm doğru, həm də yanlış ola bilər. Eynən “qarşı yatan Qara dağın” oyanıb oyanmayacağına qəlbimizdə bəslədiyimiz inam kimi. Biz əgər şairlərin yazdıqları şeirlərə hələ də inanırıqsa, bağışlayın, inanırıq – yox, aldanırıqsa, o zaman bilməliyik ki, həm aldanışımızda, həm də skeptivliyimizdə eyni dərəcədə haqlıyıq. Mənəvi dünya bu əks həqiqətlərin hər birinin mövcudluğu üzərində qurulur.

6. Möhtəşəm “kimi” qoşması

Hər üç qatı – 1-ci müstəqim qatı, 2-ci mifoloji qatı və 3-cü poetik qatı qədimdən üzü bu yana ayrı-ayrılıqda təsvir etmək çox maraqlı olardı. 1-ci qat (ən dərin qat), əslində, mifoloji qat deyil. Çünki bu qata məxsus olan dil işarəsinin qayəsi müstəqimlikdir.

Ondan sonrakı 2-ci mifoloji qat artıq dil xəstəliyinin özünü biruzə verdiyi qatdır. Bu zaman mifoloji təsəvvür işə düşür və müstəqimlik ilkin məcazilik ilə tamamlanır (əvəz edilir – yox!). İlkin məcazilik primitiv insanın bu məcaza inanması ilə səciyyələnir. Bu klassik mifoloji qat sayıla bilər. Bu qatın sakinləri bir-birinə “Bir oğul qayadan yıxdın” əvəzinə “Bir oğul qayadan uçurdun” deyirlər və inanırlar ki, oğlan quş olub qayadan uçmuşdur. Bu təmiz mifologizmdir. Dil xəstəliyi yenə də göz önündədir.

Daha sonrakı 3-cü qat mifoloji qatın üzərindən, onun əvəzinə yüksələn poetik qatdır. Bu qat mifologizmdən istifadə edir, amma artıq ona inanmır. Oğlan quş olub qayadan uçmur, oğlan quş kimi (!!!) qayadan “uçur”. “Kimi” qoşması poetik qatın ən böyük ixtirasıdır. “Kimi” ilə geniş bir dünyaya yol açılır – poetik düşüncə artıq geridönməz şəkildə düşüncələrə hakim olmağa başlayır. “Kimi” qoşması olmadan isə poetik düşüncə qanadsız quş kimidir. Poeziyanın ruhu müqayisə üzərindən coşur. Müqayisə onun əsas “tikinti” materialıdır. O olmasa biz quru etiraflar əhatəsində qalacağıq və ecaskar poeziya nədir sualına cavab belə axdarmaq ağılımıza gəlməyəcək. Bütün klassik bədii poetik məkanımız mifologiyanın cəngindən məhz “kimi” və onun kimi onlarla vasitənin hesabına qurtulur. “Kimi”, qeyd etmək lazımdır ki, tək bədiilik məkanının tikinti materialı deyil. “Kimi”

həm də dünyanı dərk etməyin möhtəşəm vasitəsidir. “Kimi” vasitəsilə biz təkcə bədii təsəvvürümüzü genişləndirmirik, həm də (xüsusilə, ilk dövrdə) dünya, həyat haqqda biliyimizi dərinləşdiririk. “Nə doğrudur, nə doğru deyil?” sualının cavabını özümüz üçün müəyyənləşdiririk.

“Mən qartalam” deyərkən dil sahibi mifoloji təsəvvürün tam olaraq içindədir. “Mən qartalam” deyərkən o özü öz sözüne inanır, əhatəsi də ona inanır. İnamın zəifləməsi, insanın özünə etimadsızlığı, qartal olmadığını anlaması bədii məkana qədəm qoyması ilə bağlıdır. “Mən qartal kimi...” deyilsə, bu artıq bədii təfəkkürün baş qaldırmasıdır. Burada isə “kimi” qoşmasının rolu əvəzsizdir.

7. Mifoloji diskurs. Onun digər diskurs növlərindən fərqi və mahiyyəti

“Diskurs” anlayışı 60-cı illərin axırı, 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq fransız kulturoloji fikrində xüsusi çalarlar kəsb edib öz intellektual sərhədlərini genişləndirməyə başladı. Onu daha yalnız nitq – cümlələr birliyi, söyləmə, frazafövqi vahid, mürəkkəb sintaktik bütöv kimi anlamırdılar. O böyük bir semantik sahəni də özü ilə bərabər tədqiqat orbitinə gətirirdi. Diskurs ideoloji yanaşmanın nəticəsi olaraq diqqəti cəlb etməyə başlayırdı. Nitq seçiminə ideoloji baxımdan yanaşma, əslində, müəllifin yanaşması olmaqdan daha çox informasiyanın yönəldiyi subyektin yanaşması kimi dəyərləndirilirdi. İdeoloji yön burada ümumiyyətlə informasiya materialının seçimi ilə (nə üçün bu vasitə yox, o biri!) bağlı idi.

Ricət. Fransada yaranmış “Diskurs təhlil” istiqamətinin banilərindən biri olan M.Fuko özünün “Biliyin arxeologiyası” əsərində yazırdı: “Söyləmin təsviri ondan ibarət deyil ki, sən söyləmin müəllifi ilə onun nə dediyi (yaxud demək istədiyi, yaxud arzu etmədən dediyi) arasındakı münasibəti təhlil edəsən; bu o deməkdir ki, haman söyləmin subyektli olmaq üçün istənilən fərdin bacarıb və məcbur olub tutduğu mövqenin necəliyini açib müəyyənləşdirəsən”. Ricətin sonu.

Bizim təsəvvürümüzdə *diskurs* informasiya axını zamanı cümlələri və onların öz arxalarınca gətirdikləri intellektual potensialın cəmini ifadə edir. Bunu belə ifadə etmək mümkündür: Diskurs bərabərdir deyilən və mifoloji (hər hansı başqa) əhatə Bura tək-cə cümlə birlikləri daxil edilmir. Bura cümlənin arxasınca (potensialında) gələn bilik də daxildir. Məsələn, belə bir cümləyə diqqət edək: “Peley ilə Fetidanın toyu kentavr Xironun mağarasında oldu.”

Bu cümlənin adekvat qəbul edilməsi üçün onun diskursunun bərpası vacibdir. Bu cümlənin diskursu isə mifoloji zəmindədir. Onu “**mifoloji diskurs**” adlandıraraq. İnformasiyanı qəbul edən, yəni, cümlənin ideoloji subyekti adekvat dərk üçün müəyyən (presuppozitiv) mifoloji biliyə malik olmalıdır. O bilməlidir ki, Xiron kimdir, kentavr(lar) kimdir, Peley kimdir, Fetida kimdir. Yalnız bu biliklərə malik olan subyektin cümləni qavramağa malik olması mümkündür. Deməli danışmaq aktının əsas komponenti kimi diskurs ön plana çıxır.

Amma onu da unutmaq olmaz ki, mövzunun seçim ideologiyasından asılı olaraq diskursları da müxtəlif növlərə (sosioloji, siyasi, texnoloji, pedoqoji, psixoloji və s.) ayırmaq olar. Biz ayırdığımız növ mifoloji diskurs adına uyğun gəlir və bu zaman söyləmin subyekti presuppozitiv olaraq konkret mifoloji biliyə malik olmalıdır. Çünki nitqin ideologiyası mifologiyayı seçmişdir və ona üstünlük vermişdir.

I FƏSİL

MİFOLİNQVİSTİKANIN UNİVERSAL TƏTBİQ PRİNSİPI

1. Dildəki təfəkkür qatları və mifologiyaya gətirən yollar. İlk 1-ci qatda dildən istifadə. Müstəqimlik və müstəqim münasibətlər

Birinci dediyimiz ən qədim, primitiv qat, əslində, dilin yaranmasının, vahidlərarası münasibətlər qurulmasının ilk qatı, ilk mərhələsidir. Günün başlanmasını şəfəqin (dan yerinin) sökülməsi ilə bağlayıb bu mərhələni “dansökülən” mərhələ də adlandıra bilərik. Bu qatda konkret münasibətlər qurulur və müstəqim mənalar formalaşır. Hələ dil xəstəliyi özünü göstərmir. Bu qat üçün bir ifadə vasitəsi və bir məna aparıcıdır. İnformasiyanın ən formal şəkildə, hər hansı əlavələrsiz (istər variant əlavəsi, istər üslubi əlavəsiz) ötürülməsi vacib bir yaşam tərzini kimi öz yolundan sapmır. Əlavələrə ehtiyac sonra yaranır. Daha sonra (başqa bir mərhələyə qədəm qoyandan sonra) eyni anlayışın, eyni məqamın başqa bir təsvir ifadəsi də özünü göstərməyə başlayır. Niyə belə olur?! Görünür, informasiya ötürən öz məqsədinə çatıb-çatmaması ilə bağlı şübhələr girdabına düşür, fikrini çatdırıb-çatdırmaması ilə bağlı tərəddüdlər keçirir və belə olarkən o yenidən, artıq bir az əvvəl olduğu kimi deyil, bir qədər başqa, daha inandırıcı şəkildə öz ibtidai informasiya kanalına müəyyən əlavələr etməyə başlayır. Bu, baş verərkən primitiv insan artıq 2-ci qata qədəm qoymuş olur. 2-ci qat bu şəkildə fəaliyyətə başlayır, başqa sözlə, mifoloji təsəvvür formalaşmağa

başladığı üçün qədim insan artıq onun köməyindən istifadə edərək ətrafı ilə daha rəngarəng münasibətlər qurur, daha doğrusu, həm də onun köməyilə bu münasibətləri qurur.

Məsələn, belə bir misal vasitəsilə dediklərimizi əyani şəkildə izah edə bilərik. Dilimizdəki “itaət” sözünə diqqət edək. Bu sözün müvafiq anlayışı müxtəlif şəkildə bildirməsi üçün onun intensiyasını sərbəst buraxmaq lazımdır. 1-ci qatda, yəni, çıxış nöqtəsində (neytral pozisiyada) bu sözə yan alan və beləliklə, onun bir ifadə kimi ilkin formalaşmasını həyata keçirən dil vahidi “*etmək*” feilidir. “*İtaət etmək*” birləşməsi son dərəcə neytral, konkret anlayışı əlavə çaları olmadan bildirən 1-ci qat arsenalına daxil olur. Müəyyən müddət dil bununla kifayətlənə bilər.

Amma zaman keçir və qədim insan inkişaf etməkdən qalmır. Onun təfəkkürü də bədəninin formalaşması ilə bir yerdə, həmahəng şəkildə inkişaf edir. Onların inkişafı biri digərini şərtləndirir. Dilin inkişafı isə bunlardan bir qədər ləng gedir. Dil sanki bunları müşayiət edir. Belə deyə bilərik ki, dil imkanlarının inkişafı təfəkkürün inkişafından geri qalır, onunla ayaqlaşa bilmir. Təfəkkür yeni anlayışlar ortaya qoyduqca, eyni zamanda onlar üçün yeni formalar icad etməyi də dildən “tələb” edir. Dil bu funksiyanı bütövlükdə yerinə yetirə bilmir və gülməli səslənsə də, özünü “xəstəliyə vurur”. Özündəki köhnə formaları yeni anlayışların ifadəsi üçün istifadəyə buraxır. Bu bərdə bir qədər yuxarıda danışmışdıq. Ancaq elə də olur ki, dil çıxış pozisiyasında (yəni, ilk yaradılan) ifadənin əsas elementini saxlamaqla onun ancaq ikinci elementini dəyişir. Belə olarkən, ifadə sanki “yenilənir”. Həmin anlayışı dil artıq yeni qiyyətdə ortaya çıxarır. Məsələn, “İtaət etmək” ifadəsi ilə yanaşı, “itaət göstərmək”, “itaətdə durmaq” kimi yeni formalar meydana çıxır. Bu sonuncular artıq təfəkkürdə müəyyən mifoloji proseslərin getməsindən xəbər verir. “İtaət”i göstərirərsə, “itaətdə” dururlarsa, deməli, onu personallaşdırırlar, onu görə bilirlər, kimsə onu kiməsə sözün müstəqim mənasında göstərə bilər, onu hərəkətə gətirə bilirlər.

Bu şəkildə biz 2-ci qat mərhələsinə daxil oluruq.

2. Mifoloji məkanın içində. 2-ci qatda dildən istifadə və mifoloji münasibətlər

Mifoloji məkan insanın variantlardan istifadə etməsinə şərait yaradır. Variantların ortaya çıxması düşüncəni yolsuz-izsiz bir istiqamətə salır. Sanki Odisseyin İtakaya dönüş səyahəti başlayır. Göz işləyən genişlik və uzaqlıq, batmayacaq, amma dərinlik insanı ahənrubə kimi öz içinə çəkir. Dil öz inkişafı nəticəsində təfəkkürə yeni variantlar təklif etdikcə təfəkkür də öz növbəsində bu dil materialı ilə yeni üfüqlər kəşf etməyə başlayır. Beləliklə süjetlər yaranır. Bütün bunlar bir vaxtda yarana bilirdi. Dil materialı olmadan təfəkkür heç nə edə bilməzdi, təfəkkür hazır deyildisə, dil öz-özlüyündə naçar qalardı.

2-ci qatda variantların və sinonimlərin yaranması mifoloji layın qaldırılması və fəaliyyətə başlaması işində iki əsas dil külüngü oldu.

3. Üslubi (3-cü) qat. Variantların “tüğyan”ı

Üslubi qat kimi ayırdığımız qat artıq poetik təfəkkür tərzinin oyanması, daha doğrusu, yaranması ilə səciyyələnən qatdır. Artıq mifoloji poeziya öz yerini real poeziyaya verir. İnsan dediklərinə inanmamağa başlayır. “Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır” tezi onu yaradan müəllifindən şox-şox əvvəl öz fəaliyyətinə başlayır.

Mifoloji motivlərlə yazanlar artıq Homer öz yazdıqlarına inandığı kimi öz yazdıqlarına inanmırlar. Bu mərhələdə, bu qatda variantların tüğyanı başlayır. Dil “xəstəlikdən” qurtulur və artıq xəstəlik dövründə əldə etdiyi, yararlandığı üsuldan sui-istifadə etməyə başlayır. Yaradıcı şəxslər sinonimlər, variantlar kəşf etmək “azarına” tutulurlar. Dil adsız müəllifləri adı olanlarla dəyişir. Əgər mifoloji qatda variantların, sinonimlərin müəllifləri adsız idilər və bu proses ümumilikdə dilin adına yazılırdısa, artıq üslubi qatda bu prosesin müəlliflərinin adlı olması məsələsi meydana çıxır. Dil tarixi ədəbi dil tarixi ilə əvəz olunmağa başlayır. Beləliklə, dil tarixi estafeti ədəbi dil tarixinə verir və ədəbi dil tarixi şairlərin, ədiblərin tarixinə dönür.

4. Universal prinsipin aktuallığı

Mifolinqvistikanın universal prinsipi onun sonu, ucu-bucağı görünməyən “təsərrüfatını” sistemə salmaq, bir məxrəc içində öyrənmək üsuldur. İnvariant və variantların münasibəti üzərində qurulan universal prinsip bu məqsəd üçün son dərəcə uyğun bir vasitədir.

Əgər müstəqim qatda biz ancaq invariantların əhatəsində olan icma üzvündən, primitiv insandan danışa bilirdiksə, mifoloji qat artıq variantların yavaş-yavaş üzə çıxmağı ilə səciyyələnir.

3-cü, üslubi qat isə variantların dominantlığını xarakterizə edir. Artıq qədim insan variantların əhatəsində Laakaon ilanların əhatəsində qıvrılan kimi qalır.

Beləliklə, variant əgər müstəqim qatda özünü heç cür göstərmirdisə, meydan invariantların əlində idisə, 2-ci qatda invariantlar gizli dünyaya baş vurub orada gizlənir və səhnə önünə variantlar çıxırlar. 3-cü qatda invariantların axtarılıb tapılması məsələsi daha da müşkülləşir. Meydan tamamilə variantlara verilir. İnvariantlar elmi araşdırmaların “qurbanına” çevrilirlər.

II FƏSİL

FONETİK-FONOLOJİ SƏVİYYƏDƏ MİFOLOJİ TƏSƏVVÜRLƏR

Sinqulyar fonetik nöqtə və mürəkkəb sintaktik bütöv (mətn)

1. “Əvvəl” ilə “axır”ın mifolinqvistik məkanda birləşməsi

Bu birləşmə son dərəcə möhtəşəm bir qanunun dil və mifoloji münasibətlər sistemindəki əks-sədasıdır. Əvvəlin və axırın birləşdirilməsidir. Əvvəldəki ən kiçik vahidlə axırdakı ən böyük vahidin qovuşması, nəhayət etibarilə, onların bir-birinin informativ adekvatı olmalarının sübutudur.

2. “Sinqulyar nöqtə” nədir?

Sinqulyar nöqtəni biz özündə sonsuz informasiya daşıyan bir reallıq kimi qəbul edirik.

Bu nöqtə insanın meşədəki həyatının, dilin hələ özünü göstərəcək dərəcədə inkişaf etmədiyi dövrünün ayrılmaz hissəsidir. Hər hansı ekstremal situasiyada istifadə edilən vasitədir. O qədim dövrdə çıxarılan universal bir səs bərabər ola bilərdi hər hansı təhlükənin mövcudluğu ilə bağlı böyük bir informativ xəbərə və yaxud digər qəbilə, icma üzvünün öz yanına dəvətinə və yaxud hansısa hissini bildirilməsinə (etirafa?) və yaxud hər hansı başqa həyat üçün vacib informasiyanın ötürülməsinə. Bu nöqtə A-dan B-yə ötürülən son dərəcə vacib bir siqnaldır. Bu siqnal bizim anladığımız mənada neçə-neçə cümləni birləşdirə bilər. Beləliklə, bu siqnal öz formal mahiyyə-

tindən (nöqtə olmaqdan) əlavə olaraq situasiyaya uyğun son dərəcə böyük bir informasiyanı da özündə ehtiva edə bilər.

Əgər ötürülən informasiyada forma mahiyyətə tam uyğundursa, o zaman biz müstəqimlikdən danışıraq. Bu 1-ci qatda baş verir. Mifoloji məqam o zaman özünü göstərməyə başlayır ki, mahiyyət formanı üstələyir. Yəni, A-dan B-yə gedən informasiya onu ötürənə sanki deyir ki, sən mənimlə kifayətlənməməlisən. Mən tambütöv deyiləm. Sənin mənim vasitəmlə əlavə “deyəcəklərin”ə ehtiyac var. Sən o əlavələrini artıq edə bilərsiniz.

Əgər ötürülən informasiyaya (yeni bir informasiyaya yox) əlavə yük, yəni, “deyəcək” varsa, deməli, biz artıq mifologiya məkanına qədəm qoymuşuq. Mifoloji təsəvvürlə idarə olunuruq. Mifologiyanın dildən istifadəsi kulisarxasına bənzəyir. Əsl səhnədə nə varsa, nə nəzərdə tutulubsa, o cür də (o boyda, o biçimdə, o həcmdə) görünür. Mifologiya isə sətiraltıda, mizanda, kulisarxasındadır. O, müəyyən seçimin nəticəsində üzə çıxır. O əlavələrdədir. Əlavə varsa, deməli, dilin gözəgörünməyən potensialı işə düşmüşdür. Buradan dil xəstəliyinə bir addım qalır. Deməli, müstəqimlikdən bir addım da olsa kənarlaşma özünü göstərsə, bu, dil xəstəliyinə aparacaq bir yoldur. Sinqulyar nöqtə öz içindən kainatı doğura bildiyi kimi dil səviyyəsində (fonetik səviyyədə) belə bir nöqtə (metaforik anlamda) öz içindən normal dildə mətn boyda görülməyə biləcək informasiyanı doğa bilir. Gözlə görülməyən, qulaqla eşidilməyən belə bir mətn təsəvvür səviyyəsində, qavrayış səviyyəsində deşifrə edilir. Və adekvat reaksiyanı şərtləndirməklə öz “işini” bitmiş sayır.

Deməli, belə çıxır ki, normal (ənənəvi) yanaşmada ən kiçik vahid kimi səsdən başlayıb ən yüksək vahid kimi qəbul edilən mətnə (mürəkkəb sintaktik bütövə, diskursa, mikromətnə...) doğru dil fəaliyyəti böyük bir yol keçib gədirsə, dilin qədim, primitiv dövründə (hələ ayrıca sözün, cümlənin formalaşmadığı bir dövrdə) – mifoloji məkanla dil məkanının birləşdiyi bir dövrdə əvəl ilə (sinqulyar səs ilə) axır (mətn) bir-birinin içindəymiş kimi təzahür edir.

2. Hər şey səs-siqnallardan başlayır.

“Səs-siqnal”ın predikativliyi onun əsas mahiyyəti kimidir. Bunu ilkin, primitiv predikativlik kimi də qəbul etmək olar. “Səs-siqnal”da predikativlik, yəni, xəbərlik, fikrin bitməsi halı özünü əsas funksiya olaraq göstərir.

Səs-siqnalın norması varmı? Var! Norma varsa, onun, deməli, variantları da var. Əlbəttə, belədir. Variantlar varsa, dildə mifoloji dönəm, deməli, “azğın” demokratiya dövrü başlamışdır. İnvariantların kultu öz yerini variantların kultuna vermişdir.

Səs-siqnal invariant və variantların mübarizəsinin labüdlüyündən xəbər verir. Səs-siqnalın variantları (səsin tembrə görə, tələffüz manerasına görə, intonasiyaya görə dəyişməsi və başqa ekstralinqvistik amillər) onu qəbul edənlər üçün informativ deyil, çünki onlar ikincidirlər. Səs-siqnalın etalon vəziyyəti, normativ vəziyyəti, invariant vəziyyəti isə onun ilkin vəziyyətidir. Həm də müstəqim informativlik daşıyan vəziyyətidir. İnvariant səs-siqnal müstəqim informasiya funksiyası daşıyır. Bu, çatdırılması vacib olan çağırış – modeldir. Məqsədli şəkildə yaradılan informasiya modelidir. Məhz onun üzərindən səs-siqnalın variantları yaranır və inkişaf edir. İnvariantla variantların bir əsas fərqləri də ondadır ki, dil nöqtəyi-nəzərindən invariant inkişaf etmir, variantlar isə inkişaf edir. Dilin gəlişməsi variantların inkişafından güc alır. İnvariantların inkişafını isə təfəkkürün inkişafı şərtləndirir.

Variantlar ekstremal situasiyalarda ünsiyyət prosesinə mane ola bilər. Onların yaranışının əsas istiqaməti olan üslub müxtəlifliyi daha (çox) sonralar özünü göstərəcək. Variantlar üslubun yaranmasını sonralar şərtləndirəcək.

Üslub və variantlar eyni mənşəli anlayışlardır. Üslubun canı variantların peyda olması ilə güc yığmağa başlayır.

– İlk üslub, yəni, ilk müstəqim informasiya toplusu (invariantlar sistemi) danışq məkanına aid dəyərdir. Bu, bütün ictimai birliklər üçün (onların qədim, primitiv vəziyyətləri üçün) keçərli universal prinsipdir. Digər üslublar (rəsmi-işgüzar, elmi, texniki, publisistik, bədii...) bunun – müstəqim formaların üzərindən yaranır (hər bir ictimai birlik üçün spesifik tərzdə).

III FƏSİL

LEKSİK SƏVIYYƏDƏ MİFOLOJİ TƏSƏVVÜRLƏR

1. Söz və onun mifoloji buxovları

1. Son zamanlar dilçilik mövzuları sanki tükənmiş kimidir. Magistr və namizədlik, doktorluq dissertasiyalarına nəzər saldıqda şahidi oluruq ki, mövzular bir-biri ilə, elə bil, "itələşir", ya da bir-birinə xeyli yaxın "məsafədə" dururlar. Çox zaman isə bu mövzuların, sadəcə, adları başqadır, mahiyyət, məzmun isə az, ya çox dəyişdirilmiş hala salınmış təkrardan savayı bir şey deyil. Get-gedə dilçilik ritorukası genişlənir, yeni çalarlar kəsb edir, amma mövzuların tam, ya da qismən eyniliyi imkan vermir ki, dilçilik təfəkkürü inkişaf etsin, irəliləsin, nəhayət, yeni üfüqlərin axtarışına çıxsın.

Morfologiya və sintaksis, fonetika (fonologiya) və leksika istiqamətində yeni üfüqlər nadir hallarda görünür. Ədalət naminə onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə bir halın öz daxili məntiqi də yox deyil. Çünki başqa bir baxışa görə hər bir iddiaçı hətta artıq müdafiə olunmuş hər hansı mövzunu yenidən, başqa rakursdan işləməyi bacarmalı, öz müstəsna tədqiqatçı qabiliyyətini ortaya qoymalıdır. Ancaq bu, məsələnin, necə deyərlər, tamam başqa bir tərəfidir, problemin kökündən istiqamətinin dəyişdirilməsidir və biz indi xüsusi müzakirə tələb edən bu məsələdən danışmaq istəmirik. Bizi proqramımızın bu hissəsində dilimizin öyrənilməsinin (dilçiliyimizin) mövcud vəziyyəti və qarşısındakı üfüqlər maraqlandırır. Yeni tədqiqat istiqamətləri düşündürür. Bu istiqamətlərdən biri üfüqdə ilğım kimi sayırız. Dilimiz və mifologiya adlandırma biləcəyimiz bu istiqamət iki böyük qolun

birdləşməsindən yarana bilər, onun içindən cürbəcür bir-birini tamamlayan (təkrar etməyən!) mövzular çıxıb və nəhayət, ən vacibi, bu birdləşmə “hər bir dilçilik sahəsinin öz reallıq və mifoloji qatı vardır” ideyasından çıxış etsək, dilçiliyin bütün sahələrinə nüfuz edə bilər. Dil və mifologiyanın bir-birilə əlaqəsi, bir-birini bəzən aşkar, bəzən gizli şəkildə dəstəkləməsi, bir-birini “yaşatması”, həm leksik, həm fonetik, həm də qrammatik müstəvilərdə özünü göstərir. Bizi bu yazımızda leksik müstəvinin əsas obyektinə olan “söz” vahidi maraqlandıracaq.

2. “Dilimiz və mifologiya” istiqaməti dilçilərə çox mətləbi əyan edə bilər. Əvvəla, bu onu göstərir ki, dilçiliyimizin potensialı hələ tükənməyib. Və bu potensialın yeni aspektlərini müəyyənləşdirmək və öyrənmək məqsəd şəkildə qarşıya qoyularsa, son nəticədə, bu yeni yanaşmaların işığı ənənəvi fonetika, leksika, qrammatika məsələlərinin də üzərinə düşə bilər. Beləliklə, bizi, belə deyək, “bezikdirmiş” mövzular qarşımızda yeni forma və hətta mahiyyətdə zühdur edərlər.

İkinci, bu istiqamətin frontal (bütün dil aspektləri üzrə) öyrənilməsi yeni bir dilçilik müstəvisinin müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarar. Mifologiyanın əsas instrumentlərindən biri olan “söz” və təbii ki, digər dil vahidləri yeni intellektual kontekstə daxil olar. Bu birdləşmiş istiqamətin adını şərti olaraq “Mifolinqvistika”, yaxud “Linqvomifologiya” qoymaq olar. Bizə görə “Mifolinqvistika” adı daha uyğundur. Əvvəlki fəsillərdə və bölmələrdə bu barədə kifayət qədər geniş şəkildə danışmışıq.

3. “Mifologiya dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa nə verir?” sualı zaman-zaman bir sıra görkəmli dilçiləri ciddi şəkildə maraqlandırmışdır. 19-cu əsrin ortalarından və 20-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq Humbolt, Şlegel, Miller, Potebnya, Veselovski, Frezer, Baxtin, Lotman, Bart və başqaları bu problemin müxtəlif dillərdə özünü göstərən maraqlı tərəflərini öyrənmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində, təəssüf ki, haqqında danışılan məsələnin bu və ya başqa tərəflərini xüsusi tədqiqat obyektinə çevirən yazıya rast gəlinmir. Məsələnin fəlsəfi araşdırılmasını (Niyazi Mehdi) nəzərdə tutmurduq. Fəlsəfə məkanında araşdırılan problemi, təəssüflə deyək ki, dilçilər dəstəkləmədilər, beləliklə, dilçiliyin qarşısında duran vacib və faydalı perspektiv-

ləri görmədilər. Boşluqlar boşluq kimi qaldı. Və qeyd edək ki, bu boşluqların doldurulması dilçiliyimizin ciyərlərinə yeni nəfəs gətirmək acısından son dərəcə vacibdir.

Beləliklə, dilimiz və mifologiyanın əlaqəsi deyərkən, ilk olaraq belə bir sualı ortaya qoymaq lazımdır. Dilimizin hansı elementi, hansı vahidi mifologiya ilə daha sıx surətdə bağlıdır? Cavab olaraq onu söyləmək olar ki, yuxarıda deyilən kimi dilçiliyin bütün sahələrindəki hər hansı elementlər bu və ya digər dərəcədə mifoloji təsəvvürün mənğənəsində (“əsirliyində”) olublar. 1 nömrəli əsir isə, əlbəttə ki, leksikanın əsas vahidi olan Əlahəzrət Sözdür.

4. Primitiv insanın formalaşması onun mifoloji təsəvvürünün yaranması və inkişaf etməsilə sıx surətdə bağlıdır. Bu formalaşma prosesinin əsas göstəricisi olan dil, beləliklə, özü özlüyündə deyil, insan təfəkkürü və təsəvvürləri ilə bir yerdə inkişaf yolu keçməyə məhkum idi desək, səhv etmərik. Dil və mifoloji təsəvvürlərin belə birgəliyi uzaq primitiv dövrdən başlayıb ta ki, insanın öz yaşadığı dünyanı real və adekvat şəkildə dərk etməyə başladığı dövrə qədər – tarixin başladığı, yəni, yazının başladığı dövrə qədər uzanıb gəlir. İnsanın mifoloji təsəvvürlərə “yox” deməsi, belə deyək, “mifoloji yuxudan” ayrılması ilk növbədə onun dilinə təsir edir. Bu zaman dil elementləri öz müstəqimliklərinə qayıdır və biz onları ən azından məcaz kimi qəbul etməyə başlayırıq. Biz indi ən vacib məqama yaxınlaşdıq. Onu demək vacibdir ki, mifoloji təsəvvür dildən asanlıqla ayrılmaq istəmir. İndiyənə qədər dil onun üçün son dərəcə etibarlı istehkam olmuşdu. Və belə bir məcburi (təfəkkürün inkişafı öz qarşısında heç bir maneəyə baxmır!) “ayrılıq” zamanı gəldiyində mifoloji təsəvvür dil qalasının sərhədləri içərisinə özündən “xatirələr” (özünəməxsus “Troya atları”) qoyur. Ən asan şəkildə bunu leksik müstəvidə həyata keçirir.

5. Sözü müstəqim və məcazi mənalarına diqqət yetirək. Əlbəttə ki, müstəqim mənə sözün daha qədim, ilkin mahiyyətidir. Sonrakı qazandığı və zəbt etdiyi mənə “dayanacaqları” ilkin müstəqim mənənin süni peykləri kimi onun başına fırlanır. Hər hansı sözün bir müstəqim mənəsi olmalıdır. Bütün digərləri həməən peyklərdir. Biz indi dediklərimizi “söz” leksik vahi-

dinin müstəqim və sonrakı mifoloji, məcazi mənaları əsasında təsbit etməyə çalışacağıq. Söz və onun məna derivatlarına xüsusi olaraq diqqət yetirməklə məsələnin mahiyyətinə bir qədər də yaxınlaşa bilərik.

“Söz” vahidi ilə bağlı ilkin müstəqim məna derivatı “söz demək” birləşməsində özünü göstərir. “Söz demək”, “söz danışmaq” ilkin mənalar kimi ideal şəraitdə 2bir anlayış bərabərdir bir ifadə vasitəsinə” məntiqinə uyğundur. Bu birləşmə, ümumiyyətlə, “danışmaq” sinqulyar feilinin sintaktik törəməsi rolunu oynayır. Əsl dram bundan sonra yaşanır. “Söz” vahidinə bağlana biləcək bütün digər birləşmələr daha sonra artıq dilin gücsüzlüyünün, bir qədər də kəskin desək, dil xəstəliyinin (Miller, Potebnya) nəticəsində yaranır. Çünki dil yeni yaranan situasiyalar və anlayışlar üçün yeni formal vahid yarada (icad edə) bilmir, arsenalında mövcud olan vahiddən istifadə edir. Bu isə “söz” vahididir. Yeni ifadənin canında bu leksik vahid durur. Paralel olaraq qarşısıalınmaz şəkildə digər köməkçi faktor özünü göstərir: məcazlaşma baş verir. Məcazlaşma özünün konkret təzahüründə meydana çıxır. Onun konkret təzahürü personalaşma aktı ilə üzə çıxır.

“Söz”lə bağlı bütün digər (ilkin müstəqim məna daşıyandan başqa) birləşmələrdə personalaşma faktoru əsas rol oynayır və bu zaman sanki birləşmənin canı yox olur, yerində yenicə təzahür etmiş ruhu baş qaldırır. Aşağıdakı misallarda bunu aydın şəkildə müşahidə edə bilərik:

– (1) “söz almaq”. Sözü sanki kimdənsə alırsan. Alırsansa, deməli, alınan maddi bir nəsnədir. İlkin olaraq bu birləşməni elə belə də qəbul ediblər.

– (2) “söz vermək”. Kiməsə sözü maddi əşya kimi vermək. İlkin məna budur.

Yəni, “söz vermək”, “söz almaq” proseslərini anlayıb (dərək edib) dilə daxil etmək istəyəndə yeni leksik vahid yaranmalı idi, amma o yaranmayıb, məhz “dil xəstəliyi”nin nəticəsində “söz” leksik vahidindən sintaktik derivasiyada bir daha istifadə edilib. Nəticədə, köhnə vahid yeni “sifariş” əlavə yük kimi öz üzərinə götürüb bir daha, bu dəfə yeni anlayışda ifadə etməyə məcbur qalıb. Və bu zaman öz “azadlığını” sanki itirib, mənəvi var-

lıqdan fiziki varlığa (personaya) çevrilib. Özü fiziki varlıq olub, amma kənardan anlayışın ruhu kimi görünür.

6. Bir neçə başqa misala diqqət edək:

– (3)“Söz qaytarmaq”; (4)“Söz güləşdirmək”; (5)“Sözə baxmaq”; (6)“Söz sahibi olmaq”; (7)“Sözü qorumaq”; (8)“Söz atmaq”; (9)“Söz qaytarmaq”; (10)“Söz oynatmaq”; (11)“Söz azdırmaq”; (12)“Sözü yerə salmaq”; (13)“Söz yedirtmək”; (14)“Söz yağdırmaq”; (15)“Söz kəsmək”; (16)“Söz düzəltmək”; (17)“Sözü uzatmaq”; (18)“Sözə sitayiş”; (19)“Söz eydirmək” və s. və i.a.

Bu misallara da yuxarıdakı meyarla yanaşa bilərik. Birləşmələrin feil hissəsi birinci hissənin personalaşmasını sanki bəri başdan motivləşdirir. “Söz” burada əyani, maddi əşya, persona kimi özünü göstərməyə başlayır.

(3) “Söz qaytarmaq”. Nəyi qaytararlar? Əlbəttə, maddi olan nəyisə.

(4) “Söz güləşdirmək”. Nəyi güləşdirərlər? Əlbəttə, persona olan kimisə.

(5) “Sözə baxmaq”. Nəyə baxarlar? Əlbəttə görünən nəyəsə, kiməsə.

(6) “Söz sahibi olmaq”. Nəyin sahibi olarlar? Əlbəttə, maddi və persona olmuş nəyin, kiminsə.

(7) “Sözü qorumaq”. Nəyi qoruyarlar? Əlbəttə, nəyisə, kimisə və s. və i.a. Bütün misalları bu şəkildə izah etmək mümkündür.

Və s. və i. a.

Biz görürük ki, mifoloji təsəvvür bir körpü kimi mənəvi, ruhani varlığın konkret, maddi varlığa keçidini şərtləndirir. Bu keçid eyni zamanda tam əksinə olaraq, maddi varlığın ruhani varlığa keçididir. Bu ikisi bir yerdə, eyni zamanda baş verir.

Mifoloji təsəvvürə görə “necə yazırıqsa, elə də oxuyuruq”. Bu təsəvvür bizi sözün ilkin, müstəqim mənasından qanadları üstə alıb uçurur, yeni semantik ənginliklərə (bəlkə də daha doğrusu belə olardı: dərinliklərə!) aparır. Əgər biz deyiriksə, “qarşı yatan Qara dağdan bir oğul uçurdunsa, degil mana” (“Kitabi-dədə Qorqud”), o zaman biz, həqiqətən də, dağın yatmasına və nə zamansa oyanacağına inanırıq. Mifoloji təsəvvür budur. Məhz bundan sonra bütün digər məcazlar və frazeoloji fiqurlar formalaşmağa başlayır.

Dil isə artıq “tənbəlləşib”. O, yeni leksik vahid “icad” etmək istəmir, onun hələlik sonlu lüğəti (bizim anladığımız “sonsuz lüğət” dil inkişafının sonrakı mərhələlərində formalaşır) bu hal üçün yeniliyin üzünə qapalıdır. O, köhnə formadan istifadə etməyə üstünlük verir. Və nəticədə, bir tərəfdən mifoloji təsəvvürdən uzaqlaşır, digər tərəfdən yenə də onun buxovlarından tam şəkildə azad ola bilmir. O, haman ifadələrin dərin qatlarında öz ilkin ruhunu (mifin xatirəsini) bu gün də qoruyub saxlayır.

7. İndiki halda mövzu ilə bağlı biz “söz” leksik vahidi və onun “mənavi” derivatlarından çıxış edərək bu hissəni tamamlayırıq. Tədqiqatın başqa söykənəcək vahidləri az deyil. Bununla bağlı tədqiqat üçün maraqlı görünən bir obyekt kimi “ad” leksik vahidini misal göstərə bilərik. Zaman boyu məlum “dil xəstəliyi”nə tutulmuş və ondan indi də tam yaxa qurtarmamış “ad” sözü, əlbəttə ki, ciddi şəkildə tədqiqata cəlb edilə bilər. *Ad qoymaq, ad almaq, ad vermək, ada layiq olmaq, adı qorumaq* və s. kimi ifadələrin taleyi mifoloji təsəvvürün məhsulu olan “söz” və onun birləşmələri qədər maraqlıdır.

Təfəkkür tariximizi, əsl dil tariximizi (ədəbi dil tariximizi deyil!!!) öyrənmək üçün haqqında danışdığımız istiqamət dilçiliyimizə gözəl imkanlar verə bilər.

2. “Ad” sözü və mifoloji derivatları

1. **Ad və şəxs. Adlandırma prosesi (ritualı).** Primitiv cəmiyyətlərdə advermə xüsusi əhəmiyyətə malik prosedur kimi cəmiyyətin bütün üzvlərini öz ahənginə və qanunauyğunluqlarına tabe edən bir ritual idi. Onun əks sədası bu günə qədər öz gücünü itirə-itirə olsa da gəlib çatmışdır. Bu, hər bir adama ad günləri keçirilməsində özünü göstərir. Diqqət edək: doğum günü yox, ad günü!!!

Bizim təcrübəmizdə adlandırma ritualı özünü ilkin olaraq “Kitabidədə Qorqud” dastanında göstərir. Bu məqamın ciddiliyinə dəlalət edən səbəb ritualın heç bir başqa birisi (validəyn, yaxın qohum) tərəfindən deyil, məhz Oğuz elinin (Qalın Oğuzun) mənəvi başçısı Dədə Qorqudun özü tərəfindən həyata keçirilməsidir. Gənclərə adı məhz Dədə Qorqud qoyur. Onun da öz adqoyma prinsipləri vardır. Dədə Qorqud maraqlanıb öyrənir

ki, artıq boya-başa (həddi-buluğa) çatmış gənc öz qısa həyatında hansı dəyərli əməlin sahibi olmuşdur, özünü nədə göstərə bilmişdir və yalnız bundan sonra o bu gənci adlandırma ritualından keçirir.

Ritualın məqsədi həddi-buluğa çatmış gənci cəmiyyətin rəsmi üzvü etmək, bununla ona müəyyən səlahiyyətlər vermək (məsələn, müharibələrdə iştirak etmək, böyüklərlə bərabər ictimai əhəmiyyətli tədbirlərdə iştirak etmək, evlənmək, özünə müstəqil yuva qurmaq və s.), onun hüquq və vəzifələrinin çərçivəsini müəyyənləşdirməkdir. Bu, Basatla bağlı belə olur, Buğacla bağlı belə olur, Beyrəklə bağlı belə olur və çox güman ki, digər gənc qəhrəmanlarla bağlı yenə belədir. Təəssüf ki, biz bu ritualın yaşlı nəslə tətbiqi barədə Dastandan bir şey öyrənə bilmirik. Salur Qazanın, Baybecan məlikin, Baybura bəyin və başqa yaşlı bəylərin adlandırılma mərasimləri barədə burada heç bir məlumat, yaxud belə mərasimlərin keçirilməsinə dair ayrıca işarət yoxdur. Halbuki onların yaşam dövrü gənclərindən daha qədim zamana təsadüf edir.

Adlandırmanın səbəbi. Bəs Dədə Qorqud verdiyi adı fikirləşib hardan tapır?! Dərindən düşünməyə ehtiyac duymayıb cavab verə bilərik: “həyatdan”, adlandırılan gəncin düşdüyü situasiyadan. Rituala məruz qalan gəncin əməli, gördüyü real iş bunun yeganə səbəbidir. Sanki hamı gözləyir. Gəncin müəyyən yaşa çatmasını deyil, gəncin müəyyən əməlin sahibi olmasını ata-anası da, yaxınları da, dostları da gözləyir və bu baş verdikdən yalnız sonra Dədə Qorqud dəvət edilir, mərasim yerinə yetirilir. Bu məqam maraqlı məqamdır. Belə ki, ritualın həyata keçirilməsinin əsl səbəbi fiziki yaş deyil, əməli iş olur.

Adlandırmanın mənşəyi. Yeni bir sual doğur. Bəs Dədə Qorqud kimisə adlandırarkən bunu nəyin vasitəsilə edir?! Bunun mənşəyi hardandır?! Cavab ilk baxışda sadə və bəsit olacaq. Dədə Qorqud adı məhz danışdığı və cəmiyyətin yaxşı anladığı dilin vasitəsilə yaradır. Mənşə dildir. Özü də burda qərribə heç nə yoxdur. Daha nə cür yarada bilərdi ki?! Amma gəlin, bu şübhəli etirazı tələsməyək ortaya qoymağa. Çünki dərindən düşünsək, görürük ki, Dədə Qorqud adı səssiz işarələr vasitəsilə də yaradıb verə bilərdi. Deməli, adlandırmanın, bir növ, əsasında səsli dil durur. Və ilk növbədə adlandırma gəncin gördüyü işin, əməlin birbaşa əks-sədası kimi

səslənir. Buğaya qalib gəlmisənsə Buğac adlanacaqsan. Ciyərli, beyrəklisənsə (o qədim zamanlarda qorxmazlıq nümunəsi kimi “beyrəkli” sözü daha işlək idi) adın Beyrək olacaq.

Dədə Qorqud təkcə gənclərə əməllərinə uyğun adlar qoymur. O, əşyalara da ad verir. Bu barədə onun özü belə deyir: “Ayrana ayran demədim mən Dədə Qorqud...” Dədə Qorqud dörd əşyaya ad verməməsini bu şəkildə bildirir. “Ayrana” onlardan biridir.

“Ad” sözü və onun adlandırma ilə bağlı ilkin müstəqim mənası “qoymaq” feili ilə formalaşır. “Ad qoymaq” ad ətrafında sonradan süni peyklər kimi fırlanan çox mənanın formalaşmasında çıxış nöqtəsi olacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmə daxilində “qoymaq” feili son dərəcə “simsız”dır, onun müstəqil mənası yox kimidir. İki birləşəndə isə N.K.Dmitriyevin cümləyə verdiyi tərfi xatırlasaq, iki elektrik xətti cərəyan yaratdığı kimi (mübtəda və xəbər cümlə yaratdıqları kimi) bu iki söz də bir-birilə birləşib yalnız *adlandırmaq* mənasına uyğun təsəvvür yaradır. “Ad qoymaq” bu prosesin ilkin, hər cür mifologizmdən, məcazlaşmadan uzaq olan adıdır. Sonrakı “ad”la bağlı birləşmələr isə artıq mifoloji boğçadan çıxarılır.

Sonrakı birləşmələr hansılardır?! Onlardan əsaslı olanlarını sayaq: (1) “ad vermək”, (2) “ad ucaltmaq”, (3) “ada layiq olmaq”, (4) “ad batırmaq”, (5) “ad almaq”, (6) “adı qorumaq”, (7) “adı yaşatmaq”, (8), “adı ilə böyümək”, (9) “ada ləkə gətirmək”, və s. və i.a.

Bütün bu birləşmələr müstəqimlik rejimində işləyir, onları biz o feillərin birbaşa mənalari ilə bir qavrayırıq. Onlar bir-biri ilə təmasa girdikdən sonra müstəqimlik qazanır, ilkin mənalalarında çıxış edirlər.

(1) “Ad vermək”. Verirlərsə – aydındır ki, hansısa real bir əşyanı (adı) verirlər;

(2) “Ad ucaltmaq”. Ucalırsa – real, konkret olan nəşə (ad) ucalır;

(3) “Ada layiq olmaq”. Layiqdirsə – nəyə isə, real nəyə isə (ada) layiq olmaq olar,

(4) “Ad batırmaq”. Batırsa – yenə də real bir əşya (ad), özü də suda batır;

(5) “Ad almaq”. Almaqdırsa – nəyi isə (adı) almaq olar;

(6) “Adı qorumaq”. Qorumaqdırsa – konkret olan, real olan nəyi isə (adı) qoruyarlar;

(7) “Adı yaşatmaq”. Yaşatmaqdırsa – maddi, canlı olan nəyi isə (adı) yaşadarlar;

(8) “Adı ilə böyümək”. Böyüməkdirsə – kiminləsə, nə iləsə (adla) bir yerdə böyüyürlər;

(9) “Ada ləkə gətirmək”. Ləkə gətirməkdirsə (sürtməkdirsə) – ləkəni maddi olan nəyəsə (ada) sürtmək, gətirmək olar və s. və i.a.

Dil xəstəliyi və “ad” sözü. Yenə də Miller – Potebnyanın “dil xəstəliyi” anlayışından istifadə etməklə bu ilkin birgəlikdən doğan müstəqimliyi izah etməli olacağıq. O müstəqimlik zaman-zaman məcazlaşsa da bu günə qədər öz ilkinliyinin əks-sədasını özündə saxlayır. Təsəvvürümüzdə məcazlaşmanın dərinindən ilkin müstəqimlik boylanıb baxır.

Bu birləşmələrin yenə də yaranmasını isə belə izah etmək olar. Anlayış yaranır. O hələ kifayət qədər dumanlıdır. Yeni söz icad eləməyə dil özündə qüvvə tapmır. Dilin “xəstəliyi” özünü göstərir. Dil artıq arsenalında mövcud olan “ad” sözündən istifadə edir. Feil hissənin mənası (təklildəki müstəqim mənası) o qədər güclüdür ki, köhnə söz (“ad” sözü) ona qoşularkən öz mənasını itirir, güclü hissənin mənasına “təslim” olur. Bu dəfə ikisi birlikdə müstəqimlik ifadə edir.

3. “Ox atmaq”dan “oxla vurmağa” qədər

Mifoloji dərk məqamına daha çox dil strukturundakı köklər uyğun gəlir. Hər əlavə edilən şəkilçi dil elementini (kökünü) “mifoloji atmosferdən” bir addım uzaqlaşdırır. Deməli, buradan belə bir nəticə çıxır ki, dil elementləri nə qədər sadə (birhüceyrəli) olurlarsa, o qədər “mifoloji” olurlar. Belə təsəvvür edilərsə, leksik qat mifoloji məkana mifoloji qatın özündən bir addım yaxındır. Bu proses üçmərhələli planda görünür.

İlk öncə sözün özü yox, o sözün işlənəcəyi proses (birləşmənin daxilində) beyində formalaşmalı idi. İndi bizə yeni sözün hansısa əşyanı adlandırması asan görünür: əşya var, qalır onun havadakı əksi – adlandırılması (səslənişi!). Bu, mərhələ indiki dövrdə çox asanlıqla baş verir.

O ilkin dövr üçün isə bu mərhələdə əşya yaranmazdan əvvəl onun funksiyası müəyyənləşməli idi. Məsələn, “ox” sözünü götürək. Bu sözün yaranması üçün gərək onun hansı silahın hansı tərkib hissəsi olması barədə əvvəlcədən təsəvvür olaydı. Reallıqda “ox”la bərabər “yay” və “kaman” sözləri yaranırdı. Bunlar barədə təsəvvürlər sözə çevriləndə ardıcılıq ola bilməzdi. Bəlkə onlar hələ beyində təsəvvürlər kimi olanda funksionallıq baxımdan bir-birini sıralaya bilərdilər. Ox, onun atılması üçün vacib olan ləvazimat – yay və kaman bəlkə də bir-birini sıralaya bilərdi, amma dil müstəvisində – adlandırma prosesində onlar sıralanmazdı, onlar eynizamanlığa məhkum idilər. Bu üç əşya (ox, yay, kaman) eyni zamanda adlandırılmalı idilər. Bu üç sözü əldə edib (və ya əldə etməzdən əvvəl) beyində onların hər üçünü bir kodla şifrələmək lazım idi. Bu kod ümumiləşmiş şəkildə bu üç komponentin əmələ gətirdiyi “yaraq” anlayışını ortaya qoyurdu. Beləliklə, kodun adı “yaraq” olurdu. Deməli, biz silahın tərkib hissələrinin adını “icad” etməzdən əvvəl hökmən onun ümumi, abstrakt adını (“yaraq”) özümüz üçün müəyyənləşdirirdik. Nəhayət, üç konkret söz (ox, yay, kaman) və bir abstrakt sözlə (“yaraq”) biz mifoloji məkana daxil olurduq. Amma bu necə baş verir?! Bu adların hansında biz mifoloji qata məxsusluğu görə bilərik?! Axı yuxarıda demişdik ki, mifoloji qata ən yaxın elementlər sadə köklərdən ibarət olan elementlərdir. “Ox”, “yay”, “kaman” sadə elementlərdir. Amma öz-özlüklərində onlar bizi mifoloji məkana apara bilirlərmi?! Apara bilmirlər.

Belə çıxır ki, biz yuxarıda sadə köklərlə bağlı dediklərimizi korrektə etməliyik. Təxminən, belə deməliyik. Dilin ən kiçik elementi onun ən kiçik mifoloji birləşməsinin tərkib hissəsi ola bilər. Sadə mifoloji birləşmənin tərkibində düzəltmə (sadə olmayan) elementlər ola bilməz. Vardılarsa, onları əvvəlcə hökmən öz sadə məxrəclərinə gətirib (bu mümkündürsə) sonra üzərlərində hər hansı semantik-sintaktik əməliyyatlar apara bilərik.

2. “Ox”, “yay” və “kaman” real şəkildə əldə tutulduqdan sonra bu yarağın funksiyası işə düşməlidir. Mifologiya məhz bu zaman özünü ortaya salır və öz missiyasını yerinə yetirməyə başlayır. Çox zaman mifoloji birləşməni məhz “dil xəstəliyi” hesabına tanımaq olur. Bu kriyeriyanı işə salan-

dan sonra aşağıda qeyd edilən birləşmələrdən hansı daha qədimdir sualına cavab vermək o qədər də çətin deyil:

1. Ox atmaq,
2. Ox(la) vurmaq,
3. Ox(la+maq)

Əlbəttə ki, dil xəstəliyiniun fəsadını nəzərə alsaq, “ox atmaq” birləşməsi daha qədimdir. Onu ancaq “ox(la) vurmaq” birləşməsi ilə müqayisə etmək olar. “Oxlamaq” müqayisəyə gəlmir. “Ox(la) vurmağı” isə ilkin qədim varianta gətirmək istəsək, yəni şəkilçini kənarlaşdırıb sadə köklü varianta gətirmək istəsək, yenə də “ox atdı” sxemli birləşməyə gəlib çıxacağıq.

3. “Ox atmaq” isə dil xəstəliyinin nəticəsi olaraq özünü göstərir desək, səhv etmərik. “Oxla vurmaq” birləşməsinin hələ formalaşmadığı bir dil məkanındayıq. “-la” şəkilçisinin varlığı öz yerində, “vurmaq” feilinin özü bu zaman harada idi – bilinmir. “Vur+maq < ur+maq < ura...” keçidlərinin reallaşmasına hələ çox vardı. Ona görə də prosesin özünün funksional olaraq reallaşması, başqa sözlə, oxun düşməyə tərəf göndərilməsi “vurmaq” feili ilə həyata keçirilə bilmirdi. Çünki bu feil, deyildiyi kimi hələ “icad” edilməmişdi. Oxdan yaraq kimi istifadə isə artıq icad edilmişdir. Və bunun adını qoymaq lazımdır. Dil çətinlik qarşısındadır. Nə etməli?!

Belə bir çıxış yolu görünür. Düşməyə axı oxdan əvvəl də nə isə göndərmişdilər. Bu, “daş” idi və onu ancaq atmaq mümkün idi. Daşı düşməyə tərəf məhz atırdılar, belə də ifadə edirdilər: “daş atmaq”. Buradakı “atmaq” feili “göndərdilər” feilinin tam olaraq substitutudur. Daşı o qədim dövrdə məhz göndərirdilər. “Atmaq” feili ilə, “göndərdi” feili arasında fərq yox idi və “göndərdi” feilinin sonrakı “yumşaq” mahiyyəti məhz sonrakı bədiilik dövründə ortaya çıxmışdı.

“Daş atmaq” birləşməsi məhz belə bir məqamda öz feil hissəsini yeni yaranmalı olan birləşməyə verir. Beləliklə, “daş atmaq” birləşməsindən “ox atmaq” birləşməsi yaranır. Dil gücə düşsə də, yeni yaranan funksiyanın “ölü” şəkildə qalmaması üçün əlindən gələni edir. Özü zəifləsə də (“xəstələnsə” də) yeni birləşməni yarada bilir. “Daş atmaq” dövrünü “ox atmaq” dövrü əvəzləyir. Və bu əvəzləmənin yolu mifoloji zəmində baş verir.

Məhz “daş atmaq”dan “ox atmağa” gələn yol mifoloji yoldur, deyə bilərik. Bu gün dərin təsəvvürdə sən oxu atmırsan, oxu vurursan. Oxu vurmaq düşmən tərəfə nəyisə (bu halda ölümcül silahı) göndərmək kimi bir şeydir.

“Ox atmaq” müstəqimliyın qorunub saxlanması cəhdi, özü də ilkin vaxtlarda uğursuz cəhdidir. Bu gün biz deyirik (deyə bilərik) ki, bu uğurlu ifadədir, “ox atmaq” heç kimi artıq “diksındırmır”. Bu ifadəyə biz zaman-zaman alışmışıq. Amma orası da var ki, bu ifadə (birləşmə) hələ tam olaraq xəstəlikdən sağalmayıb. Məcəzlaşma müstəvisinə qədəm qoya bilməyib. “Ox atmaq” məcaz deyil. Bu birləşməyə görə Beyrəklə Banuçiçək bir-birini oxla vurmaq istəyəndə Dastanda deyilən kimi bir-birinə ox atmışdılar. Onlar bir-birini oxla vurmamışdılar. Sadəcə, bir-birinə tərəf ox atmışdılar. “Ox atmaq” isə o ilkin mifoloji dövrdə “oxla vurmaq” anlamına uyöün gəlmişdi. Deməli belə bir istəyin olması da qeyri-mümkündür. Bəlkə də və yəqin ki, həqiqətdə bu iki gənc hər biri öz oxunu əlləri ilə quş kimi bir-birinə tərəf öz ilkin, müstəqim mənasında məhz “atmışdılar”. Qədim, mifoloji dövrümüzün rituallarını sistemli şəkildə öyrənsək, belə bir ritualın özünü göstərməsi heç də təəccüblü görünməzdi.

4. “Şərti kəsmək” olarmı?!

Maraqlı mifoloji doluma məxsus ifadələrdən biri də “şərt kəsmək”dir. “Kəsmək” öz-özülüyündə aydın semantikaya malik bir feildir. Müstəqim mənada bıçaqla kəsərlər, qayçıyla kəsərlər, kəsib iki və ya daha çox hissəyə bölərlər və s. və i.a. Bəs şərtin “kəsilməsi” necə olur baş verir?! Şərti necə kəsirlər?! Onu axı iki yerə bölüb kəsmək mümkün olmasın gərək.

Qədim, primitiv xalqların həyatına dair məlumatlara daha dərindən bələd olduqca gördük ki, şərti də kəsmək olurmuş. Baxır, bu şərti altında ilkin, müstəqim mənada nə başa düşülür?! Yenə də qədim rituallardan birinə dirənirik.

Düşməncilik edən adamlar barışıq məqamına gəlib yetişəndə və yəni-dən dostluq şərtləri barəsində anlaşıanda və bu şərtlərə əbədi riayət etmə barədə razılaşmalarını bir heyvanı iki yerə bölərək (əlbəttə ki, kəsəndən sonra) bu bölünmüş hissələrin arasından bu ritualın yerinə yetirilməsi bu

adamların razılaşıqları şərtə əməl edəcəklərinə zəmanət vermələri demək idi. Şərti belə kəsirlər və kəsilməmiş heyvan hissələri arasından keçmək şərtə əməl etməyin andı kimi müqəddəs sayılırdı. Bu ritual dilimizdə “şərt kəsmək” ifadəsində daşlaşıb. Bunu da dilimizin o dövründəki söz ehtiyatının qıslılığı üzündən yaranmış hal kimi qəbul etmək olarmı?! Bizcə, yox, olmaz. Çünki bu ifadəni “kəsmək” feili ifadəyə başqa, daha əvvəlki ifadədən gətirilməyib. Dil xəstəliyinin bu məsələyə dəxli yoxdur. Belə ki, ritualın əsas dayaq nöqtəsi məhz “kəsmək” prosesi və bu prosesin təbii adı üzərində qurulur. İfadə, doğrudan da, “kəsmək” prosesindən qaynaqlanır. Amma real bir əşyanın deyil, məhz şərtin kəsilməsi bizə həm də onu deyir ki, “şərt” anlayışı o dövrdə abstrakt anlamda qəbul edilməyib, onun ilkin anlamı həm də məhz real olan əşyanın adını bildirməklə əlaqədardır. Bir növ, bu anlayış həm yarıreal, həm də yarımistik (mifoloji) bir təsəvvürün məhsulu kimi özünü göstərir. Anlayış qədim dövrdə eyni tarixi nöqtədə həm realdır, həm də abstrakt. Ayrı-ayrılıqda deyil, ikisi bir yerdə, eyni zamanda!

Mifoloji məkanda bu, bizim yadımıza hermafroditləri (Hermes + Afroditə) salır. Bununla yanaşı, kentavrlar, sfinkslər də bunlarla eyni qəbildəndirlər, deyə bilərik. Bu məqamla bağlı mifoloji ekstrapolyasiya dildə özün son dərəcə uğurlu şəkildə zaman-zaman gizlədə bilmişdir, deyə bilərik.

5. “Qadınların yanına varmaq istərəm!”

Qədim ritualın mifoloji qaynaq kimi özünü göstərməsini başqa nümunələrin timsalında da görə bilərik. “Kitabi-dədə Qorqud” dastanından bir məqama diqqət yetirək. Dastanın əsas qəhrəmanlarından biri olan Beyrək elindən-obasından 16 ildir ki, ayrı düşüb. O, Bayburd qalasında kafir əsirliyindəndir. Nəhayət, gün gəlib yetişir və Beyrək əsirlikdən canını qurtara bilir. Oğuzə geri dönür. Yunan mifoloji süjet xətlərindən birinin (“Troya” silsiləsinin) qəhrəmanlarından olan Odisseyin başına gələnələr paralel süjetdə olan kimi onun da başına gəlir. Beyrək öz nişanlısı Banuçiçəyin toyuna gəlib yetişir.

Toy məclisi qurulmuş, xanımlar ayrı çadırda, bəylər ayrı çadırda şadlanılır, yeyib-içirlər. Beyrək özünü bəylərə aşıq kimi tanıdır, ancaq bəylər-

bəyi Qazan xan Beyrəkdən xoşlanır, bəlkə də nə isə duyur (bu, artıq dastana məxsus, dastanın öz ştrixidir və dastan bu məqamda hadisəyə artıq Beyrəyin unudulmuş ox atma hünərini ortaya atır – növbəti dastan süsləməsi!) və Beyrəyə “məndən nə istərsən, istə” deyir. Beyrək sevincək arzusunun dilə gətirir: “Qadınların yanına varmaq istərəm!”

Kənar bir adamın (ətrafdakılar onu kənar adam kimi qəbul edirlər) bəylərbəyi önündə belə bir azğın dilək dilinə gətirməsi hamını qəzəbləndirir. Bu da dastan süsləmələrinə aid edilə bilər. Əsas məsələ, əsas açar isə daha dərinədə gizlənmişdir.

Buradan başlayaraq sanki dastanın bağı yarıılır, onun dərinində bir xətt, üzde isə başqa bir xətt görünür. Bu xətlər hərəkətə gəlir, bir-birinin içində, bir-birindən gizlənə-gizlənə paralel olaraq yol getməyə başlayır. Beyrəyin qadınların yanına getmək istəyi dastandakı xətlərdən birinin (süsləmə xəttinin) bizə zorla təqdim etmək istədiyi Beyrəyin Banuçiçəyi görmək arzusunda olduğunu göstərməkdir. Dərindəki xətt isə bu zaman bizə başqa sirlərdən danışır. Dərindəki bu mifoloji xətt açıldıqca onun rəngarəngliyi göz qamaşdırır və eyni zamanda biz dastanda təsvir edilənlərin qədimliyinə, insanlığın primitiv dövrünə qədər uzanıb getdiyinə açıq-aydın şəkildə heyran oluruq.

Qədim, primitiv cəmiyyətlərdə mövcud olan bir ritualı xatırlayaq. Bu rituala diqqəti Levi-Bryul da cəlb etmişdi. İcma üzvü icmadan uzun müddət ayrı düşdükdən və icma onun ölümünə inandıqdan sonra əgər o yenidən icmaya geri qayıdırdısa onun icma üzvü kimi yenidən icmaya qəbul edilməsi lazım gəlirdi. Bunun üçün o, icma başçısının göstərişi ilə bir qadının köynəyinin içindən keçməli, bu minvalla sanki yenidən doğulmalı və yalnız bu zaman yeni bir üzv kimi icmada öz yerini tutmalı idi. Bu ritual geri qayıtmış adamın təmizlənməsinə xidmət edirdi. Hətta bu günlərə qədər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində belə bir ritual el arasında məğzini dəyişmiş şəkildə müşahidə olunur. Sxem olduğu kimi qalmışdırsa, funksiya tamamilə dəyişmişdir. Əgər bir ailənin uşağı doğulduqca ölürsə, yeni doğulana doğulduğu an başqa bir qadına verib onun köynəyindən ke-

çirirlər və beləliklə, taleyi aldatmağa “çalışrlar”. Ritualın ümumi quruluşu (sxemi) qalsada göründüyü kimi ruhu, mahiyyəti dəyişmişdir.

Beyrəyin “qadınların yanına varmaq istərəm” istəyi, əslində elindən ayrı düşən bir adamın elinə qaytarılması rolundakı ritual qaydasına riayət etməsi deməkdir. Bu istək haqqında danışdığımız qədim ritualın artıq cürbəcür dastan süsləmələrilə unutturulmuş zəif əkssədasıdır. Qədim sxem və dastandakı süsləmə! Beyrək uzun müddət ayrı düşdüyü elinə-obasına qayıtmaq istəyirsə, bu qayıdışın qadından başlamalı olması (sxem!) intuitiv olaraq hiss edir. Banuçiçək söhbəti bu məqamda məsələnin həllini ədəbi-bədii məxrəcə gətirmək məqsədi güdür. Bu, bir süsləmədir, deyə bilərik. Yaxud! Ritualın sxemini ana variant (invariant), süsləmənin variant kimi də qəbul etmək mümkündür. Digər folklor nümunələrindən nə qədər digər variantları da bura əlavə etmək olar.

Bu iki xətt (həm sxemin xətti, həm də süsləmə xətti) bir-birinə qarışır biri-digərinə impulslar verir. Xətlərin biri (süsləmə) üzdən gedir, o biri isə çox dərindədir, onu bərqərar edərsən, üzdəki xəttə, ehtimal etmək olar ki, bir sıra dəqiq ştrixlər əlavə edə bilərik.

IV FƏSİL

SİNTAKSİSİN DƏRİNLİKLƏRİNDƏ MİFOLOJİ TƏSƏVVÜRLƏR

1. Sintaktik düzən: kaosdan kosmosa – söz sırasında baş verən təbəd-dülat nəticəsində. İnvariantdan variantlara. Cümlə modelləri mifoloji təfəkkürün bariz ifadə vasitələridirsə, variantların yaranması ilkin mərhələdə bu mifoloji təfəkkürün genişlənməsini nəzərdə tutur. Variantların yaranmasının şüurlu mərhələsi isə artıq üslubi qatın təfəkkürdə yer tutmasından xəbər verir.

2. Sintaksis bizim özümüzdən xəbərsiz mifolojiyə digər dil səviyyələrindən daha açıq məkandır. Çünki burada sinonimiya özünün maksimal həddinə çatır. Cümlə qəliblərinin sinonimiyasından tutmuş mətnlərin sinonimiyasına qədər sonsuza qədər “var-gəl” variantları mövcuddur.

3. Söz sırasının “sintaktik xarakiri” adlandırdığımız ultraekstremal bir halı ortaya çıxma bilər ki, bunu mifoloji xaosla eyniləşdirmək mümkündür. Bu hal ortaya çıxan zaman cümlənin sintaktik məkanında bir-birinin yanında duran sözlər bir-birini tanımaz vəziyyətə gəlirlər. Onlar hansısa xaoslu bir enerjiyə təşviqi ilə bir-birindən uzağa düşsə, əlaqələrini sanki (!) kəsə bilirlər. Onların sintaktik əlaqələrini məntiq hesabına bərpa etmək lazım gəlir. Mifoloji xaoslu vəziyyətin sanki sintaksis tərəfindən görülən “yuxusu” ilə üzləşirik.

Sintaktik “xarakiri” variantın bariz təzahürü kimi. Bu, hələ üslub deyil, bu, mifologiyanın “Troya atı” kimi Troya qalasına (müstəqimlik məkanına) buraxılmasıdır. “Sintaktik xarakiri” və mifoloji təsəvvür.

4. Cümlə daxilində söz sırasının dəyişməsi və bu dəyişmələrin müəyyən sintaktik sinonimlik yarada bilmələri mifoloji “desant” üçün əlverişli bir situasiyadır.

5. Cümlə – mətn – diskurs.

Bəzən mətn (mürəkkəb sintaktik bütöv, frazafövqi vahid, period...) anlayışı ilə diskurs anlayışını eyniləşdirirlər. Bizcə, bu düzgün deyil.

Mətn (mürəkkəb sintaktik bütöv, frazafövqi vahid, period...) bərabərdir nitq prosesində, yaxud yazıda müxtəlif cümlələrin müxtəlif kriterilər əsasında birliyinə.

Diskurs isə mətn daxilindəki cümlələr birliyindən başqa, bunlarla bir yerdə hər cümlənin özü ilə gətirdiyi potensial informasiyadan ibarətdir.

Potensial informasiya real olaraq mifoloji məkana yol açır, onu “səsləyir”. Beləliklə, diskurs dil müstəvisində mifologiyanın şüuraltı başlanğıcıdır desək, səhv etmərik.

Mətdaxili paralelizmin fəlsəfəsi. Paralelizmin qorunması etalonun, invariantın qorunması kimi. Bu, 1-ci qata məxsus situasiyadır.

Paralelizmdən uzaqlaşmaq və beləliklə, variantlara yol açmaq. Təbii olaraq mifoloji təsəvvürə keçmək. Bu isə 2-ci qata məxsus məqamdır.

Paralelizmin onurğa sütunu təkrarlardır. Məhz təkrarlar mifoloji düşüncə istiqamətinə yönələn və bizim özümüzü bu istiqamətə yönəldən möhtəşəm amil kimi diqqəti cəlb edir. Təkrar elementin yaranma səbəbi uzaq mifoloji dönmədən təşəkkül götürür. Bunun çox maraqlı bir interpretasiyası ola bilər.

Primitiv insanın istədiyini edə bilməsi, edə bilməyəndə anındaca unutmaması o uzaq cəngəlliklər dövründə qaldı. Cəngəllikdən (Təbiətdən) Mədəniyyətə keçid o zaman başladı ki, istədiyini edə bilməyən insan onu anındaca unutmadı. Edə bilmədiyi onun psixolojisini sarsıtdı. Unutmamağı yeni bir həyat rejiminə döndü. O, unutmadığını kinə, nifrətə, hirsə çevirdi və təkrar olaraq unutmadığını (artıq unuda bilmədiyini) yenidən reallaşdırmağa çalışdı. Təkrar, əslində, edə bilmədiyini yenidən etmək cəhdi oldu. Belə təkrarın proyeksiyasına dil müstəvisində də rast gəlirik. Əvvəlki cüm-

lənı avtomatik təkrrar etmək onun vasitəsilə çatdırmaq istədiyini çatdırma bil-məməkdən irəli gəlir.

Mədəniyyətin ilk dönəmində təkrrar bu şəkildə həm həyatda və dil qatında aparıcı yer tutmağa başladı. İnsan təcrübəsizliyi təkrrarın anası kimi özünü göstərdi. Çünki təcrübəli olsaydı, o, zətən təkrrara ehtiyac duymazdı.

Odur ki, belə deyə bilərik. Təkrrar mifolinqvistikanın ən vacib komponenti kimi, əslində, kindən, nifrətdən, əsəbdən yaranır. Təkrrar zamanı özünü göstərən dil pintilikləri məhz mifoloji dönəmin təzahürləri, tör-töküntüləridir.

Cümlə səviyyəsində düşünülmədən edilən, avtomatik təkrrar mifoloji dönəmin güclü əks-sədası kimi özünü göstərir. Təkrrar edilən əvvəlki cümlənin "hüsni-camalına" vurulub onu təkrrar etmək həvəsi isə şox-çox sonralar, artıq üslubi qatda baş verir.

V FƏSİL

MORFOLOGİYADA MİFOLOJİ TƏSƏVVÜRLƏR

1. Morfoloji səviyyənin elementləri, xüsusilə, morfonoloji elementlər mifologiyanın sanki boşluğa açılmış ağızıdır. Onlar daha çox mifoloji məxluqları – kentavrları, təpəgözləri, sfinksləri, simurğ quşlarını xatırladır. Yarımcıq “qiyafələr” mifoloji “krujevalar” kimidir.

2. Şəkilçilər səviyyəsində sinonimlər bolluğu mifoloji düşüncə azadlığının “at çapdığı” məkandır. Feil formalarının, şəkillərinin, bəzən hal şəkilçilərinin bir-birini əvəzlədiyi məqamlar mifologiyanın canı olan sinonimlərə münasibətin daha münasib və optimal qurulmasına gətirib çıxarır.

3. Morfoloji elementlər olan nidalar, təqlidlər, əvəzlilər və başqaları çox asanlıqla fonoloji və fəlsəfi element olan sinqulyar səsi xatırladır, onlara yaxınlaşmış kimidir və çox zaman səsin bəzi mürəkkəb formalarında onların izlərini görmək olur. Morfoloji çalarlar mifoloji əhvalın öyrənilməsi işində əvəzsiz vasitədir, deyə bilərik.

VI FƏSİL

MƏNA-MƏZMUN SƏVIYYƏSİNDƏ MİFOLOJİ TƏSƏVVÜRLƏR

Bəzən mifoloji təsəvvür hər hansı bir deyimın ruhunda, dərinində özünü göstərir. Şelling deyirdi ki, mifologiyanın xüsusi statusu var idi, o amirənə şəkildə nəyin mümkün olduğunu, nəyin də mümkün olmadığını müəyyən edirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bununla bağlı mövcud olan bir çox misaldan biri budur: “Yağı nəyə derlər?” Bu, savaşıqabağı gənc Uruzun atası Salur Qazandan almaq istədiyi informasiyadır. Əslində, yağı ilə nəyi etmək olar və nəyi etmək olmaz prinsiplərinə bələd olma açarıdır. Oğuz aləminin mifoloji təsəvvürdən real, həqiqi təsəvvürlərə keçid körpüsüdür.

Uşaqlara bu prinsiplərin aşılması, onlara “olmaz!” sözünün mənəvi siqlətini anlatmaq üçün bu sözün arxasında dayanan, daha dəqiq desək, gizlənən külli miqdarda mifoloji quramalardan istifadə olunur. Məsələn, belə müasirləşmiş mifoloji quramalardan biri budur: “Bunu etmək olmaz! Etsən, damdabaca gəlib səni aparacaq”.

Uşaq təsəvvüründəki mifik “damdabaca” sözlərin bir-birinin yanında qorxulu şəkildə dayanması ilə, eyni zamanda tələffüz və intonasiyanın vahiməsi ilə yaradılır və ancaq böyüyəndən sonra sən bu sözləri bir-birindən aralayıb görürsən ki, bu qorxulu sözlərin arxasında qorxulu heç nə yoxdur. Haman vahiməli “damdabaca” isə, sadəcə, evin damındakı tüstü buraxan baca imiş.

VII FƏSİL

MADDİ CİSİM BİLDİRƏN ADLARIN PERSONƏ EDİLMƏSİ

(Adlar mifolinqvistikanın obyektı kimi)

1. “Ürək”. “Ürək getdi (gəldi)” – olar. Amma “qəlb getdi”, “könül getdi” – olmaz. Ürək – maddidir, könül, qəlb – mənəvi. Bunları bir-birindən ayırmaq və hər birini özünəuyğun şəkildə işlətmək vacibdir, çünki maddi aləmin göstəriciləri həm də mifoloji qatın elementləri kimi özünü göstərir. Ona görə də “ürək” elementi ilə bağlı bütün mövcud birləşmələr mifoloji qatın nümunələridir. “Ürək getdi”, “ürək yerinə gəldi”, “ürək uçdu”, “ürək qısıldı”, “ürək dağıldı”, “ürək ağrıdı”, “ürək sevindi”, “ürək qan ağladı”, “ürək yerindən oynadı” və s. “ürək” elementli birləşmələr mifoloji əhvalın təzahürləridir.

“Qəlb” və “könül” elementləri öz-özlüyündə mifoloji məkana açıq qoyulmuş canlılardır. “Qəlbimi elə aldı”, Könül verdim (eləcə: ürək verdim), bir könüldən min könülə aşıq olmaq (müq. ed.: “bir ürəkdən min ürəyə aşıq olmaq”- olmaz!).

Ürəyin maddi olmasına misal kimi onu qeyd etmək olar ki, bütün tibbi müayinə və əməliyyatlardan keçən ad yalnız “ürək” sözüdür. Qəlbimə yaxud könlümə “stend” qoydular demək olmaz, o yalnız ürəyə qoyula bilər. Ürək ilkin olaraq müstəqimlik məkanındadır.

2. "Biri vardı, biri yoxdu" ifadəsi ən böyük universallıq kimi, ən qədim binar opazisiya kimi son dərəcə maraqlı semantik tutuma malikdir. Bu ifadənin hər tərəfi bir universal xurcundur, içlərinə nə istərsən doldurmaq mümkündür. Dünyanın ən qədim, primitiv zamanı üçün bundan yaxşı təsvir tapmaq bəlkədə qeyri-mümkündür. Yer üzündə "biri vardı" dövrü sinqulyar nöqtəni xatırladır. Fiziklərə görə kainat bu nöqtənin partlayışından yaranıb və o "var olan biri" bu günkü müxtəliflikləri özündən doğub. Amma ... elə bu heybətli o biri gözündə "biri yoxdu" mənfi universallığı gizləniib. Yəni, o "birinin" də olmadığı məqama diqqət yönəldilir. "Biri vardı" deyən və nağılına bununla başlamaq istəyən nə fikirləşirsə, "o biri də yox idi" deyib fikrini dəyişir, daha ilkin maksimal yoxluq qatına çəkilir: "biri yox idi". Biri – yəni, nə isə" bilinməz nəsnə! Heç nə! Hadisələrin üfüqü! İfadəni transformasiyaya uğratsaq "heç nə var idi, heç nə yox idi" ifadəsinə uyğun gələcək. "Heç nə"nin varla yoxluğu ikisi bir yerdə yenə də sifıra gətirir. Buradan isə mifoloji qatın özü belə üfus kimi görünür.

VIII FƏSİL

QATLARIN DİL İFADƏLƏRİNDƏ TƏZAHÜRÜ. HİLEZOİSTİK İFADƏLƏR VƏ ONLARIN QAT MƏNSUBİYYƏTİ

1. İtaət – A. Etmək (1-ci qat) B. Göstərmək (2-ci qat)
2. “Öz”: özünə gəlmək (özümə gəlim)... (2-ci qat)

3. **Hilezoistik ifadələr. Təbiətlə birgə (təbiətin içində) yaşanan dövrün yadigarları.** İnsanın qədim, primitiv dövrdə özünü Təbiətin bir parçası saymaq kimi çox adi, təbii bir dünyagörüşü vardı. Dilimizin bəzi söz və ifadələrinə bu gün də diqqət etsək, biz o ifadələrin ilkin məqamlarına getsək, bu halın əks-sədasını eşidə bilərik. Bu misallara diqqət edək:

– Dənizə (qayaya, dağa, daşa, oda, alova, havaya...) və daha nəyə dönmək;

- Su kimi axmaq;
- İldırım kimi caxmaq;
- Aslan kimi qorxmaz, mübariz olmaq;
- Dəvə kimi dözümlü olmaq;
- Çinar kimi əzəmətli olmaq;
- Şahin kimi sərrast olmaq;
- Qartal kimi vüqarlı olmaq;
- Dağ kimi uca olmaq və s. və i.a.

“Dəniz (dağ, külək, fırtına...) olaram...” kimi ifadələr ədəbiyyat baxımından məcazdır, məntiq baxımından – mifologiyadır, uydurmadır, qədim psixoloji təsəvvürə görə, həqiqətən, dənizə qovuşmaqdır, dənizə çevrilməkdir, dəniz olmaqdır, dənizdə yox olmaqdır...

Qədimdən üzü bu yana olan ardıcılıq belə qurulur:

1. Psixoloji təsəvvür,
2. Məntiqi baxış,
3. Ədəbi dərkətmə.

Bu gün biz bu ifadələri məcaz kimi qəbul edirik. Və bu məcazın dərinliyində Şelling deyən kimi müxtəlif mənalar sayırşıq.

Şellingin müxtəlif mənaları məhz bizim əks-sədasını eşitdiyimiz mifoloji çırıntılardır.

Nəhayət, sonuc kimi mifolinqvistikanın amacını müəyyənləşdirməmiş qaldı. Bunu belə sxemləşdirə bilərik. Mifoloji səsdən mifoloji şəkilçiyə, mifoloji şəkilçidən mifoloji sözə, mifoloji sözdən mifoloji cümləyə və mifoloji cümlədən mifoloji mətnə! Yuvarlaqlaşdırsaq, mifoloji səsdən mifoloji mətnə! Bütün dilçilik çabaları, bütün dil fəaliyyəti bunların arasında! Amma deməmək mümkün deyil ki, sinqulyar səs də, sonsuz mətn də mifoloji aspektdən diqqətlə baxdıqda adamın gözünə eyni cür görünür – eyni biçimdə, eyni gücdə və eyni missiyada! Kainatın yaranması, bizi əhatə edən bütün bu rəngarəngliklər kiçik bir sinqulyar nöqtənin partlayışı nəticəsində baş veribdirsə, o zaman sonsuz mətn də sinqulyar səsin partlayışından yaranıbdir deməyə tam şəkildə əsasımız vardır.

Deməli, bütün dediklərimizin əsasında belə bir sxem durur deyə bilərik: “biri var idi, biri yox idi”. Varla yoxun arasında olmaq mifologiyadan əvvəli və mifologiyadan sonranı sərhəd kimi götürmək deməkdir. Bu sərhəddin ortasında isə yenə də mifologiya qalır. Onun təzahürü dilimizdir. Dilimiz olmasa mifologiya olmaz, mifologiya olmasa dilimiz ayaq üstə dura bilməz. Bu ikisi bir yerdə, bir-birinin içində! Başqa cür təsəvvür etmək mümkün deyil. Bir kağızın iki üzü kimi. Bir varlığın canı və ruhu kimi. Amma hansı candır və hansı ruhdur – bunu müəyyənləşdirmək yəqin ki, bizə nəsib olmayacaq.

Məqalələr

AZƏRBAYCAN MİFOLOGİYASININ SİSTEMLİ BƏRPASI YOLLARI*

Mifoloji təfəkkürün ifadə vasitələri mifologizmlər hər hansı bir xalqın dünyagörüşünün formalaşması prosesində mühüm rol oynamışlar. Qədim şumer, Hind, Misir, Yunan mifoloji sistemlərini xatırlamaq kifayətdir. Mifoloji təsəvvürün, eləcə də mifologizmlərin ifadə formaları müxtəlif xalqlarda müxtəlifdir. Əgər Yunanlarda mifologiya bütöv sistem şəklində özünü göstərsə və bu sistem bədii ədəbiyyatla qaynayıb qarışmış şəkildədirsə, başqa sözlə nəinki bütöv antik ədəbiyyatı, hətta antik elmi də mifologiyadan ayrı təsəvvür etmək mümkün deyilsə, başqa xalqlarda, tutalım ki, Azərbaycan xalqının keçdiyi tarixi inkişaf yolunda bir sistem kimi ayırmaq bir qədər çətindir. Çünki o bu və ya digər bədii və elmi əsərlərdə, xüsusilə şifahi yaradıcılıq nümunələrində bütöv və konkret şəkildə təzahür etmir, daha çox materialın dərinində gizlənmiş şəkildədir. Digər tərəfdən hər hansı ədəbi nümunənin “canındakı” mifologizmləri seçib ayırmaq əsas etibarilə iki aspektdə həyata keçirilə bilər. Birincisi-həmin ədəbi nümunənin məzmun planında özünü göstərən və ya burada üzə çıxarılan mifologizmlər, ikincisi-dil planı ilə, ifadə forması ilə bağlı olan mifologizmlər. Məzmun planı öz mifoloji əsasını bir tərəfdən qohum və qohum olmayan xalqların mifoloji dünyagörüşü ilə təmasından və digər tərəfdən milli spesifikliyin təzahüründən götürür. “Dədə Qorqud” dastanlarındakı Təpəgözü və onunla bağlı əhvalatları xatırlayaraq. Bunlar ilk baxışda səyyar süjet təsiri bağışlayır. Amma dərinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, ümumi cəhət-

* *Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, 1983*

lər nə qədər çox olsalar da daha dərinə lokal spesifiklik durur və məhz bu lokal spesifiklik güclü müqayisə imkanı yaradır. “Məlum”dur ki, Təpəgöz obrazı hələ XIX əsrin əvvəllərində alman alimi Dits tərəfindən Homerin “Odisseya”sındakı Polifemlə müqayisə edilirdi və mükəmməl bir obraz kimi üstünlük məhz Təpəgözə verilirdi. Deməli, müqayisənin mümkün-lüyü/özü də bu müqayisənin səyyar süjetlərə aid olmasını da unutmayaq/bir tərəfdən Təpəgözün, digər tərəfdən də Polifem obrazlarının lokal spesifikliyi nəticəsində mümkün olur. Çünki bənzərsizlik olmayan yerdə müqayisə də özünü göstərə bilmir.

Mifoloji sistemin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dil-üslub planında özünü büruzə verən mifoloji elementləri-mifologizmləri öyrənmək vacibdir. Bu isə, ümumiyyətlə, milli Azərbaycan mifologiyasının ümumi panoram mənzərəsini elmi və təsviri şəkildə canlandırmaq işinə doğru atılan bir addım sayıla bilər.

Qeyd etdik ki, Azərbaycan mifologiyası sistemi anlayışı bir qədər spesifik yozumdadır və bizcə bu, qeyri adi bir hal kimi qiymətləndirilməməlidir. Çünki bütün qədim xalqlar üçün mifoloji dünyagörüşünün, təbiəti və özünü dərk etmə prosesində ilkin hədd olduğunu nəzərə alsaq/mifologiya hər şeyi əvəz və izah edir/eyni zamanda onu da qəbul etməliyik ki, bütün qədim xalqlar bu etapdan keçiblər. Digər tərəfdən – əgər hər hansı bir xalqın mifoloji sistemi bu günə qədər sabit gəlibsə və bundan fərqli olaraq, digər xalqın mifoloji sistemi bu gün müxtəlif yollarla rekonstruksiya edilmişdirsə, bu halı nə qədər cəsarətli səslənsə də belə izah etmək olur ki, rekonstruksiyaya ehtiyacı olan mifoloji sistem daha qədimdir və bu qədimliyin kifayət qədər qorunmaması artıq bu sistemin bilavasitə özü ilə bağlı olmayan səbəblərlə şərtlənir. Biz bu səbəblərin üzərində xüsusi olaraq dayanmaq istəmirik. Yalnız onu deyək ki, bu səbəblər məhz dil tariximizin, tarixi etnoqrafiyamızın, ümumiyyətlə mədəniyyət tariximizin tədqiqinin zəif inkişafı nəticəsində meydana çıxıb.

Azərbaycan mifologiyasının bir sistem şəklində bərpası zamanı müxtəlif mənbələrdən istifadə edilə bilər. Bunların sırasında canlı danışmaq faktları, dialektlər, atalar sözü və zərb-məsəllər, ədəbi və elmi abidələr və onla-

rın dil xüsusiyyətləri, klassiklərimizin bədii yaradıcılığı və folklor nümunələri ilkin olaraq yada düşür. Bu məqamda xüsusi olaraq qədim Azərbaycan ədəbi abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının adını çəkmək lazımdır. Ensiklopedik səciyyə dəşiyən bu abidədə mifologiya elementlərinin yuxarıda qeyd edilən hər iki aspekt üzrə həm məzmun planında, həm də dil-üslub planında müəyyənləşdirilməsi mümkündür. Bizim bu yazıda əsas məqsədimiz konkret dil faktının əsasında duran, daha doğrusu bu dil faktının meydana çıxmasını şərtləndirən bir mifoloji xüsusiyyət haqqında danışmaqdır. Bizə belə gəlir ki, ümumi Azərbaycan mifologiyasını, onun sistemini müəyyənləşdirməkdə bu kimi incə məsələlərin həlli öz müsbət rolunu oynayacaq.

Köklü ağacın ucalıq sirrini kiçik bir toxumda, nəhəng çayın müqəddəs təmizliyini bulağın gözündə axtarmaq lazımdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də qədim, ibtidai insanın dünyagörüşü, kosmos, zaman, maddi varlıq haqqında ilkin təsəvvürləri gizlənilib. Onları da axtarıb tapmaq, araşdırmaq vacibdir.

Dil elementlərinin ən müxtəlif kombinasiyalarından yaranıb açıq və ya nisbətən gizli şəkildə mövcud olan bu xarakterik əlamətləri toplamaq, müəyyən sistemə salmaq, məlum bir səbəbə görə çətinlik törədir. Çünki müasir insan /oxucu/ nə zamansa mifoloji təsəvvürlə əlaqədar yaranmış, indi isə bəlkə də hər gün rastlaşdığı ifadələrə qarşı öyrəncəlidir. “Dədə Qorqud” dastanlarındakı bu tipli ifadələr bir növ “avtomatik” şəkildə dərk edilir. Müasir qavrayış bu ifadələri onların ilkin “təmiz assosiasiya” əhatələrini nəzərə almadan qəbul edir. Lakin o da qeyd edilməlidir ki, dil yaradıcılığının “dənsöküləndə” bu səpkili ifadələr bilavasitə insanın mifoloji təfəkkürü ilə sıxı əlaqədə, ondan asılı yaranırdı. Məhz mifoloji təfəkkür təbiət və ümumiyyətlə insanı əhatə edən bütün cansızlar aləmini öz “sahibi” üçün canlandırır, bu aləmin predmentlərinə insana məxsus xüsusiyyətlər verməklə onları insana yaxınlaşdırır, bəzən isə lap insanlaşdırır. Qədim, ibtidai insanı daim əhatəsində olduğu dəhşətli tənhalıqdan xilas etmək üçün mifoloji təfəkkür bu şəkildə “cəhdlər” göstərirdi.

Bu başdan onu da qeyd edək ki, haqqında söhbət açacağımız və şəhri-nə çalışacağımız faktları ilk baxışda asanlıqla poetik təfəkkürün də məhsulu saymaq olar, çünki ilkin poetik təfəkkür bilavasitə insanın mifoloji dünyagörüşü, mifoloji təfəkkürü əsasında və onun vasitəsilə formalaşır. Hətta belə də demək olar ki, poetik təfəkkür mifoloji təfəkkürə münasibətdə ikincidir, deməli bizə daha yaxındır. Lakin bizcə bu tipli ifadələrin, faktların yaranması dünyanın insan tərəfindən poetik şəkildə qavranılması başlanana qədərki dövrlə bağlıdır. Poetik təfəkkür daha sonralar / yəni bu ifadələr yaranandan sonra / mifoloji təfəkkürlə bağlı bir sıra xüsusiyyətlərdən, faktlardan istifadə etdi, onları “özününküləşdirdi”. Bu faktlar içərisində poetik arsenalın ən gərəkli üzvlərinə çevrilənləri də oldu. Və nəhayət iş o yerə gəlib çatdı ki, artıq onlar /mifologizmlər/ bir çox halda poetizm kimi qəbul edirdilər. Beləliklə də poetizmi və mifologizmi biri digərindən ayırmaq üçün tədqiqatçının müəyyən meyarlar yaradıb onlardan istifadə etməsi lazım gəlirdi.

Mifologizm, əgər belə demək mümkünsə, dünyaya sadələvəh baxışın /şübhəsiz ki, müasir baxımdan / konkret təzahürü kimi meydana çıxır. Məsələyə bu yöndən yanaşılsa, sadələvəhlük məntiqi bir əsas kimi əvvəlcə mifoloji qavrayış, sonra isə poetik interpretasiya proseslərində iştirak edir. Bəzən bu əsasın / sadələvəhlüyün / mifoloji və ya poetik dona bürünməsinə aşkar etmək o qədər də asan olmur – libaslar həddindən artıq dərəcədə birbirinə bənzəyir. bu zaman sadələvəhlüyə olan inam hissənin dərəcəsi meyar kimi götürülə bilər – o nə qədər güclüdürsə, deməli, mifoloji təfəkkürün mövqeyi bir o qədər möhkəmdir və əksinə.

İbtidai insanın mifoloji dünyagörüşünün əsas əlamətlərindən biri onun özündə “kəşf etdiyi”, gördüyü xüsusiyyətləri maddi varlıqdakı predmetlərə şamil etməsidir. Obyektiv aləmin bu şəkildə “canlandırılması” qədim insanın özünü hələ təbiətdən aydın təsəvvür edə bilməməsi ilə bağlıdır. Məhz belə bir halın nəticəsidir ki, “Dədə Qorqud” dastanlarının qəhrəmanları dağda asanlıqla “yatmaq” kimi canlıya xas bir xüsusiyyət görə bilirlər. Məsələn:

*Qarşı yatan qara dağdan bir oğul
Uçurdunsa, degil mana.*

Dağı yatmış təsəvvür etmək / belə bir təsəvvür dağın ayıla biləcəyi ehtimalını da özündə gizlədir / və buna inanmaq qədim insanın hilezoist dünyagörüşü ilə bağlı idi. Bizə belə gəlir ki, bu misalda, nə qədər cəlbedici olsa da ancaq poetizm nümunəsi görmək əbəsdir. Ən azı ona görə ki, biz həmin kontekstə daxil olan digər cümlələrdə də heç bir metaforik tərkibə rast gəlmirik.

Predmetin canlı kimi qavranılması ölmüş doğma adamın həmin predmetə çevrilməsi əqidəsi ilə möhkəmləndirilə bilər. “Dədə Qorqud” qəhrəmanlarından Basat qardaşının Təpəgöz əlində “zəbun olduğunu” biləndən sonra ağlayıb ağı deyir. Ağının içərisində diqqətimizi çəkən bunlar oldu:

*Qarşı yatan qara dağım yüksəyi qardaş.
Axıntılı köklü suyum daşqını qardaş.*

Aydındır ki, ölmüş qardaşın dağa, suya çevrilməsi əqidəsi onlara canlılıq xüsusiyyətinin aşılması ilə sıx bağlıdır.

Öləndən sonra bu şəkildə obyektiv aləmin predmetinə çevrilmə əqidəsinin əsası isə daha sadələvh bir inamda – ölməli adamın özünün diriləcəyi inamında gizlənir. Çox gizli, zəif şəkildə olsa belə, dastanların dilində bu maraqlı xüsusiyyəti də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, Uruz ölüm ayağında anası Burla xatuna müraciətlə deyir:

*Sən sağ ol, Xatun ana, babam sağ olsun.
Bir mənim kimi oğul bulunmazmı olur?*

Burada Uruz başqasının doğulacağına yox, məhz özünün yenidən diriləcəyinə inanır. Çünki “kimi” qoşması bu kontekst daxilində subyektin özünün özünə bərabərliyini /mən-oğul/ təmin edən element kimi çıxış edir.

Bir az kənara çıxaraq qeyd eleyək ki, mifoloji təfəkkürün ən bariz ifadəsi klassik yunan əsatirlərində özünü göstərir. Onu da deyək ki, “Dədə

Qorqud" dastanlarında da yunan mifologiyası ilə səsləşən məqamlar var. Götürək "Əcəl aldı, yer gizlədi" ifadəsini. Aydınır ki, "gizləmək" feili öz müstəqim leksik mənasına görə yalnız canlıların, daha dəqiq desək, məhz canlı subyektin valentlik potensialına daxildir. "Yerin canlı kimi təsəvvür edilməsi və önləri öz daxilində gizlədə bilməsi ideyası isə bilavasitə mifoloji dünyagörüşündən xəbər verir. Yunan mifologiyasında da önlərin ruhu yeraltı səltənətə – Aidin səltənətinə köçür. Düzdür, "Dədə Qorqud" dastanlarındakı nümunə belə geniş şərh üçün imkan vermir, lakin məzmun oxşarlığı, necə deyərlər, göz qabağındadır.

Haqqında danışdığımız əlamətə / hilezoizmə / son dərəcə oxşar / amma ondan bir az fərqli / daha bir xüsusiyyət də dastanların dilində müşahidə edilir. Burada təkcə predmetlər deyil, abstrakt, ideal məfhumlar da canlıya məxsus keyfiyyətlə xarakterizə oluna bilər / hipostaz /.

1) Mənim namusum qanda vara/hara gedə – K.A./, oğul-dedi

2) Axan duru sulardan xəbər keçə, ərquru yatan Ala Dağdan ötər aş, xanlar xanı Bayındır xana xəbər vara...

3) Ağilları başlarından getdi.

Misallardan görüldüyü kimi abstrakt məfhumlar olan namus və ağıl canlı kimi gedə bilər, xəbər "dağ aşır". Dönə-dönə qeyd edirik ki, bu ifadələri, eləcə də haqqında danışılan bütün ifadələri öz ilkin, müstəqim mənalarında almaq lazımdır, çünki onlar məhz bu mənayı daşımaq üçün yaranmışlar və öz "dansökülənlərində" heç də qeyri-adi səslənməmişlər. "Dədə Qorqud" dastanlarının dili isə bu dansökülənə müasir dilimizdən çox-çox yaxındır.

Abstrakt məfhumlarla adətən canlılara aid edilən feillərin bu şəkildə əlaqələndirilməsi ilk baxışda dilin söz ehtiyatının azlığından doğan bir hal kimi də qiymətləndirilə bilər. Lakin bizə belə gəlir ki, dilin söz ehtiyatının burada elə bir rolu yoxdur. Ona görə ki, qədim təfəkkür ideal, abstrakt məfhumlarla fiziki obyektləri heç də həmişə fərqləndirmirdir; bu sonunculara xas xüsusiyyətlər mifoloji dünyagörüşü ilə əlaqədar olaraq sırf mexaniki şəkildə asanlıqla abstrakt məfhumlara da aid edilirdi. Və bunun nəticəsidir ki, xüsusi / ! / leksik vahidlərə, yəni sözlərə ehtiyac duyulmurdu.

Biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili əsasında mifoloji təfəkkürün bir təzahür forması haqqında, bizə maraqlı görünən təzahür forması haqqında danışdıq. Yuxarıda dediyimiz kimi Azərbaycan mifologiyasının sistemli tədqiqi məhz belə kərpiclərin bir-birinin üstünə qoyulması nəticəsində səmərə verə bilər. Müasir təfəkkürümüzün nə zamansa əsasını təşkil edən, indi isə onun gizli qatlarında itib qalmış, obrazlı desək, zamanın tozu basmış hilezoist düşüncə tərzini heç şübhəsiz ki, müxtəlif ifadə formalarında bütün ədəbi janrlara, xüsusilə də folklorla yol tapmışdır. Yarandığı zaman bu ifadə formalarının məhz mifologizm kimi özünəməxsusluğunu sübut etmək, təmiz mahiyyətini görmək üçün hökmən üstlərindən zamanın tozunu silmək lazımdır. O zaman onlar öz ilkin, müstəqim mənalarında işıq saçarlarsa. Və biz də bu işığın ucundan yapışıb uzaq-uzaq keçmişdə sönmüş ulduza qayıdırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bu müqayisə barədə daha ətraflı məlumat üçün bax: Kamal Abdullayev. “Dədə Qorqud” nəsrinin spesifik xüsusiyyətləri. Azərbaycan, 1981, № 7.
2. Ə. Sultanlı. Məqalələr. “Azərnəşr”, Bakı, 1971.
3. K.Abdullayev. Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili və mifoloji təfəkkür, “Ulduz”, 1979, № 1.
4. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, “Elm”, Bakı, 1981.

TƏDQIQATÇI MÖVQEYİ VƏ DİL ABİDƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ*

Aydındır ki, tədqiqatçı ilə tədqiq edilən obyekt (material) arasında müxtəlif tipli münasibətlər mövcut olur ki, bu münasibətləri bir sistem kimi təsəvvür etmək araşdırıcılıq baxımından zəruridir. Geniş planda götürsək, bu münasibətlər sisteminin bu və ya başqa şəkildə yaranması tədqiqatçının bütövlükdə konseptual yükündən və tədqiq edilən materialın mədəniyyət amili kimi statusundan, yerindən asılıdır¹. Eyni zamanda o da son dərəcə əhəmiyyətlidir ki, tədqiqat zamanı hər hansı münasibətlər sistemi yox, tədqiq edilən materialının özünün özünə bərabərliyini, başqa sözlə desək, materialın autogenliyini təmin edən münasibətlər sistemi yaransın. Bu tipli münasibətlərin yaranması, şübhəsiz ki, tədqiqatçıda bir sıra xüsusi keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Bu xüsusi keyfiyyətlər içərisində birinci olaraq tədqiqatçının tədqiq etdiyi materialda gizlənmiş müqaviməti (!) hiss etmək bacarığını göstərmək lazımdır.

Materialın müqaviməti hiss edilməyə də bilər. Bu zaman materialın nadirliyi şübhə altına alınmış olur və istər-istəməz materiala onun autogenliyiylə bağlı olmayan əlamətlər şamil edilir. Qnoseoloji baxımdan yozumlar variantivliyinə gətirib çıxara bilən bu hal, heç şübhəsiz ki, materialın ontoloji varlığını da dumanlara bürüyür.

* Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, Elm, 1984.

¹ Mədəniyyət amili dedikdə, ictimai baxımdan tədqiqi zəruri hesab edilən bütün obyekt və hadisələr nəzərdə tutulur. Bu baxımdan tədqiqatçı diqqətini cəlb edən hər bir material mədəniyyət amili sayıla bilər.

Dilçilik tarixində materialın müqavimətini kifayət qədər hiss etmək hallarına rast gəlmək mümkündür. Bu hal, N. S. İvanovun təbirincə desək, tədqiqat obyektinə kənardan, subyektiv şəkildə gətirilmə hal kimi qiymətləndirilməlidir. S.N.İvanov yazır: “Этот субъективный момент в грамматических штудиях неизбежно проявлялся в методе объяснения от известного и привычного, то есть в сопоставлении изучаемых грамматических явлений с аналогичными или в чем-либо сходными факторами родного языка исследователя или же языков более изученных (как правило, эти два понятия совпадали)” [4,56].

Türk dillərinin elmi tədqiqinin başlanğıc mərhələsində fəaliyyət gös-tərmiş rus və xarici dilçi-türkoloqların təhlil metoduna nəzər salsaq, qeyd edilən vəziyyətin konkret təzahürü ilə rastlaşırıq. Dogma dilin təsirindən qurtula bilməmək yeni materialı qiymətləndirmədə, heç şübhəsiz ki, müs-bət rol oynanamışdır. Çünki bu materialın spesifikliyi bu zaman diqqətdən yayınmış, daha dərin şərhə layiq məsələlər çoxdan məlum olan və təbii ki, daha asan və əlverişli prinsiplərlə qiymətləndirilmiş, nəticə etibarilə bu me-tod bir növ Prokrust çarpayısına çevrilmişdir. Y.A.Potseluyevski qeyd edir ki, “исторически сложилось так, что разработка грамматики тюркских языков (особенно поначалу) находилась под сильным влиянием рус-ского языкознания. Во многом это играло положительную роль, так как обогащало развивающуюся науку достижениями русистики, но оно же имело и свои теневые стороны, в частности привело к тому, что реальное содержание категорий русской грамматики в явной форме приписывалось категориям тюркских языков” [6, 181]. Beləliklə aydın olur ki, materiala müdaxilənin üzdən olması, prinsiplərin formal köçürül-məsi bir çox hallarda türk dillərinin spesifik qrammatik quruluşlarının təq-dimində labüd təhriflərə gətirib çıxarmışdır. Bu təhriflər sırasında ən az gözəçarpanı və girdiyi döngədən hələ də çıxa bilməyəni, deməli, bu gün üçün də aktual sayıla biləni budaq cümlə və tərkiblər problemidir. Zənni-mizcə, məsələ məlum oldu; təkcə elə bu fakt məsələnin ciddiliyinə kifayət dərəcədə işarə edir. Başqa tərəfdən, eyni zamanda onu da unutmamaq olmaz ki, müxtəlif tipli dillərin bu şəkildə bir universal metodla öyrənilməsinin

müsbət nəticələri də yox deyil. Hind-Avropa dilləri ailəsinin varlığı artıq sübut ediləndən sonra, yəni dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun püxtələşib coşğun fəaliyyətdə olduğu bir dövrdə (təxminən XIX əsrin ikinci yarısını nəzərdə tuturuq) türk dillərinə də belə güclü metod və prinsiplər cəbbəxanasının tətbiqi, heç şübhəsiz ki, tədqiqat baxımından pərakəndə vəziyyətdə olan müxtəlif türk dillərini vahid bir sistem, ailə şəklində birləşdirməyə xidmət etmişdir. (Bu baxımdan akad. V.V.Radlovun xidmətlərini xatırlamaq kifayətdir). Prof. Ə.Ə.Makayev yazır: "...опыты построения сравнительной грамматики индоевропейских языковых семей убеждают в том, что методика сравнительного языкознания, разработанная на материале индоевропейских языков, может с полным правом претендовать на универсальный характер. Существует лишь один сравнительно-исторический метод для всех языковых семей" [5, 193-194].

Bununla belə, o da aydındır ki, bu deyilənlər və Ə.Ə.Makayevin fikri daha çox ümumi şəkildədir və ümumi metodoloji prinsip kimi doğrudur.

Biz buraya qədər tədqiqatçı mövqeyindən və müxtəlif tipli dillərə tədqiqatçı münasibətindən bəhs etdik. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Məsələnin o biri tərəfi məlumun naməlumə subyektiv şəkildə aparılmasının bir dil çərçivəsində təzahürü ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu halda "naməlum" anlayışının məzmunu bir qədər "yüngülləşdirilməlidir". Mümkünsə, onun "kvazinaməlum" termini ilə dəyişdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Konkret dilin həm inkişaf qanunauyğunluqları və həm də onun hər mərhələdə təbii, autogen yozumu dil tarixçilərini düşündürən qlobal problemlərdəndir. Deməli, Sössürün arxasınca getsək, bir tərəfdən hərəkətdə olan dili, onun diaxronik planını, digər tərəfdən isə durğun dili, onun sinxron planını fərqləndirmək vacibdir. Bəzən dil tarixçiləri hər hansı tarixi dövrün dil mənzərəsini verərkən elə guman edirlər ki, bu zaman diaxronik dilçiliklə məşğul olurlar. Halbuki tarixi planda da sinxron dilçilik metodları və prinsipləri özünü göstərir. Belə ki, müəyyən dil dövrü (tutaq ki, XVI əsr) öyrənilərkən tədqiqatçı qarşısında dil kateqoriyalarının inkişafını yox, bu kateqoriyaların təsvirini və yaxud sistemdəki yerini müəyyənləşdirmək vəzifəsi qoyubsa, o zaman aydındır ki, tədqiqat yenə də sinxron dilçilik sərhədlərindən kənara çıxır.

Məlumdur ki, hər hansı tarixi dil abidəsi birinci növbədə mənsub olduğu dövrün dil mənzərəsini əks edir. Hər hansı dövrün dil mənzərəzi, heç şübhəsiz ki, bu gün üçün (bu sətirlərin oxunacağı gün üçün) funksional əhəmiyyət daşıyan dil sistemi ilə son dərəcə mürəkkəb əlaqə telləri ilə bağlıdır.

Bu baxımdan konkret tarixi dil dövrünün mənzərəsini autogen şəkildə bərpa etmək bir də ona görə vacibdir ki, bu, diaxronik tədqiqatların dəqiqliyini təmin etmiş olur. Dəqiq diaxronik tədqiqatlar isə müasir dil mənzərəsini aydın görmək üçün əvəzsiz vasitədir. Deməli, çevrə qapanır. Müasir dil sisteminin izahı diaxronik və tarixi sinxron tədqiqatlardan kənar təsəvvür edilməzdir. Bəs əksinə necə? Müasir dil sisteminin faktları və bu faktların bu və ya başqa şəkildə qiymətləndirilməsi tarixi sinxron planda aparılan tədqiqat üçün nə verə bilər? Bizə belə gəlir ki, konkret dil quruluşunun tarix boyu bütövlüyünü təsbit etmək imkanından başqa heç nə. Eyni zamanda belə bir hal təhlükəli bir addımı da daim özündə gizlətməmiş kimidir. Bu, eyni zamanda, tarixi sinxron plana müasir dil sistemindəki faktlardan çıxış edib yanaşmaq və yozmaq kimi elmiliyə əks bir "təcavüz"dən başqa bir şey deyildir.

Məlumdan kvazinaməlumə doğru aparılan yol son nəticə etibarilə müqayisə edilən (əgər müqayisə varsa) tədqiqat obyektlərinin (bir tərəfdən tarixi, bir tərəfdən müasir) spesifikasiyalarını silməyə doğru aparılan yoldur. Bir tədqiqat materialını əsas çıxış nöqtəsi kimi götürüb o birisinin faktlarını bu birinciyə uyğunlaşdırmaq, heç şübhəsiz ki, labüdü olaraq eyniliklərə gətirib çıxarır. Belə olanda spesifikasiyaya da artıq yer qalmır və müqayisənin özü də əslində "müqayisə üçün heç bir yer qoymamaq" kimi çox qərribə bir nəticəyə dönür, çünki aydın məsələdir ki, eyniliklər müqayisəyə gəlməz. Qərribə də olsa, müqayisənin məqsədi öz daxilində müqayisəsizlik ideyasını gizlədir.

Bir fakt ətrafında fikrimizi konkretləşdirməyə çalışsaq. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları nəinki dil, ümumiyyətlə mədəniyyət tariximizin nadir, təkrarsız örnəyidir. Təbiidir ki, bu abidəyə tədqiqatçı münasibəti də son dərəcə spesifik olmalıdır. Dil qatındakı spesifikasiyalar yalnız özünün daxil olduğu sistem çərçivəsində yozulmalı, istər fonetik, istər qrammatik və ya leksik

xüsusiyyətlər yalnız aid olduqları dil dövrünün mənzərəsinin adekvat əksi kimi işıqlandırılmalıdır.

Bu yolda tədqiqatçının qarşısında bir sıra obyektiv və subyektiv maneələr çıxır. Subyektiv maneələr tədqiqatçı imkanına daxildir, belədə tədqiqatçının obyektiv münasibəti və bundan doğan nəticələr nəzərdə tutulur: məlumun namələməyə şamil edilməsi, bu şamilliyin dərəcəsi, bunun obyektiv izahına təsiri və b. subyektiv maneələr sırasına daxil edilə bilər. Obyektiv maneələr isə tədqiqatçı imkanından xaricdədir. “Dədə Qorqud” tipli abidələrin dilinin autogen şəkildə öyrənilməsi yolunda ən böyük obyektiv maneə ərəb əlifbasıdır desək, bizcə, səhv etmərik.

Məlumdur ki, ərəb əlifbasında əksər saitlər öz şəkli ifadəsini tapmır. Bu da “Dədə Qorqud”la məşğul olan müxtəlif yozmalarına gətirib çıxarmışdır.

Biz bir dil faktının izahını nümunə kimi götürüb tədqiqatçı mövqeyinin bu yozumdakı rolundan, “məlumdan namələməyə” metodunun mənfə təsirindən bəhs etmək istərdik. Bunun üçün ən aydın nümunələrdən biri kimi çıxışlıq hal şəkilçisinin dastanda ifadə olunmuş formal əlamətini götürmək olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının görkəmli tədqiqatçısı Ə. Dəmirçizadə bu əlamətlə əlaqədar yazır: “İsmin çıxışlıq hal şəkilçisi... bəzən şərq türklərində olduğu kimi qapalı saitlə – “-dın/-din”, bəzən qərbi türk dillərində olduğu kimi açıq saitlə “-dan/-dən” şəklində işlənmişdir” [2, 77]. Ə.Dəmirçizadənin gətirdiyi misallar bunlardır: **öndin** – “Qırış günü öndin dəpən”, **dağdan**, **sudan** [yenə orada].

Azərbaycan dili tarixinin tədqiqatçısı H.Mirzəzadə də çıxışlıq hal şəkilçisinin qapalı saitlə ifadəsini Azərbaycan dili üçün təbii saymır. O yazır: “Müxtəlif dövrlərin yazısında işlənmiş bu şəkilçini Azərbaycan dili üçün normal hesab etmək olmaz, çünki buna çox az, həm də müəyyən yazıçıların dilində təsadüf edilir. Şifahi xalq ədəbiyyatı dilində və dialektlərdə də bu xüsusiyyət yoxdur” [3, 85].

A.Axundov da, Ə.Dəmirçizadə və H.Mirzəzadə kimi, qapalı saitli çıxışlıq hal şəkilçisini Azərbaycan dilində az-az işləndiyini xüsusi nəzərə çarpdırır: “i” saiti bəzi konkret hallarda “ə” saitinin yerinə işlənmişdir. Bu

halı biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, orta əsrlərdə Kişvərinin, Məsihinin, Əmaninin əsərlərinin dilində yalnız ismin çıxışlıq hal şəkilçisində görürük” [1, 30].

Gətirilən parçalardan məlum olur ki, hər üç alım dilimizdə tarixən **-dan/-dən** çıxışlıq hal forması ilə yanaşı **-dın/-din** formasının da işləndiyini qeyd edir, eyni zamanda işlənmə üstünlüyünü müasir dildə də fəaliyyətdə olan açığ saitle **-dan/-dən** şəkilçisinə verir.

Bizə belə gəlir ki, hər üç tədqiqatçı müasir dildəki işlək formanı, yəni əsasən **-dan** formasını “Dədə Qorqud” dastanlarının dilinə mexaniki sürətdə köçürür. “Dədə Qorqud” mətninin faksimilesi ilə tanışlıq [8] çıxışlıq halın əlaməti kimi burada **-dan** formasının qeyd olunmasına etiraz doğurur. Çünki M.Erginin “Dədə Qorqud kitabı” adlı əsərindəki faksimilelərdə (əsasən Drezden nüsxəsində) çıxışlıq hal formasının qalın saitle (əlif) yazılmışdır. “Ə” saitinə işarə edilməsi səbəbi aydındır. Arxasına “a” saitinə yazıda çıxışlıq hal formasında özünü göstərməməsi isə, bizə belə gəlir ki, əlifin ərəb əlifbalı mətnlərdə işlənmə qanunauyğunluqları ilə bağlı deyil, yəni əlifin buradakı obyektiv yoxluğu onu təsəvvür etməyə və bugünkü dil faktını qədim abidənin dilinə şamil etməyə imkan vermir. Əlifin işlənmə qanunauyğunluqları ilə **-d[a]n** formantı arasında əlaqənin olmaması bir də ona görə inandırıcıdır ki, başqa məqamlarda, **d[a]n** formantı çıxışlıq halın ifadəçisi olmayanda əlif işlənə bilər. Məs.: “Şahi-Mərdan” ifadəsində *Mərdan* sözünün tərkibindəki *-dan* formaca çıxışlıq hal şəkilçisinin ifadəsiylə eynidir və bu halda faksimiledə əlif işlənir. Başqa halda – çıxışlıq hal funksiyasında isə əlif işlənmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Dəmirçizadənin **-dan** şəkilçisinə aid gətirdiyi misallarda da əlifsiz formalar özünü göstərir: dağdan, sudan [2, 77].

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, tədqiqatçılar müasir dildəki formanı “Dədə Qorqud” dastanlarının dilinə mexaniki sürətdə tətbiq edirlər; məlum biliyi naməlum (kvazinaməlum) materiala köçürürlər. Beləliklə, tarixi fakt müasir dil prizmasından izah edildikdə onun (yəni tarixi faktın) dəyəri itirilmiş olur.

Fars və ərəb dilli abidələrdən fərqli olaraq Azərbaycan dilli abidələrdə (əsasən “Kitabi-Dədə Qorqud” nəzərdə tutulur) əlifin buraxılma qanu-

nauyğunluqları özünü göstərmir. Yəni əlif buraxılıbsa, onun oxunuşunda və müasir yazıda süni bərpası əslində materiala onda olmayan xüsusiyyət aşılamaq deməkdir, çünki həqiqətən işlənmə məqamında əlif yazılır.

“Açıq (qalın) saitli çıxışlıq hal forması “Dədə Qorqud” dilinə xas deyil” nəticəsinə gəlmək nə qədər çətin olsa da (müasir dil biliyindən çıxış edərək), faktlar əslində bunu göstərir. Azərbaycan dilinin tarixində (“Dədə Qorqud” dili kəsiyində) qapalı (qalın) saitli çıxışlıq hal formasının (**-dın**) funksiyada olmasını həm əlifba təkzib eləmir (yəni “Dədə Qorqud” un mətni belə şərhə imkan verir), həm də qapalı saitli **-dın** formasının bilavasitə aid edildiyi uyğur dilinin (həm qədim, həm müasir) [7] Azərbaycan dili ilə müxtəlif dil səviyyələrindəki yaxınlıq dərəcəsi bunu guman etməyə imkan verir. Bundan əlavə, müasir açıq saitli formanın dil tarixində qapalı variantda işlənməsinə elə “Dədə Qorqud” materialında (düzdür, başqa münasibətdə) rast gəlinir: Can, nə heybətli qocasın? [9, CCLI]. Deməli, qapalı saitli forma çıxışlıq halda da özünü göstərə bilirdi. Ancaq müasir dildə **-dan** şəkilçisinin “Dədə Qorqud” dilində **-dın** şəklində işlənməsini əslində “qocasan – qocasın” qarşılaşdırmasından fərqləndirmək vacibdir. Bu qarşılaşdırma komponentləri dil tarixi boyu biri digərinə keçən formaları özündə saxlayırsa və burada prosessual dəyişmə özünü göstərirsə, “Dədə Qorqud” dilindəki çıxışlıq halın **-dın** formasının müasir dildəki **-dan** formasına keçməsinə qəti söyləmək çətindir. Çünki bunlar müstəqil formalar da ola bilər. Əslində bizim aydınlaşdırmağa çalışdığımız məsələyə bunun bir elə dəxli də yoxdur.

-dın formasının müasir Azərbaycan dilində işlənməsini biz bir sözün tərkibində də müşahidə edirik. Azərbaycan dilində “aydın” sözünün xüsusi isminin tərkibindəki **-dın** formantı əslində çıxışlıq halın “dondurulmuş” funksiyasındadır². “*Aydın*” **ay** və **-dın** morfemlərindən ibarət olub müasirləşdirilsə aydan, aya məxsusluqdan gələn, ay kimi təmiz məfhum mənasını verir. Təsadüfi deyil ki, müasir Azərbaycan dilində bununla paralel olaraq *Aydan* xüsusi ismi də işlənir. Bu sonuncunun isə, müasirlikdən çıxış etsək, yuxarıdakı mənada daha görümlü etimologiyası var.

² Red. – Türkölogiyada **aydın** sözünün müxtəlif etimoloji təhlili vardır.

Nəticə olaraq demək lazımdır ki, bir dilin müasir materialından çıxış edib onun tarixi ilə bağlı ümumiləşdirmələr aparmaq müxtəlif tipli dillərin spesifik əlamətlərinin biri – digərinə şamil edilməsi qədər məsuliyyətlidir. Hər iki metodoloji addım kifayət qədər nəzəri və faktik materialın cəlb edilməməsini nəzərdə tutur. Bir dil sisteminin tarix boyu müxtəlif nöqtələrinin hər birinin öz “müqavimət” dərəcəsi var. Yazımızın əvvəlinə qayıtsaq, materialın müqavimətini hiss etmək və bu müqavimətdən çıxış edərək dil hadisəsinin dəyərini meydana çıxarmaq tədqiqatçının obyektiv münasibətinin ən vacib komponentidir. Biz yalnız bir dil faktı əsasında bu münasibətin mahiyyətini açmağa çalışdıq və bizə belə gəlir ki, “Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə bizə belə faktlar kifayət qədərdir. Kiçikliyindən, böyüklüyündən, sadəliyindən, mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq (dil faktının qiyməti belə differensiallaşmanı qəbul etmir!), dil hadisəsi və ya faktı sistem daxilində tutduğu mövqe ilə qiymətlidir. Və konkret halda çıxışlıq hal şəkilçisinin **-dın** formasında dil tariximizdə əvəz edilməz şəkildə özünə yer tapması faktının ortalığa çıxarılması dastanların həm dil xüsusiyyətinin açıqlanmasında. Həm də bir-birindən arealca uzaq dil qruplarının əlaqələrinin müəyyənləşməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. – Bakı, 1973.
2. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. – Bakı, 1959.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. – Bakı, 1962.
4. Иванов С. Н. Об изучении грамматики тюркских языков. История и современность. Советская тюркология, 1976, № 5, с. 54-66.
5. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. – М., 1977.
6. Поцелуевский Е.А. Сравнительная степень и аффикс *-рак*. – Тюркологические исследования. М., 1976, с. 181-193.
7. Тенишев Э. Р. Строй сарыг-югурского языка. – М., 1976.
8. Ergin Muharrem. Dede Korkut kitabı. – Ankara, 1958, I c.
9. Gökyay Orhan Şaik. Dedem Korkudun kitabı. – İstanbul, 1973.

YAŞANMAMIŞ HƏYATIN İLGİMİ*

Nəsrimizin qaldırdığı problemlər həmişə öz aktuallığı və yeniliyi ilə seçilmişdir. Kifayət qədər həyati zəmini olan bir problem isə sonradan ədəbi hadisəyə çevrilmiş, istedadlı nasirlərimiz tərəfindən yaradıcılıqla davam etdirilmişdir. Bir çox problemlərin gənc nasirlər tərəfindən ləyaqətlə davam etdirilməsi isə həmin problemlərin uzunömürlürlüyünə sübutdur.

Gənc nasirləri insanın cəmiyyətdə və dar mənada götürsək, ailədə tutduğu yer, onun yaşadığı həyatı və yaşaya biləcəyi həyatı, bunların arasında özünü göstərə bilən fərq ciddi şəkildə narahat edir. Əvvəlcədən düzgün atılmamış addımlar, nakam məhəbbətin ağrısı, cəmiyyətimizin, həyatımızın axarından kənar qalmağın əzabları bu əsərlərin qəhrəmanını sonrakı peşimanşılığa gətirib çıxarır və yaşana biləcək, amma yaşanmamış həyatın gözəlliyi onlar üçün sanki bir ilğıma dönür. Qəhrəman yolayrıcına gəlib çıxır. Onun qarşısında mürəkkəb suallar durur: geriyə qayıdıb hər şeyi yenidən başlamaq, yoxsa yenə əvvəlkitək yaşamaq? Problem bir, müəlliflər çox. Təbii ki, cavablar da müxtəlifdir.

Haqqında danışdığımız problem – yəni insanın tərəddüdlü həyat yoluna, “bundan sonra belə yaşamaq olmaz” fikrinə gəlib çıxması, əvvəlki və sonrakı həyatını müqayisə etməsi, gənc nasilərimizdən M.Süleymanlı, R.Rövşəni, S.Səxavəti, N.Rəsulzadəni, Ə.Əmirovu, S.Budaqlını və başqalarını ciddi düşündürür və onlar bu sosial problemi bacarıqla ədəbi problemə çevirir, öz əsərlərində bu problemin müxtəlif yönlərini işıqlandırır. Mövlud Süleymanlının “Çoban İbrahim və velosiped”, “Şeytan” və “Dəyir-

* “Azərbaycan” jurnalı, № 12, 1984.

man", Ramiz Rövşənin "Daş", Seyran Səxavətin "Qapıların o üzündə qalan dünya", "Bir stəkan hava", Natiq Rəsulzadənin "Gecə yarısı atlı", Əli Əmirovun "İldırımötürən" və başqa əsərlərdə həmin problem bütün kəskinliyi ilə qoyulur.

Nəsr əsərində ədəbi qəhrəmanın qarşılaşdığı bu problemin kəskinliyi həmin qəhrəmanın bütövlüyündə xarakterindən doğur.

Qəhrəmanın şəxsiyyəti bütöv, kamillik dərəcəsi böyük olmayanda problemi tam "görmə", tam qavrama baş vermir. Bu zaman problem qəhrəman tərəfindən, bir növ, intuitiv şəkildə dərk edilir. Demək çətindir, belə hal müəllifin məqsədli fəaliyyətinin nəticəsidir, yoxsa bilavasitə onun özünün ədəbi zəifliyidir.

Yuxarıda sözü gedən məsələni ədəbi tədqiq obyektinə çevirən nasirlərdən biri də Mövlud Süleymanlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, insan taleyinə sadəcə təhkiyə byekti kimi yox, məhz bədii inikas obyekt kimi yanaşmaq, yetkin qəhrəman yaratmaq meyli, torpaqla, köklə bağlılıq, mövzunun, qələmə alınan hadisənin şablon süjet çərçivəsinə sığmaması təkcə Mövlud Süleymanlının yox, həm də onunla bir nəsələ mənsub digər nasirlərin – Ramiz Rövşənin, Şahmarın, Afaq Məsudun və başqalarının da yaradıcılığına aid olan xüsusiyyətdir.

M.Süleymanlının "Çoban İbrahim və velosiped" əsərinə müraciət edək. Bu əsərdə məhz hədəyə gedən, istənilən kimi yaşanmayan insan ömründən söhbət gedir. Çoban İbrahim özünün yaşaya bilmədiyi, amma yaşaya biləcəyi tamam başqa bir həyat görür. Hərdən qəşəng kostyum geyib qalstuk taxdığı və (əsasən də elə burasındadır) belə geyimdə heç kimə qəribə görünmədiyi bir aləm təsəvvür edir. Bu keçmişlə bağlı acı xatirələr içində yol gedərkən dağ yolunda iki qadın görür. Onlardan birinə o, vaxtilə məktub da göndərmişdi, "ölsən torpağınsan, qalsan mənim...". Belə bir kədər, ilk baxışda hiss edilməyən incə bir nisgil Mövludun digər hekayə və povestlərində də təsadüf olunur.

Yaşadığımız həyat və yaşaya biləcəyimiz həyat. Nə edirik və nə edə bilərdik? İmkanlarımız və bacarığımız. Bu təzadı Mövludun bəlkə də bütün qəhrəmanlarında görmək mümkündür. Bu qəhrəmanların bəzisi həmin

təzadı, fərqi aydın hiss edir və onları əzablı kədər, mənasız həyatın acı iztirabı bürüyür. Bəzi qəhrəmanlar isə bu təzadı fəhm gücünə qavramağa çalışır. “Şanapipik”dəki Ninni bu qəbildən olan surətdir. Bir quş kimi yaşamaq həsrəti Ninninin daxilindən qopub gələn bir fəryada çevrilir, o taleyə yalvarır ki, onu quş etsin, Bu zalım Cabbarın əlindən qurtarsın. Bu qorxu hissi olmasaydı, Ninni həyatın sərt üzü ilə qarşılaşmasaydı belə bir həyatın mümkünlüyü onun ağına da gəlməyəcəkdi, bu “xatırlama” onun beyninin ən dərin qatında yatıb qalacaqdı.

Ramiz Rövşənin “Daş” povestində də insanın daim başqa bir aləmə can atması təsvir edilib. Müəllif Müslümün acınacaqlı əyatını maraqlı və dolğun hadisələrin fonunda verir. Atasının qolçomaq kimi sürgün edilməsi, əmisinin ömrü boyu onu “adam” eləməyə çalışması, müharibə, öz əmisi oğlunun arvadına bəslədiyi məhəbbət, əmisi qızı ilə dözülməz həyatı – bütün bunlar çox qısa bir vaxt ərzində Müslümün gözləri önündən gəlib keçir. Mənəvi təklük və bundan doğan əzab ömrü boyu bu adamı izləyib, öz evində – balalarının arasında belə onu yad, kənar bir şəxsə çevirib. Ətrafında adamlar olmasına baxmayaraq, təkliyin dəhşəti Müslümü həmişə narahat edir. Müslümün təkliyi (tənhalıqı yox) bir də ona görə dəhşətli və cansıxıcıdır ki, o, bu təklük səddini heç zaman vurub keçə bilmir və onun bu səddi heç zaman keçə bilməyəcəyi oxucu tərəfindən də aydın şəkildə duyulur. Amma faciə yalnız Müslümün faciəsi kimi qalmır, həm də Müslümün təkliyi yaşanmamış həyata cana atan insanın təkliyidir. Müslüm bəsit həyat yolu ilə barışmış bir adamdır. Yaşanmamış həyatın ilqımı Ramizin qəhrəmanına daxili əzabdan başqa bir şey vermir.

Düzgün yaşanmayan həyatın əzabı N.Rəsulzadənin qəhrəmanı Zöhrabı da daim narahat edir. Yaşadığı həyatdan mənəvi zövq ala bilməyən Zöhrab tez-tez uşaqlıq illərini xatırlamağa başlayır. İndi qeyri-qanuni yolla hər şeyə nail ola bilən Zöhrab məhz o illəri özünün xoşbəxt çağları adlandırır. Çünki o illərdə Zöhrab özünə, öz mənəvi gücünə inanırdı. Sonralar xudpəsəndlik və şöhrət onu azdırır, uzaqlarda qalmış at çapa uşaq onun xəyalında məna və kamillik simvoluna çevrilir. Bəs necə olur ki, yaradıcı işdən (Zöhrab uşaqlıq və ilk gənclik illərində heykəltaraşlıqla məşğul olur-

du) zövq ala bilən bir gənc dəyişir, başqalaşır, bütün arzu və marağını pul yığmaq ehtirasına yönəldir? Günahkar kimdir? Ətrafdakı adamlarmı, onların laqeydliyimi, yoxsa öz iradəsizliyi? Bizə belə gəlir ki, hamısı. Sonda müəllif öz qəhrəmanını “daha belə yaşamaq olmaz” fikrinə gətirib çıxardır. Nəhayət, Zöhrab bəd əməllərdən çəkinir.

Beləliklə, Zöhrab öz mənəvi iflasının qarşısını ala bilir.

Seyran Səxavətin “Qapıların o üzündə qalan dünya” və “Bir stəkan hava” povestlərinin qəhrəmanları da həyatda nəyəsə can atır, nəyisə arzularırlar. “Qapıların o üzündə qalan dünya” povestindəki Fira və Fatik müəllifin “Bir stəkan hava” povestindəki Sevər və Sarvanın bir qədər başqa şəkildə təzahürüdür. Sevər və Sarvan artıq səhv etmiş Fira və Fatikdir. Fira və Fatik hələ də səhvə yol verməyə bilərlər, müəllif onları təmiz və saf insanlarla qarşılaşdırır, sanki onları öz həyatlarını bu insanların - Gülalının və Alagözün həyatı ilə müqayisə etməyə məcbur edir. Əsərin bir mahiyyəti də ondadır ki, bu şəhərli qəhrəmanlar özlərindən bədgüman deyillər, məğlubiyətlərini boyunlarına almağa onların mənəvi cəsəreti çatır. Sanki Fira və Fatik Sevərlə Sarvanın taleyini göz önünə gətirirlər. Müəllif Fira ilə Fatiki səhv etməyə – bir-birindən ayrılmağa qoymur, həyatlarının zəhərə dönməsini istəmir. Əsərin sonluğu da belə nəticəyə gəlmək üçün əsas verir. “Bir sətək hava” povestində isə heç bir nəticəyə gəlmək mümkün deyil. Burada artıq oxucu müəllif mövqeyi ilə razılaşmır. Bir-birilə qarşılaşan, amma bu sədəti qiymətləndirə bilməyən adamlar bütün ömürləri boyu ikinci – yaşanmamış həyatı arzularırlar. Onlar üçün geriyə yol yoxdur, bu günə gəlib çıxma-çımaları birləşdirə biləcək bütün körpüləri məhv ediblər. Müəllifin süjeti belə sentimental və qəribə şəkildə bitirməyi oxucunu yalnız təəssüfləndirir. Sevər, Sarvanın direktor olduğu musiqi məktəbinə müəllimə düzəlir və onların həm görüşə bilmələrinə, həm də gələcək münasibətlərinə işarələr edilir. Amma digər tərəfdən hər birinin ailəsi uşaqları var və bu qovuşmanın baş tutacağına biz inanmırıq. Bizcə, müəllif onlara qarşı sonadək “amansız” hərəkət etsəydi, bu, yalnız əsərin xeyrinə olardı. Sonluğun sentimental çaları əsərdəki sərt həyat həqiqəti ilə əsla uyuşmur.

Seyran Səxavət yaşanmamış həyat problemini ortalığa çıxaran səhvlərin kökünü də əsaslandırır.

Gənc nasir Saday Budaqlının da bəzi yazılarında insan həyatının mənasız keçən günləri təsvir olunur. Bu baxımdan Sadayın “Sükutun səsi” hekayəsi (“Ulduz”, 1980, № 11) maraq doğurur. Hekayədə insan ömrünün müxtəlif anları qarşılaşdırılır. Qəhrəmanlar – gənc ər-arvad həm keçmişləri, həm də indiləri ilə göz önündə canlanır. Həmidin də Zərnişanın da keçmişində onları bir-birindən ayıra biləcək adamlar olub. Onların həyat yolu asan və rahat olmayıb. Amma yenə də bu yolla bir-birinə doğru addımlayıblar. Anlaşılmazlıqlar üzərində bu çətinliklərin ağrısı tüstü kimi uçub gedib. Oxuyuruq:

... Oğlan qızın yarıqapalı gözlərinə baxır, əlinin altında çırpıntısını hiss etdiyi ürəyin onun laqeydliyindən, biganəliyindən nə qədər əzab çəkdiyini, ağrıdığını düşünür.

– Səni kədərli görəndə özümlə bacarmıram, axı daha yaşımız o yaş deyildi, daha vaxt əvvəlkindən tez keçirdi, çox tez keçirdi. Ömürlük peşmançılıq çəkmək üçün bir gün də kifayətədi.

– Mən də elə o gündən qorxurdum. Azmı şey ola bilərdi? Azmı adam anlaşılmazlıq üzündən istədiyinə çatmır?!”.

Bəli, onlar istəklərinə çatırlar. Amma müəllif oxucunu inandırmağa çalışmır ki, bu təbii qovuşmadır. Və oxucu anlaşılmazlıq üzündən istəyinə çatmayanlarla istəyinə çatanlar arasında əsaslı fərq görmür. Hekayə belə qurtarır.

– Axır ki, səbrim tükəndi, dözəmmədim... Gəldim yanına...

– Mən hiss eləyirdim ki, gələcəksən, inanırdım”.

Onların “istəklərinə çatması” bizə M.Süleymanlının “Şeytan” povestindəki Bəkirə Ağcanın münasibətlərini xatırladır. “Ömürlük peşmançılıq çəkmək üçün bircə gün də kifayətdir” deyən Həmid bilirdimi ki, bu ömürlük peşmançılıq Seyranla da bağlı ola bilər? Və nəhayət, müəllif özü əsərinin adı ilə belə bir halın ola biləcəyinə işarə etməzmi? Sükutun səsi gələcək anlaşılmazlıqların – mənəvi boşluqların rəmzi ifadəsi deyilmi? Bütün bu suallar heç şübhəsiz ki, hekayədən alınan bədii təsiri azaltmır. Mövlud

Süleymanlının “Şeytan” əsəri ilə səsləşməsi də əslində bu hekayənin haqqında söhbət gedən problemlə bağlılığını göstərir.

Haqqında söz açdığımız əsərlərdə müəlliflər paklığı, mənəvi təmizliyi təlqin edirlər. Təsvir etdikləri qəhrəmanları öz ömürlərinin mənasına varmağa səsleyirlər. Təəssüf ki, bu sözləri Əli Əmirovun “İldırımötürən” povesti haqda demək olmur. Müəllif yaşamamış həyat barədəki müşahidələrini əsasən Rafiq və Səmayə surətləri ilə oxucuya çatdırmaq istəyir. Rafiqi əvvəlcə xudbin kimi qələmə verən müəllif sona yaxın onu “daha belə yaşamaq olmaz” ideyasına gətirib çıxarır, insanlara münasibətini dəyişmək istədiyini, xudbinlikdən mənəvi təmizliyə can atdığını bildirir. Rafiqin öz iş yoldaşı – ərli qadın olan Səmayə xanıma münasibəti Anarın “Ağ liman”-dakı Zaur və Təhminə münasibətlərinin, Rafiqin Səmayə xanumgilə gedərkən keçirdiyi “həyəcanlar” Elçinin “Şuşaya duman gəlib” hekayəsindəki Cavanşirin psixoloji vəziyyətinin solğun kölkəsindən başqa bir şey deyil.

Qeyd edilməlidir ki, göstərilən eyniliklərdən əlavə əsərin süjet xətti də, mövzu dairəsi də süni təsvirdən azad deyil. Və bu sünilik, təəssüf ki, həyatdakı süniliyin təbii təsviri yox, əksinə əsərin təsvir planındakı sünilik kimi nəzərə çarpır. Qeyri-təbii dialoqlarla və bəzən də guya ki, ultra müasir terminlərlə (maqnitofon əvəzinə mif və s. yüklənmiş bu povest nə haqqında söhbət gedən problemə münasibətdə, nə də ədəbi prosesdə heç bir yeni bədii keyfiyyətlərin daşıyıcısına çevrilə bilmir. Əgər mənəvi dəyişmə yaşamamış həyatın göstəricisi ola bilmirsə, bu zaman problemin bədii həlli alınmayacaq. “İldırımötürən”dəki mənəvi təmizlənməprosesi bu cür süni əsaslandırılmamış qalır. Rafiqdə ərli qadınla münasibətdən sonra yaranmış mənəvi təmizlik bir növ göydəndüşmədir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Ağ liman”da Zaurun Təhminəyə yazdığı məktublar da təxminən belə təsir bağışlayır. Amma Anar hadisələrin axarında təbiilik yaratmağa, sünilikdən yan keçməyə cəhd etmişdi. Və bu əslində Zaurun bir xarakter kimi bütövlüyünü qoruyan bir vasitə rolunu oynamışdı.

Ə.Əmirovun qəhrəmanı Rafiq isə Səmayəyə “daha belə yaşamaq olmaz” fikri ətrafında uzun-uzadı söz açır özü də təxminən bu ruhda sözsöhbətə qulaq asır. Beləliklə qəhrəmanlar bir-birini tərbiyə etməklə məşğul

olurlar. Amma bütün deyilənlər deklarativ səviyyədə qalır. Çünki bu cür açıq söhbətə imkan verən vəziyyətlər əsaslandırılmayıb.

Povestdə əsaslandırılmamış hərəkətlər, motivlər süniliklə dolu hallarla üzvi surətdə birləşir. Əsasən müsbət planda təqdim edilən Əjdər öz prinsipsiz hərəkətini ona qarşı etinasız olmayan bir qıza – Nailəyə danışanda. Nailə nifrətlə dönüb gedir. Bəzi “istehsalat” romanlarındakı şablon sxematik müsbət qəhrəmanlar kimi burada da nəcib qızlar yalnız əmək qabaqcıllarını və prinsipial adamları sevirlər. Həyatın, ədəbiyyatın bu qədər vaxt ərzində əldə etdikləri təbiiliklər və psixoloji dərinliklər, heç elə bil yox imiş.

“Yaşanmamış həyat” problemi qəhrəmanın daxili aləmini daha da dolğunlaşdırır, onun bütövlüyünü şərtləndirir. Bu problemlə qarşılaşan qəhrəman daxilən ziddiyyətli şəkildə göz önündə canlansa da bədii bir obraz kimi bir sıra əsərlərdə kamil və bütövdür. Gənc Azərbaycan nasirləri bu tipli qəhrəmanlar axtarışındadırlar. Bu müəlliflər öz qəhrəmanları ilə sanki ciddi bir dialoqa girir, onları əsl həyatla qarşılaşdırırlar. Çünki insan nə qədər öz-özündən uzaqlaşmağa çalışsa da, yenə doğma axarına qayıtmalıdır.

MÜƏLLİF – ƏSƏR – OXUCU*

Bu yazımızı hamıya məlum bir bənzətmə ilə başlamaq bəlkə də yerinə düşər. Məlumdur ki, aysberqlərin gözə görünən hissələri onların həcmi ilə müqayisədə çox kiçikdir. Aysberq özünün məhz suyun dərinliklərində qalan hissəsilə nəhəngdir. Ədəbiyyatşünaslıqda da belədir, onun həmişə əməli fəaliyyətdə olan, başqa sözlə, görümlü hissəsi ədəbi tənqiddir. Amma dərinində də nəzəri və metodoloji məsələlərin elə bir incə, eyni zamanda rəngarəng “kələfi” gizlənilib ki, ilk baxışda onu görüb ayırmaq o qədər də asan olmur. Bu “kələf” ədəbi tənqidin damarlarına qan verən mərkəz kimidir. “Qanın hərtərəfli və lazımı qaydada paylanması” həmin nəzəri və metodoloji məsələlərin nə şəkildə və nə dərəcədə öyrənilməsindən asılıdır. Gizli deyil ki, bir sıra məsələlərə bəzən o qədər ehtiyac olmasa da döndönə qayıdırlar, bəzi məsələlər isə ədalətsiz olaraq unudulur. Unudulmuşlar “səbirlə” öz tədqiqlərini gözləyirlər. Onların səbri və tənqidin “inadkarlığı” bütövlükdə ədəbiyyatşünaslığa, birinci növbədə ədəbi prosesə baha başa gəlir, o zəif, hiss ediləcək dərəcədə olsa da axsayır.

Bütün sonrakı qeydlərimizin əsasını təşkil edən və bir növ giriş səciyyəsi daşıyan bu hissədə milli ədəbiyyatşünaslığımız tərəfindən adətən yan keçilən bir məsələnin ümumi şəkildə qoyuluşu ilə kifayətlənəcəyəm. Uzaqdan hədəfi görmək asandır, dəqiq zərbə ilə onu vurmaq çətindir və dəqiq zərbə vuranlar yəqin ki, tapılacaq...

Bəlkə oxucu da belə bir vəziyyətə diqqət yetirib ki, bədii əsərdən (bu yazıda söhbət nəsr əsərindən gedəcək) tədqiqat obyektini kimi adətən daha

* Bakı, Yazıçı, 1985

ətraflı danışırlar. Eyni zamanda onun ən adi, assosiativ planda ilkin yada düşən əhatəsi barədə çox zaman tezkeçimli və üstüörtülü şəkildə söz deyirlər. Bu əhatə nəsr əsəri də daxil olmaqla müəllif və oxucu üçlüyündən ibarətdir. Məhz belə bir üçlüyün orta komponenti kimi nəsr əsəri tədqiqat orbitində daha aydın və bütöv görünə bilər, başqa sözlə, bu üçlüyün müəllif və oxucu komponentlərinin arasında müxtəlif istiqamətli və müxtəlif keyfiyyətli münasibətlər yaradan zəruri obyektiv əsas kimi öyrənilər, nəticədə daha yeni bir cəhəti ilə xarakterizə olunar.

... "Hədəfin" başqaları tərəfindən də göstərildiyi barədə bir-iki kəlmə demək istərdim. Alman ədəbiyyatşünası Manfred Nauman çox maraqlı bir məqaləsində bilavasitə bu məsələdən bəhs edir. Məqalənin adı "Əsas nəzəri və metodoloji problemlərə giriş"dir, "Cəmiyyət. Ədəbiyyat. Qiraət" toplusunda (Moskva, 1978) çap olunub. M.Nauman çox geniş bir şəkildə (hətta məsələnin iqtisadi əsasını da daxil etməklə) əsasən müəllif, ədəbi əsər və oxucu arasında baş verən kommunikativ mübadilə barədə danışıq və heç bir konkret materiala istinad etməsə də, maraqlı metodoloji və nəzəri nəticələrə gəlir. M.Naumana görə, ədəbi kommunikasiyanın çıxış nöqtəsini ədəbi istehsal, müəllif, əsər, son nöqtəsini isə ədəbi qavrayış və oxucu təşkil edir. Göründüyü kimi bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas üçlük bir sıra digər komponentlərin hesabına bir qədər genişləndirilmiş şəkildədir, amma onu da demək olmaz ki, bu genişlənmə öz-özlüyündə həmin üçlüyün bir bütöv kimi sabitliyinə xələl gətirir. Mənə belə gəlir ki, M.Naumandakı "ədəbi istehsal" və "ədəbi qavrayış" asanlıqla bizim "üçlüyün" komponentləri arasında özünü göstərən münasibətlər içərisində əridilə bilər. Və elə Naumanın özü də sonrakı səhifələrdə bütün mülahizələrini əsasən bu üçlük üzərində qurur. Bu problemlə daha geniş planda maraqlanan oxucuya M.Naumanın adı çəkilən məqaləsilə, həmçinin həmin topluda çap edilmiş digər məqalələrlə də tanış olmağı məsləhət bilərdim.

Aydındır ki, bizim araşdırmada söhbət bilavasitə hər hansı konkret müəllif şəxsiyyətindən, müəyyən nəsr əsərinin ədəbi-bədii sambalından, həmçinin geniş oxucu auditoriyasına daxil olanların ictimai-siyasi, sosioloji analizindən, şəxsi zövq dairəsindən getməyəcək. Bütün bunlara yeri gəl-

dikcə, irəli sürülən metodoloji və nəzəri məsələlərə yardım məqsədilə toxunulacaq. Əsas məqsəd isə mümkün qədər ümumiləşdirilmiş və abstrakt şəkildə müəllif, nəsr əsəri, oxucu kimi çoxplastlı komponentlərin arasında özünü göstərən ən dərin qarşılıqlı münasibətlərdən, bu münasibətlərin səciyyəsiindən danışmaqdır. Onu da qeyd edək ki, qoyulan problem ilk baxışda görüldüyü qədər də sadə deyil. İlk baxışda sanki hər şey son dərəcə aydındır. Doğrudan da əsər yazılır ki, oxucu onu oxusun. Amma bu cür bəsitləşdirmə əsərin yazılış psixologiyasından tutmuş oxucunun qavrama əhatəsinə qədər mürəkkəb, gizli yaradıcılıq yolunun öyrənilməsini kobudcasına rədd etməyə gətirib çıxarır. Bundan əlavə, məsələnin vacibliyini həm də o şərtləndirir ki, bədii nəsrin bir sıra sənətkarlıq məsələləri, qismən ideya-məzmun istiqaməti, həmçinin gizli qatda yerləşən bir çox bədiilik “sirləri” məhz bu komponentlərin ilkin qatdakı qlobal münasibətlərinin üzərində qurulur. Bu dərində duran və ilkin sayılan münasibətləri mümkün qədər təmiz şəkildə alıb araşdırmaq bədii nəsrin indicə qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərini daha aydın və əhatəli görmək imkanı yaradır.

İndiyənədək gələn və bəlkə də kortəbii şəkildə sabitləşmiş ənənənin təsiri ilə üçlüyün əsas komponenti kimi orta komponenti, başqa sözlə nəsr əsərini götürmək olar. Diqqət mərkəzinin bu şəkildə yerləşdirilməsində ilk baxışda nəzəri cəlb edən formal simmetriya elə bir rol oynamır. Bunun səbəbi başqadır. Məlumdur ki, üçlüyün bu komponenti daha çox öyrənilmişdir, belə ki, məhz o özündən əvvəlki və sonrakı komponentlərin (eyni zamanda bunların arasındakı münasibətlərin) müəyyənləşdirilməsində etibarlı çıxış nöqtəsi ola bilər. Başqa sözlə, bir qədər yuvarlaqlaşdırılmış şəkildə desək, məlumdan namələmə doğru gedən yolu biz daha məqsədəuyğun münasib sayırıq. Digər nəsr əsəri bizim tədqiqat dairəmizdə bir növ ikili xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, əgər müəllif komponentini biz nəsr əsərinin meydana çıxmasının səbəbi kimi götürsək, nəsr əsəri ona münasibətdə nəticə səciyyəsi kəsb edir. Eyni zamanda nəsr əsəri özündən sonrakı komponentə – oxucuya münasibətdə özünü onun mövcudluğunun səbəbi kimi aparır. Bizim nəzərdən keçirdiyimiz üçlük daxilində yalnız nəsr əsəri orta komponent kimi belə bir dualistik imkana malikdir. Və bu dualizmin

realizə olunduğu komponentin ədəbi tədqiqatda məntiqi baxımdan daha bitkin hesab edilib, çıxış nöqtəsi kimi götürülməsi, bizcə, özünü doğruldur.

* * *

Ən geniş semiotik şəkildə aldıqda nəsr əsəri bizim üçlüyün əvvəlki komponentindən sonrakı komponentinə ötürülən işarədir ki, xarakteri və keyfiyyəti həm də əhatəsində olduğu komponentlərin biri digərinə və bilavasitə onun özünə olan münasibətdən çox asılıdır, yəni dəyəri sabit və mütləq deyil, əksinə, bir çox kənar komponentlərin özünü necə və nə şəkildə aparmasından asılıdır. Başqa sözlə, daxil olduğu sistemin üzvü kimi nəsr əsəri həmin sistemin daxilində baş verən ən cüzi dəyişmələrə qarşı son dərəcə həssasdır. Məsələn, bir qədər də geniş şəkildə götürsək, mədəni-ictimai həyatdakı hadisələrə münasibət nəsr əsərinin sanki “borcu”dur. Digər tərəfdən, bu hadisələrin ümumi səhmanı azacıq dəyişdikdə nəsr özü güclə seziləcək dərəcədə də olsa, öz oriyentasiyasını dəyişir. Elə bil öz orqanizminin ağırlığını bir ayağından digər ayağına ötürür. Bu vəziyyət ən gizli kənarlarla həyata keçirilir və nəsr əsərinin belə “metomorfozaları” (həzin, lirik və ya satirik donə bürünməsi, müəyyən coğrafi oriyentasiyanı – şəhər və kənd prozasını üstün tutması, müsbət qəhrəmanın qəbərdirilməsi və ya kölgədə qalması və s.) məhz ondan sanki, ilk baxışda çox kənarında duran ictimai-mədəni hadisələr tərəfindən tənzim edilir. Bu və ya başqa şəkildə özünü göstərən qarşılıqlı əlaqələr nəsr əsərinin ədəbi proses daxilində müstəqilliyini, özünəməxsusluğunu təmin edir.

Müəllif, nəsr əsəri, oxucu üçlüyünün tərkib komponentləri arasında mövcud olan münasibətlər formal istiqamətləri baxımından həm ilk komponentdən sonrakıya doğru (prospektiv mahiyyətli), həm də sonrakından əvvəlkinə doğru (retrospektiv mahiyyətli) ola bilər. Bu münasibətləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

I. Üçlüyün komponentləri arasında ilk başlanğıc münasibət kimi “müəllif – nəsr əsəri” münasibəti diqqəti cəlb edir. Bizi burada müəllifin nəsr əsərinin ayrı-ayrılıqda hər bir səviyyəsinə, qatına, süjet xəttinə, orada-

kı qəhrəmanlara³ konkret münasibəti deyil, onun öz məhsuluna qarşı ən ümumiləşdirilmiş münasibəti maraqlandıracaq. Bu münasibət onun nəsr əsərinə verdiyi adda öznü göstərir. Özünün ən ümumiləşdirilmiş münasibəti ilə müəllif nəsr əsərinin ilk “tənqidçisi” kimi çıxış edir, ilk qiymətvericisi olur. Müəllifin nəsr əsərini hansı prinsipdən çıxış edərək ümumiləşdirməsi son dərəcə maraqlıdır və bu hal haqqında danışılan münasibətin bir növ məhək daşını təşkil edir. Adqoyma prinsipləri bir neçədir və biz onlardan başlıcalarını qeyd edəcəyik:

I. Müəllif nəsr əsərinə onun vahid aparıcı ruhundan, əsas ideyasından doğan ad qoyur. Q.Q.Markesin məşhur romanının adı “Yüz ilin tənhalığı”dır. Əsərin adı həm onun ruhu ilə, həm də daxili arxitektonikası ilə sıx bağlıdır, bir sözlə, bu ruhdan, bu nizamdan hopub gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu prinsip adətən nəhəng epik təsvir səviyyəsində olan əsərlərə münasibətdə daha işlək sayılmalıdır. F.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza”sı, Tolstoyun “Hərb və sülh”ü və bir sıra başqa əsər adları, həmin əsərlərin əsas leytmotivindən, qanından-canından doğulan adlar kimi diqqəti cəlb edir.

II. İkinci prinsip adətən kiçik həcmli povest və hekayələrdə özünü doğruldur. Müəllif nəsr əsərini bilərəkdən onda təsvir edilən ikinci, üçüncü dərəcəli məsələnin adı ilə adlandırır. Sanki əsas süjetdən kənar qalan əhəmiyyətsiz, amma əslində psixoloji cəhətdən paralel hadisənin adı müəllif tərəfindən xüsusi olaraq seçilib yüksək rəqəmə – bütün əsərin adını daşımaq dərəcəsinə qaldırılır ki, bu faktın özündə gizli nəzərdə tutulmuş bədii effekt niyyəti görməmək olmur. Bu baxımdan “Dantenin yubileyi” (Anar), “Toyuğun diri qalması” (Elçin), “Günəşli payız” (İsi Məlikzadə) kimi əsərlərin adlarını misal gətirmək mümkündür.

III. Müəllif açıq-aydın öz subyektiv mövqeyindən çıxış edərək nəsr əsərinə ad qoyur. Bu ad əsərin öz toxumasından kənar qalır. Müqayisə edin: “İşığını əsirgəmə” (Ə.Əylisli) və “Truskavetsə kim gedəcək?” (M.İbrahimbəyov). Bu tipli adlarda cümlənin öz adı, nəqli təhkiyəsindən kənar çıxması halını da müşahidə etmək mümkündür. Və müəllifin subyektiv

³ Yeri gəlmişkən yada M.Baxtinin bu sözləri düşür: “Sənətkarın sabit və müəyyən qəhrəman obrazı uğrunda mübarizəsi onun həm də özünün-özü ilə mübarizəsidir” – Bax: *Вопросы литературьы*, 1978, № 12, səh. 272.

münasibətinin dərəcəsi də məhz bu kənarçıxmanın variasiyalarında, bu variasiyaların diapazonunda öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, advermənin bu prinsipi kəskin müəllif müdaxiləsini nəticəsi kimi əsərə adla qarışıq bir bütöv işarə şəklində baxmaq imkanı verir.

IV. Müəllif nəsr əsərini baş qəhrəmanlardan birinin və ya ikisinin adı ilə adlandırır. Qeyd edək ki, bəzən xüsusi adı qəhrəmanın peşəsinin adı və ya sosial-ictimai mühitdə tutduq ranqın adı əvəz edə bilər. Bu prinsipə əsasən demək olar ki, nəsr əsərinə advermənin özü (xüsusi ad nəzərdə tutulur) bəzən dəblə bağlı olur. XIX əsr rus ədəbiyyatında bu prinsip geniş yayılmışdı. Dostoyevskinin, Turqenevin və bir çox başqa sənətkarların əsərlərinin adı çox zaman baş qəhrəmanın adı ilə adlandırılırdı. ("Karamazov qardaşları", "Rudin" və başqa roman adlarını xatırlamaq olar.) Unutmaq olmaz ki, vaxtilə ilk Azərbaycan nəsr əsərinin adı da ("Rəşid bəy və Səadət xanım") məhz bu prinsiplə müəyyənləşdirilmişdi. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bu prinsiplə qismən az istifadə olunur, bir neçə nümunə qeyd etmək mümkündür; "Sarıköynəklə Valehin nağılı" (İ.Əfəndiyev), "Mənim nəğməkar bibim" (Ə.Əylisli), "Mahmud və Məryəm" (Elçin) və s.

Məlumdur ki, öz əsərinə advermənin məsuliyyətli və əzablı axtarışlarından bir çox dünya şöhrətli yazıçılar keçib. Emil Zolya "Jerminal" adına qədər öz romanının 20 variantda adını götür-qoy edib. Xüsusilə Dikens advermədə "vasvasılıqla" məşhurdur. Rus yazıçıları A.F.Pisemski, L.N.Tolstoy, A.P.Çexov, A.M.Qorki, K.A.Fedin, A.A.Fadeyev və bir çox başqaları öz əsərlərinin adının son variantına heç də asanlıqla gəlib çıxmamışlar. L.N.Tolstoy "Hərb və sülh" adına qədər rəsmi və qeyri-rəsmi şəkildə öz romanını bir neçə adla adlandırır: bir hissənin adı kimi nəzərdə tutulan "1805-ci ildə" və bütün epopeyanın adı kimi nəzərdə tutulan "Yaxşıqla qurtaran hər şey yaxşıdır" (Все хорошо, что хорошо кончается) adları onu ciddi şəkildə maraqlandırır və bu sonuncu ad barədə o öz dostu şair A.Fetə də yazdığı məktubda məsləhət istəyirdi⁴. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, advermə yaradıcılıq prosesinin kənar komponenti yox, üzvi, tərkib hissəsi kimi son dərəcə məsuliyyətli vəzifədir.

⁴ Вах: Блисовский З. Д. Муки заголовка. М., "Книга", 1981, с. 60.

Bizim ayırdığımız prinsiplər müəllifin nəsr əsərinə adverməsinin əsas prinsipləridir və adqoymanın bütün digər qeyd edilməyən xüsusiyyətlərini də bizcə, özlərinə ehtiva edirlər.

2. “Müəllif – nəsr əsəri” münasibətinin labüd davamı kimi “nəsr əsəri – oxucu” münasibətindən danışmaq olar. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, “oxucu” komponentinin anlam əhatəsini də üçlüyün ümumi işıq fonunda nəzərdən keçirmək lazımdır. Başqa sözlə, bizə belə gəlir ki, “oxucu” sözü adi söz kimi deyil, məhz termin səviyyəsinə qaldırılmış ciddi məzmun daşıyan termin, dil vahidi kimi alınmalıdır.

Məsələyə bir qədər kənardan yanaşaq. Belə təsəvvür etmək mümkündür ki, və bu, həqiqətən belədir, nəsr əsəri özü özünü, hər şeydən əvvəl, müəyyən real sistemin, deyək ki, həyatın bir parçası kimi təqdim edir (hətta fantastik əsərlərdə də perspektivdəki reallıq iddiası yox deyil). Başqa cür desək, nəsr əsəri özünün hər hansı real bir sistemlə adekvatlığını “iddia edir”. Buradan çıxış edərək belə bir müddəa irəli sürmək olar ki, həqiqilik iddiası nəsr əsərinin ən dərin qatını, əsasını təşkil edir. Nəsr əsərinin bu xüsusiyyəti onunla oxucu kontaktının ilkin həddi kimi qeyd edilə bilər. Oxucu ilə kontaktdan kənarda isə nəsr əsəri bütün sambalını itirir, “şey özündə” vəziyyətinə düşür. Bu baxımdan M.Naumanın da yuxarıda adı çəkilən məqaləsində sərrastcasına qeyd elədiyi kimi nəsr əsərinə yalnız “oxucu üçün nəzərdə tutulmuşdur kimi” baxmaq lazımdır. Onun doğrudan da nəsr əsərinə çevrilməsi üçün oxucuya məhz ehtiyacı var. Təyyarə ilə uçan zaman sürət nə qədər yüksək olsa da, hiss edilmir. Təyyarə yalnız yerə şütüyərkən onun sürəti duyulur. Məhz yerə təmas təyyarə sürətinin fiziki cəhətdən dərkedilməsi xüsusiyyətini verir. Nəsr əsərinin də təyyarə kimi sürəti yalnız oxucu ilə təmas nəticəsində müəyyənləşir, başqa sözlə, bədii-ictimai ağırlığı hiss ediləcək dərəcədə əyaniləşir. Oxucu ilə təmas nəsr əsərinin ilk baxışda çox sadə və aydın həddi, mərhələsi kimi görünə bilər. Amma orası da var ki, bu aydınlıq və sadəlik aldadıcıdır. Belə ki, arxasında daha dərin və gizli əlaqələr, münasibətlər gizlənib...

Bir qədər əvvəlki fikrə qayıdaraq qeyd edək ki, nəsr əsərinin, özünü reallığın, həyatın bir parçası kimi təqdim etməsi hələ kifayət deyil. Gərək-

dir ki, oxucu da təqdim olunan bu reallığa inansın, onu qəbul etsin. Yalnız bu zaman o, yuxarıda qeyd elədiyimiz məzmunlu oxucuya çevrilir: oxuyandan oxucuya gələn yol məhz bu qəbuletməyə əsaslanır. Başqa sözlə, nəsr əsərinin həqiqilik iddiasını qəbul edən oxucu artıq termin səciyyəli anlayışdır. Bu dayaq nöqtəsindən əksinə çıxış etsək, belə bir müddəanı irəli sürə bilərik ki, nəsr əsərini oxuyub onun həqiqilik iddiasını qəbul edən oxucu artıq termin səciyyəli anlayışdır. Bu dayaq nöqtəsindən əksinə çıxış etsək, belə bir müddəanı irəli sürə bilərik ki, nəsr əsərini oxuyub onun həqiqilik iddiasını qəbul etməyən oxucu olmur. Sosioloji kontekstdə beləsinə əsərin oxuyanı demək bəlkə daha düzgün olar. Digər tərəfdən onu da etiraf edək ki, elə nəsr əsərləri var ki, (götürək "Don Kixot" əsərini) oradakı təsviri reallıq kimi qəbul etməyənlər də onu ləzzətlə, hətta bəlkə mənəvi ehtiyac hiss edə-edə oxuyurlar. Belələri oxucudurlar, yoxsa oxuyan? Bizim yanaşmadan çıxış etsək, belə bədbin bir nəticəyə gəlib çıxarıq ki, Servantesin heç zaman oxucusu olmayıb və çox güman ki, olmayacaq da. Çünki Don Kixotun bəzi müasir həmvətənlərini nəzərə almasaq, çətin elə bir adam tapmaq mümkün olsun ki, "Don Kixot"da təsvir edilən hadisələrin real təməlinə inansın. Amma məsələyə bir qədər də dərinlən yanaşsaq, görürük ki, məsələ "Don Kixot"dakı təsvir elə bir səthdə verilib ki, bu səth öz-özlüyündə bir reallıq kimi bütövdür, hətta həyat həqiqətinə adekvat olmasa da, onu qrotesk boyalarla təqdim etsə də. Bu səthdəki bütövlük və kamillik möhkəm və harmonikdir. Bu harmoniya bütöv əsər boyu pozulmur və əsərin öz həqiqilik səthi həyat həqiqətinin üzərində həmişə eyni, sabit məsafədə durur. Və elə oxucu da məhz bu həqiqətlik səthini (nisbi olsa da) qəbul edir, beləliklə də bizim yazdığımız mənada termin səciyyəli oxucuya çevrilir. Məsələnin yönünü bir qədər dəyişsək, belə bir sual da ortalağa çıxa bilər: sırf fantastik səpgili nəsr əsərinin oxucusu olmaq mümkündürmü? Axı burada məlumdur ki, reallıqdan gedən söhbətin qiyməti nədir. Bizə belə gəlir ki, məsələni bu şəkildə qəlizləşdirmədən də həll etmək mümkündür. İş burasındadır ki, əslində fantastik əsərlərdə fantaziya özü ən adi reallıq kimi təqdim edilir. Və bu təqdim edilən mətnin qeyri-real və ya yarıreal mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün, onun fantaziya olmasını dərk etmək

üçün, bizcə, oxucu kompetensiyası kifayət deyil. Belə geniş və əsərin bilavasitə öz kommunikativ sərhədlərindən də kənara çıxan tutuşdurma üçün hökmən tədqiqatçı müdaxiləsi lazımdır. Bizim obyektimiz olan üçlüyə isə tədqiqatçı komponenti daxil deyil. Və beləliklə demək olar ki, fantastik səpgili nəsr əsəri oxucuya yalnız öz həqiqilik iddiasını çatdırma bilər. Biz bununla demək istəmirik ki, oxucu və tədqiqatçı tamam bir-birinə qarşı duran komponentlərdir. Aydın həqiqətdir ki, eyni adamda həm oxuculuq, həm də tədqiqatçılıq xüsusiyyətləri birləşə bilər və birləşir. Biz yalnız onu demək istəyirik ki, fantastik səpgili əsərin həqiqilik iddiasını qəbul edən adam oxucu səviyyəsində qalır. Beləsi tədqiqatçı səviyyəsinə keçmir.

Beləliklə, biz oxucu komponentinin statusunu müəyyənləşdirib bu nəticəyə gəlirik ki, prinsip etibarilə bütün və hər cür səpgili nəsr əsərinin oxucusu olmaq mümkündür. Bunun üçün bir şərtə əməl etmək lazımdır: nəsr əsərinin həqiqilik iddiasına inanmaq. Nəsr əsərinin oxucusu o zaman olmur ki, onun həqiqilik təməli güclü deyil, və o bütövlükdə inandırmır. Bu zaman nəsr əsərinin oxuyanı olur. Oxucu və oxuyanı bu şəkildə bir-birindən ayıraraq onların hərəsinə özünəməxsus məna aşılamaq, bizcə, vacib metodoloji aktdır.

Nəsr əsəri ilk sözdən son nöqtəyədək özünü tam bir vahiddə bərabər, bütöv, sistemli çoxluq kimi təqdim edir. Bir çoxluq kimi o, müxtəlif səviyələrdən (qatlardan) ibarətdir və bütün səviyələr bir-birilə sıx əlaqəyə girir. Ən aşağı təbəqədəki dil səviyyəsi öz üzərində yüksələn üslub səviyyəsi ilə, o da öz növbəsində daha üstə duran ideya-məzmun səviyyəsi ilə müəyyən qarşılıqlı münasibətlərə daxil olur. Məhz bu konkret münasibətlər nəticədə daha ümumi və əhatəli “müəllif-oxucu” münasibətinin əsasını təşkil edir.

3. Müəllif – oxucu münasibətlərini nəzərdən keçirək. Müəllif və oxucu arasındakı münasibətlər müəllifin nəsr əsəri vasitəsilə təqdim etdiyi ədəbi-bədii sistem ilə oxucu dünyagörüşünün (yuvarlaşdırsaq, yenə də sisteminin) toqquşmasından doğur. Müəllif, nəsr əsərinin qeyd edilən hər üç səviyyəsində oxucu ilə “dil tapmaq”, onun ədəbi-bədii sisteminə uyğunlaşmaq məcburiyyəti qarşısında durur. Müəllifin və oxucunun müəyyən ümu-

mi bilik fonduna malik olmaları bu “dil tapma” prosesinin həyata keçməsinə imkan yaradır. Qeyd edək ki, müəllif hələ əsərini yazarkən özü ilə oxucu arasında gizli ümumi bilik fonduna əsaslanır. Belə olmazsa, yəni, qarşılıqlı anlaşmanın mövcudluğu irəlicədən müəllif tərəfindən nəzərdə tutulmazsa və müəllif buna ümid bəsləyib arxalanmazsa, üçlüyün sonuncu komponenti olan oxucu, “oxucu olmaq” səciyyəsinə itirər və bu üçlüyün sırasından düşər. Məhz müştərək biliyə, ümumi təcrübəyə əsaslanan müəllif nəsr əsərinin hər hansı səviyyəsində oxucu ilə şifrlı və yaxud şifrsiz kontakta girməyə cəsarət edə bilər. Onu da qeyd eləyək ki, müəllif və oxucu arasındakı müştərək bilik fondu nəsr əsərinin müxtəlif səviyyələrində müxtəlif əsasla malik olur. Başqa sözlə, hər səviyyənin spesifik müştərək bilik fondu formalaşdıran əsası var. Nəsr əsərinin ən maddi qatında – dil səviyyəsində bu əsas, müəllifin və oxucunun ümumi dil fəaliyyətlərinin təcrübəsindən yararlanır. Bu səviyyə öz əsası baxımından ən sadəsidir. Belə ki, adi dil qanun-qaydalarından istifadə sanki bir elə çətinliklərlə bağlı deyil. Amma təəssüflə qeyd edək ki, bəzən belə adi bir şərt gözlənmir. Və müəllif öz təhkiyəsində süni, lazımsız dialektizmlərdən yaxa qurtara bilmir. Məsələn, Fərman Eyvazlının bütövlükdə pis təsir bağışlamayan “Səssiz güllələr” hekayəsində (“Ulduz” 1979, № 6) müəllif dilində “yollanacaydı”, “qalacaydı” və bu kimi neçə-neçə dialekt ifadə formalarına rast gəlmək olur. Hekayə bu üsulla daha da milliləşirmi? Belə hesab edirik ki, yox. Əgər bədiilik və realizm nöqtəyi-nəzərindən surətlərin dilində bu hal özünü doğruldursa, müəllif dilində, əksinə, süni təsir bağışlayır. Müəllif dilində dialektizmlərə bir çox yazıçılarımızın əsərlərində rast gəlirik. Bizə belə gəlir ki, bu hal bütövlükdə ədəbi dilimizin varlığı üçün bir elə təhlükə yaratmasa da, hər halda xoşagələm hal da deyil. Başqa tipli qüsurlardan biri də budur. Bəzən dilçilik haqda təsəvvür dil haqda təsəvvürün əsasına qoyulur və həyat faktı ilə uyğun obraz axtararkən ilk baxışda müvəffəqiyyətli, amma əslində mahiyyətə yanlış bir bədii bənzətmə ortalığa çıxır. Məsələn, S.Əhmədovun “Yaşıl teatr”ında yazıçı yağan yağışın əyani təsvirini vermək üçün belə yazır: “küçədən çoxlu “ş” hərfi eşidildi” (Yaşıl teatr, Bakı, Yazıçı, 1978). Aydın ki, burada yalnız səsdən – ş səmindən söhbət gedə bilər, çünki biz hərfi eşidə bilmərik, səsi isə eşidərik.

Dil səviyyəsinin üzərindən üslubi səviyyə ucalır. Uyğun olaraq üslubi səviyyədəki ümumi bilik fondundan danışıq. Bu ümumi bilik fondunun əsasında ədəbi-bədii təcrübə durur. Məhz oxucunun ədəbi-bədii təcrübəsinə, məlumatına inanan müəllif özünə icazə verir ki, müəyyən üslub çərçivəsinə girsin, məqsədəuyğun bədii vasitələrdən istifadə eləsin. Məsələn, Ə.Əylisli, R.Rövşən, M.Süleymanlı və b. öz nağılvari təhkiyələrində müəyyən dərəcədə oxucunun folklor biliyinə, folklor təcrübəsinə arxalanırlar.

Ümumiyyətlə, bütün dünyada barmaqlarının rəsmi eyni olan iki adam rast gəlmək mümkün olmadığı kimi, üslub manerasına, üslub prinsiplərinə, dil materialından istifadə etmək tərzinə görə tamamilə eyni olan iki yazıçı da tapmaq mümkün deyil. Maraqlısı odur ki, müəllif üslubu son dərəcə fərdi, bir növ müəllifin özünə yaxın bir kateqoriya olmasına baxmayaraq, bədii mətnin quruluşunda oxucuya ən tez ötürülən işarələr sistemi kimi təzahür edir. Müəllif öz üslubunu bədii mətnin yaranmasının son mərhələsində ona sanki bir don kimi geydirir. İlk mərhələ isə müəllifin bir növ özünün özü ilə mübarizəsi (M.M.Baxtinin müddəası yada düşür), başqa sözlə müəllifin özünü, təsvir etdiyi hadisələrdən, personajlardan kənara salmağa çalışdığı mərhələdir. Bizə belə gəlir ki, bu cür “kənarlaşma” həm bədii mətnin polifonizminə doğru bir addımdır, həm də təsvir edilən personajlardan ayrılıb fərqləndirilmiş, bir növ süzgəcdən keçirilmiş daha mükəmməl kateqoriyaya – müəllif obrazına doğru bir addımdır. Deməli, belə çıxır ki, qolifonizmin və müəllif obrazının durulmaları əslində bir-birini şərtləndirən faktorlardır. Başqa sözlə desək, müəllif obrazının durulması, mükəmməlləşməsi müəllifin “kənarlaşma” prinsipinə nə dərəcədə əməl etdiyini göstərir və eyni zamanda əgər bu prinsipə əməl edilirsə, əsərin polifonizmi üçün də münbit zəmin yaranır.

Əsərin üslubu ilə əlaqədar belə bir sual ortaya çıxır: üslub xüsusiyyətləri daha geniş anlayışdır, yoxsa sənətkarlıq xüsusiyyətləri? İlk baxışda elə görünür ki, guya sənətkarlıq xüsusiyyətləri üslubu öz içində əridir, ondan daha yüksək, daha əhatəli mövqe tutur. Çünki sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə aydındır ki, kompozisiya və arxitektonika elementləri və bir sıra digər xüsusiyyətlər də daxildir. Amma bu müddəaya “hücum” etmək də mümkün

dür. Belə ki, nəsrin bütün kompozisiya elementləri, nəsr quruluşunun bütövlükdə arxitektonikası, hər bir detalının mütənasib və üzvi ardıcılığı, sürətləri nəsr toxumasına daxil etmə prinsipləri və bir sıra başqa amillər bütövlükdə üslub tərəfindən tənzim edilir, onunla şərtlənir. Bu amillər öz-özlüyündə üslubun komponentləri sayıla bilər. Bizə belə gəlir ki, estetik qavrayışın hansısa dərin qatında bu iki mahiyyət – sənətkarlıq və üslub bir-birinə qaynayıb-qarışmış, birikmiş şəkildədir. Və onları bir-birindən dəqiq elmi meyarlar əsasında ayırmaq daha çox ədəbiyyatşünaslıq metodologiyası ilə bağlıdır. Ədəbi tənqid bunların incə fərq çalarını ən azı nəzərə alırsa, bunun özü də “qənimətdir”.

Üslub elə bir monumental kateqoriyadır ki, onu həm geniş, ümumi mənada, həm də dar, xüsusi mənada anlamaq mümkündür. Dünya ədəbiyyatının nəsr təcrübəsindən, dünya ədəbiyyatının nəsr üslubundan gələn bu ümumilik, Azərbaycan nəsr üslubuna, oradan da müxtəlif məktəbə və müxtəlif nəslə məxsus yazıçılar qrupunun üslubuna və nəhayət fərdi üsluba keçə-keçə xüsusiləşir. Şübhəsiz ki, fərdi üslubdan danışarkən bu geniş konteksti daim nəzərdə tutmaq vacibdir.

Ümumi nəsr üslubunun belə bir tələbi var ki, hər hansı konkret bədii mətnin üslubu obrazlı informatik mahiyyətə malik olmalıdır. Belə bir misalə diqqət edək. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Sarı donlu Selcan xatun barədə müəllif dilindən belə bir cümlə işlənir: “Ol qızın üç canavar qalınlığı qaftanlığı vardı”.

Bu cümlənin oxucuya ötürülən obrazlı informasiyası olduqca böyükdür, və sanki dərinə boy atmışdır. Selcan xatuna yetmək istəyən igidlərin yolunda duran maneələr (üç canavar) onun əynindəki zirehə, paltara oxşadıdır. Təfəkkürün belə bir obrazı verə bilməsi heç şübhəsiz ki, bədii söz sənətinin ilk, daha təcrübəsiz mərhələsində mümkün olan şey deyil və elə bunun özü “Dədə Qorqud” dastanlarının arxasında gizlənmiş böyük və gizli söz sərvətimizə aydın işarədir. Eyni zamanda o da var ki, belə bir obrazın informatik tutumunun adekvat qəbulu da müəllif tərəfindən nəzərdə tutulub. Bunu da nəzərə alsaq, ədəbi mühitin Dədə Qorqud dövründəki kamillik səviyyəsi barədə bu xırda fakt əsasında da müəyyən nəticə əldə etmək olar.

Obrazlılığın informativliyi nəsrin canına hopmalı, əsərin ruhuna, əsas aparıcı motivinə qaynayıb qarışmalıdır. Bu baxımdan M.Süleymanlının “Duzsuzluq” povestinə müraciət etmək olar:

“Rəqqas oğlanlar əvvəl bir-birlərinə, sonra ayaqlarına baxdılar. Onlar da o yanda qol-qola tutub oynadılar ki, yallını öyrənsinlər. Amma elə bil ayaqları sözlərinə baxmadı (artıq bu cümlə ilə dərin obrazlılığa şərait yaradılır, körpü atılır – K.A.) Çünki yüngül idilər (ikibaşlı söz-eyham! – K.A.). Ona görə də yallının ağırlığına bata bilmirdilər. Qara zurnanın səsi elə bil onları atıb-tuturdu. Elə bil nədənsə sallanıb yellənirdilər. Yavaş-yavaş yallıya uyğunlaşdılar. Elə bil otların, çiçəklərin başından düşdülər, ayaqları elə bil ömürlərində ilk dəfə yerə dəydi. Keçib qatara qoşuldular” (!!!)

Bu kiçik parçada üslub obrazlılıq hesabına şəffaflaşır və aydın, mənalı obrazlılıq müəllif üslubunu müəlliflə oxucu arasında sədd kimi ucaltmır, əksinə onların birləşdirən körpü kimi qurur. Üslub zərifliyi üslubçuluqla əvəz ediləndə müəlliflə oxucu arasında anlaşılmazlıq səddi ucalır. Öz-özünü gözə soxan üslub məzmun dəqiqliyini zəiflədir. Üslubu balaca uşaq kimi atıb-tutmaq, oynatmaq, onunla bir janqlyor kimi davranmaq, onu fetişləşdirmək əsl sənət üçün qorxuludur. Stendal, Jülyen Soreli təsvir edərkən yazırdı ki, o, əyninə geydiyi paltarın məziyyətlərini o dəqiqə yadından çıxarır, kübar həmyaşları kimi diqqətini daim öz əyin-başında saxlamır və bununla da onun ətrafındakılara cazibəsi daha da artır. İlk baxışda bənzətmə qəribə görünsə də, demək istərdik ki, üslub da Jülyenin paltarı kimdir. Sənətkar onu xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq istəyəndə öz paltarını bütün tərəflərdən nümayiş etdirmək istəyən kübar ədəbazarlarına oxşamaq təhlükəsi ilə qarşılaşar. Və belə olarsa, başqa sözlə, üslub xüsusi olaraq “yaradılsa”, bütöv bir əsər bu qayəyə xidmətdən ötrü ortalığa çıxarılsa, o zaman məhz üslubçuluq yaranır. Əksinə üslubdan yalnız xarici bəzək kimi yox, əsərin daxili mexanizmini hərəkətə gətirən vasitə kimi istifadə edilərsə, üslub özünü, necə deyərlər, “gözə soxmaz” və təbiiliyini, şəffaflığını qoruyub saxlayar.

Üslubçuluq nəticəsində oxucu ilə kontaktın əsas yollarından biri – məzmun (informasiya) ötürülməsini təmin edən yol zədələnir. İkinci, müəl-

lifin elə bir üslubi çəkisizliyə düşmə təhlükəsi yaranır ki, bu da əslində, əgər belə demək mümkünsə, üslubi relyefsizliyə, hamarlığa gətirir. Nəticədə bu cür “üslub” hətta üslubi baxımdan belə tədricən informativliyini itirir.

Üslubi relyef vacib amildir. Birinci növbədə, bizə belə gəlir ki, bu, üslubun özünü “tutmaq” üçün, ikinci, oxucunun korşalmağa hazır diqqətini yenidən start vəziyyətinə qaytarmaq üçün lazımdır. Üslubi relyef vacib praktik zəruriyyət deyil. Amma ümumi dil qanun qaydaları özü üslubi relyef yaradır – müəyyən üslub özünəməxsusluğu adi dil normalarına riayət edən ifadələrdə, başqa cür deyilişi sadəcə olaraq mümkün olmayan cümlələrdə daim özünə dayaq, istinad nöqtələri tapır. Beləliklə, oxucunun üsluba yönəlmiş diqqəti daimi gərginlikdə saxlanır. Belə bir mənzərə çəkmək mümkündür: ən ümumi qanun-qaydalara əsaslanan dil fonu və bu fonun üzərində yüksələn rəngarəng, özünəməxsus üslublar. “Fon” və üslub bir-birilə elə üzvi şəkildə birləşirlər ki, oxucu psixologiyası əsas üslubdan fona və fondan əsas üsluba keçərkən gərginlikdən asudəliyə, asudəlikdən gərginliyə keçiddəki kimi həm də fiziki baxımdan dincəlir.

Üslub səviyyəsinin üzərindən ideya-məzmun səviyyəsi yüksəlir. Burada müəllif artıq oxucunun sosial təcrübəsinə arxalanır və oxucu da öz sosial təcrübəsindən, ictimai mövqeyindən çıxış edərək, müəllifin təqdim etdiyi müəyyən ideya-məzmun aspektini ya qəbul edir, ya da qəbul etmir. Məsələnin bu tərəfi tədqiqatı çox geniş bir yola çıxarır, belə ki, ədəbiyyatın, ümumiyyətlə, sinfi olması prinsipini də özündə ehtiva edir.

Göründüyü kimi, müəllif və oxucu arasında ümumi bilik fonduna əsaslanan münasibətlər zəruri və təbii olduğu kimi həm də əhəmiyyətlidir. Qorkinin sözlərilə desək, “bədi həqiqət ədibin təcrübəsi ilə oxucunun təcrübəsinin qovuşmasından, üst-üstə düşməsindən alınır”. Müəlliflə oxucunun ümumi təcrübəsi onların müştərək bilik fondlarını formalaşdırır və nəsr əsərinə bədi həqiqətin carçısı olmaq imkanını verir. Məhz belə olduqda nəsr əsəri “şey özündə” vəziyyətində qalmır, daşdığı bədi həqiqəti qəbul edən oxucu ilə sıx kommunikativ kontakta girir.

“Müəllif – oxucu” münasibəti nəzərdən keçirilən üçlüyün komponentləri arasında özünü göstərən prospektiv istiqamətli son münasibətdir. Daha

sonrakı münasibətlər sonuncu komponentdən əvvəlkiyə doğru gedişlidir, yəni retrospektiv istiqamətlidir. Götürək “oxucu – nəsr əsəri” münasibətini.

4. Bu bir həqiqətdir ki, müasir oxucunu əlindən tutub oxumağa hazırlaşdığı bədii materialın müəllifinin nə dərəcədə tanınmış olması getdikcə daha az maraqlandırır. Bu günün oxucusunu fərqləndirən xüsusiyyətlər içərisində başlıcalarından biri də budur ki, o, əsəri məhz oxuyub qurtarandan sonra ona qiymət verməyə çalışır və belə olarkən, bu qiymətvermə prosesinin özü də mümkün qədər kənar psixoloji təzyiqlərdən azad, təmiz şəkildə baş verir.

Oxucu müəllif tərəfindən ona ötürülən işarəni (nəsr əsərini) tədricən, yəni müəyyən zaman ardıcılığında qəbul edir və qəbul etdikcə hər şeydən əvvəl onda proqnoz etmə meyli yaranır. Bu meyl bəzən bacarığa çevrilir, başqa sözlə, oxucu bu zaman əsərin müxtəlif səviyyələrindəki - istər üslub, istər quruluş və istərsə də ideya-məzmun səviyyələrindəki ayrı-ayrı məqamları əvvəlcədən duyur. Oxucunun nəsr əsərini proqnoz etməsi çox mühüm və yaradıcılıq psixologiyası baxımından tədqiqi maraqlı məsələdir. Çünki bu məsələnin bir ucu da gedib çıxır informasiya nəzəriyyəsinə. Belə ki, sonuncunun məlum müddəasını tətbiq etsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, əgər oxucuda proqnoz etmə imkanı güclüdirsə, deməli, əsərin ona verdiyi ümumi informativ yük zəifdir və əksinə, irəlicədən proqnoz edilə bilməyən nəsr əsərinin oxucuya informasiya vermə gücü də artıq olur. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, Elçinin “Latur, Pikasso, qatar, 1968” hekayəsinin proqnoz edilmə imkanı az, verdiyi informativ yük isə güclüdür. Oxucu bir sətir sonra olacağı heç cürə təsəvvürünə gətirə bilmir. Məhz belə vəziyyətdən doğan güclü informativ platforma üzərində hekayənin tükürpədicilik drammatizmi yüksəlir. Və yaxud M.Cəlilin, Ə.Haqqverdiyevin bir çox nəsr əsərlərini xatırlamaq olar. Kim güman edərdi (hər halda Kərbəlayı Zal heç ağılna gətirməzdə bunu) ki, yupyumru çuvalının içindən gözlənilən bomba əvəzinə, qarpız çıxacaq...

Oxucunun nəsr əsərinə münasibəti yalnız proqnoz etmə meyli ilə bitmir. Nəsr əsərinin oxucu tərəfindən spesifik şəkildə qəbul edilən aspektlərindən biri də onun ümumi proqressiv inkişafı, yəni, zaman ardıcılığına

uyğun inkişafı ilə bağlıdır. Burada iki cəhəti fərqləndirmək lazımdır – progressiv inkişafı bilavasitə şərtləndirən, hadisələrin gizli dinamizmini təmin edən, təsviri hər cümlə ilə nəzərdə tutulan ideyanın həllinə yaxınlaşdıran sintaqmatik axarı və bu sintaqmatik axarın surətə, hadisəyə olan müəllif münasibətinin təsviri nəticəsində pozulan, daha çox assosiativ planla bağlı olan paradigmatik yönü. O da etiraf edilməlidir ki, bu sonuncu nəsr əsərinin progressiyasını, bütün komponentlərin inkişaf tendensiyasını ləngitsə də, prinsip etibarilə oxucuda təsəvvür bütövlüyü yaratmaq məqsədini güdür. Bu baxımdan kino sənəti və ümumiyyətlə görümlü sənət ilə müqayisə maraq doğurmaya bilmir. Məsələn, kinoda paradigmatik təqdimat müəyyən zaman ardıcılığında verilmir və buna ehtiyac da yoxdur. Çünki paradigmatik plan tamaşaçı tərəfindən əyani olaraq görülərək birdən qəbul edilir, nəticədə maksimum yığcamlıq əldə edilir. Bədii ədəbiyyatda, konkret olaraq nəsrə isə... Yadınıza Xudayar bəyin təsvirini salmaq istəyirəm. Təsvir şübhəsiz ki, son dərəcə həyati, əyanidir. Amma hətta bu cür ideal təsvir belə təqdim edilmə materialından asılı olaraq istər-istəməz müəyyən zaman kəsiyində verilməlidir və verilir də. Bu hal isə oxucunu formal süjet xəttindən, əsas sintaqmatik axardan ayırır. Oxucu bu paradigmatik planı xüsusi olaraq təsəvvüründə canlandırır bütün əsər boyu yadında saxlamağa məcburdur. Etiraf edək ki, qəbul etmə prosesinin psixologiyası baxımından bu o qədər də əlverişli deyil.

Nəsr əsərinin sintaqmatik təşəkkülü, yəni progressiv inkişafı da bəzən sadə və birxətli olmayıb müəyyən mürəkkəbliklər doğurur. Bizə belə gəlir ki, nəsr əsərinin paradoksal hallarından biri də sintaqmatik inkişafda təqdim edilən zaman ardıcılığıdır. Başqa sözlə desək, nəsr əsərindəki hadisələr öz zaman mövcudluqlarına görə bəzən parallel baş verməli olduqları halda, oxucu labüd şəkildə onların xətti təqdimatı ilə qarşılaşır. Nəticədə oxucu təsəvvüründə zamanın xaotik mənzərəsi alınır. Bu halın qarşısını almaq üçün nəsr əsərindəki zaman parametrlərini hökmən sistemləşdirmək lazımdır. Nağıllarımızdakı məşhur qəlibləri xatırlayaq: “Bunlar burda qalsın, sizə kimdən deyim... filankəsdən”, və yaxud “elə bu zaman... filan iş filan oldu” və s. bu kimi tərkiblər nəsr əsərini dünyadakı obyektivliyə son

dərəcə yaxınlaşdırmaq məqsədi güdür. Məsələn Y.Əzimzadə “Biri vardı, biri yoxdu...” hekayəsində (“Ulduz”, № 6, 1979) təsvir etdiyi əhvalatları mümkün qədər sistemləşdirməyə çalışır, “sizə indi kimdən söyləyim – Həcər xaladan” kimi cümlələrlə hekayədə təsvir edilən zaman axarını oxucu üçün paralel və sahmanlı edir, onu mümkün qədər obyektiv aləmdəki “proobrazına” uyğunlaşdırır.

Bəzən də oxucu nəsr əsərində sintaqmatik axarın təcridi inkişafı ilə deyil, əsərdəki zamanın müxtəlif kəsiklərinin qeyri-ardıcıl şəkildə, sanki mozaika kimi bir-birinə pərçim edilməsi halı ilə qarşılaşır. Düzdür, nəticədə yenə də bütöv mənzərə alınır, amma təsəvvür edin ki, rəssam adam şəkli çəkəcək – əvvəl onun burnunu çəkir, sonrs birdən-birə ayaqlarını, əllərini, daha sonra gözlərini, gözlərindən sonra bədənini... H.Böylün “Onun yarısında bilyard” əsərini oxuyarkən belə bir hiss keçirirsən. Romanda bir günün əhvalatı, daha doğrusu, gün ərzində baş verən hadisələr qələmə alınıb, amma bu bir gün fokus kimi özündən əvvəl gəlib keçən günlərin də mərkəzində dayanır, onların da üstünə işıq salır. Və belə zaman kəsikləri biri digərini obyektiv aləmdəki kimi deyil, məhz müəllif pozisiyasının təsiri ilə əvəzləyir.

Nəsr əsərinin zaman ölçülərindən danışıarkən bir məsələni xüsusi ilə qeyd etmək istərdik. Bəzi müəlliflər bir bədii üsuldan həvəslə istifadə edirlər ki, bu da “desant cümlələr” yaradıb yeri gəldikcə işlətməkdir. “Desant cümlə” dedikdə biz nəyi başa düşürük? Bəzən müəyyən hadisələrin müəllif tərəfindən dolğun təsvirindən sonra bir cümlə (adətən bu cümlə semantik planda hökmvari, qrammatik baxımdan gələcək zaman formalı olur) özünə paralel və nisbətən yaxın zamandakı hadisələri təsvir edən cümlələrin arasından iti xəncər kimi keçib özünün uzaq perspektivi ilə, uzaq reallığı ilə qovuşur. Bu qovuşma ani, həmin cümlənin ömrü qədər olur və oxucunu hadisələrin təbii axarını qırmağa, daha doğrusu, qabaqlamağa məcbur edir. Onu qəfildən gələn nəhəng okean dalğası gücüylə bir anlığa nəsr müstəvisinin üzərinə qaldırır, beləliklə uzağı görümlü edir. “Yüz ilin tənhalığı” romanında tez-tez müxtəlif modifikasiyalarda təkrar olunan cümləni yadımıza salaq: “Çox illər keçəcək və polkovnik Aureliano Buendia

divar önündə durub güllələnməyini gözləyə-gözləyə atasının onu özü ilə buza baxmağa apardığı o uzaq axşamı xatırlayacaq”.

Perspektivə və ondan sonra ildırım sürəti ilə keçmiş edilən bu kəskin zaman müdaxiləsinin hesabına görümlü olan hadisələrin bu uzaq kəsiyi o qədər kiçikdir ki, eyni zamanda oxucu üçün o qədər cəlbedicidir ki, belə üsul yalnız uşağa oynunağı göstərib sonra gizlətmək təsiri bağışlayır. Amma elə bu da oxucunu maraqlandırmaq, onun diqqətini qıcıqlandırmaq üçün kifayətdir.

Azərbaycan bədii nəsrində bu üsuldan son zamanlar istifadə etməyə başlamışlar. S.Əhmədov, Ə.Əylisli, Anar, İ.Məlikzadə və başqaları bu ədəbi üsuldan səmərəli istifadə edə bilirlər. S.Əhmədov “Yaşıl teatr”ında, İ.Məlikzadə “İki günün qonağı”nda, Ə.Əylisli “Tənha narın nağılı”nda, Anar “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”ndə “desant” cümlələrlə hadisələrin gərgin təsvirinə, oxucu diqqətinin səfərbərliyə alınmasına nail olurlar. Məsələn, “Tənha narın nağılı”nda bibisinin kənddən qaçmaq qərarından sonra Sadıq öz uşaq təfəkküründə ona tanış olan həyatın perspektiv planını cızır və onun bu planı mütləq bir “olacaq” prizmasından keçirilmiş şəkildə məhz desant cümlələr vasitəsilə təqdim edilir:

“... Bir azdan Sədəf bacı qablarını çeşmənin gözünə düzəcəkdir. Və yerdən torpaq qazıyıb bir çəngə ot ilə o qabları sürtdükcə sürəcəkdə. Sonra Sədəf bacı hər iki vedrəsinə su doldurub göyərmiş arıq qollarını vedrələrin dəmirinə keçirəcəkdə və o getdikcə qablar suyun içində taqqıldayacaqdı. Sabah, biri gün, yaxud da kim bilir, bəlkə elə bu səhər qablarını çeşmənin qırağına düzəndə, divarın torpağını qaşığında, yaxud iri, ağır samovarı qul-pundan tutub sallaya-sallaya çeşməyə gətirəndə Sədəf bacı eşidəcəkdə ki, biz kənddən getmişik, biləcəkdə ki, biz Yaqubu onun əlindən almaq istəmirik”.

Bilavasitə oxucu fantaziyasını qıcıqlandıрмаğa, onu müəyyən fəaliyyətə, birinci növbədə proqnoz etmə fəaliyyətinə cəlb etməyə yönəldən bir üsul – yəni “desant” cümlələr qurmaq üsulu eyni zamanda əsərdə təsvir edilən hadisələrin reallıq gücünü də artırır. Çünki “desant” cümlələr burada keçmiş həyat təcrübəsinin içərisindən çıxarılır və beləliklə, onların həqiqiliyi gələcəkdə də təkrar olunmaları hesabınabir daha təsdiq edilir.

Anarın romanında (“Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”) desant cümlələrdən bir qədər başqa şəkildə istifadə edilir. Burada da gələcəyə müdaxilə var, amma bu müdaxilə məhz müəllif tərəfindən edilir, Ə.Əylislidə olduğu kimi, qəhrəmanın dilindən verilmir. Ə.Əylislinin qəhrəmanından fərqli olaraq Anarın qəhrəmanı öz gələcəyindən xəbərsizdir və onu da deyək ki, bu hal müəllif tərəfindən bilərəkdən qabardılır. Desant cümlələr burada məhz müəllifin təhkiyəsinə daxildir: “Zaur bilmirdi... bilmirdi ki, bir qədər də keçəcək və bir axşam, yağışlı bir axşam, yağışlı payız axşamlarının birində, qüssəli, yağışlı payız axşamlarının birində beli bükülmüş, sinli bir kişi avtobusdan düşəcək. Qoltuğunun altında nimdaş portfeli olacaq bu kişinin – portfelin içində kağızlar, çörək, kolbasa, pendir və bir də gündəlik qayğıları olacaq...”

“Nə biləydi qoca... Nə biləydi Zaur ki, bir neçə gün də keçəcək, bəlkə də bir neçə ay keçəcək, il keçəcək və Zaur yenə də günlərin bir günündə – daha buna heç şəkk-şübhə ola bilməz – yenə də günlərin bir günündə Təhminəni görəcək... Onlar az qala sifət-sifətə toqquşacaqlar – Zaur və Təhminə... Təhminə Zauru görüb gülümsünəcək – həmin o ağ düyməli qırmızı paltarında olacaq Təhminə, həmin o otuz il bundan qabaqkı paltarında və belə məlum olacaq ki, vaxtın təhminəyə heç bir daxli yoxdur – heç dəyişməyib Təhminənin nə sifəti, nə bədəni, nə yaşı... Otuz il əvvəlki təkin gülümsünəcək Zaura və Zaur da dili-dodağı titrəyə-titrəyə Təhminənin adını çəkəcək, amma adını çəkən kimi Təhminə çevriləcək, küçədəki adamlara qarışıb itəcəkdir...”

Desant cümlələr əsərin canına bir az fantastika, bir az da romantika elementləri qatır. Bunların qarışığı müxtəlif kəmiyyətdə olur. Ə.Əylislidə müdaxilə edilən zaman yaxındır, o qədər də uzaq dövrə aid deyil, buna görə də onun desant cümlələrinin romantik nəfəsi fantastik nəşəfəsdən daha güclüdür. Anarda isə, əksinə, müdaxilə edilən zaman uzaqdır (Ə.Əylislidə söhbət bu gündən-sabahdan gedir, Anarda – 20-ci əsrin sonlarında), ona görə də fantastik nəfəs üstündür. Romantik ruh burada əsərin qanından gələn həzin sentimentalizm ilə məhz bu fantaziyanın qarışığından intişar tapır.

Bu cür desant cümlələrdən tarixi mövzuya həsr edilmiş nəsr əsərlərində daha tez-tez və səmərəli istifadə etmək olar. Məsələn, İ.Yefremovun “Afinalı Tais” əsərində olduğu kimi. Amma o da qeyd edilməlidir ki, bu tipli əsərlərdə desant cümlələrin məzmun qəlibi müasir oxucu üçün tarixi həqiqətlə dolmuş şəkildədir. Başqa sözlə, buradakı hadisələrin perspektivi müasir oxucu üçün artıq keçilmiş etapdır, o bunlarla müəyyən elmi mənbələr vasitəsilə tanış olmaq imkanına malikdir.

Şübhəsiz ki, oxucunun nəsr əsərinə münasibəti yalnız bu sayılan məsələlərin cəmindən yaranmır. Nəsr əsərinin hər hansı bir səviyyəsi, ən xırda kəsiyi oxucu münasibətini formalaşdıran səbəb ola bilər. Biz burada ancaq maraqlı saydığımız bir sıra cəhətlərə diqqət yönəltməklə kifayətlənirik...

5. Və nəhayət “oxucu – müəllif” münasibətləri. Əslində münasibətlər əvəzinə çevrilmələr yazılmalıydı. Çünki burada oxucunun müəllifə çevrilməsi və müəllifin oxucu səviyyəsinə düşməsi kimi hallardan söhbət gedəcək.

Aydındır ki, oxucu ilə müəllifin ümumi bilik fondlarından əlavə bir də oxucunun şəxsi fantaziyası var və bu fantaziya ona müəyyən mənada müəllifləşmək imkanı verir. Oxucu fantaziyası özbaşına baş alıb gedən instinktiv hiss, duyum deyil öz potensiyası ilə bilavasitə əsərin daxili quruluşu, canı ilə bağlı olan, ondan doğan məqsədəuyğun şüuri fəaliyyətdir. Nəsr əsərinin müxtəlif səviyyələrindəki müxtəlif parametrlili, müxtəlif səpkili kateqoriyaların sabitliyi və müstəqilliyi oxucuya imkan verir ki, əsəri oxuyub bitirdikdən sonra da ona yaradıcı münasibət bəsləsin. Əgər Remarkın “Yaşamaq vaxtı və ölmək vaxtı” əsəri Qreberin ölümü ilə bitirsə, oxucuya əvvəldən onun arvadı Elizabetin uşaq gözlədiyi məlumdur. Və oxucu fantaziyası həmin uşağın məhz Qreber kimi olacağı, ondakı bütün müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısına çevriləcəyi barədə “planlar” cızmaqda sərbəstdir. Fantaziyanın belə bir yön almasına əsərin daxili ruhu, məntiqi hər cür əsas verir.

Elçinin “Şuşaya duman gəlib” hekayəsinin sonunda Cavanşir özünün sabahkı ad gününü, onu təbrik edəcək Dürdanənin gözlərini, üzünü, saçlarını təsəvvürə gətirir. Müəllif bu cümlələri indiki zaman planında verirsə də, oxucu təsəvvüründə onlar potensial “desant cümlələr” kimi canlanır və

yaxın gələcəyə romantik müdaxilə təsiri bağışlayır. Elçin oxucusuna imkan verir ki, Cavanşirin sabahkı gününü aydın təsəvvür eləsin. Bu təsəvvürün bütövlüyünü təmin etmək üçün hətta perspektiv plan da cızır. Və doğrudan da hekayənin formal olaraq bitməsi oxucu təsəvvürünün axarından kənardadır, çünki bu təsəvvür artıq kifayət qədər qıcıqlanmışdır...

Müəllifin oxucu səviyyəsinə düşməsi halı da maraqlı doğuran hallardandır və xüsusi üsul vasitəsilə həyata keçirilir. Bu haldan adətən yarım-real və ya qeyri-real təsvirin reallıq təməlini möhkəmlətmək məqsədilə istifadə edirlər. Müəllif özünü bütün səbəb və nəticələri əvvəlcədən bilən və bilməli olan müəllif kimi yox, bir çox, daha doğrusu, bəzi şeyləri guya ki, bilməyən adi oxucu kimi aparır və təsvir etdiyi hadisələrə öz oxucusu ilə bərabər girir. Q. Q. Markesin “Yüz ilin tənhalığı” romanında Xose Arkadiyanın (oğulun) ölümü açılmamış qalır. Bu hadisənin nə səbəbi, nə də səbəbkarı barədə müəllif bir kəlmə də demir, heç bir proqnoza da bilərəkdən yol vermir. Elə bil ki, bununla təsvir etdiyi hadisənin reallıq gücünü artırır – yəni ki, “reallıq o qədər güclüdür ki, heç mən özüm də onun içində bütünlüklə girə bilmirəm”. Və yaxud yenə də Markesin “Patriarxın payızı” romanında dünyalar gözəli Manuela Sançesin birdən-birə, Prezidentin gözü görə-görə yoxa çıxması, sonralar da tapılmaması oxucu üçün tamamilə qaranlıq qalır, bu barədə də müəllif öz mənalı sükutunu saxlayır.

DİLİMİZ – HƏYATIMIZ*

Bu gün ən müxtəlif istiqamətlərdə düşünən bütün beyinlər, ən kəskin mübahisələrə girən bütün ağıl və mərifət sahibləri bir məsələdə hökmən birləşirlər. Ana dilimizin aqibəti fəhləni də, kolxozçunu da, ziyalını da eyni dərəcədə və eyni yanğı ilə düşündürür. Burada artıq bir sualın iki cavabı ola bilməz. Özünü azərbaycanlı sayan hər kəs üçün harda olmağından asılı olmayaraq vətən, xalq, kök məhz doğma dildən başlanır.

Dilimizə ana dili deyirik. Niyəsini uzun-uzadı izah eləmək, açıqlamaq olar. Amma mənə belə gəlir ki, dilimizə həm də ona görə “ana” dili deyirik ki, dil hər yerdən sıxışdırılanda son pənah yerini ailədə tapır. Onun son qoruyucusu ana olur.

Bütün cəmiyyətlərdə insanların mədəniyyət səviyyələri onların həm də öz doğma dillərinə münasibətlərilə ölçülür. Adətən cəmiyyətin ziyalılarna iki və daha çox dil bilmək xas olur. Bu dillərin mühasirəsinə düşən ziyalıların ana dillərini, milli mənsubiyyətlərini “unutmaları” təhlükəsi real və hardasa təbii bir hal kimi ortaya çıxır. Belə olarkən gərək cəmiyyətin bütövlükdə həyatında elə daxili sarsıntılar, gərginliklər baş versin ki, onun hər bir üzvünün dil yaddaşı işə düşsün, doğma dil bütövlükdə özünə qayıtmanın ilk addımına çevrilsin. Bütün rus cəmiyyətinin yüksək təbəqəsi XIX əsrin əvvələrində bülbül kimi fransız dilində ötürdü. Hətta L.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanı o dövrün kaloritini daha dəqiq vermək üçün məhz fransızca başlanır.

* “Kommunist” qəzeti, 23 avqust, 1989

Rus milli şüurunun oyanmasına xüsusi təkan verən o oldu ki, Napoleon Rusiyaya soxuldu. Rus zadəganları, elə bil, ayıldılar, sözlərin qabırğasını qıra-qıra, cümlələri şil-küt edə-edə... rus dilinə, öz mənliklərinə qayıtdılar. Onlarla üz-üzə duran hərbi düşmənlərinin dilində danışmaq istəmədilər. Dilə qayıtma həm də milli özünəməxsusluğa qayıdışın əsasını qoydu.

Dili yaşadan başlıca qüvvələr ailə, ictimai institutlar, dövlətdir. Bir də həmin dil daşıyıcılarının qeyrəti!

Gəlin boynumuza alaq ki, hər hansı dilin dövlət dili mövqeyi varsa, bu, öz-özüyündə artıq onun geniş ictimai vüsət tapmasını şərtləndirməlidir. Dövlət dili bütün müəssisə və nazirliklərin, bütün dövlət aparatının, təhsil sisteminin və təsərrüfat orqanlarının, hüquq və maliyyə idarələrinin, mədəniyyət mərkəzlərinin əsas ünsiyyət vasitəsi olmalıdır. Sanki başqa cür ola bilməz və olmamalıdır. Amma oldu. Jurnal və qəzetlərin buraxıldığı, geniş təhsil sisteminin aparıldığı, radio və televiziyanın daim istifadə elədiyi bir dilin – dövlət dilinin bu gün xüsusi müdafiəyə ehtiyacı oldu. Gizli deyil ki, dili yaşadan üç başlıca qüvvənin hər birində dilin mövqeyi yarıba-yarı azalmışdır. Kimdədi təqsir? Bəyəm təqsir yalnız azərbaycanca danışmayan və ya danışmaq istəməyən nazirdə, idarə, müəssisə müdirində, gənc tələbədə və yaşlı alimdədir? Təqsir bizim hamımızdadır. Bunu əgər boynumuza ala bilmiriksə nə xalq üçün elədiklərimizin, nə də eləmək istədiklərimizin heç bir qiyməti yoxdur. Bəli, təqsir bizim hamımızdadır. Belə olmasaydı, biz dilimizin dövlət dili statusundan bacarıqla və məharətlə istifadə edə bilərdik. İstifadə edə bilsəydik, bu gün Mərkəzi Komitə səviyyəsində ana dilimizi qorumağa yönəldilmiş və bizi hərəkətə çağıran bu yeni qərara da heç bir ehtiyac olmazdı.

Hər şey adamın canından, içindən gəlməlidir. Biz birinci dəfə bacarmadıq. Bacarmadıq ki, bu gün belə bir qərara real ehtiyac şəraitinə gəlib çıxdıq. İndi qərar qəbul olunur. Biz nə etməliyik? Nə etməliyik ki, bir də heç bir zaman bu tipli qərarın qəbul edilməsinə ehtiyac olmasın? Yəqin ki, indikindən daha artıq azərbaycanlı olmalıyıq. Azərbaycan dilini dərindən bilmək öz yerində, ümumiyyətlə dil barədə təsəvvürlərimizi dəqiqləşdirməliyik. Dilin insan həyatında və cəmiyyətindəki mövqeyi, dilin müasir

səviyyəsi və tariximizin, dilin zənginləşmə yolları barədə düzgün biliyimiz olmalıdır. Bilməliyik ki, dünyanın heç bir dili o birindən daha yaşlı və qədim deyil, ola da bilməz. Bilməliyik ki, dilin təmizliyi yalnız daxili və qapalı bir sistemin təzahürü kimi yarana bilməz. Dilin gücü onun öz-özünə qapanmasında yox, digər dillərdən söz, konstruksiya, səs ala bilmək bacarığındadır. Bilməliyik ki, cəmiyyətin ən böyük özünümüdafiə silahı onun dilidir və bu silahı heç kimə vermək olmaz. Dilə başqa dil daşıyıcılarını təhdid yolu ilə gətirmək düz deyil. Əksinə, başqa dillərin içinə gedən yolları genişləndirmək vacibdir.

Dil açardır. Bu açarla biz özümüz özümüzün bağlı qapımızı açmalıyıq. Psixologiyamızı, tariximizi, mədəniyyətimizi, bir sözlə, bütün mənaviyyatımızı dilimiz vasitəsilə dərk edirik. Və əgər bizim dil təsəvvürlərimiz əvvəlcədən düzgün olmasa, əgər biz dilin mövqeyini əvvəlcədən düzgün müəyyənləşdirməsək, bütün digər elmlərə çıxışımız da bəri başdan düzgün olmayacaq. Aldığımız bütün nəticələr də əvvəlcədən səhv olacaq. Getdiyimiz yolu nə zamansa qayıdıb bir də getməli olacağıq. Beləcə, özümüzü axtara-axtara qalacağıq.

Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin Azərbaycan dili barədəki qərarı göstərir ki, bu istiqamətdə görüləsi işlərimiz çoxdur. Dili yalnız sevmək, dil barədə yana-yana danışmaq, “dilimiz əlimizdən getdi” deyə haray-qışqırıq salmaq yox, o qərarın bəndlərini səbrlə və gecikmədən həyat keçirmək lazımdır. Səbrlə, yəni, yavaş-yavaş: gecikmədən, yəni, tələsə-tələsə!..

MİFLƏRİN ƏHATƏSİNDƏ*

Çox adam “azadlıq”, “azadlıq” deyəndə bu sözü ilkin olaraq yaxşı, firavan yaşamaqla əlaqələndirir. Şübhəsiz ki, bunların arasında uzaqdan-uzaqda olsa da bir əlaqə yox deyil, amma o da aydındır ki, azadlığı yalnız və yalnız yaxşı yaşamağa aparan yol kimi də anlamaq düzgün olmazdı. Çox dərin fəlsəfi qatlara baş vurmada elə ilk reaksiya kimi də bunu demək mümkündür ki, azadlıq sərbəstlikdir, dərk edilmiş, böyük mənəvi sərbəstlik. Doğrudan da bir az fikirləşəndə görürsən ki, bax məhz bu mənəvi sərbəstlik bütün böyük və insanın imkanları üçün bitib-tükənməz yolların lap əvvəlində durur.

Azadlıq ideyasının dərk edilmiş, mənimsənilmiş sərbəstliyə keçidinin sakitcəsinə, müdrikcəsinə reallaşdırılmasını bu gün Baltikyanı dövlətlərdə müşahidə etmək mümkündür. Müşahidə edirsən və istər-istəməz öz-özünə müqayisədən keçirirsən. Azərbaycan bir tərəfdən, Estoniya, Litva, Latviya o biri tərəfdən qərribə bir müqayisə üçün imkan verir. Məqsəd bir, məqsədə aparan yollar təxminən eyni, start nöqtələrində müxtəlifliklər olsa da, eyni cəhətlər çox, amma nədəndirsə nəticələr son dərəcə fərqli alınır.

Görəsən niyə belə olur? Bizim özümüz haqqında düşüncələrimizlə adi həqiqət niyə çox zaman bir-birinə uyğun gəlmir? Niyə biz öz “qızıl” keçmişimizi fetişləşdirməkdən usanmırıq? Bu keçmişdə nə var ki, bizi maqnit kimi özünə cəlb edə-edə durub? Biz özümüzdə qıraq gözlə baxa bilsəydik olduğumuz kimi – öz boyumuz-buxunumuzla görükə bilərdikmi?

* “Azərbaycan” qəzeti, 9 yanvar, 1992.

Keçmişində gələcəyi görə bilmək, məhz keçmiş barədəki biliklə gələcəyə yol açmaq dünya xalqlarının həyatında keçilmiş mərhələlərdəndir. Keçmişlə keçmiş xatirinə yaşamaq yox, keçmişlə gələcək naminə yaşamaq!

Keçmişlə yaşamaq!

Keçmişlə yaşayanda mif yaranır. İnsanın ürəyini açdığı, qəlbini qızdırdığı və çox zaman ətrafındakı reallıqdan qaçıb içində gizlənməyə çalışdığı mif!

* * *

Baltikyanı dövlətlərlə müqayisə milli özünüdərkdən başlayaraq ən xırda detallara qədər qorxuram ki, xeyrimizə olmasın. Hər şey isə özünüdərk adlanan bu ağır, amma labüddən labüd prosesdən başlayır.

Bizim üçün – müasir Azərbaycan sakinləri üçün özünüdərk əslində bütün digər addımların atılması üçün əsas və çıxış nöqtəsidir. Adama çox zaman elə gəlir ki, əsas məsələlər başqa iqtisadi, siyasi və s. məsələlərdir, özünüdərk haqqında danışsaq elə bu da kifayətdir, özü nə vaxt bizim beynimizə girib bizdən əl çəkməz-çəkməz... Unuduruq ki, bu problem bəlkə də bütün dünya xalqları içində yalnız bizim üçün son dərəcə aktual və birinci dərəcəlidir.

Siz dünyanın hansı başqa yerində “millətin nədir?” sualına “xristianam” cavabını eşitmişiniz? Yəqin ki, heç bir xristian ölkəsində millətlə dini mənsubiyyətini çaşbaş salan ikinci yer tapmaq çətindir. Bu, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda özünü göstərir. “Millətin nədir?” sualına birbaşa “türkəm” cavabını almaq çox qəliz məsələdir. Azərbaycanın şimalında da çox zaman eyni halla qarşılaşırıq. İnkər etmək düz olmazdı ki, dini mənsubiyyət hər bir adam üçün mənəvi iftixar nöqtəsi ola bilər və yəqin ki, olmalıdır. Amma insan doğulanda ilk növbədə insan kimi, sonra türk, ingilis, fransız, rus... kimi doğulur. Müsəlman, xristian, buddaçı isə daha sonra olursan. Təssüf ki, bu aşkar həqiqət bizim genetik yaddaşımızdan silinmək üzrədir. Nə üçün?!

Cavab vermək asan deyil bu suala. Amma çalışsaq. Bu hal bəlkə də Azərbaycanda yaşayan müxtəlif millətlərin dini baxımdan bir növ “konqlomerat” yaratmaları hesabına formalaşmış. Genetik cəhətdən türklərlə qohum

olmayan digər azsaylı millətlər türklərlə ilk növbədə yalnız müsəlmançılıq, yəni, dini nöqtədə birləşə bilərdilər. Bu birləşmə nöqtəsinin sovet gerçəkliyində öz adı olmalıydı. Eyni zamanda o da yaxşı olardı ki, bu ad dini xatırlatmaydı. Və həm də müəyyən birliyə işarə edəydi. Qərribə də olsa coğrafi məkan adı burda köməyə gələ bildi. Azərbaycan – bu coğrafi yer adı müxtəlif xalqları əsrlər boyu öz qoynunda yaşatdığı kimi onların hamısının adını da əvəzləməyə hazır olduğunu sübut etdi. “Azərbaycanlı!” Yer üzündə bizim üçün bu addan daha faciəli ikinci bir mif tapmaq çox çətin-dir. Və buna uyğun gələn digər bir mif də “bakılı milləti” deyilən gülməli və eybəcər anlayışdır. Bu mif, çox zaman doğma dil və mədəniyyətdən kənar olan adamların sığınacaq nöqtəsinə dönür. Bu nöqtəyə sığınan adamlar Bakının müxtəlif təbəqələrinə məxsus ola bilərlər. Onların hansından soruşsan ki, cəmiyyətdə gedən milliləşmə prosesinə necə baxırsan, prinsip etibarilə müsbət cavab verir. Leninin, Kirovun heykəllərinin götürülməsinə, küçə və yer adlarının dəyişdirilməsinə və s. onların münasibəti normal millətçinin münasibətindən fərqlənməz. Amma di gəl, ünsiyyətdə rus dili onlar üçün hələ də əsasdır. Və dil artıq bakılı milləti deyilən bu qrupu formalaşdıran əsas vasitə kimi ortaya çıxır.

“Azərbaycanlı” üçün vaxt vardı dil problemi yox idi – türk dili təbii şəkildə talış, ləzgi, tat, kürd... üçün müəyyən bir vaxtda doğma dilə çevrilə bildi. Amma düşünmək düz deyildi ki, bu hal daimi olacaq. Başqa sözlə, türklər milli özünüdərk prosesini yaşaya biləcəklər, digər xalqlar isə onu yaşamayacaqlar. “Azərbaycanlı” içərisindən türklüyünü dərk edənlə yanaşı, talışlığını, ləzgiliyini, kürdlüyünü dərk edənlər də yaranmalıydı. Bu proses çox təbiidir və millətin bütövlüyünün qorunması üçün əvəzsizdir. “Azərbaycanlı” mənim aləmində müəyyən mənada (bənzətmə müvəffəqiyyətsiz olursa, üzr istəyirəm) qırxağağı xatırladır. Qırxağağa “hansı ayağını əvvəl, hansını sonra atırsan?” sualını verəndə çaşıb qalıb, heç yeriye bilməyib. İndi də müəyyən situasiyada türk milli ruhu üçün səciyyəvi ola biləcək addım, talış, ləzgi və yaxud başqa milli ruhlar üçün səciyyəvi olmağa bilər. Bu hal da çox təbii haldır. Məhz elə buna görə də ümumi “azərbaycanlı” hər hansı ekstremal situasiyada konkret işi cəld və effektiv

görə bilmir – çünki artıq onun kökündə və əsasında milli özünəməxsusluq, milli tip bir baza kimi durmur, çünki onun hərəkətləri – yaxşı, ya pis – bir vahid, bütöv milli dayaq nöqtəsindən idarə olunmur.

Mən çox zaman təəssüf hissi keçirirəm ki, biz üzdən, formal şəkildə hərəkət edib ağrını ani olaraq götürməyə çalışırıq, dərinədəki yaranın müalicəsi üçün heç bir iş görmürük. Bizim üçün ağrının ani bir vaxt üçün götürülməsi daha vacib olub. Lap elə küçə və yer adlarına baxaq. Biz tez-tələsik Kamonun adını, Avakyanın adını, Pyotr Montininin adını və bir sıra digər adları dəyişdik. Çox gözəl. Amma gözümüz qızmışdı və hirsimiz də tez yatdı. Yaxın inqilaba qəzəbimiz daha ciddi, köklü addımlar atmağımıza mane oldu. Xəzər sahili xalqlara Razinin zülmü yadımıza da düşmədi. İndiyədək Razinin adını böyük bir qəsəbə daşıyır. Razin rus xalqının böyük oğlu ola bilər, rus milli ruhunun ən gözəl təmsilçisi ola bilər. Amma Razin türk xalqının, Xəzər sahilində yaşayan digər xalqların amansız qarətçisi olub. Bu da həqiqətdir. Bunu da unutmaq olmaz.

Bizim milli yaddaşımız lazım olanda çox zaman işə düşmür. Halbuki milli yaddaş əsrlər boyu keçmiş yola tarixin hər bir nöqtəsində millətin münasibətini yaşadan yaddaşdır. Onu xüsusi olaraq oymatmağa – ziyalıların, mütəxəssislərin bu oyanış xətrinə xüsusi məqalələr yazmağa əslində gərək ehtiyac olmasın. Milli yaddaşın normal vəziyyəti onun daimi oyaqlığıdır. Milli yaddaş kütləşirsə, bunu yalnız daxili faktorla izah etmək lazımdır. Çünki bu məqamda xarici təsir həmişə milli yaddaşı hazır vəziyyətdə saxlayan faktor rolunu oynayır. Daxili faktor isə yenə də gəlib-gəlib “azərbaycanlı” anlayışına dirənib durur...

Mifyaratma istedadı xalqlarda onların uşaqlıq dövrlərinin əziz yadigarı kimi yaşayır. Kimində az, kimində çox. Miflər hər hansı bir xalqın daxili potensialından üzvi surətdə doğanda o miflər tez bir zamanda gerçəkləşir və beləcə həyat öz rifahını artırır-artır həmin xalqın inkişafını şərtləndirir. Miflər yalan üstündə qurulanda isə müəyyən yolu gedib-gedib o yalan yolun hansı bir nöqtəsində ayılırsan və məcburən geri qayıdıb o yolu təzədən gəlməli olursan. Bizim bir çox yalançı miflərimiz var və indinin özündə – milli özünüdərkini bu mərhələsində belə onların yalan, zərərli mahiyyətini bəzən görə bilmirik. Və ya görmək istəmirik.

Belə miflərdən Azərbaycan türkləri üçün ən qorxulu olanlarından biri də qəhrəmanlıq mifidir. Bilirsinizmi, dünyasında ola bilməz ki, bir xalq başdan-başa ya qəhrəman olsun, ya qorxaq, ya alim olsun, ya şair və ya bəstəkar... Mən heç eşitməmişəm və oxumamışam ki, ingilislər özlərinə qəhrəman xalq desinlər, halbuki onlar X əsrdən bu yana öz torpaqlarında gərək ki, heç bir müharibəni uduzmayıblar. Biz özümüzə Korğlunun, Qaçaq Nəbinin, Həcərin nəvələri deyə-deyə özümüzdən xəbərsiz bizim genimizə yeridilən, amma ona əzəldən yad olan bir nöqtəyə təsir göstərməyə çalışırıq. Bu nöqtənin yadlığı, ümumiyyətlə, qəhrəmanlıq fenomeni ilə, onun guya ki, yoxluğu ilə bağlı deyil. Bu nöqtənin yadlığı qəhrəmanlığın məhz Koroğlu və ya Qaçaq Nəbi ilə bağlanmasıyla əlaqədardır.

Kimdi Koroğlu və kimdi Nəbi???

Nə üçün biz onlardan almalıyıq qəhrəmanlıq dərslərini?

Və nə üçün məhz onlar hər hansı extremal məqamda bizə görk olmalıdır?!

Bu qəhrəmanlar əslində öz timsallarında asilik ideyasını yaşadanlardır. Kimə qarşı asi çıxmışdılar onlar? Nə ideya, nə məqsəd onları silaha əl atdırmışdı? Və kimə qarşı idi bu silah?

İlkin olaraq onlar öz xanlarına, öz bəylərinə asi çıxmışdılar. Bu asilik ideyası ilə bizim bu gün xanlarımızın, bəylərimizin qədrini bilməməyimizin ağır günah hissi – genetik, milli yaddaşımızda yaşayan və yaşamalığı ağır günah hissi şaqqıltı ilə bir-birilə toqquşur, bir-birinə güc gəlir. Biz bu daxili-mizdəki mübarizədən xəbərsizik, amma qəhrəmanlıq çağırışları məhz belə bir təlatümlü daxili içə düşüb heç cür o dənizin təlatümündən çıxıb bilmir. O da təsadüfi deyil ki, məhz sovet ideoloji silahı Korğlu, qaçaq Nəbi kimi qəhrəmanların nəhayət etibarilə formalaşması üçün əlverişli ideoloji şərait yaratdı, onları demək olar ki, bütələşdirdi. Əslində bunlar da başqa zəmində Pavlik Morozovun funksiyasını yerinə yetirməyə başladılar. Xana asilik, bəyə asilik prinsip etibarilə ataya asilikdən bir o qədər də fərqli şey deyil. Və hər cür inqilabların özəyində durur.

Bunun əksi olaraq dövlətçilik, türkçülük ideyalarının təbliği sifirə endirildi. Allah min rəhmət eləsin Şah İsmayıl ki, o həm də Xətai oldu. Şeir yazdı. Yoxsa on illərin arasından bizə necə gəlib çatacaqdı, Allah bilir.

Başqa xalqlarda da özündə asilik ideyası daşıyan qəhrəmanlar var. İngilislərin Robin Qudu, rusların Razini və s. və i. a. Amma heç bir ingilis özünü Robin Qudun, heç bir rus özünü Razinin nəvəsi adlandırıb bununla fəxr eləmir, bu adamlar onlar üçün asi, qaçaq, quldurlar. Bu xalqlar özlərini yalançı miflərlə aldatmırlar. Ruslar üçün böyük Pyotr var – oriyentir onadır. Milli yaddaşlarına o həkk olub. Müasir ingilis üçün Viktoriya dövrü var və s. və i. a.

Bizdə isə beynəlmiləl və məhəlli Koroğlu, Qaçaq Nəbi dərinədə milli və dövlətçilik ideyasını öündə cəmləşdirən Şah İsmayilla mübarizə edir. Axırda “azərbaycanlı” üçün bu mübarizənin nəticəsi o olur ki, qəhrəmanlıq çağırışları qəbul edə-edə yerində durub qalır. O qırxayaq kimi. Çünki türk üçün dövlətçilik səviyyəsində addım atmaq zamanı gələndə o, Koroğlu örnəyinə, istinadgahına üz tutmamalıdır. Koroğluluq, öz doğmasına asilik ideyası isə bu məqamda türk üçün tam yad olmalı bir örnəkdir.

Deməli, gördüyümüz kimi, üzdən qulağa xoş gələn, bizi ani olaraq qıcıqlandıran hisslər dərinədə heç bir reaksiya vermir. Çünki üzdəki “azərbaycanlı” maskası altında dərinədə bir sıra spesifik təbiətli millətlər durur ki, onlar din altında bir olsalar da millət kimi tək kökdən yaranmayıblar və təbii ki, nəhayətdə bir ola da bilməzlər. Belə olsaydı bu, təbiətə zidd, ağlasığmaz bir iş olardı. Ona görə də hər şeydən əvvəl formal, yəni, üzdə olan cəhətlə dərinədəki cəhətin uyğunluğunu yaratmaq bizim hamımız üçün ən əsas vəzifədir. Biz ilk olaraq ana dilimizin bizə verdiyi Allah inayətini – milli mənsubluğumuzu, türklüyümüzü birbaşa təsbit edib bütün işlərimizi bu mühüm fundamentin üzərində qurmalıyıq. Belə olmasa, bütün addımlarımızda yarımçıqlıq, səbatsızlıq, ləngərlik özünü göstərəcək. Bütün digər millətlərə, ilk növbədə əsrlər boyu yaranışdan bizimlə yanaşı yaşayan din qardaşlarımıza ən böyük ehtiramımızı bildirməklə yanaşı “millətin nədir?” sualını “türkəm” cavabı alınmayınca, bizim heç bir dəqiq mənəvi və real orientirlərimiz ola bilməz.

Baltikyanı xalqlarda – estonlarda, latışlarda, litovlarda bu yoxdur, onlar milli baxımdan təmiz və bütövdürlər. Buna görə də həm siyasət, həm də hər hansı başqa sahədə atdıqları addımlar belə monumental və bütöv alınır.

Bizim uydurduğumuz digər mif – birlik anlayışı ilə bağlıdır. Bu gün hamı birlikdən danışır, siyasətçilər xalqı daim bir olmağa çağırır. Məqamı ilə bağlı birliyə dəvət ehtirasını və məntiqini anlamaq mümkün olsa da həyatın bütün vəziyyətləri üçün belə dəvət əslində anormal haldır.

Nə üçün xalqın bütün nümayəndələri bir cür düşünməli, bir məslək ətrafında birləşməli, eyni məqsəd uğrunda mübarizə aparmalıdır? Belə birlik sükunətə, ölgünlüyə aparar, beyinləri yaradıcılıq axtarışlarından uzaqlaşdırar, nəhayətdə bizi qaçmaq istədiyimiz və “birlik”, “birlik” çağırışlarının təsiri ilə birdəfəlik qaçıb canımızı qurtara bilmədiyimiz yeni bir sovet dövrünə calayardı. Hamı birləşirsə bu, ölgünlükdür və fərdin, şəxsiyyətin daxili aləminə vurulan ən böyük zərbədir. Güclü dövlət yalnız güclü şəxsiyyətlər vasitəsilə yaradıla bilər. Birləşmək, eyni cür düşünmək, eyni quruluş, eyni rəhbərlik, eyni partiya ətrafında sıxlaşmaq nəhayətdə, yeni bir “son və qəti hücum” gətirib çıxarır. “Bu son və qəti hücumun” nəticələri isə bu gün də aradan götürülə bilmir. Məhz ayrı cür düşünmək alternativini cəmiyyəti dağılmaqdan qoruyan real vasitədir. Cəmiyyət üzvünün özünəməxsusluq haqqı var və bunu onun əlindən heç bir çağırışlarla almaq olmaz. Sadəcə, bu haqqın dərki hər adama eyni dərəcədə deyil. Solğunluğa, bozluğa, yekrəngliyə və birlik adlanan amörlüyə yox, rəngarəngliyə və müxtəlifliyə, özünəməxsusluğa və yeniliyə doğru – bütün mütərəqqi dünya xalqlarının keçib getdiyi yol bu yoldur.

Şübhəsiz, elə məqamlar var ki, orda yalnız və yalnız bir nöqtəyə vurmaq lazımdır. Belə məqamda mövcud müxtəlifliklərin eyni anlarını tapıb onlara söykənmək, bu söykənc nöqtələrini əsl fundamentə çevirə bilmək böyük bacarıq və zəhmət tələb edir. Asan yol bütün müxtəliflikləri bir kənara qoyub sadəcə birləşmək yoludur. Çətin, amma faydalı yol bütün müxtəliflikləri qoruya-qoruya birgə nöqtələri axtarıb-tapıb təmasa gətirməyi bacarmaqdır. Çətin və eyni zamanda millətin sabahını, inkişafını da unutmayanların yoludur. Təəssüf ki, bizə çox zaman elə gəlir ki, “millətə birlik lazımdır” deyənlər bütün naçarlıqların əlacını bilirlər və hər bir xəstəliyin dərmanı kimi bu birlik sözündən sehirli söz kimi istifadə edirlər. Belə deyil. Birlik çağırışları, tarixi təcrübə göstərir ki, adətən yuxarılara lazım olur.

Laxlama ehtimalı olan və ya laxlayan hakimiyyət bünövrəsini qorumaq üçün. Sözün gözəl mənasını real həyat ehtiyacı əvəzinə beyinlərə aşılamaq üçün. Deməli, yenə də mif yaratmaq üçün. Mənə belə gəlir ki, "birlik" barədə bu mif də bizim bəlalарımızdan biri, özü də böyükdür.

Baltikyanı xalqlar nəhəng Təpəgözə qarşı mübarizədə birləşə bildilər. Amma hər bir fərd, hər bir cəmiyyət üzvü özünəməxsusluğunu maksimum qoruya-qoruya. Burada Türkiyə respublikasının da yaxın keçmişindən bir misal gətirmək olar. Kipr problemi bizə uzaqdan görünən kimi də asan və sadə problem deyildi. Onu yalnız birlik həll edə bildi. Özü də kor-koranə bilik yox. Müxtəlifliyin yaşamasına zəmanət verən birlik. On illərlə Türkiyənin qazandığı ən böyük ictimai-mənəvi sərmayə.

Bizdə də birlik çağırışları, birlik ideyası daxilində öz müvəqqəti əhəmiyyətini hökmən yaşatmalı, bunu daim nəzərdə tutmalıdır. Bizim də birliyimiz müxtəlifliklərin yaşamasına zəmanət verən birlik olmalıdır. Bütün birliklər müvəqqəti, bütün müxtəlifliklər daimidir.

Mən bilirəm ki, ani ehtirasla silahlanıb bu tezisə qarşı amansız və müvəffəqiyyətli mübarizə aparmaq olar. Amma müvəffəqiyyət, inanıram ki, qısa müddət üçün ideoloji silah ola bilər. Millət üzvü gələcəyə, əbədiyyətə gedirsə, belə ani qələbələrini qeyd eləməklə vaxtını boşuna keçirməyi özünə layiq bilməməlidir.

Millətin ayaqlarından pudluq daşlar kimi asılan bu cür miflərin sayını yəqin ki, artırmaq mümkündür. Bizim qonaqpərvərliyimiz, şairliyimiz, ağsaqqal-gənc münasibətlərimiz, qədimlik ehtirasımız hər biri bütöv mif yaratıcılığıdır. Yəqin ki, mif uyarlığımız məxsusi bizim bələmiz deyil, bu bəla bizə on illərlə təlqin edilib, canımıza, beynimizə yeridilib. Və bu miflərdən ayrılmağımız da asan olmayacaq. Amma ən vacibi odur ki, bu gün hamı tərəfindən əhkam kimi qəbul edilən və Təpəgöz dövründən qalan mifləri görə bilək, onlar barədə düşünək, onlardan azadolma yollarını axtaraq. Bu məqamda ən vacibi odur ki, öz-özümüzü aldatmayaq. Köhnə miflərdən qurtulmamış yeni miflər yaratmayaq.

Nəyiksə o olaq. Olduğumuzdan artıq da lazım deyil bizə, əskik də.

SÖZ VƏ CÜMLƏ*

("Əvvəl-axır yazılanlar" silsiləsindən)

*Arıya bənzər yeri yox,
Amma yenə də bənzəyir arıya.*

Nazim Hikmət

... öz özlüyündə Söz adamdı elə bil, ya da möhkəmcə adama oxşayır. Bunları, yəni, Sözü və adamı bir-birinin yanına qoyanda həm yaraşırılar bir-birinə, həm də bunlardan birini anlamaqda o birinin mahiyyətinə varmaq elə bil kömək edir, nədi?!

Sözü adama oxşadıb dayanmaq azdı. Söz adamdısa Cümlə də o zaman nəyisə xatırlatmalıdır. Və cümlə də ailəni xatırladır. Sözlər cümlənin içinə girib ondan kənarda nə varsa hər şeydən gizləndikləri kimi, adamlar da ailənin içində elə bu cürdürlər. Amma nədən, kimdən gizlənilir?!

Cümlə də eynən söz kimi özünəoxşar canlılarla birləşməyə, ünsiyyətə can atır. Nəticədə cümlələr birliyi yaradılır. Bizim nitqimiz, birimizdən o birimizə ötürmək, söyləmək istədiyimiz nə varsa hər şey cümlələr birliyinin hesabınadı və indi ki, belədi, bu cümlələr birliyi də cəmiyyətin əksi deyilmi?!

... Sözlər, cümlələr öz içlərində gizlətdikləri ilə bir yerdə dilimizin canı və mayasıdır. Bizim onları təkcə tanımağımız, duymağımız, sonra da tələffüz eləməyimiz, oxumağımız kifayət deyil. Onları havada, ağızdan çıx-

* "525-ci qəzet", 7 aprel, 1998.

dıqları yerdə görməmiş vacibdir. Ancaq onları görə bilənlər onlar barədə həqiqətəbənzər bir şey demək iqtidarındadırlar.

Söz adam, söz fərddir. Və ayrıca fərd kimi o da tərkib hissələrdən ibarətdir; onun öz “daxili üzvləri” var. O da nəfəs alır, ətrafına boylanır, bəzən düşünür, bəzən daşınır, tərəddüdlər, şübhələr, inam və qətiyyətlər ona da xasdır. Kədərli vaxtı olur, sevincli vaxtı olur, özü də vacib deyil ki, sevinən söz hökmən mənasında “sevinc” çaları olan söz olsun və yaxud kədərli söz özündə “qəm” çaları daşısın. Sözü sevincli və yaxud qəmli görmək olarmış... Bəlkə bu cür görüntülər o sözü havada görənin üçünməsindən gəlir?! Bəlkə də...

Amma həqiqət odu ki, sözün öz ömrü-günü var, cavanlığı, yaşlılığı, ahıllıq, qocalıq dövrü var. Söz sevir, sevilir, nəhayət ölümü var sözün... Sözün şıltaqlığı... Həmişə ondan umulan kimi, həmişə ondan gözlənən kimi hərəkət eləmir. Söz binadan şair ruhlu, üsyankar təbiətli, ram olmur. Sözünkü sevgidi. Söz yalnız sahibini sevdikdən sonra özü üçün hazırlanmış qəfəsə – Cümlənin içinə girir, özü də könüllü girir və özünü öz sevgisinə beləcə qurban verir. Sözünkü sevgidi.

Cümlə isə ailənin eyni kimi. Ailələr cürbəcür, ailələr müxtəlif... Cümlələr də eləcə. Böyüyü, kiçiyi... Əsas, baş üzvləri – mübtədası, xəbəri ailədəki ata və ana kimidi. Övladlar da... təbii, cümlənin o biri üzvləri. Tamamlıq – ata əvəzi, evin ikinci kişisi, böyük, sərt qardaş, təyin – nazlı, qəməli, gözəl-göyçək qız, bacı, zərflik – evin kiçiyi və hər cür qulluğa, dükan-bazara göndərilən “təcili yardım”... Münasibətlər də eyni. Dilçilər heç nəyi özlərindən icad etmədilər. Hər hansı ailəni göz önünə gətirin. Ona uyğun cümlə tapmaq o qədər də çətin olmayacaq zənn edirəm. Hər hansı cümləni görməyə (!) çalışın – o da öz əksini sizə tanış ailələrin birində üzə çıxaracaq.

Bəli, övladsız ailələr var. Amma ikinci dərəcəli üzvləri olmayan cümlələr də kifayət qədərdir. Ancaq ər və arvad. Ancaq mübtəda və xəbər. Hər gün, hər səhər, hər gecə bir yerdə – bir otaqda, bir masa arxasında, bir yataqda...

Əlbəttə, mübtədası buraxılmış cümlələr də yox deyil. Atasız ailələr olan kimi... Və xəbərsiz cümlələr də anasız ailələr kimidi. Uyğunluq göz önündə.

Qəribə səslənsə də, cümlənin öz mənəviyyəti, öz əxlaqı olur. Amma bu əxlaqı onun sadəcə məzmun qatı ilə bağlamaq, bu məzmundan çıxıb açıqlamaq cəhdi, əlbəttə, bayağı olardı. Cümlənin ilkin bir təbii axarı, ilkin düzəni var. Və əgər quruluş qatdakı dəyişmələr bu axardan, bu düzəndən uzaq düşübsə, əndazədən çıxıbsa, cümlə də, təbii, öz mənəviyyətindən uzaqlaşır, əxlaqını qoruya bilmir. Mənəviyyətdən, əxlaqdan uzaqlaşma cəhdi, o qədər də gözə çarpmayan, diqqəti çəkməyən söz sırasının cüzi dəyişməsilə özünü göstərir və təbii ki, adi intizamsızlıq kimi də qəbul edilə bilər. İntizamsız cümlələr bizi alışmadığımız deyim tərzinə, yenilikçi, reformçu düşüncə formasına alışdırır və ya buna cəhd edir. Biz düşünürük, daha doğrusu, bizim hər birimizin içində bəlkə də bizdən xəbərsiz yatan mühavizəkarlıq pələngi yatıb yuxusunda görür ki, bəli bax, bu indiyənədək yox idi, amma olması da fəna deyil, bunu qəbul eləmək, hətta yaymaq pis olmazdı, bu, hətta qanun çərçivəsinə daxil də edilə bilər və s. və i.a. Bütün bunlar o ilkin təbiilik üçün təhlükəsiz məsələlərdir.

Cümlə quruluşu intizamsızlıqdan o tərəfə bir addım da atanda ortaya çıxan halı yəqin ki, artıq tərbiyəsizlik kimi qiymətləndirmək doğru olardı. Və bu tərbiyəsizlik dərəcəsi təbii ki, tərbiyəsiz cümlələri üzə çıxarır. Bu cümlələr öz quruluşunda artıq nəzarətdə saxlanması, tənzim edilməsi mümkün olmayan kəskin daxili yerdəyişmələrlə səciyyələnir. Amma bu da hələ ki, cümlədaxili “sintaktik xarakiri” deyil, olsa-olsa ipə-sapa yatmayan, öz bildiyini eləyən cümlə quruluşlarının hansısa əsirlikdən çıxıb azadlığın sərməstedici havasını ciyərdolusu içinə çəkməyi və bihuşluğu, səndələməyi, yolu-izi azması... nə bilim daha nəyidi.

Və nəhayət, son mərhələ bir addım da o tərəfə ilə ölçülür, quruluş cızıqdan tam çıxarkən cümlə əxlaqsızlığının bariz nümunəsi ilə qarşılaşmaq olur. Əxlaqsız cümlələr əsl sintaktik xarakiri nəticəsində, əvvəli-axırı bilinməyən, qanun-qaydadan kənar, sadəcə, “nə deyirəmsə anladın, deməli kifayətədi” ideologiyasının məhsulu olaraq üzə çıxır. Doğrudan da tam sintaktik hərcmərcliyin yolu adicə şıltaqdan, intizamsızlıqdan başlayırmış... Və son mərhələdə – əxlaqsızlıq mərhələsində cümlə quruluşunu elə bil zorlayırlar – həm intonasiya ilə, həm cümlədəki vahidlərin – “şəxslərin” qol-qabırğasını

xurd-xəşil eləməklə və nəhayət, həm də cümlənin daxili bütövlüyünə morfoloji (söz sonu) zərbələr vurmaqla. Başqa sözlə, şəkilçiləri yerli-yerində işlətməklə, sözlərarası əlaqələri unutmaqla, söz sərhədlərini tapdaq altına almaqla cümlə doğrudan da sanki zorakılığa məruz qalır, onun hüquq və imtiyazları pozulur və dərəbəylik dövründə olan kimi bu hüquqsuzluq əslində bütöv dil sistemində antidemokratik bir əhvala gətirib çıxarır. Təbii ki, bu zaman ən böyük mənəvi zərbə Sözə – şəxsiyyətə dəyir.

Bəli, sözlər adamlar kimidi. Onların da öz daxili ləyaqəti, ləyaqətsizliyi var. Söz var – mərdanəliyi üz-gözündən bəllidi. Söz də var, “qapıdan qovsalar, pəncərədən gir” sürtük ideologiyasını həyat məramına çöndərmiş, üzünə əxlaq yaşmağı tutmuş əsli-nəslilə olmayan bir gədədi. Bu da sözdü, o da söz. Görən-görür, tanıyan-tanıyır. Tanımayan da vaxta bağlı, tanıyacaq.

Sözün müəllifi var – xalq, cəmiyyət...

Cümlənin də müəllifi var – şəxsiyyət, adam...

Söz öz müəllifinin ahı, bir tikə qismətidi.

Cümlə öz müəllifinin təkrarsızlığı, tənhalığıdır.

Mən onları gördüm. Tənhalığın bir qismət ahıymış. Söz və Cümlə qiyafəsində göründü mənə elə bil.

MİFLƏR: DÜNƏN, BUGÜN VƏ HƏMİŞƏ*

(Prof. Rəhman Bədəlova həmmüəllifliklə)

Misir mifologiyasında insanlara tapmacalar deyərək onları sınağa çəkən şir bədənli, insan başlı sirlili məxluq – “Sfinks” obrazı var. Qədim yunanlar bu mifi misirlilərdən götürüblər, lakin qədim yunan mifində Edip Sfinksin tapmacasının açmasını tapır və Sfinks uçuruma atılmalı olur.

Sfinks obrazını əsrarəngizlik və müəmmalılıq simvolu kimi bütövlükdə bütün miflərə – Misir miflərinə, yunan miflərinə və digərlərinə aid etmək olar. Bəlkə də tək bir fərqlə – mifin sirri heç vaxt açılmayacaq və o, heç vaxt uçuruma atılıb unudulmayacaq.

100-150 il bundan əvvəl bizə elə gəlirdi ki, miflər yalnız lap qədim dövrlərə, hələ insanların dünyanı dərk etməyə qadir olmadıqları uzaq keçmişə aiddir. Belə ki, insanlar sadələvh uşaqlar kimi özlərindən çoxlu şeylər uydurublar, təxəyyüllərinin məhsulunu reallıq kimi qəbul ediblər. İnsanlar ağıllanaraq ətraf aləmi dərk etməyə başlayandan sonra isə mif həmişəlik olaraq keçmişin malına çevrilib. Lakin sonralar hər şeyin bir o qədər də sadə olmadığı aydın oldu. Sfinks yenə də öz tapmacalarını verməyə başladı. Aydın oldu ki, təxəyyülün harada bitdiyi və “reallıq” adlananın haradan başladığı məlum deyil. Bir də o aydın oldu ki, insanlar bir tapmacanın cavabını taparaq nə qədər ağıllansalar da, yüzlərlə yeni tapmacaya tuş gələcəklər. Onları ümitsizlikdən və acizlik duyğusundan da elə miflər xilas

* N.A.Kun “Qədim Yunanıstanın mifləri və əfsanələri” kitabına (Bakı: “Kitab aləmi”, 2008, 544 s.) ön söz

edir. İnsanlar onların köməyilə dünya ilə harmoniyanı daim bərpa etmək iqtidarındadırlar.

Məlum oldu ki, dünyanı miflərin köməyilə izah edən primitiv, ibtidai insanlar o qədər də “primitiv” və “ibtidai” olmayıblar. Ən azı ona görə ki, onların özləri də mifin bir hissəsinə çevrilirdilər və onlarda nəinki təbiəti özlərinə tabe etmək illüziyası yox idi, hətta təbiəti dəyişməyə müəyyən bir tabu da mövcud idi. “Primitiv” və “ibtidai” insanlar təkcə özləri mif yaratmadılar, həm də mifoloji həyat tərzini qoruyub gələcək nəsillərə ötürə bildilər.

Məlum oldu ki, insanlar nə vaxtsa, öz təxəyyülləri ilə reallığın bəşər sivilizasiyasının özülünə çevrilmiş prinsipçə tamamilə yeni fraqmentini kəşf ediblər. Bizim qalaktikada hər şeyin başlanğıcı olan Böyük partlayış kimi mifin meydana gəlməsi də, insanın yaradıcı təxəyyülündə hansısa məqamda partlayış baş verməsinin əlamətidir. İnsan fantaziyası güclü bir təkan alaraq genetik zəncirlər kimi yeni-yeni variasiyalarda üzə çıxan say-sız-hesabsız, tamamilə qeyri-adi, əcaib obrazlar (özünəməxsus, sonsuz serial) doğurmağa başladı. Miflər (yaxud sonradan “mif” adlandırılmış nəsnə) bu obrazları simvolik dilə çevirdi və bu dil təbii dillə yanaşı, insanın mədəni arsenalı, onun sosial institutları, kitabxanası, kompüteri, elm və incəsənəti oldu. Hamısı bir yerdə və həmişəlik.

Miflərdə Kosmosun Xaosdan necə doğulduğu haqqında təsəvvür yarandı və bu təsəvvür insanı öz qarşısızalmaz fantaziyasının yaratdığı dəlilikdən xilas etdi. Miflərdə kainata və insanın bu kainatdakı yerinə mənə və rən dünya ağacı obrazı yarandı. Çoxlu sayda digər mənalar insana dünya ilə qarşılıqlı münasibətlərdə harmoniya yaratmağa kömək etdilər.

Elə o vaxtlardan miflərin insan idrakının və insan fəaliyyətinin olduğu hər yerdə daima mövcud olması və gələcəkdə də mövcud olacağı dərk edildi. Mifləri, hətta onları əvvəllər görmədikləri yerlərdə belə – tarixdə, elmdə, incəsənətdə, sosial fəaliyyətdə, insan şüurunun strukturunun özündə, bir sözlə insanın olduğu hər yerdə aşkarlamağa başladılar. Bu rakursdan diqqət yetirdikdə görürük ki, XX əsrdə bədii ədəbiyyat dünyanı təsvir etməkdən daha çox, miflərin köməyilə insan varlığının sirrini tapmağa çalı-

şır. Bu isə həmin ədəbiyyatın yeni mif yaratmağa çalışdığını göstərir. Bununla da bədii ədəbiyyatda “mifoloji realizm” adlandırılıla biləcək bütöv bir istiqamət yarandı.

Q.Qadamer sonralar açıq-aşkar yazacaqdı: “Miflər insanlığın ilkin fikirləridir. Biz onları şərh etməyə, onların əzəli mənasını və dərin anlamını tutmağa, öz cəhdlərimizdə onları başa düşməyə nə qədər çalışsaq da, yenə də miflərin bilinməz gerçəkliyindən və onların cəzbedici sirrindən agah ola bilmirik”. Ona görə də Q.Qadamer əlavə edir: “Miflərin müasir tarixi tədqiqatı ağıllı davranaraq onların mənası haqqında sual qoymaqdan imtina etdi və yalnız onların yaranma, yayılma tarixini izlədi”. Və heç bir Edip Sfinksin tapmacasını açma bilməz. Sfinks bütün zamanlarda Sfinks olaraq qalır.

Bütövlükdə götürdükdə, bəşər tarixi boyu miflərə münasibət dəyişikliyə uğrasa da, yunan mifləri həmişə dünya, ya da ən azı Avropa mədəniyyətinin ön səhnəsində olub. Yunan mifologiyası incəsənət və ədəbiyyat üçün daima eyni olmuşdur. Yunan mifləri “ağıllı” idilər, lakin heç vaxt fikirlərin ağırlığı altında əyilmirdilər. Onlarda yalançı dərin mənalılıq yox idi, onları sanki sadələvh qalmaq qabiliyyətini itirməmiş diribaş, şux, hər şeyi bilmək istəyən uşaq burleskcəsinə şən və açıq-aşkar qədər idilər. Onlar asanlıqla qorxunc Tartardan işıqlı Olimpə doğru yönəlir və hər yerdə təbii görünürdülər. Yunan miflərində allahlar ölümsüz olduqlarından dərdsiz və qayğısız idilər, qəhrəmanlar isə ölümlü olduqlarından şad-xürrəm tanrıların şıltaqlıqlarını təbii qəbul edərək igidlik göstərmək və ad-san qazanmaq üçün tələsməyə məhkum idilər. Bəlkə də dünya mədəniyyətində ilk dəfə məhz yunan miflərində dünyaya ikili baxış kəşf edilmişdi. Dünyada allahlar və qəhrəmanlar, qayğısızlıq və izzət, gülüş və göz yaşı, tragediya və komediya eyni zamanda mövcud idi.

İlkin fikirlər və ilkin obrazlar kentavrı bax belə əcaibdir. Bu kentavrda onlardan hansısa birinə üstünlük vermək mümkün deyil. Kentavrın bədininin bir hissəsinin at olduğu üçün təəssüflənmək sadələvhliyədir, bu barədə düşünməyə dəyməz. O, kentavr olmasaydı, adi insana çevrilə və insan tiplərinin çoxluğunda itib-batardı. Yunan mifologiyasındakı ən məşhur kentavrı – Xironu yada salaq. Müdrək Xiron (onun adı “mahir əllər” anlamı

verir) Kronosun (adından “xronologiya” sözü yaranmış həmin Kronos, Zevsin doğma atası) və okeanida Filiranın oğludur. Bir çox yunan qəhrəmanlarının (Teseý, Yason, Axilles) tərbiyəçisi məhz Xiron idi. Sağalmaz yaradan əziyyət çəkən ölümsüz Xiron ölümün həsrətindədir və Zevsin Prometeyi azad etməsinin müqabilində ölümsüzlükdən imtina edir. Kim bilir, nə üçün məhz eyni zamanda həm müdrik, həm də hədsiz dərəcədə bədbəxt olan kentavr tərbiyəçi kimi çıxış edir? Əlbəttə, təxminlər irəli sürmək olar, bu insana xas keyfiyyətdir. Lakin mifin əsas mənasını tapmağın, lüzumsuz şeyləri dərin mənadan ayırmağın və Sfinksi yenə də uçuruma atmağın mümkün olduğuna iddia etmədən. Bu nəinki təxəyyüldən məhrum olan, həm də “ağlasığmaz” obrazların dərinliyini mənimsəməyə qadir olmayan insanın nöqsanıdır. Müdrik Y.Lotman haqlı olaraq qeyd edirdi ki, bu cür rasionallıqlar öz iddiaları və təşəxxüsləri ilə öz miflərini yaradırlar, ondan kənara çıxmaq iqtidarında deyillər, lakin bunu heç özləri də fərqləndirmirlər. Sözlərə nəşə əlavə etməyə ehtiyac yoxdur.

Yunan mifologiyası kimi mürəkkəb mənəvi fenomenin sirrini açmaq mümkün deyil. Açmamaq da qeyri-mümkündür, çünki onda yunan mifləri həqiqətən də “yolka bəzəyi” kimi qalacaqlar. Sonunculardan isə, məlum olduğu kimi, mütəəssir olmaq olar, lakin oyunun qaydalarına görə, onların içində nə hava, nə də pambıq olduğunu yoxlamaq olmaz.

Yunan miflərinin əsrarəngizliyi nədən ibarətdir? Buna tam cavab vermək olmur.

Bəlkə bu hər bir mifoloji süjetin əslində insan varlığının mənası haqqında dərin məzmunlu pritcha olması ilə bağlıdır.

Bəlkə məsələ az qala gözlə görünən və əllə toxunula bilən yunan mifologiyası obrazlarının hədsiz dərəcədə zərif və incə olmasındadır.

Bəlkə bu sirr yunan mifologiyasının açıq-aşkar antropomorfizmində gizlənilib? Qədim yunan tanrıları, qədim yunan miflərinin personajları öz ehtiraslarını açıb göstərir və öz ehtiras “orqan”larını nümayiş etdirməkdən utanmırlar.

Bəlkə də, məsələ bundadır ki, yunanların öz miflərini yazıb sistemləşdirmişlər, ona görə də Qədim Yunanıstanın irsində təkcə yunan miflərinə

deyil, bütövlükdə yunan mifologiyasına nəzər salmaq vacibdir. Mifin nüvəsini dağıtmaq, oradan rasional məna hasil etmək mümkün deyil. Bununla belə, qədim yunanların özləri də öz miflərinin mənası üzərində baş sındırıblar. Axı onlar bəşəriyyət üçün nəinki mifi, həm də mifologiyanı, mifdən loqosa doğru hərəkətin özünü kəşf ediblər. Və ayrıca götürülmüş mif və ya ayrıca götürülmüş loqos yox, bu hərəkətin özü qədim yunanların dünya mədəniyyətindəki əsas kəşfidir. İnsan varlığının bütövlüyünün yalnız bu “kentavr”la təmin edilməsini onlar hamıdan yaxşı başa düşmüşdülər.

Lakin bu “ola bilsin”lər nə qədər çox olsalar da, onlar yunan miflərini sonacan izah etməyə qadir deyillər, o, insanın diqqətini özünə cəlb edən, lakin əslində açılması mümkün olmayan sehrli bir sirr olaraq qalacaqdır.

Yunan mifləri də yunan mifologiyası, istənilən mühüm hadisə, elm, elm sahəsi, incəsənət, incəsənət növləri, insan fəaliyyətinin digər formaları kimi, bəzi başlanğıc dərslərin olmasını tələb edir. Təsadüfi deyil ki, bütün elmlər müəyyən “giriş” kurslarından başlayır. Burada bütöv kurs haqqında, sadə və anlaşıqlı danışılır ki, sonradan addım-addım kursun içərilərinə nüfuz etmək mümkün olsun. Bir çox sovet nəsli oxucuları üçün (özümüzü “sovet mədəniyyətinin” varisləri adlandırmaqdan çəkinməyə). Yalnız sovet mədəniyyətinin yox, elə Sovet İttifaqının özünün də) yunan mifologiyasına giriş rolunu Nilkolay Albertoviç Kunun “Qədim Yunanıstanın mifləri və əfsanələri” kitabı oynayırdı. Əlbəttə, Azərbaycan oxucusu N.Kunun kitabı ilə çoxdan tanış olmalı idi. Yalnız “giriş”lə kifayətlənməyərək, doğma dildə həm antik dövrün (məsələn, Apollodorun toplusu), həm də müasir dövrdə nəşr edilmiş (məsələn, R.Qreymisin toplusu) digər mif topluslarını mənimsəmək üçün. Lakin məhz N.Kundan başlamaq faydalıdır. Birincisi, bu mif və əfsanələr toplusu kifayət qədər əhatəlidir, o özündə həm miflərin özünü, həm də qədim yunan eposunun xülasəsini birləşdirir. İkincisi, N.Kun Homerdən tutmuş Hesioda, Esxilə, Sofokla, Evripidə, Vergiliyə, Ovidiyə kimi çoxlu sayda ilkin mənbələrdən istifadə edib. Üçüncüsü, N.Kun bunun yalnız “giriş” olduğunu, “orijinal mif”in həddən artıq ciddi, rəsmiyyətprəst oxucunu (məsələn, öz uşaqlarını qədim yunan mifləri ilə

tanış etmək qərarına gələn valideyni) çaş-baş salacağını başa düşərək Qədim Yunanıstanın əfsanə və miflərini adaptə edilmiş variantda verir.

N.Kunun kitabı çap olunduqdan sonra Azərbaycan intellektualları, yazıçıları, sənətkarlarının yunan miflərini öz (oğuz) miflərindən və öz (oğuz) eposlarından üstün tutmalı olduqlarını hesab etmək olarmı? Heç vaxt. Bunların biri digərinə mane olmur. Müasir dünya belə qurulub, öz ədəbiyyatını, incəsənətini, miflərini, əfsanələrini bilib sevmək lazımdır, amma bütün qalan dünyanın tanıyıb sevdiklərini də tanımaq və sevmək vacibdir. Bizim halda bu yunan mifləridir. Bu haqda bir də ona görə xatırlamaq lazımdır ki, biz bəzən öz milliyyətçiliyimizdən məst oluruq və miflərimizin (mədəniyyətimizin) dünyada geniş yayılmaması səbəbindən bizdə daima bir kompleks yaranır. Fikrimizcə, bizi başqalarının haqqımızda nə düşündüyündən daha çox, başqalarını az tanımağımız narahat etməlidir. Başa düşmək lazımdır ki, tərcümə tərcümədən daha böyük bir anlamı ifadə edir, bu sadəcə bu və ya digər mətnin "hazır", Azərbaycan dilində mexaniki nağıl edilməsi deyil. Tərcümə dilin yad mətni özünün malı etməsi imkandır, təcümə bu və ya digər mədəniyyətin öz idrakının sərhədlərini digər dildə modelləşdirimiş dünyanın təsviri hesabına genişləndirməsidir. N.Kununun Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə yunan mifologiyası Azərbaycan mədəniyyətinə rus dilində kalka yolu ilə deyil, bilavasitə qovuşmağa başlayır. Bu isə N.Kunun kitabının tərcüməsini ümummilli mədəni hadisə hesab etməyə imkan verir.

Biz N.Kunun öz müqəddiməsini kitaba daxil eləməyi zəruri hesab etdik. Ola bilsin ki, o, köhnəlib, şübhəsiz, N.Kunun Homer eposuna verdiyi şərh çox sadədir və həddən artıq sosiolojiləşdirilmişdir. Bununla belə biz nəşri demək olar ki, faksimile şəklində saxlamaq qərarına gəldik ki, Azərbaycan oxucusu nəinki N.Kunun təfsirində verilən miflərlə, həm də onun bu miflərə baxışı ilə tanış olsun. Kimsə "Kunun paltarından" böyüyüb çıxacaq, kimsə elə bu paltarda qalacaq. Kimsə özü üçün daha mötəbər yunan mifləri axtarıb tapacaq. Kimsə bir qədər məzmunusuzlaşdırılmış adaptasiya çərçivələrində qalacaq. Nə etməli? Yunan mifləri sanki bütün yaş və idrak

səviyyələri üçün nəzərdə tutulub. Onlar hamıya özlərinin bu və ya digər üzünü çevirir və oxucuya onu başa düşə və hiss edə biləcəyi qədər açılır.

İnanırıq ki, müəyyən vaxt keçəcək və N.Kunun kitabı kitabxanalarımızın rəflərində öz layiqli yerini tutacaqdır. Valideynlər onu övladlarına, müəllimlər şagirdlərinə oxuyacaqlar. Bütün qalan oxucular üçünsə, əgər onlar azacıq da olsa təxəyyüldən məhrum deyillərsə, dünya yeni rənglərlə boyanacaq, deməli, əvvəllər tanış olmayan sehr və sirr pərdəsinə bürünəcək.

MAHIYYƏTİN FORMASI VƏ FORMANIN MAHIYYƏTİ*

Yazılı ədəbiyyatımızın, ədəbi dilimizin hələlik əldə olan ilk klassik beytlərindən biri bu məqalənin ümumi ruhu ilə yaxşı səsləşir. İ.Həsənoğlunun məşhur misralarını xatırlatmaq istərdim:

*...Əzəldə canım içində yazıldı surəti məni
Nə məni, məniyi – surət, nə surət, surəti – dəftər.....*

Həsənoğlu deyir ki, yaranışından canıma, varlığıma forma və məzmun, başqa cür desək, forma və mahiyyət daxil olmuşdur. Özü də sadə məzmun yox, formanın məzmunu, sadə forma da yox, yaradıcı sənətin forması!

Hər şeyin – insanın əhatə edən maddi varlıqdan tutmuş onun daxili mənəvi aləminə qədər bütün dəyərliklərin quruluşundan söhbət gedərsə, bütün ümumiləşdirmələrin bir nöqtəsində forma və məzmun, forma və mahiyyət kimi tərkib hissələr ilə qarşılaşırıq. Əslində bu tərkib hissələr dialektik vəhdətdədir və yalnız təhlil obyektini olan materialın özəlliyini araşdırmaq baxımından tədqiqatçı müdaxiləsi nəticəsində bir-birindən “qısa bir müddətə” ayrılırlar. Əgər mahiyyət varsa, o hər hansı bir formada özünü göstərəcək: Hətta sıfır dəyərliklər belə müxtəlif oxşar və həmhüddud hadisə-

* “Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri” Dil və ədəbiyyat seriyası, №2, 2009.

lərin qarşılıqlı münasibətində öz “formasını” tapır. Digər tərəfdən də forma özü mahiyyətin bələdçisi və ya səfiri olur. Forma mahiyyətin səfiri olursa, həmin mahiyyətin maddi və ya sosial-ictimai kontekstdəki dəyərliliyi necəliyindən asılı olmayaraq şübhə və etiraz doğurmur.

Forma mahiyyətin bələdçisi olursa, “ışıqlı dünyaya” doğuluşu müvəffəqiyyətli olub-olmamağı baxımından şübhəlidir. Deməli, mahiyyət özünü hələlik təsdiq edə bilməmişdir. Forma ona yol açmaqla məşğuldur. Belədə formanın mahiyyətin işarəsi olması baxımından öhdəsinə daha mürəkkəb vəzifələr düşür.

Ən yüksək ümumi ləşdirmədə bədii material özünü forma kimi təqdim edir. Bu formanın mahiyyəti həyatdır. Həyat, başqa sözlə desək, mahiyyətlər dünyası bədii təqdimatı şərtləndirir, onu özünün işarəsi seçir. Mahiyyətlər dünyası ilə işarələr sistemi arasında üzvi əlaqə olsa da, bunların biri – digərinə münasibəti bərabərhüquqlu deyildir. Mahiyyətlər dünyasının harmoniyası və qanunauyğunluğu işarələr sisteminin variantlığını yaranan invariant bir mərkəz kimi diqqəti cəlb edir. Mahiyyətlər dünyasının prinsip etibarilə çoxşaxəli ola bilməməsi işarələr sisteminin böyük bir qradasiyasına mənfi təsir göstərə bilmir. Mahiyyət və formanın belə əlaqəsi ədəbi material, onun tarixi və sosial kontekstdəki yeri ilə bağlı şərh edilə bilər və edilməlidir. Belə şərh ədəbi materialın dəyəri, mahiyyətlər dünyası ilə əlaqə telləri barədə daha aydın təsəvvür yaradır.

Semiotik təhlilin əsas prinsiplərindən biri çoxlu variantların az invariantlar gətirilməsilə bağlıdır. Dərindəki mahiyyətlər dünyasının müxtəlif dəyərlikli işarələr sistemi vasitəsilə üzə çıxması bu eyni mahiyyətin müxtəlif işarələr sisteminin müqayisə etmək imkanını verir. Əslində indiyə qədər Azərbaycan filologiyasında aparılmış və indi də aparılan müqayisə üsulu bir növ “dərk edilməmiş” semiotik təhlil üsulundan başqa bir şey deyildir. Bu müqayisənin natamamlığı hələlik sistemli semiotik təhlilin qarşısını ala bilər. Hələlik müqayisə obyektlərindən alınan nəticələr son nəhayətdə bir yol kimi dərindəki mahiyyətə – invarianta gətirib çıxarmır. Amma əgər “çox variantdan vahid invarianta” prinsipi düşünülmüş şəkildə tətbiq edi-

lərsə, müqayisələr semiotik “rüşeymlərdən” boy atıb daha da canlanar, eyni zamanda tarix və coğrafi kontekstini də dəyişdirər və genişləndirər.

Mahiyyətlər dünyası prinsip etibarilə harmonik və qanunauyğun bir dəyərlidir. Həyatın təsadüfi cizgiləri bu dərinlikdəki dəyərlərin keyfiyyətinə xələl gətirə bilmir – təsadüflərdən təmizlənmiş dəyər mahiyyətlər dünyasının özüdür. Vaxtilə böyük rus şairi A.Blok da üzünü sənətkara tutaraq, mahiyyətlər dünyasının təmizliyini, qanunauyğunluğunu dərk etməyə çağırırdı, mahiyyətlər dünyasını təsadüflərdən təmizləməyə səsləyirdi:

Сотри случайные черты

И ты увидишь: мир прекрасен...

Dünyanı, həyatı təsadüfi cizgilərdən təmizlə və o zaman sən hər şeyin necə də gözəl olduğunu görərsən. Blok məhz mahiyyətlər dünyasına varmaq üçün həyatın təsadüflərindən yan keçmək, onları nəzərə almamaq istəyirdi. Mahiyyətlər dünyasının dəyərliləri həyatda dəyişdirilmiş şəkildə üzə çıxıb və beləcə dəyişdirilmiş şəkil kimi də ədəbi materiala çevrilə bilər. İki – üç kəlmə ilə deyilən mahiyyət cild-cild əsərlərdə ətə-cana dola bilər. Bundan əlavə (əsas məsələ də elə burasındadır), eyni mahiyyət variant formalarda təzahür edə bilər ki, bu da təbiidir. Belə bir ədəbi lətifəni xatırlatmaq bizcə yerinə düşərdi. Qoca sənətkar süjet qatılığından şikayət edən gənc yazıçıya məsləhət görür ki, belə bir hadisəni qələmə alsın - bir-birini sevən iki gənc. Oğlan məzuniyyətə gedir. Qayıdıb görür ki, sevgilisi başqasını sevib. Bu ona o qədər təsir edir ki, hətta dəli olmaq dərəcəsinə çatır. Gənc yazıçı etiraz edib bu süjeti bəsit, banal və trivial adlandırır. “Siz nə danışırırsınız mənim əzizim, – deyə qoca sənətkar təəccüblənir, – bu süjet əsasında rus ədəbiyyatının klassik nümunəsi yaranmışdır – “Ağıldan bəla”.

Və yaxud digər bir ədəbi “fakt”: L.N.Toistoydan “Anna Karenina”nın süjetini soruşanda o belə cavab verir: – Boş şeydir, ərlə qadının bir zabitə vurulmasının tarixçəsidir.

Göründüyü kimi mahiyyətlər dünyasının sxemləri formal təzahürün ən dərin qatında yerləşir. Bu sxemlər hər biri prinsip etibarilə bir-birindən

bir çox fərqli formalarına malik ola bilər. Eyni sxemlər əsasında oxşar əsərlər yazılmasının səbəbi də elə budur. Eyni sxemlə qələmə alınmış “Leyli və Məcnun”lar, “Koroğlu”lar, “Təpəgöz”lər, “Don Juan”lar, “Hacı Qara”lar bir-birindən tarixi və yə ədəbi-estetik kontekstlərinə görə fərqlənsələr də, əslində həm bu eyni-identik əsərlər, həm də oxşar əsərlərin ədəbi-müqayisəli təhlilləri onları bir dərin məxəzə aparıb salır. Eyni mahiyyət sxemi ağacın kökü kimi öz ayrı düşmüş qol-budaqlarını bir mahiyyət ailəsində birləşdirir.

Eyni adlı, eyni məzmunlu əsərlərin bir invariant-kökə gətirilib çıxarılması nisbətən asan olsa da, oxşar və bəzən də müxtəlif məzmun-formaların eyni invariant kökə aidliyini müəyyənləşdirmək çoxzaman o qədər də asan olmur. Halbuki əsl semiotik müqayisə təhlili məhzbu zaman başlayır: Mahiyyətlər dünyasının eyniliyi bir sxemdə formalaşandan sonra onun dünyaya çıxışı müxtəlif yollardan keçir və müxtəlif cür əyaniləşir. Sosial kontekstinə, coğrafi məkanına, bədii dəyərinə görə ən müxtəlif əsərlər bir yuvaya, bir sxemə salına bilər və əslində belə eyniliklərin müəyyənləşdirilməsi ictimai-ədəbi fikrin inkişafındakı təkrarları və yenilikləri ortalığa çıxarmaq üçün də çox faydalıdır.

Mahiyyətdən formaya gələn xətti müəyyənləşdirmək üçün mahiyyətlər dünyasının bir sıra sxemlərini ayıraraq nəzərdən keçirmək maraqlı və faydalı olardı.

Məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının müxtəlif məzmun və süjet xətləri dünya ədəbi kontekstinin digər nümunələri ilə yaxından əsləşir. Bizim üçün ən maraqlısı “Beyrək” və “Təpəgöz” boylarının bir birinin ayrı-ayrılıqda mahiyyətidir. Bu mahiyyətlər, prinsip etibarilə, yunan mifologiyasının Odissey və Polifemlə bağlı mahiyyətlərilə eynilik təşkil edir. Beyrək xətti Odissey xətti ilə, Təpəgöz xətti isə Polifem xətti ilə mahiyyətlər dünyasında birləşir. Şübhəsiz ki, “Dədə Qorqud”da bu üzde olan xətlərdən başqa digər ədəbi kontekstlərə aparacaq xətlər də vardır. Amma elə bu iki xəttin də mahiyyət eyniliyini doğuran səbəb nədir sualı özünü çox gözlətmir. Eyni sual bir ədəbi kontekstin müxtəlif dövrlərə aid əsərlərinə istinadən də verilə bilər. M.F.Axundovun Kimyagəri və C.Məmmədquluzadənin Şeyx Nəsrullahı eyni mahiyyətdən törəmiş “qan və süd” qardaşlarıdır.

Eyni sual hətta müxtəlif ədəbi kontekstlərə aid nümunələrə də şamil edilə bilər. M.Bulqakovun “Sənətkar və Marqarita” romanı ilə Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanını müqayisə etsək, mahiyyət eyniliyini nəinki ayrı-ayrı surətlər səviyyəsində, hətta sujet dolanbaclarında və aspektində təzahür edər. Və yaxud Mövlud Süleymanlının “Köç” əsərinə Q.Q.Markeşin “Yüz ilin tənhalığı” romanının işığından baxmaq mümkünsüzlüyü bu əsərdəki eyni ruh, eyni geniş panoram, qrotesk boyalar mahiyyətinə gətirib çıxarır. Mahiyyət eyniliklərinin müxtəlif əsərlərdəki dərin mövqeyindən heç şübhəsiz ki, çox geniş, xüsusi bir tədqiqat obyektini kimi danışmaq olar. Bu halın səbəbləri bizcə belə qeyd edilə bilər:

- 1) Ümumbəşəri motivlərin bir aksiom kimi mövcudluğu;
- 2) Ədəbi ənənənin müxtəlif tarixi-ədəbi dövrləri birləşdirmək imkanı;
- 3) Ədəbi məktəblərin, ədəbi cərəyanların eynitipli mədəniyyət dəyərliliklərini təqdir və təbliğ etmə “borcları”;
- 4) Ədəbi təsirin həm obyektiv, həm də subyektiv formaları.

Şübhəsiz, mahiyyət eyniliklərinin səbəblərini göstərən bu bölgü şərti xarakter daşıyır və tamlığa, bütövlüyə dəlalət edə bilməz. Amma onu da qeyd etmək gərəkdir ki, burada həm bir ədəbi kontekstdə mahiyyət eyniliyinə gətirən müxtəlif formalar, həm də müxtəlif ədəbi kontekstlərdə mahiyyət eyniliyinə gətirən müxtəlif formalar, onların yaranma səbəbləri öz əksini tapmışdır.

Mahiyyət eyniliyi ilk baxışda dərinədəki ədəbi dinamikanın zəifliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Amma orası da var ki, tarixi-sosial situasiyanın müxtəlif tarix dövrlərdəki eyniliyi bir tərəfdən ədəbiyyatı yerində saymaqdan xilas edə bilməsə də digər tərəfdən forma müxtəlifliyi görmə baxışlarının tamam başqa istiqamətdən xəbər verir, mahiyyət sanki daha nüfuzedici tərzdə bir daha “narahat edilir”.

Mahiyyətin forma müxtəlifliyinin ifrat və həqiqətən yerində sayan halı bu mahiyyətin müxtəlif janrlara səpələnməsi ilə bağlıdır. Eyni mahiyyət çox zaman eyni sənətkar tərəfindən müxtəlif janrların “dilində” səsləndirilir ki, bu zaman mahiyyətin dəyəri eynitipli təkrar nəticəsində qat-qat aşağı düşür. Eyni mahiyyətdən müxtəlif formalar gətirən yollar özləri təkrarsız olmalı, mahiyyət sxemi ən son abstraksiyada bərpa edilə bilməlidir.

Sxemdən uzaqlaşma bilmək bacarığı heç şübhəsiz ki, sənətkarlıq meyarlarından biri, bəlkə də birincisi kimi özünü göstərir. Cəlil Məmmədquluzadənin Şeyx Nəsrullahı o qədər tipik və səciyyəvi bir surətdir ki onun əslində M.F.Axundovun Kimyagəri ilə genetik qohumluğu çox dərin abstrak siya nəticəsində müəyyənləşdirilib, eyni bir sxemə gətirilə bilər. “Meymun əhvalatı” ilə “xub, sən də get fikirləş” tapıntısı bu sxemin eyni şah damarıdır. Əslində bu eyni sxemdir. Amma bir kiçik fərq ondadır ki, əgər Kimyagər “Meymun əhvalatı”n əvvəlcədən yüz ölçüb bir biçib hazırlarmışdırsa, Şeyx Nəsrullah da belə deyil. Şeyx Nəsrullah improvizatordur. O, qəbristanlığa ölümləri “diriltməyə” gələrkən vəziyyətdən necə çıxacağını əvvəlcədən bilmir. Diri ölümlər özləri ona belə bir çıxış yolu – “açar” təklif edirlər. Hətta bu “açarı” tapan Şeyx Nəsrullahın sevindiyini də duymaq olur. Bu “romantizm” Kimyagərin soyuqqanlı “realizminə” qarşı qoyulan eyni mahiyyətlər dünyasının yeganə fərqli cəhətidir. Gördüyümüz kimi eyni mahiyyət sxemi daxilində də C.Məmmədquluzadə dühası sonadək tipikləşdirməni davam etdirir. Eyni mahiyyət sxemini bir-birinə sonadək bənzəməyəni iki ölməz aferist təmsil edir – onlar son nöqtəyədək birikə bilmirlər.

Mahiyyətdən formaya gətirən yollar digər rakursdan yanaşılma formadan mahiyyətə aparan eyni yollardır. Konkret forma konkret mahiyyətin işarəsi seçilirsə, bu işarə ilə onun ünvanı arasında münasibətlər yaranmalıdır. Yalnız bu münasibətin nəzərə alınması formanı orta mövqeli bir vasitə kimi anlamağa kömək edə bilər. Formanın müstəqilliyi və hətta “formalizm” dərəcəsidəki özbaşınalığı birinci növbədə mahiyyətin tutumundan, çəkisindən asılıdır. Forma mahiyyətin bələdçisi olursa, mahiyyət və ünvan arasındakı kontakt birbaşa deyil, dolayı yolla yaranır. Əgər mahiyyət və ünvan hər ikisi adekvat ədəbi-estetik dəyərlilər dairəsindədirsə, o zaman forma yalnız və yalnız vasitə, sırf işarə kimi özünü göstərir. Deməli, formadan çıxış edərək mahiyyəti bərpa etməyin yuxarıda qeyd edilən iki üsulunu ayırmaq xüsusi göstərmək olar.

“Название какой-либо вещи не имеет ничего общего с ее природой. Я решительно ничего не знаю о данном человеке, если знаю только того, что его зовут Яковом”.

K.Marks söz və əşyanın qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə toxunarkən belə bir bənzətmədən istifadə etmişdir. Əgər bir adamın yalnız adının Yakov olduğu bilinirsə, demək o adam haqqında heç nə bilinmir. Bu bənzətməni forma ilə mahiyyətin qarşılıqlı münasibətinə də tətbiq etmək olar. Əgər biz yalnız quru forma ilə qarşılaşırıqsa, onun arxasındakı mahiyyət bizim üçün qaranlıq qalır.

Başqa sözlə, forma mahiyyətin dünyaya gəlməsinə, təzahürünə bələdçilik edə bilmirsə, mahiyyət ünvan üçün itmiş sayıla bilər. Deməli, mahiyyətin təzahürü üçün forma heç olmasa işarə funksiyasında olmalıdır.

Ünvan ilə mahiyyət arasındakı formam geniş şəkildə götürsək, bütövlükdə “küylər”, maneələr məcmuyu kimi də səciyyələndirə bilərik. Bu “küyləri”, maneələri aşağıdakı kimi qarşılaşdırmaq mümkündür:

dil maneələri

obraz maneələri

üslub maneələri

məzmun maneələri.

Aydındır ki, bu maneələr olmazsa (bu isə prinsip etibarilə mümkün deyil), mahiyyətlər təmiz şəkildə ünvanına çatar. Öz növbəsində bu da mümkün deyil. Deməli, əslində ünvana çatan nə olur? Ünvana çatan mahiyyət dünyasının sxemləri olur. Bizə belə gəlir ki, maneələr bütövlükdə formanı “formalaşdırır” ərsəyə gətirir və formanın mahiyyətini anlamaq üçün bu maneələrin hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğun olardı.

Dil “maneələri” bir sıra sənətkarları da zaman-zaman düşündürmüş və onlar öz yaradıcılıqlarında mümkün qədər bu “maneələrdən” yan keçməyə çalışmışlar. Sözün qabığı, cümlənin qabığı mahiyyətdən də əvvəl məzmunun yolunda durub onun “təmiz” dərk olunmasına mane olur. Prustun “İtirilmiş zamanın sorağında” əsərində bu halı qabarıq şəkildə göstərən belə bir parça var “Mənim düşüncəm elə bir kapsuladı ki, oradan xarici aləmə baxanda belə, onun qapalı çevrəsindən kənara çıxma bilmədiyimi hiss edirəm. Mən hər hansı əşyanı gördüyümü düşünən kimi bu fikir mənimlə həmin əşya arasında gözəgörünməz qat yaradır, sanki əşyanı nazik

bir qabığa bürüyür, mənə bilavasitə onun materiyasına toxunmağa imkan vermir – təmasa girməyə macal tapmamış bu materiya sanki buxarlanıb yoxa çıxır”.

Göründüyü kimi M.Prastun, eləcə də C.Coysun, U.Folknerin və bir sıra başqa sənətkarların sənət idealını yığcam şəkildə özündə gizlədən bu parçanın samballı fəlsəfi tutumu var. M.Prusta görə düşüncə ilə xarici aləmin maksimal təmasının arasında daim psixoloji narahatlıq, “diskomfort” doğuran bir zona var.

Bu dil zonası, başqa sözlə yuxarıdakı şəkildə desək, dil maneəsidir. Bu maneəni keçmək hamıya müəssər olmur. Əksinə, bəlkə çoxları bu maneəyə ilişib qalır, dil əllaməçiliyinə, oradan da üslubçuluğa uyurlar və təəssüf ki, bəzən bütün bunlar məzmunun, mahiyyətin hesabına baş verir. Dilin bu təhlükəsinin üzərindən bir növ tullanan M.Prust və C.Coys kimi sənətkarların sənət idealı, bizcə məhz deyilən aspektdə qəbul edilməlidir. Bu priyom mahiyyətin təmizliyinə, ilkinliyinə olduğu kimi varmaq ehtirasından doğan ədəbi, düşünülmüş bir vasitə idi. C.Coys da, M.Prus da, U.Folkner də ədəbiyyata şüurda gedən prosesi bilavasitə, olduğu kimi əks etdirməyə nəsul olan bir vasitə kimi baxırdılar. Amma reallıqda, əlbəttə ki, belə olmur. Müqayisə edin A.Tyutçevin “и мысль изреченная есть ложь...” misrasını M.Füzulidə hələ XVI əsrdə bu fikir ortaya belə çıxmışdı: “Алдапта ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır”. Bu, əslində, sənətkar üçün təmiz şüurun inikasına yetişmək cəhd idi. Ona görə də, məsələn, Coysun “Uliss” əsərindəki cümlə özündə müxtəlif zaman kəsiklərini saxlaya bilir və yaxud U.Folknerdə daxili nitq bütün real məntiqi sərhədləri vurub dağıda-dağıda bütöv əsər boyda səbatlı bədii parça şəklinə düşür...

VAQİF – BAŞDAN-BAŞA*

Xeyli vaxt bundan əvvəl mənim Vaqiflə belə bir mübahisəm oldu. Mən ona dedim:

– Sənin bütün teatr yaradıcılığın sözlə mübarizədir. Böyük hərflə yazılan Sözlə!

O, “hm” eləyib qımıışdı. Üzündəki qırış diaqonallarını istədiyi kimi əyib düzəldib onları yenə mənim adətən anlamadığım bir məxrəcə gətirdi və cavab verdi:

– Sən deyən mübarizə böyük hərflə Sözlə deyil, olsa-olsa sözlədir.

Onun dedikləri məni əməlli-başlı düşündürdü. Dediklərinin mənası qəribə bir ciddilik işığına bürünmüşdü; üz-gözünün qırışığı isə həmişəki kimi – maska, niqab...

Vaqif – budur! Zahirini heç vədə “tuta” bilmirsən, diaqonallar labirintə aparır, azdırır. Batini isə işıqdır. Vaqif başdan-başa işıqdır.

Haşiyə. İşıqlar müxtəlif rəngdə ola bilirlər. Bunu fiziklər təzəlikcə aşkar ediblər. Onları bu kəşfə Viktor Hüqonun ölərkən dediyi sözlər gətirib çıxarıb. Viktor Hüqo belə deyib: “Mən qırmızı işıq görürəm”.

* * *

Bu kitabda yazılanları, Əziz Oxucu, sənin kimi mən də hələ oxumamışam. Burda yazılanları öz önsözümü bu kitabda oxuyandan sonra oxuyaca-

* İlham Rəhimlinin Vaqif İbrahimovlu haqqında yazdığı “Zaman zaman içində” kitabına (Bakı, 2010, 516 s.) ön söz

ğam. Qəribədi, deyilmi?! Həm də maraqlıdı. Amma mən onu bilirəm ki, bu kitabın müəllifi İlham Rəhimli Vaqifin sevdiyi və inandığı adamlardandır. Kitabı oxuyub qurtarandan sonra, mənə, sən də mənə kimi düşünəcəksən.

Vaqif – budur! Vaqif başdan-başa inamdır.

... Vaqif rejissor kimi nəinki personajların dilindəki əksər-cümlələrin, hətta ən möhkəm və mükəmməl remarkaların belə içində sakit dura bilmir, vurnuxub-vurnuxub sözlərin, cümlələrin sərhədini dağdır, havası çatmayan qəvvas kimi dərinlikdən su üzünə cumur və öz ruhunun azadlığına qovuşur.

Vaqif – budur! Vaqif başdan-başa azad ruhdur. O öz zahiri ilə də azaddır (əlbəttə ki, mən onun başının tükünü nəzərdə tuturam), Vaqif öz batinində də qıbtə ediləcək dərəcədə azaddır. Mən yaradıcılıq aləmində ondan daha azad adam tanımıram.

* * *

Bir dəfə Vaqif mənə sevincək belə bir xəbər verdi:

– Razi saldım. Dostumuz sənənin “Simurq quşu” pyesində oynamağa söz verdi.

Mən sual vermədim ki, dostumuz kimdir? Dostumuz Həsənağa Turabov idi.

Haşiyə. Nə pyes tamaşaya qoyuldu, nə də Həsənağa bu pyesdə oynadı (buna onun Vaxtı çatmadı), ümumiyyətlə, Həsənağa həmişə teatrda olsa da, səhnədən gedəndən sonra bir daha səhnəyə qayıtmadı.

Amma Vaqif Həsənağa Turabovu səhnəyə qaytarmaq üçün nələr etmədi?! Vaqif indi də bu böyük sənətkar barəsində məhəbbət və sədaqətlə danışmaqdan usanmır və bu zaman onun qəhəri gözlərinin dibinə çökür.

Vaqif – budur! Vaqif başdan-başa sədaqətdir.

* * *

Bəzən mənə elə gəlir ki, Vaqifin bilmədiyi mətləb yoxdur. Məsələ var, hadisə var... mətləb isə yoxdur! Hərdən bir-birimizlə məzələnəndə, nə barədəsə o, bir fikir söyləyəndə, daha doğrusu, mənim fikrimə dəstək verib baxəbərliyini nümayiş etdirəndə mən “səmimən” təəccüblənirəm:

– Sən bunu hardan bilirsən?..

Deyəsən, bu dünyada iki adam var ki, ona bu sualı səmimən, bəli səmimən ona bu sualı verib “Sən bunu hardan bilirsən?” deyə soruşur. Vaqif dözüür.

Vaqif – budur! Vaqif başdan-başa dözüümdür.

* * *

Sənətsevərlər öz yerində, həmkarları da onu artıq sevirlər. Məncə, o indi yeganə sənətçidir ki, heç kim ona qısqançılıqla yanaşmır. Özünün tikdiyi (daşdandı, kağızdandı?) bir qəsr var – Vaqif bu qəsrin içindədir, başqa yerdə deyil. Başqalarının bu qəsrə gözü yox...

Vaqif elə şeylər edir ki, bu başqaları rahat-rahat köks ötürüb belə deyir:

– Bunu ancaq o edə bilər. – Sonra isə yenə də dözməyib əlavə edirlər, – Vaqifdi də...

Artıq son od püskürməsi olan bu “Vaqifdi də”ni çəkib-çəkib sevgi məkanına gətirmək mümkündür. Artıq hamı bunu bilir: bunu ancaq (!) o edə bilər. Artıq heç kim qısqanmır. Hamı bununla barışıb. Hamı onu sevir. Əlbəttə ki, mən ağıllı adamları nəzərdə tuturam. Və Vaqif bundan sevinmir, Vaqif darıxır.

Vaqif – budur!

Vaqif başdan-başa sevgidir. Ondan gedən, ona gələn sevgi xətlərinin qovuşma nöqtəsi...

* * *

Mənim romanımı rus dilinə tərcümə etdi. Çox adam təəccübləndi: Vaqif – tərcüməçi?

Haşiyə. “Bir-iki, bizimki”, “Dəvə yağışı”, “Unutmağa kimsə yox”, “Casus”... – bir az da özümdən deyim – müasir Azərbaycan səhnəsində yaddaqalan tamaşalar oldu. Mən bütün bunlar üçün ona hədsiz minnətdaram. Bilirəm ki, bu sözlərə görə, ən azı, “əti töküləcək”, amma onlardan yaxşısını hələ ki, icad etməyiblər.

Bəli, Vaqif – sənətçi, Vaqif – yaradıcı, Vaqif – filosof... Amma Vaqif – tərcüməçi?

Moskvada “Yarımqıq əlyazma”nın təqdimat və müzakirələrində - Rus Pen klubunda, “İnostrannaya literatura”da o, unudulmaz çıxışlar etdi, sevinci, necə deyərlər, dağ seli kimi... coşdu, çağladı. Əslində, Vaqif kənar auditoriyada Azərbaycan bədii-estetik, ədəbi fikrinin ucalığını, nəhayətsizliyini nümayiş etdirdi.

Vaqif – budur! Vaqif başdan-başa nəhayətsizlikdir.

* * *

Oxuduğunuz bu ön sözün əvvəlində “yada saldığım” mübahisə bizim aramızda, əslində, olmayıb. Və yaxud belə deyək: bu şəkildə olmayıb.

Mənim sözlə mübarizə “ittihamıma” onun cavabı “Yuğ”da “Dəvə yağışı”nın ikinci, bu dəfə sözsüz tamaşası oldu. Və bundan sonra bizim aramızda artıq heç bir fikir ayrılığı qalmadı.

Bu unikal sözsüz tamaşadan sonra mən Vaqiflə eyni istiqamətə baxmağa “məhkumam”.

Mübahisə və bölüşmədiklərimizi başqaları üçün uydururuq.

Anlaşdıqlarımızı özümüz üçün yaşayırıq.

Vaqif – budur! Vaqif başdan-başa...

UMBERTO EKO İLƏ İLK VƏ SON GÖRÜŞ...*

Böyük ustad Umberto Eko ilə onun evində görüşdük. Onun tərəfindən edilmiş bu nəzakətli və təmənnəsiz dəvətin, təxminən, 10-15 dəqiqə çəkəcəyini güman edirdim. Sandro Teti də belə düşünürdü. Amma bu görüş nə az, nə çox iki saat çəkdi. Ustad bizi öz studiyasında liftin qabağında qarşıladı, qonaqpərvərlik göstərdi, və sonra bizi öz zəngin kitabxanasında xeyli gəzdirdi, gözəl italyan çaxırına qonaq elədi. Ən əsası elə bir ünsiyyət mühiti yaratdı ki, bizə elə gəldi, biz bir-birimizi çoxdan tanıyıyıq. Onu qarşıqabaq, adamayovuşmaz deyirlər, amma qətiyyən belə deyildi.

Sandro “Yarımqıç əlyazma”nın İtaliyadakı nəşridir. Görüşü o təşkil etmişdi. Gözəl ruscası var və görüşdə o, həm də tərcüməçilik edəcəkdi. Sandro kitabın italyan nəşrini Ekoya göndərmişdi və ondan oxuyub fikir söyləməsini xahiş etmişdi. Gözəl və nəfis şəkildə çap edilmiş İtalyan nəşrinə önsözü Florensiya Universitetinin məşhur professoru, orta əsrlər mədəniyyətinin görkəmli mütəxəssisi Franko Kardini yazmışdı. Və Kardini Ekonun dostu idi. Məncə, əlçatmaz Eko kitabı daha çox Kardininin önsöz yazmasına görə maraqlanıb oxumuşdu. Əvvəlcə o mənə kitabı ona göndərdiyim üçün kiçik bir təşəkkür yazdı, sonra da mənimlə Sandronu Milana, evinə dəvət etdi. Mən bu arada Romada idim. Romada Beynəlxalq kitab fuarında “Yarımqıç əlyazma”nın təqdimatı keçirilirdi və eyni zamanda Vatikan Universitetində mənimlə görüş və müzakirə təşkil edilmişdi. Müxtəlif qəzetlərə və bir TV-yə müsahibələr verəcəkdim. Qərər, bütün bunları ləzzətlə yola verdik və Romada işləri bitirdikdən sonra Sandro ilə birlikdə təyyarə ilə Milana yola düşdük.

* 525-ci qəzet, 07 iyun, 2016.

Budur, Milanın qədim qala divarlarının üzbəüzündəki gözəl Castello meydanına gəlib çatırıq. Taksidən düşüb ətrafa boylanıram. Meydanıno biri tərəfi qala divarlarının arxasında gizlənən köhnə, balaca Milandır. Bu qala divarları bir anlıq Bakıdakı Sabir heykəlini və arxasındakı bizim qala divarlarını yadıma salır. Bir az da bürcləri ilə Moskva Kremlinin divarlarına bənzəyir. Meydanın biz durduğumuz tərəfində isə əzəmətli roman üslubu hökm sürür. Evlər klassik memarlığın parlaq nümunəsi kimi bir-birini ləyaqətlə tamamlayır. Hər guşədən zənginlik yağır. Bu da Castello, 13. Ekonun evinin önündəyik. İkinci mərtəbəyə qalxmalıyıq. Sandro domofonun düyməsini basır.

O özü bizi liftdən düşən yerdə qarşılayır. Hərəkətlərindən mehribanlıq yağır deməzdim, daha dəqiqi budur – mehribanlıq hiss edilir. Evə daxil oluruq. Bizi salona dəvət edir. Soyunub, cürbəcür kitablar, suvenirilər, şəkillərlə süslənmiş işıqlı – ən çox yadda qalan salonun bol işığı oldu – işıqlı və geniş salona keçirik. Ağ tül pərdənin yüngülcə canına sarışdığı pəncərədən o tərəfdə Milanın qala divarları... Eko bizdən nə içəcəyimizi soruşur. Kreslodada yerimi rahatlaya-rahatlaya fikrimdən bu keçir: “Qaraqabaq dedikləri adam budur?!”

Xidmətçi qadın əvvəlcə qəhvə gətirir. O, məşhur italyan filmi “İnadkarın ram edilməsi”ndə yolağəlməz Çelentanonun vəfali xidmətçisinin tam eynidir. Qəhvə içə-içə və “xoş-beş”dən sonra söhbət yavaş-yavaş öz məcrasına düşür. Biz heç bir kəşfiyyat-filan aparmadan, onun yaratdığı auranın təsiri ilə min ilin tanışları, həmfikirləri kimi söhbətə başlayırıq. Söhbətin lap əvvəlində o mənə öz ilk və qəfil sualını verir (sualı olduğu kimi yazıram, çünki Sandroya dönə-dönə tərcümə etdirmişəm):

– Məndən burda bizim kretinlər soruşan kimi, sizdən də sizdəki kretinlər orda soruşdularmı, bu əlyazma həqiqətən var, ya yoxdur?

Təəccüb içində quruyub qalırım. “Bu adam arakuldu, nədi?!”

Onu hökmən qeyd etmək istəyirəm ki, Umberto Eko bu sualı verərkən ona cavab gözləmədi. Daha doğrusu, onu konkret adlar, əlbəttə ki, maraqlandırmırdı. Ustad, mənə öz həyatında olmuş hadisələri bu cür xatırlayıb mənə ürək-dirək vermək istəyirdi. Mən ona şikayətlənməsəm də, o

çox gözəl bir şəkildə duymuşdu ki, bu, elə belə də olmalıdı. Əlbəttə ki, kretinlər hər yerdə eyni kretinlərdir...

... Professor Eko “Yarımçıq əlyazma” romanı haqqında gözləmədi ki, biz ondan nə isə soruşaq və o da bizə cavab versin. Elə söhbət başlayan kimi “kretinlər” haqqında sualından dərhal sonra özü birbaşa belə dedi:

– Sizin romanınız cəlbedicidir. (italyanca – “avvincente”), amma onu plyajda oxumaq olmaz.

Dedi və gülümsədi. Daha sonra o, romanı italyan oxucusuna daha yaxın etməyin yollarından danışmağa başladı. Sandro ona mənim ikinci romanım “Sehirbazlar dərəsi” haqda, bu romanı da tərcümə və çap etmək niyyəti barədə söz açdı və bu zaman professor Eko belə bir məsləhət verməyi lazım bildi:

– Bəzən romanda adlara lazımı fikir vermirlər. Üçmərtəbəli, hətta dördmərtəbəli adlar işlədirlər. Bu isə tərcümə edilən əsərdə oxucu üçün real çətinliklər yaradır. Adları çalışın, sadə məxrəcə gətirin. Bu, çox vacibdir.

Bu məqamda mən öz çoxdankı “problemimi” xatırladım. Məni narahat edən bir məsələ ilə bağlı bir çox xarici ədəbiyyatçılara, oxuculara, nəşri hazırlayanlara bu sualı vermişdim. Cavablar birmənalı olmamışdı. Mən Ekodan soruşdum:

– Sizcə, xarici oxucunun, lap elə italyan oxucusunun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından xəbərdar olub-olmamasının romanı qəbul etməsində rolu var, ya yox?

“Yarımçıq əlyazma” romanı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, belə deyək, dəyişdirilmiş motivləri əsasında epik dedektiv kimi yazıb. Burada yalnız çıxış nöqtələri saxlanmışdı, sonrakı süjet isə dastanın inkar edə bilməyəcəyi fantaziyanın məhsulu idi.

Onun cavabı məni azacıq məyus etdi. Eko qətiyyətlə dedi:

– Hökmən rolu var. Dastan barədə məlumatı olsaydı, roman oxucuya daha anlaşılıqlı olardı.

Mən amerikalı redaktorumu xatırladım. “Yarımçıq əlyazma”-nı ingiliscə Amerikada çapa hazırlayan nəşriyyat redaktoru mənə yazmışdı ki, romanı oxuyarkən maraqdan və yeri gəldikcə gülməkdən özünü saxlaya bil-

mirmiş. Xüsusilə, Boğazca Fatmanın Oğuz cəngavərlərinə kələk gəlməsi onu son dərəcə əyləndirmişdi. Həmən redaktor bizim Dastanı oxumamışdı. Dastana nabələd oxucu tərəfindən romanın bəyənilməsi üçün bu faktorun bəzi yerlərdə əhəmiyyəti olmurdu. “Hökmən dastanı oxuyub sonra romanı anlamaq olar” məntiqi bəzən “işləməirdi”. Əlbəttə ki, düşündüklərimi dilimə gətirmədim.

Azərbaycandan danışırıq. Onun qədim tarixini, “Dədə Qorqud” dastanını, bu dastanın sovet dövründə əməlli-başlı yasaq edilməsini bir daha yada Salırıq. Oğuz cəngavərlərindən, onların qəhrəmanlıq dolu hərəkətlərindən, Dastanda yunan mifləri ilə səsləşən motivlərdən, paralellərdən, Şah İsmayıl və onun apardığı xarici siyasətdən, dil və mədəniyyət qayğılarından, o dövrün Qərb ölkələrinin, xüsusən, italyan şəhərlərinin Səfəvilərlə əlaqə qurmağının vacibliyindən, Şahın özünün şairliyindən söz düşür. Müasir Azərbaycanın tolerant və multikultural bir ab-havaya malik ölkə olduğu, burada yaşayan müxtəlif xalqların gün-güzəranı, ölkə başçısının Azərbaycan üçün onun öz, xüsusi siyasi yolunu müəyyənləşdirməsi, Dağlıq Qarabağ problemi, dünyanın aparıcı dövlətlərinin ikili standartları, Azərbaycan multikulturalizminin nümunələri kimi Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı”, “Kamança” pyesləri, Bakıda keçirilən möhtəşəm Humanitar Forumlar...

Bu zaman Ekonun xanımı salona daxil olur və o da çoxdankı tanışlar kimi bizi son dərəcə səmimi şəkildə salamlayıb həvəslə söhbətə qatılır. Cavanlıq gözəlliyini asanlıqla saxlamış xoşruhiyyəli bir xanımdır. Daxili gözəlliyini o dəqiqə hiss edirsən. Mən “fürsətdi” düşünüb, Bakıya ikisini də dəvət edirəm.

– Sizin bir kitabınız var – “Ədəbiyyat meşələrində altı gəzinti”. O kitabı azərbaycanlı bir professor Azərbaycan dilinə tərcümə edir. Bəlkə onun təqdimatına, bəlkə Humanitar Forumu...

– Məmnuniyyətlə gələrik, elə deyilmi? – Xanım Eko ərinə baxıb gülümsəyir.

– Olar. – İkimizin də – mənim və Sandronun gözləmədiyi halda Eko asanlıqla razılıq verir. – Amma il əvvəlində (bu, bir neçə aydan sonra olacaq) Milanda təzə kitabımın təqdimatını keçiriləcəklər. Buralar mənim

üçün əsl cəhənnəmə çevriləcək. İş çox olacaq. Ondan sonra bu barədə konkret danışmaq olar.

Mən də, Sandro da sevincimizi gizlətmirik və mən xanım Ekoya Azərbaycanda onu gözləyən maraqlı məqamların tələsik və qısa xülasəsini verirəm. O, həqiqətən də, Bakıya gəlmək istəyini gizlətmir və mənə Bakı haqqında bolluca suallar verir.

Ekonun “Ədəbiyyat meşələrində altı gəzinti” adlı kitabını professor Azad Məmmədov ingilis dilindən tərcümə edir. Artıq tərcümə bitmiş sayıla bilər. Həmcə o qədər də böyük olmayan bu kitab çox maraqlı ədəbiyyat söhbətlərindən ibarətdir. Eko o kitabı Amerikada, Harvard Universitetində oxuduğu mühazirələrin əsasında hazırlayıb. Ən çox bəyəndiyim məqam Düma qəhrəmanlarının yaşadığı mənzillərin (evlərin) Dümanın yazdığı şəhərdaxili coğrafiya əsasında indi harada, hansı ad daşıyan küçələrdə yerləşməsinin müəyyənləşdirilməsi, onların sonrakı aqibətlərinin izlənməsi və təhlili idi. Dartanyanın, Atosun, Aramisın, Portosun Parisdə kirayədə qaldıqları evlərdən daha sonrakı dövrdə, məsələn, Fransız inqilabı zamanı hansı məqsədlərlə istifadə edilib və s. və i.a.

Umberto Eko mənə diqqətlə qulaq asdıqdan sonra bu kitabın Bakıda çapı ilə bağlı belə bir jest edir:

– Çox gözəl. Kitabın çapından sonra təqdimat münasibətilə Bakıya gəlmək olar. Niyə də yox?! Mən öz ədəbi agentimə deyərəm ki, sizdən ingilislərdən, fransızlardan aldığı qədər çox pul almasın, simvolik bir qonorar alsın.

Eko son sözlərini deyib həlim və günahsız bir təbəssümlə gülümsəyir.

Mən özümü güclə saxlayıram. Mayestro, əlbəttə, bilmir ki, eninə, uzununa, demək olar ki, az qala bütün külliyyatı Bakıda çapdan çıxıb və heç bir ədəbi agentin bundan xəbəri yoxdur.

... Umberto Eko əlindəki şərab bokalını mizin üstünə qoydu və oturduğu kreslodan qəflətən ayağa durdu. Biz, Sandro ilə mən bir-birimizin üzünə baxdıq, eynən onun kimi etdik. Eko özünəməxsus təmkin dolu bir coşqunluqla bizə səsləndi:

– Mənimlə gəlin. Sizə qədim əlyazmalarımı göstərmək istəyirəm.

O irəlidə, biz də onun arxasınca bu işıqlı salondan çıxıb uzun, bir o qədər də geniş olmayan dəhlizlə qədim əlyazmalar saxlanan otağa tərəf gedirik. Dəhlizin sağı və solu uca tavana dirənən kitab dolu rəflərdir. Bir-iki yerdə xüsusi qalxıb-enmə qurğuları (oturacaqlar) var, onlara oturub düyməni basırsan və avtomat qurğu vasitəsilə ucaya, yuxarıdakı rəfdə sənə lazım olan kitabın yanına qalxa bilirsən. Rəflərin içindəki kitabların hər biri sanki adama deyir: “Mənə toxunmamış, məni varaqklamamış yanımdan ötüb gedə bilməzsən”.

Sağ tərəfdə yerləşən Əlyazmalar otağının iki addımlığında Eko qəflətən ayaq saxlayır və sağdakı əlçatan rəfdən qara rəngli bir qalın kitabı gözüyümlü tapıb çıxarır, az qala nəvazişlə mənə uzadır:

– Bu, Coysdur. O sizdən də qəliz yazır...

Bayaq salonda mənə dediyi “Sizin romanı plyajda oxumaq olmaz” – sözlərini və bunu deyərkən üzünə yayılmış ilıq təbəssümünü xatırlayıram.

– Siz Coysu çox sevirsiniz... – Kitabı əlimə alıb vərəqləyirəm.

– Mən onun haqqında kitab yazmışam. – Eko təvazökarlıqla başını aşağı dikərək gizli bir fəxrlə deyir.

Əlbəttə ki, xatırlayıram. İndi isə mənə ağah olur ki, bu, əsl sevgidir. Və mənə elə gəlir ki, Eko bu dəhliz boyu nə qədər o başa, bu başa gedib-gəlibsə, sağdakı, soldakı saysız-hesabsız kitabların yanından bəzən onlara fikir vermədən ötüb keçə bilib, amma Coysun yanından heç zaman elə-belə ötüb keçməyib, həmişə Coysun yanında ayaq saxlayıb. Eynən indiki kimi.

Sağa burulub onun qürurla “mənim əlyazmalarımın məskəni” adlandırdığı böyük bir otağa daxil oluruq.

– Bunlar da mənim qədim əlyazmalarım... – Eko əllərini gen açaraq şövqlə elan edir və dörd ətrafına elə baxır ki, elə bil, bu saat burda qalaq-qalaq, rəf-rəf yığılmış qədim və müasir əlyazmaların hamısını birdən qucaqlayıb bağrına basacaq.

Mən və Sandro heyranlıq içindəətrafa boylanırıq. Yenə də dörd bir tərəfi kitabla dolu rəflər görürük. Amma bu otaqdakı kitabların dəhlizdəkilərdən fərqli və xüsusi olduqları elan edilməsəydi də biz, əlbəttə ki, bunu hiss edəcəkdik. Belə deyim, dörd tərəfdən sənə baxan qalın, nəhəng, qədim

ciddlərin əzəmətli, qaraqabaq bir möhtəşəmliyi vardı. Sanki onlar hamısı yuxarıdan aşağıya (ucadakı rəflərdən adamlara), həm də bir az kübarcasına baxırdılar. Öz əlçatmazlıqlarını əməlli-başlı, həm də gizli bir ləzzətlə nümayiş etdirirdilər. Adama belə bir hiss təlqin edirdilər ki, sən hardasa 16-cı, ya da lap elə 12-ci əsrə düşübsən, bura da hansısa monarxın kitabxanasıdır. Son dərəcə diqqətli olmalı və özünü təmkin və ləyaqətlə aparmalısan.

Bir məsələdə əlyazmalar səhv etməkdilər. Otaqda monarx olmağına monarx var idi. Ancaq o, ədəbiyyat monarxı idi. Mənə indi o anları xatırlarkən maraqlı gələn o idi ki, bu monarxın özü də, yəni Eko, elə bil, bizim kimi bu otağa birinci dəfə idi gəlib düşmüşdü və indi hər tərəfə dörd gözlə, doymadan, hətta acgözlüklə baxırdı.

Bir xeyli beləcəyə heyran-heyran bu qədim əlyazmalardan gözümüzü çəkə bilmirik. Professor yenə özünəməxsus cəld bir hərəkətlə onlardan birinə yaxınlaşır və rəfdən onu az qala ikiəlli çıxarıb sinəsinə sıxır. Bu, qalın, böyük, qaradərili, kifayət qədər ağır bir kitabdır. Otağın ortasında stol var, Eko qucağındakı kitabı bu stolun üstünə qoyur və səhifələrini ehtiyatla vərəqləməyə başlayır:

– Bu, 500 il əvvəlın əlyazmasıdır. Vergilidir. – Eko deyir və özünü bir az geriye verir, kitaba kənardan, bir nazənin qadına baxan kimi xüsusi məftunluqla baxır. Sonra yenə mənə müraciət edir:

– Əlinizi vərəqlərə toxundurun, hə, cəsarətli olun, görün nə hiss edəcəksiniz?!

O hiss edir ki, mən son dərəcə ehtiyatlı olmağa çalışıram. 500 il əvvələ toxunmaq asan məsələ deyil, onu zədələmək olar. Eko məni təşviq edir. Az qala özü mənim əlimdən tutub kitaba yaxınlaşdırır.

Mən ehtiyatla əlimi vərəqlərə toxundururam. Onları sığallayıram. Yekə vərəqlərdəki latın hərflərinə və bu hərflərlə yazılmış latın dilindəki mətnə baxdıqca baxıram. Şriftlər oynayır, sanki atılıb-düşür, misraların bir çoxunun ilk hərfləri rəngbərəngdir. İllüstrasiyalar adamı heyran edir. Nə hiss edirəm?! Latın hərflərinin şiltaq oyanışını, canlanmasını hiss edirəm. Bu hərflər indi bir başqa lətafətdədilər. Çünki bu əlyazma onların vətənidir. Dil vətənidir. Hərflər də öz doğma vətənidə – doğma dil məkanında olanda

dəyişə bilərmiş, necə də gözəlləşərmiş... Latın legionerləri kimi, elə bil, onlar həm də mətnin içindəki mənaların keşiyində durublar.

Yenə dəhlizə çıxırıq. O, mənim gözümdə artıq labirintə bənzəyir. Kitablara dolu bu labirintdə Ekoyenə də böyük bir şövqlə bizi öz arxasınca aparır. Növbəti dayanacaq onun özünün müəllifi olduğu kitablardan, bu kitabların müxtəlif ölkələrdəki nəşrlərindən ibarət "Esseistika" otağıdır. Professor elə-belə də deyir:

– İndi də mənim cızmaqaralarımın otağına gedirik. "Esseistika" otağına.

Umberto Ekoya hərdən gizli-gizli baxdıqca yadıma Mikelancelo, Leonardo da Vinçi, Rafael kimi nəhənglər düşür. O da bu möhtəşəm pleyadaya məxsusdur. Onlar daşın içində gizlədilmiş heykəli tapıb ona azadlıq verirdilərsə, Umberto Eko sonsuz lüğətin içində gizlənmiş mətni azadlığa qovuşdururdu.

Onun "mənim cızmaqaralarımın yerləşdiyi yer" deyə adlandırdığı otaq həm geniş idi, həm də orda-burda, mizlərin və masaların üstündə atılıb qalmış çoxlu kitab əlindən bir az səliqəsiz idi. Qədim əlyazmalar otağının səliqəsi ilə müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə səliqəsizlik içində, amma həm də sistemli şəkildə, çap yerinə görə ölkə-ölkə ayrılmış bu kitablar Eko dünyasının müxtəlif dillərə, mədəniyyətlərə səpələnmiş nümayəndələri idi. Bu böyük otaqda da dəhlizlərdə və Əlyazmalar otağında olan kimi hara baxsan kitab görürdün. Əlyazmalar otağı boyda olardı, amma ondan nisbətən daha işıqlı və dediyim kimi bir az daha tör-töküntülü idi. Yenə də tavana dəyən rəflər ayrı-ayrı ölkələr və tərcümələr üzrə bölünmüşdü. Ekonun dünya dillərinə tərcümə olunmuş əsərləri... Hansı ölkə yox idi burda?! Onu hansı dilə tərcümə etməmişdilər?! Məndə belə bir şübhə var ki, burdakı saysız-hesabsız leqal şəkildə işıq üzü görən kitabların arasında Ekonun və onun ədəbi agentinin xəbəri olmadan çap edilən kitablar yer almayıb. Alsaydı, o zaman o nəşrləri də yerləşdirmək üçün bu otaq kimi daha neçə otağa ehtiyac olardı.

– Mən sizə bir hədiyyə vermək istəyirəm. – Professor qəflətən üzünü mənə tutub deyir.

Biz – Sandro ilə mən, sağımızda, solumuzda səliqəsiz şəkildə yer alan kitabları bir-bir qaldırıb nəzərdən keçirərkən Eko bu sözləri deyəndən sonra rəflərin dolambaclarında harasa gözdən itir. Və budur, biz onu xeyli uca-da və az qala tavana dəyən bir rəfin üzübüzündə görürük. O, səssiz işləyən qalxma avtomat qurğusuna oturub ora qalxmışdı. Və çox keçmir, Professor əlində qalın bir kitab yanımıza qayıdır.

– Bu rus dilində olan son nəşrdir. “İllüziyaların tarixi. Əfsanəvi məkanlar, torpaqlar və ölkələr” adlanır. Rusiyada çap edilib. Mən indi bunu sizə yazaram.

Eko elə ayaq üstündəcə bu gözəl tərtibatlı kitabı balaca bir mizin üstünə qoyub ilk səhifəsinə nəsə yazır. Kitabı mənə təqdim edir. Moskvanın məşhur “Slovo” nəşriyyatının xeyli nəfis, zövqlü və az qala hədiyyəlik nəşri. Mən Professora səmimi-qəlbdən təşəkkür edib kitaba yazdığı sözləri gözdən keçirirəm. Ekonun imzasından və öz adımdan başqa heç nəyi, təbii ki, anlamıram. Sandro mənim başım üstündən Ekonun yazdığını oxuyub tələsik tərcümə edir: “Kamal Abdullaya – dostluq arzuları ilə... Umberto Eko”.

Əlbəttə ki, bu kitaba yazılan sözlərin mənim üçün əhəmiyyətini bir-iki kəlmə ilə deyib üstündən keçmək mümkün deyil. Biz bir-birimizə baxırıq və ikimiz də başımızı aşağı dikib bir müddət susuruq. Mən kitabdan ayrılı bilmirəm, Eko isə deyəsən, mənə belə bir zövq verməsindən aldığı ləzzətdən.

Sonra biz yenə salona qayıdırıq. Büruzə vermədən saatıma nəzər salıb Sandro ilə baxışırım. Bu salona qədəm qoymağımızdan saat yarımdan çox vaxt keçir. Söhbətimiz artıq ordan-burdan davam edən bir məcraya düşüb, artıq pərakəndəlikdən də xali deyil.

Mən, əlbəttə ki, sonra peşmanlayacağam ki, gərək bunu da soruşaydım, onu da soruşaydım. Gərək bunu da deyəydim... O an isə mənə elə gəldi ki, biz bir dünya söhbət eləmişik. Bəzən də susmuşduq. Bunun özü elə nəyə desən, dəyərdi.

Vidalaşmaq vaxtı isə bax, beləcə, öz-özünə, təbii şəkildə yetişir. Hamımız eyni vaxtda ayağa dururuq. Qapı ağzında bir xeyli ləngiyirik. Ekonun xanımı da buradadır. Mənim yadıma “İnadkarın ram edilməsi” filmi salan xidmətçi qadın da bizi ötürməyə gəlib. Hansısa nüansları xanım Eko ilə

dəqiqləşdirmək lazımdır. Təbii ki, mən Azərbaycana səfərlə bağlı söhbətin son nöqtələrini “i”lərin (“pəncşənbənin”) üzərində düzürəm. Nəhayət, sanki hər şey deyildi, aydınlaşdı. Eko da, xanımı da onları maraqlandıran nyuanslara cavab aldılar. Neçənci dəfə vidalaşırıq.

– İtalyanlarla azərbaycanlıları bəzi başqa məqamlarla yanaşı, bir şey də birləşdirir – bu, qapı ağzında uzun-uzadı sağollaşmadır.

Mənim bu sözlərimdən sonra gülüşürük və nəhayət, xeyli mehriban şəkildə mən və Sandro Teti bu gözəl insanlardan ayrılıırıq.

Kastello meydanında hər şey əvvəlki kimidir. Nəhəng binalar yenə də əzəmətli duruşları ilə ətrafa meydan oxuyur. Elə bil, ikimiz də – Sandro da, mən də sərxoşuq. Əlbəttə ki, bu, bir az əvvəl Ekogildə içdiyimiz köhnə şərəbin təsirindən deyil. Təəssürat bizi tam olaraq öz ağırlığı altına alıb. Bir xeyli müddət heç birimiz dinmirik. Sandro ilə hara gedəcəyimizi bir-birimizlə razılaşdırmadan üzümüzü qala divarlarına tərəf çeviririk. Ekonun evindən çıxıb ancaq qədim qala divarlarının içinə girmək olar, başqa heç yərə.

Kastello meydanının o biri tərəfinə keçirik. Qala divarlarının əsas qapısından qədim Milan ərazisinə daxil oluruq. Bura ki, əsl orta əsrlər dünyasıdır, desəm, inanın. Orta əsrlər İtaliyasının cazibəsi bizi bərk-bərk tutub uzun müddət buraxmır. Küçələri, evləri, meydançalarının daxili ruhu ilə bura bizim üçün Kastello, 13 nömrəli evin ikinci mərtəbəsindəki bayaqkı görüşümüzün təbii davamına çevrilir. Və bu orta əsrlər dünyasının hər bucağından artıq qulağımıza Professor Ekonun həlim və mülayim səsi gəlməyə başlayır, nəfəsi duyulur. Sandro ilə mən bir-birimizin üzünə baxmasaq da, mən bilirəm, o da eyni hissləri keçirir...

NYUTONUN PİŞİKLƏRİ*

Deyilənə görə, dahi fizik Nyutonun biri böyük, o biri balaca iki pişiyi varmış. Onların həyətdən evə girmələri üçün Nyuton ev qapısının aşağı tərəfində iki deşik açmışdı – biri böyük pişik üçün böyük deşik, o biri də balaca pişik üçün balaca deşik. Beləliklə, hər pişik özünə aid deşikdən keçib evə girə bilirdi.

“Nadan” adamlar deyərdi ki, iki pişiyin evə girməsi üçün elə birçə böyük pişik üçün açılmış böyük deşik də yetərli ola bilərdi. Guya balaca pişik də bu böyük deşikdən istifadə edə bilərdi. Amma yox!.. Belə olardısı, o zaman 16-cı əsrdə hələ izi-tozu belə görünməyən ədalət prinsipinin qəribə bir damarı vaxtından əvvəl işə düşərdi. O damarı ki, sonralar onu demokratik prinsip kimi qəbul edəcəkdilər.

Bu prinsip əsasən, böyüklüyündən, kiçikliyindən, sanbalından, siqlə-tindən, nüfuzundan, çəkisindən, mövqeyindən, yerindən (yavaş-yavaş ictimai-siyasi müstəviyə yaxınlaşıram), nəhayət, imkanından, imkansızlığından asılı olmadan hamı, cəmiyyət içində yaşayan hamı eyni hüquqa malik olub eyni “qapıdan” keçəcəkdilər. Nazirin yanında müəllim, hakimin yanında mühəndis, milyonçunun yanında fəqir və sair və ilaxır. Hamısının yolu bir böyük deşikdən keçmiş olacaqdı. Buna hansı cəmiyyət imkan verir?! Ay sağ ol. Demokratik cəmiyyət. Bizdə isə iki deşiyin ikisi də var və o deşiklər, hələ ki, “işləyir”. Yaxşı ki, hələ deşiklərin sayı ikidir, çox deyil. Daha xırda detalizasiyalara ehtiyac yoxdur. Yaxşı ki, belə deyək, “Nyutonun iki pişiyi varmış”. Bir-birindən bir az xırdalar və bir az böyüklərə ayrıl-

* 525-ci qəzet, 21 sentyabr, 2020.

mağımız baş tutmayıb. Var bir böyük deşik və var bir balaca deşik. Hər birimiz başımızı aşağı salıb öz deşiyimizi yaxşı tanıyıırıq.

Bu iki müxtəlif deşikdən keçənlərin hər dəstəsinin öz psixoloji durumu formalaşmaqdadır.

Bilmirəm, siz fikir vermisiniz, ya yox, bizdə böyük deşikdən keçənlərlə balaca deşikdən keçənlərin ünsiyyət formasında qəribə nüanslar özünü göstərir. Böyük deşiyin adamı ünsiyyət zamanı o biri deşiyin adamına yuxarıdan aşağı elə baxır ki, binəva, böyük nədi, balaca deşikdən keçməyə belə, az qalır utansın. Bəlkə də bu məqam mənim diqqətimi xüsusi olaraq cəlb eləməzdi, bunu tərbiyə və qanacağın dərəcəsinə aid edərdim. Amma!

Siz həmən böyük deşik adamının bir xarici ilə ünsiyyət formasına da fikir veriniz. Bizimki onun yanında özünü balaca deşik adamı kimi aparır. Süni və təbii təbəssümlər, etik normaların təntənəsi, rahatlıq və üzdəki məmnunluq, heyranolmanın ən müxtəlif çalarları adamı valeh edir. Zalımın balası, sən belə bacarırsansa, öz həmvətənindən bunu niyə gizlədir-sən?! Bu "ikili" standart axı artıq siyasi və daha çox parazitoloji məqamlardan xəbər verir.

Bizdə indi Azərbaycan dilinin vacibliyi, onun öyrənilməsinin əhəmiyyəti yenə yada düşüb. Zaman-zaman bu durum xatırlanır və sanki borc qaytarırmış kimi dilimiz "pay" verilir. "Dilimiz əldən getdi" kimi şüarlar yenə gündəmdədir. "Başqa dildə oxuyanlardan milli mənafeyimizi qoruyan çıxmaz" deyib dad qılanlar unudur ki, başqa dildə oxuyanlar, zaman bunu "zaman-zaman" göstərib, milli mənafe ortaya gələndə daha çevik, daha geniş düşünə bilirlər. Və onlar vətəni sevməkdə heç də o birilərindən geri qalmırlar. "Vətəni sevmək" deyilən bir xüsusiyyət heç də özəl imtiyaz deyil, kimlərinsə inhisarı deyil.

Mən bir hadisəni xatırlayıram. Bir amerikalı Azərbaycana tibbi amacla uzunmüddətli proqram əsasında işləməyə gəlmişdi. Təzə-təzə müstəqil olduğumuz zamanlar idi. O, təbii ki, hər özünə dəyər verən xarici kimi üç il yaşayacağı ölkənin dilini öyrənmək istədi. Hətta yadımdadı ki, öz ailə üzvlərini də bu işə cəlb eləmək niyyətindəydi. Bu, onun Azərbaycan dilini sevdinə görə deyildi. Öz işinə məsuliyyətlə yanaşdığına görə idi. Və indi dü-

şünürəm, bu, həm də ondan xəbər verirdi ki, bu adamı Azərbaycana gəlməzdən əvvəl heç bir xüsusi xidmət orqanları müvafiq instruksiyalarla tanış edib buradakı sosial vəziyyəti real şəkildə ona anlatmamışdılar. Anlatsaydılar, o bilərdi ki, Azərbaycanda bir xarici Azərbaycan dilini bilməsə də, normal şəkildə işləyə bilər. Bir az sonra o, bunu bildi və Azərbaycan dilini öyrənməkdən imtina etdi. Bu, ona lazım olmadı. Çünki biz hamımız – hansı dildə hansı məktəbi qurtarmağımızdan asılı olmayaraq – hamımız bu – xaricinin Azərbaycandakı sosial əhatəsinə öz doğma dilimizin çəmbərini çəkə bilmədik. Bəlkə heç bu barədə düşünmədik. O adam rusca yaxşı-pis bilirdi və bu ona Azərbaycanda işləməyi üçün yetərli oldu. Tələsməyək. Ruscanın bu araçılığını qınamağa tələsməyək. İndi guya ki, nə dəyişəcəkdi?! İndi də ingilisdillilərimiz bu dostumuzun, necə deyərlər, “çulunu sudan çıxarmasına” kömək edəcəkdik.

Bilirsinizmi, mənim qəti fikrimdir ki, dilimizin xaricilər tərəfindən maraqlı obyekt olmasının əsas səbəbi biz azərbaycanlıların öz ölkəmizə verdiyimiz dəyərlə bağlıdır. Mən dəfələrlə şahidi olmuşam ki, xarici ölkə universitetlərində Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə, ümumiyyətlə, multikultural durumuna münasibət ölkəmizdəki siyasi durumun istiqrar dərəcəsi ilə bağlıdır. Adam Azərbaycan dilini ona görə öyrənmək istəyir ki, bu ölkənin dünya ölkələri sistemindəki yeri onun üçün maraqlı olur. Açıq desək, mən inanmıram ki, hansısa başqa bir postsovet respublikasında (əlbəttə ki, Baltıqyanı ölkələri çıxmaq şərtilə) yerli dilə bu dərəcədə maraqlı olsun. Bu isə ölkənin özünəinamlı inkişafı və özünəhörmətin müqabilində olur, desək, səhv etmərik.

Həmən xarici dostum Azərbaycanda öz işini uğurla görüb geri qayıtdı. Mən indi düşünürəm: o, özü ilə burdan nə apardı?! Bilmirəm. Amma o şübhəsizdir ki, əgər o adam burdan Azərbaycan dilini də özü ilə aparsaydı, digər apardıqlarının (təəssürat, xatirə və sair) ömrü qat-qat uzun olardı.

Dilə qayıdaq. Mən bunu dəfələrlə demişəm ki, iki-üç nəfər azərbaycanlının bir-birilə rus dilində və ya hər hansı başqa xarici dildə danışması ilə dil əldən gedə bilməz. Əksinə, əgər bu adamlar qol-qanadını sındıra-sındıra Azərbaycan dilində danışsalar, bəlkə dil bu zaman əldən getmək yolu-

na qədər qoyar. Bu, məsələnin kvazielmi yozumu. Digər tərəfdən, nəhayət, biz bunu bilib yaddan çıxarmamalıyıq: Əgər dil iki, ya da üç nəfərin başqa dildə danışıması ilə əldən gedəcəksə, o dil dünəndən əldən getsə yaxşıdır. Bu da məsələnin kvaziyumoristik tərəfi.

Məsələyə bir qədər başqa müstəvidən yanaşaq. Bu gün bir gəncin milli, yaxud qeyri-milli dəyərlər əsasında formalaşmasının üç əsas komponenti var. Bu, ailə, küçə və məktəbdir. Azərbaycan Prezidenti bu yaxınlarda məktəbli və şagirdləri yeni dərs ili münasibətilə təbrik edərkən ailə komponentinin əhəmiyyətini və məsuliyyətini xüsusi qeyd elədi. Həqiqətən də, əgər biz bu gün milli gələcəyimizin keşiyində durub onu ancaq dil bilgisi ilə məhdudlaşdırmaq istəyiriksə (əlbəttə ki, burada dili təkə bilməkdən söhbət getmir, eyni zamanda, dil vasitəsilə dərk edilən milli kimliyimiz də söz konusudur), bunun məsuliyyətini ancaq məktəbin üzərinə qoymaq düzgün deyil. Ailə, başqa sözlə, tələbkarlar burada öz yaxalarını qırağa çəkə bilməzlər. Yoxsa, əks təqdirdə elə anlaşılacaq ki, tələbkar öz boynundan hər cür məsuliyyəti atmaq istəyir. Başqa dildə təhsil alan övladı ilə bacara bilmədiyini bəribaşdan boynuna alır. Tələbkarın məsuliyyəti bir gənc üçün hansı dildə, hansı şəraitdə, vətəndən hansı uzaqlıqda oxumasından asılı olmadan onun milli dəyərlər üzərində formalaşması işinə öz töhfəsini verməlidir. Bundan boyun qaçırmaq tələbkarın bugünkü iradını şübhə altına alır və milli inkişaf strategiyasına kökündən ziddir. Deməli!!!

Deməli, bir azərbaycanlı övladı hansı dildə oxumasından asılı olmayaraq bir azərbaycanlı kimi formalaşmalıdır. Budur əsas məsələ! Və onu da nəhayət, bilək ki, başqa dillərdə oxumağı milli dayaqlara xəyanət etmək kimi qiymətləndirmə naşılığının zamanı artıq keçdi. Bu nağıllara inananlar get-gedə azalır və bu, gözəldir. Bu gün övladlarımız, gənclərimiz nəinki, rus, ingilis, fransız, alman, hətta İndoneziya dilində, Çin dilində oxumaq istərlərsə, nə gözəl. Oxusunlar! Biz dünyaya açılmış bir ölkəyik. Təkə Azərbaycan dilində haracan gedəcəyik?!

O ki qaldı milli məsələlərə, onların mütəxəssislərinə və “mütəxəssislərinə” belə deyərdim. Siz dilin hayına qalmayın. Dil öz hayına özü qalmağı yaxşı bacarır. Bu dil əgər sovet dövründən keçib gəlibsə, ona zaval yoxdur.

Siz azərbaycanlı gəncin milli dəyərlər üzərində tərbiyəsini düşünün. Başqa dilli məktəblərdə Azərbaycan multikultural ənənələrinin yaşamasının harayını çəkin. Çünki budur Azərbaycanın dünya xəritəsində yerini möhkəmlədən əsas mənəvi platforma. Bu platformanı möhkəmlətmək uğrunda çaba göstərməmişik lazımdır. Həmən məktəbləri bitirən gənclər isə, sizi inandırırıram ki, sizlər tərəfdən bu cür “milli” məhəbbətlə əhatə olunsalar, sizlərin qatqınızı unutmayacaq və gələcəkdə sizlərə bu yolu seçdiklərinin doğru seçim olduğunu sübut edəcəklər.

Biz çox zaman demokratik ruhlu mədəni adamlar olduğumuzu ortaya qoymaq istəyirik. Bizə belə gəlir ki, çəngəl-bıçağın yerini düz müəyyənləşdirməklə bu məsələni uğurla həll edirik. Amma iş bununla bitirmi?! Bitmir. Demokratiyanın bizim tərəfimizdən, təəssüf ki, unudulmuş bir düsturu var. O düstur belə səslənir: Mən sənə nifrət edə bilərəm. Amma mən həyatımı verərəm ki, sən öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə biləsən. Volterin hələ 18-ci əsrdə formullaşdırdığı ideya. Demokratiyanın təməl prinsiplərindən biri.

Başqa bir təməl prinsip belə səslənir: Özünə rəva bilmədiyini başqasına rəva bilmə. Bizim az qala başına and içdiyimiz, amma... Yenə də amma!!! Amma çoxumuzun hələ də əvvəldən axıra qədər oxumadığımız “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu prinsipin aparıcı ideyalardan biri olduğu məlumdur. Dastanı oxumuş olsaydıq, vaxtilə Nyutonun açdığı o böyük deşiyin yolçuları olaraq balaca deşiyin yolçularına sayğı duruşunda bulunmazdıqmı?!

Amerikan dramaturqu Yudcin O,Nilin sözləridir. Deyir ki, biz dilənçilərə minnətdar olmalıyıq. Çünki onlar bizə imkan verirlər ki, biz onlara kömək edək. Məhrumiyətlər içində itib-batan hər adam bunu etməyə icazə verməz. Xəstə yanında sağlamlığımızdan utanmırıqsa, ac yanında toxluğumuz bizi qıçıqlandırmırsa, biz kimik, nəyik? Öncə bunu düşünək. Sonra köməyə heç bir ehtiyac olmayan məsələləri, xüsusilə dillə bağlı məsələləri ön plana çəkək və “həll etməyə” çalışaq. Bu məmləkətin başqa, daha real problemləri yoxdur məgər?! Nə özünüzün, nə də başqalarının daxilindəki

enerjini səpələməyin, dağıtmayın, lütfən, cənablar. O enerjinin misli-bərabəri yoxdur, qiyməti dünyalar qədərdir.

... Nyutonun pişiklərinə gəlincə. Elə bircə müxtəlif diametrlı deşiklər açması və ölçüsünə, sanbalına görə hər pişiyə ona aid yol verməsi bu nadir şəxsiyyətin siyasi-ictimai baxışlarını ortaya qoyur. Pişiklərin bəlkə də rahatlığını qorumaq, onların bir-birilə qarışmasını əngəlləmək üçün gördüyü bu nəcib iş hardasa yaddan çıxıb və o, indi bizim təsəvvürümüzdə əsl mühafizəkar kimi yaşayır.

MÜNDƏRİCAT

Tərtibçilərdən	5
Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri	
Giriş	10
I HİSSƏ	
Sadə cümlə	17
I fəsil	
Azərbaycan dilində cümlənin monopredikativ quruluşunun təşəkkülü.....	17
II fəsil	
Cümlənin qrammatik üzvlənməsi.....	38
III fəsil	
Azərbaycan dilində cümlənin aktual üzvlənməsi.....	103
II HİSSƏ	
Mürəkkəb cümlə	141
I fəsil	
Mürəkkəb cümlənin müəyyənləşməsi.....	141
II fəsil	
Sadə və mürəkkəb cümlələrin qarşılıqlı münasibəti və nisbəti	147
III fəsil	
Mürəkkəb cümlə: problemlər, paradokslar	156
IV fəsil	
Mürəkkəb cümlə tiplərinin təsnifat meyarları haqqında	189
V fəsil	
Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə tədqiqinin perspektivləri	194

III HİSSƏ

Mürəkkəb sintaktik bütöv – mətn 197

I fəsil

Mətn sintaksisi mətn dilçiliyin obyekt kimi və mətn dilçiliyi..... 197

II fəsil

Mətn komponentlərinin semantik-grammatik münasibətləri 249

Nəticə..... 287

Dilçiliyə səyahət

Mənim əziz oxucum və yaxud giriş əvəzi..... 314

I fəsil

Zalxanı istəyən var..... 318

II fəsil

Unudulmayan efemer 336

III fəsil

Sənin adın nədir? 351

IV fəsil

Yaxın, uzaq qohumlar 367

V fəsil

Yaşıl ideyalar..... 382

VI fəsil

Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır! 405

VII fəsil

Psammetixin təcrübəsi 421

VIII fəsil

“Əhməd sabah Bakıya qatarla yola düşəcək” 435

Son söz əvəzi və yaxud dil “oyunları” 447

Bakı Slavyan Universitetində mühazirələr
(akad. Azad Mirzəcənzadə ilə birgə)

Giriş	452
I fəsil	
Ədəbiyyat və incəsənətdə modellər.....	455
II fəsil	
Təsadüf və zərurət.....	516
III fəsil	
Təhlilin kəmiyyət üsulları.....	534

Mifolinqvistikaya giriş

Giriş	586
I fəsil	
Mifolinqvistikanın universal tətbiq prinsipi	599
II fəsil	
Fonetik-fonoloji səviyyədə mifoloji təsəvvürlər	603
III fəsil	
Leksik səviyyədə mifoloji təsəvvürlər	606
IV fəsil	
Sintaksisin dərinliklərində mifoloji təsəvvürlər	621
V fəsil	
Morfologiyada mifoloji təsəvvürlər	624
VI fəsil	
Məna-məzmun səviyyəsində mifoloji təsəvvürlər	625
VII fəsil	
Maddi cisim bildiren adların persone edilməsi (Adlar mifolinqvistikanın obyekt kimi)	626
VIII fəsil	
Qatların dil ifadələrində təzahürü. Hilezoistik ifadələr və onların qat mənsubiyyəti	628

Məqalələr

Azərbaycan mifologiyasının sistemli bərpası yolları	632
Tədqiqatçı mövqeyi və dil abidəsinin öyrənilməsi	639
Yaşanmamış həyatın ilğıımı	647
Müəllif – əsər – oxucu	654
Dilimiz – həyatımız	675
Miflərin əhatəsində	678
Söz və cümlə	686
Miflər: dünən, bugün və həmişə	690
Mahiyətin forması və formanın mahiyyəti.....	697
Vaqif – başdan-başa.....	705
Umberto Eko ilə ilk və son görüş.....	709
Nyutonun pişikləri.....	719

*Kitab "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 10.11.2020.

Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Palatino Linotype.

Həcmi: 45,5 ç.v. Tiraj: 1000. Sifariş № 166.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel./faks 596 21 44;

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az